

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ

Астана, 2015

ББК 811.512.1
УДК 81.2 (5)
Т 90

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тілдерді дамыту және қоғамдық саяси жұмыс комитетінің тапсырысы
бойынша «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың
2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасы» аясында шығарылды*

Пікір жазғандар:

С.Әлісжанов – филология ғылымдарының докторы, профессор
Б.Жонкешов – филология ғылымдарының кандидаты

Т 90 Түркі тілдері: *Ұжымдық монография* / «Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК . – Астана, 2015. – 456 б.

ISBN 978-601-7504-11-3

Кітапта түркі тілдес халықтар әдеби тілдерінің қалыптасу, даму тарихы, түрлі кезеңдердегі жағдайы мен мәртебесі, бүгінгі жетілу, даму үдерісі, қолданыс аясы мен қоғамдық қызметі және болашағы қарастырылып, зерттеліп-зерделенген.

Бұл ұжымдық монография білім, ғылым жүйесі мамандарына, мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орнының профессор-оқытушыларына, студенттер мен магистранттарға, докторанттарға арналған.

ББК 811.512.1
УДК 81.2 (5)

ISBN 978-601-7504-11-3

© «Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК, 2015.

АЛҒЫ СӨЗ

Қазіргі таңда бүкіл түркі әлеміне қатысты ортақ мұраларды ой елегінен өткізіп зерделесек, кезінде еуразиялық кеңістіктегі сайын далада көшіп-қонған түркілік ру-тайпалардың өмір-салты мен әдет-ғұрпы, елдігі мен мемлекеттігінің қалыптасуы, олардың өзара қарым-қатынасының ерекшелігі жайында түрлі деректерді табамыз. Таба отырып, бүгінгі елдігімізге дейін дәстүр жалғастығы мен сабақтастығының үнемі үзілмей келе жатқанына көз жеткіземіз.

Ұзақ уақыт бойы тарихи-саяси жағдайдың сан алуан себеп-салдарынан, түркі тілдес халықтардың көпшілігінің атамекені болған қазіргі Қазақстан территориясында небір мемлекеттер құрылып, кейбіреулері белгілі бір уақыт өлшемі тұрғысынан алғанда ұзақ өмір сүрген болса, енді біреулері бірнеше ондаған жылдар ғана тайпалық одақ немесе мемлекеттік бірлестік ретінде көрініп, тарих сахнасынан кетіп отырған.

Түркі әлемі мен қазақ тарихын зерттеушілердің еңбектеріне жүгінсек, бір кезеңдерде пайда болып, қайтадан ыдырап кеткендерін есепке алмағанда, ұлы дала аумағында скиф, сақ, ғұн мемлекеттік бірлестігінен кейін Ұлы Түрік қағанаты, Батыс және Шығыс Түрік қағанаты, Түргеш қағанаты, Ұйғыр қағанаты, Қарлұқ мемлекеті, Қараханит, Қарақытай, Қимақ, Қыпшақ бірлестігі, Жошы ұлысы, Алтын Орда хандығы, Әбілқайыр хандығы (Өзбек ұлысы), Моңғолстан, Қазақ хандығы деген ірі мемлекеттер мен мемлекеттік бірлестіктер болды [1].

Бұлардың ішінде Ұлы Түрік (Батыс және Шығыс Түрік) қағанатының алар орны ерекше. Себебі бұл мемлекеттік бірлестік өзінің дәуірлеген тұсында түркі тектес ру-тайпалардың басым көпшілігінің басын біріктіріп, ұлы держава деңгейіне дейін көтерілген еді. Тарихшылардың айтуынша, Түрік қағанаты (681-744 жж.) шығыста Маньчжурдан батыстағы Азов теңізіне дейінгі кең аумаққа үстемдік еткен алып мемлекет болыпты [2, 87 б.].

Содан бері қаншама ұлы оқиғалар, күрделі тарихи кезеңдер, қилы замандар өтті. Түрік қағанаты билік құрған ұлы дала аумағында қаншама мемлекет құрылып, қайтадан ыдырап кетіп жатты. Солай бола тұрса да, олардың құрамында болған негізгі ру-тайпалар түркілер еді. Олар 3000

жылдай уақыт ішінде бірталай өзгерістерге ұшырады. Бірікті, жеке мемлекет те болды, түрлі мемлекеттердің құрамына да енді. Түркі әлемі 40-қа жуық этностарға бөлінді. Олардың тарихи дамуы мен болмысы да, тағдыры да әрқилы болды. Олар кейіннен шартты түрде оғыз, қыпшақ, қарлұқ, қырғыз тілдес түркі тайпалары деген тармақтарға бөлінсе де, бәріне ортақ өркениеті, мәдениеті бар, бір-бірлеріне көп жағдайда әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, өмір сүру салты ұқсас келетін, түп тамыры, ділі, діні бір жекелеген ұлттық мемлекеттерге айналды.

Wikipedia энциклопедиясының мәліметіне жүгінсек, әлемдегі түркі тілдес ұлттар Түркия, Қазақстан Республикасы, Өзбекстан, Әзірбайжан, Түрікменстан, Қырғызстан, Солтүстік Кипр Түрік Республикасы сияқты жеті тәуелсіз мемлекетпен қатар, ҚХР-дың Шыңжаң ұйғыр автономиялық республикасы мен Ганьсу провинциясының Сунань уезінде (сары ұйғырлар), РФ-ның Тува автономиялық республикасы, Татарстан, Башқұртстан, Дағыстан, Алтай автономиялық республикасы, Қарашай-Балқар автономиялық республикасында, Астрахан, Орынбор, Омбы облыстарында, Чувашия, Якутия (Саха), Хакасияда, Украина құрамындағы Қырым автономиялық республикасында, Өзбекстан құрамындағы Қарақалпақстанда, Молдова Республикасы құрамындағы Гагаузияда, Әзірбайжандағы Нахичеван автономиялық республикасында, Моңғолияның Баян өлгей аймағында тұрады. Сондай-ақ Иран, Ирак, Болгария, Польша, Литва сияқты т.б. мемлекеттерде де тұрып жатқан түркілер мол. Олардың санын әр түркі ұлтына қарай көрсетсек, түріктер – 85 млн., әзірбайжандар – 50 млн., өзбектер – 30 млн., ұйғырлар – 20 млн., қазақтар 15 – млн., татарлар – 9 млн., түрікмендер – 8 млн., қырғыздар – 5,5 млн., ноғайлар – 4 млн., башқұрттар – 2,5 млн., шуаштар (чуваштар) – 2 млн., қашқайлар – 1,7 млн., ахыскалар – 1 млн., қарақалпақтар – 1 млн., қырым татарлары – 500 мың, сахалар (якуттер) – 500 мың, құмықтар – 420 мың, хорасандар – 400 мың, тувалар – 350 мың, қарашай-балқарлар – 300 мың, гагауздар – 300 мың, афшарлар – 300 мың, алтайлар – 75 мың, хакастар – 65 мың, саларлар – 55 мың, шорлар – 10 мың. Осыған қоса саны мыңға жетпейтін және жойылып бара жатқан онға тарта түркілік ұлттар бар. Жоғарыдағы мәліметтер бойынша түркі тілдес халықтар саны 245 миллиондай екен. Әлбетте, бұл көрсеткіш әлі нақты емес. Себебі түрлі деректерде түрліше беріліп жүр. Мәселен, әлгінде аталған Wikipedia энциклопедиясының өзінде әлемдегі түркі тілдес халықтардың саны туралы түрік тіліндегі мәліметте олардың саны 250 миллионға жуық делінсе, орысшасында 150 миллионға жуық деп көрсетілген. Ал осы энциклопедияның жекелеген түркі тілдес ұлттарға арналған беттерінде олардың саны тағы да

әр түрлі сипатта, жоғарыда көрсеткен деректен басқаша болып келеді ([https://ru.wikipedia.org/wiki/ Тюркские народы](https://ru.wikipedia.org/wiki/Тюркские_народы)) және 180 млн ([http://kk.wikipedia.org/wiki/ Түркі тілдері](http://kk.wikipedia.org/wiki/Түркі_тілдері)).

Ғасырлар қойнауында құрылған ірілі-уақты түркілік мемлекеттердің елдігі, мемлекеттігі түркі тектес ру-тайпалардың сан мың жылдық өркениеті мен мәдениетіне, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне негізделген болатын. Сол мемлекеттердің барлығын санамалап, барлығына тоқталып жатпасақ та, қазіргі Қазақстан территориясында Түркі қағанатынан кейін Қыпшақ бірлестігі (Дешті Қыпшақ), Алтын Орда хандығы, Ақ Орда, Көк Орда, Моңғолстан, Әбілқайыр хандығы (Өзбек ұлысы), Қазақ хандығы, Кеңестер Одағы құрамында ҚазКСР құрылып, билік жүргізді. Енді, міне, ел тәуелсіздігінің арқасында Қазақстан Республикасы тарих сахнасына шықты. Демек, қазіргі тәуелсіз егемен Қазақстан Республикасының тамыры тым тереңде. Ол – кезіндегі Түрік қағанатының тарихи мұрагері, заңды жалғасы болып табылады.

Кеңес Одағы кезінде «түркілік тек», «түркілік рух», «түркілік өркениет пен мәдениет», «түркілік ой-сана», «түркілік дүниетаным», «түркілік ортақ мұра», «ұлттық идея», «ұлттық мүдде», «ұлттық дәстүр» туралы сөз қозғау мүмкін емес еді. Оларды сөз ету «пантуркизм», «ұлтшылдық» немесе кеңестік мемлекеттің интернационалистік идеологиясына қарсы шыққандық болып есептелетін.

Қазір тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік саясаты, саяси ұстанымы өзгеше. Бүгінде түркілік рух, ата-баба дәстүрі, ұлт, ұлттық, ұлтжандылық мәселесі адамзат болмысына тумысынан біткен ең нәзік сезім ретінде мойындалып, жақсы мағынада отаншылдық, елжандылық деген сияқты елдік санаға ұласып отыр. Енді ұлттық ой-сана мен дүниетанымды қалай қалпына келтіріп өзектендіруге болады және оны жүзеге асырудың жолдары қандай деген мәселелер алға шықты.

Тамырын сан ғасырлық тарихтан алатын түркілік өркениеттің сабақтастығын, дәстүр жалғастығын анықтауға негіз болатын және сонымен қатар жалпы түркі өркениеті мен түркілік бірегейліктің жаңарып, жаңғырып бүгінгі күнге дейін жеткенін дәлелдейтін, соларды өзектендіруге септігін тигізетін әдеби-мәдени, рухани-тарихи атрибуттар мен материалдық, материалдық емес құндылықтар қазақтың қазіргі мемлекеттік құрылымында да, басқа түркілік елдерде де шектеусіз мол. Бұл орайда, ең әуелі, тәуелсіз Қазақстан Республикасы орналасқан шекаралық аймақтың Түркі қағанаты кезіндегі алып кеңістіктің ауқымды жерін қамтып жатқанын және көне түркі ру-тайпаларының баршасына атамекен болған «қара шаңырақтың» қазақтарға мұра болып қалғанын еске алған жөн.

Қазақ елі тәуелсіздік алып, өз алдына дербес мемлекет болуының арқасында өз тарихының тереңіне үңіліп, өзін-өзі танып-білуге қол жеткізді. Бұрын Батыс Еуропа елдері, араб, парсы, орыс ғалымдарының еңбектері шешуші құжат, айқын дәйек ретінде қабылданып келсе, ендігі уақытта түркілік рухани-тарихи дәстүрлер мен мұраларды қазіргі саяси-қоғамдық жағдай мен бүгінгі түркілік ғылыми таным-түсінік тұрғысынан да пайымдауға мүмкіндік туды. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың сөзімен айтсақ: «... мемлекет тәуелсіздігі, ұлт мұраты, ұрпақ болашағы сияқты құндылықтар мәңгі қалады. ... Олай болатыны, тәуелсіздік – ата-бабаларымыздың жүздеген жылдармен өлшенетін арман-аңсарының жүзеге асқан ақиқаты» [3].

Осы мүмкіндіктің арқасында қазақ халқының тәуелсіздігі мойындалып, әлемдегі түрлі елдермен, соның ішінде бауырлас түркілік елдермен сан алуан сала бойынша тығыз байланыс орнығып, оның ұстанған бағыт-бағдарлары айқындалды. Туысқан түркі халықтардың жақындауына қолайлы жағдай қалыптасып, оң нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік ұлғайды. Түркі тілдес халықтардың бір-бірімен байланысы – достық пен ынтымақтастық қарым-қатынастардың орнығуына және ғылыми-танымдық байланысының нығаюына барынша ықпал ете түсті.

Ілгері замандардағы тарихи түрлі оқиғалар мен аласапыран уақыт үстемдігі түбі бір, шыққан тегі ортақ, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі тамырлас түркі халықтарын бір-бірінен алыстатып, өмірлеріне «өзіндік» өзгерістер жасағаны баршаға аян. Алайда олардың этностық қалыптасуы бір екендігін айғақтайтын басты екі ерекшелік бар екені сол дәуірдің өзінде де анық аңғарылатын. Оның біріншісі және ең басты көрсеткіші – олардың тілінде екені ғылымда нақтыланып, түркі тілдес халықтар тілдері біршама зерттеліп-зерделенді, лингвистер тарапынан жіктемесі (классификациясы) жасалды, екіншісі – түркі халықтарының этникалық негізін бұлтартпай дәлелдейтін деректік мағлұматтар тарихи-этнологиялық, фольклорлық мұралар мен көне түркілік жазба ескерткіштерде жатқаны баршаға айқын бола бастады.

Кеңес үкіметі бұл мәселеге аса сақтықпен қарап, түркі әлеміне ортақ заңдылықтарды түбегейлі зерттеп-тексеруге мүмкіндігінше кедергілер келтіріп келген еді. Түркілік рухани мұраны тілдік тұрғыдан зерттеудің негізі ертерек қаланғанымен, туысқан халықтардың бір-бірімен жақындығы, рухани құндылықтарының ортақтығы сөз арасында ғана айтылатыны болмаса, олар бір арнада зерттелмей, кең көлемде жүзеге асырылмай келді. Соған қарамастан, туысқан халықтардың біреулері шалғай, енді біреулері жақын орналасып, тұтастай бір белгілі аймақты тұтасып жайлап тұрып жатпаса да, олардың тілімен қатар, рухани-мәдени қазына-

ларының ұқсас, сарындас келуі олардың түп тамырларының бір екенін үнемі аңғартып тұратын. Сондықтан да кешегі тым саясиланған ғылыми танымның тар шеңберінен шығып, неғұрлым кең ауқымда зерттеулер жүргізуге бүгінгі жағдай зор мүмкіндік тудырды.

Осындай мүмкіндікке орай, қазіргі кезде посткеңестік мемлекеттер аумағындағы түркітану, оның ішінде Қазақстандағы түркітану өз дамуының жаңа кезеңіне аяқ басты. Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізуі өзінің рухани-тарихи мәдениет көзі болып табылатын түркілік жазба ескерткіштерді және тағы да басқа ежелден келе жатқан ортақ салт-дәстүр мен таным-түсінік негіздерін тереңірек зерттеуге кең жол ашып отыр.

Адам санасы, ой-өрісі мындаған жылдар бойы дамып жетілетін тарихи құбылыс (категория) екенін ескерсек, адамзат тарихындағы тіл ұлттықтың негізгі болмысы болса, әдебиет тіл арқылы жасалатын көркем ой жетістіктерін айшықтайтын құндылық екендігі даусыз. Осы мақсатқа орай, тәуелсіздік жылдарында қазақ тарихы, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану, түркітану ұлттың тарихи даму көзі әрі рухани мұрасы болып табылатын көне түркі және орта түркі дәуірінің тарихи-әдеби жәдігерлерін зерттеп-зерделеп, үлкен ғылыми жетістіктерге қол жеткізе бастады.

Түркілік жазба мұралардағы қазақ әдеби тілі мен әдебиетінің даму тарихын пайымдауда маңызды рөл атқаратын құнды деректер мен мәліметтер ғылыми айналысқа түсіп, мектеп пен жоғары оқу орындары оқулықтарына енгізілді. Сөйтіп, қазақ жазба тілі мен әдебиетінің қалыптасып өркендеу дәуірін айқындау мақсатында көне түркі жазба мұраларына жататын Орхон-Енисей-Талас ескерткіштеріне, орта ғасырдағы оғыз-қыпшақ дәуірінің әдеби мұрасы болып саналатын «Қорқыт ата» кітабына, «Оғызнама» дастанына, «Кодекс Куманикус» сөздігіне, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегіне, Махмұд Қашқаридің «Диуани луғат ат-түрік» кітабына, Ахмет Йүгінекидің «Һибат ұл һақайық» еңбегіне, Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметіне», Алтын Орда, Шағатай ұлысы, Моғолстан, Әбілқайыр (Өзбек) хандығы және Қазақ хандығы тұсындағы жазба әдебиеттер мен эпистолярлық жазба материалдарға және осы сияқты т.б. жазба мұраларға, ауызша жеткен, бірақ кейінгі ғасырларда қағазға түсірілген жыр-дастандарға іргелі зерттеулер жүргізілді. Ұзақ уақыт бойы «жазба тіліміз бен әдебиетіміздің тарихы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан ғана бастау алады», «Қазақ әдеби тілінің қалыптасып дамуы Абай мен Ыбырай шығармашылығынан басталды» делініп келген қасаң қағидат түбегейлі өзгеріп, мектеп пен кәсіби орта және кәсіби жоғары оқу орындары оқулықтарына жаңа тұжырымдамалар енгізілді.

Түркі халықтары тарихының, соның ішінде қазақ тарихының маңызды кезеңдері және қазақ тілі мен әдебиетінің бастаулары көне түркі дәуіріне тиесілі тарихи мұраларда жатқаны мектеп оқулықтарынан ғана көрініс тауып қойған жоқ, қазіргі тәуелсіз Қазақстан Республикасының түрлі деңгейлік білім ошақтарының қоғамдық-гуманитарлық пәндерінің оқулықтары мен оқу құралдарына да енгізілді. Оларда ата-бабамыздың ұстанған жол-жоралғыларына, яғни түркілік дәстүрге негізделген тарихи-танымдық материалдарға молынан орын беріле бастады. Олар көне түркілік «мәңгілік ел» болу философиясының, демек, ата-бабамыздың сан мыңдаған жылдық «аңсар-арманының жүзеге асып» жатқанын аңғартатын нышандарға айналды.

Авторлар.

І БӨЛІМ

МЕМЛЕКЕТТІК МӘРТЕБЕСІ БАР ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТІЛДЕРІ

Қазақ әдеби тілі

*Исхан Бейбіт Жәлелұлы,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

Қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму тарихы туралы мәселені қарастырмастан бұрын «әдеби тіл» дегеніміз не және оны қалай пайымдаған жөн деген мәселенің басын ашып алу қажет. Алайда қазақ тіл білімі «әдеби тіл» дегеніміз не деген ұғымның тиянақты бір анықтамасына әлі де тоқталмай келеді. Жалпы, күні бүгінге дейін «қазақ әдеби тілі», «жалпыхалықтық тіл» дегендер бір-бірінен ажыратылып, әрқайсысы нақты мағынаға ие бола қойған жоқ. Өйткені қазақ тілі тарихының өн бойындағы қыр-сыры, табиғи бітім-болмысы, өзіндік даму заңдылықтары, ерекшеліктері, лексика-грамматикалық бірліктерінің қолданылу өрісі сияқты т.б. өзекті мәселелер әлі де зерттелу үстінде.

«Қазақ тіл білімінің ғылым саласы ретінде қалыптасу кезеңі А.Байтұрсынұлы заманынан қаз тұра бастағаны белгілі. Сол кездің өзінде-ақ «Қазақ» газеті және өзге де басылымдарда «жобалы оқу» жүйесін жасау міндет екені баса айтылды. Кейін қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдері қажетті оқу құралдары мен оқулықтарын шығарып, алфавитке қатысты ірі шараларды іске асыруға, емлені реттеуге атсалысты. А.Байтұрсынұлы мәселе етіп көтерген жобалы оқудың қазақ әдеби тілі және оның нормаларымен кіндіктестігі сезіліп тұрады. Ал одан сәл беріректегі қазақ ғалымдарының аса көрнекті шоғыры қазақ тіл білімі салаларын ғылыми тұрғыдан тұңғыш әрі арнайы зерттеу бақытына ие болды. Осы шоғырдың өкілдері С.Аманжолов, Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев т.б. ғалымдар қазақ әдеби тілінің теориялық негізінің қалануына ұйытқы болды» [4, 6 б.].

Қазақ әдеби тіліне қатысты негізгі мәселелер өткен ғасырда қолға алынып зерттелгенімен, қазақ әдеби тілі деп нені түсінеміз дегенге анықтама әр жерде әр зерттеуші тарапынан түрліше беріліп келеді. Мәселен, Қазақ совет энциклопедиясында «Қазақ әдеби тілі – халық тілінің стильдік тармақтары сараланған жоғарғы формасы» [5, 233 б.] делініп, қысқа қайырылып берілсе, Лингвистикалық сөздікте: «Әдеби тіл – орныққан, тұрақты нормалары бар, жалпыға бірдей түсінікті, ортақ, қоғамдық қызметі әр алуан, жалпыхалықтық тілдің екшеленген, сұрыпталған, сымбатталған жүйелі түрі. Әдеби тіл жалпыхалықтық тілдің бір түрі. Әдеби тіл-

дің өзіне тән сипаттары бар: 1) орныққан, тұрақты нормалары болады; 2) халыққа ол нормалар ортақ, түсінікті; 3) халықтың, қоғамның өмірімен тығыз байланысты; 4) талай ғасырлық сөйлеу тәжірибесі арқылы сұрыпталған, көркем де сымбат тіл. Қазақ әдеби тілінің жазба әдебиетіне байланысты қалыптасқан орфографиялық нормасы да, сөйлеу түріне байланысты орфоэпиялық нормасы да бар. Әдеби тілдің коммуникативті, экспрессивті-эстетикалық қызметтері болады» [6, 30 б.] делінген.

Ал Әлеуметтік лингвистикалық сөздікте: «Әдеби тіл ағыл. Standard (literary) language – қалыптанған тіл; Стандарт тіл ұғымымен бірдей; әлеуметтік салалардың басым көпшілігіндегі (ғылымда, мәдениетте, дипломатияда, заң ісінде, іскери қарым-қатынаста, білім беруде, күнделікті қарым-қатынаста және т.б.) коммуникация үшін жарамды тіл. Көркем әдебиет тілінен (бұнда қарапайым, диалект сөздер, жаргон сияқты тіл өмір сүру нысандарының нормаланбаған кез келген элементтері қолданыла алатындығы белгілі) айырмашылығы – әдеби тіл қатаң нормаланған, көпфункционалды, әлеуметтік тұрғыдан беделді. Мәдениеттің иегері, әрі аса маңызды бөлігі ретінде адамдар әдеби тілді менгеруге ұмтылады» [7, 32 б.] деп көрсетілген.

Белгілі тілші ғалым Т.Қордабаев өзінің «Қазақ тілі білімінің қалыптасуы, даму жолдары» деген еңбегінде: «Ғылымның басқа да кейбір салалары сияқты қазақтың әдеби тілі жөніндегі ілім де орыс тілінде ертеректе қалыптасқан «литературный язык» деп аталатын ғылым саласын оқып үйренуден, соған сүйенуден туған жас ғылым. Әдеби тілді көп зерттеген А.И.Ефимов, В.Л.Левин, А.И.Горшков, Ф.П.Филин, Р.А.Будагов сияқты көрнекті ғалымдардың барлығы да әдеби тіл дегеніміз қандай тіл деген сұрауға ол – жазба тіл, баспасөз тілі, нормаланған тіл. Жазба тілсіз, баспасөзсіз әдеби тіл жоқ деп жауап береді. Қазақ тіл білімінде әдеби тіл дегеніміз қандай тіл деген сұрауға алғаш жауап бергендер – қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдері Қ.Жұбанов, С.Аманжолов және Н.Сауранбаев. Бұл ғалымдар аталған зерттеушілердің пікірлерін қолдайды», – деп жаза келе, олардың қазақ әдеби тілінің қалыптасуы жазумен, баспасөздің дамуымен тығыз байланысты деген пікірлерін келтіреді. Сөйтіп, олардың қазақ әдеби тілінің қалыптасу кезеңі туралы ой-тұжырымдарымен өзінің толықтай келісетінін білдіреді [8, 136-170 бб.].

Т.Қордабаев осы еңбегінде А.Ысқақовтың 1981 жылы шыққан қазақ әдеби тілі туралы мақаласынан: «Қазақтың төл әдеби тілі – халықтың өзімен бірге туып, бірге жасасып, тіршіліктің сала-саласында қолданылып, ең негізгі қаруы да, құралы да есебінде қызмет атқарып, замандар бойы өмірінің барлық кезеңдерінде де жұмсалған байлығы сөйлеу тілінен қол үзбей, онан танбай нәр алып, неше алуан тіл зергерлері мен сөз шеберлерінің електерінен өтіп, бірте-бірте сұрыпталып, шыңдалып, бүгінгі бай ұлттық әдеби тіл деңгейіне жеткен тіл», – деген пікірін келтіріп, «бұл – әдеби тіл мен ауызекі тіл арасына шектеу қоймаудан туған тұжырым» деп жазады. Оның бұл пікірінен де орыс ғалымдарының әдеби тіл туралы айтқандары мен Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаевтардың қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму тарихындағы жазудың орны

мен рөлі жөнінде айтқандарының сарыны жатқанын анық аңғарамыз [8, 148-149 бб.].

Қазақ әдеби тілінің қалыптасуы мен оның нормалары туралы алғаш пікір айтқандардың бірі – профессор М.Балақаев. Ол әдеби тіл аздаған акын-жыраулардың ауызша тараған шамалы өлеңдері тілімен шектеле қоятын жеңіл-желпі құбылыс емес, күрделі қоғамдық құбылыс дей келе, Абай, Ыбырай тұсынан әдеби тілдің басталатынын айтады. Демек, оған дейінгілердің барлығын М.Балақаев әдеби тілге жатқызбайды. Оның пайымдауынша: «Әдеби тіл – жазба тіл. Жазба әдебиет арқылы тіл байлықтары, оның құрылысы сымбатты қалыпқа түсіп екшеленеді. Жазуы болмаған халықтың тілі әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмайды. «Әдеби тіл» деген ұғым халықтың жазу мәдениетімен тығыз байланысты» [9, 25-36 бб.].

Ал қазақ әдеби тілі мәселесімен ұзақ жылдар бойы арнайы айналысқан профессор С.Исаев әдеби тілдің басты белгісін тек жазумен, жазба әдебиетпен байланысты қарап, жазба әдебиет тілі ғана әдеби тіл бола алады дегенге келіспей: «Тілдің әдебилігінің бірден-бір көрсеткіші – халықтың белгілі бір кезеңдегі қоғамдық рухани мәдениет өндірісінің құралы бола алуы, халықтың рухани байлығы, сөз өнерін жеткізудің, мәдени талап-тілектің қоғамдық көрінісі, мәдениет туындыларының құралы мен оны іске асырудың амалы бола алуы» [10, 27 б.],- дейді.

«XVIII – XIX ғғ. Қазақ әдеби тілінің тарихы» деген құнды еңбек жазған Р.Сыздықова өзінің әдеби тіл туралы ой-тұжырымын былай білдіреді: «Әдеби тілдің ең басты белгісі – оның өңделген, сұрыпталған, нормаланған тіл болуы, бұл – бір. Қызмет жағынан сол халықтың өмірінде ұйымдастырушы, қоғам мүшелерінің басын қосушы сипаты, яғни жалпыға ортақ қасиеті болуға тиіс. Бұл – екінші меже. Әр нәрсенің, әр құбылыстың заты (мән-мәнісі, табиғаты) салыстыру арқылы, өзге нәрселердің, өзге құбылыстардың қарама-қарсысына қойылу арқылы таныла түседі. Әдеби тілді тану үшін оның қарама-қарсысына қойылатын басты құбылыс ауызекі сөйлеу тілі. Бұл – тілді әдеби деп тануға қажетті үшінші шарт. Әдеби тіл – қоғамның қолдану практикасында сыннан өткен, нормаларын қоғам санасы дұрыс деп қабылдаған тіл және ол нормалар барша үлгілерге ортақ болуы шарт. Бұл – төртінші сипаты» [11, 9 б.].

Б.Әбілқасымов лингвистикалық терминдер сөздігінің авторы, белгілі тіл маманы А.С.Ахманованың: «Әдеби тіл дегеніміз – белгілі бір қалыпқа түскен, диалектілер мен қарапайым сөйлеу тіліне қарағанда жалпыға бірдей міндетті және «дұрыс» деп қабылданған нормасы бар тіл» [12, 157 б.] деген анықтамасын басшылыққа ала отырып, өзінің «Әдеби тіл» деген мақаласында: «Әдеби тіл атаулыға тән ортақ белгілер болуы керек»,– дей келе, оның мынадай белгілерін атап көрсетеді: 1) халықтың сөйлеу тіліне қарағанда оның өңделген, сөз шеберлерінің қолдануынан өткен түрі; 2) қоғам мүшелеріне ортақ әрі міндетті нормасы бар тіл; 3) сол халықтың ұзақ тарихи бойына сақтаған тұрақты, жүйелі дәстүрі бар тіл; 4) диалектілер мен әртүрлі жаргондық тілдерден жоғары тұрған тіл [13, 45 б.].

Е.Жұбанов болса, филологтар арасында әрдайым екі ұшты, әрі-сәрі түсінік тудыратын, ішкі сыры жыға танылмай келе жатқан көмескі бір жайт – халық ауыз әдебиетінің әдеби тілге қатысты мәселелері дей келе, ауыз әдебиетінің тілін әдеби емес деп ешкім кесіп айта алмайды дейді. Осыған ұқсас пікірді Ж.Шәкенов те білдіреді. Ол, ең алдымен, әдебиет тілі дегеніміз бір басқа екенін, әдеби тіл дегеніміз бір басқа екенін айта отырып, екеуінің арасын айырып тануымыз керек дейді [13, 145 б.].

Ал Т.Жанұзақов әдеби тілдің даму тарихын зерттеуден бұрын қазақ тілі тарихын мұқият зерттеп алуымыз керектігін алға тартып, қазақ әдеби тілі мәселесін анықтауда маңызды рөл атқаратын ұсыныс айтады. Осы іспеттес пікірді Қ.Өмірәлиев те білдіреді. Ол: «Қазақ әдеби тілі тарихы қазақ әдебиеті тарихын сөз ету арқылы ғана сөз етілмек» [13, 207 б.] дей келе, Абайға дейінгі тілді ауызша әдебиет тілі деп көрсетеді. Әрі қарай: «әдеби тілді тек жазбамен ғана байланыстыру бар халықтар үшін шартты емес» деп, қазақ әдеби тіліне қатысты мынадай тұжырымдама жасайды: «Әдеби тіл – кең мағынада алғанда ауызекі сөйлеу тіліне қарама-қарсы тұрған, өзіндік жүйе-желісі, тақырыбы, формасы бар және өзіндік айту тәсілдері мен үлгілері, сөз өрнектері бар бір бүтін шығармашылық туындының тілі; әдеби тіл – жеке бір индивидтің ақиқат жайды өз көңілінше ой қорытындысынан, пікір түйіндеуінен өткізіп барып, өзгеше бір үлгі-формада беру тілі. Ал бұл тіл ауызша жасала ма, я жазбаша жасала ма? – ол шарт емес» [13, 27 б.].

Р.Әміров, Е.Жұбанов, Қ.Өмірәлиевтің «Сөйлеу тілінің ауыз әдебиеті мен ақын-жырау шығармаларының қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы орны» атты бірлесіп жазған мақалаларында қазақ әдеби тілінің алғаш рет жалпылық сипат алуына Бұқар жыраудың орны ерекше екенін айтылып, Бұқар жырау поэзиясы тілі қазақтың ауызша әдеби тілінің бір саласы болды дегенге келеді [13, 87 б.].

Қ.М.Жүкешов өзінің «Мемлекеттік тіл: қазіргі күйі және даму философиясы» деген еңбегінде әдеби тіл дегеніміз не дегенде әлемдік индустриалды дамыған елдердің, оның ішінде орыс лингвистикасының В.В.Виноградов, А.И.Горшков, А.Н.Гвоздев сияқты т.б. зерттеушілерінің әдеби тіл туралы өлшемдері мен талаптары ескерілуі қажет дей келе, себебі: «Біріншіден, қазақ лексикасында орыс сөздері көп, индустриалды тілдердің ішінде орыс тілі қазаққа жақын тұр; екіншіден, қазақтар орыс тілін жақсы біледі; үшіншіден, қазақ тілі Қазақстан экономикасында үстемдік жүргізіп отырған орыс тілінің орнын алу керек» [14, 208 б.], – деп көрсетеді. Ол осы еңбегінде Ф.П.Филин, Б.Д.Бондалетовтың әдеби тіл туралы ой-тұжырымдарын көрсете отырып, олардың тіл әдеби тіл болуы үшін қажет деген шарттарын қазақ ғалымдары М.Балақаев, Р.Сыздықова, С.Исаевтардың әдеби тіл туралы пікірлерімен салыстыра талдау жасайды. Әдеби тілге қатысты шарттарды саралай келе: «Әдеби тіл – өңделген, нормалары бірізділікке түскен, формалдық және мағыналық орнықты, стильдерге ажыратылған, әмбебап қолданылатын, қоғам мүшелерінің бәріне міндетті, ауызша және жазбаша үлгілері бар ұлт

тілінің өмір сүру формасы» [14, 212 б.], – деп қорытындылайды. Осындай тиянақты тұжырым жасағанымен, автор қазақ әдеби тілі тарихына қатысты мәселеге келгенде М.Балақаевты және оның ұстанымын жақтайтынын ғалымдарды қолдайтынын аңғарта отырып, Р.Сыздықова мен С.Исаевтардың қазақта жазба тілге дейін де ауызша әдеби тілі болды деген ұстанымдарымен келісе бермейтінін білдірген.

Б.Момынова өзінің «Қазақ әдеби тілінің тарихы» атты еңбегінде әдеби тіл және оған қатысты теориялық мәселелер күні бүгінге дейін шешімін толық таппай келе жатқанын және ол өзінің біраз күрделілігімен көзге түсетінін айта келе, оның мынадай мәселелерін атап көрсетеді:

1. Әдеби тіл туралы концепциясының бірізді болмауы (жазумен байланыстылығы);

2. Қазақ әдеби тілінің қалыптасу, даму кезеңдері жөніндегі пікірлердің әртүрлі болуы, тарихи көздері мен арналарын белгілеудегі пікірталастардың орын алуы;

3. Диалектілік ерекшеліктер мен әдеби тілдің арақатынасын нақтылауда көзқарастардың орын алуы;

4. Қазақ әдеби тілін дәуірлеуге байланысты ғалымдар көзқарасы арасындағы алшақтықтардың болуы;

5. Кітаби тіл туралы түсінікті жетілдіру қажеттілігі;

6. Репрессия жылдарындағы қазақ әдеби тілінің жай-күйінің анықталмауы;

7. Соңғы кездері шетте жүрген қазақ диаспорасының әдеби тілі баржоқтығы туралы тағы бір жаңа проблеманың бас көтеруі.

Б.Момынова осы еңбегінде үнемі даму мен жетілу үстіндегі қазақ әдеби тілінің мәселелері мен оның өзіне тән белгілеріне де тоқталған:

- жалпыхалықтық тілдің негізінде пайда болып, объективті себептердің ықпал етуі барысында нығая түсетін, өркениетпен бірге өсіп-өркендейтін;

- әдеби тілге қатысты қалыптасқан қағидалардың талаптарына жауап беретін;

- бірқалыпты тұрып қалмай өзгеріп отыратын, кезеңдік сипатты белгілері бар, бірақ, кейбір тілдік элементтер мен тілдік конструкциялардың сұрыпталып барып, жүйеленуі барысында талғаммен қолданылуын қажет ететін;

- белгілі бір нормалар жиынтығына сай келетін;

- ауызекі сөйлеу тіліне қарама-қарсы қою арқылы салыстырылатын, танылатын;

- диалектіден жоғары тұратын;

- функционалдық стильдік тармақтарының саны дамыған сатысына дейін әр кезеңде әртүрлі болып келетін;

- қоғам өзгерісімен аса тығыз байланысты, соған орай сөздік қорындағы перифериялық және өзек бірліктері үнемі қозғалыста болып, орындары ауысып отыратын;

- дүниежүзі тілдерінің әлемдік бейнесіндегі өзгерістер әсерін қабылдайтын;

- тіл тазалығы үшін тілдің ішкі және сыртқы мүмкіндіктерін пайдалана отырып үнемі күресетін;
- қоғамның қажетін (барлық сфераларындағы) толығымен өтейтін тіл [4, 11 б.].

Р.Сыздықова арнайы «Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі» деген еңбек жазып, қазақ тіл біліміне «ауызша тараған әдеби тіл» деген термин енгізгені белгілі [15]. Ол осы еңбегінде: «Қазіргі кезде ішкі құрылысы жағынан да, әлеуметтік қызметі жағынан да барынша дамыған, ұлттық сипатқа ие болған әдеби тілдердің қоғамға екі түрде қызмет ететіні белгілі: жазбаша және ауызша. Соңғысы топ алдында сөйленетін сөздерде (орысша «публичная речь») жүзеге асады. ... Ауызша сөздің өзі екі түрлі болады: бірі – адамдардың күнделікті тұрмыста бір-бірімен бетпе-бет сөйлесу актісінде жүзеге асатыны, екіншісі – топ алдында сөйленетіндері» [15, 4-5 бб.],– деп жазады да, ауызша тараған әдеби тілдің үлгілеріне талдаулар жасай келе, әдеби тілдің бастауы ілгері дәуірлерде жатыр деп қорытынды жасайды. Ал М.Балақаев өзінің қазақ әдеби тілі туралы еңбектерінде және «Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары» атты ғылыми-теориялық конференцияда жасаған баяндамасында да бұл топшылауға бірнеше қарсы дәлел келтіре отырып, «ауызша әдеби тіл» дегеніміз ұшқары, дәлелсіз, бұл «теорияның» ғылыми негіздері тайғақ деп өз қарсылығын үнемі білдіріп отырғаны мәлім [16, 94-97 бб.].

Қазақ тіл білімінде ауызша әдеби тіл термині бекерден-бекер қалыптаспаған. Ол қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік даму тарихынан туындап жатыр. Қазақ халқы жаппай жазба әдебиетті пайдаланғанға дейін оның көркем-эстетикалық таным-талғамы, негізінен, ауыз әдебиеті үлгілері негізінде қалыптасқаны баршаға аян. Осыны басшылыққа алған М.Томанов, С.Исаев, Ә.Ибатовтар өздерінің бірлесіп жазған «Түркі әдеби тілі мен қазақтың жазба әдеби тілінің сабақтастығы» деген мақалаларында: «Әдеби тіл болудың үлкен белгісі – оның құрылымы мен қағидалары сол тілде сөйлеушілерге түгел түсінікті ортақ болып келуі. Егер «Әдеби тілдің ауызша және жазбаша нормалары» дейтін тіркесті жай сөзге аударсақ, осылай болып шығады. Ал қазақ тарихында жазба тіл қалыптасқанға дейін мұндай қасиетке ие болған ауыз әдебиеті тілі болды. Фольклор деп ғылымда көп айтылатын, қайталанғанда да, атадан балаға жаттанды болып қайталанатын сөз және сондай сөзге негізделген шығармалар тобы аталады. Сондықтан да ауызша айтылатын басқа сөз түрлерінен фольклордың үлкен ерекшелігі, ерекшелік болғанда да тарихи ерекшелігі сол – халық мәдениетін атадан балаға жеткізуші. Әсіресе белгілі бір дәуірлерге дейін жазуды жаппай қолданбаған халықтар тарихында фольклор көне ғасырлардан жаңа заманға дейін халық мәдениетін, оның тарихы мен салтын жеткізуші болды. Қазақ фольклоры нақ осындай қызмет атқарды. Қоғамдық өмірмен бірге пайда болған фольклор, екінші жағынан, сол қоғамдық өмірдің тарихи куәсі болуымен бірге, тілдің көркемдеуші құралдары жүйесінің қалыптасқан көрігі, сондай-ақ

сөздер мен формалардың айтылу жүйелерінің орныққан аясы да болды» [16, 55-56 бб.], – деп қазақта ауызша әдеби тілдің болғандығын ерекше атап көрсетеді.

Әлбетте, әдеби тіл тек көркем әдебиеттің (фольклордың) тілімен ғана шектеліп қалмайды. Ол – қоғамдық қатынастың барлық саласының тілі бола отырып, мемлекеттік басқарудың да, ғылым мен техниканың да, ғылымды игерудің де, білім берудің де, тағысын тағылардың да тілі. Солай бола отыра, «Ауызша әдеби тіл» терминінің қазақ тіл білімінде болуы да заңды құбылыс. XIX ғасырдың екінші жартысында ғана қазақ әдеби тілі қалыптаса бастады деген қағидатты басшылыққа алсақ, онда оның табиғи даму заңдылығы мен тарихына қисынсыз жасалған қиянат болары анық. Бұл орайда Абайдан кейін, әсіресе кеңестік дәуірде қазақ халқының басым бөлігі жаппай сауатты болған кезде жазба әдеби тіліміз айтарлықтай қарқын алып дамыды деушілердің пікірі, бір есептен, орынды.

Ө.Айтбаев: «Әдеби тіл төңірегінде өрбіген, бүгінгі жазу-сызуымызда, ғылыми көпшілікке арналған мақалаларда қолданылып жүрген мынадай терминдер пайда болды. Әдеби тіл, ұлттық әдеби тіл, жалпыхалықтық тіл, жазбаша әдеби тіл, ауызша әдеби тіл, жазуға дейінгі әдеби тіл, жазу алдындағы көне әдеби тіл, жаңа әдеби тіл, қазіргі әдеби тіл, ру-ұлыстық, халықтық әдеби тіл, ауызекі сөйлеу тілі, әдебиет тілі, ауыз әдебиет тілі, кітаби тіл, шағатай тілі, жалпы түркі тілі, түркі тілі т.т. толып жатқан терминдер мен терминдік мәнде жұмсала бастаған сөздерді, сөз тіркестерін жалғастыруға болады. Бұлар бүгінгі таңдағы әдеби тіл жайында жазылған еңбектерде жиі кездесетін сөздер тобы. Алайда осы сөз болып отырған терминдік мәндегі сөздер мен сөз тіркестерінің образының шеңбері айқындалып, шет-шекарасы әлі де жіктелмегені өкінішті. Бұлар жалпы әдеби тіл тарихын, оның әр алуан проблемаларын барлауға арналған зерттеу жұмыстарында айқын ойлылыққа жіктемей, кейде қайта кісі ойын бұлынғырлыққа бастайтын тәрізді» [13, 119 б.], – дейді.

Жоғарыда келтірілген пікірлерді пайымдай келе, аңғаратынымыз, «қазақ әдеби тілі», «қазақ жазба әдеби тілі», «қазақ ауыз әдеби тілі», «қазақтың жалпыхалықтық тілі» деген категориялар бір-бірінен ажыратылып әрқайсысы нақты анықтамаларға ие болған жоқ» деген Р.Сыздықованың [11, 9 б.] пікірі орынды ма деген ой келіп, қазақ тілші-ғалымдары арасында әдеби тіл дегеніміз не, оны қай кезден бастаған жөн деген ой-тұжырымның күні бүгінге дейін әр алуан болып келгенін көреміз. Дегенмен біз, қазақ әдеби тілі туралы ой-тұжырымдарды жалпылап зерделей келе, «жалпыхалықтық тіл» жалпы ұғым екенін, «әдеби тіл» сол жалпыхалықтық тілдің жоғарғы формасы болып есептелінетінін, ал қазақ әдеби тілін ауызша және жазбаша әдеби тілі деп екі үлкен салаға бөліп қарастыруға болатынын пайымдай отырып, «әдеби тіл дегеніміз – орныққан, сұрыпталған, нормаланған, стильдік тармақтары сараланған, жалпыға түсінікті, ортақ, қоғамдық қызметі жан-жақты, қарапайым тіл (ауызекі сөйлеу тілі) мен диалектіден жоғары тұратын, жалпыхалықтық

тілдің жоғарғы формасы» деген анықтама, біздіңше, біршама дәлірек деген қорытындыға келдік.

Ал қазақ халқының және оның әдеби тілінің қалыптасып даму тарихын зерттеп-зерделесек, көне дәуірден бері қазақ қоғамы өзінің дәстүрлі рухани құндылықтарын, соның ішінде тілі мен әдебиетін сақтап қалуға аса мән беріп, оларға ешқашанда бейжай қарамағанын көреміз. Ұлттық тіл мен әдебиетті, дін мен ділді, таным-түсінікті, салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты жұрттың тұтастығы мен бірлігін қамтамасыз ететін тұрмыс-тіршіліктік берік қағидалар ретінде ұстанған. Алайда басы ашық мәселенің бірі – қазіргі қазақ ұлты да әлемнің басқа жұрты сияқты әр кезеңдегі тарихи-әлеуметтік, саяси-экономикалық құрылыстың сан алуан үрдісін бастан өткеріп, дамып өркендеді. Солардың ізі тілде сақталып қалды.

Әбден қалыптасқан әрбір ұлттық тіл өзіне ғана тән белгілеріне, демек өзінің табиғи бітім-болмысына сәйкес келмейтін, шығу тегі басқа, түр-тұрпаты өзгеше өзге тіл тұрмақ, өзіне етене жақын туыстас тілдерден де ерекшеленеді. Егер туысқан тілдердің (ру, тайпа, ұлыс, ұлт) әрқайсының өзіндік ерекшелігі аса айқын болмай, бір аймақта көптеген ғасырлар бойы қатар өмір сүретіндей жағдайда болса, уақыт өте келе біріне-бірі жұтылып, сіңісіп (ассимиляцияланып) кетеді. «Ұлттық тілдер бір-біріне өте жақын туыстас ру, тайпа, ұлыстардың бір жерге шоғырланып, тұрмыс-тіршілігі, қам-қарекеті ортақ ел болып өмір сүруінің нәтижесінде қалыптасқан», «Тіл дамуының өзі – ру-тайпа тілдерінен халық тіліне, халық тілінен ұлт тіліне қарай өрбитін тарихи құбылыс» деген ғылыми теорияның негізінде осы жатыр [17, 5 б.].

Осындай жолды басынан өткерген тілдердің даусыз бірі – түркі тілдері тобына жататын қазақ тілі екені анық. Ол қазіргі Қазақстанның бүкіл аймағын мекендеген ежелгі туыстас ру-тайпалардың шаруашылық-кәсібі, әдет-ғұрпы, тұрмыс-салты, ой-санасы, таным-түсінігі ортақ болып, тығыз қарым-қатынаста бірге тіршілік етуінің негізінде қалыптасқан.

Тілші-ғалымдардың зерттеулері бойынша, қазақ тілі – батыс түркі тілдері тобының қыпшақ тармағына жатады. Бұл тармаққа кіретін тілдер – қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қырым татары, қарашай, балқар, құмық және тағы басқа тілдер. Осы тілдердің ішіндегі ең дамыған тілдердің бірі – қазақ тілі екені ғылымда жан-жақты дәлелденген. Қазақ тілі – айту, жазу нормасы қалыптасып дамыған, әдеби тіл дәрежесіне көтерілген ұлттық тіл. Оның тарихы әртүрлі тарихи кезеңдерді бастан кешкен қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты.

Қазақ тілі – Қазақстанның байырғы тұрғындары қазақтардан басқа Қытай, Моңғолия, Иран, Ауғанстан, Түркия мемлекеттері және ТМД-ның Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан сияқты республикаларда тұратын қазақтардың да ана тілі.

Қазіргі уақытта оның қоғамдық қызметі сан салалы, жан-жақты. Қазақ тілі – әлемдегі алты мыңға жуық тілдердің ішіндегі колдану өрісі жағынан жетпісінші, ал тіл байлығы мен көркемдігі, оралымы дүние-

жүзіндегі ауызша және жазбаша әдеби тілі қалыптасып дамыған алты жүз тілдің және мемлекеттік мәртебеге ие екі жүз тілдің қатарында тұр.

Қазақ тілі сөздік құрамы өте бай, тілдік құрылымы барынша жетілген, қоғамдық-әлеуметтік қызметі жіктеліп айқындалған тіл болып саналады. 2012 жылы жарық көрген 15 томдық қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде 150 мыңнан астам сөз бен сөз тіркесі тіркелсе, осы сөздіктің сығымдалған нұсқасы «Қазақ сөздігінің» мәліметіне сүйенсек, оның сөздік құрамында 106 мың лексикалық бірлік бар екен [18, 2 б.].

Жалпы, түркі тілдері тобындағы тілдердің тілдік құрылымы (грамматикасы) бірдей. Негізгі сөздік қорлары да біршама ортақ. Олардың тілдік құрылымы мен негізгі сөздік қорлары бір-біріне қаншалықты жақын болғанымен, әрқайсысының дыбыстық жүйесінде тарихи түрлі жағдайларға байланысты қалыптасқан өзіндік айырмашылықтар бар. Сол себептен түркі тілдері тобына жататын тілдердің бәріне ортақ болып келетін көптеген сөздер әрқайсысында дыбысталу жағынан бір-бірінен бөлектеніп, ерекшеленіп тұрады.

Тіл – тарихи категория. Ол өзінің ішкі даму заңдылығы бойынша өрбиді, дамиды, жетіледі. Әрбір заман-дәуірде өз халқының өмірімен бірге өседі, онымен біте қайнасып, бірге күн кешеді. Ел басынан өткен өзгерістер таңба басқандай болып онда жазылып қалады. Тіл – халықтың тарихы, халық – тілдің анасы деп сол себептен айтылған. Дегенмен тілдің ішкі даму заңымен қатар, сыртқы сан алуан себептердің де тілге тигізер әсерін жоққа шығаруға боламайды. Түрлі сыртқы себептердің ықпалынан ұзақ уақыт өте келе, кез келген тіл өзгеріске ұшырайды. Сондай-ақ туысқан тілдердің өзара жақындығы да мүлдем байқалмайтындай дәрежеге жетіп, бір-бірінен біртіндеп алшақтайды. Оған сонау ықылым заманда бір негізден тараған деп топшыланып жүрген қазақ тілі мен моңғол немесе қазақ тілі мен қалмақ тіліндегі ұқсас келетін жақтар мен мүлдем үйлеспейтін тұстарды дәлел ретінде айтуға болады. «Қазақ тілі мен моңғол тіліндегі негізгі сөздік қордың жиырма процентке жуығы к(к) фонемаларынан басталған сөздер және бұл дыбыстан басталған сөздердің түбір сөздері дыбыстық құрылымы жағынан және мағынасы жағынан сәйкеседі. Бұл – алтайлық тектен қазақ, моңғол тілдері жіктеле бастаған кезде көмейлік дыбыстардың кең қолданылғандығын көрсетеді» [18, 58 б.] деген пікір көп нәрсені аңғартса керек. Керісінше, бір-біріне алыс туысқан болып саналатын қазақ пен гагауыз (көк оғыз), қазақ пен саха, қазақ пен чуваш т.б. ұлттардың өкілдері өзара әрқайсысы өз тілдерінде тілдесе қалса, бірін-бірі түсінбейтіні кәміл.

Кейде ру-тайпалық тілдер негізінде ұлттық тіл болып берік қалыптасып болған деген тілдің (ұлттың) құрамындағы кейбір ру, тайпалардың өзіне тән тілдік белгілері ерекше бір тарихи жағдайлардың, мысалы басқа мемлекеттің құрамында болуының себеп-салдарынан қайтадан айшықталып, жаңа тіл (ұлт) оқшауланып, жеке отау тігіп шығып жатады. Мәселен, «Түркі тілінің қыпшақ тілі тармағына жататын ноғай, қарақалпақ тілдері қазақ тілінен кейінгі дәуірлерде бөлініп шыққан. Бұл тілдер – оның бір бұтағы» деген ғылыми жорамалды (гипотезаны) тіл-

ші-ғалымдар көптен бері айтып та, жазып та жүр. Осы тілдердің тілдік құрылымы (грамматикасы) және негізгі сөздік қоры мен сөздік құрамы тұрмақ, дыбыстық жүйелерінде де айтарлықтай айырмашылық жоқ десе болады. Сөйтіп, окшаулану үдерісі (процесс) де, бірігу үдерісі сияқты ұлттық тілдің қалыптасуына негіз болады.

Белгілі бір дәуірде жеке отау тігіп бөлініп шыққан тілге (ұлтқа) бұрын өзінің қалыптасуына негіз болған тілмен (ұлтпен) тағдыр тоқайластырып, қайтадан бірге өмір кешетіндей жағдай қалыптасса, кезінде бөлектеніп кеткен тілдер, керісінше, бір-біріне қайтадан кірігуі де мүмкін. Сол себептен болар, өткен ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстанның құрамында болған Қарақалпақ АКСР-ы бұдан әрі қазақтармен бірге бола берсек, тілімізді жоғалтып, өзімізге тән ұлттық сипатымыздан айырылып қаламыз ба деген қауіпті ойлап, сол ғасырдың 40-жылдары қазақ тілінен гөрі өзінен тілдік шығу тегі жағынан әлдеқайда алысырақ, түркі тілдері тобының қарлұқ тармағына жататын өзбектердің еліне – Өзбекстанның құрамына ауысып кетті. Бұндай қам-қарекетке бармағанда, кім білсін, біраз уақыт өте келе, өзіне етене жақын әрі өте ұқсас туыстас қазақ тіліне сіңісіп, өзіндік бедер-бейнесін жоғалтып та алар ма еді. Ал бұндай сақтық шараны ескермеген беларусь тілі өзіне туыстығы тым жақын орыс тілімен көптеген ғасыр бойы қойын-қолтық араласып, бірге болуының себеп-салдарынан, өзінің ұлттық белгілері мен қасиеттерін жоғалтып жатыр. Тіпті осы екі тілдің арасында бәлендей айырмашылық қалмай барады деп мәселе көтеріп жүрген беларусь-орыс ғалымдары да баршылық.

Ал қазіргі уақытта қазақ әдеби тілі өзіне етене жақын қарақалпақ, ноғай тілдерінен өзіндік ерекшелігі бар ұлттық тіл болып саналады. Қазақ әдеби тілін олардың әдеби тілінен ерекшелейтін басты белгі – оның лексика-грамматикалық бірліктерінің өзгешелігінде емес, қоғамдық-әлеуметтік қызметінің, тілдік бірліктердің қолданылу өрісі мен кеңдігінің әлеуетінде жатыр. Демек қазақ тілінің сан салалы қоғамдық өміріндегі жан-жақты қызметі оның әдеби тілінің қасиеті мен сапасы бола отырып, оны қарақалпақ, ноғай тілдерінен өзгешелеу етіп көрсетеді.

«Әдеби тіл дегеніміз жазба әдебиет арқылы жүйелі қалыпқа түскен, стильдік тармақтары бар, қоғамдық қызметі әр алуан, ... жалпы халықтық тілдің ең жоғарғы формасы [20, 10 б.], – деген анықтама күні бүгінге дейін барлық оқулықтар мен оқу құралдарында жазылып, үстем қағидат болып келді. Осы анықтаманың «жазба әдебиет арқылы жүйелі қалыпқа түскен» деген қағидаты, көп жағдайда, қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму кезеңдеріне сәйкес келе бермейтінін қазақ тіл білімінің бірталай мамандары талайдан бері қадап айтып жүр. Расында да оған ұлттық бітім-болмысымыз, яғни әдеби тіліміздің қалыптасып дамуы мен әр кезеңдегі қоғамдық түрлі қызметі онша сәйкес келе бермейтіні негізгі себеп екені анық.

Ал енді қандай да болсын әдеби тіл жазба әдебиеттер арқылы қалыптасады деген шартты негізгі ұстанымдардың бірі деп қабылдай отырып, ондай әдеби жазба нұсқалар тіліміздің даму тарихының кезеңдерінде

болған ба деген мәселеге келер болсақ, қазақ әдеби тілінің көне дәуірлерінде жазылған нұсқалары ретінде «Орхон-Енисей-Талас» т.б. жазба мұраларын және «орта ғасыр түркі дәуірінің» жазба жәдігерлерін, Қазақ хандығы және одан кейінгі кезеңдегі ауыз әдебиетінің қағазға басылған үлгілерін негіз етіп алып жүрміз.

Әлбетте, қазақ тілінің даму тарихына қатысты барлық дүниелердің оның әдеби тіл ретінде қалыптасып даму тарихына тікелей де, жанама да қатысы бар. Қазақ хандығы кезінен бастап ХХ ғасырға дейінгі ақын-жыраулар шығармашылығын айтпағанда, көне түркі және орта түркі жазба мұралар тілінің, солар жазылған дәуірдегі ауызша тіл мен қазіргі дамыған әдеби тілдің бір-бірімен сабақтас екенін дәлелдеп жатудың еш қажеттілігі жоқ. Сондай-ақ, сол жазба мұралар қазіргі түркі тілдес халықтардың бәріне де ортақ екені де ешқандай дау туғызбайды. Демек қазіргі дамыған қазақ әдеби тілінің көптеген элементтері сәл өзгешелікпен сол ескерткіштер тілінен ұшырасады, басқа түркі тілдес халықтар да одан өздерінің қазіргі әдеби тілінде қолданылатын сөздер мен сөз қолданыстардың негізін табады. Бұл – қазіргі түркі тілдес халықтар әдеби тілдерінің даму тарихы сол жазба мұралармен тығыз байланысты екенін көрсететін нақты дәлел болса керек.

Қазақ әдеби тілінің қалыптасуы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы және көптеген басқадай жақтарымен де тығыз байланысты екендігі даусыз. Сондықтан да қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеп-зерделегенде оның қалыптасып даму тарихын (қызметін) ұлт өмір сүрген дәуірлермен және сол дәуірлерге сәйкес тілдік қарым-қатынаспен, ортамен тығыз байланыста қарап, белгілі бір саяси-әлеуметтік, саяси-экономикалық жағдайды да қатты ескерудің қажет екендігі тілші ғалымдар тарапынан үнемі айтылып келеді.

«Әдеби тіл» дегендегі «әдеби» сөзі арабтың (адәбун) – «быть воспитанным, вежливым» деген сөзінен шыққан. Олай болса, қазақ тіліндегі «әдеби тіл» деген ұғым тек қана жазумен байланысты айтылмаса керек. Ол, ең алдымен, сөзді мәнерлеп сөйлеу, келістіріп айту, әдепті етіп қолдану, сөз әдебін сақтау, сөзді айтуда сөз саптаудың тәртіпті жүйесімен айту деген сияқты ұғымдармен тікелей байланысты. Яғни сөзді әдеппен мәдениетті түрде қолдану деген ұғыммен ұштасып жатады» [16, 59 б.].

Дегенмен «әдеби тіл» дегенге анықтама бергенде ауызша және жазбаша қолданысы бір жүйеге түскен, жазбаша көркем әдебиет (жазбаша тіл) арқылы сұрыпталған, қоғамдық-әлеуметтік қызметі жан-жақты, қолданыс аясы кең ұлттық тілдің дамыған формасы деген анықтама (ұғым) ұзақ уақыт бойы әдеби тілдің негізгі шарттары ретінде қабылданып келді. Оның үстіне осы шарттардың болуын тілші-ғалымдардың талайы әдеби тілдің негізгі көрсеткіштері (критерийі) ретінде қарастырды. Рас, қоғамдық өмірдің әлеуметтік-экономикалық дамуы барысында тілдің қоғамдық қызметі жіктеледі. Қоғамдық қызметінің артуына байланысты стильдік тармақтары айқындалып, ауызекі сөйлеу тілі, көркем әдебиет тілі, көсемсөз (публицистика) тілі, ресми және ісқағаздар тілі, ғылым тілі деген сияқты қызметтік түрлері (функционалды стильдері) қалыптаса-

ды. Осы шартқа байланысты және еуропалық тілдердің даму үдерісі басшылыққа алынып, қандай тіл болсын стильдік жіктелуі болмаса немесе қоғамдық қызметінің бір түрі (стилі) жеткілікті дәрежеде қалыптаспаса, әдеби тіл болып саналмайды деген көзқарас үстемдік алып келген еді.

Ал әдеби тілдің функционалды стильдері қоғамның даму үдерісімен бірге қалыптасып орнығатыны белгілі. Қоғамдық қатынастардың даму барысында оның қандай да бір қызметтік салаға бейімделген тілдік қолданыстары – функционалды стильдер түрлері деп аталады. Яғни лексикалық бірліктер мен қоғамдық бір салаға тән өзіндік сөз саптауларының жіктелуі арқылы қалыптасқан тілдік қолданыстар оның қоғамдық бір қызметін айқындайтын стилі болып саналады.

Қазіргі қазақ әдеби тілінде функционалды стильдердің барлығы бар делініп жүр. Қалай дегенмен, ол, әдеби тіл деп танылатын тілге тиесілі барлық сипаттарды өз бойына жинақтаған. Алайда тарихи-саяси түрлі себептердің салдарынан кейбір функционалды стилдердің дамуы кенже қалып, айтарлықтай дәрежеге, әлі де болсын, жете қоймағандығы шындық. Бұл мәселе де тілші ғалымдар тарапынан әлсін-әлсін айтылып жүр. Мәселен, ресми және кеңсе ісқағаздары стилі мен ғылым тілінің әлі де қалыптасу үстінде екені және оның қалыптасуы жазба тілдің дамуымен тығыз байланысты екені талай еңбектерде аталған. Бірақ, бұл, қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму тарихын – халықтың жазба тілді жаппай қолдану кезеңінен бастап қана қарастыру қажет дегенді білдірмесе керек. Осы мәселе қазақ әдеби тілінің мәртебесі, оның қалыптасу кезеңдері, оны дәуірлеу мәселелері бойынша 1984 жылы 27-28 желтоқсанда тұңғыш рет әрі соңғы рет өтілген «Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары» атты конференцияда тіл мамандары, әдебиетші, ақын-жазушы, журналистер тарапынан кең талқыланып айтылды. Яғни белгілі бір тарихи кезеңдерде тілде бір стильдің болу-болмауы оның даму барысында заңды құбылыс екені пайымдалып, сол бір тарихи кезеңдерде тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметінің бір саласы болмаса немесе жетілмесе, онда ол әдеби тіл дәрежесіне көтерілмеген дегенді білдірмейді деген тұжырым жасалды [16].

Алайда Еуропа елдерінің (орыстардың) тілші-ғалымдары әдеби тілдің қалыптасуын тек жазба әдебиетпен тығыз байланыста қарастырады. «... Олай болатын себебі – жазуды қолданумен бірге кітап шықты, күнделікті қоғамдық тіршілікті қағазға түсіру пайда болды, қоғамдық қатынастың жазбаша түрлері қалыптасты. Тілдің жазуға негізделуі үшін белгілі бір тарихи-әлеуметтік жағдайлардың болуы керек. Сонымен бірге, лингвистикалық тұрғыдан жазуды қолдану, жазба тілге көшу бірден бола салатын құбылыс емес. Сол жазуды, жазба тілді қабылдап, қолдана алатындай дәреже де қажет екені айқын. Жазуды қолдану, жазба тілге көшу – тіл дамуының жаңа кезеңінің бетін ашатын құбылыс. Ал жазба тілге дейін, жазба тілді бүкіл халық қолданғанға дейін не болды – бүгінгі қазақ филологиясында айқын жауап қажет ететін мәселе осы болуға тиіс. Бұл мәселеге осы уақытқа дейін де әртүрлі пікір көп айтылды» [16, 55 б.].

Қандай тіл болсын әдеби тіл жазба тіл арқылы сараланып, сұрыпталып, бір нормаға түсіп қалыптасады деген пікірлердің берік орныққаны соншалық – қазақ тілші-ғалымдарының көпшілігі тарапынан қазақ әдеби тілінің қалыптасуын ХІХ ғасырдың екінші жартысынан, яғни Абай мен Ыбырайдың шығармашылық кезеңінен бастап қана қарастыру қажет деген пікір берік орнығып, бертінге дейін кең қолданыста болды. Әлі де бұл тұжырымның негізі бұзыла қойған жоқ. Бұл тұжырымды басшылыққа алушылардың ұстанымы орыс әдеби тілінің қалыптасып даму тарихы туралы теорияға, яғни олардың әдеби тіл туралы тұжырымдамасына негізделіп, қазақ қоғамы дамуының өзіндік ерекшелігіне аса мән бермеуден болған еді.

Мысалы, негізінен, көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақ елінің тұрмыс-тіршілігі орыс секілді және басқа да отырықшы-егінші елдермен салыстырғанда өзгеше болғандығы бәрімізге белгілі жайт. Олай болса, қазақ тілінің, тіпті қазақтар сияқты бертінгі дәуірге дейін көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан басқа да түркі жұрты тілдерінің де даму заңдылығы олардікінен мүлдем өзгеше. Отырықшы-егінші елдердің белгілі бір дәуірінде белгілі бір аймағының тілі сол аймақтың әлеуметтік-экономикалық деңгейінің биік сатыға көтеріліп, басқалардан үстем болуына байланысты жалпыхалықтық тілге әсер ететіні диалектикалық дүниетаным тұрғысынан кез келген көзі ашық адамға түсінікті. Сондықтан да тұтас бір тілде сөйлеп, тұрмыс-тіршілік ететін отырықшы-егінші елдің сондай аймағының тілі сол елге ортақ әдеби тілдің қалыптасуына негіз болған.

Ал мал шаруашылығы қамымен (қыстау, көктеу, күзеу (ықтырма), жайлау) көшіп-қонып, шығысы мен батысы, күнгейі мен теріскейі бір-бірімен құда-андаласып («анда» – көне түркілік сөз, «мәңгілік дос» деген ұғымды білдіреді), төскейде малы, төсекте басы қосылып, мидай араласып тұрмыс-тіршілік ететін қазақ секілді елдің даму тарихында ондай ерекше аймақтың болмағандығы, осыған орай, басқа аймақтарға әсер ететін аймақтық тілдің де болмағандығы ақиқат. Осы ерекшелікті және қазақ әдеби тілінің қалыптасып дамуында ерекше із қалдырған басқа да өзіндік өзгешеліктің болағанын ескермеген қазақтың кейбір тілші-ғалымдары қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихын зерттеп-зерделеуде ұзақ уақыт бойы еуроцентризм қағидасын ұстанып, қазақ әдеби тілінің тарихын жазба әдебиеттің қалыптасуымен байланыстырды және оның негізін қалаушы Абай мен Ыбырай деп келді. Бұндай ой-тұжырымның дұрыс емес екенін «Қазақ әдеби тілінің тарихы» деген еңбегінде С.Исаев та айтады. Ол: «Орыстардың орталықтанған мемлекеті болды. Ірі өнеркәсіп орталықтары, үлкен қалалары, сонымен бірге мәдени, оқу орындары болды. Кітап басу ісі қолға алына бастады. Бері келе осы орталықтанған мемлекет болу арқасында мұндай қоғамдық құбылыстар мықтап дами түсті, жазба әдебиет халықтың қоғамдық өмірінен берік орын алды, сол қоғамның мәдениет өндірісінің бірден-бір құралы, көрінісі болып қалыптасты. Ал қазақ қоғамында мұның бірі де болған жоқ. Қазақ хандықтарын бұл сипаттағы орталықтанған мемлекет деп айтуға тіпті де болмайды. Ондай

дәрежеге қазақ қауымы үш жүздің ханы болды деп аңыз еткен Абылай хан тұсында да жеткен жоқ. Көшпелі халық өндіріс орындарын құрмақ түгілі отырықшылық өмірге де толық жете алған жоқ. Ірі мәдени, оқу-ағарту орталықтары былай тұрсын, баспа орындарына да шын мәнінде Октябрь революциясынан кейін ғана ие бола алды. Жазба әдебиет шын мәнінде қоғамның мәдениет өндірісінің құралы бола алмады. Бірақ осыған қарап революциядан бұрын қазақ халқының әдебиеті болмаған, сонымен бірге әдеби тілі де қалыптаспаған деген үзілді-кесілді пікір айтуға бола ма?», – дей келе, XVIII-XIX ғасырларда қазақтың кітап болып басылып шықпа-са да, төл әдебиеті, әдеби тілі болды деп жазады [10, 26 б.].

Осы орайда жазба тіл арқылы ғана әдеби тіл қалыптасады деген қағи-даны ұстанушылар Абай мен Ыбырайдың және т.б. сауатты адамдардың арабшаға негізделген қазақ жазуымен жазған жазба әдебиеттерді оқып меңгергенін және өз шығармаларының денін сол жазумен жазып, соңына мұра етіп қалдырғанын, яғни орыс жазуына (кирилге) негізделген қазақ жазуын қазақ қоғамы жаппай пайдаланғанға дейін де халықтың белгілі бір бөлігінің қолданысында болған қазақтың арабшаға негізделген (қадимше, жәдитше) өз жазуы болғанын мүлдем қаперге алмады. Осы-ны ескерген Р.Сыздықова, М.Томанов, Қ.Өмірәлиев, Ә.Құрышжанов, Ә.Ибагов, Е.Жанпейісов, С.Исаев, Б.Әбілқасымов сияқты т.б. тілші-ғалымдар: «Қазақ тарихында ауызша әдеби тілдің пайда болу кезеңі жаз-баша әдеби тілден әлдеқайда бұрын. Әдеби норма ауызекі сөйлеу тілінде жазуға дейін де өмір сүріп келген» [16, 59 б.] деп атап көрсете отырып, қазақ әдеби тілінің қалыптасу дәуірін ілгері дәуірлерден бастау қажет деп есептеді.

Қазақ әдеби тілі тарихы туралы алғаш пікір айтқан тілші-ғалымдар Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев екені зерттеушілерге мәлім. Сондай-ақ қазақ әдебиетші-ғалымдары да қазақ тілі тарихына қатысты мәселелерді қазақ жазба әдебиетінің қалыптасу тарихымен байланысты-ра қарастырып, өз ой-пікірлерін қосып отырды. Қазақ әдебиетшілері ту-ралы айтқанда олардың ең мықтысы М.Әуезов өзінің ұзақ жылдар бойғы жазушылық-әдебиетшілік еңбегінде ең алғашқылардың бірі болып, қазақ әдеби тілі тарихы мен диалектологиясына қатысты қазақ әдеби тіл та-рихын зерттеуші ғалымдарға бағыт-бағдар болатын ой-тұжырымдарын ортаға салды. Оның (қазақ әдеби тілінің) қалыптасу тарихын ілгері за-мандардан іздеу қажет екенін баса көрсетті. Сол себептен, біз әрі қарай қазақ әдеби тілінің тарихын пайымдауға бағышталған осы зерттеуімізді, М.Әуезовтің қазақ әдеби тіліне қатысты ой-толғамдарына кеңірек орын бере отырып, өрістетуді мақсат етіп отырмыз.

М.Әуезовтің қазақ әдеби тіліне қатысты әлі де өз мәнін жоймаған елеулі бір пікірі – Абай шығармаларының қазақ әдеби тілінің даму та-рихындағы орны мен рөлі туралы ой-тұжырымдары. Яғни кезінде про-фессор С.Аманжолов [20] және басқа да бірқатар тілші, әдебиетші ға-лымдардың «қазақ әдеби тілі Абайдан, Ыбырайдан басталады» дегеніне қарсы пікір айтып, әдеби тіл ешқашанда белгілі бір ақын-жазушының шығармашылығынан басталмайды, оның бастауын дөп басып көрсетіп

беру мүмкін емес, ол – үнемі даму үстіндегі қоғамдық-әлеуметтік жанды үдеріс деген терең тамырлы топшылаулары десек болады.

М.Әуезовтің осы бағыттағы көзқарастары уақытында қазақтың басқа да көрнекті әдебиетші-тілші ғалымдары тарапынан кең қолдау тапқан еді. Мәселен, ондай пікірлерді С.Мұқанов [21], Қ.Жұмалиев [22], Т.Нұр-тазин [23, 123], Н.Сауранбаев [24, 138] секілді т.б. көптеген ғалымдардың еңбектерінен көреміз.

Ал М.Әуезовтің қазақ әдеби тілі бірден Абайдан басталмайды, ол оны биік сағыға, жоғары сапаға көтеруші, көріктеуші және жаңа бағыттағы тілдің көшбасшысы, қазақтың жазба әдеби тілін қалыптастырушылардың бірі деген ой-тұжырымдарын қазақ әдеби тілінің тарихын бертініректе зерттеген тілші-ғалымдар да қолдап, қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму кезеңін сипаттайтын өз еңбектерінде басшылыққа алды. Ондай еңбектерге Р.Сыздықова [26], С.Исаев [27], Б.Әбілқасымов [28] т.б. ғалымдардың зерттеулерін жатқызамыз.

Енді, заманымыздың заңғар жазушысы, академик М.Әуезовтің қазақ әдеби тіліне қатысты ой-толғамдарына келсек, ол өзінің «Қазақ әдеби тілінің мәселелері» [28] деген мақаласында қазақ әдеби тілі Абай мен Ыбырайдың жазушылық-шығармашылық кезінен басталады, олар Солтүстік, Шығыс Қазақстанда қолданылатын тілмен жазды деушілерге өзінің келіспейтінін ашық білдіреді.

Ол аталған еңбегінде Абайдың жалпы қазаққа ортақ тілмен өз шығармаларын жазғанын нақты мысалдармен дәлелдеп көрсете отырып, Абай, көбінесе, өзі өмір кешкен өлкенің сөзін пайдаланады, сонымен қоса өзіне дейінгі және өзімен тұстас ақын-жыраулардың туындыларымен де жақсы таныс болды. Ол өзі туып-өскен аймақтан тысқары жерлердің ақын-жыраулары – Түбек ақынды, Сүйінбай мен Жамбылды және тағы басқаларды жақсы білді дейді.

Академик-жазушының бұл ойымен кезінде көптеген ғалымдар келіскен еді. Мәселен, филология ғылымдарының докторы, академик Р.Сыздықова «Абай шығармаларының тілі» деген еңбегінде Абай шығармаларында кездесетін бірқатар сөздерге кезек тоқталып, «Абай өлкесіне» тән жергілікті тілдік ерекшелік болып табылатын сөздер ұлы ақын шығармаларында ұшыраса ма? Ұшырасса, олар қандай сөздер? Ақын «өзге диалектілерге» тән элементтерді пайдаланған ба? деген сұрақтарға жауап іздейді. Оларға жауап та тауып, нақты мысалдармен өз ойын дәйектейді. Сөйтіп, нақты ғылыми тұжырымдар жасайды. Ондай сөздердің көпшілігінің жалпыхалықтық тілге жататын, енді бірсыпырасының Абай тіліне ғана тән екендігін айтып, мұнымен М.Әуезов айтқан ұлы Абай тілінің жалпыхалықтық сипатын дәлелдейді [30, 55 б.].

М.Әуезовтің осындай көзқарасынан кейін, Абай тек бір аймақтың тілімен ғана өз шығармаларын жазды деушілердің тұжырымдарының қате екеніне көзіміз жете түседі. Мәселен, ондай көзқараспен санассақ, онда Абайдың тілдік қорын, сөз байлығын көре тұра кеміткендей, кедейлендіргендей болар едік және ол өзі өскен аймақтан тысқары жерлердің ақын-жырауларын білмеген, жырларын естіп, тыңдап, жаттап өспеген

деген көзқарас та қалыптасар еді. Сонымен бірге сонау көне замандарда да, Абай өмір сүрген кезде де біртұтас болған, жалпы қазаққа бірдей түсінікті, ортақ тілімізді аймақтық ерекшеліктері көңіл аударарлықтай айқын болған тіл деп те түсінер едік.

Міне, осы жайды жақсы аңғарған М.Әуезов Абай тілінің барша қазақтың бәріне бірдей түсініктілігін айтып, соны дәлелдеуге айрықша мән берген. Ақиқат шындықты нақтылай түсу үшін Абайдың өз өлендерінде есімдері аталатын Бұқар, Шортанбай, Дулаттарды еске салып, Абай оларды өте жақсы білгендіктен айтады деп өз пікірін дәлелдей түседі. Әрі осындай келелі мәселелерді сөз ете отырып, қазақ тілінде ұшырасып қалатын «жергілікті тіл басқашалықтарының» бар екенін де жоққа шығармайды және солардың сол кездегі қазақ ақындарының бәріне бірдей мәлім болмағандығын да сыпайыгершілікпен ескертеді.

М.Әуезов осы айтқандарымен қатар, «тіл мамандары көп көңіл бөліп жүрген, көп таласқа салып жүрген» диалектілік айырмашылықтың жалпы қазақ тілінде бәлендей күшті емес екенін айта отыра, шынында да, осы қазақ тілінде диалекті бар ма деген талас мәселеге де мән беріп: «өзімен туыстас тіл тобымен бөлекше қалыптанған айқын грамматикалық, өзіндік құрылысы бар болса ғана, ол тілде диалекті бар деп есептеуге болады, ал осы жағынан қарағанда, қазақтың қазіргі тілінде диалекті бар ма десек, жаңағы белгідей көп қазақ тілінен бөлек тұрған грамматикалық құрылысы бар диалекті бар деп айта алмасaq керек» [31, 267 б.], – деп атап көрсетеді.

М.Әуезовтің бұл пікірлерімен бір есептен келісуімізге болатындай. Расында да, қазіргі қазақ тіліндегі грамматикалық ерекшелік делініп жүрген азын-аулақ морфологиялық тұлғаларға (формаларға) М.Әуезовтің жаңағы айтқандарын ескере отырып көңіл аудара қарасақ, кейбіреулерінің жалпыхалықтық сипаты бар екенін, ал енді біреулерінің оқулық, оқу құралдарында мысал ретінде айтыла-айтыла құлаққа әбден сіңісті болып кеткені соншалықты – диалекті екені білінбей кеткендігін аңғарамыз. Мысалы, -улы, -улі деген жұрнақты алайық, осы жұрнақтарды батысқазақстандық айтылымға (говорға) тән, бұрынғы өткен шақ мағынасында қолданылатын жұрнақ деп келдік. Ал осы жұрнақ Абайдың «Әбдірахман науқастанып жатқанда» деген өлеңінде қолданылған. Ұлы ақын:

Уайым жеуліміз,
А, құдай деуліміз,
Жазылып кетсеңіз,
Гүлденер өміріміз, –

деп жазады [32, 168 б.].

Бұл жұрнақтың Абай шумағында ұшырасуына қарағанда Абай Батыс Қазақстан тілінің диалектілік ерекшелігін жақсы біліп пайдаланған деп түсінуіміз керек немесе ол – жалпы қазақ тілінде бұрыннан бар, бірақ қазақ елінің кейбір аймақтарында сирек қолданылуына байланысты архаизмге айнала бастаған пассив жұрнақты іске жаратқан деген ой туындайды.

Енді бір күмән келтіретін қосымша – көмектес септіктің жуан варианты -бан, -пан, -ман түрлері. Бұлар да жалпыхалықтық сипаты бар

жалғаулар секілді көрінеді. Мөлшері, олар ауызекі сөйлеу тілі арқылы тіліміздің негізгі заңдарының бірі – буын үндестігі (сингармонизм) заңына сәйкес тілімізде енді-енді қалыптасып келе жатып, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жазба әдебиеттің жаппай өркендеп, ауызша әдеби тілге араласуымен, яғни жазбаша тілдің ауызша тілге тікелей әсер етуінен жіңішке варианты ғана жиі қолданысқа түсіп, ал жуан варианты ауызекі тілімізде, оның өзінде де кейбір аймақтарда ғана сақталып қалған сияқты. Әрине, бұл жалғаулардың Абайдың қазіргі жазуымызға түсірілген шығармаларында кездеспейтіндігі рас. Ал араб жазуы негізінде жазылған түпнұсқада осы жалғаулардың ұшырасып қалатындығына кәміл сенімдеміз. Себебі Шығыс Қазақстан облысы қазақтарының ауызекі сөйлеу тілінде аталған жалғау түрі күні бүгінге дейін өте жиі қолданылады.

Диалектілік сипаты бар деп жүрген II жақтық бұйрық райды білдіретін -ғын, -гін, -кын, -кін (барғын, келгін, айтқын, кеткін т.б.), -сай, -сей (айтсай, жүрсей т.б.), -ғай, -гей (жазғай, көргей т.б.) және «тұғын» тұлғалы көмекші етістік ауызша да, жазбаша да көп айтылып, жазылып, не болмаса, диалекті тұлғаларға (формаларға) мысал ретінде келтіріле жиі айтылып, қазіргі кезде үйреншікті тұлғаларға айналып бара жатқаны көпшілігімізге, әсіресе, филологтар қауымына белгілі. М.Әуезов жоғарыда келтірілген пікірді айтқанда, осындайларды ескеріп барып айтса керек.

М.Әуезов қолданылуы сирек, грамматикалық тұлғалар мен үстеу, шылау, одағай секілді әр сөз табына қатысты сөз ерекшеліктердің бәрі жиналып, белгілі бір аймақтың тілінің айқын өзгешелігін көрсетпейді. Әрқайсысы Қазақстанның түрлі өлкелерінде шашырап жатыр. Жалпы, олардың тілімізде кездесетіндігі ғана болмаса, белгілі бір аймақтың тілін қазақтың жалпыхалықтық әдеби тілінен (ауызша болсын, жазбаша болсын) бөлектеп, ерекшелеп, өзгеше етіп көрсетіп тұрмағанын ескертеді. Әрине, ол «қазақтың кей жерлерінде ә, деп тыңдағанда тосырқап қалатындай» сөйлеу мәнері, сөз саптау ерекшелігі, оған қоса лексика-фонетикалық не болмаса аздаған құрылымдық (грамматикалық) ерекшеліктерді тілімізде мүлде кездеспейді деп айтпайды және олардың ұшырасып қалатынын да жоққа шығармайды. Осы ретте қазақтың дыбыстық жүйесінің белгілі ғалымы, филология ғылымдарының докторы, профессор С.Мырзабековтің мына сөзі М.Әуезовтің пікірімен ұштасып және оны толықтырып жатқандай. Ол: «Тілімізде диалектінің өзі болмаса да соған ұқсас элементтердің (негізінен лексика-фонетикалық) барын жоққа шығара алмақ керек. Тек осыған бояуды көбірек жағып, диалекті етіп жүрген өзіміз болармыз. Сол диалекті деп ат-тонымызды ала қашып жүрген сөздерді кейінгі кезде қалам қайраткерлері де, тіпті баспасөз де көбірек пайдалана бастағанын проза тіліне байланысты өткен конференцияда жиі естідік», - дей келе, өз сөзіне академик Р.Сыздықованың диалекті деп жүрген сөздер туралы айтқан мына бір пікірін дәйек етеді: «олардың едәуірі тіпті диалектизмде емес, керек десеңіз, көне де емес, күнделікті қолданыста сирек ұшырасатын, сол себептен мағынасы да ұмыт бола бастаған дүние--

лер. Және бір (ерекшелігі) өкініштісі – бұлардың көбі әлі ешбір регистрацияға (сөздіктерге) ілінбей келеді» [33, 140-141 бб.]. Бұдан лингвист екі ғалымның да қазақ тіліндегі диалектілік ерекшеліктер деген мәселеге қатысты көзқарастарының М.Әуезовтің диалекті туралы пікірімен тоқайласып жатқанын жақсы аңғарамыз.

М.Әуезов бір тұтас қазақ тілін диалектілік аймаққа бөлуге де қарсы болған. Бұл туралы өз ойын былай деп білдіреді: «Біздің кейбір тіл ғалымдарымыз қазақта диалекті бар дегенде, Жайық пен Алатау қазақтарының солтүстік, шығыс облыстары тілінен бөлегірек айырмыстарын грамматикалық өзгеше құрылыс белгісіне қарап айырмайды. Қазақстанның сол өлкелеріндегі сөздіктер айырмыстарын ғана айтады. Бұл біздіңше, диалектік айырмыс емес. Сөздік қордың айырмысы әдебиеттік тілі тұтасып, бірыңғай болып кеткен орыс тілінде де бар» [31, 267 б.]. Ол осылай дей отырып, Сібір, Кубань, Дон, Одесса тұрғындары қолданып жүрген орыс әдеби тіліне енбеген «сөз өзгешеліктері» оларда да көп, бірақ соған қарап оларды орыс тілші-ғалымдары сол жерлерге қатысты диалекті деп жіктемейді ғой деп жазады. Бұдан ғалымның Қазақстанның түкпір-түкпірінен кездесіп қалатын «сөз басқашылығына», «сөздіктер айырмыстарына» қарап қазақ тілінде диалектілік аймақ бар деп есептеу дұрыс емес деген ойын, жалпыхалыққа ортақ біртұтас әдеби тілімізді лексика-фонетикалық ерекшеліктерге қарап батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік диалекті немесе тағы басқадай қылып топтастырып бөлуге, жіктеуге қарсы екенін байқаймыз. Осыған орайлас пікірді қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму туралы бірқатар еңбектер жазған профессор М.Балақаев та айтады: «Казахский язык не распадается на четко очерченные диалектные группы, а имеет местные говоры, которые на равных правах участвуют в развитии литературного языка и называются условно диалектными явлениями» [34, 46-47 бб.].

«Диалект деген термин тілде жалпыхалықтық сипат алмаған, белгілі жерде ғана қолданылатын ерекшеліктердің жиынтығы, өзіне ғана тән тілдік ерекшеліктері бар жекелеген аймақ, территорияны білдіреді» [35, 4 б.] деген ережеге сүйенсек, М.Әуезовтің қазақ тіліндегі диалектіге деген көзқарасы, бір есептен, орынды да. Мәселен, Шығыс Қазақстан диалектісі десек, сол аймақтың тілін жалпыхалықтық тілден ерекшелендіріп тұратын тек өзіне ғана тән лексика-фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктердің жиынтығы болу керек деген ой келеді. Және ондай ерекшеліктер (негізінен грамматикалық) аздаған сөздерді ғана қамтымай, бүкіл сол аймақтың халқы қолданып жүрген тілдік жүйеге тән болу керектей. Бірақ ондай аймақтың Қазақстанда, тіпті одан тысқары Қытай, Моңғол, Өзбек, Ресей т.б. елдерде мекендеп, тұрмыс-тіршілік етіп жатқан қандастарымызда (қазақ диаспораларында) да жоқ екендігі белгілі. Ал қазіргі қазақ тіліндегі лексикалық ерекшеліктердің бәрі бірдей «тарихи тайпа тілінің қалдығы» емес, қазақ ұлтының белгілі бір елдермен ұзақ уақыт бойы көршілес, іргелес отыруына және солармен тұрмыс-тіршілігі ортақ болған соң аралас-құралас болуына байланысты бір-біріне ауысқан зат атаулары мен ұғым атаулары екендігі анық. Бұл құбылысты да М.Әуез-

зов тілге тиек ете отырып, Оңтүстік Қазақстан қазақтарына өзбектерден, Жетісу қазақтарына қырғыздардан, Солтүстік пен Шығыс Қазақстан қазақтарына орыстардан келген дегендей ауыс-түйіс сөздердің біршама бар екенін айтса, ғалымның бұл пікірін де ешкім терістеп жоққа шығара қоймас. Ал солардың көпшілігінің әдеби тілімізден нық орын алып, жалпыхалықтық қолданысқа еніп, баршаға түсінікті бола бастағанын тағы да аңғарамыз. Біздің ойымызша міне, осындай «сөздік қордың айырмысын» М.Әуезов «диалекті деп қарап қолданбау» дұрыс емес деп қатты ескертеді. Сондықтан ол, солтүстік, шығыс облыстарда туып-өскен жазушылардың бәрі де өз туған өлкелеріндегі қазақ сөздіктерінің байлықтары мен ерекшеліктерін молынан ортаға салып, әдебиеттік шығармаларына енгізуін және сол әр облыс жазушысы кіргізген тың сөздерді, қосымша байлықтарды олардың өздері ғана қолданып қоймай, басқа облыстардан шыққан жазушылар да пайдалануын талап етеді. Ғалым осыны айтумен қатар, қазіргі әдеби тілімізге қазақ тілінің бүкіл байлығы түгел кіріп болған жоқ, бұрын оқшаулық, өзгешелік күйде жүрген Қазақстанның әр жерінде жүрген сөздерді ортаға салып пайдалану керек дей отырып: «Сыр бойының диқаншылық кәсібіне байланысты тіл өзгешеліктерін, сөздік байлықтарын өздерінің шығармаларына молынан кіргізбей, өзге жер қазағына түсініксіз болады деп тартынатын Асқар, Өбділла, Қалмақан сияқты жазушылардың тәжірибесін кемшілік деп бағалау керек», – деп жазады. Тағы да осы секілді сынды бірқатар басқа да қазақ ақын-жазушыларына айтады. Әсіресе ғалымның жергілікті сөз ерекшеліктерін іске жаратып, әдеби тіл байлығына айналдыру үшін аудандық, облыстық газеттердің қызметін тиімді пайдалану қажет дегені көңіл аударарлықтай елеулі ұсыныс екені анық.

М.Әуезов Солтүстік пен Шығыс Қазақстан қазақтарының тілі «қазақ әдеби тілінің негізі» деп қараушы кейбір тілші-ғалымдармен келіспейді. Оны ұшқары пікір деп есептейді. Ал жергілікті сөз ерекшеліктерін шетқақпай жасамай іске жарату – қазақ тілінің бүкіл сөз байлығы қағазға түсіріліп, көркем әдебиет, тағы басқадай әдебиеттерде толық пайдаланылып болмаған кезде пайдалы шара болмақ. Ондай жалпы халыққа танылып болмаған сөздерді жатырқауымыз астамшылдық дейді. Осы орайда тілдік қоры әлдеқашан қатталған, барынша мол зерттелген, барлық тіл байлығы қазақ тіліне қарағанда мейлінше игерілген орыс тілінің озық үлгісін алға тарта сөйлейді. Мұнымен қоса, академик-жазушы қазақ әдеби тілі орыс тілімен салыстырғанда әлі толық зерттеліп болған жоқ, ол қаншалықты бай болса да, сол байлық ойдағыдай игерілмей жатыр. Диалекті делініп жүрген сөздер қазақ әдеби тілін байыта түсетін мүмкіншіліктер деп, оларды орнымен пайдалануға шақырады.

Академик-жазушы осындай келелі ой-тұжырым жасай отырып, сол ойын тереңнен қозғап айтумен шектеліп қалмай, өзі де сол жергілікті сөз ерекшеліктерін өзінің көркем туындыларында өте шебер пайдаланып, халықтың құлағына сіңісті етті және өзінің сондай тілдік қолданыстары арқылы қазақ әдеби тілін байытудың бір жолын, ретіне қарай, көпке үлгі боларлықтай етіп көрсетіп кетті. Мәселен, М.Әуезовтің атақты «Абай

жолы» роман-эпопеясының көркемдік қуаты – оның құнарлы сөз байлығы мен тіл шеберлігінде екені баршаға белгілі. Жазушының сөз байлығы, тіл шеберлігі оның авторлық баяндауларынан да, табиғат суреттерінен де, кейіпкерлерінің сөзбен өрілген бейнелерінен де, монолог-диалогынан да айқын аңғарылады. Оның халық тілі байлығын жете игергені соншалық – өзінің көркем шығармаларында жалпыхалықтық тілде қолданылуы өте сирек көнерген сөздер мен біз диалекті деп жүрген сөздерді де іске жаратып пайдаланған. Мысалы, М.Әуезов «Абай жолының» 3-томында бір-бірімен сөз қағыстырып, әзілдесіп келе жатқан жастарды суреттейді де, Мағауияның: «Күз жетті ме, батыр-ау, неге тоңдым?» деп өлең бастап, оны Ақылбай іліп әкетіп: «Тоңғаның рас, бозарып түсің де онды», – дейді. Ал Кәкітай осы шумақты: «Бірің тоңып, бірің оң, жұмысым жоқ, Ойына түк кірмейді Кәкітай шоңның!», – деп аяқтаған соң, осы шумақтың төртінші жолындағы «шоң» деген сөзге Ақылбай күдіктенсе, ал Мағаш бұндай сөз қазақта жоқ деп күледі. Кәкітай: «Кейде айшықты сөз әлдеқайда алыстан кеп, осылай таңырқатып та кетуі керек. Мен білсем, осы төрттікті өлең ғып тұрған – жалғыз менің жаңағы ұйқасым», – дейді. Ақыр аяғында бәрі Абайдың алдына барып, жүгінуге мәжбүр болады. Жастардың дауына төрелік айтқан Абай: «Қазақта «Шоң» деген кісі аты да бар. Шоң, Торайғыр деген ағайынды екеуі бірдей суырылған шешен. Ал «шоң» деген сөздің түп төркіні, мен білсем, қазақ сөзі емес. Мына Ұлы жүз үйсін ақындарының, шешендерінің ескі ырғақтарында да ұшырап отырады. Осы сөздің асыл түбі қырғыздан ба деп топшылаймын» [36, 4-6 бб.], – дейді.

М.Әуезов өзінің осы тілдік қолданысы арқылы да және «шоң» сөзінің мән-мағынасын Абайға айтқызу арқылы да Абай меңгерген тілдің аса ауқымдылығын аңғартумен қатар, өзінің де шеберлігін нақты дәлелдеген. Ал романның «Қапада» деген тарауында Верный қаласында науқастанып жатқан Әбішке Мағауияның келгенін, Мағауияға ұлы Жамбылдың жолыққанын, Мағауиядан Жамбылдың Абай өлеңдерін тындап, қайран қалғанын және ұлы жыраудың Абай өлеңдерін тындағаннан кейінгі жан толғанысын жазушы былай суреттейді: «*Әттеген дүние-ай*, қайғы түскен қайран ер, қабағың ашылар күнде жоқ-ау! Қырымға көз тастап жатқан қыраным екенсің-ау! Алысты болжа дейсің-ау, сөзіңнен айналайын! Тағы *айтқын*, інішегім. Кеудеме, саңылау көрмеген кеудеме нұр төккендей болдың-ау, *мүлдем тегі!* Жарық сәуле бердің-ау... Қасиет қайда, қазына қайда десек, Абайда екен ғой, *мүлдем тегі!* Атам заманнан бері «Қабан ақын» айтты, «Құлан аяқ Құлмамбет», Дулат Мәйке, Шапырашты Сүйінбай *құйындай соқты, даңғыл шапты* дегеніміздің бәрі мына жерде екен ғой. Абай дария болғанда былайғы жүрген бәріміз *жар-шұқанақ* екенбіз ғой *тәйір шіркін*. Бірді күлдіріп, бірді жұлдырып айтады десек те, табатынды таппаппыз да! Елге пана, еске дана ақыл да, өнер де, өнеге де бір өзінде тұрмай ма! Құштар еттің, құмар еттің, Мағашым! Сенің жақсы әкең – менің жақсы ағам болсын, ұқтың ба? Жетсін осым! *Дуай-дуай* сәлем осы болсын» [36, 183-184 бб.]. Осы үзіндіден, яғни Жамбылдың сөз саптауы арқылы да Жетісу өңірінің сөйлеу мәнері мен осы өңірге тән

аздаған сөз ерекшелігін (курсивке алынған сөздер) байқаймыз.

Сөйтіп, жазушы жергілікті сөйлеу ерекшелігін кейіпкер тіліне сала отырып, диалекті болып көрінетін тіліміздегі кейбір аймақтық сөз өзгешелігін, сөз саптау ерекшелігін ұтымды пайдаланып, сөйтіп, соңына тамаша-үлгі өнеге қалдырған.

«Көркем әдебиет тілінде диалектизмдерді пайдалануды сөз еткенде екі нәрсені естен шығармау керек. Диалектілік ерекшеліктерді автордың өз баяндауында пайдалану бар да, кейіпкердің тілінде пайдалану бар. Оларды тек көркем шығармада кейіпкердің аузына салып, жергілікті тұрғындардың тілдік бояуын, колоритін беру мақсатымен қолданған жөн» [37, 155 б.], – деп оқып-тоқысақ та, және оны солай болуы қажет деп мүлтіксіз қабылдап түсінсек те, әрі бұл ереже-қағиданы өте орынды, дұрыс деп санасақ та, оны қатып қалған аксиома деп ұғыну орынсыз сияқты. М.Әуезов соның да тамаша үлгісін «Білекке білек» деген әңгімесінде ұсынады. Жазушының ол жағы туралы профессор М.Балақаев «Диалектные явления в языке художественной литературы» деген мақаласында: «В рассказе «Білекке білек» описаны жизнь и трудовые будни колхозного крестьянства Тюлькубасского района, диалектные слова в нем звучат как местный колорит, как свидетельство правдивого изображения реальной жизни түге, шылы, жүдә, тағы, әтейі, ұдайғы, демегін, наяты и др.» [34, 45-53 бб.], – деп жаза келе, М.Әуезов аталған көркем туындысында диалекті сөздерді пайдаланудың осындай шеберлік үлгісін көрсеткендігін атап көрсетеді. Бұндай сөздер мен сөз тіркестердің және тағы басқадай сөз тұлғаларының (формаларының) қолданысына аталған әңгімеден жаңағыдай мысалдарды келтіре отырып, М.Әуезовтің диалекті деп аталатын сөздерді тек диалогте ғана қолданып қоймай, жергілікті тілдің өзіндік ерекшелігін (колоритін) дәл беру мақсатында монологта да шебер пайдаланған дейді. Ондай қолданысқа пиала (кесе, шыны кесе), төңкерме (қазанға пісірілген нан), жөткеріп (жөтеліптің орнына) деген сияқты сөздердің М.Әуезов көркем шығармаларының монологінде жұмсалудың мысалға келтіреді.

Ал біз профессор М.Балақаевтың бұл пікірімен толықтай келісе отырып, диалекті деп аталатын сөздердің тілімізден алатын өзіндік орнын тереңірек түсіне түсеміз әрі М.Әуезовтей заңғар жазушының өзінің әлемге танымал көркем шығармаларында қазақ халқының орасан зор тіл байлығын барынша мол пайдаланумен қатар, оның небір қалтарысындағы диалекті сөздер деп жүрілген сирек қолданылатын қабаттарын да шебер іске жаратып, көркем шығармалар тудырғандығын пайымдаймыз. Демек, бұл оның қазақ әдеби тілін дамытып көркейтудегі зор еңбегінің бір парасы деп айта аламыз. Және ол қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихын зерттеп-зерделеуге тұжырымдық (концептуалдық) негіз қалыптастырып кетті.

Қай тілдің болсын «тірі организм» ретінде дамып жетілуі, өркендеп кемелденуі тұрмыс-тіршіліктің барша саласында кең қолданатын тұтынушыларының көп болуымен тығыз байланысты. Ал тіл тұтынушыларының аз-көп болуы, біріншіден, ұлттың саны мен сапасына (қазақтылді,

орыстілді), екіншіден, ұлт өмір сүріп отырған мемлекеттің тілдік саясатына байланысты. Оны Ресей империясы мен КСРО мемлекетінің өз құрамындағы өзге ұлттар тілдеріне қатысты жүргізген тілдік саясатынан айқын көруге болады.

XIX ғасырдың ортасынан бастап Ресей империясы өз құрамындағы өзге ұлттарды орыстандыру саясатын күшейтті. Оның оқу-ағарту ісі православие дінін насихаттау жұмысымен астарласа жүргізілді. Бұл бағытта Н.И.Ильминский, А.Е.Алекторов, А.В.Васильев, В.Н.Катаринский тәрізді атакты орыс ағартушылары көзге түседі. Әсіресе Н.И.Ильминский белсенді әрекет еткен еді [38].

Өзге ұлтты орыстандыру бірден бола қалатын құбылыс емес. Ол тиянақты ойластырылған біртіндеп жүргізілетін тілдік саясат арқылы жүзеге асырылады. Осыны ескерген патшалық Ресей империясы өз құрамындағы бодан ұлттарды орыстандыру мақсатында, ең әуелі, олардың дәстүрлі жазу-сызу мәдениетін өзгертіп, кирилшеге ауыстыруды қолға алған еді. Жаңа жазуға көшіру – кез келген ұлттың таным-түсінігіне, дәстүрлі мәдениетіне әсер етіп, оның орыстық мәдениетке тезірек бейімделуіне жағдай туғызатынын олар жақсы білді. Оны Н.Ильминскийдің мына сөзінен де айқын аңғаруға болады: «Так и у нас в России единство алфавита, даже самое точное, не приведет к внутреннему единению инородцев с русскими, пока первые не объединятся с нами в веру православной. Я далее полагаю, что иноверные инородцы, имеющие свою религиозную письменность, как, например, татары-магометане, или ламайцы-буряты, не примут русского алфавита, ни целиком, ни с какими угодно приспособлениями и прибавками. Все наши инородцы, как и русский сельский народ, находятся в периоде религиозного мирозозерцания и руководствуются религиозными мотивами» [38, 35 б.].

Қазақ болмысын зерттеген орыс ғалымдарының миссионерлік белсенді әрекеті Ресей билігі тарапынан ескеріліп, орыс графикасын өзгертпей алу керек пе, әлде қазақтың өзіндік дыбыстарын бейнелейтін қосымша таңбалар қосу керек пе дегенге кеп тіреледі. Бұл арада орыс миссионер-ғалымдары арасында екі ұдай пікір болады. Бұл талас 1910 жылға дейін созылып, ақырында 1910 жылдың маусымында бұл мәселеге арналып Санкт-Петербургте әдейі кеңес шақырылады. Оған жергілікті жерден өкілдер қатысты. Кеңесте бұған дейін 1906 жылғы «Орыстан өзге халықтар жазуын орыс графикасына көшіру туралы» ереже талқыланып, оған көптеген өзгерістер енгізіледі. Кеңесте кирилл әліпбиі тек ресми документтер мен оқулықтарда ғана қолданылатын болсын деген шешім қабылданады. Алайда бұл шешім іс-тәжірибеде іске асырылмай, бәрі керісінше болды.

«Орыс мектептерінде (бұл арада Омбы, Орынбор кадет корпусы мен орыс-қазақ мектептерін айтып отыр) тәрбиеленуші қазақ жастары арасында, сөз жоқ, мұсылман дініне салқын қарайтын, өз ана тілдерін жанын сала сүйетіндер бар. Соларға орыс алфавиті қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін сақтаудың негізгі амалы деп ұғындыра алсақ, олар қырғыз (қазақ) тіліне орыс алфавитін енгізуде көп нәрсеге көмектесе алар

еді» [39, 38 б.], – деп те орыс миссионерлері орыс-қазақ мектептерінде оқып жатқан немесе оны бітірген жергілікті ұлт өкілдерін өз мақсаттарына тартып, пайдаланып қалуды көздеді. Нәтижесінде жергілікті ұлт өкілдері арасынан Д.Банзаров, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин сияқты белгілі тұлғалар шықты, орыс-түзем мектептері ашылды, кирилл әрпімен қазақша оқулықтар жазылды, тіпті, кирилл әріптеріне негізделген ұлт әліпбилері де түзілді. Мысалы, Қ.Күдеринованың көрсетуінше, орыс графикасына негізделген алғашқы қазақ әліпбиін Н.И.Ильминский жасаған [40].

Н.И.Ильминский қазақ тілінің өзіне тән дыбыс таңбаларының үстіне ноқат қойып белгілейді. Және бір ерекшелігі орыс әліпбиіндегі е, в, и, ф, ц, х, ч, щ, ь, ь, э, ю, я таңбаларын қазақ әліпбиі құрамына енгізбейді [40]. Бірақ ол әліпбиді жергілікті халық қабылдамайды. Сондықтан әліпбиді түземдердің өздері арқылы енгізу саясаты басты мәселеге айналды. Соның бір көрінісі – Ы.Алтынсариннің кирилл әріптеріне негізделген алғашқы қазақ әліпбиін құрып, сол бойынша оқулық жазып [41], алғашқы орыс-қазақ мектебін ашуы болды.

Қазақ жерінде саны үздіксіз арта бастаған шіркеу жанындағы орыс-қазақ сауат ашу мектептері де өздерінде оқитын қазақ жастарына діни білім бере отырып, орыстандыру саясатын белсендіру мақсатында православие дінін қабылдаған қазақтарды марапаттау мен материалдық жәрдем жасау саясатын ресми түрде ашық жүргізген еді. Бұл кезеңнің қазақтарды шоқындырып, орыстандыруы жөніндегі патша әкімшілігінің жымысқы саясаты М.Мырзахметовтің «Қазақ қалай орыстандырылды» деген еңбегінде кең қамтылып, жан-жақты баяндалған [42]. Ресей империясының әліпби жөніндегі тілдік саясаты осылай жүргізілді.

XIX-XX ғасырлар тоғысында көптеген түркі халықтары үшін жалпы түркі тілі өзекті мәселеге айналып, нәтижесінде Исмаил Гаспринский бастаған патшалық Ресей мұсылмандарының «жәдит» (жаңа) ағымы пайда болды. Осы кезеңде түркі-татар жазба дәстүрінің қолдаушысы – «Тарджиман» газеті (1883-1918) өмірге келіп, күллі түркі халқына қызмет етті. Осы газет арқылы оның бас редакторы, қоғам қайраткері И.Гаспринский жалпы түркілік әдеби тіл тұжырымдамасын жасап, оны «урта лисан» (орта тіл) деп атауды ұсынды.

Жалпы түркілік әдеби тіл ұғымы – барлық түркі халқына ортақ, түсінікті тіл дегенді білдірді. И.Гаспринский күллі түркі халқын «Пікірде, тілде және істе бір болу» идеясының аясында біріктіруге тырысты. Оның идеясын қолдаушылар өздері қолданып келген араб әліпбиін реформалап, ұлттық тіл дыбыстарының таңбаларымен толықтырды. Оқытудың көне әдісін жаңа оқыту әдістерімен алмастырды. Бұл ағым қазақ арасында «төте оқу», «төте жазу» атымен таралып, 1907-1914 жылдары қазақтың алғашқы әліпбилерінің 7-8 нұсқасы баспадан шықты [43]. Бұлардан тыс қолжазба әліппелер де болған екен. Мысалы, Көкбай молда дайындаған «Әліппенің» қолжазбасы Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапхана қорында сақтаулы тұр. Бірақ бәрінің ішіндегі ең жүйелісі, емле ережесі дұрысы – Ахмет Байтұрсынұлының нұсқасы болды [44].

«Қазақ» газеті (1913-1918) мен «Айқап» журналы (1911-1914) және т.б. сол уақыттағы қазақ басылымдары қазақ әліпбиін, емлесін бір қалыпқа келтіру үшін әліпби нұсқалары туралы мақалалар жариялап, ел ішінде кең пікірталас туғызды. Мәселеге А.Байтұрсынұлы белсене араласып, өз әліпбиі мен дыбыстық жүйесінің дұрыстығын дәлелдеп көрсете білді. Әліпбиі 1912 жылдан бастап ел ішіне кең тарап, КСРО-да 20-жылдардың соңына дейін қолданыста болды. Оны ҚХР қазақтары қазір де пайдаланып отыр. Бұл әліпби оқу-ағарту саласындағы орыстандыру саясатына қарсы пайда болған құбылыстың ең жарқын көрінісі еді.

Атап айта кететін бір мәселе – кеңестік жаңа өкімет алғашқы он-жылдықта ұлттық тілдерді дамытуға біршама көңіл бөлді. Ұлттар халық комиссариаты (Наркомнац) жасақталып, оны И.В.Сталин басқарды. Бүкілресейлік орталық атқару комитеті (ВЦИК) мен Халық комиссариат кеңесінің (СНК) 1918 жылғы 15 ақпандағы №2 декретінде: «Соттың барлық жағдайында (инстанций) барлық жергілікті тіл қолданылады» [45] деген шешім қабылданды. Мәселеге қатысты И.В.Сталин: «Сот ісін жүргізуде де, мектепте де ешқандай міндетті мемлекеттік тіл болмайды. Әрбір облыс өз халқының құрамына сәйкес тілді немесе тілдерді таңдайды, осыған қарай барлық қоғамдық және саяси шешімдерде азшылықтың да, көпшіліктің де тең құқықтығы сақталады» [46, 70 б.], – деп жергілікті ұлттық тіл мәселесіне ерекше көңіл бөлді.

1918 жылдың 30 қарашасында Ресей халық комиссариаты: «Аз ұлттардың мектебі туралы» қаулы шығарады. 1919 жылы РКП(б) VIII съезінде ұлттық тілде сабақ беретін бірыңғай еңбекшілер мектептерін құрудың қажеттілігі көрсетілді. Нәтижесінде 1921 жылы Түркістанда (Орталық Азияда) ұлттық тілдерде, соның ішінде қазақ тілінде білім беріле бастайды [47, 31 б.]. Осы жылдың наурызында Қазақ ОАК: «ҚазОАК-нің барлық мүшелері қазақ тілін кешіктірмей үйренулері қажет екені» туралы қаулы қабылданады [48, 28 б.].

1922 жылы құрылған Мәскеудегі Орталық шығыс баспасы Орталық Азия халықтарының тілінде ұлттық әліпбиімен түрлі әдебиеттер шығарды. Баспа маркстік-лениндік идеологияны әр халыққа өз ана тілінде игерту мақсатында саяси әдебиеттерді, орыс ақын-жазушыларының шығармаларын, әлемдік классикалық көркем әдебиеттерді ұлт тілдеріне аударды. КСРО-ның әрбір азаматы өз ана тілінде әлемдік мәдениетпен таныс болуы міндетті болды.

Бұлардың бәрі – кеңестік өкіметтің КСРО халықтары мен әлемдік жұмысшы табының (пролетариаттың) көңілін аулау үшін жасаған алғашқы тілдік (ұлттық) саяси әрекеті еді. Сондай-ақ, негізінен, «интернационализм» деген термин аясында орындалған осындай жұмыстардың барлығы – орыс мәдениетін уағыздап, басқа мәдениетке, мәселен, көшпенділер мәдениетіне онша назар аудармады немесе оларды керітартпа (реакционный) мәдениет деп санады, тіпті мұсылмандықтың өзін кеңестік мәдениетке жат деп насихаттады.

Кеңес үкіметі құрылған кезеңнің алғашқы жылдарында В.И.Лениннің бастамасымен коммунистердің қолға алынған маңызды қадамдарының

бірі ұлттық саясат еді. Кеңес үкіметінің бастапқы кезеңінде А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Кемеңгерұлы, М.Дулатов, М.Жұмабаев, С.Қожанов, С.Сейфуллин, М.Әуезов секілді т.б. ұлт зиялыларын алаңдатып, қатты толғандырған да ұлт пен оның тілі мәселесі еді. Кез келген халықтың ұлт ретінде жойылып кетуі тілдің жойылуымен байланысты екенін кезінде Алаш азаматтары жақсы түсініп, ұлттық тілдің қамын әріден ойлап, ерен еңбек еткен болатын.

Тіл мәселесіне қатысты өзінің өзекжарды бір ойын Ахмет Байтұрсынұлы былай білдіреді: «Өзіміздің елімізді сақтау үшін бізге мәдениетке, оқуға ұмтылу керек. Өз алдына ел болуға, өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз. Бұл мәселеде біздің халіміз онша емес. Осы күні орыс пен татар мектептерінде оқып шыққандар қазақ тілін елеусіз қылып, хат жазса, өзге тілде жазып, қазақ тілінен алыстап барады. Бұл, әрине, жаман әдет. Егер тілге осы көзбен қарасақ, табиғат заңына бағынбай, біздің ата-бабаларымыз мың жасамаса, ол уақытта тілмен де, сол тілге ие болған қазақ ұлтымен де мәңгі қоштасқанымыз деп білу керек» [49, 150 б.].

1924 жылы 12-18 маусым аралығында өткен білімпаздар съезі туралы Міржақып Дулатов: «Бұл – біздің қазақ-қырғыз жұртында болған жиылыстардың тұңғышы. Бұл жиылыстардың мәні де басқа. Мұнда қайткенде мәдениет майданында артта қалған қазақ-қырғыз жұртын қатарға қосу, мәдениетін өркендету үшін төте жол, қолайлы құрал табу. Бұрынғы өктем өкімет біз секілді өгей жұрттардың тілін де жоғалтпақ болған, өнер-білімнен де «аман» алып қалу үшін бар күшін жұмсаған. Енді ондай озбырлықтан құтылып, білімпаздарымыз қазақ-қырғыз жұрты үшін жөн-жоба көрсетіп отыр. Біздің ендігі міндетіміз – солардың шығарған қаулыларын жүзеге асыру, пайдалану» [50, 104 б.], – десе, Алаш ардақтыларының бірі – Халел Досмұхамедұлы өзінің «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» деген қазақ тіл білімі және қазақ дүниетанымы үшін аса құнды еңбегінде: «Қазақ-қырғыз жұрты оянғаннан бері мәдениет бәйгесінде ілгері кеткен жұртқа жетудің қамын қылып жатыр. Мәдениеттің негізі – білім. Білімге тіл арқылы жетеді. Білімді жұрттың тілі бай болады» [51], – деп сапалы білім алудың ең маңызды тетігі тілді дамытуда жатқанын атап көрсетіп кеткен еді.

Ал академик-жазушы Мұхтар Әуезов рухани тәуелсіздіктің негізі ұлттық тілдің қоғамдық қатынастағы кең қолданысында екенін ерте түсініп, алаш азаматтарының игілікті істерін әрі қарай жалғастырды. Өзінің «жасқа жас» кезінің өзінде-ақ ана тілінің қамын жеп, оның болашағына алаң болып, «ойға кәрінің» сөзін айтты. Сол заманның тынысын, қазақ ұлтының тұрмысы мен тіршілігін, мәдениеті мен әдебиетін жандүниесімен терен сезінген ол – жиырма жасының өзінде-ақ, 1917 жылы қазақ тілінің тағдырына алаң болып, сол кездегі қазақ қоғамында араб пен орыс жазуының қатар қолданылып жүруіне байланысты «Қайсысын қолданамыз» деген мақала жазса, 1918 жылы өзінің редакторлығымен Семейде шығып тұрған «Абай» журналының №7 санында «Ғылым тілі»

атты мазмұнды да көлемді тағы бір мақала жариялап, қазақ зиялыларын ашық пікірталасқа шақырған еді [52].

КСРО-ның алғашқы жылдарындағы кеңестік-коммунистік саясаттың дұрыстығына имандай ұйыған одақтас республикалар өз ішінде ұлттық тілдерін жандандыруға белсене кірісті. ҚазАКСР-де де қазақ әдеби тілін республиканың мемлекеттік тіліне айналдыру мақсатында соған арналған іс-шаралар қолға ала бастады. Бұл іске, негізінен, ұлттық мақсат-мүддені көздеген Алаш азаматтарын айтпағанда, С.Сейфуллин, Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Н.Төреқұлов секілді т.б. қазақ коммунистері де жұмыла кірісті. Мәселен, Сәкен Сейфуллин 1923 жылы «Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу керек» деген мақала жазып, Ресейлік коммунистік большевиктік партияның (РКПб) XII съезінде: «бұрынғы кемдікте болған уақ ұлттардың республикаларында, мекемелерде барлық үкімет істерін сол ұлттың өз тілінде жүргізу керек» деген қарары қабылданғанын айта отырып, соны іске асыру керек деп көрсетеді. Осы мақаласында ол кеңсе іс қағаздарын қазақша жазуды немесе қазақшаға аударуды ауылдық жерлерден бастау керек дей келе: «Волосной исполкомдарда істі қазақ тілінде жүргізу үшін уездерде соларға кісілер дайындап жіберетін курстар ашылуы керек. Ауылдан, болыстан, ауданнан қаладағы мекемелерге қағаз жазғанда ылғи қазақ тілінде жазып отыру керек. Қалалардағы мекемелер қазақша жазылған сөздерді алып тексеріп қарап отыруға міндетті. Күллі тілдердің бәрі бірдей жүреді деген закон бар», – деп жазса, осы мақаласының кеңейтілген нұсқасында: «Қазақстандағы қазағы көп жерлерде, қазақтан басқа халықтардан бір де адам жоқ жерлерде, мәселен, қырдағы болыстарда, волостной исполкомдарда, ауылнай исполкомдарда, аудандық сот әм милиция мекемелерінде кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізуге қазір Қазақстан үкіметі кірісіп жатыр. Бұл туралы Қазақстанның ішкі істерін басқарып тұратын комиссариаты әм сот істерін басқарып тұратын комиссариаты күллі Қазақстанға жарлықтарын жібермек болып жатыр» [53, 151-154 бб.] ,– дейді.

Бұл жарлықтың қаншалықты дәрежеде жүзеге асқандығы туралы қолымызда жеткілікті мәлімет жоқ, алайда С.Сейфуллин 1929 жылғы қазақ тілінде іс жүргізудің қалай болып жатқанын пайымдай отырып жазған «Ашық хат» деген мақаласында осы істің өте баяу жүргізіліп жатқанына өкініш білдіре отырып, оның себептерін анықтап көрсетеді. «... азғантай жерлерде ғана болмаса, қазақ тілі – әлі де қазақтың өз аузында. Кей жерлерде қазақ тілін кеңсеге кіргізбек түгіл, қазақ азаматы аузын ашатын емес. Тіл – жұмылған ауыздың ішінде»[53, 168 б.] – деп ашына жазады. Бұл, әрине, бір жазу нұсқасына (арабша, латынша, кирилше) әлі тоқтала қоймаған қазақ қоғамының сол тұстағы әрі-сәрі күй кешкен ауыр кезеңінің бір парасын көрсетсе керек.

1926 жылғы кеңестік алғашқы халық санағының мәліметі бойынша, Орталық Азиядағы кеңестік одақтас елдердегі орыс тілін білетін жергілікті ұлт өкілдері Қазақстанда – 22,8%, ал Қырғызстанда – 15,1%, Түрікменстанда – 12,5%, Өзбекстанда – 10,6%, Тәжікстанда – 3,7% болған екен [54, 6 б.]. Осы мәліметтен байқайтынымыз – Орталық Азия

халықтарының ішінде қазақтарды орыстандыру саясаты зор қарқын ала бастаған. Бұған өз дәрежесінде еліміздегі ішкі себептер де өз әсерін тигізген болатын.

1920 жылдардың ортасы мен соңына қарай кеңестік тілдік саясат өз бағытын кілт өзгертіп, одақтас республикаларды латын әліпбиіне көшіру әрекетін бастайды. В.В.Базарованың көрсетуінше, бұл саясатты жүзеге асыруда Жаңа Әліпби Қоғамы мен КСРО Ғылым академиясының бөделі және мемлекеттік басқару мен күштік (силовой) аппараттың ерекше қолдауы зор қызмет атқарған [55, 58 б.]. Сонымен бірге бұл мәселеге И.В.Сталиннің тікелей араласуы жөнінде былай пайымдайды: «Обращает на себя внимание факт того, что И.В.Сталин не оставил крупных документов, которые бы касались его прямого участия в реформировании письменности. Однако, большой материал, который был более полно представлен в ходе дискуссии по вопросам языкознания в послевоенные годы, позволяет сделать вывод, что этими проблемами он занимался достаточно активно» [55, 58 б.].

Осы тілдік саясаттың астарындағы түркі халықтары жазуын алдағы уақытта орыс әліпбиі мен емлесіне көшіріп, біртіндеп орыстандыруды көздеген саясаттың жатқанынан бейхабар кеңестік түркілер латын қарпіне ауысуға жедел қамдана бастайды. Және осы реформаны белсене қолдап, жақтаушы болған әзірбайжан ұлтының қоғам қайраткері Н.Нариман (Кербалаи Наджаф оглы) секілді т.б. ұлт өкілдері (адамдары) бойында «латыншаға көшсек, бәрімізге ортақ әліпби жасалып, түркі халықтарының бір-бірімен тілдік, әдеби-мәдениеттік қарым-қатынасы жақсара түседі. Латын жазуы түркі халықтарының басын біріктіреді» деген секілді қияли (утопиялық) сенімде де болды. Әлбетте, бұл сенімді де олардың санасына ұялатқан кеңестік тілдік саясат болатын.

1928 жылы Бакуде өткен құрылтайда олардың (кеңестік түркі халықтарының) латын графикасына негізделген әліпби жобалары таныстырылып сарапталды. Қазақстан тарапынан 28 әріптен тұратын жобаны О.Жандосов бастаған топ әзірлеген еді. Оны 1929 жылы Қызылордада Т.Шонанұлы, Е.Омарұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбанов, Е.Д.Поливанов сияқты т.б. ғалымдар қызу талқылаған конференцияда бұл әліпби жетілдіріліп, 29 әріптен тұратын әліпбиге айналды [56]. Бұл жоба – А.Байтұрсынұлының қазақ қоғамына 20 жылдай мүлтіксіз қызмет еткен араб әріптеріне негізделген әліпбиін басшылыққа алды [57].

А.Байтұрсынұлы құрастырған арабша жаңа әліпби қазақ тілінің табиғи дыбыстық жүйесіне негізделіп жасалғандықтан, оның дыбыстық құрамын сол уақыттағы қазақ қоғамы тұрмақ, өзге ұлттардың да білгір тілші-ғалымдары толықтай мойындаған болатын. Мысалы, Е.Д.Поливанов: «Эту последнюю форму, которую приняла казак-киргизская графика в 1924 году, я во всяком случае, считаю уже не нуждающейся, в поправлениях и представляющей последний шаг в историческом формировании национальной графики, котором с полным могут гордиться киргизские деятели просвещения – создатели реформы, как крупным культурным завоеваниям» [58, 32 б.], – деп айрықша атап көрсетті.

Сөйтіп, қазақ пен татар өздерінің арабтық ескі жазуын реформалап, алғаш рет өзінің төл әліпбиін құрастырғанына қарамастан, орыстандырудың жымысқы саясатының нәтижесінде Кеңестер Одағының орыс, грузин, армяндардан өзге халықтарының бәрі латын жазуына көшірілді.

Қазақ жазуының латын әліпбиіне көшуіне байланысты 1929 жылы емле (орфография) ережесі бекітіледі. Бұл ережеде кірме сөздердің жазылуы туралы А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» атты оқулығындағы [59], сондай-ақ Баку қаласында өткен Бүкілодақтық бірінші түркологиялық съезде айтқан пікірлері басшылыққа алынды. Мәселен, А.Байтұрсынұлы аталған съезде жасаған баяндамасында пән сөздері (терминдері) ретінде алынып жүрген Еуропа тілдеріндегі сөздердің айтылуы қазақ тілінің табиғатына сәйкес келмейтінін ескерте келіп: «Поэтому мы все иностранные слова будем брать в таком виде, чтобы это было легко для произношения казаков. Точно так же и другие тюркские народы не должны считаться с происхождением слов, а должны считаться с говором, с артикуляцией населения» [59, 277 б.],– деп кірме сөздерді ұлттық тіл дыбыстық жүйесі бойынша жазу керектігін көрсеткен болатын.

Кірме сөздердің жазылу емлесіне байланысты Х.Досмұхамедұлы 1924 жылы: «Аурупа жұрты латын сөздерін термин қылып қолданғанды бұлжытпай алып отырған жоқ, әр сөзді әркім өз тіліне бейімдеп өзгертіп қолданып жүр, сөзді өзгерткенде әрқайсысы өз тілдерінің заңымен өзгертеді» [60, 95 б.],– деп жазды. Осы бағытты қолдаушылардың бірі Е.Омарұлы сол жылы Орынборда өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде: «Пән сөзді өз тілімізден таба алмаған күнде, иаурыпа қолданған латынша пән сөздерді алуға болады. Бірақ ондай жат сөздерді алғанда, оны тіліміздің заңына келтіріп өзгертіп алу керек» [61, 97 б.],– деп бөтен тілден сөз қабылдаудың дұрыс жолын көрсетеді.

Сол кезде қазақ зиялыларының арасында жат сөздерді тілдің табиғатына бейімдеп алуды қолдайтындар көп болғандықтан әрі орыс тілінен енген сөздерді қазақша жазу мәселесіне саяси қысым әлі жасала қоймағандықтан, 1929 жылы Қызылорда қаласында ресми бекітілген емле ережесі бойынша орыс тілінен енген сөздер қазақ тілінің заңдылығына бейімделіп жазылды. Оған Қазақстандағы латын жазуы тарихын зерттеуші Н.Әміржанованың еңбегіндегі 1929 жылғы орфографиялық ережедегі орыс тілінен енген сөздердің жазылуы дәлел бола алады [62, 190-195 бб.].

Кеңес Одағы құрамындағы түркі тілдес халықтардың латынша жазуға көшіп, ортақ жазу арқылы бір-бірімізбен тығыз байланыс орнатамыз, түркі әлемінің басын біріктіреміз, түркі халықтарына ортақ әдеби тіл қалыптастырамыз деген мақсат-мүддесі алғашқы онжылдықта орындала бастағандай еді. Алайда, батыс зерттеушілері атап көрсеткендей, түркі халықтарының әрқайсысы өз тілдерімен ауызша сөйлесіп, бірін-бірі жақсы түсінгенімен, экономикалық және мәдени-әлеуметтік қарым-қатынастары өте алшақтап кеткендіктен және латыншаланған әліпбилері де бір-біріне ұқсамай кеткендіктен, оның іске асу мүмкіндігі неғайбыл болмапты [63, 8 б.]. Оны кейінгі жылдардағы кеңестік үкіметтің тіл сая-

сатынан да, яғни кеңестік түркі халықтарының әрқайсына арнап дайындап берген кирилше әліпбилердің сипатынан да айқын көреміз.

Патшалық Ресейдің өз қарамағындағы өзге жұрттарды орыстандыруды көздегеніндей, кейінгі кеңестік тілдік (ұлттық) саясаттың да, яғни араб әліпбиіне негізделген қазақ жазуын латыншаға ауыстыру саясатының да астарында қазақ халқын біртіндеп орыстандыру жатты. Себебі орыс жазуының (кириллица) өзі латын немесе грек әліпбиі негізінде қалыптасқандықтан, егер қазақ (кеңестік түркілер) жазуын латыншаға көшіре қалған жағдайда оны кейінірек орыс жазуымен оп-оңай алмастыра салып, орыстандыру саясатын емін-еркін жүргізе беруге кеңірек жол ашылатын еді. Солай болды да.

Латынша қазақ әліпбиін қабылдауға қарсы болған Алаш зиялылары түгелге дерлік репрессияланған соң, 1937 жылдан басталған дайындықтан кейін ешқандай талдау-сараптаусыз, дау-дамайсыз 1940 жылы мемлекеттік тілдік саясаттың ықпалымен және мемлекеттік тәртіптік күштердің зорлығымен латынша қазақ жазуы кирилл әліпбиіне көшірілді. Сөйтіп, қазақ жазуы тарихында болған Ахмет Байтұрсынұлының зор еңбегімен алғаш рет құрастырылған қазақтың арабшаға негізделген төл әліпбиі де, соның дыбыстық жүйесі басшылыққа алынып дайындалып, 1938 жылға дейін қолданыста болған латынша қазақ әліпбиі де қолданыстан шығарылды.

КСРО өкіметі ілгеріде орыстандыру саясатын елеусіз жалғастырып келген болса, Алаш зиялылары қуғын-сүргінге ұшырап, баршасына дерлігі репрессияланып атылып кеткеннен кейін, еш қарсылықтың жоқтығын пайдаланып, 1940 жылдардан бастап сол саясатын ашық жүргізуді қолға алды. Оған КСРО құрамында болған ҚазКСР-дың конституциялық құқығының кеңестік коммунистік саяси жүйенің ұстанымына тәуелді болғаны да қатты ықпал етті. Соған байланысты 1940-1991 жылдар аралығындағы қазақ әдеби тілінің республикалық қоғамдық-әлеуметтік қызметі шектеулі болғаны көпшілікке аян. Ол, негізінен, ауылдық, кейбір аймақтарда аудандық деңгейде ғана кеңсе ісқағаздарын жүргізуде қолданылатындығы болмаса, мемлекеттік тіл мәртебесінде пайдаланылмай, ғылымда және инженерлік-техникалық жоғары білім алуға, саяси-экономикалық, қоғамдық-әлеуметтік салада, дипломатия мен ел басқару саласында өзінің толыққанды қызметін атқара алған жоқ. Республикадағы қазақтілді қоғамның күнделікті тұрмыс-тіршілігінде ғана қолданылатын қарым-қатынас тілі болып қала берді.

Бұндай жағдайдың қалыптасуын, ең әуелі, Қазақстандағы Қазан төңкерісі алдындағы және одан кейінгі жағдай мен 1930-1945 жылдар аралығындағы нәубет туғызған еді. Содан кейінгі 50-жылдары тың жерлерді игеру үшін қажет деген желеумен Ресей, Украина т.б. жерлерден республикаға көшіріліп әкелінгендердің есебінен басқа ұлт өкілдерінің саны барынша артып, керісінше олармен салыстырғандағы қазақтардың үлес салмағының одан сайын кеми түсуі де, сөзсіз, қазақ әдеби тілінің қоғамдық-әлеуметтік қатынастағы орны мен рөліне, қолданыс аясының тарылып, қоғамдық қызметінің шектелуіне қатты әсер етті.

Ұлттық тілдің «тірі организм» ретінде дамып жетілуі, өркендеп кемелденуі мемлекеттің тілдік саясатқа байланысты екені анық. Оны КСРО-ның өзге ұлттар тілдеріне қатысты жүргізіп келген саясатынан айқын көруге болады. Дегенмен кеңестік саяси жүйе қазақ қоғамын орыстандыруға қаншалықты тырысып бақса да, көркем әдебиет пен баспасөз тілінің үздіксіз қазақша дамуына кедергі бола алмады. Өйткені қазақ ұлты секілді сан мыңдаған жыл бойы қалыптасып орныққан халықтың өз жеріндегі саны тым азайып кеткеніне қарамастан, оның көркем-эстетикалық таным-біліктілікке деген құштарлығы еш уақытта төмендеген емес.

КСРО кезінде оның идеологиялық саясаты мен социалистік өмір салтын уағыздайтын қазақша көркем әдебиеттер молынан басылып шығумен қатар, қазақ баспасөзі де жақсы дамыды. Республикалық «Жұлдыз», «Жалын», «Ара», «Мәдениет және тұрмыс», «Білім және еңбек», «Қазақстан коммунисті» сияқты т.б. әдеби-мәдени, ғылыми-танымдық, қоғамдық-саяси журналдармен қатар, республика көлемінде тарайтын қазақша газеттер де мол болды. Облыстық газеттер қазақ-орыс тілінде – жеке-жеке жарық көрді. Қазақтар тығыз орналасқан жерлердің аудандық газеттері тек қазақ тілінде жарияланды. Бұл болса, өз дәрежесінде қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилінің одан сайын ұшталып, дамып-өркендеуіне қолайлы жағдай туғызып қана қоймай, қазақ әдеби тілі сөздік құрамын орыс тілінен тікелей (калка) аудару арқылы пайда болған сөз, сөз тіркестерімен байыта түсті. Әрине, ондай аударма сөз-сөз тіркестерінің дені қоғамдық-саяси лексика еді. Ал ғылыми-техникалық термин сөздердің баршасына жуығы, егер бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған ғылыми-көпшілік мақалаларда кездесе қалса, орыс тілінде қалай болса, қазақ тілінде де еш өзгеріссіз сол қалпында қолданыс тауып жатты. Оларға қазақша қосымша жалғап қолданса, қазақ сөзі болып кететіндей түсініктің қазақ ортасында қалыптасуы да кеңестік тілдік саясаттың нәтижесі болатын.

Тіл өзінің ішкі даму заңдылығы бойынша өсіп өрбиді, дамып жетіледі. Қандай тіл болсын өзінің даму барысында төл сөзжасам жүйесінің барлық мүмкіншілігін пайдалану арқылы сөздік құрамын біртіндеп байытумен қатар өзге тілдерден сөз қабылдап та толығыады. Ол ондай (кірме) сөздерді дыбыстық-құрылымдық жақтан игеріп, өзінің айтылым (артикуляция, акустика) заңдылығына бейімдеп, өз сөзіне айналдырады. Оған өткен ғасырларда араб-парсы тілдерінен, тіпті ХХ ғасырдың алғашқы ширегінің аяғына дейін орыс тілінен еніп, қазір қазақтың төл сөздері сияқты болып кеткен ғылым, ілім, кітап, қалам, дәптер, ұстаз, мұғалім, шәкірт, орыс, ағылшын, болыс, бодан, ояз, пошта, поштабай сияқты т.б. сан мыңдаған сөздерді мысал ретінде келтіруге болады.

Сөздік құрамның баюына өзгетілдік сөздердің аударылуы да қомақты үлес қосады. Бұл орайда аударылған сөздің екінші тілге орнығуына оның дәлме-дәл аударылуы мен айтуға жатықтығы қажет. Әрине, аударма сөздің жалпыхалықтық сипат алып, кез келген адамның сөздік қорына енуіне тағы басқадай да себептердің ықпал ететіні рас. Қалай дегенмен

КСРО кезінде қазақ әдеби тілінің сөздік құрамы аударма сөз, сөз тіркестері, сөйлемше (синтаксистік құрылымдар), сөйлемдер арқылы біршама толықты.

Әлбетте, қазақ әдеби тілінің сөздік құрамы қаншалықты бай болып, сол байлықтың негізінде өзіндік сөзжасамы жетілгенімен, тек өзінің ішкі мүмкіншілігімен (сөз байлығы, сөзжасам түрлері) ғана дамып-өркендей бермейтіні белгілі. Ол кеңестік билік кезінде де өзге ұлт тілдерімен қарым-қатынасқа түсіп, олардан, әсіресе білім мен ғылымы, өндірісі мен мәдениеті жетілген орыс тілінен небір ұғым-түсініктер мен зат-құбылыс атауларын білдіретін сөздерді өзіне өзгертіп қабылдап дамыды. Бұл ретте оларды өзінің төл дыбыстық-құрылымдық заңдылықтары арқылы игеріп, өзінің айтылымына бейімдеп алғанда ғана өзгетілдік сөздерді өзінікі ете алғанын ескеру қажет. Ал «Ұлы Октябрь революциясынан кейін орыс тілінен қазақ тіліне жаңа сөздердің ауысуына зор мүмкіндік туды. Ғылымның, мәдениетіміздің, экономикамыздың дамуында орыс халқының рөлі қандай болса, қазақ тілі лексикасының баюында, дамуында орыс тілінің орны сондай еді. Әсіресе қазақ тілінің терминология саласында орыс тілінің әсері зор болды. Жаңа ұғымдардың енуімен байланысты жаңа атаулар кірді: трамвай, аэроплан, мотор, машина, пароход, электр, общежитие, трагедия, пьеса, факультет, театр, группа, опера, выставка, устав, аренда, совет, конференция, капиталист, буржуазия, большевик, революция, либеральный, аппарат, палата, коммунист, комитет, программа, комиссия, т.б.» [10, 343-344 бб.] немесе «Біз кез келген шетелден енген сөзді аударуға әуес болмауымыз керек. Олардың жалғау-жұрнағын қазақыландырайық» [64], – деген сияқты ой-тұжырымдар кеңестік жүйе саясатынан (идеологиясынан) туындағаны даусыз.

Алайда кеңестік тілдік саясаттың түпкі мақсатын түсініп, қазақ ұлтын орыстандыруға қарсы болғандар да көп болды. Солардың бірі – Мұхтар Әуезов еді. М.Әуезов рухани тәуелсіздіктің негізі тіл екенін ерте түсініп, жиырма жасында қазақ тілінің болашағына алаңдап мақала жазған болатын. Кейін кеңестік тілдік саясат күшейіп, қазақ тілі мәселелерін қозғауға мүмкіндік болмай қалды. И.В.Сталин қайтыс болғаннан кейінгі жылымықты пайдаланып, М.Әуезов қазақ әдеби тілі мәселесіне 33-34 жылдан соң қайта оралып, 1951 жылы жас кезіндегі қазақша ғылым тілі туралы айтқан ойын кеңейтіп жазған «Қазақ әдеби тілінің мәселелері» [29] деген мақаласында оны тағы да көтерді.

М.Әуезов аталған мақаласында қазақтың ғылым тіліне еш өзгеріссіз ендірілген атаулардың емлесі (орфографиясы) туралы өз толғанысын білдіреді. Және академик-жазушының осы мақаласындағы сол пікірлерінен қазақтың ғылым тілі туралы өзінің алғаш қалам тартқан уақыттан бері қазақ тіліне еш шектеусіз мейлінше еніп жатқан жат сөздердің оған қалай әсер етіп жатқанын жандүниесімен сезінгендіктен туындаған «қазақ әдеби тілінің болашағы қалай болар екен» деген алаңдаушылықты айқын аңғарамыз.

Академик-жазушы бөтен сөздердің емлесі туралы былай дейді: «Бұл ретте де тілшілерге айтатын бір алуан талабымыз тағы бар. Орыс

тілі мен шетелдер тілінен алынған атаулардың орфографиясы бізде әлі дұрыс жолға қойылып болмаған сияқты. Біздің соңғы жылдардағы жазуымыз, қолдануымыз бойынша, орыс сөздері, шетел атаулары орысша қалай жазылса, қазақша да солай жазылуы керек. Осы қағиданың екі жақты қайшылығы бар. Бұнда мұғалімге, балаға түзу жазып үйрету үшін туатын бір қиындық – қазақ орфографиясын білуден бұрын орыс тілінен кірген бүгін қазақтікі боп кеткен орысша сөздерді орыс грамматикасы бойынша қалай дұрыс жазу керек екенін білу қажет. Қазақтың өз тілінің ерекшелігі заңдарына бейімдеп алмай, орысша жазылу үлгісінде алғандықтан, қазақ балалары да, әсіресе мұғалімдері де қазақ тілінің жазу заңдарын қанша жақсы білсе де, осы орыс сөздерін жазуға келгенде үнемі қате жазады. Өйткені олар әуелі ана тілін оқиды, ана тілінде сабақ береді, – дей келе, сол заманның саясатының салқыны өзіне тағы да тиіп кетпеуін ескерген ол, орыс тілінің өз даму заңдылығын алға тарта сөйлеп, – ... мысалы, орыс тіліне француз, ағылшын, неміс, латыннан кірген ұшан-теңіз сөздер бар екен. Олар орыс тілінің заңына бағынып айтылады да, жазылады да. Қазіргі орыс балалары сол сөздердің неміс, француз, ағылшын тілдерін оқи бастағанда басқаша айтылып, жазылатынын жолай, қиналмай-ақ түсініп, ұғынып келе жатқан жоқ па? Біздің грамматикамызда осы жөнінде асыра сілтеу, сыңаржақтық бар сияқты» [29, 42 б.], – дейді.

Кеңестік-коммунистік жүйе өзінің орыстандыру саясатын үзіліссіз жалғастыра берді. Оның қазақ әліпбиін орыс әріптерімен толықтыру саясаты қазақ әдеби тілі сөздік құрамының өзгетілдік сөздерді дыбыстық-құрылымдық жақтан игеріп толығына үлкен залалын тигізіп қана қоймай, орыс тілі сөздері мен орысшаланған латын-грек, ағылшын т.б. тілдері сөздерінің толассыз енуіне қолайлы жағдай туғызды. Бұл өз кезегінде қазақ әдеби тілінің табиғи бітім-болмысына қатты әсер етті. Оның табиғи заңдылығына жат ережелерді кіргізіп, жазу емлесін өзгертіп, оны күрделендіріп жіберуге әкелді. Сондықтан қазақ тілі емле (орфография) сөздіктері бірнеше рет (1940, 1957, 1978, 1983) қайта өңделіп отырды [65, 7 б.]. Соңғы нұсқа 2006 жылы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен «Орфографиялық сөздікте» негізге алынды [66]. Ал 2013 жылы жарық көрген қазақ тілінің «Орфографиялық сөздігі» де орыс тілі орфографиясынан алыс кеткен жоқ. Оған дәлел – бұл сөздікте де орыс тілі дыбыстық жүйесіне тән «в», «ф», «х», «ц», «ч», «щ», «э», «ю», «я» дыбыс-әріптерінен басталатын орыс сөздеріне мол орын берілген.

Ал кеңестік жүйе кезінде жарық көрген екі тілді аударма сөздіктер орыс тілін оқытып-үйретуге ғана арналып, орысша-қазақша сөздіктер түрінде шығып, олардағы шетелдік сөздердің барлығы – сол қалпында еш өзгеріссіз «аванс – аванс», «багор – багор», «вагон – вагон», «жанр – жанр», «зодиак – зодиак», «фабрика – фабрика», «хартия – хартия», «шифер – шифер», «цемент – цемент», «чекист – чекист», «эгоист – эгоист», «юмор – юмор», «ядро – ядро» делініп берілді. Және осындай сөздер,

неге екені белгісіз, ешқандай дәлелсіз, күні бүгінге дейін барлық оқулық-оқу құралдарында «кірме сөздер» деп аталып жүр.

Кеңестер Одағы кезінде белгілі бір ғылым мен оның пәнінің терминологиялық сөздіктері қазақ тілінде жоқтың қасы еді. Егер ондай сөздіктер бола қалған жағдайда оның мазмұны орысша немесе латын-гректік т.б. тілдік нұсқаның орысшаланған сөздерінің беретін ұғымдарын қазақша түсіндіруді мақсат ететін түсіндірме сөздік түрінде ғана жарық көретін. Ал сол сөздер еш өзгеріссіз түрлі әдебиеттерде қолданылып келеді.

Осы уақыттар (1940 жылдан бүгінге дейін) аралығында қазақ әдеби тілінің дыбыстық жүйесі табиғатынан тыс дыбыс таңбаларымен толықтырылған «қазақ-орыс» әліпбиін, ескертулерден аяқ алып жүргісіз емле ережелерін мақтап, «орыс тілінің игі әсері арқасында тіліміз байыды, кез келген шетел сөздерін жаза да, айта да алатын болдық» деп қазақ тілінің белгілі ғалымдары еңбектер жазады [67; 68; 69; 70].

Дыбыстық жүйесі мүлде кереғар, грамматикалық құрылымы сәйкес келмейтін тілдерге (қазақ, орыс) ортақ ереже шығару әрекеті емле ережелерін ескертулерге толтырып жіберді. Бұл қиындықтан шығудың жолын көрсетпек болып, тағы бір қазақ ғалымдары арнайы еңбек те дайындады [71].

Бірақ ондай ғалымдармен келіспеушілер де болды. Мәселен, көрнекті ғалым С.Мырзабеков қазақ тілі дыбыстық жүйесінің үндестік заңын сақтау қажеттілігін дәлелдеп, ұзақ жылдар бойы тынбай еңбектенді [72]. Ал қазақ тілі дыбыстық жүйесінің (фонетикасының) теріс бағытта зерттеліп жүргенін алғаш рет Ә.Жүнісбеков [73] көрсеткен еді. Ол өзінің бір еңбегінде былай деп жазады: «Тіл туыстығы мен тіл ұқсастығы жоқ орыс тілінің дыбыстары, біріншіден, қазақ тілінің дыбыс санын бірден көбейтіп жіберді. Екіншіден, үндесім үлгісі келіспейтін кірме сөздер көбейіп кетті. Үшіншіден, қазақ жазуының емле-ережелерін күрделендіріп жіберді. Бұл – орыс тілінің тілбұзар ықпалдарының негізгілері ғана» [74, 12].

КСРО кезінде қазақ әдеби тілін бұлдіру оның дыбыстық жүйесін өзгертумен ғана шектеліп қалған жоқ. Орыс сөздері мен орысшаланған өзге тілдердің сөздері де қазақ әдеби тілінің сөздік құрамына «халықаралық термин» деген жалған желеумен мейлінше енгізілді. Олардың қазақ тілі сөздік құрамынан орын алуына, әлбетте, қазақ әдеби тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес келмейтін жат тілдік дыбыс таңбаларымен толықтырылған «қазақ-орыс» әліпбиі қолайлы жағдай жасағаны даусыз.

Сөйтіп, қазақ ұлты патшалық Ресейдің боданында болған екі ғасырдан астам уақыттың соңғы 50 жылдығында, содан кейін, әсіресе, кеңестік режимнің 70 жылдан астам уақытқа созылған орыстандыру саясаты кезінде орыс тілінің ықпалына қатты ұшырап, өзінің ұлттық бітім-болмысынан айырылып қала жаздады. Коммунистер қазақ халқын біртіндеп орыстандыруды бірде астыртын, бірде ашықтан-ашық жүргізді. Әсіресе қазақтың бетке ұстар азаматтары – алаш зиялыларын «халық жауы» деген жаламен репрессияланып атылып кеткен соң, қазақтардың біршама бөлігінің бірнеше ғасыр бойы араб жазуына негізделген қазақша (шаға-

тай) жазу арқылы сауат ашқандарын және сол жазуды пайдаланып небір тарихи жазба мұралар (Қожа Ахмет Яссауи, Қадырғали Жалаири, Мұхаммед Хайдар Дулати, Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед, Әбілғазы, Жәңгір хан Бөкейұлы, Махамбет Өтемісұлы, Шәңгерей Бөкейұлы, Шәді төре, Шоқан Уәлиханов, Абай, Ыбырай, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ақмолада (шығармаларын башқұрт, татар, қазақ тілдерінде жазған), Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы т.б.) қалдырғанын бүркемелеп, «Ұлы Октябрь революциясына дейін қазақтардың 1%-ы ғана сауатты болған, осы революцияның арқасында және ұлы орыс халқының аса үлкен қамқорлығымен жаппай сауаттылыққа, мәдениеттілікке қол жеткізді» деген жалғаншылықты (фальсификация) насихаттап, осы саясатын өздері қазақтардың арасынан дайындап шығарған коммунистері мен комсомолдары арқылы жан-жақты уағыздап, қазақ қоғамының санасын әбден улады.

Әлбетте, қазақ қоғамында араб жазуы қолданыста болған кезеңнің «қадимше жазу» тұсында сол жазу арқылы сауат ашқандар жалпы халықтың өте аз мөлшерін ғана құрағаны рас. Көпшілік халық оқу-жазуды білмейтін. Сол себептен араб-парсы сөздері көшпелі халыққа, негізінен, ауызша тарап, түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ ру-тайпалары тілінің ішкі заңдылықтарына бағынып, олардың сөздік құрамына дыбыстық-құрылымдық жағынан өзгеріп енді. Араб-парсы сөздері өзгертілмей қолданылған «кітаби тіл» сол кезеңдегі қазақ жазба әдеби тілінің бір сипаты болатын. Ал А.Байтұрсынұлының қазақтың төл дыбысына негізделген «төте жазуымен» сауат ашқандар ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде жалпы қазақ халқының 30-40%-ын қамтыған деген дерек бар.

Қазақ әдеби тілінің әлеуетін (потенциалын) төмендетіп көрсетуді мақсат тұтқан кеңестік тілдік (ұлттық) саясат оның қолданыс аясын барған сайын тарылып, «өлі тілге» айналдыруға барынша тырысып бақты. Дегенмен ұлттықтың, елдіктің негізі – тіл екеніне мән берген қазақ қоғамы өз ана тілі үшін күресін кеңестік жүйенің ең қатаң кезеңдерінің өзінде де тоқтатқан жоқ.

Қазақ әдеби тілі өзінің жаңа бағыт алып, тың тыныспен дамуы Тәуелсіз Қазақстан өмірге келген кезеңнен бастады. Әрине, оған дейінгі уақытта да қазақ әдеби тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметін сан салада дамыту әрекеті болды.

Қалыптасу бастауын сонау Түркі қағанаты, тіпті одан да ілгері замандардан алуы ықтимал қазақ әдеби тілі өзінің табиғи бітім-болмысын мыңдаған жылдар бойы жоғалтпай келді. Алайда Кеңес өкіметі кезінде қазақтардың өз еліндегі басқа ұлт өкілдерімен салыстырғандағы үлес санының кеміп, бұған қоса қазақ қоғамының айтарлықтай бөлігінің орыс тіліне мүлдем бет бұрып орыстанып кетуіне байланысты орыс тілінің орасан зор ықпалына ұшырады. Осы кезеңде ол өз тұтынушыларынан біртіндеп айырылып, қолданылу аясы тарылып, біртіндеп жойылып кетудің шақ алдында қалды.

Әрбір ұлттық мемлекет, ол бірұлтты (моноұлтты) немесе көптеген ұлт өкілдерінен тұратын мемлекет болсын, әйтеуір бір тілді мемлекеттік тіл ретінде пайдаланып, өзінің әлеуметтік-экономикалық саясатын

жүзеге асыратыны белгілі. Көбінесе ондай тілдің қызметін мемлекет құрушы жергілікті ұлттың тілі атқарады. Ұлттық тіл мемлекеттік тіл қызметін атқара отырып, мемлекеттік маңызды іс-шаралардың ұлттық мүдде тұрғысынан жүргізілуін қамтамасыз етеді. Ұлттық мемлекет өзінің қоғамдық-әлеуметтік, яғни мемлекеттік сан салалы қызметі жан-жақты бола түсуі үшін мемлекеттік тілді өз қамқорлығына алып, оның дамып өркендеуіне барынша қолайлы жағдай жасап бағады. Сөйтіп, мемлекеттің тілдік саясаты ұлттық саясатпен етене астасып жатады. Сол себептен мемлекеттік тіл саясаты еш уақытта ұлт мәселесінен тысқары бола алмайды. Ұлттық мүдде ескерілмей, ұлттық мемлекеттің болуы да, дамуы да мүмкін емес.

Тілдік саясатын ұлттың ділі (менталитеті) мен мүддесіне негіздеп жүргізетін елдер өзінің мемлекеттік тілі болып отырған тілінің сан салалы қызметтік қолданысына кедергі келтіретін жағдайларға ешқашан жол бермейді. Егер мемлекеттік тілмен қосамжарласып екінші бір тіл сол елде саяси-қоғамдық қызмет атқарса, ондай мемлекеттегі қоғамның тұтастығы мен беріктігі осал деуге болады. Себебі екінші тілдің сондай дәрежеге ие болуынан елде қостілділік жағдай қалыптасып, мемлекеттік іс жүргізу әлсірейді. Бюрократизм басталып, қағазбастылық күшейеді.

Қолданыстағы екінші тіл бұрыннан қызмет етіп келе жатқан бұқаралық ақпарат құралдары (СМИ) мен қазіргі заманғы ақпараттық-қатыстық технологияларды (ИКТ) еркін де тиімді пайдалану арқылы өзін қолдап-жебейтін басқа мемлекеттің (осы тілді мемлекеттік тіл ретінде пайдаланып отырған мемлекеттің) тілдік (ұлттық) саясатын жүзеге асырып, өз қызметінің маңызын арттыра түседі. Жергілікті ұлттық тілдің қолданылу аясын тарылтуға барлық мүмкіншілігін, барлық әлеуетін мейлінше жұмсайды. Бір есептен бұны тілдер (ұлттар) арасындағы тіршілік үшін күрес десе де болады.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында қалыптасқан қостілділік пен ұлттық тіл мәселесі қазақтілді қоғамды алаң күйге түсіріп отыр. Сол себептен төуелсіздік алған кезеңнің алғашқы жылдарынан бастап тіл мәселесі қоғамдық-әлеуметтік мәселе болумен қатар, ұлттық мүдделерімен де астасып, қазақтардың өзін-өзі сақтап қалу әрекетінің (стратегиясының) маңызды мәселелерінің біріне айналып отыр.

Адамзат тарихына назар аударсақ, бір тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметінің зор қарқын алып, үстем тілге айналуына байланысты екінші бір тілдердің, олар жергілікті ұлт тілдері бола тұрса да, қолданыс аясы бірте-бірте тарылып, жойылып кеткенін немесе қолданушы-тұтынушылары жоқ «өлі тілдерге» айналғанын көруге болады. Ондай тілдер жүз-жүздеп саналады. Солардың жойылып өлі тілдерге айналуына, көп жағдайда, белгілі бір ұлттың өмір бақи тіршілік етіп келе жатқан атамекенінде құрылған «бейұлттық» мемлекеттің ұстанған тілдік (ұлттық) саясаты себеп болып жатады. Тілдің қолданыстан шығуымен бірге біртіндеп ұлт та құриды. Алаш ардагері Ахмет Байтұрсынұлы: «Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғал-

майды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» [75], – деп айтқанда осы мәселені ескерсе керек.

Әлбетте, қағазға түскен, хатталған ұшан-теңіз әдеби-мәдени жазба мұрасы бар тіл ешқашанда жойылып кетпейтіні анық. Тек оның тұтынушылары жоғалып, өлі тілге айналып, Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, «ұлттың жоғалуы» әбден мүмкін.

Сан ғасырлар бойы бостан ел болуды көкसेген қазақ ұлты тәуелсіздік үшін талай қан майданды, талай қилы кезенді бастан өткізді. «Тіл тағдыры – ел тағдыры. Өрнегі бай, мұраты кенен, ойы терең, мақсаты биік, өмір мен заманалар шындығын соншама қуатты, көркем етіп суреттейтін ұлт әдебиетінің арғы-бергі дәуірлердегі үлгілері бізге осыны меңзейді. Әрине «ел еркіндігі» мен «ұлт рухын», бір сөзбен айтқанда, ұлт пен тілді сақтау қазақ үшін қай кезде де, қай дәуірде де оңай болмаған. Халқымыз сан түрлі аумалы-төкпелі замандарды бастан кеше отырып, өзі де, тілі де ондаған сойқанды кезеңдерді басынан өткерген» [76, 160].

Сонау өткен ғасырлардағы ұлт-азаттық жолындағы күрестерге бармай-ақ, кешегі ХХ ғасырдың екінші жартысындағы Кеңес Одағының орыстандыру идеологиясына қарсы «Жас тұлпар», «ЕСЕП», «Сарыарқа» ұйымдарының құрылып, іс-әрекетке баруы, 1986 жылғы қазақ жастарының көтеріліске шығуы тіл тәуелсіздігі мен ел тәуелсіздігіне деген асқақ рухтың жемісі болды. Өткен ғасырдың 90-жылдардағы «Азат» қозғалысының саяси-қоғамдық іс-әрекеті де рухани бостандықты мақсат еткен еді. Сол ұйымдар мен қозғалыстардың арқасында қазақ қоғамы үлкен даудамай, тартыс-күреспен 1989 жылы 11 қыркүйекте өз ана тілін өз елінде (ҚазССР) мемлекеттік мәртебеге ие болуына қол жеткізіп, сол жеңісін тәуелсіз Қазақстан Республикасы құрылған кезде де сақтап қалды.

Содан бері қазақ қоғамы рухани тәуелсіздікке жетпейінше, басқадай тәуелсіздіктің (мемлекеттік-әкімшілік, дипломатиялық, территориялық, саяси-экономикалық т.б.) баянсыз болатынын пайымдап, ұлттық құндылықтары мен елдігінің ең негізгі белгісі болып саналатын әдеби тілінің сан салалы қоғамдық қызметін жетілдіру, сол арқылы өзінің бүгінгісі мен келешегін бекем ету мақсатында тынбай әрекет етіп келеді. Бұл мақсат-мүдде жолында жасалған іс-шаралар бойынша қол жеткізген қомақты табыстары да, «әттеген-ай!» деп қалған тұстары да бар.

Алайда қазақ елінің саяси-экономикалық даму үдерісіне қоғамдық қарым-қатынастардың түрліше әсер ететіні көп мәселеге байыппен қарауды қажет етеді. Өйткені тарихи қилы кезеңдердің себеп-салдарынан қалыптасып, түрлі ұлт өкілдерінен тұратын бүгінгі қазақстандық қоғамның нарықтық-демократиялық даму жолына түсу кезіндегі тұтастығын сақтау қоғамдық қарым-қатынастың ең маңызды мәселесі болып отыр. Осы мәселенің дұрыс шешімін тауып, ел тұтастығын берік қалыптастыруда ҚР-дың мемлекеттік тілі болып отырған қазақ әдеби тілінің алар орны ерекше. Сондықтан да республиканы дамытып өркендетуде, оның материалдық-рухани құндылықтарын сақтап, соған барша халықты жү-

мылдыруда қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде дамытудың маңызды екені сөзсіз.

ҚР тәуелсіздік алғаннан бергі жылдардағы қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде дамытуға арналған бірнеше кезеңдік іс-шараларды зерделеп, ой таразысына салсақ, қазіргі таңда Қазақстан қоғамының оған деген ынта-ықыласының біршама жақсара түскені аңғарылады. Себебі қазақ әдеби тілі – ҚР-дың мемлекеттік тілі ғана емес, қазақ қоғамының білім алатын, ғылымды игеретін құралы, оның сан ғасырлар бойы жинаған рухани-мәдени мұраларының, ділі мен дінінің, әдебиеті мен өнерінің, сана-сезімінің, дүниетанымының жиынтығы. Демек, барлық ұлттық рухани құндылықтардың іргетасы әрі тірегі. Олай болса, оның қоғамдық сан салалы қызметін жан-жақты дамыта отырып, қолданылу аясын барынша кеңейту, оны дамытуға бағытталған іс-шараларды үнемі жүргізіп отыру – ҚР-дың өркениетті елдер қатарынан орын алуының бірден-бір кепілі.

Қай елдің болсын, экономикалық-қоғамдық қатынастарының барлық саласы өзгеріп, дамыған сайын тілі де өзгеше сыр-сипатқа, мән-мазмұнға ие болып, сол қатынастарға сәйкес дамитыны табиғи заңдылық. Сондықтан да тілді ұлттан, ұлттық мәдениеттен, ұлт өмір сүріп отырған қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастан бөліп қарау мүмкін емес. Ал қоғамның күнделікті тіршілігінде тілге деген сұраныс болмаса, әлеумет оны өз өмірінің өзегі етіп қолданбаса, тілдің өркен жаймасы анық.

Тәуелсіздік алған кезеңнен бері қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде дамыту жолында қаншама маңызды қадамдар жасалды. Алайда қолға алынған көптеген іс-шаралардың ойға алғандай болып орындалмауынан, қазақ тілі қоғамдық өмірдің, қоғамдық қарым-қатынастың бірталай саласына терең ене алмай жатыр. Талай мәселе күні бүгінге дейін өз шешімін әлі таба қойған жоқ. Мұның басты себебі – қазақ ұлтының өткен ғасырларда басынан өткерген бодандық пен тоталитарлық саясаттың ықпал-әсері және солардың бүгінге дейін сақталып отырған зардабы делініп жүр. Сол дәуірдің ұлттық тілге, ұлттық ой-санаға әкелген қасіретін ешқашан ұмытуға болмайды. Енді бүгінгідей қолайлы кезеңде қазақ елін экономикалық-әлеуметтік жақтан ғана дамытып қоймай, оның ұлттық келбетінің негізгі сипаты әрі ең басты ұлттық құндылығы болып саналатын тілін де асқақтатып, оның әлемдік жаһандануға төтеп беру әлеуетін нығайтуға күш салынуы қажет-ақ. Мұның өзі ұлттық мемлекеттің әлемдік бәсекеге қабілетті елдер қатарына енуіне толық мүмкіндік берумен қатар оның рухани болашағына жарқын жол ашады.

Қазақ әдеби тілінің қазіргі уақыттағы қоғамдық-әлеуметтік салалардағы мемлекеттік тіл ретіндегі қызметінде шешілмеген күрмеуі көп түйінді мәселелер баршылық. Рас, ол сан ғасырлар бойы табиғи жолмен дамып өркендеген, тілдік құрылымы әбден жетілген, өзіндік әдеби нормасы мен функционалдық стильдері қалыптасқан, лексикалық қоры мен құрамы бай тіл екені анық. Оның тарихы ұлт тарихымен тығыз байланысты. Ол ХХ ғасырдың басына дейін өзінің табиғи бітім-болмысын

онша өзгеріске ұшыратпай жетті. Кейін тұтынушыларының азаюымен қатар, кеңестік идеологияның ықпалына қатты ұшырап, қолданылу аясы тым тарылып кетті. Өзінің төл табиғатына қайтадан бет бұрып, сан салалы қызметтік әлеуетін жұмсау кезеңі, негізінен, өткен ғасырдаң аяғына таман басталған еді. Әсіресе тәуелсіз Қазақстанның өмірге келуімен байланысты қайта түледі. Егемен елдің мемлекеттік тілі мәртебесіне ие болды.

Мемлекеттік тіл кез келген мемлекеттің ұлттық құндылықтар жүйесінде дамуының негізгі өлшемі болып табылады. Ол Қазақстан Республикасының да әлемдік қауымдастықтағы өзіндік орнын анықтауда саяси-экономикалық, саяси-идеологиялық, қоғамдық-әлеуметтік маңызға ие.

ҚР тәуелсіздік алып, егемен мемлекет болған жылдардан бастап қазақтардың ұлттық сана-сезімі ерекше мән-мазмұнға, сыр-сипатқа ие бола бастады. Экономикалық жақтан ғана емес, рухани да тәуелсіз ел болуға ұмтылыс сол жылдардан бастап кең өріс тапты. Себебі өткен ғасырдың сексенінші жылдарының аяғына қарай ел еркіндігі мен елдігін, тәуелсіздігі мен бостандығын көкसेген, сол мақсат-мүдде жолында саналы ғұмырын тұтастай арнаған, тоталитарлық заманның саяси қуғын-сүргінін көріп, саяси репрессияға ұшыраған Алаш арыстары ақталып, олардың ұлт мүддесі үшін еткен еңбектерімен қалың жұрты қайта қауышқан еді. Ал бұл болса, қазақ қоғамын кеңестік жүйе саясатының улы ұйқысынан оятып, отаншылдық сана-сезімдерінің жоғары деңгейге көтерілуіне айтарлықтай деңгейде өз ықпал-әсерін тигізген болатын. Сөйтіп, осы тұста ұлттық сана-сезім белсенді күйге келіп, «қазақ ұлты», «туған жер», «ата-мекен», «отан», «ұлттық тіл», «ұлттық діл», «ұлттық құндылық», «ұлттық ой-сана», «ұлттық салт-дәстүр», «ұлттық әдет-ғұрып», «ұлттық мәдениет», «ұлттық әдебиет», «ұлттық өнер» сияқты т.б. көптеген ұғымдар алдыңғы қатарға шықты.

Әрбір адамның белгілі бір ел-жұртқа, ұлтқа, ұлысқа жататыны және соны терең сезінуі сол кезде ерекше сыр-сипат алған еді. Жоғары деңгейдегі осындай психологиялық көңіл-күй мен сана-сезім қазақ жастарын 1986 жылы кеңестік режимге қарсы көтеріліске де әкелді. Бұның да түп-тамырында қазақ ұлтының ежелден келе жатқан бостандыққа деген асқақ рухы, азаттықты көкसेген қайсар мінезі, отансүйгіштік, елжандылық сана-сезім жатқаны баршаға аян. Сол бостаншыл рух «ұлы орыстық» отаршыл саясатқа қарсы ұлт-азаттық көтеріліске бастап шықты. Алайда сол уақытта, яғни 1986 жылы кеңестік мемлекеттің құрамында болған және өзі де жүздеген ұлт өкілдерінен тұратын ҚазКСР қоғамының ой-санасы түрліше, қазіргімен салыстырғанда тіптен өзгеше болғаны жалпы жұртқа мәлім. Оған алаңға шығып, тіл мен ел тәуелсіздігін талап еткен қазақ жастарын сол кездегі қазақстандық өзге ұлт өкілдерінің қолдамақ түгіл, мемлекеттік тәртіптік күштердің жағына шығып, жазалауға белсене қатысқандары дәлел.

Ал қазір тәуелсіздік алған кезеңдегі Қазақстанның түрлі ұлт өкілдерінен тұратын қоғамының басым көпшілігін қазақтар құрайды. Егер

Д.Дүйсенбайдың «Тіл төңірегіндегі толғамдар» деген еңбегіндегі Қазақстан халқының саны туралы мәліметке сүйенсек, ҚР тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы қазақтар мен өзге ұлттар өкілдерінің саны және олардың қазақтармен салыстырғандағы үлес салмағы мынадай болған екен:

	Халық саны, адам		Ұлттың барлық халқына шаққандағы саны %-бен	
	25.02. 1999 ж.	01.01. 2004 ж.	25.02. 1999 ж.	01.01. 2004 ж.
Барлық ұлттар	14953126	14951302	100,0	100.0
оның ішінде:				
қазақтар	7985039	8550846	53,4	57,2
орыстар	4479620	4072566	30.0	27,2
украиндер	547054	469423	3,7	зд
өзбектер	370663	409746	2,5	2,7
немістер	353441	237672	2,4	1,6
татарлар	248954	232744	1,7	1.6
ұйғырлар	210365	223007	1,4	1,5
кәрістер	99665	100243	0.7	0,7
белорустар	111927	96243	0,7	0,6
әзірбайжандар	78295	84429	0,5	0.6
түріктер	75933	82972	0,5	0,6
басқа да ұлттар	392170	391411	2,6	2,6

Ал журналист Салтанат Өтеуғалиева өзінің «Ана тілі» газетінің 2006 жылғы 17 сәуірінде жарияланған мақаласында ҚР халқы туралы мынадай мәлімет береді: «Қазақстанда қазақтардың үлесі күннен-күнге өсу үстінде. Биыл 1 қаңтардағы есеп бойынша қазақтар саны жалпы көрсеткіштің 58,6%-ын құрады. Ал орыстардың үлес салмағы – 26,1%, қалған ұлттар – 15,3%.

2005 жылдың басындағымен салыстырғанда республика халқы 144,5 мың адамға көбейіп, жалпы саны 15219,3 мың адамға жетті. Оның ішінде қазақтардың саны – 8913,3 мың адам: орыстар – 3973,3 мың; украиндар – 448,8 мың; өзбектер – 428,9 мың; ұйғырлар – 229,8 мың; татарлар – 229,6 мың; немістер – 222,7 мың; кәрістер – 101,7 мың.

Бұл сандарды одан әрі тарата түссек, өткен жылы қазақтар саны 188 мың адамға немесе 2,2%-ға, өзбектер – 9,4 мыңға (2,2%-ға), ұйғырлар – 3,3 мыңға (1,4%-ға), кәрістер 0,7 мыңға (0,7%-ға) көбейген. Ал орыстардың саны, керісінше, 45 мың адамға немесе 1,1%-ға, украиндер – 10,2 мыңға (2,2%), немістер – 5,4 мыңға (2,4%) және татарлар 1,6 мың (0,2%) адамға азайған.

Статистика жөніндегі мемлекеттік агенттік қазақтардың саны табиғи өсім есебінен, сондай-ақ оралмандардың арқасында артып отыр деп хабарлайды».

Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізіп, өз алдына дербес ел болып отыр. Қазақстан Республикасы құрылғаннан кейін, 1992 жылы оның алғашқы Конституциясы қабылданды. Қазақ әдеби тілі мемлекеттік тіл мәртебесін (статусын) алды. Қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуы қисынды және заңды шешім болатын. Соның нәтижесінде қазақ әдеби тілі егемен елдің мемлекеттік тілі ретінде дамудың жаңа жолына түсті.

ҚР-дың «Тіл саясаты туралы» Тұжырымдамасы (1996 ж.), «Тілдер туралы» Заңы (1997 ж.) және «Тілдерді қолдану мен дамыту туралы мемлекеттік бағдарламасы» (2000 ж.) өмірге келді. Осы маңызды құжаттарға сәйкес қазақ әдеби тілі мемлекеттік тіл ретінде республиканың бүкіл аймағында, қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданыла бастады. Ол ҚР-дың мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін, іс қағаздарын жүргізу, білім беру, ғылымды игеру тіліне айналды.

Қазақстан тәуелсіздік алған жылдардан бастап қазақ әдеби тілінің мемлекеттік мәртебесін арттыру жолында көптеген келелі істер тындырылды. Оның 1997 жылы 11 шілдеде қабылданған «Тіл туралы» Заңының 23-бабында: «Тілдің дамуы мемлекеттік тілдің басымдылығын және іс қағаздарын жүргізуді қазақ тіліне кезең-кезеңмен көшіруді көздейтін Мемлекеттік бағдарламамен қамтамасыз етіледі» [77], – деп атап көрсетілді. Заңның осы талабын жүзеге асыру мақсатында 2000 жылы «Қазақстан Республикасы тілдерін дамыту бағдарламасы» қабылданып, осы бағдарламаға Елбасының 2006 жылы 30 мамырдағы №127 Жарлығымен толықтырулар енгізілді [78]. Содан бері осы Жарлыққа сәйкес жергілікті атқарушы және өкілетті органдарда іс жүргізуді мемлекеттік тілде жүзеге асыру талап етіліп келеді. Дегенмен еліміздің «Тіл туралы» Заңында айқын көрсетілген қазақ әдеби тілінің мемлекеттік мәртебесі нақты өмірде ойдағыдай жүзеге аспай келе жатқаны жасырын емес. Оны қазақ қоғамы біліп те, белгілеп те отыр. Сондықтан да қазіргі кезде республиканың әлемдік бәсекеге қабілетті ел болып қалыптасып дамуымен тығыз байланысты қазақ қоғамын алаңдатып отырған маңызды мәселелердің бірі мемлекеттік тілдің қазіргі жай-күйі, болашағы болып отыр.

Қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретінде қызмет етуінің бірнеше алғышарты бар. Өйткені оны қолданушылар республика көлемінде жеткілікті. Сондай-ақ лексика-фразеологиялық қоры аса бай, құрылымдық жүйесі жетілген ауызша әрі жазбаша әдеби тіл болуы оның қоғамдық өмірдің әр алуан саласында қызмет етуіне зор мүмкіндік береді. Қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретінде басқару, ақпарат, білім беру мен тәрбие ісі, ғылым мен техника, экономика, бұқаралық ақпарат құралдары сияқты т.б. қоғамдық салаларда қызмет етеді.

Қазақ әдеби тілі, қалай дегенмен, ұлт руханиятының өзегі және ол – ұлт болмысының бір көрінісі. Оны егемен елдің барлық азаматы оқып-үй-

реніп, жетік меңгеріп, өз өмірінің өзегі ретінде пайдаланып, құрметтеуі Ата Заңда қарастырылған.

ҚР бойынша «Қазақстандағы тілдерді дамытудың 2000-2010 жылдарға арналған бағдарламасы» аясында көптеген жұмыс атқарылды. Мәселен, тәуелсіздік алған жылдардан бері қарай мыңға тарта қазақ мектебінің ашылуы, қазақ тілінің қоғамдық-саяси өмірдің бірқатар саласында қолданыс табуы, орыстілді білім ошақтарында қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытылып-үйретілуі, республиканың бас ордасы Астана мен Алматыда және облыс орталықтарында қазақстандық өзгетілді ұлт өкілдері мен өз ана тілін жетік білмейтін қазақтарға оны оқытып-үйрететін оқу-әдістемелік орталықтардың ашылуы оның дамуына айтарлықтай серпін әкелді. Бұған мемлекет тарапынан жасалған қаржылай қамқорлық та жәрдемін тигізді. Сондай-ақ ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдары мен бүгінге дейінгі уақыт аралығында мемлекеттік тілдің сан салалы қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынас қызметін кеңейту, оны оқытып-үйретудің бағдарламаларын жетілдіру мақсатында оқулықтар, оқу-әдістемелік құралдар, сөздіктер, бағдарламалар ҚР көлемі бойынша жеткілікті мөлшерде дайындалғандығына байланысты қазақстандық өзгетілді азаматтардың мемлекеттік тілді үйренуіне толықтай жағдай жасалды. Әсіресе мемлекеттік қызметкерлердің мемлекеттік тілді біліп, қолдануларына аса мән беріліп, ересектерге оны тегін оқытып-үйрететін орталықтар, арнайы курстар республиканың барлық мемлекеттік мекемелерінде ашылып, қызмет көрсете бастады. Оларды қазіргі заман талабы мен қоғам сұранысына лайықтау жұмыстары әлі жалғасуда. Дегенмен «қазақ тілінің мемлекеттік статусын іске асырушылар мен билік жүйесінің арақатынасын бір-ізділікке салу, қазақ тілінің мәртебесін көтеру өз шешімін әлі күтуде» [79, 154 б.]. ҚР-дың мемлекеттік тілі бойынша қордаланып қалған көптеген мәселесін оның ішкі-сыртқы саясатына сәйкес оңтайлы шешу үшін әлі де ауқымды да маңызды біраз жұмыс атқарылуын қажет етеді.

Бүгінгі күні қазақ әдеби тілінің даму жайы этнолингвистикалық және әлеуметтік-лингвистикалық тұрғыдағы арнадан асып, саяси-мемлекеттік сипаттағы тәуелсіздік мүдделерімен астасып, ұлт саясатының ажырамас бір бөлігіне айналды. Осы ретте қазіргі кездегі стратегиялық маңызды мәселелердің бірі мемлекеттік тілдің ел өміріндегі сан салалы ресми қарым-қатынастардағы қолданылу аясын кеңейту мен дамыту болып отыр.

Қазақстан қоғамы 2009 жылы 22 қыркүйекте «Тілдер туралы» Заңының қабылданғанына 20 жыл толуын атап өтті. Осы уақыт аралығында қазақстандық азаматтардың мемлекеттік тілді үйреніп-білуі қажет деген талап күшея түсті. Республикадағы тілдерді дамытудың он жыл мерзімге арналған бағдарламасы аясында осы бағытта біраз жұмыс атқарылды. Қазіргі уақытта «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» қабылданып, тіл мәселесі ұлт руханиятының алтын қазығы болғандықтан, бұл бағдарламаға қазақ қоғамы

ерекше маңыз беріп, мемлекеттік тіл саясатының осы он жылдығы қазақ әдеби тілінің болашақ дамуына қолайлы жағдай туғызады деп күтуде.

2013 жылы қабылданған «Қазақстан – 2050» стратегиясында» ҚР-да жүргізіліп жатқан тіл саясатына жаңаша көзқарас көрсетіліп, оның болашақ даму бағыты айқындалды. Бұл қазақ тілінің жаңа бағытта дамуына жол ашуы мүмкін. Өйткені Стратегияда қазақ тілінің «қазақ ұлтын біріктіруші басты фактор», «Қазақстан халқын біріктіруші», «қазақ тілі – біздің рухани қазынамыз» екендігі баса айтылған.

Тәуелсіздік жылдарында қазақ мектептері санының артуы ұлт руханиятының үлкен жетістігі деп бағалануы керек. Дегенмен қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәдени-әдеби, саяси-әлеуметтік, ғылыми-ақпараттық қызметін жақсарту мен кеңейту, қоғамдық қызметі мен қолданбалылық жағын жетекші орынға шығару мәселесіне байланысты «Мемлекеттік тіл туралы» Заң да қабылдануы қажет екенін бүгінгі өмір шындығы көрсетіп отыр. Осы бір маңызды құжаттың қабылдануының қажеттілігіне байланысты қазақ қоғамының талабы арта түсуде. Сол себептен 2011-2020 жылдарға арналатын тіл туралы мемлекеттік бағдарламада оның (мемлекеттік тілдің) отандық экономика, мәдениет пен өнер, білім мен ғылым кеңістігінен орын алуына және қоғамдық өмірдің барлық саласындағы қызметін жетілдіруге баса назар аударылған. Осы бағыттағы қоғамдық түрлі пікірлерді зерделеп пайымдасақ, «Мемлекеттік тіл туралы» Заңның да қабылдауы қажет екені айқын аңғарылады.

Бұл істе, ең алдымен, қазақ мүддесін көздеген қоғамдық ұйымдардың бірқатар жаңашыл бастамасы тіл саясатында, соның ішінде мемлекеттік тілдің қоғамдық өмірде кең көлемде жүзеге асуына зор серпіліс туғызып келеді. Оған бірнеше нақты дәлел бар. Осы ретте мемлекеттік тілдің толғақты талай мәселелерін дұрыс шешілуі үшін мемлекет тарапынан ауқымды іс-шаралар қолға алынғанын ұмытуға болмайды. Мәселен, Үкіметтің 2006 жылғы 28 қазандағы №1025 қаулысы бойынша белгіленген негізгі іс-шараларды орындау үшін қазақстандықтардың барлығына жауапкершілік жүктелді [80]. Бұл мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеруге жасалған маңызды кезең болып саналуға тиіс.

Қалай дегенмен қазақ әдеби тілінің жай-күйі мемлекеттік тілге қатысты заңдар мен заңнамаларға тікелей байланысты. Себебі тілдің қоғамдық өмірден өз орнын алуы үшін алдымен оның нормативтік-құқықтық жақтан толық қамтамасыз етілуі – басты мәселелердің бірі. Ата Заң мен «Қазақстан Республикасының «Тілдер туралы» Заңына сәйкес мемлекеттік тіл болып отырған қазақ әдеби тілінің мемлекеттік және қоғамдық үдерістердегі алатын орны мен рөлі нақты белгіленіп, ол жүзеге асырылып жатқандай. Шын мәнісінде, жоғарыда аталған басты заңдардың өзінде мемлекеттік тілдің мәртебесі, қай бапта болсын, «орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады» немесе «мемлекеттік тілде және орыс тілінде қамтамасыз етіледі» деп айқындалған. Бұл болса, қазақ

әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретінде қолданылуы мен дамуына едәуір қиындық (кедергі) келтіріп келе жатқаны жасырын емес. Осыдан барып, кез келген мемлекеттік-мемлекеттік емес мекемелер мен ұйымдарда мемлекеттік тілді қоя тұрып, үйреншікті тілде барлық құжатты толтырып, іс барысында тек орыс тілін ғана қарым-қатынас тілі ретінде қолдану жалғасуда. Осыған байланысты да тіл туралы заңдардың сақталуына бақылау жасауды күшейту, демек, «Мемлекеттік тіл туралы» Заңды бекіту қажеттілігі туындап отыр.

Дегенмен тәуелсіздік жылдары мемлекеттік-мемлекеттік емес мекемелер мен түрлі фирмалар атауларын мемлекеттік тілде жазуды және ономастикалық атаулардың қазақ тілінде болуын талап ететін біраз қаулылар жарық көрді. Бүгінгі таңда мемлекеттік тілге қатысты атқарылып жатқан жұмыстардың дені сол қабылданған қаулы-қарарлардың негізінде жүргізіліп жатыр. Мемлекеттік тілдің қазіргі жай-күйімен санассақ, оның қоғамдық, яғни әлеуметтік қарым-қатынастық қызметін нығайту мен кеңейту мақсатында осы сияқты әлі де бірқатар заң жобалары мен нормативтік-құқықтық актілерді әзірлеу қажеттілігі туындап отыр.

Расында да, мемлекеттік тілдің шын мәніндегі қолданысының нақты көрінетін жері мемлекеттік басқару орындары мен мемлекеттік мекемелерде, заң шығару органдары мен халықаралық (дипломатиялық) қызметте, халыққа қызмет ету орындарында қолданылуы болып табылады. Бұл мәселе ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан бері қазақ қоғамын толғандырып келеді.

Қазіргі уақытта республика бойынша мемлекеттік тілді еркін меңгергендерді жұмысқа тарту, оны қызметтік міндеттерін тікелей орындау кезінде қолданатын шараларды ұйымдастыру жөніндегі жұмыстар мемлекеттік деңгейде қаралуы қажет екеніне байланысты қазақ қоғамының талап-тілегі барған сайын күшейе түсуде. Бұл да қазіргі қазақстандық тілдік ахуалды аңғартса керек.

Қазақ әдеби тілін ҚР-дың мемлекеттік тілі ретінде дамыту мақсатында қолға алынатын негізгі іс-шараларға да тоқтала кету қажет. Осы ретте мемлекеттің тіл саясатын жеделдете іске асырудың бір жолы – оған деген қоғам мүшелерінің қажеттілігін туғызу болып табылады.

Тілге деген құрмет – халыққа деген құрмет. Тілсіз халықтың елдің өмір сүруі мүмкін емес. Тіл – қастерлі де қасиетті ұғым. Ол әрбір адамға ана сүтімен бірге беріліп, қалыптасады. Ана тілін сүйген адам туған жерін, елін, Отанын, атамекенін сүйеді. Ал бұлардың бәрі – адам баласы үшін ең қасиетті ұғымдар. «Мемлекеттік тілді балабақшадан үйрету керек», «Қазақ пен қазақ бір-бірімен қазақша сөйлессін» деген талаптардың орынды екені даусыз. Алайда қоғамдағы қай қызмет саласында болсын мемлекеттік тілді жетік меңгерген мамандар қызмет етсе, олар қарапайым халыққа үлгі-өнеге болады. Себебі қазақ қоғамының дүниетанымы өзге жұрттан өзгеше екені анық. Ол өзінен үлкен адамды

сыйлағандай, қолында билігі бар мансабы жоғары адамдарды да қадір тұтып, оларды ел бастайтын серке, ел басқаратын көсем деп санап, олардың бүкіл іс-әрекетін, әдет-қылықтарын өздері ғана үлгі тұтып қоймай, ұрпақтарына өнеге етеді. Сондықтан да қазақ әдеби тілін жетік білетін қай маман болсын, олардың бойында мемлекетшілдік қасиетті дарытатын ұлттық рух болуы қажет-ақ. Ондай рух, әлбетте, өз ана тіліне деген іңкәр сезім, шынайы махаббат, шексіз қажеттілік арқылы қалыптасады.

Ұлттың жан дүниесін терең түсінетін мемлекеттік қызметкерде отаншылдық сана-сезім жоғары болып, өз елін кемел келешекке жетелейді. «Мемлекеттік тіл – менің тілім» деген сана-сезімі жоғары мемлекеттік қызметкер мемлекеттік тіл болып отырған қазақ әдеби тілінің абыройы мен беделін көтеріп, елге барынша адал қызмет атқара алады. Демек, ең алдымен, басты жауапкершілік «балабақшадағы бөбектерге» тіл үйретушілерге емес, мемлекеттік қызметкерлер мен билік басындағы азаматтарға жүктелуі тиіс.

Қазақ әдеби тілі еліміздің мемлекеттік тілі болғандықтан, барлық зақстандықтар оны тек үйреніп қана қоймай, терең меңгерулері де керек екені заңдық құжаттарда айқын көрсетілген. Бұл орайда да мемлекеттік мекемелерде қызмет ететіндер, әсіресе сол мекемелердің тұтқасын ұстап отырған басшылар мемлекеттік тілді жетік меңгерген болса, басқаларға үлгі-өнегі болатыны анық. Сондықтан да мемлекеттік қызметке тұратындарды мемлекеттік тілді жақсы білетінін ескере отырып қабылдау керек дегенді қазақ тіліне жанашыр тұлғалар көптен бері айтып та, талап етіп те келеді. Осы шартты қатаң сақтай отырып, қазақстандық қарымды да қабілетті жастарды мемлекеттік іске тартса, олар ресми және кеңсе ісқағаздарын мемлекеттік тілде жазып немесе мемлекеттік тілде жүргізуге сеп болып, оны дамытуға өз іс-әрекетімен үлес қоса алады. Ондай мемлекеттік қызметкерлер сол әрекетімен басқалардың мемлекеттік тілді оқып-үйренуіне, меңгеруіне деген қызығушылығы мен қажеттілігін туындатады.

Расында да, мемлекеттік тілді мемлекет шенеуніктері толық меңгермейінше, оның қоғамдық қызметінің өз дәрежесінде болуы қиын. Себебі тәуелсіздік пен елдікті сақтаудың бір тұтқасы мемлекеттік қызметкерлердің білім-біліктілігіне, олардың отаншылдық сана-сезіміне, айналып келгенде, отаншылдықты қалыптастыратын өз елінің мемлекеттік тілі болып отырған қазақ әдеби тілін олардың жетік білуіне байланысты. Сол себептен мемлекеттік маңызы жоғары қызметтік лауазымдар мен орынтақтарға қазақ әдеби тілін талап деңгейінде меңгерген кадрларды тарту – бүгінгі күннің басты мәселесі.

Қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі қоғамдық өмірдің сан саласындағы қызметін дамытудың тағы бір бағыты үгіт-насихаттық шаралардың пәрменді жүргізілуі мен бұқаралық ақпарат құралдарының белсенді іс-әрекетінде жатқандығы анық. Сондықтан да ҚР бойынша тіл

саясатын одан әрі жетілдіре отырып, алдымен мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеруге, оның қоғамдық қатынастардың сан салаларында қолданылуына жан-жақты жағдай жасауға бағытталған үгіт-насихаттық іс-шаралар формальді түрде болсын тұрақты жүргізіліп келеді.

Қазақ тілінде хабар жүргізіп, ақпарат тарататын теледидар мен радио бағдарламаларының саны тәуелсіздік жылдарында біршама өсті. Таралымы көңіл көншітерілдіктей болмаса да, соңғы жылдары қазақша газет-журналдар да, ғаламторда қазақша сайттар да көбейіп, мемлекеттік тілде ақпарат алатындарға қолжетімді бола түсті. Әсіресе ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдарына дейін өмірге келген «Қазақ тілі» халықаралық қоғамының және республикалық «Ана тілі» газетінің белсенді іс-әрекеті қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі қоғамдық сан салалы қызметін жандандыруға, жақсартуға зор үлес қосты.

Егемен Қазақстанның ертеңі – жас ұрпақтың қолында. Сондықтан да оның ішкі саясатында жас ұрпақ тәрбиесінің алатын орны ерекше. Жаһандану заманында жас ұрпақ тәрбиесіне тілдік ортаның, әсіресе теледидар, радио, электронды құрал-жабдықтардың ықпалы өте күшті. Бүгінде қазақстандық қоғамның еңкейген қарты мен еңбектеген жасына дейінгілерінің барлығы – теледидар арналарынан көрсетілетін түрлі мультфильмдерді, бағдарламаларды, киноларды, концерттерді, думандарды (шоуларды) тамашалап жүр. Бірақ солардың, әсіресе жас ұрпақ тамашалайтындарының басым көпшілігі орысша немесе ағылшынша екені барша жұртқа мәлім. Теледидар өнімдерін мемлекеттік тілде дайындауға баса назар аудару қажет екенін қазақ әдеби тілінің қазіргі жағдайы мен жай-күйі де нақты аңғартып отыр.

Жас ұрпақ арасында ұлттық құндылықтарды насихаттап, азаматтық ар-ождан, намыс пен абырой туралы ой қозғап, отаншылдық мақтаныш сезімін туғызуға күш салу, сонымен қатар Қазақ елінің өркендеп дамуы үшін тәлім-тәрбиелік жұмыстарды түпкі мақсат-мүддеге сәйкес жүргізу қасиетті борыш, азаматтық парыз екені анық. Бұны (отаншылдықты) жас ұрпақ бойына берік қалыптастыруда бұқаралық ақпарат құралдарының орны ерекше.

ҚР-дың жас ұрпағының бойына қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қазақстандық құндылықтар жүйесінің маңызды компоненті болып саналатын отаншылдық сана-сезімді дарытуда мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеруге бағытталған үгіт-насихаттық іс-шаралардың алар орны бөлек. Сол себептен де бүгінгі жаһандану заманында жас ұрпақ тәрбиесіне тілдік ортаның, әсіресе теледидар, радио, электронды аудиобейне құрал-жабдықтардың ықпалын ұлттық мүдде үшін, яғни қазақ тілінің қолданыс аясы мен қоғамдық қызметін кеңейту мақсатында пайдалану аса қажет. Жаңа заман талаптарына орай, жаңа технологияларды пайдалана отырып, қазақ тіліндегі түрлі думан, ойын-сауық, кино, ақпараттық-танымдық материалдардың ұлттық үлгісін жасаумен қатар, шетелдік адамгершілік тәрбие беруде мәні бар өнімдердің қазақ-

ша аудармаларын көптеп әзірлеп, отаншылдыққа баулудың бір құралы ретінде пайдаланылуы қажет. Өйткені ақпарат кеңістігінің қауіпсіздігі – ұлттық қауіпсіздік мәселесі. Бірақ қазіргі таңда республикадағы беделді электронды ақпарат құралдарының дені орыстілді. Бірқатар отандық телеарналар ресейлік арналардан ретрансляция жасау арқылы эфирді орыс тілі материалдарымен толтыруды әдетке айналдырғаны жасырын емес. Шетелдік өнімді де сол қалпында (ағылшын тілінде) халыққа ұсыну ұрпақ тәрбиесіне, мемлекеттік идеологияға қауіп төндіріп отыр. Бұны ел қоғамы, әсіресе қазақ қоғамы әрқашан ескеріп, дабыл қағуда.

ҚР мемлекеттік тілінің стратегиялық бағыттары – қазақ терминологиясын қалыптастыру, ономастика мәселелерін реттеу, шетелде тұратын қазақ ұлты өкілдерінің мәдени-тілдік сұраныстарын қанағаттандыру сияқты т.б. мәселелерге арналған шаралар арқылы да жүзеге асырылып жатыр. 2003 жылдан бері әр жылдың қыркүйегінің үшінші жексенбісі Қазақстан халқының тілдері күні ретінде аталып өтіліп келеді. Негізінен, бұл күн «Мемлекеттік тіл күні» болуы керек еді. Өйткені әр ұлттың өз ана тілін құрметтеп тойлайтын күнін ЮНЕСКО баяғыда-ақ 21 ақпан деп белгілеген. Осы күнді қазақстандық басқа ұлт өкілдері өз үйінде, өздерінің ұлттық мәдени орталықтарында өз ана тілдерінің күні ретінде атап өтетін болса, бұған ешкім қарсы шықпайтыны анық. Ал қыркүйектегі «Тіл мерекесін» ҚР-дың «Мемлекеттік тіл күні» деп нақты өз атымен аталуы керек екенін де қазақ қоғамы мәселе етіп көтеріп жүр. Себебі дүниежүзінің көп елдерінде солай.

Осы ретте мемлекеттік тіл саясатын насихаттауды қолдау мақсатында жыл сайын өткізіліп келе жатқан «Үздік аудармашы», «Қазақ тілінің үздік оқытушысы», «Мемлекеттік тіл – менің тілім», «Мемлекеттік тіл және БАҚ», «Туған тілім – тұғырым» сияқты т.б. дәстүрлі байқаулардың т.б. мемлекеттік іс-шаралардың нәтижелі болып келе жатқанын айтуға болады.

Рас, қазіргі жаһандану кезеңінде қазақ әдеби тілін дамытуға қажетті әлемдік барлық озық тәжірибелерді қамти отырып, оның мемлекеттік тіл ретіндегі қоғамдық қызметін дамытудың қоғамдық-саяси, ақпараттық-қатыстық, ғылыми-техникалық тұрғыдан оңтайлы шешуді қажет ететін күрделі мәселелері жеткілікті. Сол себептен оның күрделі де келелі, көкейкесті де өзекті мәселелерін зерделей отырып, сан-салалы жобаларды іске асыру қажеттілігі қазіргі жаһандану заманының қатал талабы болып отыр. Себебі бүгінгі таңда әлемнің әр ұлтын өз құндылықтарын танып-білуі және соларды бағалай отырып, өзінің ұлттық кескін-келбетін сақтап қалуы аса толғандыруда. Еліміздің элеуметтік-экономикалық саясатын жүзеге асырудағы «Қазақстан – 2030» стратегиялық бағдарламасында да осы мәселе: «Қазақстан Республикасының егемен ел болып, ана тілінің мемлекеттік тіл болуымен қатар, өткен тарихымызды қайта қарап, ондағы

рухани құндылықтарды елеп-екшеп және рухани құндылықтардың қорына өлшеусіз үлес қосатын мұраларын зерделеп зерттеу, бүгінгі ұрпақ тәрбиесінің керегіне жарату – өзекті мәселелердің бірі болуда» [81], – делініп нақты көрсетілген.

Қорыта айтқанда, ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан бері оның мемлекеттік тілі болып отырған қазақ әдеби тіліне қатысты қабылданған заңдарды, қаулы-қарарларды, солардың негізінде дайындалған түрлі бағдарламаларды, жоспарларды және солардың нәтижелерін мұқият карап, зерделеп пайымдасақ, оны дамытудың басты бағыттары мен басымдықтары мүмкіншілігінше айқындала бастағанын байқаймыз.

Қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі қызметін зерделегенде оның ҚР-дың білім жүйесіндегі қызметіне (функциясына) арнайы тоқталмауға болмайды. Сол себептен қазақ әдеби тілінің қазіргі таңдағы өрісі туралы ендігі ойымызды осы бағытта өрбіткелі отырмыз.

Қазақ әдеби тілі – қазақстандық қоғамның қарым-қатынас құралы, тарихи, мәдени, ғылыми, әдеби ақпараттарды жинақтау мен сақтаудың бай қоры және қазақ ұлтын жеке ұлт ретінде танытатын басты рәмізі ретінде қоғамдық ғылымның бір саласы бола отырып, ерекше жаңартушылық рөл атқарады. Соған байланысты қазақ қоғамы өз елінің мемлекеттік тілі болып отырған қазақ әдеби тілінің болашағына алаңдап, оның қазіргі жай-күйіне аса мән беріп келеді.

Ел тәуелсіздігінің алғашқы жылынан бастап ел қоғамының, әсіресе қазақ қоғамының басым көпшілігінің жіті назарында қазақ әдеби тілінің мемлекеттік мәртебесін нығайту ең басты мәселеге айналды. Соның бір саласы – қазақстандық жас ұрпаққа сапалы білім мен тағылымды тәрбие беру ісін қазақша жүргізуге негіздеп, оған біршама басымдық беріп, қазақ әдеби тілінде білім беретін білім ошақтарының саны мен сапасын артыруға қатысты іс-шараларды кең ауқымда жүргізу болған еді. Өйткені кеңестік дәуірдің орыстандыру саясаты 70 жылдай мерзім бойы қазақ тілінің жас ұрпаққа білім беру жүйесіндегі тынысын тарылтып, дамып өркендеуіне тұсау болып, осы саясат әрбір аудан орталығында, кейбір ірі елді мекендерде кемінде бір орыс мектебінің болуымен қатар, қалалық жерлерде қазақ мектептері санының күрт азайып, қазақ ұлтының қазақтілді-орыстілді болып іштей жіктелуіне дейін жеткізді. «Аңқау жұртымыз бір кезде мемлекет көлемінде жүргізілген орыстандыру саясатының түпкі мақсатын түсінбей, «қазақша біле жатады ғой» деп, балаларын орыс мектебіне іркілмей бере бастағаны белгілі. Сол буынның ішінен орысша алған білімін қазақ мүддесімен ұштастырып, қазақ тілі мен дәстүрінен қол үзбей, азамат сипатында танылғандар да жоқ емес. Бірақ орыс мектебінде оқығанның көбі олай болмады. Мектепте де, жоғары оқу орнында да қазақ тілінен, тарихынан, мәдениетінен, салт-санасынан зәредей де мағлұмат алмай тәрбиеленген олар түрі қазақ, рухы бөгде болып қалыптасты» [82, 167 б.].

Қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретінде тәуелсіздік жылдарында дамып өркендеуін зерттеп-зерделеп бағамдасақ, өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бастап отандық оқу-тәрбие ісін қазақ тілінде дамытуға аса мән берілуінің арқасында қазақ тілінде білім беретін түрлі деңгейлік оқу орындары біршама көбейіп, қазақ жастарының көбісі өз ана тілінде орта білім, кәсіби орта, кәсіби жоғары білім алуға қол жеткізе бастағанына көз жеткіземіз. Бұл енді қазақ қоғамының ауыз толтырып айтарлықтай жетістігі екені рас.

Қандай да болсын, барлық мәселесі мұқият ескеріліп дайындалған стратегиялық жобалар мен бағдарламалар ғылыми-теориялық білімсіз, дайындықсыз және оны жетік меңгеріп, игерген мамандарсыз ойдағыдай жүзеге асуы мүмкін емес екені анық. Ал әлемдік мәдениет пен өркениет жетістігі болып саналатын білім мен ғылым және қазіргі заманның жаңа технологиялары тіл арқылы беріледі, тіл арқылы игеріледі. Өзге тілде игерілген білім мен ғылым да, яғни адамзат өркениетінің барлық жетістіктері де кез келген ұлттың өз ана тілі арқылы қайта жаңғырып, халқына қызмет етеді. Осы тұрғыдан келгенде білімді қай тілде алсаң да бәрібір сияқты болып көрінуі мүмкін. Бірақ олай емес екенін өмірлік тәжірибе көрсетіп келеді, тіпті алдыңғы қатарлы дамыған елдердің өнегелі іс-тәжірибесі де бұған нақты дәлел бола алады. Мәселен, АҚШ, Англия, Франция, Германия, Ресей, Жапония сияқты т.б. алдыңғы қатарлы дамыған елдерде оқу-ағарту, тәлім-тәрбие ісі, негізінен, өз тілдерінде – мемлекеттік тілде жүргізіледі.

Ғылым, білім жетістіктері жекелеген ұлтқа қызмет ету үшін, кез келген ғылым-білімнің бастапқы негізі ұлттық тілде, демек, білім алушының өз ана тілінде қалануы керек. Өркениетті елдерде осы саясат басты ұстанымға айналған. ҚР да өзінің егемендігі, кемел келешегі баянды болсын деген мақсатта ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудың негізі болып саналатын қазақ тіліндегі білім ошақтарын заман талабына және ұлттық мақсат-мүддеге сәйкес дамытуға баса назар аудара отырып, жас ұрпаққа заманауи сапалы білім мен тағылымды тәрбие беру ісін қазақ әдеби тіліне негіздеуге тәуелсіздіктің бастапқы жылдарында мән берген еді. Алайда ҚР-дың «Үш тұғырлы тіл» саясаты қолға алынғаннан бастап бұл ұстанымның іргетасы шайқалып, біраз тоқырап қалғаны жалпы жұртқа мәлім.

Қай мемлекет, қай халық болсын оның ұлттық мақтанышы, рухани бастауының қайнар көзі – ана тілі. ҚР-дың ертеңі, яғни қазақстандық өсіп келе жатқан жас ұрпақ өздеріне беріліп жатқан қазіргі білім мен тәлім-тәрбиені ұлттық салт-дәстүрге, ұлттық рәсімдерге, жол-жоралғыларға, әдеп пен тәртіпке, заңдар мен қарарларға құр әшейін құлдық ұрып бағыну, оларды амалсыз қабылдау, соларды мойындау деп емес, жан-дүниелерімен сезініп, шын ниеттерімен қабылдағанда ғана олардың ұлттық құндылықтарды, соның ішінде ҚР-ның мемлекеттік тіл болып отырған қазақ әдеби тілін құрметтеуі, қастерлеуі қалыптасады. Ана тілін құрмет-

теу ұлтжандылыққа, имандылыққа, адамгершілікке, ізгілікке бастайды, жасампаздыққа жетелейді. Олар сондай болып өссе ғана елдің бүгіні мен ертеңі, еркіндігі мен елдігі, бағы мен бақыты, байлығы мен дәулеті баянды болады.

Осы мәселе ескерілгендіктен, ел тәуелсіздігінің бастапқы жылдарының өзінде-ақ халықаралық тәжірибелерге сүйене отырып, қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде өз ана тілін білмейтін қазақтар мен қазақстандық өзге ұлт өкілдеріне оқытып-үйрету үшін оқу-тәрбие ісіне қазіргі заманғы озық бағдарламалар мен әдістерді әзірлеп енгізу міндеті күн тәртібіне қойылған болатын.

Түрлі деңгейлік оқу орындарында қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытып-үйрету мен «Тіл үйрету оқу-әдістемелік орталықтарының» республика бойынша жаппай іске қосылуының да басты мақсаты соны жүзеге асыруға байланысты болған еді. Соған сәйкес қазіргі кезде отандық барлық деңгейлік оқу орындарында қазақ әдеби тілі ҚР-дың мемлекеттік тілі ретінде оқытылады және елдің басты қалалары мен ірі елді мекендерінде мемлекеттік тілді тиімді оқытып-үйретудің ең үздік, инновациялық әдістемелері, тәжірибелік оқу құралдары, аудио-бейне материалдары қолданылып, тың бастамалар қолға алынып жатыр. Бұлар мемлекеттік тілді білім беру саласы бойынша дамытуға қатысты атқарылып жатқан ауқымды істерден бір парасынан хабардар етеді.

1991 жылдан бері мемлекеттік тілді жан-жақты дамыту түрлі бағытта қолға алынып, оны өркендету ұлттық білім беру жүйесі үшін де басты орынға шықты. Мемлекеттік тіл бүгінгі күні оқыту тіліне қарамастан (қазақ, орыс, өзбек, ұйғыр т.б.), еліміздегі барлық деңгейлік білім ошақтарында оқытылады. Осы орайда қазақ әдеби тілінің, ең алдымен, қазақ мектептерінде ана тілі ретінде оқытылып-үйретілуі ұлт болашағы, мемлекеттің ертеңі үшін аса маңызды стратегиялық маңызға ие болып отырғаны анық.

Отандық БАҚ-тың дерегіне сүйенсек, қазіргі кезде қазақ балаларының 60 пайыздан астамы өз ана тілінде білім алуда. Тәуелсіздік алғаннан бергі жылдар ішінде ҚР бойынша қазақ тілінде оқытатын мектептер желісі кеңейді. Олардың саны 1991 жылға қарағанда әлденеше рет артып, бүгінгі күні орысша білім беретін мектептерден пайыздық жағынан артық бола бастады. Бұл жалаң пайыздық көрсеткіш емес, жоғары сапаға қол жеткізу сандық көрсеткіштің өсуіне тікелей байланысты екенін ескерсек, олардың артында өз ана тіліне бет бұрған қазақ жұртының жас өркені, соған тірелген қазақ әдеби тілінің, демек, қазақ ұлтының болашағы тұр.

Бүгінде қазақ тілінде оқытатын мектептер саннан сапаға ұмтылуда. Бұл тәуелсіздік таңымен келген игілік екенін барша жұрт жақсы түсінеді. Бұнымен қоса қазіргі кезде республикадағы басқа ұлт өкілдері балаларының қазақ мектебінде оқуға ынталы бола бастауы да қазақ тілінде білім алудың беделі біртіндеп өсіп келе жатқанын және әрбір жаңа буын, жас толқын арқылы қазақ тілінің рухы нығайып, қуаттанып келе жатқанын

аңғартса керек. ҚР Білім және ғылым министрлігінің дерегі бойынша да мектепте оқитын қазақстандық барлық оқушының үстем пайызы қазақ тілінде оқиды екен. Осы деректен қазақ әдеби тілінің, демек, қазақ әдеби тілін тұтынушылардың ҚР тәуелсіздік алып, егемен ел болғаннан бергі шынайы дамуын көруге болады.

Ел тәуелсіздігінің бастапқы жылдарындағы қазақ мектептерінің және орыс-қазақ аралас мектептердегі қазақ сыныптарының көбеюі ұлттық тілде сабақ беретін педагог мамандарға деген қоғам сұранысын арттырды. Сол жылдардан бастап ҚР-дағы орыс мектептерінде қазақ тілі мен әдебиетін оқытып-үйретуге арналған сағат көлемі ұлғайтылды. Бұрынғыдай, бұл пәнді кез келген пәннің мұғалімі емес, тәуелсіздік жылдарының басында педагогикалық оқу орындарында жаңадан ашылған қазақ тілі мен әдебиетін орыстілді сыныптар мен дәрісханаларда оқытып-үйрететін мамандық бойынша арнайы дайындықтан өткен мамандар оқытатын болды. Сондай-ақ ел тәуелсіздігінің арқасында отандық барлық жоғары оқу орындарының көптеген факультеті құрамынан түрлі мамандықтар бойынша қазақ тілінде маман дайындайтын, бұрын болмай келген қазақ бөлімдері ашылды. Сөйтіп, ел тәуелсіздігінің арқасында қазақ жастары талай мамандық бойынша өз ана тілінде кәсіби білім алуға тұңғыш рет қол жеткізді. Осы бір маңызды қадамды одан әрі дамыту үшін оның керек-жарақтарын түгендеу қажет екенін пайымдаған қазақ қоғамы білім беру жүйесін қазақша дамытуға күш салып келеді. Дегенмен мемлекеттік тілде дәріс оқып, сабақ жүргізетін оқытушы-профессорлар мен қазақ тіліндегі оқулық, оқу-әдістемелік құралдардың сол кездегі, яғни ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы тым аздығы және оларға деген қоғам сұранысының барған сайын арта түсуі біраз қиын жағдайға қалдырған болатын. Бұл қиындық әлі де бар. Алайда одан шығудың жолдары мемлекеттік стратегиялық бағдарламаларда қарастырылып, нақты іс-шаралар жоспары жасалып, іс жүзінде жүзеге асыру қолға алынып жатыр.

ҚР жедел дамып келе жатқан адамзат қоғамының көшінен қалып қоймай, ілгерілеп дамуы отандық білім беру жүйесінің сапалық деңгейіне және оның қай тілде жүзеге асуына байланысты. Сол себептен елдің өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы ертеңгі азаматтарын өсіріп шығару үшін бүгінгі жас ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны, сапалы білім мен өнегелі тәлім-тәрбиені мемлекеттік тілде беруге күш салып, республиканың білім беру саясатын осы мақсатқа негіздеу керек екенін қазақстандық қоғам пайымдай бастады.

Бұл орайда қазақ мектептерінің алар орны ерекше. Өйткені өркениетке бет бұрған ҚР-дың бүгінгі жастары – ертеңгі мемлекет тірегі, егемен елдің кемел келешегінің жасампаздары. Кез келген мемлекеттің ең басты ұстанымы мен қажеттілігі – барша бұқараның ертеңіне деген сенімі мен үмітін нығайтуға негізделеді. Демек, қазақстандық жас ұрпақтың ертеңге деген оптимизмі (сенімі мен үміті) жоғары деңгейде болса, оның кемел

келешегіне сеніммен қарауға болады. Сол сенім мен үміт нық та берік болуы үшін, ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің әр сөзінде қадап айтқандай, әлемдік бәсекеге қабілетті мамандар дайындау үдерісі балабақшалардан бастау алып, орта және арнаулы орта мектептерде, кәсіби орта және кәсіби жоғары оқу орындарында жалғасын таппақ. Сондықтан да бұл мәселелер оның нәтижелі болып орындалуының іргетасы және ҚР-дың келешегі болып саналатын жас ұрпақтың рухани әлемін жан-жақты дамытуға сеп болатын педагог кадрларды дайындап, олардың білім-біліктілік, кәсіби шеберлік деңгейінің жоғары болуын қадағалайтын және осы мамандарды қайта даярлап жетілдіретін педагогикалық оқу орындарының негізгі міндеттерінің бірі болып қала бермек.

Ұлт зиялысы Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі хәм сондай болмақшы, яғни мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шығады. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім, ...әуелі біз елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі. Қазақ ісіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқумен түзеледі» [75, 438 б.], – деген ұлағатты ескертпесін бүгінгі қазақ мектебінің, яғни ұлттық білім стратегиясының тұғыры ретінде қабылдауға болады.

Білім мен тәрбие тұғыры – тіл. Келешек ұрпақтың қандай болып өсіп-жетілуі тілдік тәрбиеге байланысты. Себебі ҚР-да түрлі ұлт өкілдері (диаспоралар) тұрады. Оларды ұлтына қарап алаламай, барлығына бірдей сапалы білім бере отырып, мемлекеттік тіл арқылы отансүйгіштікке тәрбиелеу мәселесі Қазақстанда тұратын тұтас халықтың ынтымақтастығы мен татулығын арттырып, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартып, тұрақты дамуында стратегиялық рөл атқарады. Ал бұл болса, Қазақстанның тұрақты даму жолына түсіп, дүниежүзінің дамыған елдерінің қатарына енуіне негіз қалайды. Бұған әлемнің мемлекеттігі сан ғасыр бұрын қалыптасқан алдыңғы қатарлы елдерінің дәстүрлі тарихы мен ұлағатты іс-тәжірибесі мысал бола алады. Қазақстандық азаматтардың барлығы ҚР-н өз Отаным деп шаттана сезінетіндей жағдайға жеткенде ғана оның егемендігі нығайып, тәуелсіздігі баянды болмақ, әлеуметтік-экономикалық әл-ахуалы барынша жақсарып, саяси, рухани, мәдени, әдеби әлемі кеңейе түспек. Сонда ғана кемел келешекке дамыған өзге елдермен терезесі тең, өрісі кең жағдайда барлық жағынан жетілген, өркендеген ел болып жете алмақ.

Осы мақсат-мүддеге орай, республика бойынша ірі де іргелі жұмыстар атқарылып жатыр. Бұл жұмыстардың елеулі табыстары мен нәтижелері ҚР-дың түрлі деңгейдегі оқу орындарында жүзеге асырылуда. Бүгінгі таңда жалпы білім беретін мектептерде, кәсіби орта, кәсіби жоғары

оқу орындарында мемлекеттік тілді үйренгісі келетін әрбір оқушы, әрбір студентке толық жағдай жасалған.

Қазақстанның қарқынды дамып, әлем көшінен қалып қоймай, қазіргі заманға лайық болуы, ұлттық білім беру жүйесінің сапалық деңгейіне және онда жүргізіліп жатқан оқу-тәрбие ісіне тікелей байланысты екені ақиқат. Елдің ертеңі – жастар қолында. Оларды дүниетанымы кең, ой-өрісі биік, кемел ойлы парасатты азамат етіп өсіріп шығару үшін сапалы білім берумен қатар, оларға тағылымды тәлім-тәрбие берілуі керек. Ал бұл болса, негізінен, тіл арқылы жүзеге асады.

Білім мен тәрбиені мемлекеттік тіл арқылы беру үлкен мүмкіндіктерге жол ашады. Оны жан-жақты дамытпайынша, қазақстандық жас ұрпақты өз Отанын қадірлеп-қастерлеп сүйетін парасатты азамат етіп шығару қиын шаруа екені анық. Сондықтан да ҚР-дағы тілдерді, әсіресе оның мемлекеттік тілі мәртебесін иеленіп отырған қазақ әдеби тілін оқытып-үйрету мәселесі қашанда басты назарда. Демек, қазақ мектептерінің санын өсіру және оларды осы заманғы технологияның ең соңғы жетістіктерімен жабдықтап, сапасын арттыру қолға алынып келеді. Осы мақсат-мүддеге сәйкес ҚР-дың жас ұрпағы алдына мемлекеттік тіл – қазақ тілін білу міндеті қойылып, ел егемендігінің басты рухани өзегі ретінде қаралып келеді.

Кез келген тіл ұлттық құндылыққа жатады. Тіл арқылы қазақстандық азаматтардың өз еліне деген іңкәр сезімін, ыстық сүйіспеншілігін ояту – ұлттық қауіпсіздікті сақтаудың да негізгі элементтерінің бірі. Отаншылдық сана-сезім қандай бір елдің азаматы болсын, негізінен, сол елдің мемлекеттік тілі арқылы қалыптасады. Сол себептен де ҚР-ды мекен етіп, өмір сүріп жатқан қазақстандық әрбір азамат өзінің қай ұлт өкілі екеніне қарамастан, мемлекеттік тілді меңгеруге міндетті екені ел Конституциясында нақты көрсетілген.

Әлемде ҚР сияқты бірнеше ұлт өкілдерінен тұратын елдер жеткілікті. Бірақ оларда мемлекеттік тілді білмейтіндер жұмыс істей де, өмір сүре де алмайды. Осындай айдай ақиқат қағидаты Елбасы: «Патриотизммен тығыз байланысты мемлекеттік маңыздағы мәселе – мемлекеттік тіл мәселесі. Мемлекеттік тіл – бұл Отан бастау алатын ту, елтаңба, әнұран секілді дәл сондай нышан. Және ол елдің барша азаматтарын біріктіруі тиіс. Тәуелсіздіктің барлық жылдарында біз бүкіл посткеңестік кеңістікте ең либералды тіл саясатын жүргіздік. Қоғамға біздің тіл саясатымыздың мәнін тереңірек және дәлірек түсіндіру керек. Ол кез келген мемлекеттің ұлт саясатының өзегі болып табылатыны жақсы мәлім. Әлемде көпұлтты елдер аз емес. АҚШ-ты, Ұлыбританияны, Францияны, Германияны, Ресейді алып қарайық. Олар көпұлтты және бұл елдерге көптеген эмигранттар келіп жатады. Бұл мемлекеттерде мемлекеттік тілді білмей өмір сүруге және жұмыс істеуге бола ма? Әрине, жоқ. Біз бұл мәселеде қажетсіз саясаттандырушылыққа ұрынбадық, тіл проблемасын ел халқының тілдік сұраныстарын ескере отырып, өркениетті әдістермен

шешуге ұмтылып келеміз» [83], – деп қазақ тілінің қоғамдық рөлі мен орнын нақтылай түсті.

Тіл – халықтың жан-дүниесі, рухани негізі мен ел еркіндігін, ұлттың ұлылығын танытатын басты күш. Ұлт болмысын ұғындырып, жалпы жұртты төңірегіне топтастырушы, біріктіруші ретінде де атқаратын қызметі ерекше. «Тілсіз ұлт, тілінен айырылған ұлт дүниеде ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарт – тілі болу. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті» [84, 72 б.]. Қазақ ұлты үшін де тілінен артық, тілінен қымбат ештеңе жоқ. Сондықтан оны ҚР-дағы тек қазақтар ғана емес, олармен бірге бір елде өмір сүріп, тіршілік етіп жатқан басқа ұлт өкілдері де өз Отанының мемлекеттік тілі ретінде білуі, құрметтеуі – өмір талабы, заман сұранысы, қоғам қажеттілігі.

Қазақ тілін өмірдің барлық саласында пайдаланып, қолданыс аясын кеңейту жолында әрбір қазақстандық өзінің азаматтық міндетін адал атқарғанда ғана ол нәтижелі болатынын өмірлік тәжірибе күн сайын көз жеткізіп келеді. Осы ретте мына бір мәселені мұқият ескере отыру қажет сияқты: кезінде орыс тілінің ҚазКСР-да керемет өркен жаюы, әлі де болсын егемен ҚР-да үстем қолданыста болуы қазақ мектептерінің санын азайту есебінен болған еді. Сондықтан да мемлекеттік тілді дамытып өркендетуге бағытталған іс-шаралар қазақша білім беруге негізделе жүргізілсе, айтарлықтай жоғары нәтижеге қол жеткізетіні даусыз. Бұл – қазіргі жаһандану заманының қатал талабы. Себебі бүгінгі таңда әлемнің әрбір ұлтын өз құндылықтарын танып-білуі және соларды бағалай отырып, өзінің табиғи бітім-болмысын, ұлттық кескін-келбетін сақтап қалуы қатты толғандырып жүр.

Ал АҚШ, Англия, Франция, Италия, Испания, Германия, Жапония сияқты т.б. алдыңғы қатарлы дамыған елдердің, тіпті ҚР-дың іргесінде көрші отырған Ресейдің азаматтары қаншама тілді оқып-үйреніп, жетік меңгеріп-игеріп шықса да, өз құндылықтарын ұлттық тілде білім алу арқылы танып-түсініп, бойларына терең дарытып, өз елінің отаншылдық сана-сезімі жетілген азаматы ретінде халқына қызмет етуде. Осы орайда ҚР-дың қазіргі тілдік саясатында «мемлекеттік тіл – қазақ тілі, ұлтаралық қатынас тілі – орыс тілі, жаңа технологияларды игеру тілі – ағылшын тілі» деген ұран кең уағыздалып жүрген ешбір елде жоқ «Үш тұғырлы тіл» саясаты қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретінде дамып-өркендеуіне зор кедергі келтіріп жатқаны қазақтілді қоғам тарапынан қатты сынға алынуда.

Демек, қазақ әдеби тілінің, ең алдымен, ана тілі ретінде оқытылып-үйретілуі ұлт болашағы, мемлекеттің ертеңі үшін стратегиялық маңызға ие. Бір қуантарлығы, қазіргі кезде қазақ балаларының көпшілігі өз ана тілінде білім ала бастауы болып отыр, яғни ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан бастап қазақ жастарының көбісі өз ана тілінде кәсіби білім алуға қол жеткізді.

ҚР-дың қауіпсіздігін қамтамасыз етуде білім саясатының рөлі зор. Сондықтан да отандық білім саясаты мен білім беру жүйесі мемлекеттік тілдің қолданыс аясының кеңеюіне жағдай жасайтын негізгі орта болуға тиіс. Көптеген ұлт өкілдері тұратын Қазақстан Республикасы өз азаматтарын білім саласы арқылы отаншылдыққа тәрбиелеуді дамыта беруі ел болашағы үшін керек. Қазақстан азаматтары Отан үшін аянбай адал еңбек етсе ғана ол тұрақты даму жолына түспек. Бұл жауапты міндет әлемдік тарих пен саяси тәжірибеде тек отаншылдық рух арқасында ғана жемісті болып жүзеге асатыны дәлелденген.

ҚР-да қазақ ұлты мемлекет құрушы, елдегі өзге ұлт өкілдерін бір мақсатқа шоғырландырып ұйымдастырушы қызметін атқаруы қажет екені барша жұртқа түсінікті. Бұны ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев та әр сөзінде баса айтып келеді. Мемлекеттік тіл, шын мәнінде, ҚР-да тұратын барлық ұлттар мен ұлыс өкілдеріне қазақ халқының мәдениетін, дәстүрін, әдет-ғұрпын, тұрмыс-тіршілігін танып білудің негізі болуға тиіс. Сондықтан оның жедел дамып келе жатқан адамзат қоғамының көшінен қалып қоймай, қазіргі заманға лайық биіктен көрінуі, қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытудың сапасын арттырумен байланысты. Елдің өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы ертеңгі азаматтарын өсіріп шығару үшін де бүгінгі ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны мемлекеттік тілде меңгертіп, оны әлемдік озық ой-пікірмен ұштастыру қажет екенін әлеуметтанушылар мен саясаткерлер де күн тәртібіне шығарып жүр. Сол себептен ҚР-дың қазіргі білім беру саласында жүріп жатқан реформалардың да, оның 2011-2020 жылдарға арналған «Тілдерді қолдану мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасының» да ең басты мақсаты осы болып отыр.

Білім мен тәрбие тұғыры тіл болғандықтан, тілдерді оқыту, әсіресе қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытып-үйрету мәселесі қашанда басты назарда тұрады. ҚР-дың Ата Заңына, «Білім туралы» Заңына, «Тіл туралы» Заңына, сонымен қатар «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту» Тұжырымдамасына сәйкес елдің жас ұрпағы алдына мемлекеттік тілді білу міндеті қойылып отыр. Тәуелсіз Қазақстан Республикасында ұлтаралық татулық пен келісімнің сақталуына, оның тұрақты дамуына, қоғамдық үдерістердің ұтымды жүруіне елдегі тіл саясатының дұрыс жүргізілуі айтарлықтай ықпал етеді. Соның арқасында ҚР-да тұрақтылық қалыптасып, ел қоғамының тұтастығы сақталып отыр.

Тіл – қай елдің болсын ұлттық мақтанышы, асыл қазынасы. Қазақ ұлты үшін де ата-бабадан мирас болып жеткен баға жетпес асыл мұралардың бірі де, бірегейі де ана тілі екені ақиқат. Ана тілінің тұғыры мықты, іргетасы берік болуын көздеп, мақсатты іс-әрекеттерге бару – әрбір қазақтың, әрбір қазақстандық азаматтың Отан алдындағы жауапты міндеті. Оны сан сала бойынша дамыту – негізгі мақсаттардың бірі. Сондықтан

да қазақ әдеби тілі ғылым тілі ретінде де тәуелсіздік жылдары дамудың жаңа жолына түсті.

Қазір дүниежүзі елдері жаһандану дәуірін бастан кешіріп жатыр. ҚР да әлемдік өркениеттің заманауи жетістіктерін өзіне қабылдай отырып, әлемдік даму жолына түсуге ұмтылыс жасап, әлеуметтік-экономикалық жағдайын біршама жақсартуға қол жеткізді. Сөйтіп, дамудың жаңа кезеңіне қадам басты. Дегенмен солармен қатар ұлттық рухани құндылықтарын да қадірлеп, бағалай алуы қажеттігі туындап, әсіресе бүкіл ұлттық құндылықтардың ең маңыздысы болып саналатын әрі егемен Қазақстанның мемлекеттік тілі ретінде қазақстандық қоғамды отансүйгіштік рухта ұйытуға тиісті қазақ әдеби тілінің мәртебесін көтеру аса маңызды мәселелерге айналды.

ҚР тәуелсіздік алып, жаңа заман талабына сәйкес нарықтық қатынасқа көшкеннен кейінгі кезеңдегі экономикалық-әлеуметтік реформалардың арқасында қоғамдық қатынастардың барлық саласына өзгерістер енді. Бұл үдерістен қазақ тіл білімі (лингвистика) де қалыс қалған жоқ. Оның жаңа бағыт алып дамуына Алаш арыстарының, соның ішінде қазақ тіл білімінің негізін қалаушы Ахмет Байтұрсынұлының және Міржақып Дулатұлы, Халел Досмұхамедұлы, Қошқе Кемеңгерұлы, Телжан Шонаұлы, Смағұл Сәдуақасұлы сияқты т.б. әдебиетші-тілші, тарихшы ғалымдардың 1988 жылы толықтай ақталып, олардың қазақ әдеби тілі мәселелері бойынша жазған құнды еңбектерінің жарыққа шығуы да айтарлықтай әсер етті.

Қоғамдық құрылыстағы өзгерістер мен жаңа заманның саяси ұстанымы қазақ тіл білімін өзгеше сыр-сипатқа, мән-мазмұнға ие болып дамуына қолайлы жағдай туғызды. Оған деген қоғамдық көзқарас та түбегейлі өзгеріп, оның жаңа сипатта дамуына даңғыл жол ашылды. Қазақ тіл білімі салаларының зерттеулері жан-жақты және сан салалы бола бастады. Ел тәуелсіздігімен қатар келген нарықтық-экономикалық қатынас талабына орай, қазақ лингвистикасының мән-мазмұнын жаңартып, жаңа заманға лайықтап құру мәселесі де күн тәртібіне енді. Бұрынғы ұғымдар мен тұжырымдар жаңа пайымдаулармен толықтырылды. Тіл теориясы, тіл тарихы, тілдің ұлттық сипаты, әдеби тіл тарихы, тілдің қоғамдық қызметі, әдеби тіл нормалары, қазақ тілі мәдениеті мен стилистикасы мәселелері сияқты қазақ тіл білімінің бұрыннан, яғни ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап кең ауқымда зерттеліп-зерделеніп келе жатқан негізгі салалары тәуелсіздік жылдарында одан әрі өркендеп, тереңірек зерттеле түсті.

Тәуелсіздік таңымен күрт өзгерген Қазақстан қоғамы нарықтық-экономикалық қатынасқа орай, жаңа заманға бейімделе бастады. Кеңестік үкімет кезінде 70 жылдан астам уақыт бойы қоғам санасына әбден сіңіп, берік орнықты, қалыптасып кетті, енді өзгеруі мүмкін емес-ау деп жүрген қайсыбір сенімдер мен нанымдардың, ережелер мен заңнамалардың, қағидағтар мен ұстанымдардың өзі керексіз болып қалды

немесе олардың сыр-сипаты өзгеріп, жаңа мән-мазмұнға ие болып жатты. Сондай-ақ тәуелсіз Қазақстанда жүргізіліп жатқан сан алуан экономикалық-әлеуметтік өзгерістер мен маңызды реформалар да қазақ тіл білімінің жаңа бағыт алып дамуына ықпал етпей қойған жоқ. Жаңа нарықтық-экономикалық саясатпен қатар қазақ тіл білімі де түлеп, жаңа мән-мазмұн мен сыр-сипатқа ие болып, өзгеше бағыт-бағдар алып дами бастады.

Қазақ әдеби тілі фонетикасының түрлі мәселелеріне арналған жаңа зерттеулер өмірге келіп, оның ұлттық сипатын анықтау, ұлттық дыбыстық жүйесін айқындау, қазақ әліпбиін тілдің табиғи бітім-болмысына негіздеу, тілдің емле (орфография), айтылым (орфоэпия) қағидалары мен заңдарына заманауи жаңа талаптарға сәйкес қайтадан назар аудару сияқты т.б. келелі мәселелер өз арнасын таба бастады.

Қазақ тілі лексикологиясының да зерттеу тақырыптары кеңейіп, сөздік қор мен сөздік құрамның зерттелмей жатқан қабаттары мен қырларына назар аударылды. Осы жылдары қазақ тілінің тарихи лексикасына, сөз этимологиясына, семасиологиясына және басқа да түрлі салаларына қатысты іргелі зерттеулер өмірге келді. Қыруар диссертациялар қорғалды. Бұл заман талабы еді. Себебі нарықтық-экономикалық жаңа қатынасқа орай қалыптасқан жағдайға байланысты қоғамдағы сан алуан өзгерістердің алдымен халық тілінің дамуына, оның сөздік қоры мен сөздік құрамының баюына, жаңарып-жасарып қайта түлеуіне өз әсерін тигізбей қоймайтыны табиғи заңдылық еді. Әсіресе қазіргі әлемдік жаһандану дәуірінде толассыз жүріп жатқан ақпараттар тасқыны нәтижесінде қоғамдық қатынастың барлық саласының тілдік қолданысына еніп жатқан қоғамдық-саяси лексикалар мен ғылыми-техникалық термин сөздерді қазақшалап игеру немесе олардың қазақша баламасын қазақтілді қоғамға дер кезінде ұсыну сияқты т.б. мәселелер қазақ лексикологиясы мен оның пәніне ерекше міндет жүктеген еді. Соған байланысты қазақ әдеби тілінің сөздік қоры мен сөздік құрамы жаңа сөздер, тың қолданыстармен толығып, жаңаша бағыт алып дами бастағаны белгілі.

Қазақ тілі морфологиясы мен синтаксисінің бірталай күрделі мәселелері де тәуелсіздік жылдарында ұлттық тілдің өзіндік ерекшелігіне сәйкес қарастырылып, кенестік дәуір кезінде қалыптасқан ұстанымдар мен қағидаттарға өзгерістер ендірілді.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ тіл білімінің ерекше бір назар аударылып, зерттелген саласы тілдің қоғамдық қызметі мен тіл мәдениеті мәселелері болды. Қазақ тілінің ауызекі сөйлеу тілі, ауызша әдеби тілі, жазба әдеби тілі, көркем әдебиет тілі, көсемсөз (публицистикалық) стилі, ғылыми стилі, ресми-кеңсе ісқағаздары тілі мәселелерін жан-жақты қарастырып зерттеген еңбектермен қазақ тіл білімі молыға түсті.

Әлемдік лингвистиканың жаңа бағыттары да қазақ тіл білімінде қалыптасып, орнығып, ғылыми-теориялық жаңа ұғымдармен толығып, тілдің түрлі мәселелерін әлемдік әдіснама (методология) негізінде зерт-

теп-зерделеу күн тәртібіне шықты. Заман талабына және нарықтық-экономикалық қатынас жағдайында өмір сүре бастаған қазақстандық қоғамның қажет етуі мен сұранысына орай, зерттеудің анағұрлым өзекті бағыттары анықталып, тіл білімінің зерттеу нысанының көкжиегі кеңейе түсті. Қазақ әдеби тілін тарихи лингвистика, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика, функционалды лингвистика, коммуникативтік лингвистика, когнитивтік лингвистика, психолінгвистика т.б. тұрғысынан зерттеп-зерделеу қолға алынды.

ҚР тәуелсіздік алып, егемен ел болған жылдардан бастап тіл мен ұлттың, тіл мен қоғамның, тіл мен ділдің, тіл мен мәдениеттің тығыз байланысты екені пайымдалып, олардың өзекті мәселелері мен негізгі зерттеу нысандары айқындалып, тілді дамытушы, қолданушы адам рөлі алдыңғы қатарға шықты. Себебі кеңестік дәуір кезіндегі коммунистік идеологияның орыстандыру саясатының себеп-салдарынан ұлттық тіл білімінің ұлттық табиғи бітім-болмысы, оның әлем бейнесін таңбалаудағы мәні мен маңызы, оның ұлттың рухани болмысымен байланысы мен сабақтас-тығы, ұлттық атаудың ішкі мағыналық сыр-сипаты деген сияқты т.б. келелі де көкейкесті мәселелері онша назарға алынбай, тілдің формалдық сипаты мен құрылымдық жағын (грамматикалық), яғни ғылыми-теориялық жағын зерттеуге ғана көп көңіл бөлінетін еді.

Қазақ әдеби тілінің атқаратын барша қоғамдық-әлеуметтік қызметтерінің ішінде аса бір елеулі жағы – оның ұлттық мәдениеттің негізі, ұйытқысы болу қызметі. «Ел мәдениеті тілден басталады» деген қанатты сөзде де осы ұғым жатыр. Себебі, айналып келгенде, қазақ ұлтының елдігінің негізі – ұлттық құндылықтар мен мәдениетіне, ал олардың негізі ана тіліне тікелей байланысты екені анық. Көптеген ұлт өкілдері мекен ететін ҚР-да мемлекеттік тіл болып отырған қазақ әдеби тілінің қолданылу, қоғамдық қатынастардың барлық саласында қызмет ету мәдениеті мен стилистикасына үлкен мән беріп, мәртебесін көтеру – қазақ қоғамы үшін аса қажетті іс. Дей тұрғанмен мемлекеттік тілдің қандай да болсын мәселесі маңызды. Өзі өмір сүріп отырған елінің мемлекеттік тілін білмейтін адамды сол елдің патриоты деп санау қиын.

Қазақ әдеби тілі – ұлт болмысының бір көрінісі. Ұлттық ой-сананың өлшемі. Сондықтан да ұлттық тіл мен ұлттық ділдің бір-бірімен байланысы өте күрделі. Бұл байланыстың қыр-сырын танып-білу, дұрыс түсіну, зерттеп-зерделеу қажырлы еңбек пен терең ізденісті қажет етеді. Ең алдымен, Қазақстан Республикасы қоғамындағы әр алуан сипаттағы саяси-экономикалық үдерістер мен қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынаста болып жатқан сан алуан өзгерістер қазақ әдеби тіліне әсер-ықпалы бар ма, егер олар оған өз әсерін тигізіп, ықпал етіп жатса, қандай дәрежеде, жаңа саяси-экономикалық жағдайға бейімделген қазақ әдеби тілінің қоғамдық қарым-қатынастағы, ел тұрмыс-тіршілігіндегі рөлі мен орны қандай деген сияқты тағы басқа да келелі мәселелер ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан бастап тілші-лингвист ғалымдар тұрмақ, басқа

ғылым салалары ғалымдарының да назарын өзіне аударта бастады. Бұл мәселелердің осындай ауқымдылығына байланысты біз осы зерттеуімізде Қазақстан Республикасында болған сан алуан өзгерістерді, саяси реформаларды ескере отырып, олардың қазақ тіл білімінің өркендеп дамуына қаншалықты дәрежеде (жағымды-жағымсыз) ықпалы болып, әсер еткенін тіл білімінің бірқатар саласы бойынша ғана көрсетіп-зерделеуді мақсат етіп отырмыз.

Тіл рухани барлық құндылықтың негізі әрі тұғыры болғандықтан, әлемдік мәдениет пен өркениеттің дамуынан тысқары қала алмайды. Белгілі бір ұлттың дамуы өзінің ұлттық тілін қазіргі жаһандану заманында сақтай отырып, оны одан әрі өркендетуге, қоғамдық қызметін сан сала бойынша кеңейтуге, жетілдіруге қатысты және сол мақсаттағы іс-шараларының дұрыс ұйымдастырылып жүргізілуіне, демек, мемлекеттік тілдік саясатқа тікелей байланысты.

Ал кез келген тілдің даму жолы мәдени-тарихи мазмұнды құрай отырып, әрбір ұлттық ділді басқалардан ерекшелейді. Міне, осындай күрделі мәселені зерттеп-зерделеуге арналған қазақ тіл білімінің тың бағыттары тәуелсіздік жылдарында кең өріс алып дами бастады. Жаңа бағыттағы тілдік зерттеулер қазақы табиғи бітім-болмысты, ұлттық ой-сананы, ұлттық таным-түсінікті, ұлттық мәдениетті т.б. анықтауда маңызды рөл атқарды. Сондай-ақ тіл тарихы, түркітану, этнолингвистика, экстралингвистика, психоллингвистика және лингвомәдениеттану бойынша жүргізілген зерттеулер жалпы ұлт тіліндегі әлемнің таңбалық бейнесін анықтай отырып, ұлт тілінің құрамында қарастырылатын әлеуметтік топтардың тілін де зерделейтін әлеуметтік тіл білімі зерттеулерінің дамуына ықпал етті.

Әлемдік өркениеттегі кез келген мәдениет адам қолымен жасалған құндылық болғандықтан, ол таза табиғи үдеріс ретінде таныла алмайтыны белгілі. Қай ұлттың болсын мәдениеті сол елдің қоғамдық-әлеуметтік дамуының негізінде қалыптасып, өркендейді. Тілді ұлттан, ұлтты тілден, айналып келгенде, тілді ұлт өмір сүріп отырған қоғамдық-әлеуметтік ортадан, қоғамдық қарым-қатынастан бөліп қарау мүмкін еместігі сондықтан.

Әлемнің бейне-көрінісі адам баласының дүниені қабылдауы, оны танып-білуі арқылы жасалып, тілмен таңбаланады. Сондықтан әлемнің тілдік бейнесі туралы мәселелер тіл біліміне тікелей қатысты болғанымен, оның шеңберінен шығып кетіп, басқа ғылымдар аясында да зерттеліп-зерделенеді. Тілге қатысты мәселелер сол себептен де кең ауқымды, көп қырлы құбылыс болып табылады. Оның сондай бір мәселесі – тілдің қоғамдық-әлеуметтік, қарым-қатынастық қызметі.

Әлеуметтік лингвистика тіл білімінің тарихи лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, экстралингвистика, коммуникативтік синтаксис сияқты т.б. салаларымен тамырлас болып келеді. Егер тіл мен діл, тіл мен мәдениет, тіл мен қоғам бір-бірімен тығыз байланыста бо-

латынын ескерсек, әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық бітім-болмысты анықтауға, сол арқылы ұлттық ділді пайымдауға әдебиеттану, әлеуметтану, мәдениеттану, ұлттық дүниетану (философия) сияқты т.б. ғылымдар да ерекше мән береді. Бұл ғылымдар да әлем бейнесін таңбалаудағы ұлт тілінің әлеуетін (потенциалын) басты бағыт-бағдар ретінде басшылыққа ала отырып, өз ғылыми бағыттары бойынша тәуелсіздік жылдарында іргелі зерттеулер жүргізді.

Тіл, ең алдымен, қоғамдық-әлеуметтік құбылыс. Әлеуметтік тіл білімі қазақ әдеби тілінің қазіргі кездегі, яғни тәуелсіз Қазақстан Республикасындағы қоғамдық-әлеуметтік қызметі мен оның осы бағыттағы атқаратын рөлін зерттеп-зерделейтін қазақ тіл білімінің жаңадан қолға алына бастаған тың саласы болып отыр. Сондықтан да көптеген ұлт өкілдері тұрып, мекен етіп жатқан және олар оны өз Отаным деп санайтын Қазақстан жағдайындағы қазақ-орыс тілінің қарым-қатынасы, сондай-ақ қазақ тілінің қазақстандық басқа тілдермен байланысы, олардың бір-біріне әсері мен ықпалы деген сияқты күрделі де келелі мәселелер әлеуметтік лингвистиканың негізгі зерттеу нысандарының (объектілерінің) бірі болып саналады.

Әлеуметтік тіл білімі, жоғарыда атап өткеніміздей, салааралық пән болғандықтан, негізінен, үш бағытта, атап айтқанда, тіл және қоғам, белгілі жағдайға сәйкес сөйлеушілердің тілі, сөйлеушілердің әр алуан жас ерекшелігі мен әлеуметтік жағдайына немесе қоғамдық қызмет саласына байланысты тілдік ерекшеліктер деген сияқты бағыттарда жүргізіледі. Бұлардың өзі іштей бірнеше бағыт бойынша зерттеуді қажет етеді.

Әлеуметтік тіл білімінің негізгі зерттеу нысаны – қоғамдағы тілдің қарым-қатынас құралы ретінде атқаратын қызметін, яғни оның әлеуметтік, саяси, мәдени, діни ахуалға сәйкес пайда болған өзгешеліктері мен ерекшеліктерін тілдік қалып, тілдік жағдай, тілдік саясат, қостілділік пен көптілділік тұрғысынан зерттеп-зерделеуді, сөйтіп, осы мәселелерді ғылыми негізде пайымдауды талап етті. Ел тәуелсіздігі жылдарында әлеуметтік лингвистика осы мәселелерді зерттеумен айналысып, бірталай нәтижелі зерттеулерімен қазақ тіл білімін жаңа тұжырымдармен байытты.

Ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан бергі жүргізілген саяси-экономикалық үдерістердің әсерінен қалыптасқан дәл қазіргі уақыттағы қазақстандық қоғамның ұлттық-әлеуметтік, яғни бірнеше ұлт өкілдерінен (диаспорасынан) тұратын әлеуметтік құрамына мұқият назар аударып зерттеп-зерделеуді қажет етеді. Осы жағдайға қарай, мемлекеттік тілді пайдаланушы қазақтардың ғана белгілі мөлшердегі тобына ұлттық статистикалық орталықтың жүргізген сауалнамалық зерттеуі оларды шартты түрде былай жіктеуге болатынын көрсетеді: а) тек қана қазақ тілінде сөйлейтіндер – 25%; ә) тек қана орыс тілінде сөйлейтіндер – 15%; б) қазақ-орыс тілінде бірдей сөйлейтіндер – 35%; в) орыс тілін білетіндер, бірақ оны тар ауқымда (диапазонда), тұрмыстық деңгейде қолданатын-

дар – 10%; г) қазақ тілін тек қана тұрмыстық деңгейде қолданатындар – 15%. Әлбетте, бұны – қазақ ұлтының белгілі мөлшердегі тобына жүргізілген сауалнамалық зерттеу екенін ескеріп, қазіргі қазақ қоғамының нақты шынайы бейнесін көрсетеді деп қабылдауға болмайды.

Таза орыс тілінде және қазақша-орысша бірдей сөйлей алатындардың көпшілігі қалада немесе қалаға жақын елді мекендерде тұратыны жалпы қауымға белгілі. Қостілділердің біразы отбасында қазақ тілінде сөйлеп, жұмыста және тағы басқадай жерлерде, көбінесе, орыс тілін пайдаланса, тілдің қоғамдық қызметінің басымдығы мен пәрменділігін айқындайтын қала тұрғындарының тілі орысшаға бейімделгені де көпшілікке мәлім.

Қолымыздағы деректер қостілділіктің қалыптасу деңгейі әртүрлі болатынын көрсетеді. Бұл ретте координативті қостілділікті атап айтуға болады, яғни қостілділіктің белгілі бір қарым-қатынастық (коммуникативтік) жағдайға байланысты айқындалған түрі координативті қостілділік деп аталады. Қазір бұл жағдай Қазақстанда ерекше орында болып отыр.

Қазақстандық қостілді (қазақша-орысша) азаматтар қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынастың түрлі жағдайлары мен мақсатына байланысты бәлендей дайындықсыз, ешқандай қиындықсыз бір тілден екінші тілге еркін ауысып, екі тілді бірдей қолдана береді. Бұл ерекшелік, негізінен, қазақтарға тән. Бұны ҚР-дағы қазақ қоғамының тілдік тәжірибесі деп те қарауға болатындай. Әрине, бұның өзіндік артықшылығы да, кемшілігі де бар. Артықшылығы дегенде Елбасы сөзімен айтсақ: «Қазақтардың жаппай қос тілді болуы – оларға осы заманғы ақпарат тасқынына жол ашатын ғажайып құбылыс» [85]. «Сөз жоқ, орыс тілі біз үшін өркениетке алтын көпір болған тіл. Ә.Бөкейханов айтқандай, орыс халқымен біздің тағдырымыз тамырлас» [79, 156 б.]. Сондай-ақ, бұның жағымсыз жағы да бар екені жасырын емес. Бұл мәселеге кезінде заманымыздың заңғар жазушысы, академик-жазушы М.Әуезов назар аударған екен. Ол өзінің «Ана тіл әдебиетін сүйіндер» деген мақаласында орыс тіліне аса беріліп кеткен қазақ азаматтарын сынға алып, қазақ тілі мен әдебиетінің қадір-қасиетін айта келе, кез келген саналы азамат өз ана тілін жақсы білуге міндетті деген талап қояды. «Өз тілін, әдебиетін білмеген, қадір-лемеген адам толық мәнді интеллигент емес деуге болады. Себебі ол қандайлық білімді болса да, рухани ой тәрбиесінде сынаржақ болады», – дейді. Алайда қос тіл білгеннің артықшылығына да мән беріп: «Абайдың Абай болуы – екі тілдің әдебиетін білгендігінен», – дейді. «Екі бірдей ана тілің болуы – екі енеге тел өскендей, екі жақты, егізекі нәр қасиет, қуат береді» [86, 411-413 бб.], – деп жазады. Расында да, халқымыз «Қос тіл – қос қанатың» дегенде екі тілді білудің үлкен мүмкіншіліктерге жол ашатынына байланысты айтқан болар. Бірақ қостілділіктің ұлттық тілге тигізер залалы да айтарлықтай екенін қазіргі қазақ қоғамының жай-күйі нақты аңғартуда.

Тереңірек бойлап, кеңірек ойласақ, көптеген ұлт өкілдерінен тұратын қазақстандық қоғамның қостілділігі (қазақша-орысша) барлық ұлт өкілдеріне бірдей тән емес екеніне көз жеткіземіз. Көбіне, қазақ қоғамы екі тілді, яғни қазақтар өз ана тілімен қатар орыс тілін меңгерген болып келеді. Қазақтардың орыс тіліне жетік болуына байланысты болар, еліміздегі басқа ұлт өкілдерінен қазақтардың саны қаншалықты артық болса да (60%), орыстілді қазақтардың есебінен қазіргі таңда еліміздегі қоғамдық қарым-қатынастың бірқатар саласында, негізінен, орыс тілі үстем қолданыста болып отыр. Мәселен, техникалық сала, жаңа технологиялар саласы, экономика, бизнес, банк-қаржы жүйесі, жаратылыстану ғылымдары мен медицина сияқты т.б. салалардағы қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі қолданыс аясы орыс тілімен салыстырғанда кейін қалып отырғаны шындық.

Бұлай болып қалыптасуына кеңестік дәуірдің тілдік саясаты ықпал еткен еді. Сол заманда ҚазКСР-дың мемлекеттік басқару орындарының тілі ғана орысша болып қойған жоқ, гуманитарлық ғылымдардан басқа ғылымдардың пәні де орысша оқытылып, орысша зерттелді. Елге ең қажетті жоғары білікті мамандар мен кәсіп иелері орысша дайындалды. Жаратылыстану мен медицина секілді ғылымдардың әдебиеттері көпшілікке арналған шағын кітапша түрінде немесе мерзімді баспасөз беттерінде ғылыми-көпшілік мақала ретінде ғана басылатыны болмаса, қазақ тілінде зерттеліп жазылмай, тек орыс тілінде жазылды. Міне, соның зардабынан қазақ әдеби тілінің қызмет ететін үлкен бір саласы әрі оның дамып жетілуінің негізгі бір бағыты болып саналатын ғылым тілі өз дәрежесінде дамымай қалды. Сан алуан ғылым саласының ғылыми-техникалық терминдері ғана қазақшаланбай қалған жоқ, тілдің қоғамдық қызметінің бір саласы – ғылыми стиль бойынша сөз саптау, сөйлем құру, ғылыми ой-пікірді ауызша-жазбаша мәтін ретінде жүйелі жеткізу де өз дәрежесінде қалыптаспады. Соның әсерін тәуелсіздік алып, өз алдына дербес ел болса да, ҚР күні бүгінге дейін айқын сезініп отыр. Бұған Елбасының мына сөзі де нақты дәлел: «Ұлттық сана-сезім үшін этикалық мәдениет пен тілді қорғап дамытатын қоғамдық институттар жүйесіне арқа сүйеу мейлінше маңызды. Мұның әсіресе білім беру жүйесі мен бұқаралық ақпарат құралдарына қатысы бар. Біз білім беру жүйесінің «қазақ тілін қалыс қалдыру» ұстанымына құрылғанын көрдік, онда ең бір ділгір де мұқтаж кәсіптер мен мамандықтар бойынша қазақша білім ала алмайтын. Соның салдарынан ұлттың, әсіресе қалаулы тобының тілді жан-жақты меңгеруге деген ынта-зейіні төмендеп кетті» [87, 153 б.].

Қалай дегенмен, қазіргі кездегі қазақ әдеби тілінің қолданылатын қоғамдық салалары – әртүрлі, әр деңгейлі. Тілдік қолданыстың қоғамдық-әлеуметтік қызметін зерттеушілердің айтуынша, қазақ әдеби тілі: білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, оның ішінде қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар салаларында кеңірек қолданылады. Алайда қазақ тілі мен орыс тілі арасындағы функциялық шекара күні бүгінге дейін әлі нақты-

лана қойған жоқ. Сол себептен оның қандай деңгейде екені туралы әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулердің қажеттілігі қазіргі кезде жетекші орынға шықты. Әсіресе қазақ-орыс қостілділігінің қоғамдық өмірдегі бүгінгі орнын (функциясын) айқындау туралы еңбектердің маңызы зор болып отыр.

Шындығында, бұл – аса назар аударатын мәселе. Қостілділік (көптілділік) жағдайда тілдік қарым-қатынастың (коммуникацияның) жүзеге асуы екі тілдің де фонетика-лексикалық жүйесі мен құрылымдық-стилистикалық нормаларына әсер етіп, олардың табиғи қалпын бүлдіріп, түрлі келеңсіз құбылыстардың пайда болуын туғызады. Бұл болса, қазақ тілі мәдениеті мен стилистикасына баса назар аударуды қажет етеді.

Қазіргі уақытта қазақша теледидар, радио бағдарламалары мен қазақша газет-журнал тіліндегі әдеби тілдік нормаға сәйкес келе бермейтін кейбір «тың қолданыстар» екі тілді бірдей меңгергендердің немесе екеуінің біреуін орташа деңгейде білетіндердің аузынан шығып, қаламымен жазылып, бүкіл қоғам мүшелеріне кең тарап жатыр. Себебі олар өзі білетін тілдердің өзіне бір табан жақынында ғана ойлап, сол ойын екінші тілде ауызша немесе жазбаша түрде жолма-жол аударып жеткізем деп қателіктерге ұрынып жатады. Бұған мән бермеушілік немесе немқұрайды көзқарас қазақ әдеби тілінің әдебиленіп нормалана түсуіне залалын тигізіп жатыр.

Тілдің дәстүрлі қолданысын бұзушылар – тілдің табиғи қалпын, табиғи бітім-болмысын ғана бүлдіріп қоймай, оның атам заманнан келе жатқан дәстүрлі құндылықтар (ұлттық ой-сана, ұлттық таным-түсінік, ұлттық салт-дәстүр, ұлттық әдет-ғұрып т.б.) жүйесінің біртіндеп бұзылуын да қалыптастырады. Сондықтан қазақтың қазіргі күллі бұқаралық ақпарат құралдары мен түрлі баспалары тіл мәдениетін қадағалайтын қазақ әдеби тіліне өте жетік арнайы мамандардың болуын қажет ететін сияқты. Сондай-ақ белгілі бір тілдің экспрессивті, функционалды стилистикалық ерекшелігін, оның кейбір түрінің бар-жоғын немесе оның жетілген-жетілмегендігін ескермей, жалаң ұранмен оның дамуын тездетуге асығу да тілдің табиғи жолмен дамып жетілуіне кедергі жасап қоймай, оның синтаксистік-стилистикалық нормаларының бұзылуын да туғызады. Ал бұл болса, тілдік саясаттың дұрыс жүргізілуін және тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметінің, яғни функционалды (қоғамдық-әлеуметтік, қарым-қатынастық қызметі) стилистикасының дамуын қадағалауды қажет етеді.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алып, егемен ел болғаннан бері қостілділіктің дамуы және оның түрлі мәселелері күн тәртібінен түспей келеді. Қостілділікті зерттеп-зерделеу – қазіргі заманның өзекті мәселелерінің бірі болғандықтан, оны жан-жақты ғылыми тұрғыдан қарастыруға қазақстандық ғалымдар ерекше назар аудара бастады. Филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Хасанов өзінің әлеуметтік лингвистикаға қатысты еңбектерінің бірінде қостілділіктің мынадай қа-

жеттілігін атап көрсетеді: «Біріншіден, қостілділік – еңбек саласындағы қажеттілік. Өйткені өндірістік байланыс әлдеқашан ұлттық шеңберден шықты, қазір республикамызда көпұлтты еңбек ұжымдары басым. Әр ұлт өкілдерінің өндіріс үстіндегі (республика ішінде және одан да тыс жерлерде тәжірибе алмасуда) тікелей қарым-қатынасы – қостілділіктің таралуының пәрменді факторлары. Сайып келгенде, қостілділіктің өзі – еңбек. Екіншіден, қостілділік – таным кілті, өйткені екінші тілді меңгеру деген сөз – тілді, оны туғызатын халықты, оның дәстүрі мен тұрмысын білу, сол арқылы ұлтаралық қатынастың интернационалдық принциптерін орнықтыруға апарып саяды. Үшіншіден, қостілділік – ұлтаралық қарым-қатынастың күшейіп келе жатқан қуатты құралы; ол – бірге қызмет етіп, бір жерде тұрған әр ұлт адамдарының өзара байланыс құралы. Бір сөзбен айтқанда, қостілділік – көпұлтты халықтың қарым-қатынасындағы өндірістік әрі тұрмыстық қажеттілік. Төртіншіден, ситуация алмасуы (рекреация) кезінде қостілділіктің екі компоненті алма-кезек қолданылады» [88].

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы қоғамының, әсіресе жас буын өкілдерінің қазақ, орыс және ағылшын тілдерін оқып-үйреніп, біліп-меңгеріп, мектеп бітіріп шығуы мақсат етіліп отыр. Алайда бұл оңай шаруа емес екені баршаға аян. Ешкім де анадан туғанда бірнеше тілді біліп тумады. Бұны заман мен қажеттілік туындатады. Қазіргі уақытта көп тіл білу – өмір қажеттілігі делініп жүр. Бірқатар әлеуметтік-лингвистикалық зерттеулерде қажеттілік негізінде қостілділік (көптілділік) пайда болып, қалыптасады және қоғамда түрлі ұлт өкілдері қаншама көп болса қостілділік пен көптілділік соншама қажет бола түседі деген көзқарас бар. Әзірше ҚР қоғамы бір тілдің, яғни мемлекеттік тіл – қазақ тілінің маңайына айтарлықтай дәрежеде шоғырлана алмай отырғаны жасырын емес. Осындай жағдайда «Үш тұғырлы тіл» саясаты қазақ қоғамы тарапынан ғана орындалып, қазақ жастарының өз ана тілінен алшақтай түсуіне апара жатқанына байланысты қоғам тарапынан наразылық пікірлер жиі айтылуда.

Қостілділік құбылысы қазіргі заманда дүниежүзі елдері бойынша түрлі деңгейде түрліше өріс алуда. Бір елдерде жергілікті тілдермен қатар, ағылшын, француз, неміс, испан, орыс тілдері мемлекеттік тіл ретінде қолданылатын болса, енді бір елдерде аталған тілдердің тек біреуі ғана мемлекеттік тіл қызметін атқарады. Қостілділік адамзат қоғамына қаншалықты тән құбылыс десек те, оны мемлекет, мемлекеттік билік, қоғам тарапынан ретке келтіріп отыруға болады. Сондықтан да оның қолданыс аясын кеңейтіп, дамыта түсу немесе тек мемлекеттік тілде ғана сөйлейтін бір тілдік (ұлттық) қоғам орнықтыру – әрбір ұлттық мемлекеттің өз қолында. Қазіргі уақытта ҚР-да қазақ-орыс, қазақ-ағылшын, қазақ-өзбек, қазақ-ұйғыр, қазақ-түрік т.б. қостілділігінің қалыптаса бастаған деген көзқарас бар. Алайда бұның шындықтан алшақ екенін нақты жағдайдан аңғаруға болады.

Қазақстан жерін мекендеген түрлі ұлт өкілдері арасында әр кезеңде қостілділіктің (қазақ-орыс, қазақ-татар, қазақ-өзбек, қазақ-ұйғыр т.б.) неше алуан түрлері кең ауқымда болмаса да, соның нышаны болып, соның арқасында қазақ жеріндегі халық бір-бірімен еркін сөйлесіп, пікірлеседі алады. Қазақстан тарихында орыс халқы мен оның тілінің рөлі айрықша екені де жасырын емес. Бұны орыс тілінің қоғамдық-әлеуметтік және ғылым мен білімді игерудегі өзіндік мәніне байланысты деп ескеруіміз қажет. Себебі қазақ қоғамының білім деңгейінің жоғары сапада болуы, бір есептен, олардың орыс тілін жетік меңгеруінде жатқаны, бірақ олар сөйте жүріп, өз ана тілінен қорашсынып өгейсіген жағдайға дейін жеткені де жасырын емес. Дегенмен жалпы «қостілділікті» – егер әрбір азамат өз ана тілін жетік білетін жағдайда ғана екі халық арасындағы тіл көпірі деп айтуға болатын сияқты.

Тілдегі өзгерістер мен жаңалықтар жайдан-жай пайда бола салмайды. Оны тілді тұтынушылардың түрлі қажеттілігі туғызады. Олардың түрлі қоғамдық іс-әрекет барысындағы тілдік қолданыстардың, яғни тіл жүйесіндегі өзгерістердің шынайы сипатын байқатады. Тілдің қоғамдық қарым-қатынастық (коммуникативтік) қызметі әр тілдің өзіндік ерекшеліктерін айқындаумен қатар сол тілдердің тілдік құралдарының дәстүрлі қолданысына да әсер етеді.

Қазақ әдеби тілінің қоғамдық қатынастардың барлық саласында сөйлеу тілі, көркем әдебиет тілі, көсемсөз (публицистика) тілі, ғылым тілі, ресми-кеңсе ісқағаздар тілі ретінде қызмет етуіне әлеуеті толық жетеді. Алайда оның ҚР-да мемлекеттік тіл ретінде кең өріске шыға алмай жатуының бір себебі ел қоғамының тіпті қазақ қоғамының біртұтас еместігіне байланысты болып отырғаны шындық. Сонымен қатар бұған қазақша түрлі әдебиеттердің, тіпті қазақ тіліндегі қандай да болсын ақпараттық-танымдық өнімдердің аздығы немесе барларының таралымының тым мардымсыздығы, осыған орай, қазақтілділердің көпшілігі орыс тіліндегі ұшан-теңіз өнімдерді пайдалануға мәжбүр болып жүргендігі де себеп болып отыр. Осыған байланысты қазақ қоғамы орыс тіліндегі түрлі өнімдерді емін-еркін оқып-түсінуі, тыңдап-көруі үшін орыс тілін тереңірек игеріп-меңгеруге еріксізден-еріксіз барып, өз ана тіліне деген сенімдерін жоғалтып жатыр.

Бір қарағанда, бүкіл қазақстандықтарға үш тілді меңгертіп, мектеп бітіртіп шығаруды межелеп отырған үкіметтің «Үш тұғырлы тіл» саясатына сәйкес, қазақ қоғамының орыс тілін жетік меңгеруге аса ынталы болуы жақсы талпыныс секілді көрінгенімен, бұл өз кезегінде өз ана тілінің мүмкіншілігіне күмәнмен қарап, сөйлеу тілін меңгеруді ғана қанағат қылатындардың санын барған сайын арттырып, өз ана тілін жетік білмейтін орыстілді қазақтардың жылдан-жылға көбеюі түсуін туындатып, бір жағынан, қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретінде қоғамдық қатынастың барлық саласына дендеп енбеуіне айтарлықтай әсерін тигізіп жатыр.

Кезінде ұлы Абай: «Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, ғылым да – бәрі де орыста тұр. Зарарынан қашық болуға, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек» [89], – деп орыстың тілін дүниенің кілтiне балап, оны меңгеруге шақырған едi. Рас, орыстың тілін біліп, ғылымын игеру арқылы қазақ халқы аз олжалы болған жоқ. Алайда Абайдың «зарарынан қашық бол» деген өсиеті елеусіз-ескерусіз қалып, қазақ қоғамының тұтастай бір бөлігінің орыстанып кетуі қазіргі уақытта қазақ әдеби тілінің өз дәрежесінде мемлекеттік тіл ретінде қоғамдық қызмет атқаруына зор кедергі келтіріп жатқаны баршаға аян.

Қазақ қоғамының сауаттылығы жаппай төмен болған сол тұста, яғни XIX ғасырдың екінші жартысында орыс тілін үйрен, орыс ғылымын игер деп айтқанда Абай өз ана тілінді мүлдем ұмыт демесе керек. Енді бүгін ұлы абыз ғайыптың жазуымен ортамызға оралып, қайсыбір ұрпақтарының орыс тіліне тым бой ұрып кетіп, өз ана тілін жоғалтып алғандарын көргенде сол ғибратынан айнып та қалар ма еді деген ой келеді.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қоғамдық қатынастың барлық салаларында қолданылуына қоғамдағы тілдік жағдай және қоғам мүшелерінің оны қажет етуі мен олардың сан алуан іс-әрекет түрлері, сондай-ақ еліміздегі мемлекеттік тіл саясаты едәуір ықпалын тигізеді. Тәуелсіздік арқасында Қазақ елінде қалыптасқан қазіргі тілдік жағдай мен тілдік саясат қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметіне едәуір ықпал етіп, оның түрлі формаларының пайда болып, одан әрі дамуына қолайлы жағдай туғызып отырғанымен, орыс тілінің ресми тіл ретінде ауызекі сөйлеу тілінде ғана емес, саяси жиындар мен басқосуларда да, ғылыми конференциялар мен семинарларда да, мемлекеттік мекемелер мен құзырлы орындарда қарым-қатынас құралы ретінде де өте басым қолданылуы оған кең өріс бермей келеді. Қазақша бұқаралық ақпарат құралдары (көбіне теледидар, радио бағдарламалары) да қазақ тілі мен орыс тіліндегі хабарларды қатар (аралас) беріп жүр. Ал бұған, керісінше, орыс тіліндегі бұқаралық ақпарат құралдары тек орысша ғана хабар таратады. Сол себептен, қоғамдық-әлеуметтік күнделікті қарым-қатынаста қазақ тілінен гөрі орыс тілінің қоғамдық қызметі үстем қолданыста болып отыр. Бұны мойындау керек. Осыған байланысты қазақ-орыс қостілділігінде көрінетін түрлі құбылыстарды зерттеп-зерделеу қажеттілігі туындауда. Бұл – тілдің осы бағыты бойынша іргелі зерттеулердің барынша мол болуын қажет етеді.

Қалай дегенмен XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басынан бастап қолға алынған қазақ әдеби тілі мәселелері қазіргі уақытқа дейін барлық қырынан біршама жоғары дәрежеде ғылыми тұрғыдан зерттеліп-зерделенді. Оның сөздік қоры мен сөздік құрамы қатталып, небір сөздіктері жасалды. Әдеби-мәдени құндылықтардың басым көпшілігі кітап ретінде қазақ тілінде хатқа түсті. Ел қоғамының барлық өкілдері оны өз өмірінің өзегі ретінде тұтынбаса да, оны қоғамдық өмірдің сан саласында пайдаланып қолданатын әлеумет, біздің ойымызша, елдегі бар-

лық қазақтың тең жартысындайын құрайды. Демек, тілді тұтынушылар бар кезде оның табиғи жолмен біртіндеп дами беретіні сөзсіз.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алып, өз алдына дербес мемлекет болғаннан бері қазақ әдеби тілін туысқан түркі тілдерімен салыстыра зерттеу, қазақ тілі тарихының тереңіне барынша бойлау бұрынғыдан гөрі қарқын ала бастады. Қазақ тілінің даму тарихын нақтылау мақсатында ауыз әдебиеті үлгілерінің тіліне, көне жазба ескерткіштер тіліне, одан бергі замандардағы, яғни орта ғасырдағы жазба мұралар тіліне көптеген зерттеулер жүргізіліп, ата-бабадан қалған мәдени-әдеби рухани мұраларды ұлттық құндылықтар ретінде зерттеп-зерделеуге ерекше мән берілді.

2010 жылы 25 мамырда Астанада «Түркі әлемі» академиясы ашылды.

Оның ашылуына Елбасы Н.Ә. Назарбаев қатысты. Бұл оқиғаны түркі дүниесі президенттерінің келісімінің нәтижесінде қол жеткізілген зор табыс деуге болады. Академия бүкіл түркі дүниесінің археологиясын, этнологиясын, этнографиясын зерттейтін, түркітану (тілтану) мен әдебиеттану бойынша іргелі зерттеулермен айналысатын ғалымдар жұмыс істейтін орталыққа айналды.

2010 жылдың 16 қыркүйегінде «Чираган» сарайында өткен түркі тілдес мемлекеттер басшыларының XX саммитінде түркі мәдениетін сақтап қалуды қамтамасыз ету үшін білім беру қорын құру, өзге де елдермен ғылыми-мәдени, ғылыми-шығармашылық байланысты жандандыру, жақсарту мақсатында университетаралық ынтымақтастықты кеңейту көзделген еді. Осының негізінде шетелдік жоғары оқу орындарында Абай орталығын ашу жұмыстары қолға алынды. Оның алғашқысы 2010 жылы 19 тамызда Армения Республикасының Ереван мемлекеттік университетінде өмірге келді.

Жалпыұлттық деңгейде «Мәдени мұра» атты ауқымды бағдарлама жасау туралы 2003 жылғы сәуірде Елбасы өзінің Қазақстан халқына арналған дәстүрлі Жолдауында бастама көтеріп, Үкіметке нақты тапсырмалар берген еді. Сол жылы тұңғыш рет 2004-2005 жылдарға арналған «Мәдени мұра» атты мемлекеттік бағдарлама қабылданып, жүзеге асырыла бастады.

Қазақ тіл білімінің үлкен саласы түркітану ғылымы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында кең ауқымды зерттеулер жүргізді. «Орхон-Енисей» мен орта ғасыр жазба ескерткіштер тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық сыр-сипаты жан-жақты зерттеліп-зерделеніп, олардың қазіргі түркі тілдес халықтарға ортақтығын, тіл арқылы қалыптасатын рухани-мәдени құндылықтардың бүгінгі түркі тілдес халықтар мәдениетімен және жалпыадамзаттық өркениетпен сабақтастығын анықтау мақсатында кешенді зерттеулер жүргізілді. Бұған қазақ қоғамы ерекше мән берді.

Осы мақсат-мүддеге орай, жалпы еліміз бойынша ата-бабадан қалған мәдени-әдеби рухани мұраларды зерттеп-зерделеп, соның нәтижесінде

айқындалған мән-мазмұнды өсіп келе жатқан жас ұрпақ санасына терең сіңіре отырып, отансүйгіштікке баулу үшін 2004-2005 жылғы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы әрі қарай жалғасын тапты. 2007 жылғы 10 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Үкіметінің №1203 қаулысымен 2007-2009 жылдарға арналған жаңа «Мәдени мұра» бағдарламасы қабылданды. Осы бағдарлама жүзеге асырылғаннан кейін, оның нәтижелері ұлттық мәдениетті, соның ішінде қазақстандық отаншылдық сана-сезімді жаңа сапаға көтеруге әсер етті.

Тарих тағылымынан сабақ алған тәуелсіздік жылдарында қазақстандық түркітанушы ғалымдар қазақ ұлтына тамырлас түркі елдерінің барлығына ортақ рухани құндылықтарды зерттеп-зерделеп топтастыруға атсалысып, жас ұрпақтың тарихи санасын жаңғыртуға қатысты шараларды тиянақты атқарып келеді. Қазақстан Республикасының түркі мәдениеті мен тарихи мұрасын бірлесіп зерделеуді көздейтін халықаралық ТҮРКСОЙ ұйымына сонау 1992 жылдан бастап белсенді қатысуы да – осының дәлелі.

Қазақстанда іске асырылған, әлі де жалғасын тауып жатқан «Мәдени мұра» бағдарламасы ТМД мемлекеттерінде ғана емес, сонымен бірге алыс шетелдерде де үлкен үндестік туғызды. 2006 жылдың сәуірінде Париждегі ЮНЕСКО-ның штаб-пәтерінде оның тұсаукесері табысты өткізілді. Мұндағы басты мақсат-мұрат, әрине, Қазақстан тәуелсіздігімен бірге соңғы жиырма жылда келіп жеткен ой-сана еркіндігі арқасында жоғалғанды іздеп, барларын түгендеп, түркілік ортақ мұраларды зерттеп-зерделеп, келер ұрпаққа жеткізу жатқан еді.

ҚР 1994 жылы бүкіләлемдік мәдени және табиғи мұраларды қорғау Конвенциясына қосылды. Егер біз жоғарыда аталған Түркі әлемі академиясы немесе ТҮРКСОЙ ұйымы арқылы ежелгі және ортағасырлық түркілік тарихи-мәдени мұраларды бірнеше түркі тілдес мемлекеттер атынан ұсынып, ЮНЕСКО-ның қолдауына ие бола алсақ, сол құнды рухани-мәдени мұраларды «Бүкіләлемдік мұра орталығына» енгізуге оңтайлы мүмкіндіктер туатыны сөзсіз.

Функционалды стильдер жүйесінде тілдік қолданыстың шынайы сипаты көрінеді. Тілдің стильдік бөлінуі оның қоғамдық қарым-қатынастық (коммуникативтік) қызметі арқылы шешіліп, әр стильдің өзіндік ерекшеліктерінің айқындалуына және тілдік құралдардың бөлінуіне әсер етеді.

Қазіргі кезде қазақ тілінде функционалды стильдерінің барлық түрі бар. Ол – қоғамдық қатынастардың барлық саласында сөйлеу тілі, көркем әдебиет тілі, көсемсөз (публицистика) тілі, ғылым тілі, ресми және кеңсе ісқағаздар тілі ретінде қызмет етуде. Дегенмен оның сөйлеу тілі, көркем әдебиет тілі, көсемсөз стилі айтарлықтай дәрежеде жетілгенімен, ресми тілі мен ғылыми стилі тәуелсіздік жылдарынан бастап қана біртіндеп өркен жая бастады. Әлбетте, бұлардың кенжелеп қалуына, жоғарыда бірнеше рет атап өткеніміздей, қазақ халқының сан жылдар бойы басынан

өткерген түрлі саяси-қоғамдық жағдайлары мен саяси-идеялық ұстанымдары себеп болған еді.

Ел тәуелсіздігінен бері қазақ әдеби тілін дамыту мен оның мемлекеттік мәртебесін бекемдеудің бір жолы ісқағаздарын қазақша жүргізіп, ресми тілді өркендету арқылы болатыны пайымдалды. Содан бері сөздік қоры мен сөздік құрамы мейлінше бай, құрылымдық (грамматикалық) жүйесі әбден жетілген қазақ әдеби тілінің бұл салаға да өте икем екендігі нақтыланып, қоғамдық-тұрмыстық саланың әрқайсысының тілі зерттеу нысаны ретінде қарала бастады. Әр саланың сөздіктері құрастырылып, қазақ әдеби тілінің қоғамдық түрлі қатынас салаларындағы қолданысы туралы бірнеше кандидаттық, докторлық диссертация қорғалды. Сол ғылыми-теориялық зерттеулердің нәтижесі негізінде монографиялар жарық көрді. Қазақша ресми тілдің материалдары кәсіби орта және кәсіби жоғары оқу орындарында пән ретінде оқытылып, мемлекеттік мекемелерде іс жүзінде пайдаланылып, қазақ әдеби тілі ресми тіл ретінде де қоғамдық қызметін арттыра түсті.

Ресми ісқағаздар тілі, бір қарағанда, стандартты, қалыптасқан клише (сөз қолданыстың қалыптасқан стандартты түрі) түріндегі тіл сияқты болғанымен, шын мәнінде қазақ әдеби тілінің табиғи заңдылықтарына сәйкес сұрыпталған, жіктелген лексика-грамматикалық жүйесі бар, біртұтас құрылым болып табылады. Осы себепке байланысты оның сөздерін сұрыптау, сөздердің байланысуын, қалыпты сөз тіркестерін анықтау, түрлі кеңсе ісқағаздарында қолданылатын синтаксистік құрылымдарды жүйелеу, ресми құжаттар тіліне қойылатын талаптарды негіздеу мақсатында келелі зерттеулер пайда болды. Осындай ғылыми еңбектердің нәтижесінде қазіргі уақытта мемлекеттік түрлі мекемелердің ісқағаздарын мемлекеттік тілге көшіруге немесе орысша жазылған дүниелерді қазақшалауға мүмкіндік туды.

Тіл, негізінен, коммуникативтік және танымдық қызмет атқаратыны баршаға белгілі. Адамдардың өзара байланыс құралы болуы – тілдің басты да мәртебелі қызметі. Сондықтан қоғамның табиғи (эволюциялық) дамуындағы тілдің сан салалы қарым-қатынастық маңызды қызметін ешкім де жоққа шығара алмайды. Тілдік қарым-қатынас адамзат танымының дамуында басты фактор болып саналатындықтан, осы бағыттағы тілдік зерттеулер де өткен ғасырдың соңғы он жылдығы мен ХХІ ғасырдың алғашқы он жылдығында жетекші орынға шығып, оған ерекше мән беріле бастады. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мен еліміздің жетекші жоғары оқу орындарындағы филология факультеттерінің тіл кафедраларының ғалымдары осы бағыт-бағдар бойынша іргелі-қолданбалы зерттеулер жүргізіп, біршама маңызды нәтижеге қол жеткізді. Әсіресе қазақ тілінің қоғамдық қызметін кеңейтіп, оның дамуына үлкен ықпал ететін функционалды стильдерді зерттеуге баса назар аударылды.

Қазіргі уақытта қазақ тіл білімінде лингвистиканың жаңа қағидала-

рына сәйкес қайта қарастырылып, әлі де зерттеліп жатқан салалардың бірі – қазақ тілінің терминдік жүйесі. Ол тіл білімі лексикологиясының бір саласы болып есептелгенімен, әдеби тілдің функционалдық стилдерінің бір түрі болып саналатын ғылым тілінің негізгі тілдік құралы болып саналады. Қазір бізде оның қызметіне деген қажеттілік пен зәрулік күннен-күнге ұлғаюда.

Қазақша ғылым тілін дамытуға қазақ зиялылары сонау ХХ ғасырдың өзінде-ақ ерекше мән берген еді және олар оны дамытып өркендету үшін ұлан-ғайыр еңбек етті. Олардың көш басында Ахмет Байтұрсынұлы тұрды. Алаш азаматтарының сол бір ерен еңбегі Қазақ елі тәуелсіздік алып, өз алдына дербес ел болған шақта кең өріс алып дамыды. Алаш арыстары Қ.Кемеңгерұлының «Қазақша-орысша тілмашы», Қ.Қаратышқановтың «Пән сөздігі» сияқты т.б. қазақтың алғашқы термин сөздіктері қайтадан жарық көрді.

Бүгінгі таңда қазақ тіл білімінде оның терминологиялық жүйесінің қалыптасуын зерттеп-зерделеген, сан түрлі ғылым саласындағы термин сөздердің жасалуын, термин сөздерді танып-білудің қағидаларын, қазақ тілінің сөзжасамдық жүйесінің термин сөздер түзудегі рөлін анықтаған еңбектер жеткілікті мөлшерде бар [90].

Кенестік дәуірде орыс тілі негізінде оқытылып, зерттеліп-зерделеніп келген көптеген іргелі ғылымдар мен пәндер, әсіресе математика, физика, жаратылыстану (естественные науки), медицина сияқты ғылымдардың түрлі салалары мен пәндері ендігі уақытта қазақша оқытылып-үйретілетін, зерттеліп-зерделінетін болды. Түрлі ғылымдар мен пәндердің терминдерін ұлттық тіл негізінде қалыптастыру жаппай қолға алынып, қазақша терминдер жүйесін қалыптастырудың ғылыми-әдістемесін негіздеу күн тәртібінің басты мәселесіне айналды. Осы мақсат-мүддеге орай, қазақ терминологиясын қалыптастыру, оның күрделі мәселелерін шешу, терминжасам шығармашылығын дамыту, терминдерді жүйелеу, біріздендіру, қазақша ғылым тілін қалыптастыру бағытында жұмыстар жүргізіліп келеді.

Түрлі ғылымдар мен олардың салаларының терминдерін жасап қалыптастыруға тілші ғалымдармен қатар салалық ғылымдардың мамандары да белсене атсалысып, өз пәндері мен ғылымдарының қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздіктерін құрастырды. Соның нәтижесінде 2000 жылы көптеген салалық ғылымдардың термин сөздерін қамтыған 31 томдық қазақ тілінің терминологиялық сөздігі алғаш рет жарық көрді [91].

Қазақша термин сөздер пайдаланылған және қазақ тілінің табиғи бітім-болмысына сәйкес келетін тың сөз қолданыстармен ерекшелінетін оқулық, оқу құралдары, монографиялар көбейіп, қазақ тіліндегі ғылыми кітаптар қоры мольға түсті.

Кеңес уақытында формалды түрде жұмыс істеп келген мемлекеттік терминологиялық комиссияның жұмысы жандандырылып, термин-

дерді жүйелеуді, біріздендіруді, қазақ қоғамына оның толғақты мәселелерін дер шағында ұсынып, ақпараттандыруды мақсат ететін «Терминологиялық хабаршы» шығарыла бастады. Сөйтіп, термин шығармашылығындағы тоқырау кезеңі аяқталды, ұлт тілінде термин жасала бастап, терминге қойылатын талаптар нақтыланды, сол талап-қағидаларға сәйкес жасалған терминдермен қазақ әдеби тілінің сөздік құрамы байи түсті.

Дегенмен қазақ терминологиясының шешілмеген күрмеуі көп түйінді мәселелері әлі де баршылық. Әсіресе қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі қызметі кенже қалып отыр. Олай болуының басты себебі «халықаралық терминдер» деп аталатын сөздердің күні бүгінге дейін орысша қалай айтылып-жазылса, қазақ тілінде де еш өзгеріссіз сол қалпында кең қолданылып келе жатқандығы болып отыр. Қазір біз тіліміздің табиғи бітім-болмысына жат, бөгде тілдік дыбыстар мен дыбыс тіркесімдерінен тұратын сол термин сөздерге қазақша қосымшаны (жалғау-жұрнақты) қиналып жалғап, тілімізді бұрап сөйлеп-жазуды әлі тоқтата алмай жүрміз. Әрине, бұған біздің қазіргі жазуымыздың мейлінше орыстанып кетуі, яғни өзге тілдік термин сөздерді сол қалпында жазып-айтуға мәжбүрлейтін қазақ тіліне тән емес орыс тілі дыбыс-әріптерінің қазіргі әліпбиіміздің құрамында болуы мен өзге тілдік (орыс тілінің) сөздердегі тілімізге жат дыбыс тіркесімдерінің қолданыста жүруі және соларға сәйкес емле ережелеріміздің болуы негізгі себеп екені баршаға аян.

Тіл – адамның іс-әрекет ету үдерісінде танымдық және коммуникативтік қызмет атқаратын, табиғаттың кез келген құбылысын бейнелей алатын таңбалар жүйесі. Осындай ерекше қызметіне орай, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алып, өз алдына жеке егемен мемлекет болғаннан бергі жылдардың ішінде оның қоғамдық қызметін жақсарту жолында көптеген жұмыстар істелді. Ел тәуелсіздігі жылдарында қазақстандық ұлттар тілін дамытуға, яғни ҚР-дың мемлекеттік тілі болып отырған қазақ әдеби тілін дамытуға арналған мемлекеттік бағдарлама екі рет қабылданды. Екі бағдарламада да оны толық қолданысқа енгізіп, қоғамдық қызмет аясын кеңейтіп жан-жақты дамытудың бір жолы түрлі оқу орындарындағы қазақ тілі пәнін мемлекеттік тіл ретінде оқытып-үйретуге арналған оқыту жүйесі мен бағдарламаларды жетілдіру және оған аса көңіл бөлу керек екендігі көрсетілді.

Осы жылдарда қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытып-үйретуге арналып, түрлі оқыту бағдарламалармен қатар, оқулық, оқу-әдістемелік құралдар, екі тілді сөздіктер (қазақша-орысша) көптеп шығарылады. Бір сөзбен айтқанда, тәуелсіздік жылдары қазақ тілін өзгетілді дәрісханаларда мемлекеттік тіл ретінде оқытып-үйретудің оқу-әдістемелік кешені жасалып, оны дамытып өркендетуге ықпал ететін ауқымды істер атқарылды. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытудың ғылыми-теориясы негізделіп, әдіс-тәсілдері мен жолдарын қарастырған және оны заманауи технологиямен қамтамасыз ету жолдарын іздестірген ғылыми-зерттеу-

лер кең ауқымда жүргізілді. Қазақ тілін өзгетілді дәрісханаларда оқытып-үйретудің педагогикалық-әдістемелік жағын қарастырған кандидаттық, докторлық зерттеулер өмірге келді.

Тәуелсіздік таңымен бірге қазақ тіл білімінің XIX ғасырдың соңғы ширегінде зерттеле бастаған салалары одан әрі өркендеді. Әсіресе, қазақ тіл білімінің лексикология саласына жататын қоғамдық-саяси лексика, терминология, лексикография, ономастика сияқты тағы басқадай салалары осы жылдарда кең өріс алып, дами түсті.

Еліміздің тәуелсіздігімен қатар дамыған тіл білімінің іргелі салаларының бірі қазақ ономастикасы болып табылады. Бұл мәселеге қазақ қоғамы күні бүгінге дейін ерекше назар аударып келеді.

Көпшілікке белгілі, өткен ғасырдың 90-жылдарының соңы Кеңес Одағының ыдырауына сәйкес келіп, ұлттық тәуелсіз республикалар өмірге келді. Оларда саяси, мәдени реформалар қолға алына бастады. Бұл үдерістен біздің ҚазКСР де тысқары қалған жоқ. Ел тәуелсіздігіне байланысты қоғамда көптеген игі өзгерістер болып, ұлттық тарихи-мәдени сананың жаңғыруына, соның ішінде ұлттық ономастиканың өркендеуіне зор әсерін тигізді. Бұрын кеңестік кезеңнің саяси идеологиясына байланысты жер-суға, қала-ауылдарға, елдімекендерге т.б. орындарға қойылған маркстік-лениндік атауларға қазақша атау беріле бастады.

Өткен ғасырдың сексенінші жылдың аяғынан, әсіресе тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап ономастикаға, оның теориялық, сипаттамалық, тарихи, қолданбалы ономастика мәселелеріне қазақ қоғамы баса назар аударып, соның нәтижесінде қазақ ономастикасы мен топонимикасының лексикалық сыр-сипатын, тілдік заңдылықтарын зерттеуді қолға алған ізденістер көбейе түсті. Бұл зерттеулер оның материалдық базасын нығайтып, ғылыми-теориялық және әдістемелік негізін толықтырды.

Қазақ ономастикасы бойынша іске асырылған ауқымды жұмыстар мен оның зерттеулері тіл білімі үшін нәтижелі болды. Осы сала бойынша бірнеше ондаған диссертация қорғалып, ұлттық топонимика туралы ғылыми таным-түсінік жедел қарқынмен дамыды. Қазақ елінің жер-су, елді мекен атаулары, олардың деректері жинастырылды. Жаңартылған жер-су, елді мекен атаулары тарихи-лингвистикалық, этнолингвистикалық, ұлттық сипатқа ие болды. Қазір республикадағы ономастикалық атаулардың үстем пайызы – қазақтың төл атаулары. Өзгертіле қоймаған, өз кезегін күтіп жатқан атаулар да аз емес. Сонымен бірге отаршылдық саясаттың көзіндей болып сақталып қалған атаулардан бірте-бірте арылу әлі де күн тәртібінен түсе қойған жоқ.

Ономастиканың антропонимика, топонимика салалары бойынша диссертациялық жұмыстар ұлттық сананың оянуына кең жол ашты. Осы бағыттағы тәуелсіздік жылдарындағы жұмыстардың дені зерттеулік әдіс-тәсілдері мен жалпы жазылу, орындалу сипаты жағынан бір-бірі-

не ұқсас болғанымен, қазақ тіл білімінің ономастика саласының дамып өркендеуіне зор ықпалын тигізді. Бұның қазақ ономастика ғылымының сол кездегі зор табысы деуге толық негіз бар. Себебі осы кезеңде ономастикалық атауларды танып-білу, қайтадан зерделеу арқылы қазақ тілінің ежелгі тілдік материалдары, тарихи деректері жинақталды. Сол тарихи дерек-материалдарды пайымдап пайдалану нәтижесінде бағалы зерттеулер дүниеге келіп, көне заманнан келе жатқан атаулар қайтадан қалпына келтірілді.

«Зерттеу барысында қол жеткізген нәтижелер мен ғылыми-теориялық тұжырымдар Қазақстан топонимиялық кеңістігінің жалпы сипаты мен мазмұндық, құрылымдық жағынан салыстыруға, атаулар қою қағидаты мен атау жасаудағы негізгі уәж табиғатын, қазақ тіліне, топонимикасына ортақ немесе жергілікті өзіндік ерекшелікке ие топонимжасаушы апеллятивтік моделін, сөйтіп, топонимдік модельдердің интегративтік және дифференциалдық белгілерін айқындауға, жалпы алғанда, ұлттық ономастика жөнінде ой қорытуға мүмкіндік берді. Ең бастысы – қазақ тілінің аймақтық топонимдерді зерттеуде жаңа этнолингвистикалық бағыттың әдіс-тәсілдері кеңінен қолданылып, ұлттық ономастикада жалпы әлемдік лингвистиканың күн тәртібінде тұрған жаңа ғылыми бағытқа – антропоцентристік парадигмаға бет бұрды» [91, 18 б.].

Ономастикалық зерттеулердің тіл тарихы мен тарихи этнография үшін, демек, ұлт тарихы үшін мәні аса зор. Өйткені ономастикалық материалдар бойында ұлт тарихына қатысты тілдің ежелден келе жатқан морфемалары, лексикалық қабаттары, грамматикалық формалары мен синтаксистік құрылымдары, демек, солардың бойынан аңғарылатын халықтың таным-түсінігі, әдет-ғұрыптары мен ырымдары т.б. жайттары толық байқалады.

Табиғаты жағынан жалқы есімдер (топонимдер мен антропонимдер) тілдегі сөздік қорға тән, тілдің жалпы заңы мен нормасына бағынышты. Бұлардың бәрі жалпы есім сөздерден жасалады. Тіліміздегі сол жалқы есімдерді құрамына қарай жіктегенде, төл сөздерден жасалғандармен қатар, басқа тілдерден енгендері де мол екені ақиқат. Оларды зерттеу барысында қоғамдық құрылыстың көрінісін, халықтың дүниеге көзқарасын, басқа елдермен жасаған мәдени-әдеби, саяси-экономикалық қарым-қатынасын, тарихи байланысын анық аңғаруға болады.

Қазақ тіл білімінің ономастикалық зерттеулерінің тәуелсіздік жылдарында қол жеткізген нәтижелері арқасында қазақ елінің топонимдік атаулары жинақталып, тізімге алынды. Қазақстан аумағындағы жер-су атауларының қалыптасуы туралы зерттеулер топонимдердің тілдік құрылымын айқындауға, сол арқылы тіл тарихын зерттеуге ғылыми негіз қалады.

Кенес уақытында да жақсы жолға қойылған, дегенмен ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдарынан бастап ерекше қарқынмен дамыған тіл

білімінің тағы бір саласы қазақ тілінің лексикографиясы болып табылады. Оның кең өріс алып дамуына тәуелсіз Қазақстан қоғамының оған деген қажеттілігі мен сұранысының артуы басты себеп болды.

Тәуелсіздік жылдарында қазақ тілі ҚР-дың мемлекеттік тілі болуына байланысты екі тілді аударма сөздіктерге, әсіресе қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздіктерге деген қоғам сұранысы артты. Қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде үйренгісі келетіндердің молаюы да ондай сөздіктерге деген қоғамдық қажеттілікті туындатқан еді. Сөйтіп, қазақ әдеби тіліне деген көзқарас түбегейлі өзгеріп, кеңес уақытында шығарылған түрлі сөздіктерді (қостілдік, терминологиялық, түсіндірмелі, фразеологиялық, орфографиялық, орфоэпиялық, синонимдік, антонимдік, диалектологиялық т.б) қазақ тіл білімінің фонетикалық, фонологиялық, лексика-семантикалық, фразеологиялық, морфологиялық, морфо-фонологиялық, синтаксистік-стистикалық соңғы зерттеулерінің нәтижелерін пайдалана отырып, толықтырып, өңдеп қайтадан шығару қолға алынды. Қазақ тілінің қолданыс аясы күннен-күнге артқан сайын оған деген қоғамдық қажеттіліктің ұлғаюымен қатар, ғылыми қажеттілік те өсіп, тілдің қоғамдық және ғылыми саладағы қолданылуын дамыту, оның әлеуметтік-коммуникативтік рөлін жан-жақты зерттеп-зерделеу өмір талабына айналды.

Осы мақсатқа орай, ел тәуелсіздігі жылдарында қазақ тілін дамыту және өзгетілді отандастарымызға оны оқытып-үйрету мақсатында сан салалы түрлі сөздіктерді шығаруға деген үлкен қажеттілік пен сұраныс туындап, қазақ лексикографиясының дамуына ерекше жағдай қалыптастырды. Қазақ әдеби тілі бойынша ғылыми-лингвистикалық зерттеулердің саны артып, олардың нәтижелері нақты сөздіктер түрінде іске асырыла бастады. Қазіргі қазақ әдеби, ғылыми, салалық тілінің нормаларын бірыңғайлауды қамтамасыз ететін зерттеулер көбейді. Сонымен қатар қазіргі қазақ әдеби тілінің сөзжасамдық үдерісінің, оның ішінде терминжасам қағидаларын ғылыми негізде жүйелеу, қазақ тілінің толыққанды терминологиялық жүйесін қалыптастыру мақсатында бірқатар жұмыстар жүргізіліп, зерттеулер дайындалды. Түрлі ғылым және олардың салаларының көптеген терминологиялық сөздіктері өмірге келді. Қазақ тілінің фонологиялық, морфологиялық, морфофонологиялық, құрылымдақ (грамматикалық) ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ әліпбиі мен емлесін (орфографиясын) жетілдіру жөнінде де зерттеулер қолға алынды.

Ел тәуелсіздігі жылдары Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты қазақ тілінің емле (орфографиялық) сөздігін және басқа да сөздіктерді бірнеше мәрте жаңартып, қайтадан шығарды.

Әрине, бұған дейін де қазақ тілінің сөздік қорын жинақтау, сөздердің жазылу және айтылу нормаларын айқындау, бір қағидатқа негіздеу, ұлттық тілдің сөз әлемін ғылыми түрде хатқа түсіре отырып, сөздіктер

құрастыру дұрыс жолға қойылған болатын. Бұл сала бойынша қазақ тіл білімінде азды-көпті жинақталған тәжірибе де, сөзді лексикографиялаудағы үлгі-дәстүр де баршылық еді. Мәселен, 1974-1986 жылдар аралығында профессор А.Ысқақовтың ғылыми басшылығымен он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», 1977 жылы І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі», 1954, 1978 жылдары «Орысша-қазақша сөздік» сияқты тағы басқа көптеген құнды еңбектер жарық көрген болатын. Тәуелсіздік жылдары сол сөздіктердің барлығы тілдік зерттеулердің соңғы нәтижелерімен толықтырылып, өңделіп қайтадан жарық көрді және солармен қатар «Қазақша-орысша сөздік», «Орысша-қазақша сөздік», «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі», «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі», «Қазақ тілінің аймақтық сөздігі», «Қазақ тілінің синонимдер сөздігі» және бұрын-соңды шығып көрмеген қазақша терминологиялық түсіндірме сөздіктер, түрлі ғылым салаларына байланысты аударма терминологиялық сөздіктердің түрлері, қазақ тіл біліміне қатысты энциклопедиялар т.б. ғылыми тұрғыдан негізделіп, қоғам игілігіне айналды. Бұның бәрі қазақ тіл білімінің тәуелсіздік жылдарында ұлттық бағыт ұстанып, өркендегенін дәлелдейтін факторлар болып табылады. Бұның өзі қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде де, жеке дара ғылым ретінде де, соның ішінде қазақ лексикографиясы бойынша да бірталай іс атқарылғандығын аңғартса керек. Сонымен, ел тәуелсіздігі жылдары қазақ әдеби тілі лингвистикалық бағытта да дамудың сара жолына түсіп, өзінің мемлекеттік тіл ретіндегі қызметтік әлеуетін тілдік (лингвистикалық) зерттеулер арқылы бекемдей түсті.

Қорыта келе, қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму тарихы қазақ ұлтының негізін қалаған ру-тайпалардың сан мыңдаған жылдық тарихымен тығыз байланысты. Сол себептен де қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму тарихына қатысты сан алуан тарихи материалдар бүкіл түркі жұртына ортақ. Дегенмен Қазақ хандығы дәуіріндегі жазба мұралар мен ауыз әдебиетінің хатқа түскен үлгілері, негізінен, қазақ ұлтына тән сипатта болғаны арнайы зерттеуді қажет етеді. Солай бола тұра, қазіргі қазақ әдеби тілі қазақ ұлтымен бірге өсіп жетілді. Ұлт тарихында болған өзгерістер оның өн бойына өз ізін қалдырды. Қазақ ұлтының негізін қалаған ру-тайпалар әр тарихи кезеңдерде түрлі хандық пен мемлекеттік бірлестіктердің құрамында болды. Бірақ қазақ ұлтының негізін қалаған ру-тайпалар өзінің рухани құндылықтарын ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып, дәстүр сабақтастығын үзбей келіп, XV ғасырда өз алдына дербес этнос (ұлт) болып қалыптасты. Оның ұлттық құндылықтарының аса маңыздысы болып саналатын тілі де талай қиын жағдайды өткерсе де, әрбір кезең сайын жетіліп, сол бір кезеңдердің талап-заңдылығына сәйкес өзінің қоғамдық қарым-қатынастық қызметін мүлтіксіз орындап, жылдан-жылға, ғасырдан-ғасырға ұласқан даму үдерісін бастан кеше отырып, әбден жетілген әдеби тіл ретінде бүгінге жетті.

Қазіргі уақытта қазақ ұлты ел тәуелсіздігінің арқасында сан ғасырлар бойы армандаған аңсарына қол жеткізді. Соның ішінде жалпы ел бойынша қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде дамытып өркендетудің жаңа жолына түсіп, оның осы мәртебесін нығайту мақсатында тәуелсіздік жылдарында бірталай шаруа атқарды.

Қазақ әдеби тілі Қазақ елінің мемлекеттік тілі болғандықтан, оның даму кезеңдерін зерттеп-зерделеу ұлт болашағы мен мемлекеттің келешегін бағдарлауда маңызды мәнге ие. Себебі ол – тек мемлекеттік тіл ғана емес, барлық рухани-мәдени құндылықтарымыздың тірегі, елдіктің негізі. Оны жастарға оқытып-үйретіп, қолданылу аясын кеңейте отырып дамыту қашанда алдыңғы орында тұрады. Осы мақсат-мүддені көздеп, бүкіл ел бойынша атқарылған жұмыстар аз емес. Дегенмен алдағы уақытта шешілуге тиісті түйіні күрделі мәселелер де баршылық.

Қазақстандағы қалыптасқан тыныштық пен бейбітшіліктің нәтижесінде ел экономикасы едәуір алға жылжып, қоғамдық-әлеуметтік жағдай да біршама жақсарып, бірқатар саяси, рухани, мәдени табыстарға қол жеткізілді. Қазіргі уақытта қазақ елінің мемлекеттік тілі қоғам өмір сүріп отырған нарықтық-экономикалық жағдайға сәйкес қалыпты даму үрдісінде. Іс жүзінде елде білім берудің қазақстандық үлгісі қалыптасуда. Оны жаңа заманға бейімдеп дамыта отырып, мемлекеттік стратегиялық маңызы бар бағдарламаларды жасап дайындауда және оның саяси-қоғамдық қызметін қалыптастырып жетілдіруде қазақтілді қоғамының айтарлықтай ықпалы зор болып отыр.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасы қоғамы әлемдік аренаға шығуды мақсат етіп, ұлттық тілдің, ұлттық ой-сананың, ұлттық тәлім-тәрбиенің, ұлттық салт-дәстүрдің, ұлттық әдет-ғұрыптың дамуына аса мән беруде. Елдің түрлі деңгейлік білім ошақтарының барлығында қазақ әдеби тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытып-үйретіп, оны тәлім-тәрбиелік құрал ретінде пайдалану маңызды шаралардың бірі болып отыр. Себебі білім беру ошақтарындағы қазақ әдеби тілінің мемлекеттік тіл ретінде қазақстандық қоғамның жас ұрпағын отаншылдыққа баулудағы қызметі айрықша. Осыған орай, осы еңбекте қазақ әдеби тілін ҚР-дың мемлекеттік тілі ретінде дамытуға бағытталған негізгі іс-шаралар, жаңашыл үрдістер, солардың нәтижелері зерделенді және олар біршама талданып сараланды.

Мемлекеттік тілге қатысты маңызды қадамдар мен саяси шешімдердің қоғам өмірінде қаншалықты рөл атқарғаны анықталып, осы бағыттағы іс-әрекеттердің өміршеңдігіне пайымдаулар жасалды.

Қазіргі таңда қазақ әдеби тілі мемлекеттік тіл ретінде елімізде біртіндеп кең қанат жайып даму үстінде. Қазақстан қоғамы да өзінің іс-әрекетін соған қарай бейімдей бастады. Тәуелсіздік алған кезден бастап, қазақ әдеби тілінің қоғамдық-әлеуметтік нақтылы өмірдегі орны

мен рөлін айқындау маңызды мәселеге айналғандықтан, оған қатысты әрбір саяси шешімдер толғақты мәселелерді қамтып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. –Алма-Ата: Рауан, 1992 г.

2 Қозыбаев М. Өркениет және ұлт. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2001 ж.

3 Назарбаев Н.Ә. «Дағдарыстан жаңару мен дамуға» // Егемен Қазақстан, 2008 жыл 6 наурыз.

4 Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы: Оқу құралы. –Алматы: «Атлас баспасы – 2011», 2006. – 200 б.

5 ҚСЭ. 1975. 6-т. 233-б.

6 Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік: –Алматы: Сөздік – Словарь, 1998. – 304 б.

7 Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі/ Э.Д. Сүлейменова және т.б.; жауапты ред. А.М. Алдашева = Словарь социолингвистических терминов. – Астана: Арман-ПВ, 2008.- 391 б.

8 Қордабаев Т. Қазақ тілі білімінің қалыптасуы, даму жолдары. – Алматы, Рауан, 1995.

9 Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы, 1984.

10 Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2008.

11 Сыздықова Р. XVIII – XIX ғғ. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1984.

12 Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1981.

13 Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 ж. – 509 бет.

14 Жүкешов Қ.М. Мемлекеттік тіл: қазіргі күйі және даму философиясы. – Алматы, 2008.

15 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі. – Алматы, 1987.

16 Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары. М.Томанов, С.Исаев, Ә.Ибатов. Түркі әдеби тілі мен қазақтың жазба әдеби тілінің сабақтастығы. – Алматы, Ғылым, 1987.

17 Омарбеков С., Жүнісов Н. Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі. – Алматы: Мектеп, 1985.

18 Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013.

19 Бұхатұлы Б. Моңғол қазақтарының тілі және оның кейбір Алтай тілдеріне қатысы. Баяндама. – Алматы, 1993 жыл, 58-бет

20 Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1968.

21 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі. – Алматы, 1949, Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Часть 1. – Алматы, 1959.

22 Мұқанов С. Он алты томдық шығармалар жинағы. 16-том. – Алматы: Жазушы, 1980.

23 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960.

24 Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы // Абайдың өмірі мен творчествосы. – Алматы: АН КазССР, 1954.

25 Сауранбаев Н. Қазақ әдеби тілін дамытудағы Абайдың рөлі // Абайдың өмірі мен творчествосы. – Алматы: Изд. АН КазССР, 1954.

26 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993.

27 Исаев С. Қазақ тілі. – Алматы: «Қайнар» университеті, 1993.

28 Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982.

29 Әуезов М. Қазақ әдеби тілінің мәселелері. Қазақтың С.М. Киров атындағы мемлекеттік университетінің ғылыми еңбектері. Тіл және әдебиет сериясы. XXII том, 5-шығуы. – Алматы, 1950.

30 Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968.

31 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы, 19-том. – Алматы: Жазушы, 1985.

32 Абай Құнанбаев. Өлеңдері мен поэмалары. – Алматы: Ғылым, 1977.

33 Мырзабеков С. Баяндама. Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары. Жинақ. – Алматы: Ғылым, 1987.

34 Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1987.

35 Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. – Алматы: Ана тілі, 1991.

36 Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 2006.

37 Сарыбаев Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. – Алматы: Ғылым, 1989.

38 Ильминский Н.И. Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. – Казань, 1883.

39 Латын графикасы негізіндегі қазақ әліпбиі: тарихы, тағылымы және болашағы. – Алматы: «Арыс», 2007.

40 Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010, – 115 б.

41 Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. – Қазан, – Б. 80.

42 Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды. – Алматы: «Атамұра-Қазақстан», 1993.

43 Нұрбаев М. «Әліппе». – Уфа, 1910; Ерғалиұлы З. «Қазақ әліппесі». – Қазан, 1910; Малдыбаев М. «Қазақша әліппе». – Қазан, 1912; Сәрсекеев Х., Арабаев И. «Әліппе». – Уфа, 1913; Сырғалин К. «Қазақша ең жаңа әліппе» – Қазан, 1914.

- 44 Байтұрсынов А. Оқу құралы. – Семей, 1922.
- 45 Бүкілресейлік орталық атқару комитеті (ВЦИК) мен Халық комиссариат кеңесінің (СНК) 1918 жылғы 15 ақпандағы №2 декреті.
- 46 Сталин И.В. Собрание сочинений. Том 4. – М., 1948.
- 47 Болтенкова Л.Ф. Интернационализм в действии. –Москва, 1988.
- 48 Михайлов М.М. Двухязычие: проблемы, поиски. –Чебоксары, 1989.
- 49 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992 ж.
- 50 Дулатов М. Таңдамалы шығармалар жинағы. – Алматы, 1998 ж.
- 51 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы, 2003 ж.
- 52 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. XX том. – Алматы, Жазушы, 1985 ж.
- 53 Сейфуллин С. Көптомдық шығармалар жинағы, 5 том. – Алматы, Қазығұрт, 2005.
- 54 Bacon E.E. Central Asians under Russian Rule. A Study in Cultural Change. Ithaca, 1966.
- 55 Базарова В.В. Латинизация бурят-монгольской письменности: опыт культурно-исторической модернизации в 1920-1930 гг. – Улан-Удэ, 2006. – С. 365.
- 56 Стенографический отчет научно-орфографической конференции, созванной 2-4 июля 1929 г. Научно-методическим Советом НКП и ЦКН-ТА. – Кызылорда, 1930 – С. 482.
- 57 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 3 т. – Алматы: «Алаш», 2005. – 352 б.
- 58 Поливанов Е.Д. Новая казак-киргизская (Байтурсиновская) орфография. – Ташкент, 1926.
- 59 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 4 т. – Алматы: «Алаш», 2005. – 320 б.
- 60 Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы, – 1991.
- 61 Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. – Алматы, 2005. – 144 б.
- 62 Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағлымы. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2012 ж. – 300 б.
- 63 Bennigsen A., Quelquejay Ch. The Evolution of the Muslim Nationalities of the USSR and their Linguistic Problems Oxford, 1967. 214.
- 64 Жүнісов С. Тіл мықты болу үшін мінез керек/«Қазақ әдебиеті» газеті, №18, 2014.
- 65 Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. –Алматы: «Қазақстан», 1988.
- 66 Орфографиялық сөздік / Құраст.: Н.Уәлиұлы, А.Фазылжанова, Қ.Күдерінова, Ғ.Әнес. – Алматы: Тіл білімі институты, 2007. – 480 б.
- 67 Кеңесбаев І, Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1975. – 304 б.
- 68 Сыздықова Р. Жанпейісов Е. Қазақ тілінің тарихы. –Алматы: «Мектеп» – 1968. – 239 б.

- 69 Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. – Алматы: «Эвро». – 1997.
- 70 Барлыбаева Р. Қазіргі қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика. – Алматы: Мектеп, 1978. – 144 б.
- 71 Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: «Ғылым», 1986.
- 72 Мырзабеков С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь». 2001.
- 73 Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодий и сингармонизм казахского слова. – Алма-Ата: АДД, 1988.
- 74 Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: «Арыс», 2009.
- 75 Байтұрсынұлы А. «Қазақ» газеті, 1913, № 2, бас мақала.
- 76 Оразбаева Ф. Тіл мен рух. «Жұлдыз» журналы, №12, 2009 жыл.
- 77 Қазақстан Республикасының «Тіл туралы» заңы. – Астана, 11 шілде 1997 ж.
- 78 Назарбаев Н.Ә. Президенттің 2006 жылғы 30 мамырдағы № 127 Жарлығы. – Астана, 2006 ж.
- 79 Қозыбаев М. Киелі тәуелсіздік. – Алматы: Баспалар үйі, 2009.
- 80 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 28 қазандағы №1025 қаулысы. – Астана, 2006 ж.
- 81 Қазақстан – 2030: барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы. Президенттің Қазақстан халқына Жолдауы. <http://www.akorda.kz/>.
- 82 Бердібай Р. Ел боламыз десек. – Алматы: Қазақстан, 2000 ж.
- 83 Назарбаев Н.Ә. Президенттің Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзі «Егемен Қазақстан» газеті, 2006 жыл 25 қазан.
- 84 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1993 ж.
- 85 Назарбаев Н.Ә. Тоталитарлықтан – саяси тұрақтылыққа және демократиялық Қазақстанға «Егемен Қазақстан» газеті, 1997 жыл 14 желтоқсан.
- 86 Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Ғылым. 1967.
- 87 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Жібек жолы, 2010.
- 88 Хасанов Б. Қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны. – Алматы: Жазушы, 1992 ж.
- 89 Абай Құнанбаев. Шығармалар. Екі томдық. II том. – Алматы: Жазушы, 1993.
- 90 Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988., Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас. – Алматы, 1993., Білалов Ш. Математика ғылымының терминдері. – Алматы, 1995., Айтбаев Ө. Қазақ сөзі. – Алматы, 1997., Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, 1998. –208 б., Ақиев С. Терминнің танымдық табиғаты. – Алматы, 2000. –227 б., Әлісжанов

С. Қазіргі қазақ тіліндегі философиялық терминология. – Астана, 2002. –160 б., Әбдірасылов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. – Астана, 2005. -208 б., Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы, 2013.

91 Қазақ тілі салалық ғылымдарының 31 томдық терминологиялық сөздігі. – Алматы, 2002.

92 Жанұзақ Т., Рысбергген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004.

Әзірбайжан әдеби тілі

*Исхан Бейбіт Жәлелұлы,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Оспанова Баянды Рамазанқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Ұлттық әрбір тілдің даму тарихы ұлт тарихымен тығыз байланысты. Ол өзінің ішкі даму заңдылығы бойынша дамып жетіле отыра, белгілі бір дәуірде өзге елдер тілімен де қатынасқа түседі. Ондай әдеби-тілдік байланыс тілдік лексика-грамматикалық сипатында сақталып қалады.

Әзірбайжан әдеби тілі өзінің тарихи қалыптасу бастауын көне дәуірлерден алады. Оның тарихы да өзге түркі тілдері тарихымен өзектес, сабақтас. Соңғы кезеңдегі зерттеулерге сүйенсек, әзірбайжан ұлтының негізін қалаған түркілер мен түркі тектес ру-тайпалар туралы мәліметтер б.д.д. III-II ғасырлардың жазбаларынан кездеседі.

Археологиялық және палеонтологиялық зерттеулердің нәтижелерін зерделесек, әзірбайжандық түркілер тарих сахнасына б.д.д. IX-VIII ғасырларда шыға бастаған. Әзірбайжан жерін ерте кезеңдерде мекендеген, өздеріне тән тілі мен мәдениеті бар тайпалар мен тайпалық одақтар түркілер деген жалпы атауымен өте ежелгі дәуірден бері тарихи түрлі кезеңдерде бой көрсеткен.

Ал V-VIII ғасырларда Батыс Моңғолия мен Орталық Азия жерін тұтастай және Шығыс Еуропаның бірталай жерін қамтыған аралықты түркілік ру-тайпалар мекендеген және олардың басын біріктірген Ұлы Түрік қағанатының (Көк Түрік) билік құрып, оның иелігінде болған жердің ауқымына қазіргі Әзірбайжан жері де кірген. Әзірбайжан ұлтының негізін қалаған оғыз және тағы басқа да түркілік тайпалар осы қағанаттың құрамында болған еді.

Түрік қағанаты кезеңінде қазіргі түркілердің бірталай ру-тайпаларының атауы айшықталып, тарихи жазба мұраларда жазылып қалды. Осы кезеңнің Орхон-Енисей-Талас жазба ескерткіштері деп аталатын аса құнды жазба мұралары бүгінге дейін түркология ғылымы үшін басты бағдар болып келді. Өйткені сол кезеңнің өзінде түркі әлемі мен оның тілі әлем назарын өзіне аудара бастаған болатын.

Сол дәуірде ғұндар деп аталатын тайпалар одағының белгілі бір әулетінің атауы мемлекеттің атына айналып, «Көк Түрік» немесе қазіргі тілмен айтсақ, «Ұлы Түрік қағанаты» сияқты т.б. атаулармен аталғаны белгілі.

Ұлы Түрік қағанатына дейінгі және ол ыдырап оның орнына құрылған мемлекеттік құрылымдардың атаулары Еуропа, Қытай, Иран

секілді мемлекеттердің тарихи құжаттарында түрліше аталады. Мысалы, ежелгі қытай дереккөздерінде «Со (So), Се (Se)», асур дереккөздерінде «Анегузайлар», грек жылнамаларында «Искиттар (скифтер)», парсы жылнамаларында «Сақтар» деп аталады. Әлбетте, бұл мемлекеттік құрылымдардың осылайша аталып, тарих аренасына шығуына сол кезеңдердегі белгілі бір түркілік тайпаның басқа түркілік тайпалардың ішінен үстемдік алып, билік құрғаны себеп болғаны анық. Сол себептен ерте дәуірде қалыптасқан түркілік ру-тайпалардың қайсыбірі кейінірек белгілі бір ұлттың қалыптасып дамуына, аталуына негіз болды. Аса беделділері орта ғасырдағы қазіргі Солтүстік-Батыс Қазақстан мен Оңтүстік-Шығыс Ресей жері аумағында билік құрған Дешті Қыпшақ және Хазар мемлекеттігі сияқты т.б. мемлекеттік құрылымдар тұсында да белгілі бола бастады.

Көне дәуірлерден атағы шыққан түркілік ірі тайпалардың бірі – «оғыздар» немесе «көкөғыздар» деп аталғаны, олардың «Тоғыз Оғыз» деген мемлекеттігі де болғаны тарихтан мәлім. Жалпы, тарихи жазбаларда оғыздардың атамекені – Арал теңізі алқабы мен Сырдария-Әмудария өзендерінің жоғары ағыстары бойындағы өлкелер, кейде Жетісу аймағы деп саналады.

Әзірбайжан ұлты мен оның әдеби тілінің қалыптасып даму тарихы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бері зерттеу нысанына алынып келеді. Әзірбайжан халқының тарихы, тілінің тарихы, өзіндік ерекшелігі, өзге түркі тілдеріне ұқсастығы, өз ішіндегі диалектілері, әдеби тілінің негізі, дыбыстық жүйесі, сөздік қоры мен сөздік құрамы, морфологиялық-синтаксистік құрылысы т.б. мәселелері жөнінде Будагов Л.З. [1], Севортян Э.В. [2], Джафаров С. [3], Севортян Э.В. [4], Ширәлиев М.Ш. [5], Дәмирчизадә Ә. [6], Мирзезадә Б. [7], Мехәррәмова Р. [8], Чаһанкиров М. [9], Волкова Н.Г. [10], Баскаков Н.А. [11], Гаджиева Н.З. [12] сияқты т.б. көптеген ғалымдар еңбек жазды.

Аталған ғалымдар мен басқалардың әзірбайжан тілі туралы ой-пікірлері көп жағдайда ортақ болып келеді. Зерттеушілердің айтуы бойынша, әзірбайжан тілі сөздік құрамы мен *грамматикалық* құрылысы жағынан түрік, түрікмен, гагауз тілдеріне өте жақын. Әзірбайжан тілі – басқа да түркі тілдері сияқты жалғамалы (агглютинативті) тіл. Әзірбайжан тілінде 9 дауысты, 23 дауыссыз фонема бар. Көршілес Кавказ тілдері мен кейбір түркі тілдеріндегі сияқты мұнда да қосар дауыссыздар қолданылады. Әрине, жалпы түркі тілдеріне тән емес бұл құбылыстың әзірбайжан тілінен көрініс беруінің себебі – олардың сан ғасырлар бойы грузин, армян, осетин, парсы, курд, лаз, лак, лезгин сияқты т.б. халықтармен көрші отырып, аралас-құралас болуынан екені анық.

Ауызекі әзірбайжан тілі диалектілік 4 топқа бөлінеді: а) шығыс тобы – кубин, баку, шемаха диалектілері, мунган және ленкорань говоры;

ә) батыс тобы – қазақ, гәнжа, қарабах диалектілері мен айрум говоры; б) солтүстік тобы – нух диалектісі мен зақатала-ках говоры; в) оңтүстік тобы – нахичевань, ордубад, тебриз диалектілері мен ереван говоры. Бұлардан басқа геокчай, агдаш және джебриал ауыспалы говорлары бар.

Қазіргі әзірбайжан әдеби тілі баку және шемаха диалектілері негізінде қалыптасқан. Әзірбайжан тіліндегі алғашқы газет «Экинчи» («Екінші») 1875 жылы шықты. Әзірбайжан халқы 1929 жылға дейін араб әліпбиін пайдаланып, өзінің жазба әдебиетін қалыптастырып келді.

Әзірбайжан тілі ұзақ дамуды бастан өткерген ежелгі тілдердің бірі болып табылады. Бүкіл түркі жұртына ортақ жыр деп есептелсе де, көне оғыз тілінде жырланған деп тұжырымдалатын «Қорқыт ата кітабы (Китаби Деде Горгуд)» эпосының және «Оғызнаме» жырларының тілін әзірбайжан халқының ауызша тілінің жәдігері деп санаушылық ғалымдар арасында басым көзқарас болып табылады. Егер осы көзқараспен санасак, қазіргі әзірбайжан тілінің бастапқы түрі жалпыхалықтық қатынас құралы ретінде қолданыла бастағанына кем дегенде 1300 жылдан аса уақыт болған екен.

«Оғызнаме» жырлары, «Қорқыт ата кітабы» дастанымен қатар, әзірбайжан ұлттық тіліне «Ғачағ Ғариб», «Қорұғылы», «Дивар ғанлы Аббас», «Құрбанлар», «Шах Исмаил», Хасаноглу газелдері мен «Ахмед Херами дастаны» да т.б. ауыз әдебиеті нұсқалары да ықпал жасады. Сондай-ақ осы секілді басқа да шығармалар тілінің ерекшеліктеріне назар аударсақ, әзірбайжан әдеби тілі тарихының тамыры тым тереңде жатқанын аңғарамыз.

Ал әзірбайжан жазба тілінің тарихы зерттеушілердің деректері бойынша, қолда бар материалдарға сүйенсек, әзірбайжан әдеби тілінің қалыптасып даму тарихы XIII ғасырдан басталады екен. Әлбетте, әзірбайжан әдеби тілінің қалыптасу тарихына бүкіл түркі жұртына ортақ тарихи жазба мұралар болып есептелетін Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік (Құтты білім)» (1069 ж.) атты дастанының, Махмұт Қашқаридың «Дивану лұғат-ат түрік (Түрік тілі сөздігі)» (1072 ж.) атты еңбегінің, Ахмет Югнакидің «Ғибат-ул хакаик (Ақиқат сыйы)» атты дидактикалық поэмасының (XII ғасырдың соңында жазылып, 1444 жылы соңғы көшірмесі жасалған), Қожа Ахмед Ясауидің «Диуани хикмет (Даналық кітабы)» (1060-1063 жж.) шығармасының, «Кодекс куманикус (Қыпшақ сөздігі)» (1303 ж.) тарихи жазба ескерткішінің де қатысы бар.

Әзірбайжан әдеби тілі өзінің ұзақ жылдық (1000-8000) даму тарихын үлкен екі кезеңге, яғни ежелгі және жаңа кезең деп бөліп қарастырады. Ежелгі кезең XIII-XVII ғасырларды қамтыса, жаңа кезең XVII ғасырдан кейінгі дәуірді қамтиды.

Әзірбайжан әдеби тілі қалыптасуының бірінші кезеңі өз ішінде екіге бөлініп қарастырылады:

1. Әдеби тілдің қалыптасу кезеңі (XIII-XIV ғасырлар),
2. Классикалық поэзия тілі кезеңі (XV-XVII ғасырлар).

Әзірбайжан әдеби тілі қалыптасуының екінші кезеңі үш кезеңді қамтиды:

1. Жалпыхалықтық әдеби тілдің қалыптасу кезеңі (XVIII ғасыр).
2. Ұлттық тілдің қалыптасып даму кезеңі (XIX ғасыр мен XX ғасырдың басы).
3. Қазіргі кезең (XX ғасыр мен XXI ғасырдың басы).

«Қазіргі Әзірбайжан жерін адамзат палеолит заманында мекендей бастаған. Тұңғыш мемлекеттік бірлестік Оңтүстік Әзірбайжанда өмір сүрген маналықтардың, кейіннен осында ішінара қоныстанған мидиялықтардың тайпалық одақтары негізінде құрылды. Б.з.б. 1-мың жылдықта әзірбайжан жерінің солтүстік өңірін кадусилер, касиилер, албандар да т.б. мекендеді.

Б.з.б. IX ғасырда ертедегі құл иеленуші мемлекет Мана (астанасы Изирту) құрылды, оның экономикасы мен мәдениеті едәуір дамыды. Б.з.б. VII ғасырдың 70 жылдары Мидия мемлекеті құрылып, ол Киаксар патша тұсында (б.з.б. 625 -584) Мана мемлекетін жаулап алды. Б.з.б. VI ғасырдың ортасына таман парсының Ахемен әулеті әскерлерінің соққысынан Мидия ыдырап, әзірбайжан жері Ахемен әулетіне бағынды.

Б.з.б. IV ғасырдың аяғында Македонский әскері Ахемен әулеті билеген мемлекетті талқандағаннан кейін, әзірбайжан жеріндегі мемлекет қалпына келтірілді. Ол Атропатена деп аталды. Кейін бұл сөзден қазіргі «азербайжан» (грек., сөзбе-сөз аударғанда «от сақтаушылар елі») деген атау шықты. Қазіргі Әзірбайжан Республикасының солтүстік бөлігінде және Дағыстан жағында біздің заманымыздың бас кезіне таман Албания (Кавказдағы) мемлекеті пайда болды.

Әзірбайжан жеріндегі тайпаларының халық болып бірігіп, нығаюына Атропатенаның мемлекет болып тұруы едәуір әсер етті. Сонан кейін әзірбайжан халқының құрамына албан тайпалары, басқа да этникалық топтар кірді.

Біздің заманымыздың III ғасырының орта кезінде Әзірбайжанның бір бөлігін ирандық Сасан әулеті басып алды. IV ғасырда Әзірбайжан Рим империясы мен Иран арасындағы жойқын соғыстың астында қалды. Соғыстың барысында Әзірбайжан Иранның қол астына қарады.

VIII ғасырдың басында Әзірбайжан арабтардың билігіне өтті. X ғасырдың 1-жартысында арабтардың билігі әлсіреп, Киев Русімен байланыс күшейді. XI ғасырдың ортасында Әзірбайжанды салжұқтар басып алды. XII ғасырда олардың орнына Шируаншаһ, Кесрани, Ильдеги әулеттері билеген мемлекеттер пайда болды.

Әзірбайжан халқы, негізінен, XI-XIII ғасырларда қалыптасты. Бұл кезде жергілікті халық түрікше сөйлейтін болды. XIII ғасырдың 30 жыл-

дарында Әзірбайжанды моңғолдар жаулап алып, Хулагу әулеті билеген мемлекет құрылды. Моңғолдар XIV ғасырдың 60-70-жылдарына дейін билік жүргізді.

XIV – XV ғасырдың аяғында Әзірбайжан жерінде Шируаншаһтар мемлекеті құрылды. Осы уақытта Әзірбайжан жері жаңадан құрылған Қара қойлы (Қара-Қоюнлу), Ақ қойлы (Ақ-Қоюнлу) мемлекеттеріне қосылды.

XVI ғасырдың басында Әзірбайжан жерінде Сефеві мемлекеті пайда болды. Сефевилер XVI ғасырдың ортасынан бастап Әзірбайжан елін түгел дерлік бағындырды. Астана Казвиннен Исфahanға (Иранның түкпіріне) көшірілді.

XVI ғасырдың 70-80-жылдары аяғында Әзірбайжанның солтүстігі мен оңтүстігінің едәуір жерін түріктер жаулап алды. XVII ғасырдың 30 жылдары аяғында Әзірбайжан қайтадан Иранның қол астына қарады.

1723-1735 жылдары Әзірбайжанның Каспий жағалауындағы аймақтарын Россия басып алды. Орыс әскерлері кетісімен, Иран патшасы Надиршаһ басып кірді. XVI ғасырдың 2-жартысында Әзірбайжан 15-тей хандыққа (Шеки, Қарабах, Құба т.б.) бөлінді. Россия мен Иран арасында жасалған Гүлстан (1813), Түркменчай (1828) шарттары нәтижесінде Солтүстік Әзірбайжан Ресейге қосылды [13, 134 б.].

Осы «бітімшарттар бойынша Солтүстік Әзірбайжан мен Нахичеван түгелдей Ресейге қарады. Осылайша ел территориясы екіге бөлінді. Иран Әзірбайжанының жер көлемі 100 мың шаршы километр. Оның халқының 90 проценті – әзірбайжандар. Демек өз ұлтының басым көпшілігін құрайтын Ирандағы әзірбайжандар – сол жердің автохтонды халқы. Олар өз ата-бабасының қонысында мекендеушілер» [14, 77 б.].

XIX ғасыр мен XX ғасырдың басында әзірбайжан-татар тілі деген атау қолданыста болды, бірақ оны пайдаланбай, оның орнына түрік, әзірбайжан-түрік, әзірбайжан тілі деген терминдер алмастырылып қолданылды [15].

1918 жылдың мамыр айында Закавказье жерінің оңтүстік-шығысында Әзірбайжан Демократиялық Республикасы құрылды (ӘДР). Жаңадан құрылған мемлекеттің алдында түрік әлде әзірбайжан тілінің қайсысын мемлекеттік тіл етіп алу жөнінде нақты тоқтам болмапты [16]. Алайда ӘДР-дің мемлекеттік тілі болып 27 маусымда түрік (әзірбайжан) тілі мемлекеттік тіл болып жарияланды [17]. Сондай-ақ бұл тіл Әзірбайжан Республикасының Осман империясына қарасты аймаққа да тарады. XX ғасырдың басына қарай, «әзірбайжан тілі» деген атау басылымдарда көріне бастаған [18]. Осыған орай, әзірбайжан тілі ұлтаралық тіл қызметін де атқарған [19].

XX ғасырдың ішінде әзірбайжан тілінің жазуы төрт рет ауыстырылды. Оның ең әуелгі жазуы араб әліппесіне негізделген болатын. Ресей империясының патшалық режимі тасталқаны шығып, 1917 жылы Кеңес-

тер Одағы үкіметінің билігі орнағаннан кейін, осы биліктің тілдік саясаты 1920-1930 жылдар аралығында өз құрамындағы араб графикасының негізінде жазатын түркітілді халықтардың жазуын латыншаға өзгерту саясатын жүргізді. Оған орыс, армян, грузин жазуынан басқа, кеңестік билік жүйесіне қарасты елдер мен ұлт-ұлыстардың бәрі тартылды.

Латын жазуына 1921 жылы, ең әуелі, әзірбайжан жазуын көшіру қолға алынды. Әзірбайжанның «бұның болашағы зор» деген пайымда болған тілші-ғалымдары латынша жазуға көшуге белсене кірісіп кетті әрі өзге түркітілдес халықтарды соған уағыздап, олардың да әліпби ауыстыруларына мұрындық болды. 1925 жылы Бакуде Жаңа әліпбидің бүкілодақтық орталық комитеті (ВЦКНА) құрылды. Оның басшылығына Әзірбайжан КСР ОАК төрағасы Самед Ага Агамалы оглы [20] тағайындалды.

Сол себептен 1926 жылы Бакуде бірінші түркілік съезд өтіп, оған түркі халықтары өкілдерімен қатар, Мәскеу мен Ленинградтың да сол кездегі беделді тілші ғалымдары қатысты. Осы съезде талқыланған мәселелерге орай, 1927 жылы 34 әріптен тұратын түрік халықтарының бәріне ортақ жаңа әліпби жобасы үлгі ретінде қабылданады. Түркітілдес ұлттардың әрқайсысы өз тілдерінің ерекшеліктеріне сай қосымша таңбалар енгізіп, сол әліпби негізінде өз әліпбилерін дайындауға кірісіп кетті.

1930 жылдары КСРО халықтарының көпшілігі латын әліпбиіне көшкен болатын. Олардың қатарында абаз, абхаз, авар, адыгей, алтай, ассирий, әзірбайжан, башқұрт, белудж, бурят, вепс, дарғын, дұңған, еврей-тәжік, ижор, ингуш, ительмен, қабардин-черкес, қазақ, қалмақ, қарақалпақ, қарачай-балқар, қарел, кет, қырғыз, коми, коряк, қырым татарлары, қрымчак, құман, құмық, курд, лаз, лак, лезгин, мансий, молдаван, нанай, ненец, нивх, ноғай, осетин, парсы, саам, селькуп, табасаран, тәжік, талыш, татар, тат, түрікмен, удэгей, удин, ұйғыр, өзбек, хакас, ханты, цахур, шешен, шор, шұғнан, чукот, эвенкий, эскимос тілдері болды. Бұл елдерде 1929 жылдан бастап ресми түрде бүкіл іс-қағаздар мен кітап, журнал, газет түгелдей латын графикасына өтті.

Әзірбайжан әдеби тілінің ерте кезеңдегі сөздік құрамында парсы-араб тілдерінен енген сөздер көп болғанымен, сөз тіркестері және синтаксистік құрылымы жалпы түркілік негізде болған еді.

XVIII ғасырдан бастап әзірбайжан тілі баспасөз және ғылым тіліне айнала бастады, сол себепті ол бір стандартқа келтіріліп, тілдегі көптеген араб-парсы және осман элементтері қолданыстан шығарыла бастады. Әзірбайжан халқы 1939 жылға дейін латын әліпбиін, содан 1992 жылға дейін орыс (кирилл) графикасына негізделген жазу жүйесін пайдаланып келді. Кеңес өкіметі тұсында әзірбайжан тілі бұрынғы ұлттық негізін сақтай отырып дамығанымен, басқа да түркі (қазақ, өзбек, түркімен, қырғыз т.б.) тілдері сияқты, олардың да сөздік құрамында орыс тілінен немерсе орысшаланып өзге де әлемдік тілдерден енген сөздер өте көп болды.

Қазіргі әзірбайжан тілінің құрылымы (грамматикасы) жетілген, ұлттық әдеби жазба тілі бар, емлесі қалыпқа түскен, қоғамдық-әлеуметтік қызметі жан-жақты, стильдік тармақтары анықталып қалыптасқан тіл болып саналады. Ол түркі тілдерінің ішінде қолданылу ауқымы мен қолданушыларының көптігі, яғни «туыстас халықтар арасында сан жағынан үшінші орын алады. Дегенмен бұл болжам ғана. Өйткені әзірбайжан халқының басым көпшілігі өз республикасынан тысқары жерлерді мекендейді. Мұның тарихи себебі бар» [14, 77 б.].

Бір ұлттың екіге жарылып, Иран мен Ресей мемлекетінің құрамында болуы олардың әрқайсысының әдеби тілдерінің өзіндік бағыт алып дамуына әкелді. Патшалық Ресей мен кейін Кеңестер Одағы құрамында болған Әзірбайжан елі 1991 жылы тәуелсіздік алып, Иран Ислам Республикасымен белгілі бір дәрежеде саяси-дипломатиялық байланыс орнатқанымен, екіге жарылған туысқан елдің арасындағы мәдени-рухани айырмашылық, әсіресе тілдік айырмашылық күні бүгінге дейін сақталып отыр.

Ирандық әзірбайжандарға парсы тілі мен түрік тілі қатты ықпал етіп жатса, солтүстіктегі тәуелсіз Әзірбайжан Республикасында тұратын жергілікті ұлтқа орыс тілі өз ықпалын тигізуде. Әсіресе араб-парсы тілінің ықпалына ұшыраған ирандық әзірбайжандардың тілі өзінің түркілік табиғи бітім-болмысынан барған сайын алшақтап барады. Бұл ерекшелік сөздік құрам мен дыбыстық жүйеден ғана көрініп қоймай, тілдің құрылымдық (грамматикалық, оның ішінде синтаксистік ерекшелік) құрылысынан да қатты байқалады екен.

Ирандық қандастарының тіліне қарағанда өз тәуелсіздігін 1991 жылы алса да, Солтүстік Әзірбайжандағы әзірбайжан тілінің оқытыла бастағанына орта мектептерде жүз елу жылдай, ал жоғары оқу орындарында 70-80 жылдай болған екен. Әзірбайжан тілі және оның тарихы, диалектілері кең зерттелген. Бұл жағынан әзірбайжан тілінде жүздеген, тіпті одан да көп еңбек жазылып, жарық көріпті.

Әзірбайжан тіліне көне грек әдебиеттерінен бастап әлемдік классикалық қазіргі көркем әдебиеттер мен негізгі ғылыми еңбектердің барлығы дерлік аударылған. Қазіргі уақытта барлық пән (физика, математика, химия, биология т.б.) бойынша әзірбайжан тілінде оқулықтар мен оқу құралдары жазылған немесе әзірбайжан тіліне өзге тілдерден аударылған. Бұл жағын ескерсек, қазіргі Әзірбайжан Республикасындағы тілдік жағдай мен тілдік қолданыс және оның қоғамдық-әлеуметтік қызметі – Ирандағы әзірбайжандар тілінен гөрі көш ілгері артық деуімізге әбден болады және осы жетістік бүкіл дүниежүзінің өзге елдерінде тұрып жатқан әзірбайжан ұлтының өкілдері үшін ұйытқы болып отыр.

«Әзірбайжандар – өзіндік бай мәдениеті бар, ерте кезден жазу дәстүрі берік орныққан, қолөнері мен сауда-саттығы дамыған, кең жүректі, кемел ойлы атақты ғұламалар шыққан көне түркі халықтарының бірі. 1989

жылғы санақ бойынша Кеңестер Одағындағы әзірбайжандар саны – 6771 мың адам болып, олардың 97,7 пайызы өз тілін ана тілім деп таныған» [14, 77 б.].

Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін оның орнына тәуелсіз мемлекеттер құрылды. Солардың бірі – Әзірбайжан Республикасы. Ол қазіргі уақытта – Кавказдың оңтүстік-шығысында орналасқан түркітілдес дербес мемлекет. Қазіргі әзірбайжан тілі – *әзірбайжан* халқының ұлттық тілі. Әзірбайжан тілінде қазіргі Әзірбайжан Республикасы территориясында тұратын 8 миллион 997 мыңдай жалпы халықтың 95 пайызы сөйлейді [21].

Кейбір әдебиеттерде қазіргі Әзірбайжан Республикасында 7,5 миллион адам, оның 300 мыңы Нахичеван Республикасында тұрады. Осы халықтың 90 пайызын әзірбайжандар құрайды, қалғандары: орыс, армян, лезгин, авар, удин, цехур, тат, курдтар сияқты т.б. ұлт өкілдері. Баку (2,5 млн жуық), Кировабад, Сумгайыт, Мингәчевир, Степанакерт, Эли-Байрамлы, Дашкәсән, Нахичевань секілді ірі қалаларда тұратындар жалпы халықтың 54%-н құрайды деп көрсетілген [22, 10 б.].

Сондай-ақ соңғы мәлімет бойынша, әлемде 51 миллионнан астам әзірбайжан бар деп есептелсе, олар: 1) АҚШ-та – 100 000 адам, 2) Австралияда – 8000 адам, 3) Австрияда – 10 000 адам, 4) Албанияда – 12 000 адам, 5) Аргентинада – 12 000 адам, 6) Алжирде – 260 000 адам, 7) Ауғанстанда – 450 000 адам, 8) Бангладеште – 175 000 адам, 9) Бельгияда – 13 000 адам, 10) Бирмада 8000 адам, 11) Болгарияда – 65 000 адам, 12) Бразилияда – 75 000 адам, 13) Бутанда – 1500 адам, 14) Ұлыбританияда – 170 000 адам, 15) Венгрияда – 27 000 адам, 16) Грекияда – 13 000 адам, 17) Данияда – 6 000 адам, 18) Мысырда – 900 000 адам, 19) Индонезияда – 44 000 адам, 20) Иорданияда 450 000 адам, 21) Иракта – 1 000 000 адам, 22) Иранда – 30 000 000 адам, 23) Үндістанда – 300 000 адам, 24) Ирландияда – 4000 адам, 25) Испанияда – 14 000 адам, 26) Италияда – 33 000 адам, 27) Йемен Араб Республикасында – 62 000 адам, 28) Канадада – 170 000 адам, 29) Қытайда – 30 000 адам, 30) Кувейтте – 19 000 адам, 31) Мальтада – 25 адам, 32) Мексикада – 27 000 адам, 33) Моңғолияда – 5000 адам, 34) Норвегияда – 50 000 адам, 35) Біріккен Араб Әмірлігінде – 55 000 адам, 36) Оманда – 19 000 адам, 37) Пәкістанда – 65 000 адам, 38) Польшада – 12 000 адам, 39) Португалияда – 7000 адам, 40) Румынияда – 45 000 адам, 41) Сауд Араб елінде – 40 000 адам, 42) Сирияда – 95 000 адам, 43) Суданда – 17 000 адам, 44) Түркияда – 3 000 000 адам, 45) Финляндияда – 12 000 адам, 46) Францияда – 70 000 адам, 47) Германияда – 300 000 адам, 48) Чехияда – 2000 адам, 49) Словакияда – 2000 адам, 50) Швецияда – 2000 адам, 51) Словакияда – 6000 адам, 52) Жапонияда – 10 000 адам, 53) Украинада – 500 000 адам, 54) Беларусьте – 7000 адам, 55) Ресей Федерациясында – 3 000 000, 56) Өзбекстанда –

60 000, 57) Қазақстан Республикасында – 100 000 адам, 58) Грузияда – 600 000 адам, 59) Литвада – 2000 адам, 60) Молдавияда – 5000 адам, 61) Латвияда – 4000 адам, 62) Қырғыз Республикасында – 16 000 адам, 63) Тәжікстанда – 14 000 адам, 64) Түрікменстанда – 4500 адам, 65) Эстонияда – 300 адам, 66) Әзірбайжан Республикасында – 8 997 400 адам тұрады екен [23].

Әзірбайжан тілі (өз атаулары: *Azərbaycan dili*, *آذربایجان دیلی*, *Азәрбајжан дили*) – түркі тілдерінің оңтүстік-батыс бұтағының оғыз тобына жатады, бірақ қыпшақтық тілдерге тән белгілері де бар; сөздік құрамы мен дыбыстық жүйесі парсы мен араб тілдерінің үлкен ықпалына ұшыраған. Кашкай сөйлеу тілі (наречие) де әзірбайжан тілінің диалектісі болып табылады [24].

Әзірбайжан ұлтының өзіндік ерекшелігі мен тілі, мәдениеті, тұрмыс-салты туралы іргелі еңбек жазған Н.Г.Волкова өзінің «Этнические процессы в Закавказье в XIX – XX вв.» деген кітабында XVI – XVII ғасырлардан бастап әзірбайжан әдеби тілі мен ауызекі тілі Мұхаммед Физули, Ковси Табризи тағы басқа әзірбайжан авторлары шығармаларына жақындай түсті деп жазады. Оның пікірі бойынша, әзірбайжан ауызекі сөйлеу тілінің әдеби тілмен ұштасуы XIX ғасырдың екінші жартысында толығымен жүзеге асқан [10].

Әзірбайжан әдеби тіліндегі қоғамдық-саяси лексика және сөз мағынасы мәселелері өзге де түркі тілдерімен салыстырыла қарастырылған еңбектерде, әсіресе сөз семантикасындағы өзгерістер мен деривациялық маркерлердің баршасы да түркі тілдерінің генетикалық және типологиялық ерекшеліктеріне бағынатыны аталады [25]. Әзірбайжан әдеби тілінің табиғи бітім-болмысына тән белгілер жалпы түркі тілдерінің баршасына да тән болып есептеледі.

Тіл саясаты – тіл тағдырын белгілейтін мемлекеттік шаралар жүйесі. «Тіл саясаты» ұғымы алғашында «ұлттық саясат» терминдерімен қатар пайда болып, өзінің мазмұны жағынан партиялық және мемлекеттік саясаттың ұлт мәселесіндегі тілге қатысты жағын білдірді. Кейінірек бұл терминнің мазмұны кеңейіп, әлеуметтік сөйлеу дәстүрін саналы бағытта басқару деп түсіндірілді. Басқаша айтқанда, тілдік даму үдерісін және оны басқарудың стихиялығына жол бермеуді көздеген саясат болды. Тіл саясаты – тілдік дамуға қоғамның саналы ықпал етуінің теориясы мен тәжірибесі, яғни қолданыстағы тілдерді белгілі бір мақсатта және ғылыми негізде басқару және тілдік жаңа қарым-қатынас құралдарын жасау болып табылады. Қазіргі кезде ұлт тілдері мәселесі өзекті мәселе болып отыр.

Адамзат тарихында жүздеген тілдер жойылып, «өлі тілдерге» айналып кетті. Бәрінің де жойылу себебі – одан зор тілдің шығуы. Ал оның өзі әділетсіз тіл саясатының салдары болып табылады.

Қазіргі Әзірбайжан Республикасының «Мемлекеттік тіл туралы» заңы – оның ұстанып отырған тілдік саясатын көрсетеді. Ол заңда: «әрбір азамат мемлекеттік тілді білуі тиіс» деп қатаң талап қоя отырып, азаматтардың аты-жөнін, фамилиясын әзірбайжан тілінде жазуды міндеттейді. Бұл жетістікке жету үшін әзірбайжан халқы көптеген қиын жолдардан өтіп, үлкен жетістікке жетті. Олардың осы жетістігі қазақ, қырғыз, татар, башқұрт сияқты т.б. түркілік елдерге үлгі-өнеге болса керек.

Бұрынғы дәуірлердегі әзірбайжан әдеби тілінің қалыптасу тарихын біршама саралағанымызды ескере отырып, кеңестік кезеңдегі әзірбайжан тіліне тоқталсақ, 1917 жылғы төңкеріс желі Ресей жерін ғана емес, оның құрамындағы елдердің барлығын шарпып, әзірбайжан елінің де тарихы мен тіліне өшпес із қалдырды.

1918 жылдың мамыр айында Әзірбайжан Демократиялық Республикасы (ӘДР) құрылып, оның мемлекеттік тілі болып 27 маусымда түрік (әзірбайжан) тілі мемлекеттік тіл болып жарияланғаннан кейін, біршама маңызды қаулы-қарарлар қабылданып, жарлықтар шықты [16].

1921 жылы 21 маусымда «Постановление об опубликовании декларации Совета Министров Азербайджанской Республики», 1918 жылы 27 маусымда «Постановление Совета Министров Азербайджанской Республики о признании тюркского языка государственным временном допущении в правительственных учреждениях употребления русского языка», 1918 жылы 28 тамызда «Постановление Совета Министров Азербайджанской Республики национализации низших и высших начальных школ, а также средних учебных заведений», 1918 жылы 13 қарашада «Постановление Совета Министров Азербайджанской Ресииублики об изменении постановления о национализации школ», 1919 жылы 11 ақпанда «Постановление Совета Министров Азербайджанской Республики об утверждении кавалерийского устава на тюркском языке и формы», 1919 жылы 21 наурызда «Постановление Совета Министров Азербайджанской Республики об образовании комиссии по реформе арабского алфавита», 1919 жылы 18 қыркүйекте «Закон Парламента об отпуске 1 млн. руб. на приобретение для библиотек народных училищ книг на тюркском языке», 1920 жылы 18 қыркүйекте «Декрет Азревкома «О преподавании языков в школах 1-й и 2-й ступени», 1921 жылы 8 ақпанда «Приказ Азревкома о введении в Советских учреждениях делопроизводства на русском и азербайджанском языках», 1926 жылы 6 наурызда «Постановление Всеазербайджанского Советов о новом Резолюции I Всесоюзного Тюркологического съезда», 1939 жылы 11 шілдеде «О переводе Азербайджанской письменности с латинского на русский алфавит», 1956 жылы 21 тамызда «Закон о дополнении Конституции Азербайджанской ССР статьей о Государственном языке Азербайджанской ССР», 1978 жылы

«Выписка из Конституции Азербайджанской ССР» [26] сияқты бірқатар тіл саясатына байланысты маңызды құжаттар қабылданды.

Көрсетілген құжаттардан Кеңестер Одағы құрамында болған әзірбайжан елінің тілдік саясаты мен тілдік жай-күйін бағамдауға болады. Бұл құжаттардан біз әзірбайжан әдеби тілінің басқа одақтас түркілік республикаларға қарағанда қолдану аясы алдыңғы қатарда болғанын аңғарамыз.

Аталған қаулы-қарарларға сәйкес 1920 жылдардың басында сол кездегі биліктің бастамасымен араб әрпімен жазып келген түркі тілдес халықтардың бірі – әзірбайжан халқы латынша жазуға көшу саясатын ұстанды. Бұл саясаттың астарында арабтық әліпбиді өзгерту арқылы әзірбайжан халқына ислам дінінің ықпалын жойып, ұлттық ой-сана, дүниетаным жүйесін әлсірету, бір сөзбен айтқанда, орыстандыру саясаты көзделген еді.

1925 жылы латын әрпіне көшіру туралы конференцияда сөз алған А.Микоян: «Бұл әліпбиге көшу арқылы еуропалық және мұсылмандық өркениеттің арасына қабырға қойылып, Батыс пен Шығыстың арасында жаңа қарым-қатынас орнайды» [27],– деп болжам жасады. Басында араб әліпбиінің негізінде жаңа заманға лайықты әліпби дайындау туралы ұсыныстарды талқыға салғанымен, осы жиыннан кейін латын әліпбиіне көшуді жақтаушылар белсенді әрекет ете бастады.

Араб әрпімен жазылған рухани мұраны жойып алу қаупі ол кездегі билік иелерін мүлде толғандырған жоқ, араб әліпбиімен жазылған кітаптар мен ондай дүниелерді сақтағандарды аяусыз жазалау шаралары кең жүргізілді. Осындай жазалаудың мысалдарының бірі ретінде Әндижан қаласындағы бір партия қызметкерінің үйінен табылған кітап үшін НКВД оны ату жазасына кесті. Кейін ол кітаптың ең алғаш араб әліпбиімен жазылған «Коммунистік партияның манифесі» атты кітап екені анықталса да, ол кезде кітаптың иесі атылып кеткен еді. Осы қатал саясаттың күшімен Кеңестер Одағының құрамындағы түркі тілдес елдердің барлығын латын әліпбиіне көшіру науқаны басталды. Ең бірінші қадам Әзірбайжан елінде жасалды.

1958 жылы 12 ақпанда КССР Министрлер Советінің «Республиканың қоғамдық және кооперативтік ұйымдарында мемлекеттің аппаратта іс қағаздарын ана тілінде жүргізуді жақсарту шаралары туралы» қаулысы шықты [28].

Жоғарыда көрсетілген құжаттар негізінде әзірбайжанда тіл мәселесін оқыту орыс мектептерінде 8-сыныпқа дейін әзірбайжан тілі аптасына 2 рет 4 сағаттан оқытыла бастады. 1977 жылы КСРО жаңа конституциясы қабылданып, Әзірбайжан Кеңестік Социалистік Республикасының мемлекеттік тіл туралы мәселе қаралып, одақтас өзге түркілік республикалардың мемлекеттік тілі туралы мәселе қарастырылмады. Гейдар Әлиев-

тің өз ана тіліне деген жанашырлығының арқасында басқа одақтас республикаларға қарағанда әзірбайжанның мемлекеттік тіл мәселесі дұрыс шешімін тапты.

1978 жылы 2 сәуірдегі Әзірбайжан ССР Жоғары Кеңесінің жетінші сессиясында Гейдар Әлиев баяндама жасап, соның негізінде 73-бапқа өзгеріс енгізіліп, «Әзірбайжан КСР-дың мемлекеттік тілі – әзірбайжан тілі» [29] болып бектілді.

Сол кезеңнен бастап әзірбайжан әдеби тілінің қолдануы басқа одақтас республикаларға қарағанда өз деңгейінде болып, қоғамдық мекемелер мен кеңсе ісқағаздары мемлекеттік тілде жүргізілді.

1991 жылы КСРО-ның ыдырауымен байланысты Әзірбайжан Республикасының құрылғаны мәлім. Жаңадан құрылған республика өзінің тілдік саясатын ұлттық мүдде тұрғысынан бұрынғыдан да жоғары дәрежеде батыл іске асыра бастады.

Әзірбайжан елінде ХХ ғасырдың 90-жылдары үлкен отаншылдық серпіліс, ұлттық сананың асқақтап көтерілген кезеңі болды. Оған графика реформасына себеп болған саяси мәселелер де жатады. Әзірбайжан тілінің дамып өркендеуіне кирилл әліпбиі негізіндегі жазуы дағдарысқа ұшыратып, көптеген қиындықтар туғызды. Себебі орыс тілінен енген сөздерді еш өзгеріссіз жазуға арналған кирилл графикасы ұлттық тілдің дамуына тұсау болып келген еді. Одан кейінгі кезекте мәдени-әлеуметтік мәселелер орын алды. Бірінші кезекте ұлттық сананың көтерілуімен болған елдегі ұлттық отаншылдықтың серпіліске жауап беретін нақты шаралар керек болды, ұлттық жазуға негізделген графика талап етілді. Екіншіден, көршілес мемлекет Түркиямен тығыз байланыс орнатылды. Екі ел арасындағы сауда-саттық ісінің жедел жандануымен қатар, БАҚ құралдары арқылы да мәдени-тарихи байланыс күшейіп, сол арқылы орныққан мәдени қарым-қатынас нәтижесінде қалыптасқан жағдай екі ел арасында қолайлы болатын жазуды талап етті. Сөйтіп, 1991 жылы 25 желтоқсанда Әзірбайжан Республикасының Президенті А.Муталибов «Латын графикасы негізіндегі әзірбайжан әліпбиін қалпына келтіру туралы» заңға қол қояды [30].

Бұл заң бойынша Әзірбайжанда 1940 жылға дейін қолданылған 32 әріптен тұратын латын графикасындағы әліпбиді азын-аулақ өзгерістермен қалпына келтіру ұйғарылды. Бұл шаралар Кеңес үкіметі құлағаннан кейінгі кеңістіктегі түркі мемлекеттерінің егемендік алуымен байланысты ұлттық сананың көтерілуімен, өз рәміздерін, ұлттық нақышын белгілеу үдерісінің жемісі болды. Оның үстіне Әзірбайжан елі шекаралас жатқан бауырлас Түркия мемлекетімен тығыз мәдени қарым-қатынасы да осы үдерістің Әзірбайжанда бірінші болып басталуына себепші болды.

1995 жылы жалпыхалықтық референдумда мемлекеттік тілдің қолда-

ну аясын кеңейту мақсатында 21-бапқа өзгеріс енгізіліп, онда: «Әзірбайжан Республикасының мемлекеттік тілі – әзірбайжан тілі. Әзірбайжан Республикасы әзірбайжан тілінің дамуын қамқорлыққа алады» деп жазылды. 2001 жылы 18 маусымда мемлекеттік тілді дамыту мақсатында Гейдар Әлиев «Мемлекеттік тілдің қолданылу бойынша жұмыстарды жетілдіру туралы» Жарлықты бекітті [31].

Бұл Жарлықта әзірбайжан тілінің жеткен жетістігі мен келешекте шешілетін мәселелерін қарастырған. Бүгінде осы Жарлықта көрсетілген кейбір мәселелер шешілуде, әсіресе аймақтардағы әзірбайжан әдеби тілін оқыту мен оның қолдану аясын жақсартуға бағытталған мәселелер дұрыс жолға қойылған. 2004 жылы 12 қаңтарда Ильхам Әлиевтің үкімімен «Латынша жазумен әзірбайжан тілінде бұқаралық басылымдарды іске асыру туралы» құжат қабылданды. Әлбетте, бұл құжат елдегі әліпби мәселесімен туындаған қиындықтарды жеңілдететүсері даусыз [32].

Қазіргі Әзірбайжан елі өз алдына дербес ел болғанға дейін де, одан кейін де елдегі тіл саясатының ұлттық мүдде тұрғысынан жүргізілуіне Гейдар Әлиевтің саяси қайраткерлігі үлкен ықпал етті.

Әзірбайжан Республикасы президенті Гейдар Әлиев 2001 жылы 18 маусымда «Мемлекеттік тілді қолдануды жетілдіру туралы» Жарлыққа қол қойып, соған сәйкес 2001 жылы 1 тамыздан бастап әзірбайжан әліпбиін кириллшеден латын графикасына көшіру біртіндеп жүзеге асырыла бастады. Гейдар Әлиев 2001 жылғы 9 тамызындағы Жарлығымен Әзірбайжан Республикасында «Әзірбайжан әліпбиі мен тілі күні» бекітілді. Осы Жарлыққа сәйкес Әзірбайжан Республикасында 1 тамыз әзірбайжан әліпбиі мен тілі күні болып тойланады [33].

Қазіргі кезде Әзірбайжан Республикасының мемлекеттік тілі – әзірбайжан тілі дамудың жаңа жолына түсті. 1990 жылдан бастап Әзірбайжан Республикасындағы қоғамдық-экономикалық және саяси-әлеуметтік аса маңызды мәселелердің бірі елдегі мемлекеттік тілді дамыту болып келеді.

Негізгі тілдік мәселелер ретінде мыналарды тануға болады:

1. Тәуелсіз республиканың мемлекеттік мекемелерінің барлығында бірдей мемлекеттік тілдің қолданылуы қанағаттанарлық деңгейде емес.

2. Елдің халықаралық ынтымақтастыққа тартылуына орай, Әзірбайжанға келген шетелдік компаниялардың мемлекеттік тілге деген ықыластары нашар.

3. Бұқаралық ақпарат құралдарында, әсіресе теледидарлық арналарда мемлекеттік тілмен қатар басқа да тілдер қолданылады (мысалы, көркем фильмдер мен көңіл көтеретін бағдарламаларда және т.б. орыс тілінде).

4. Кирилл жазуынан латынша жазуға көшу үдерісі әлі де жалғасуда және бұл – жазу мен емле мәселелерін туындатып, белгілі бір дәрежеде шатастырушылық жағдай қалыптастырып отыр.

5. Мемлекеттік тілді білмейтін мемлекеттік шенеуніктер әлі де болсын баршылық.

6. Қазіргі Әзірбайжан Республикасының мемлекеттік тілі әлемдегі барлық әзірбайжан ұлты өкілдеріне ортақ тілге айналуы әлі де болсын жүзеге аспай жатыр.

Қорыта айтқанда, көрсетілген мәселелерге қарамастан, әзірбайжан әдеби тілінің қолдану аясы жылдан-жылға кеңейіп, қоғамдық-әлеуметтік қызметі жан-жақты бола түсуде. Ол өз мемлекеттік дәрежесін алған сонау 1978 жылдан бастап үкімет тарапынан қолдау тауып отыр. Әзірбайжан әдеби тілін дамытып өркендетуге қатысты түрлі заңдар шығарылып, олардың нәтижесі жіті бақыланып, жүзеге асырылып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Будагов Л.З. Практическое руководство турецко-татарского языка азербайджанского наречия, – СПб, 1857.

2 Севертян Э.В. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – Москва, 1955.

3 Джафаров С. Лексика современного азербайджанского языка, – Баку, 1959.

4 Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, – М., 1962.

5 Ширәлиев М.Ш. Азәрбаїджан диалектолокіясынын әсаслары, – Баку, 1962.

6 Дәмирчизадә Ә. Мүасир азәрбаїджан дилинин фонетикасы, – Баку, 1960.

7 Мирзезадә Б. Азәрбаїджан дилинин тарихи морфолокіясы, – Баку, 1962.

8 Мехәррәмова Р. Чаһанкіров М., Азәрбаїджан дилинин тарихи синтакси-синә даир материаллар, – Баку, 1962.

9 Чаһанкіров М. Образование азербайджанского национального литературного языка. – Баку, 1977.

10 Волкова Н.Г. Кавказский Этнографический Сборник, Статья: Этнические процессы в Закавказье в XIX-XXвв. – IV. – СССР, Институт Этнографии им. Маклая М. АН СССР, – Москва: Наука, 1969.

11 Баскаков Н.А. Тюркские языки. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – С.117

12 Гаджиева Н.З. Азербайджанский язык // Языки народов СССР: в 5-ти томах. Тюркские языки. – М.: Наука, 1966.

13 Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы, 1972.

14 Бизақов С. Түрік әлемі. – Алматы, 1998.

15 Татарские языки. Литературная энциклопедия. Архивировано из первоисточника 5 февраля 2012.

16 Шнирельман В.А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье / Рецензент: Л.Б. Алаев. – М.: Академкнига, 2003. – С.34-35. – 592 с. – 2000 экз. – ISBN 5-94628-118-6

17 Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Сборник документов). – Баку, 1998.

18 Сумбатзаде А.С.. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа – Баку Элм. 1990:

19 Азербайджанский язык, Энциклопедия Кругосвет.

20 Алпатов В.М. 150 языков и политика. 1917-000. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. – М.: Крафт+, Институт востоковедения РАН, 2000.- С. 48.

21 bugin.kz/

22 Азербайджанская Республика. –Баку: «Азербайджан», 1997.

23 azerbaijans.com/content_935_ru.html

24 Брянцева Г.Г. «Азербайджанский язык», Большая советская энциклопедия, издание третье, – Москва, 1970.

25 Бабаев Р.Я. Общественно-политическая лексика азербайджанского языка: дис. канд. филол. наук : 10.02.02. – Махачкала, 2006.

26 Постановление об опубликовании декларации Совета Министров Азербайджанской Республики. 21 июня 1918; Постановление Совета Министров Азербайджанской Республики о признании тюркского языка государственным временном допущении в правительственных учреждениях употребления русского языка. 27 июня 1918; Постановление Совета Министров Азербайджанской Республики национализации низших и высших начальных школ, а также средних учебных заведений. 28 августа 1918 г; «Постановление Совета Министров Азербайджанской Республики об изменении постановления о национализации школ». 13 ноября 1918 г, Постановление Совета Министров Азербайджанской Республики об утверждении кавалерийского устава на тюркском языке и формы Азербайджанской армии. 11 февраля 1919 г; О Постановлении Совета Министров Азербайджанской Республики об образовании комиссии по реформе арабского алфавита. 21 марта 1919 г.

27 Яковлев Н. Проблемы национальных письменностей восточных народов СССР // Новый Восток. – 1928. – № 23 – 24.

28 КССР Министрлер Советінің «Республиканың қоғамдық және кооперативтік ұйымдарында мемлекеттік аппаратта іс қағаздарын ана тілінде жүргізуді жақсарту шаралары туралы» қаулысы 1958 жылы 12 ақпан.

29 Выписка из Конституции Азербайджанской ССР 1978 г.

30 Закон Азербайджанской Республики О восстановлении азербайджанского алфавита с латинской графикой. (25 декабря 1991).

31 Указ Президента Азербайджанской Республики Об усовершенствовании применения государственного языка. 18 июня 2001 г.

32 Распоряжение Президента Азербайджанской Республики «Об осуществлении массовых изданий на Азербайджанском языке на латинской графике» несомненно, поможет решить проблемы, связанные с алфавитом в стране» 2004 год 12 январь.

33 Сегодня – День азербайджанского алфавита и языка. Информационное Агентство «The First News» (01 августа 2009).

Қырғыз әдеби тілі

*Оспанова Баянды Рамазанқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Қырғызстан – Орта Азияда орналасқан тәуелсіз ел. Жер аумағы – 198,5 мың км². Халқы – 5,2 миллион адам. Қырғыздар (60,6%), орыстар (15,3%), өзбектер (14,3%), украиндер, татарлар, қазақтар, ұйғырлар, немістер, тәжіктер, дүнгендер т.б. ұлт өкілдері тұрады. Ресми тілдері – қырғыз және орыс тілдері. Олардың аралық бұтаққа жататын түркі халықтарының ішіндегі саны жағынан алғашқы орында. Қырғыз тілі қыпшақ тобына жатады. Қырғыз тіліне жақын тіл – алтайлықтар тілі, ол алтай тілі мен қазақ тілі ортасындағы аралық тіл секілді. Қырғыз тілінде моңғол тілінен ауысқан сөз көп те, араб-парсы кірме сөздері аз. Морфологиялық құрылымы жағынан қырғыз тілі жалғамалы (аглютинативті) тілге жатады, солтүстік және оңтүстік диалектілеріне бөлінеді. Әдеби тілі солтүстік диалектісі негізінде қалыптасқан, оңтүстік диалектісінде қазақ, өзбек тілдерінің әсері байқалады. Қырғыз тілінің әліпбиі 1928 жылға дейін араб жазуы, кейін латын әліпбиі, 1940 жылдан кирилл әліпбиі негізінде қалыптасқан. Қырғыз халқының шығу тарихына қатысты ғылымда әртүрлі көзқарастар бар. Сібір «Енисей» мен Орта Азия «Тянь-Шань» қырғызы деген екі атауға байланысты әртүрлі пікірлер айтылады. Ал тарихи деректерге көз жіберсек, түркі халықтарының тарихы мен өзіміздің тапқан деректерге сүйенсек, қазіргі Қырғызстан жеріндегі алғашқы мемлекеттік құрылымдар б.з.д. II ғасырда пайда болған. Бұл өлкені адам баласы ежелгі тас дәуірінен (бұдан 300 мың жыл бұрын) мекендей бастаған. Біздің заманымыздан бұрынғы VII-VIII-ғасырларда тайпалық одақтар құрылып, сақ тайпалары (біздің заманымыздан бұрынғы VII – III ғасыр), кейіннен үйсіндер (біздің заманымыздан бұрынғы II ғасыр – біздің заманымыздың V ғасыры) өмір сүрді. Оңтүстік аудандар Қушан патшалығына (біздің заманымыздың I-IV ғасырлары) бағынды. VI-VII ғасырларда Батыс Түрік қағанатының орталығына айналды. Көшпелі тайпалар арасында орхон, соғды жазулары тарады. Шу, Талас, Ыстықкөл аудандарында қалалар бой көтерді [1]. Қырғыз ұлты ұзақ тарихқа, шұғылалы мәдениетке ие ежелгі ұлт. Қырғыз балалары жеті жасынан бастап ақ қисса-дастандар мен ата-баба шежіресін жаттап өседі. Бүкіл әлем халқы көз тіккен халық ауыз әдебиетінің кесек туындысы, тарихи эпос – «Манас» дастаны – қырғыз ұлтының тарихы мен мәдениетінің энциклопедиясы. Қырғыздар ұзақ тарихқа және шұғылалы мәдениетке ие ежелгі халық, ержүрек те қайсар, қажырлы да парасатты, бостандыққа құмар ұлт.

«Қырғыз» атауының шығуы мен мағынасы туралы «Қырық ру», «Таудағы оғыздар» деген көптеген аңыздар бар. Ертеде, бұдан 2000 жылдан астам уақыт бұрын, Қырғыз ұлтының ата-бабасы Енисей өзенінің жоғарғы аңғарын мекендеген, тарихтан бері Чин, Хан, Уей, Жин, оңтүстік-солтүстік хандықтар, Сүй – Таң, Сұң, Ляу, Юан, Миң, Чиң дәуірлерін көктей өтіп біртіндеп жылжып Тәңірі тауы баурайы мен Памир үстіртіне көшіп келген. Ұзақ тарих көшінде өзге ұлттармен үздіксіз бірігу арқылы біртіндеп дамып бүгінгі қырғыз ұлты қалыптасқан.

Қырғыз тілі Алтай тілдері жүйесінің түркі тілдері қатарына жатады. Қырғыз ұлтының әдеби мұрасының ішінде ауыз әдебиеті маңдайалды орында тұрады. Ол миф, аңыз, ертегі, тарихи эпос, дастан, халық әні қатарлыларды қамтиды. Бұл халық жасампаздығының көлемі зор, мазмұны бай, тақырыбы алуан, таралуы кең. Басым көпшілігі суырып салма ақындық таланты бар, балалар жеті жасынан бастап қисса-дастандар мен жеті атасының шежіресін жатқа біледі.

Қырғыз ұлтының халық ауыз әдебиетінде жұрттың бәрі әдемі әндер мен өлеңдерге төтенше қызығады. Қырғыздардың аузында жатталып, жүрегінде сақталған әйгілі тарихи эпос «Манас» Манас әулетінің сегіз ұрпаққа дейін басқа ұлттың шапқыншылығына қарсы тұрып, кіндік қаны тамған туған жері мен қырғыз халқының бейбіт өмірін қорғаған күресін басты тақырып етіп жырлаған. Бұл әлем назарын өзіне аударған халық ауыз әдебиетінің кесек туындысы.

VI ғасырдың басында Алтай, Сібір, Моңғолия жерінде түрік тайпаларының үстем тап өкілдері бірігіп, күшті әскер күшіне сүйенген Түрік қағанаты атты феодалдық мемлекет құрылды. Қырғыздың қазақтармен тарихи тамыры бір, олар ғасырлар бойы аралас-құралас бірге тұрып келген. Бұған байланысты Шәкәрім Құдайбердіұлының пікірі қызығушылық тудырмай қоймайды. Ол өзінің түрік, қазақ, қырғыз руларының тарихы – «Хандардың династиясы» деген шығармасында былай деп жазады: «XVI ғасырдың ортасында XVIII ғасырдың басында қазақ хандығының құрамына кірген алты ірі саяси бірлестік «Алты алаш» деп аталды. Олар: ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз, қырғыздар, қарақалпақтар және құрамалар (Орта Азиядағы жартылай отырықшы қыпшақ рулары). Хандық тарқаған соң, XVIII ғасырдың ортасынан бастап, «Үш алаш» ұғымы үш жүз мәнісінде айтыла бастайды және «Алаш» сөзі қазақтың баламасына айналды» [2].

Одан әрі Ш.Құдайбердіұлы қазақтың тарихы туралы: «Қытай жазбаларынан білгеніміз, біздің халқымыз Шистің (Сияр) ұрпақтарынан, со немесе сег тайпасынан тарайды. Үрім-бұтағы көбейген со (се, сег) өз орнынан жылжып, төртке бөлініп кеткен. Біреуі Солтүстік Алтайда, Кубанды, орысша Кутаны өзенінің жағасына орналасқан. Екінші бұтағы – Ану жаңа Ган (Абахан жаңа Енисей) өзендерінің ортасында жайғасқан қырғыздар. Үшіншісі – Шу өзенінің бойында қалған шулықтар қытайша

«Чу Кси». Төртіншісі – қытайлар Тукю деген.

Біздіңше, түркілер Шу өзенінің жоғарғы сағасында, жартасты таудың етегінде орын тепкен. Басқа да рулар Тукюге бағынып, бір ел атанғандықтан, Тукю біздің ұғымымызда Тукю мемлекеті. Былайша айтқанда Тукю патшалығы болмақшы. Кейіннен ол әртүрлі хандықтарға ыдырап, басқа аттарды иеленсе де, олардың бірде-бірі өздерінің ежелгі аты Түркіні ұмытқан жоқ», – деп жазған [2, 14-15 бб.].

Бүгінгі күнде Шу өзенінің бойымен қырғыз-қазақ мемлекеттік шекарасы өтеді. Тарихқа көз жіберсек түрік қағанатының жері Солтүстік Моңғолиядан бастап Шығыс Еуропаға дейінгі өңірге дейін созылып, қоныс өрісі Әмударияның жоғарғы ағысына дейін жетеді. Қырғыздыр да осы қағандықтың құрамына кірді.

Бұл мемлекет туралы жазба деректер Түрік империясының өз тілінде VII-VIII ғасырларда жазылған Орхон-Енисей жазбалары арқылы белгілі. Бұл ескерткіштер түркілер мекендеген Енисей өзенінің бойы мен қазіргі Моңғолия жеріндегі Орхон өзені маңайынан табылғандықтан, «Орхон-Енисей» жазуы деп аталып кеткен.

Ескерткіштер – VII-VIII ғасырлардағы түркі ру-тайпаларының іргелі елі Түрік қағандығының тұсында Білге қаған, Күлтегін (әскер басы), Тонькөк (ақылшы, кеңесші) сияқты атақты адамдарға арнап тұрғызылған құлыптастағы жазулар. Алғаш рет түрік атауы 542 жылы қытай жазбаларында кездеседі. Түрік атауы моңғолша тау сияқты дулыға дегенді білдіреді, кейде, түрік атауы ақсүйектер деген мағынада да қолданылады. Ал қытайлар түріктерді сюннулердің (ғұндардың) ұрпақтары деп санаған. Түріктер 546 жылы Алтайды мекендеген теле /тирек/ тайпасын жеңіп, олардың 50 мыңнан астам әскерін тұтқынға алып, өз армиясына қосып алды. 552 жылы көктемде түріктердің билеушісі Бумын өздерінің билеушісі аварларға (жуань-жуандарға) қарсы шығып, оларды ойсырата жеңіп, Түрік қағанатын құрады. Түрік ордасының алғашқы қағаны Бумын болды.

Бумын қаған 553 жылы қаза табады. Оның мұрагері Мұқан-қаған (553-572жж.) билік құрған жылдарда Түрік қағанаты Орта Азияда саяси үстемдікке ие болды. Олар маньчжуриядағы кидандарды, Енисейдегі қырғыздарды бағындырып, Солтүстік Қытай мемлекетінен алым-салық алып тұрды [3].

Бір тілде сөйлеген түркі халқының құрамында оғыз, қарлұқ, қырғыз, түргеш, ұйғыр, қыпшақ сияқты т.б. 30-дан астам ру-тайпалар біріккен. Бұл тайпалар шығыстан батысқа қарай жылжып, қазіргі қазақ жеріндегі үйсін, қаңлы тайпаларымен бірігіп, оларды өздеріне сіңіріп жіберген.

Түріктер әуелгіде Орта Азияны өзіне бағындыруда Каспий теңізінен Солтүстік Үндістан мен Шығыс Түркістанға дейінгі жерлерге ие эфталиттерге қарсы Иранмен одақ құрып, 587 жылы Бұхара түбінде оларды жеңеді. Тохаристан облысы Иран қарауына өтіп, Батыс түрік қағанаты

мен Иранның саяси ықпал жасау аймағының шекарасы Амудария бойымен өтеді.

Түріктер Орта Азияны жаулап алғаннан кейін Жерорта теңізіне баратын Жібек жолына иелік ету жорықтарын бастап Иранға қарсы Византиямен одақтасты. 571 жылы түріктердің әскери қолбасшысы Естеми Солтүстік Кавказды басып алып, Керчь шығанағына (Боспорға) шығып, 576 жылы Қырым жеріне енеді. Бірақ Естеми өлгеннен кейін, қағанат ішінде билік үшін қырқыс басталды. Өзара қырқыс пен әлеуметтік қайшылықтар қағанатты қатты әлсіретіп, 588 жылы Герат түбінде түріктер Иранның жеңіліс тапса, 590 жылы Византия Боспорды қайта жаулап алады. 581-618 жылдары Солтүстік Қытайдың қағанат шекараларына шабуыл жасауы қағанатты одан бетер әлсірете түсіп, Түрік қағанатындағы саяси күйзеліс ақырында 603 жылы қағанаттың екіге – Шығыс және Батыс қағанаттарына бөлінуімен аяқталады.

Батыс түрік қағанаттың астанасы Жетісу жеріндегі Суяб қаласында (қазіргі Тоқмақ қаласына жақын жерде), ал жазғы орталығы Мыңбұлақта (Түркістан төңірегі) болды. Батыс түрік қағанаты ежелгі үйсін жерін жайлап, Қаратаудың шығыс баурайынан Жоңғарияға дейінгі жерді өздеріне қаратты. Сонымен қатар ол Шығыс түрік қағанатының Шығыс Түркістан және Орта Азияның Самарқанд, Бұқара тағы басқа қалаларын басып алды. Осы қалаларда қағанның орынбасарлары отырды.

Батыс түрік мемлекетінің бірінші басшысы – қаған жоғарғы билеуші, бүкіл жердің иесі болды. Жоғарғы лауазымдар – жабғы, шад және елтебер қаған әулетінен шыққандарға берілді. Сот қызметтерін бұйрықтар мен тархандар атқарды. Негізгі еңбекші халық – «қара бұдын» (қара халық) деп аталды. Жегуй қаған (610-618 жж.) мен оның інісі – Түн-жабғы қаған (618-630 жж.) билеген кезде қағанаттың күш-қуаты арта түсті. Тохарстан мен Ауғанстанға жасаған жаңа жорықтар мемлекет шекарасын Үндістанның солтүстік-батысына дейін кеңейтеді. Батыс түрік қағанаты мал және егін шаруашылығымен шұғылданды. Қалаларда сауда-саттық кеңінен өрістеді.

VII ғасырдың ортасына қарай он алты жылға (640-657 жж.) созылған қағанат ішіндегі өзара тартыс, тайпалар арасындағы соғыс қағанатты әлсіретеді. Осыны пайдаланған Таң империясы Жетісуды басып алып, онда таққа өз адамын отырғызады. Түріктер мен Таң империясы арасындағы үздіксіз соғыстардың нәтижесінде түргештер күшейіп VIII ғасырдың басында Жетісудағы билікті өз қолдарына алады.

Түргеш қағанаты 704-756 жылдар аралығында өмір сүрді. Қағанаттың негізін қалаушы Үшелік-қаған болды. Қағандықтың территориясы Орта Азияның оңтүстік-шығысында Шаш (Ташкент) қаласынан Шығыс Түркістандағы Бесбалық, Турфан қалаларына дейінгі аралықты қамтыды. VI ғасырда Тянь-Шань таулы аймақтарында өмір сүрген түргештер VII ғасырда Жетісуға қоныс аударып, Батыс түрік қағанатының сол қанатының

құрамына енген, халқы ең көп тайпа болған. Қағандық халқының этникалық құрамы негізінен сары және қара түргеш тайпаларынан тұрды.

Жазба деректердің көрсетуі бойынша олар Шу, Талас, Іле бойларында өмір сүрген. Үшелік қаған өзінің негізгі тайпаларын екі Ордаға бөліп, басты орталығын Суяб қаласында, екінші ордасын Іле аңғарындағы Күнгіт қаласында орналастырған. Батыс түрік қағандығының құрамында болған басқа да түркі тілдес тайпаларда түргештердің құрамына енген. Саяси әкімшілік билік қағандықтың ең жоғарғы билеушісі бас қағанның қолында болды. Үшелік қаған қағанатты 20 әкімшілік аймақтарға бөліп, әр аймақта 7 мыңнан әскер ұстады.

706 жылы Үшелік қаған қайтыс болып, оның орнына баласы Сақал қаған (706-711 жж.) отырды. Сақал қаған тұсында мемлекет ішінде бірлік болмай, қаған билігі үшін сары және қара түргеш тайпаларының арасында талас-тартыс басталды. Оның үстіне қағанатқа батыстан арабтар, оңтүстіктен қытайдың Таң империясы, шығыстан Орталық Азия түріктері қауіп төндірді. Ішкі тартыстардың барысында қара түргештер жеңіске жетіп, олардың көсемі Сұлу-қаған (715-738 жж.) билікке келеді. Оның тұсында Түргеш қағанаты күшейіп, нығайды. Мемлекет астанасы Талас (Тараз) қаласына ауысады. Сұлу қаған мемлекет ішінде тыныштық орнатып, бар күшті батыстағы арабтарға қарсы жұмылдыруға мүмкіндік алады. 723 жылы түргештер Ферғана қарлұқтарымен және Шаш тұрғындарымен бірігіп арабтарға күйрете соққы берді. Бірақта арабтар 732 жылы түргештерді ығыстырып, Бұхара қаласын басып алады. 737 жылы Сұлу қаған арабтарға қарсы жорық ұйымдастырып Тохарыстанға дейін жетті, бірақ көп ұзамай жеңіліп, қайтар жолында өзінің қолбасшыларының бірінің қолынан қаза табады. Сұлудың орнына оның баласы Тұқарсан Құтшар қаған болды. Оның тұсында қағанат ішінде сары және қара түргештер арасында билік үшін 20 жылға созылған ұзақ күрес басталып, қағандықтың саяси және экономикалық жағдайы мүлдем әлсірейді.

Осы алауыздық кезінде Жетісуға Алтайдан қарлұқ тайпалары көшіп келіп қоныстана бастайды. Түргештер қарлұқтарға лайықты қарсылық көрсете алмады. Осы жағдайды пайдаланған Қытай империясының Шығыс Түркістандағы билеушісі 748 жылы Суяб қаласын басып алып, содан кейін Шаш қаласының билеушісін жазаға тартады. Оның баласы көмек сұрап, арабтарға барады. 751 жыл Тараз жанындағы Атлах қаласы түбінде Зияд-ибн-Салық бастаған араб әскері мен Гао Сяньжи басқарған қытай әскерлері арасында 5 күнге созылған үлкен шайқас болды. Шешуші сәтте қарлұқтар арабтар жағына шығып, қытай әскерлері ауыр жеңіліске ұшырады.

Қытай әскері Жетісуды ғана емес, Шығыс Түркістан жерін де тастап өз иеліктеріне кетуге мәжбүр болды. Сондай-ақ арабтар да Талас өңірінде тұрақтай алмай, Шаш қаласына шегінді. Осыған қарамастан, іштей әлсіреген Түргеш қағанаты қайтадан қалпына келмей, 756 ж. қарлұқ тайпа-

ларының қысымына шыдамай, біржола құлайды. Осыдан кейін бұрынғы Батыс түрік қағанатының орнына төрт мемлекет: Төменгі Поволжье мен Солтүстік Кавказ жеріндегі Хазар қағанаты, Сырдың орта және төменгі ағысы мен Арал өңірінде Оғыз мемлекеті, Қазақстанның Солтүстік, орталық, шығыс аймақтарында Қимақ мемлекеті, Жетісу жерінде Қарлұқ мемлекеті пайда болды [1].

Қарлұқ қағанаты (756-940 жж.). Қарлұқтар туралы алғашқы деректер V ғасырда олардың тирек тайпаларының құрамында болғандығын айтады. Қарлұқ туралы алғашқы дерек «суй әулетінің тарихында» 581-618 жылдары кездеседі. Онда қарлұқтар өздерінің басты руының атымен бұлақ (було) деп аталған. Қарлұқ тайпаларының әуелгі орналасқан аймағы – Батыс Алтай мен Тарбағатай арасындағы өлке.

VII ғасырдың орта кезінде қарлұқ бірлестігінің құрамына ірі-ірі үш тайпа – бұлақ, шігіл және ташлық кірген. Әмудәриядан бастап Қытайға дейінгі түріктердің барлығын шігіл деп атаған. Олардың біразы Таласқа жақын жерде Шігіл деп аталатын қалада тұрған. Шу аңғарында тұрған қарлұқ қоныстарының орталығы – Баласағұн қаласы. Қарлұқтардың біраз тобы X ғасырда Іле аңғарында, Ыстықкөл мен Балқаш көлдерінің аралығында көшіп-қонып жүрген. Қарлұқтардың көсемдерін «жабғу» деп атаған. Олардың астанасы Қойлық қаласы болды.

IX ғасырдың аяғында қарлұқтардың жағдайы біршама нашарлады. Себебі Орта Азиядан саманидтер әулеті мен арабтардың шабуылы жиілейді. Сөйтіп, саманидтер мен қарлұқ қағандығының арасында Оңтүстік Қазақстан жері үшін ұзақ жылдарға созылған күрес басталды. 893 жылы Тараз қаласына Саманидтердің тегеурінді шапқыншылығы жасалды.

Саманидтер Испиджаб, Тараз қалаларына өз ықпалын күшейтіп, мұсылман дінін енгізе бастады. X ғасырдың басында Қарлұқ қағанатының жағдайы ішкі қырқыс, талас-тартыстардың нәтижесінде әлсіреді. Осы жағдайды пайдаланған Қашғар жеріндегі түркі тілдес тайпалар 940 жылы Баласағұн, Испиджаб қалаларын басып алады да, Қарлұқ мемлекеті құлап, Шу аңғарында Қарахандар әулетінің үстемдігі орнайды.

Оғыз мемлекеті (X-XI ғғ.). Қарлұқ қағанатының солтүстік-батыс жағында, Сырдарияның орта және төменгі бойында, оған жалғасып жатқан Батыс Қазақстан далаларында IX-X ғасырларда Оғыз тайпаларының ежелгі феодалдық мемлекеті қалыптасты. Әйгілі М.Қашқаридің сөздігі «Диуани-лұғат-ат-түрік» бойынша Оңтүстік Қазақстанның жерінде, әсіресе Ыстықкөл мен Шудың орта бойында қырғыз, қыпшақ, оғыз, иағма, чігіл, имек сияқты түркі тілдес тайпалардың қатар өмір сүргендігі белгілі. Осыған қарағанда оғыздардың алғашқы отаны Жетісу болғандығына күмән жоқ.

Алайда VIII ғасырдың екінші жартысынан бастап қарлұқ тайпаларының күшеюіне байланысты оғыздар Сырдарияның орта және төменгі бойына ауа бастаған. Сөйтіп IX ғ. аяғында осы аймақта оғыз тайпалары-

ның бірлескен одағының нәтижесінде партиархалды-феодалдық мемлекет құрылады. М.Қашқари оғыз елінің 22, кейбір деректерде 24 тайпаға бөлінгенін жазады.

X ғасырда Оғыз мемлекетінің астанасы – Янгикент немесе «Жаңа гузия» деп аталатын қаласы болған. Оғыз мемлекеті өзінің саяси және әлеуметтік құрылысы жағынан көне феодалдық мемлекет болды. «Жабғу» атағы бар жоғарғы билеуші Оғыз мемлекетінің басшысы болып саналды. Оғыз жабғыларының орынбасарларын күл-еркін деп атаған. Жабғы мемлекетінде оғыз әскерлерінің бас қолбасшысы «сюбашы» деп аталды. X ғасырдың аяғы мен XI ғасырдың бас кезінде Оғыз жабғысының мемлекетінде алым-салықты тиянақты түрде жинап отыру жүйесі қалыптасқан, бұл жағдай мемлекетте тұрақты басқару аппаратының құрылғандығын көрсетеді.

X ғасырдың аяғында орыс деректерінде оғыздардың 965 жылы Киев князі Святославпен одақтасып, хазарларды және князь Владимир 985 жылы оғыздармен келісе отырып, Еділ, Кама бойындағы бұлғарларды талқандағаны туралы айтылады.

Оғыздардың жер үшін жүргізген ұрыстарының көп жағдайда сәтті болуы, олардың саяси беделін де көтере түскен. Алайда ұзақ жылдарға созылған соғыс, халықтан көп мөлшерде алынған алым-салық оғыз тайпаларының әр жерде бас көтерген наразылықтарын туғызады.

Осы кезде Жент қаласының маңына келіп қоныстанған селжұқтар көсемі Жент қаласындағы оғыз билеушілеріне қарсы көтерілісті бастап, қаланы басып алады. Деректерге қарағанда селжұқтар көп ұзамай қаланы тастап шыққан. Осы кезде ел басына Әлиханның мұрагері Шахмәлік келіп, мемлекет едәуір күшейіп, 1041 жылы Хорезмді жаулап алады. Бірақ Шахмәлік көп ұзамай оғыздарға қарсы қайта көтерілген селжұқтардың қолынан Хорезм түбінде қаза болады.

Селжұқтармен жүргізілген көп жылғы соғыстар оғыз мемлекетін қатты әлсіретті. Сөйтіп, XI ғасырдың екінші жартысында күшейе бастаған қыпшақтар оғыздарды Сырдария, Арал бойынан біржола ығыстырады. Оғыздардың бір бөлігі Еуропаның Шығысына, Кіші Азияға қарай жылжыса, кейбір бөліктері Қарахан әулетінің қарамағында қалды, біраз бөлігі Хорасан селжұқтарының қол астына кірсе, қалғандары қыпшақтардың құрамында қалып, олармен сіңісіп кетті. Оғыз тайпалары қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, түрікмен, өзбек, қарақалпақ халықтарын қалыптастырушы түріктердің бірі болды.

X – XII ғасырларда Жетісу мен қырғыз жерінде Қарахан мемлекеті құрылып, өндіргіш күштер жоғары сағыға көтерілді. XIII-ғасырдың бас кезінен Шыңғысхан империясына, оның ішінде Шағатай ұлысына қарады. XIV-XV ғасырларда ел аумағы Моғолстан мемлекетінің құрамына кірді. XV ғасырдың екінші жартысынан жергілікті қырғыз тайпалары бір орталыққа біріге бастады. XVI-XVII ғасырларда қырғыз тайпалары ал-

дымен Моғолстан, кейіннен жоңғар және қазақ хандықтарының құрамына кірді. Әсіресе жоңғар шапқыншылығы қырғыздарды қатты қырғынға ұшыратты. XVIII ғасырдың аяқ кезінен бастап олар Қоқан хандығына бағынышты болды. Қоқан езгісіне қарсы күресте қырғыздар Ресейден көмек алу мақсатында 1814 және 1824 жылдары Батыс Сібір үкімет орындарымен келіссөз жүргізді. 1863-1876 жылдары Ресейге қосылып, Түркістан генерал-губернаторлығына (1867-1917) қарады.

Бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында алым-салық күрт көбейіп, халықтың тұрмысы қатты нашарлады. 1916 жылы қара жұмысқа адам алу жөніндегі патша жарлығына сәйкес қырғыздар жаппай көтеріліске шықты. 1917 жылы Ақпан революциясынан кейін елде көп үкіметтілік орнады. Қырғыз зиялылары қазақ зиялыларымен бірлесіп, автономияға қол жеткізуге тырысты.

1917 жылдың аяғы мен 1918 жылдың бас кезінде Кеңес өкіметі жеңіске жетіп, ел сәуір айынан бастап (1918) Түркістан АКСР-інің құрамына кірді. Жергілікті халықтың бір бөлігі – наразы топтар, Кеңес өкіметіне қарсы қарулы жасақтар құрды, ақ гвардияшылармен одақтасты. Бірақ бұл көтерілістерді Қызыл Армия басып тастады. 1924 жылы 14 қазанда РКФСР құрамына кіретін Қара-Қырғыз АО құрылды. Белгілі қырғыз тілінің маманы Б.Ю.Юнусалиев қырғыз тілінің жалпыхалықтық сипатының қалыптасу тарихын мынандай кезеңдерге бөледі [4]:

1. VIII ғасырлар қырғыздардың, хакад және тува тілдерімен ортақ сипаттарының пайда болып, Енисейге қоныс тепкен кезеңі; Яғни бұл байырғы қырғыз тілі жөнінде Б.Б.Радлов [5], В.Томсен [6], С.Е.Малов [7], М.Е.Массон [8], И.А.Батманов [9] және тағы басқа ғалымдардың пікірлерінде Хакасиядағы, Тувадағы, Тоолуу Алтайдағы, Моңғолиядағы, Таластағы, Қошқордоғы жазуларда сақталып қалған жазулар б.з.д. III ғ. - б.з. X-XI ғғ. шейін қырғыздар қолданып келген тіл деп есептейді. Ал кейіннен түрколог ғалым: Дроздов Ю.Н. [10] сақтардың тіліндегі түрк тілі (қырғыз) тіліне жақын деген пікірді келтіреді.

Бұл жерде «түрк» деген сөз жалпылама мағынада қолданылып жүруі мүмкін екендігін Кононов А.Н. «Опыт анализа термина «турк» деген еңбегінде ескерткен [11]. Ал көне қытай жазбаларында ғұндардың 20 шақты сөзі мысалы, ch'eng-li - «көк» = «асман»; hier-hō - χiэр-γәу = «йабғу», «жабғу»; eu-ta - wo-lu-to, ao-t'ot = «ордо», «кынгырак» байырғы түрк. k'ingak = эки миздүү ийри бычак» қырғыз тіліне ұқсайды. Демек, қырғыз тілінің элементтері Орхон жазуларынан ерте пайда болып кейіннен өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Бұл жазуы көне қырғыздар пайдаланған тіл және бұл мемлекеттік дипломатиялық іс қағаздар тілі болған.

2. VIII-XIII ғасырлар алтай тілдерімен ортақ белгілерінің пайда болып, қырғыз тайпаларының біртіндеп Енисейдің жоғарғы жағынан батысқа көшу және оңтүстік Алтайға дейінгі ұзақ қоныстану кезеңі;

3. XIV-XVI ғасырлар – Тянь-Шань кезеңі, бір жағынан, тек қана қазіргі қырғыз тіліне тән белгілердің дамуымен, екінші жағынан, Орта Азия халықтарымен байланыс нәтижесі болып табылатын лексика-грамматикалық ерекшеліктердің байқала бастауымен сипатталады; жаңа қырғыз кезеңі.

Орта ғасырдағы қырғыз тілі X ғасырға дейін саяси-соқтығыстардың салдары, соғыс әрекеттері, миграциялар, қырғыз тілінің эволюциялық өсуіне өз кедергісін тигізген. Бірақ Махмуд Қашқариде Киркиз, Кифжак, Угуз, Тухси, Йагма, Жикил, Уграк жана Жаруқтардың тілі – бір, таза түрк тілі [туркийя маұда луга вāхида] екенін, Йамак пенен Башгирт тілі оларға жақын екенін ескерткен. Сонымен әлі бірқатары «бардық Йагма, Тухси, Кифжак, Йабаку, Татар, Кай, Жумул жана Огуздар «з» дыбысын «й» менен алмастырылған, басқаша айтқанда бұл топтағылардан басқалар (оның ішінде қырғыздар қайыңды (жыгач, бак) «казиң», кийизди «кизиз», кездеменің қыйығын (қыйык) «кузук» деп сөйлейтіндігін атап өткен.

Негізінен, ұқсастығы жағынан Махмуд Қашқаридың сөздігінде қолданылған сөздердің біразы қазіргі қырғыз тілінде, ең көнелерін қазіргі кезде де қолданыста бар екендігін атап өткен жөн. Бұдан шығатын қорытынды қырғыз әдеби тілі арыдан бастау алатындығын көрсетеді. Мысалы, Махмуд Қашқариде «курум» – «аска-таш», «амаж» – соко. Қазіргі кезде жерге үйіліп қалған шағыл тасты құрұм десе, қазір амач деп атайды. Бірақ байырғы енисейлік қырғыздардың жазу тілі қазіргі қырғыздардың тіліне тигізген әсері деп кесіп айтуға болмайды. Мысалы: Петров К.И. [12] “Очерки происхождения киргизского народа” еңбегінде «XIII-XV ғасырларда Тянь-Шанда қалыптасқан тіл моңғолдардың шапқыншылығына шейін (XIII ғасырға дейін) Тянь-Шанда жайлаған халық жаңа енисейлік қырғыздарға тиесілі тілге жатпағандығын» баса көрсеткен. Қырғыз тілінің моңғолдардың шабуылына шейін өзгеріске ұшырағандығын академик Болот Жунусалиев (Юнусалиев) те көрсеткен. Мысалы, «қырғыз-алтай тілінде лексика, фонетика жаңа морфологиядағы окшаулықтардан басқа қырғыздың тағай, адиги рулары қолданады: «сонун», «белен», «каалга», «унаа», «керээз», «арга» және т.б.

Біріншіден, бұл сөздер моңғол тіліне кірген барлық тілде (оның ішінде жазба тілінде де) кездеседі; екіншіден, қырғыздың жоғарыда көрсетілген руларынан басқа қазіргі алтай, тува, кээде хакас тілінде де кездеседі. Бұны Б.М.Юнусалиев “К вопросу о формировании общенародного киргизского языка” деген еңбегінде көрсеткен.

Қырғыздар ислам дінінің әсерінен араб әрпін қолданған және қырғыз тіліне араб, иран сөздері енген. Қырғызстанда 1928 жылға дейін қолданыста болса, ал Қытайдағы қырғыздарда араб әліпбиі бүгінге дейін қолданылады. Енисей қырғыздарының тілі 1703 жылға дейін өз алдына дамыған.

4. Жаңа қырғыз кезеңі (XVI ғасырдан күні бүгінге дейін) – қазіргі қырғыз тілі. Теңгір-Таудағы қырғыздардың тілі дамып толықсып байыған кезеңі. Бір сөзбен айтқанда, әдеби тілі қалыптасқан кезеңі деп те айтуға болады. XIX ғасырда Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Тоголок Молдо т.б. араб әліпбиімен қырғыз тілінде өз шығармаларын жазған. Шағатай жазуы мәдениетінің дамығандығына қарамастан, қырғыздар өз әдеби тілін дамытқан. Мұны бүгінгі қытайлық қырғыздардың араб әліпбиіне ыңғайланған жазу мәдениетінен аңғаруға болады.

Араб әліпбиінде Осмоналы Сыдық өз еңбектерін жазған, 1917 жылы Қазан төңкерісінің соңғы жылдарындағы газет-журналдардағы материалдар бұған дәлел. 1928 жылдары реформаланған араб әліпбиіне негізделген жазуды, ал 1927-1940 жылдары латын әліпбиін қолданған. 1935 жылы қырғыз әдеби тілінің әріптерін кириллицаға негіздеу туралы үлкен мәселелер көтерілген. Соның негізінде 1940 жылдан бастап кириллица жазуы қолданылған.

Негізінен, қырғыз әдеби тілі мәселесіне келсек, көптеген ғалымдар Қазан төңкерісінен кейін қырғыз әдеби тілі қалыптасты деген біржақты пікірлер келтіреді. Біздің пайымдауымызша, қазіргі қырғыз әдеби тілі Қазан төңкерісіне дейін қалыптасқан. Оған дәлел – қырғыздың «Манас» жыры мен мақал-мәтелдер, шешендік сөздер.

«Манас» эпосы қырғыз әдеби тілінің қалыптасуының негізгі қайнар көзі десек қателеспейміз. Бұл эпос тілін тек бір диалектіден құралды деп айту өте қиын, өйткені бұл жырда бірде-бір диалектілерге де ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктері өте көп. Ал белгілі ғалым С.Бизақов өз еңбегінде қырғыздар туралы: «1956 жылы Бішкек қаласында өткен қырғыз халқының этногенезіне арналған ғылыми сессияда ғалымдар қырғыз халқының құрамында Орта Азияның түркі тайпалары, әсіресе қарлұқ, ноғай-қыпшақ тайпалары басым болған деген тұжырым жасайды. Ш.Уәлиханов қырғыздардың Енисей алабын, Алтай, Памир таулы өңірін бір мезгілде мекендеуінің себебіне ой жіберген-ді. Ш.Уәлиханов қырғыздар Сібір мен Тянь-Шань аралығында көшіп-қонып жүрген. Тек XVII ғасырда Алтай мен Тянь-Шань аралығында жоңғар мемлекеті пайда болған соң ғана қырғыздардың Енисей алабынан көшуі тоқтаған деген қорытындыға келеді» [13, 123 б.] деген пікір келтіреді.

Біздің пайымдауымызша, XVIII-XVIII ғасырлардағы жоңғар шапқыншылығынан қансыраған қырғыздар Памир мен Ферғанаға қоныстанған болуы керек. Сол себептен болар, қырғыздардың құрамында түркі тектес тайпа құрамына енбейтін келдіке, күркіре, күрен, калча, қалмақ, сарт-қалмақ, қалмақ-қырғыз сияқты моңғолойд топтар кездеседі. Олардың кейбіреулері этнографиялық және тілдік ерекшеліктерін сақтап келгендігін көруге болады.

Әдеби тілдің теориясы бойынша М.М.Гухман қырғыз әдеби тілдің пайда болу процесін іздей келіп, «Манас» эпосының тіліне тоқталып,

оның құрылымының бір диалектіге сыймайтындығын айтады. М.М.Гухман пікірінше, қырғыз әдеби тілінің негізі осы эпос тілінен басталады дегенге келтіреді.

Қазан төңкерісінен соң «Алаш» партиясына көптеген қырғыздар кірді және олардың ішінде Қырғызстанның көрнекті тұлғалары бар еді. Қырғызстан Үкіметінің бірінші төрағасы – Қара қырғыз Советтік автономиялық облысының басшысы Жүсіп Абдрахманов «Алаш» партиясының мүшесі болды. Міржақып Дулатұлы «Қазақ-қырғыз тарихы туралы» зерттеу жазып, қазақтың неге қырғыз деп аталғанын анықтап берген: «Бұрын Қырғыз елі мекен етіп тұрғанда орыстың қалаларын, ауылдарын дамылсыз шауып, мазасын кетіре бергендігі мәлім. Ол кездерде орыстар: «әне қырғыз шауып кетті, міне, қырғыз келіп қалды» деген күйге ұшыраған. Сібірдің оңтүстігіндегі облыстарына үлкен зиян келтіре берген соң, қазақтарды қырғыздай жек көріп, сөгіс орнына «қырғыз» (киргиз) деп атаған. Осы еңбегінде М.Дулатов «қырғыздар да өздерін «алашпыз» дейді», – деп жазған.

Қырғызстан өзінің толыққанды егемендігін Кеңес Одағы ыдыраған соң алды. 1991 жылдың 31 тамызында Қырғызстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Декларация қабылданды.

Қорыта келгенде, түркі халықтарының шығу тегі бір, бірақ ұлт ретінде қалыптасуының тарихын біз тілдік деректерден айқындаймыз және тіл – басты белгісі. Қырғыз халқының әдеби тілі сонау көнеден бастау алғанымен, нағыз әдеби тіл ретінде қалыптасуы кеңес үкіметі орнағаннан кейін деген тұжырымға келуге болады.

Қырғыз Республикасындағы мемлекеттік тілдік саясаты мәселесіне келсек, ең алдымен мына мәселеге тоқтала кеткеніміз жөн. Қазіргі қырғыз әдеби тілі – Қырғыз Республикасының мемлекеттік тілі. Қырғыз ССР-нің Жоғарғы кеңесі 1989 жылы бірауыздан қырғыз тіліне мемлекеттік тіл мәртебесін тіркеу туралы «Қырғыз ССР-нің мемлекеттік тіл туралы» Заңының қабылданғанына 2009 жылы 20 жыл толды.

1989 жылдың қыркүйегіндегі «Қырғыз ССР-нің мемлекеттік тіл туралы» заңында Қырғыз ССР-де, республикада тұрып жатқан өзге ұлттардың еркін тілдік дамуы қамтамасыз етілді. Қырғыз ССР-де әрбір азамат қарым-қатынас тілін еркін таңдауға құқылы. Аталмыш заңның 16-бабында, жергілікті басқару органдары және ұлт топтарының (өзбектер, тәжіктер, немістер, дүңғандар, ұйғырлар және т.б.) аймағындағы басқармаларда мемлекеттік тілмен қатар, өз ана тілін қолдануға құқылы екені қарастырылған. Осы тілдерді меңгермеген тұлғаларға сәйкес аударма қамтамасыз етіледі.

«Қырғыз ССР-нің мемлекеттік тіл туралы» заңын қабылдау, қырғыз тілінің алдағы дамуына үлкен үлес қосты, қырғыз халқының ұлттық сана-сезімінің жоғарлауына, мемлекеттік тіл дәрежесінде беделінің артуына себеп болды. Бұрынғы заң күшін жоғалтты, осыған орай, 2009

жылдың 2 сәуірінде, Қырғыз Республикасының Жоғарғы кеңесі жаңа заң қабылдады.

Қырғыз тілі – түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады, басқа анықтамасы бойынша – түркі тілдерінің шығыс-ғұн бұтағы болып табылады.

Қырғыздардың шамамен 4 млн. адамның 2,5 млн. Қырғызстанда, ал қалғаны Қытайда, Моңғолияда, Ауғанстанда, Пәкістанда, Қазақстанда, Өзбекстанда және Тәжікстанда тұрады.

Қазіргі күнде қырғыз тілінде 3 диалект бар: солтүстік, оңтүстік-шығыс, оңтүстік-батыс диалектілері. Қырғыздың батырлық дастаны «Манас». Осы дастан қырғыз әдеби тілінің қалыптасу кезеңдерін саралауға негіз бола алатынын көптеген ғалымдар айтып жүр.

Зерттеушілердің айтуынша, қырғыз тілінің тарихы үш кезеңін қамтиды: көне қырғыз (VIII-IX ғғ.), орта қырғыз (X-XV ғғ.) және жаңа қырғыз (XV ғасырдан бастап). Соңғының шегінде төрт кезең айқындалады:

XV ғасырдан XVIII ғасырдың ортасына дейін, қырғыз тайпаларының бірқатары Қырғызстанның оңтүстігінде бола тұра, солтүстігіндегі ру-тайпалармен өзара тығыз байланысын сақтаған (осы заманғы қырғыз тілі араб-парсылық сөздерді бірыңғай бейімделумен ажыратылады);

XVIII ғасырдың ортасына дейін Ұлы Қазан революциясы, диалектілік алшақтықтардың тереңдеуі;

советтік қырғыздардың ұлттық нығаюымен біртұтас ұлттық тілі белгілі нысанға келеді; айқындаушы үрдісімен ұлттық тілдің дамуы халықтың бір уақытта ағылшын және басқа батыс тілдерінен жаппай кірме лексиканың қолдануы.

Қырғыз әдеби тілі терең және бай ұлттық-поэтикалық дәстүрге толы, оның тарихы жергілікті ежелгі түркі және көне қырғыз руникалық және күншығыс түркі жазбалармен байланысты. 840 жылы Ұйғыр қағанатын жеңген Енисей қырғыздары даму шегін зор көлемді «Манас» дастанымен байланыстырады, оның толық орындалуына шамамен 6 ай қажет.

Дастанның басты кейіпкерінің есемі Талас өзеніндегі Манастың (XIV ғасыр) кесенесімен сабақтасады. Одан басқа, қырғыз әдеби тілінде дастандар мен халық киссалары пайда болды – «Кедейхан», «Курманбек», «Ер Тоштюк», «Джаныш-Баиш», «Табылды Ер», «Сарынды және Бокой», «Олджобай мен Кишимджан» және т.б.

2009 жылы Ош қаласының бірнеше қоғамдық ұйымдарынан орыс тілінен ресми тіл мәртебесін алу туралы өтініштері келіп түскен [14], қатарлас жалпы республикалық тестілеуді өзбек тілінде тапсыруға тиым салу туралы талаптар келді [15]. Сонымен қатар тілдік саясатқа байланысты «Республика» фракциясының әйел-депутаты Урмат Аманбаеваның бастамасы үлкен резонанс туғызған болатын [16]. Соңғысы бойынша, ескертеміз, шенеуніктерге мемлекеттік тілді білмегені үшін айыппұлдар салуды, ал ресми ұғымын конституциядан алып тастауды ұсынды [17].

Халықтың қалаулысы «қырғыз тілі сүйенішті қажет етеді» деп өзінің ұстанымын негіздейді. Ал парламент спикері Асилбек Жээнбеков те айтуда дербес жағдайда, барлық алаптың ресми іс жүргізудің қырғыз тіліне аударылуын қолдайды, яғни барлық құжаттар әуел бастан мемлекеттік тілде жасалуын және қажет болған жағдайда ғана ресми тілге аударылуын құптайды. Тіпті, орыс тілінде жазылған заң жобаларын қарастыруға қарсы болып жатқан депутаттар да бар екендігі кейбір баспасөз беттерінде жазылды [18].

Асқар Ақаевтың кезінде қырғыз тілінің «Тіл туралы» заңында орыс тілін ресми тіл ретінде Ресейге белгіленген. Дегенмен мемлекеттік тілдің орны өзгермеді: ол қоғамда нақты орынды иеленді және иеленуде. Қағидалы түрде айтқанда, оның басты атқаратын қызметі шоғырлану қызметі болуы тиіс, яғни қоғам ішіндегі кедергілерді жою. Әрине, өз тілін ұмытқан, мәңгүрт тұрғындарды ығыстыру арқылы қол жеткізуге болады.

Иврит немесе оны советтік бастаулар, көне еврей тілі деп те атаған, осы ғасырдың басында оны өлі немесе иудейлік ғибадатта ғана қолданылған тіл деп санаған. Энтузиасттардың тырысуымен лингвистикадан және саясаттан мемлекеттің құрылуына ықпал етуші мемлекеттік әдеби тіл болып қалыптасты [19].

Осы тілдің қалпына келіп мемлекеттік тілге айналуын зерделесек, сан ғасырлар бойы жалпыхалықтық қолданыста болып, дамып жетіліп келе жатқан қырғыз тілінің қазіргі тәуелсіз Қырғыз Республикасының мемлекеттік тілі заңды да табиғи болып табылады. Осылай, мемлекеттік қырғыз әдеби тілінің негізделуіне қырғыз әдебиетін дамыту бірінші қадам болып табылады.

Қырғызстанның халық саны жылдан-жылға өсіп келеді. Мемлекетте жылына қырғыз әдеби тілінде жарық көретін балалар мен жасөспірімдерге арналған шамамен 500 баспа кітап шығарылады, ал жылына басылып шығарылатын әдебиеттің көлемі, мысалы 2006 жылы сегіз мың атаудан асқан [20]. Осы кітаптардың 85 пайызы қырғыз тілінде басылып шыққаны үлгі етерлік көрсеткіш.

Әрине қазіргі күнде бұл көрсеткіш күрт төмендеген. Қырғызстанда осы деңгейге жету барысында, мемлекетте қырғыз тілінде әдеби журналды шығаруды қолға алу өте маңызды болады. Мемлекеттік тілді дамыту күштарлығына қарамастан, Қырғызстанның әдеби өмірі халықтан тыс дамып жатыр және негізінен ғаламторға бағытталған.

«Әдеби Қырғызстан» интернет-порталының редакторы Олег Бондаренко: «республикада кітап басылымы құлдырау үстінде» деп атап өте келе: «Оны соңғы жылдар бұзды. Басқа мемлекеттерге қарағанда баспашыларға ешқандай жеңілдіктер, тіпті мемлекет тарапынан қолдау жоқ (Қырғызстанда тіпті ғылыми әдебиетке салық салынады)», - деп хабарлайды ол. Сонда қай деңгейден өрлей басталуы керек. ҚРСУ-дың про-

фессоры, филолог Тағаев Мамед: «қырғыз тілінің әдеби нормалары даму барысында»-деп түсіндіреді. Израильдік тәжірибе көрсеткендей, барлығы ерте ме, кеш пе орнына келеді.

Мысалы, иврит тіліндегі «телефон» кірме сөзін, жаңа «сахрахок» [21] сөзімен ауыстыруға келмеді, дегенімен «футбол» сөзі «кадурегель» сөзімен ауыстырылды. Егер әдеби тіл дамымаса, ол әдебилік қызметін жоғалтады. Төмендеген көрсеткіш қоғамның дамуын тежейді. Нәтижесін кенеттен мәдени деңгейдің төмендеуінен байқауға болады. Дегенмен Қырғызстанда, қырғыз тілінің деңгейінің жоғарламауы, барлығымыздың орыс тілін қолдануымызға байланысты.

Әдеби қырғыз тіліне сұраныс жоқ. Олег Бондаренко Қырғызстанның әдеби порталының көптеген жас авторлары ұлтына қарамастан, орыс тілінде жазатындығын атап өтеді [22].

Алайда бұл орыстілді қолдаушы топтың пікірі болуы мүмкін. Бұл ресми көрсеткіш емес, бұл нақты мемлекеттік тілдің даму көрсеткіші, сонымен қатар бұл негізгі әрекет. Өкінішке қарай, жазушы – шенеунік емес, ал әдебиет – іс-қағаздарын толтыру емес. Нағыз ақын, басшылыққа тәуелді болмайды. Оны қырғыз тілінде жазуға мәжбүрлеу мүмкін емес. Сондықтан, оны өз қалауымен жасауға түрткі болу керек деген орыс тіліне деген жанашырлықты көрсетеді. Басқа тілді жоққа шығару арқылы тілді дамыту мүмкін емес. Мемлекетте орыс тілінде оқитын миллионнан астам адам тұрады және орыс тілінде жазатын авторлар аз емес» - деп хабарлайды NEWSru.co.il ғаламтор баспасы [23].

Осындай көрсеткіштер қоғамдағы этникалық нақтылықты көрсетеді, мемлекеттік тілдің басты қызметі – шоғырлаушы қызмет. Қандай да бір тілдің артында белгілі бір идеология бар болуы жаман емес. Тілді үйрену зияткерлік тәжірибеден тыс іс-әрекет екенін айта кеткен орынды болар. Бұл іс-әрекет үйренушінің ашықтығы мен сезу қабілетіне тәуелді екені анық. Бұл жерде, сенің қырғыз әдеби тілін меңгеруің түсініксіз және қолжетімсіз болады, себебі тілді жетік деңгейде меңгеру мүмкін еместігін тәжірибелер көрсетеді. Бала кезден тек орыс тілінде сөйлейтін астаналық қырғыздарға, осы жағдайға байланысты қиын болады, себебі өздерінің қырғыз тілін жетік меңгерген және орыс тілінде акцентпен сөйлейтіндердің тарапынан зардап шегеді [24].

«Егер сен қарапайым қырғыз болсаң және қырғыз тілінде акцентпен сөйлесең, сені не күлкімен, не жиіркенішпен қабылдайды»- дейді Бішкектік журналист-блогер Бектұр Іскендер. Бұл жағдайды шешуге тек әлеуметтік психология көмектесе алады. Шоғырлану қызметінен басқа мемлекеттік тілдің екі маңызды қызметтері бар, олар: ғылымдағы және білім беру саласындағы қызметтері.

Ал ғылыми әлеуетті салыстырмалы нөлден және ғылыми лексикасы дамымаған тілде жасап байқап көр! Мұнда, әрине, еңсе де түсуі мүмкін. «Адамдардың әлеуметтік әрекеттестігінің тәжірибесі көрсеткендей,

күрделі техникалық немесе медициналық тіл басталғанда, қарапайым, күнделікті қолданыстағы қырғыз тілі бітіп, орнына ғылыми орыс тілі келеді. Айталық, медицина қызметкерлері адамның қандай да бір ішкі мүшесінің қырғыз тілінде атауын білмегені немесе индустриялық технологияларда мамандар белгілі бір тетіктің техникалық үдерісті тәптіштеуді белгілей алмауы ақылға қонбайды, себебі мынадай сөздер қырғыз тілінде жоқ.

Сол себептен күрделі ғылымдардың шеңберінде жұмыс істейтін ұлты қырғыз адам, ғылыми ақпаратты танып-білуі үшін, ол орыс тілін қолдануға мәжбүр, ал қырғыз тілі жай тұрмыстық қарым-қатынас үшін қалады» деп мойындайды қырғыздар.

Ғылым және білім тілі болу қазіргі уақытта республикада экономиканың дамуының деңгейімен толқулы экстралингвистикалық алғышарттары мен өнеркәсіптің түрлі салалары жоқ» – деп белгілейді, Қырғызстанның зерттеушісі, филология ғылымдарының докторы З.Дербишева. Сонымен қатар ол, қырғыз тілінде білім беру туралы былай дейді: «балалардың ғана емес сонымен қатар ересектердің түсінуіне ауыр тиетін қырғыз тілінде жайдан-жай қабаттасқан мағынасыз сөздерге толы бастауыш сыныптарға арналған математика пәні бойынша оқулықтардың қырғыз тіліндегі аудармалардың деңгейіне қарап жорып айтуға болады» [25].

Жалпы айтқанда, диагноз қойылды, тек қана шипа жетіспейді! Тәжірибе көрсеткендей осындай «аурумен» халық ғасырлап өмір сүре алады. Дегенмен, билингвизм тәжірибесін жанкештілікпен қолданудың орнына үштілдікке мақсат қою қажет екендігін алға тартады. Қандай да бір тіл «тақырға отырғызғанда», абыржымастан басқа тілге ауысуға болады. Бірінші кезекте жастар арасында жеңіл және қозғалғыш тілдік тәртіпті тарату керек. Жас ұрпақтар мемлекеттік тілді жоғарыдан жарлықсыз-ақ алға тартуға болатынын көрсетуде.

Қырғыз тілін Google Translate ғаламтор-қызметіне қосу туралы жобаның пайда болғанына көп уақыт болған жоқ. Ал түрлі-түрлі бюрократтық бөлімнің аласұрыстары жоққа шығып, әлдеқандай із де қалдырмайды. Қазір орыс және украин тілдеріндегі ауылдардың атын (мысалы, Васильевка немесе Александровка) қырғыз тіліндегі атауларға өзгерту қолға алынып, бүгін қырғыз тіліндегі атаулармен алмасып жатыр. Қырғыз тілі - Қырғызстан Республикасының байырғы халқы қырғыздардың әдеби тілі. Төңкеріске дейінгі деректерде қырғыздарды буруттар, қара қырғыздар немесе жабайы тас қырғыздар деп атаған.

Халықтың атауына сәйкес тіл де қырғыз тілі деген атауға ие. 1989 жылғы халық санағы мәліметтері бойынша КСРО-дағы барлық қырғыздардың саны 2529 мың. Қырғызстаннан тыс жерлерде қырғыздар Өзбекстанның Ташкент, Ферғана, Самарқанд, Әндіжан және Наманган облыстарында (142 мың адам), Тәжікстанның Гарм облысы мен Таулы-Бадахшан автономиялы облысында (48 мың адам), Қазақстанның Қырғызстан-

мен іргелес жатқан аудандарында және Ресей Федерациясының бірқатар аудандарында (1979 жылғы мәлімет бойынша 29 мың адам) тығыз қоныстанған.

Қырғыздардың біраз топтары Қытайдың Синьцзян провинциясында (Қызылсу автономиялы ауданы), Ауғанстанның солтүстік-шығыс бөлігінде және Пәкістанда тұрады. Қазіргі қырғыз тілі оңтүстік және солтүстік деп аталатын екі диалектіге (немесе оңтүстік және солтүстік говорлар тобы) бөлінеді. Олардың негізінде аймақтық ерекшеліктер жатыр (оңтүстік диалект - қазіргі Ош пен Талас облыстарының оңтүстік-батыс, солтүстік диалект - Солтүстік Қырғызстанды толық: Ыстықкөл аңғарлары, Шу алқабы және Нарын облысының аймақтарын қамтиды).

Қырғыз диалектілерінің жіктелуі біршама шартты сипатқа ие. Өйткені көптеген сөздердің таралуы мен диалектіні құрайтын говор немесе говорлар тобының шартты шекарасынан шығып кетеді. Қырғыздар тығыз қоныстанған жерлерде негізгі ауызекі сөйлеу тілі қырғыз тілі болып табылады.

Қырғыз өлкесінде тұратын көп ұлтты халық және төңкеріске дейін өзінің ұлттық жазуының болмауына байланысты қырғыз тілінде сөйлеушілер екі тілді игерген: қырғыз-тәжік, қырғыз-қазақ және қырғыз-орыс. Қырғыз тілінің толық қалыптасып, өзіндік ерекшеліктері орныққан жалпыхалықтық сипаты, ең алдымен, халық ауыз әдебиетінің туындылары, мәңгілік дастан «Манас» пен шағын көлемді эпикалық шығармалар («Тештүк», «Қурманбек», «Қожожаш», «Эр Табылды», «Жаныш-Байыш», «Кедейкан» және т.б.) тілінде көрінеді.

Жалпыұлттық қырғыз әдеби тілі Қазан төңкерісінен кейін ғана солтүстік говорлар тобының фонетикалық және лексикалық ерекшеліктері басым болып келетін барлық диалектілердің (говорлардың) тілдік сипаты негізінде қалыптасты. Жалпыұлттық қырғыз тілінде басылған көптеген қоғамдық-саяси, көркем және арнайы әдебиеттер, аударма еңбектер, арнайы және күрделі сөздіктер бар. Қырғыздар тарихындағы тұңғыш ұлттық-әмбебап энциклопедия ана тілінде жасалған.

Қырғыз тілінде мерзімді басылымдар шығып тұрады, теле-радио хабарлары жүргізіледі. Сахна, жиналыс, пікірталас және іс-жүргізу тілі болып табылады. Жалпы білім беретін қырғыз орта мектептерінде, аралас мектептердің (қырғыз-орыс, қырғыз-өзбек және т.б.) қырғыз сыныптарында, қырғыз тілі мен әдебиетінен мұғалімдер дайындайтын педагогтік жоғары оқу орындарында, бастауыш мектеп пен мектепке дейінгі мекемелерге мұғалімдер даярлайтын орта арнаулы оқу орындарындағы білім беру қырғыз тілінде жүргізіледі.

Оқу-тәрбиелік мақсатқа сай дайындалатын жалпы білім беретін орта мектептер мен орта арнаулы оқу орындарына (педучилищелерге), университеттер мен педагогтік жоғары оқу орындарының филология фа-

культеттеріне арналған оқулықтар мен оқу құралдары, бағдарламалар мен әдістемелік көрсеткіштер қырғыз тілінде басылады.

Алғашқы ұлттық қырғыз жазуы араб графикасы негізінде жасалған. 1926 жылдан басталған біртіндеп латын әліпбиіне көшу 1928 жылы аяқталады. 1940 жылы кириллицаға негізделген жазуға көшеді (қырғыз тіліне тән дыбыстарды білдіретін қосымша *ң, у, ө* әріптері енгізілген). Қырғыз тілін тарихи кезеңдерге бөлуге қатысты бірізді толық пікір жоқ. Бірақ зерттеушілер, негізінен оның оңтүстік сібір мен Орта Азия тілдері қосындысының нәтижесі екендігін айтады.

Қазіргі қырғыз әдеби тілінің қолданылу ауқымы мен аясы мәселесіне келсек бүгінгі күні Қырғызстан полиэтникалық мемлекеттер қатарында. Өйткені бұрынғы кезеңнен бастап мемлекеттің әлеуметтік мәдени өмірінің дамуына әсер ететін ірі және кіші ұлттар өкілдері өмір сүруде. Қырғызстанның этноұлттық құрамы әртекті ұлттардан тұрады.

Жалпы мемлекетте шамамен 90-нан аса этностар тұрады. 2009 жылғы санақ мәліметтері бойынша, ең ірі этностар - қырғыздар (жалпы халықтың 71 % құрайды), өзбектер (14,3%), орыстар (7,8%) және басқа 80 астам ұлт өкілдері үлесін 7,8 % құрайды. Мұндай этноұлттық құрылым Қырғызстанның тілдік бағытына әсер етері сөзсіз.

2009 жылғы санақ мәліметтері бойынша, мемлекеттегі әдеби тілдің әртектілігі этникалық топтардың сандық көлеміне қарай төмендегі көлемде беріледі: қырғыз тілі (3799385 адам), орыс тілі (419017), өзбек (757660), дүнгендер (56541), ұйғырлар (37277), тәжік тілі (42324), түрік тілі (35680), қазақ тілі (22404), татар тілі (20907), украин тілі (5373), корей тілі (8476), әзірбайжан тілі (11530), күрд тілі (12669) неміс тілі (2693).

Республикада ең кеңінен таралған тіл қырғыз әдеби тілін 99 % халық қолданады [26]. Және оның 10,2% басқа этнос өкілдері күнделікті қарым-қатынас тілі ретінде қолданады. Орыс тілі Қырғызстан Республикасының конституциясында ресми тіл болып белгіленген.

Қырғызстандағы орыстардың 100%-ға жуығы осы тілде қарым-қатынас жасайды. 83,6% басқа ұлт өкілдері бұларда негізінен қырғыз әдеби тілімен қатар орыс тілінде қарым-қатынас жасайды. Бұл мәліметтерден байқағандығымыз орыс тілі республикада ұлтаралық қарым-қатынас тілі екендігін аңғартады. Бірақ бұл көпұлтты аймақтарға қатысты ірі және орта әкімшіліктер орналасқан аймақтарда орын алған.

Орта жастағы адамдардан алынған сауалнамалар бойынша орыс тілі екінші тіл ретінде 94,4% үлесте. 2009 жылмен салыстырғанда қырғыз қоғамында қазіргі таңда тілдік жағдай айтарлықтай өзгерген. Соңғы жылдардағы миграциялық үрдістердің нәтижесінде орыс тілінің қолданысы төмендеген.

Республиканың ауылдық жерлерінде орыс тілі мүлде қолданылмайды, есесіне қырғыз әдеби тілі мен өзбек, тәжік тілі қолданылады. Мұндай ауылдарда орыстілді мектептер жоқтың қасы, кеңестік кезеңде бірді-екілі

орыс мектептері болған, қазір ол орыс мектептеріне сұраныс болмағандықтан, жабылған.

Жалпы қарастырғанда Қырғызстанда тілдік қолданыс түбегейлі өзгеріске ұшыраған. Мемлекеттік тіл ретінде қырғыз тілінің мәртебесі артқан. Әсіресе ауылдық жерлерде қырғыз әдеби тілі бүгінде кеңінен қолданады. Қырғыз әдеби тілі өзбектер мен тәжіктердің арасында екінші тіл ретінде кеңінен тараған.

З.К.Дербишеваның көрсетуінше, ересек тұрғындар арасында мемлекеттік тілде өзбектердің шамамен 48,9% және 32% тәжіктер сөйлейді [27]. Ресей Ұлттық статистикалық комитетінің деректері бойынша республикада 2009 жылы қырғыз тілін екінші тіл ретінде есептеушілердің 36%-н орыстар құраған. Республиканың Оңтүстік аймақтарында көпшілік жерлерде өзбек тілі қолданыста, өйткені Қырғызстанда тұратын өзбектердің саны жоғары.

Бүгінге дейін Қырғызстанда маңыздылық жағынан өзбек тілі үшінші орынды иеленеді. Осы аймақтың 15 жастан жоғары тұрғындарының 3,7% өзбек тілін қолданады. Қырғызстанда тұратын тәжіктер мен түріктер үшін екінші тіл маңызына ие. Өзбек тілінде Қырғызстанның оңтүстік облысындағы қырғыз тілді тұрғындар да сөйлей алады. Бұл аймақтарда орыс тілінің маңызы жойылған. Ал 2010 жылғы қырғыз-өзбек арасындағы дүрдараздықтан кейін ел ішіндегі өзбек тіліне барынша шектеу қойылғаны белгілі. Осы оқиғадан кейін қырғыздар ел аумағында өзбек тілінде шығатын көптеген басылымдарды жапты.

Бұдан басқа Қырғызстандағы өзбек тілінде білім беретін жоғары оқу орындарының есігіне де қара құлып салынғанын білеміз. Енді қырғыз билігі ел аумағында өзбек тілін қолдануға толықтай шектеу қойды.

2011 жылдан бастап Қырғызстанда өзбек тілінде мектеп бітірген түлектердің өзбек тілінде сынақ тапсыруын тоқтататындарын мәлім етті. Таяуда Қырғызстанның Білім министрлігі өзбек тілінде білім алған 110 мыңнан астам өзбек балалары қырғыз немесе орыс тілінде ғана сынақ тапсырып, жоғары оқу орнына түсе алатынын жеткізді.

Олар бүгінде Қырғызстанда өзбек тілінде білім беретін жоғары оқу орындары болмаған соң осындай қадамға барғандарын алға тартты. 2010 жылғы оқиғадан кейін Қырғызстандағы бірлі-жарым өзбек тілінде білім беретін жоғары оқу орындардың бәрі жабылған болатын. Содан бері өзбек тілінде білім беретін орта мектептер шетінен қырғыз және орыс тілдеріне көше бастаған еді. Өткен жылдың өзінде Ош облысындағы өзбек тіліндегі жеті орта мектеп ата-аналардың ұсынысымен қырғыз тіліне ауысқан еді. Ал Жалалабад облысындағы мектептерде қырғыз тілінде білім беретін сыныптар көптеп ашыла бастаған. Осылайша, қырғыздар өзбек тілінде білім беретін мектептерді қырғыз тіліне ауыстырып жатыр.

Бұл қырғыз әдеби тілінің дамуына деген қамқорлық. Алайда бұдан бауырлас қос елдің арасында пайда болған салқындықты туындатып

отыр. Енді қырғыз билігі ел аумағында өзбек тілін қолдануға толықтай шектеу қоймақ. Жарлық баспасөзде жарияланып, 2013 жылы 2 шілдеден бастап күшіне енді. Демек, сәтін салса, жиырма жылдан бері айдыны сіресіп қалған қырғыз тілінің мұзы еритін күн келді.

«Бүгінгі күні тіл саясатында мемлекеттік тілді дамыту мәселесі өте өткір тұр. Өлкенің барлық білім беру мекемелерінде оқытылып жатқандығына қарамастан, қырғыз тілін оны ана тілім деп санамағандардың оннан бір бөлігі ғана біледі», – деп жазылған жарлықтың кіріспе тұжырымдамасында.

Кенірек айтсақ, ресми және қоғамдық ұйымдар жүргізген сауалнамалардың қорытындыларынан қырғыз тілін білмеген қырғыздардың арасында өз тілін ана тілім деп есептемейтіндер де кездесетіні байқалады.

Жарлыққа сәйкес, Қырғыз Республикасының Президентіне қарасты мемлекеттік тіл бойынша ұлттық комиссия 2014-2020 жылдар аралығында мемлекеттік тілді дамыту бойынша ұлттық бағдарламаны әзірлеуді қолға алатын болады. Қырғыз Үкіметіне мемлекеттік тілді дамытуға қажетті қаржыны жыл сайын бюджеттен жеткілікті түрде бөліп тұру жүктелді. Биылғы оқу жылынан бастап «Инновациялық 100 мектеп» бағдарламасының аясында орыс, ағылшын тілдерімен бірдей деңгейде қырғыз тілін оқыту жүзеге асырылуға тиіс. Білім және ғылым министрлігі «Қырғызтест» жүйесін әзірлеп, мемлекеттік кадр қызметімен бірлесіп, 2014 жылдан бастап сынақ ретінде, 2015 жылдан бастап міндетті түрде мемлекеттік және муниципалдық салалардың қызметкерлерінің мемлекеттік тілді білу дәрежесін тексереді. Президенттің аппаратына «Мәдениет – Тарих – Тіл» (МТТ) атты жаңа телеарна құру тапсырылды.

Қырғыз тілін үйретудің озық түрлеріне сынақ ұйымдастырылып, қырғыз тілін тез үйрете алатын оқулықтарды басып шығаруға мемлекеттен қаржы бөлінбекші.

Мәдениет, мәлімет және туризм министрлігінің қарамағында қырғыз тілінде кітаптарды басумен және оларды таратумен айналысатын «Қырғызкітап» мемлекеттік кәсіпорны ұйымдастырылады. 2015 жылдың қазанынан бастап телерадиокомпаниялар көркем және ғылыми-көпшілік фильмдерді қырғыз тіліндегі титрмен қосап көрсетуді қамтамасыз ете бастайды. Қырғыз тілін өркендетудің алғашқы кезеңінде, жалпы алғанда мемлекеттік қазынадан 10 миллион сом бөлінетін болды. Бұл Қырғызстанның қазіргі жағдайында әжептеуір ақша.

Өткенге азын-аулақ көз жүгіртсек, бауырлас қырғыз елі өздерінің ана тілін сақтап қалу және дамыту жолында жүз жылдан бері үздіксіз күресумен келеді. Уфадағы Ғалия медресесінде білім алған Ишеналы Арабаев деген қырғыз азаматы қырғыз тіліндегі бірінші әліппені жазып, оны 1911 жылы Уфа қаласында баспадан шығарған. 1924 жылы қырғыз тіліндегі бірінші газет Ташкент қаласында «Еркін Тау» деген атпен жарық көрген.

Қырғыз тілінің дәуірлеу заманы Ұлы Отан соғысы жылдарынан кейінгі кезеңдегі Сталин, Хрущев заманына, Брежнев билігінің басталуына тұспа-тұс келеді. Сол жылдары жартылай орта және орта білім берген мектептерде қырғыз тілі міндетті пән ретінде оқытылып, қырғыз тілін білмейтін басқа азаматтар құрып кеткенде қырғыз тілінде нан сұрап жей алатын дәрежеге жеткен. Сосын қырғыз тілін оқыту, үйрену мәселесі сұйылып, өткен ғасырдың сексенінші жылдарының аяғында сарқылуға шақ қалыпты.

Бір ғана мысалды алға тартсақ, Қырғызстанның сол уақытта Фрунзе деп аталған астанасында қырғыз тілінде сабақ беретін бір ғана мектеп қалған, онда да ол мектеп-интернат болған. Облыс орталықтарына қарай жылжыған бұл үрдіс ауылды жерлерді шарпи алмаған.

Қырғыз зиялыларының күш-әрекетімен горбачевтік қайта құру заманында, 1989 жылдың 23 қыркүйегінде «Мемлекеттік тіл туралы» Заң қабылданды. Соның шарапатынан болар, республиканың астанасы Бішкек болып өзгерді, 1993 жылы 5 мамырда қабылданған Конституцияда мемлекеттің аты Қырғыз Республикасы деп аталып, тіл бағанасында бір ғана тіл – мемлекеттік тіл – қырғыз тілі ғана жазылды. Содан кейін Башкы Мыйзам (Бас Заң) сегіз рет өзгеріске душар болып, қазіргі күнде мемлекеттік тіл – қырғыз тілі мен ресми тіл – орыс тілінің терезесі тең. Ел басшылары Асқар Ақаевтан бастап Алмазбек Атамбаевтың қазіргі жетекшілігін қамтыған жиырма жылдың ішінде өлкеде мемлекеттік тілді өркендету жөнінде талай жақсы құжаттар қабылданған.

Бірақ ешқайсысы аяғына дейін толық орындалмаған. Мысалға – министрлік жетекшілері мемлекеттік тілді меңгерген адам болуы керек деген қаулы. Шетелдік бұқаралық ақпарат құралдары, оның ішінде қазақстандық баспасөз мемлекеттік тілдің дамуы бойынша Қырғызстанды алға кетті деп жазғанымен, шындығында ана тілінің иеленген орны, жағдайы қазіргі кезде мақтанарлық халде емес. Қырғыз Республикасының Жоғарғы Кеңесінен басқа билік органдарының тілі – негізінен орыс тілі.

Кейінгі бір-екі жылда ғана кейбір министрліктер және облыстар іс қағаздарын қырғыз тіліне көшіруді бастады. Қырғызстанның 2010 жылғы конституциясы қырғыз бен орыс тіліне бірдей ресми тіл құқығын бекітіп берген. Қырғызстанда қырғыз тілінің қолданыс аясын кеңейтуге деген талпыныс басым болып тұр. Бірақ бұл орыс тілінде сөйлейтіндерге ұнамай отыр. Олардың айтуынша, қырғыз тілін күшейту өздерінің конституциялық құқықтарына нұқсан келтіреді [27].

2011 жылы 150 ауылдың атын өзгерту туралы ұсыныс жасады. 2011 жылы ақпанның 8-інде қырғыздың Мәдениет және ақпарат министрлігі ешқандай ескертусіз Қырғызстандағы ресейлік «Бірінші арна» мен қырғыздың мемлекеттік хабар тарататын қоғамдық телерадио-корпорациясының таралу жиіліктерін бір-бірімен алмастырған.

Министрлік акпанның 14-і күні, Ресей елшілігінің қарсылығына карамастан, ресейлік танымал РТР және РТР Планета станциялары пайдаланып келген бірқатар телеарна жиіліктерін жергілікті қырғыз станциясына өткізетіндігін мәлімдеді. Ал орыстілді қауым, оның ішінде этникалық қырғыздар да жергілікті бағдарламалардың сапасы нашар дейді [28].

Қолдану деңгейіне, тілдің жекелеген коммуникативті, танымдық сарындық сұраныстарына байланысты өзіндік мотивтерге бөлінген. Оқылатын тілдің деңгейі және оның әлеуметтік қызметі, оның қолданылу ортасын және сапалық өзгешеліктерін айқындайды.

Сыртқы және ішкі мотивацияларды айқындай келе Н.А.Дерябина былай дейді: Мотивацияның деректік негізі адамның қалауына және адамның мақсатына қатысты болады. Сыртқы мотивация (ынта) белгілі бір алға қойылған тапсырмаларды орындауға негізделеді. Енді қырғыздарда қырғыз тілін оқытудың ынталық деңгейіне тоқталайық. Біріншіден - этномәдени. Бұл мотивацияда халықтың тарихы мен рухани салт-дәстүрлеріне қатысты сұраныс, қажеттілік. Екіншіден идеялық-патриоттық; бұл тұрғыда қырғыз әдеби тілінің егемен елдің мемлекеттік нышаны ретінде дамыту қажеттілігі [29].

Онымен қатар тілді оқытудың негізгі мотивацияларының бірі прагматикалық міндеттер болып табылады. Олардың қатарына төмендегі бірнеше салаларды жатқызамыз:

- Жоғары білім алу
- Кәсіби қызметке ену
- Бизнеске кірісе білу
- Кәсіби өсу
- Шығармашылық ұстанымның жүзеге асуы.

Жоғарыда аталған міндеттерге қол жеткізу үшін қырғыз қоғамында қазіргі таңда орыс тілі жұмыс істеуде. Орыс тілінің қызметтік қолданылу аясы қырғыз тіліне карағанда өте кеңірек.

Тілдің деңгейлік қалыптасу тұрғысынан карағанда қырғыз тілін осы кезеңде қоғамдық негізде қалыптастырып, ішкі даму ресурстарын дамыту қажет. Ол үшін ана тілінің күш, қуатын арттыру қажет. Онымен қатар акпараттық көпшілік сұранысына қажетті, ғылыми мәнді, сөздік қоры бай тілге айналдыру қажет.

Т.Б.Крючкованың ойы бойынша, қызметтік қолданылу аясы тар тіл қызметтік қолданылу аясы кең тілмен бәсекелестікте қарсылас бола алмайды. Қандай да болмасын тілді оқу мотивациясы прагматикалық сұранысқа келгенде жол берері анық [30].

Мемлекеттің толыққанды дамуы үшін, яғни әлемдік білім беру, ғылым мен мәдениет деңгейіне көтерілу үшін және жаңа технологияларды меңгеруде бір тіл сұранысты қанағаттандыра алмайды.

Өркениеттілік орныққан кезеңде қоғамдық даму талаптарына сәйкес мемлекеттік тілмен қатар халықаралық маңызға ие тілдерді делдал ретінде пайдалану қажеттілігі туындауда. Тіпті Жапония, Қытай, Корея сияқты мемлекеттерде аса маңызға ие зерттеулер ағылшын тілінде және т.б. халықаралық тілдерде жүргізіледі. Орыс тілінің қолданылу аясын тарылту ұстанымына қарамастан, қоғамдық өмірдің төмендегі салаларында орыс тілі әлі де болса өз маңызын жоя қойған жоқ:

1. Мектепке дейінгі, мектептік, жоғары және кәсіби білім беру салаларында;
2. Интернет және газет басылымдарында, радио және теледидар салаларында;
3. Ресми – қызметтік қарым-қатынас саласында, сот саласында;
4. Ұлтаралық тіл ретінде;
5. Мемлекетаралық қарым-қатынас тілі ретінде;
6. Экономика мен бизнес тілі
7. Ғылым мен ғылыми зерттеулер тілі;
8. Мәдениет пен өнер тілі.

Қырғызстанда кітапханалардағы ақпараттардың 90 пайызы орыс тілінде. Онымен қатар қырғыз ғылымының қалыптасуы мен дамуы біршама жылдар орыс тілінде жүргізілгені тарихи шындық. Қазіргі таңда ақпараттар қоры мол заманда әрбір адам оны қолданады. Интернет - қорлары негізінен орыс тілінде болғандықтан, орыс тілі біршама сұранысықа ие. Сонымен қатар Қырғызстанда әлемдік басқа да тілдер қолданылады. Ағылшын тілі Қырғызстанда екінші тіл болып саналады.

Әлемдік нарықта бәсекелестікке қол жеткізуде және аймақтық нарықта табысты болу үшін ортақ қарым-қатынас тіл әр мемлекетте қолданыста болуға тиісті тіл болып табылады. Осындай қажеттіліктер тұрғысынан көптеген мемлекеттерде ағылшын тілді мемлекеттер немесе франко тілді мемлекеттер деген атаулар дүниежүзінде қалыптасқан. Ал Қырғызстан қазіргі таңда орыс тілі кеңістігіндегі мемлекет болып саналады.

Бізге белгілі болғандай қырғыз тілі Қазан төңкерісінен кейін ғана ғалымдардың арнайы зерттеуіне алынды. К.К.Юдахин, И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиев, Б.М.Орузбаева, К.К.Сартбаев, А.Турсынов, С.Кудайбергенов, И.Джакупов, А.Джаппаров т.б. ғалымдар қырғыз тілінің грамматикасын, тілдік құрылысын зерттеді. Дей тұрғанмен Қазан төңкерісінен кейін басқа да түркі халықтары секілді жазу-сызудың және жазбаның бірегейлендіруі, бір жағынан орыс тілі арқылы ақпараттарға және білім алуға шығу жолдарын жеңілдетті, ал басқа жағынан, 20-40 жылдардағы тілдік реформалар мәдениеттің сабақтасының үзілуіне алып келді және халықтың тарихи зердесінің жоғалуына қауіп туғызды.

Реформациялаудың бірінші кезеңінде араб графикасына негізделген мұсылман дәстүрін, мәдениетін, тілін сіңірген этностың түп тамыры

жойылды. Тілдік реформаның екінші кезеңі Түркияның әлеуметтік-мәдени және этно-саяси үдеуші әсерінен арашалап қалды және мәдени біркелкілік пен ықпалдастыққа мүмкіндік берді. Кеңестік кезеңде қырғыз тілінің даму үдерістері едәуір қарама-қайшы болды. Бір жағынан, кеңестік қоғамда қырғыз тілінің мәртебесінің нығаюы мен қызметінің аумақтануы айтарлықтай болды. Басқа жағынан, бірегейлендіру үдерістері және тілдік ассимиляция қырғыз тілінің әлеуметтік-саяси өмірдегі рөлінің саябырлануына алып келді.

Бұл жайтта жергілікті партиялық зиялы қауымның рөлі айрықша басым болды. Бүгінде Қырғыз Республикасындағы этнотілділіктің басты үдерістері ол қырғыз тілін дамыту және жетілдіру болып табылады. Мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуына байланысты, ол кең әлеуметтік-саяси қызметтерді иемденеді.

Кеңестік кезеңде қостілділіктің дамуы қырғыз халқының санасында ұлттық тілдің маңыздылығына әсерін қатты тигізді.

1989 жылдың бүкілодақтық санақтың соңғы деректерінде 99,3% қырғыздар өздерінің ұлттық тілі деп қырғыз тілін көрсетті. 1989 жылдың 23 қыркүйегінен қабылданған «Қырғыз КСР-ның мемлекеттік тілі туралы» заңы қырғыз тілінің әрі қарай дамуына үлкен үлес қосып, қырғыз халқының ұлттық сана-сезімінің артуына ықпал етті және мемлекеттік тілдің абыройының жоғарлауына әсер етті [31]. Заңның кіріспе сөзінің басында былай делінген: «Лениндік ұлттық саясатының ұстанымдарының бұрмалаушылығынан қоғамдық және мемлекеттік өмірдің барлық салаларында қырғыз тілін қолдану шектеулі сипатқа ие болды, бұл дегеніміз, заң шығарушы құқықтық институттардың деңгейіндегі көмек арқылы қырғыз тілінің дамуы мен оны қорғауды қажет ететін ерекше шараларды қабылдауды қажет етеді.

Қырғыз КСР КСРО халықтарының ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретіндегі орыс тілінің еркін қызмет етуін қамтамасыз етеді. Және басқа ұлттардың өз ана тілдерін қолданудағы құқықтарына қысым көрсетпейді. Заңда жан-жақты даму мен қаржыландыру кепілдендірілген қырғыз тілінің мемлекеттік тіл ретінде дамуы және оны қорғаудың басым бағыттары айрықша баса айтылды. Сонымен қатар, ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретінде орыс тілінің рөлі ерекше аталып өтті.

Осылайша, заңға сәйкес, мемлекеттік басқару органдарының және басқармалардың актілері мемлекеттік тілде қабылданды және екі тілде жарияланды: мемлекеттік және орыс тілдерінде. Еңбектік ұжымдарда көпшілігі мемлекеттік тілді меңгермеген жұмысшылардан құралды, сол себепті ішкі іс-қағаздарын жүргізу мемлекеттік тілмен қатар орыс тілінде немесе басқа тиімді тілде жүргізілетін болады.

Ресми баспадағы мәтіндер, мөртабандар және мекемелердің, кәсіпорындардың және ұйымдардың бланктері мемлекеттік тілде болуы керек және орыс тілінде дубляждануы тиіс.

Заңда басқа тілдердің дамуы қарастырылды. Мемлекеттік басқарманың жергілікті органдары және кішігірім ұлттық топтардың аумақтарының басқармалары (өзбектердің, тәжіктердің, немістердің, дұңғандардың, ұйғырлардың және басқалардың) мемлекеттік тілмен қатар, өз ана тілдерін қолдануға құқылы, сонымен қатар өз ана тілінде мектепте білім алу, баспа ақпараттарын тарату, ұлттық мәдениетті дамыту қамтамасыз етілген. Қырғызстанда мемлекеттік тілге немесе кез келген басқа тілге инабатсыз немесе теріс мақсаттағы қарым-қатынасқа тыйым салынды және тілді таңдау барысындағы азаматтардың құқықтарын қасақана бұзу және тілдік себептерге байланысты азаматтарды қорлау белгілі заңнама тәртібімен жауапкершілікке тартылады. Қырғыз тілін дамыту және қорғау қырғыз тілінің республиканың мемлекеттік және әлеуметтік барлық салаларында жан-жақты және толыққанды қолдануды қамтамасыз ететін басым бағыттар кезеңі болды, бірақ Заңның 5-ші тармағында былай делінді: «Заң Қырғыз КСР-ның аумағындағы қарулы күштерде, шекаралық, ішкі және теміржол әскерлерінде тілдерді қолдануды қабылдамайды».

1989 жылы, яғни заңды қабылдау кезінде, КСРО-да бірлестірілген Қарулы күштер болды, сол себепті осы уақытқа дейін сақталған жеңілдіктер орын алды – көп жағдайда қазіргі қырғыз әскеріндегі бұйрықтар орыс тілінде шығарылады. Дегенмен уақыт өте, мемлекеттік тілге бөлінген қаражат күрт өзгерді, бөлімдер мен штаттық қызметкерлер саны айтарлықтай қысқартылды. Сол кезеңдерде қырғыздарда орталықтық үйлестіруші және жоспарлаушы жұмыстың жоқтығы, тілдік құрылыстың мәселелері өз бетімен жіберілді.

Қырғыз тіліне оқытудың жетілмеген әдістемесі, білікті оқытушылардың жоқтығынан көпшілік орыстілді халықтар тәуелсіздіктің он жыл аралығында қырғыз тілін меңгере алмады. Біріншіден ғылыми өңделген және тексерілген әдістемелердің жоқтығы әсер етті.

Көпшілік мамандар қырғыз тіліне қалай оқыту, азаматтардың қандай топтары тілді үйренуді қажет еткендігін, мектеп оқушылары мен студенттерді және т.б. неге үйрету керектігін білмеді. Оқулықтардың, әдістемелік оқу құралдарының, оқытушы кадрлардың апатты түрде жетіспеуі және мемлекеттік тіл туралы заңның орындалу стратегиясының жоқтығы босқа уақытты өткізіп алуға себепкер болды. Мемлекеттің басты жоғары оқу орындарымен дайындалған қырғыз тілінің оқытушылары бірден жоғарыда атап өткен мәселелермен соқтығысты.

Тәуелсіздік жылдарында мәселе одан әрі ауырлай түсті, себебі қырғыз тілінің ғылыми-техникалық терминологиясы және іс жүргізу лексикасы жасалмады. Осыған орай, 1998 жылдың 20 қаңтарынан Қырғыз Республикасының «Қырғыз Республикасының әрі қарай дамуы туралы» Жарлығы шығарылды, осыған сәйкес мемлекеттік тілді дамытудың белгілі стратегиясы және даму тиімділігі көрсетілген тұжырымдамасы қабыл-

данды, сонымен қатар Қырғыз Республикасының тұсында мемлекеттік тіл бойынша Ұлттық комиссия құрылды.

Дегенмен өз шешімін күтетін мәселелер де болды. Мемлекеттік тілді жүзеге асырудағы кемшіліктерді жоюдағы жаңа мақсаттардың пайда болуына сәйкес заңнама негізінің жоқтығы, заңды жүзеге асырудағы ойластырылмаған кезеңдері мемлекеттік тілді дамытудың ұзақ мерзімге бағытталған кешенді Бағдарламасын жасаудың қажеттілігін туғызды. «2000-2010 жылдарға арналған Қырғыз Республикасының мемлекеттік тілінің дамуының бағдарламасында» мемлекеттік тілді дамыту мақсатымен бірте-бірте оны енгізу және сатылап іс жүргізу құжаттарын мемлекеттік тілге ауыстыру 2001 жылдың 20 қаңтарында бекітілді [32].

Бағдарламаның мақсаты – мемлекеттік тілді өзінің тікелей қызметтерін орындауды қамтамасыз ететін деңгейге көтеру, бұл орайда қырғыз тілінің ішкі әлеуетін пайдалану және қоғамдық қызметтің барлық салаларында кең қолдану шараларына көңіл ауыстыру. Мемлекеттік тілді дамытудың он негізгі бағыттары анықталып, екі саты бойынша топтастырылды. Бірінші саты 2000-2005 жылдар аралығы болып белгіленді.

Бұл сатыда мемлекеттік тілдің ұлттық дағдысының ынталандыру шараларының кешені қолданылды, яғни заманауи талаптарға жауап беретін қырғыз тілінде оқытатын оқулықтар мен әдістемелердің жаңа жүйесін жасау жоспарланды. Бағдарламаны жүзеге асырудың осы сатысында, Бішкек қаласында және барлық басқа аймақтық облыстарда іс жүргізу құжаттарын мемлекеттік тілге ауыстыру болды. Екінші саты 2006-2010 жылдар аралығы. Бұл саты бірінші сатының басты бағыттарының әрі қарай даму шараларының кешенін қамтиды, яғни мемлекеттік тілге оқытудың заманауи технологияларына сәйкес талаптарын тарату, оқулықтарды және т.б. жетілдіру [33].

Бағдарлама мемлекеттік тілдің рөлінің жоғарлауына бағытталған және осы мақсатқа жетудің бірнеше қадамын қарастырады. Бағдарлама іс жүргізу құжаттарын ауыстыру мерзімін 2005 жылға дейін қалдыруды қарастырады. Дегенмен, бірінші саты – 2005 жылға дейін республиканың барлық аймақтарында іс жүргізу құжаттарын ауыстыру. Екінші саты – қырғыз тіліне оқытудағы заманауи технологияларды дамыту. Қазіргі кезде қырғыз тіліне оқыту айтарлықтай көңілден шықпайтындығы барлығына дерлік мәлім.

Мектеп жасындағы оқушылар мен студенттердің, сонымен қатар ересек тұрғындардың мүмкіндіктерін аңғаратын қырғыз тілін оқытатын кәсіби тұрғыда өңделген бағдарлама қажет екендігі туындап отыр. Бұл өте маңызды мәселе, себебі мемлекеттік тілді білмеу себептеріне байланысты орта жастағы қырғыздар үшін кәсіби кадрлар Қырғызстаннан көшуде.

Еңбек нарығында жоғары төлем ақылы орындарға қырғыз тілін білу міндетті қойылатын талаптардың бірі болды, бұл дегеніміз қырғыз тілін білмейтін талапкерлерді сәтсіздікке ұшыратады. Орыстілді тұрғындар қарым-қатынас, білім беру саласында немесе орыстілді бұқаралық ақпарат құралдарының аздығынан тілдік қиындықтарға тап болып жүрген жоқ, дәл осы жұмысқа орналасу барысында душар болып жүр, себебі мемлекеттік тілді білуге деген талаптар өсуде.

1989 жылы енгізілген қырғыз этносының тілдік мәртебесін айқындайтын Қырғыз Республикасының мемлекеттік тіл туралы заңы жанама түрде республикада этносаралық жағдайдың шиеленісуіне алып келді. Заңды жүзеге асыру 1998 жылға дейін барлық мекемелерді және ұйымдарды, жоғары оқу орындарды және мектептерді бірте-бірте қырғыз тіліне көшуін болжамдады. Бірақ тәжірибеде бұл үдеріс айтарлықтай жылдам жүзеге асырылды. Тіл мәселесін саясаттандыру, оны мемлекеттік басқару саласына, іс жүргізуге, ғылымға, мәдениетке, білім беруге енгізу қырғыздар үшін тиімді болды және республиканың басқа ұлттары мүддесіне шек қойды.

Бұл дегеніміз, қырғыз және басқа халықтарының өкілдерінің біріншіден мемлекеттің орыстілді этносының ұстанымдарын реттеуге және ұлтаралық қарым-қатынастың нашарлануына әсер етті. Бұл жайттың нәтижесі сыртқы көші-қонның үдерісінің қарқындауы болды, яғни мыңдаған орыстілді тұрғындар, әсіресе славян тұрғындары республика шекарасынан асты. Ұлтаралық келісімді нығайту мен славяндық көші-қонды сақтап қалу үшін Қырғызстанның Президенті Асқар Ақаев нақты қадамдарға барды. 1992 жылдың күзінде, Қырғыз-Ресей (Славяндық) университеті ашылды. 1994 жылдың 14 маусымында Қырғыз Республикасы Президентінің «Қырғыз Республикасында көші-қон үдерісін реттеу шаралары туралы» Жарлығы шықты.

Жарлықтың бірінші тармағында, көпшілігін орыстілді азаматтар құрайтын ұжымдарда, сонымен қатар қызмет салаларында ресми тілмен ілгерілеуге қол жеткізу үшін қырғыз тілімен қатар орыс тілі де қолданылды. Ұзақ пікірталас нәтижесінде 1996 жылы Парламентте орыс тілінің ресми тіл ретіндегі мәртебесі туралы мәселе қарастырылды. Бірақ орыс тіліне ресми тіл мәртебесін беру туралы заң қабылданбады. Ресей Федерациясының экономикалық өсуіне байланысты орыстілді тұрғындардың көші-қон мәселелері қауіпті сипатқа ие бола бастады. 2000 жылдың 20 мамырында А.Ақаев «Қырғыз Республикасында көші-қон үдерісін реттеудегі қосымша шаралар туралы» Жарлыққа қол қойды. Жарлықта Президент орыс тілін үйренуге және оның Қырғызстанда тарихнамасын оқуға қолайлы жағдайларды жасауға шақырды.

Қырғыз Республикасында көші-қон үдерісін реттеудегі қосымша шаралар туралы Президенттің жарлығы Бас прокуратура тарапынан орыс-

тілді тұрғындардың еркіндігі мен құқықтарын, олардың мүдделерін қорғау бойынша нормативтік құқықтық актілерді дәл және біркелкі орындалуын қарастыруды қадағалады. Бас прокуратурада ұлттық белгі бойынша кемсітушілік фактілері бойынша, ұлтаралық кикілжің тудырған үшін жауапқа тарту туралы қатаң заңдарға қол қойылды.

Үкіметтің «Қырғыз Республикасындағы көші-қон үдерісін реттеу және тұрақтандыру бойынша мемлекеттік бағдарламаларды бекіту туралы» 2000 жылдың 10 тамызында қабылданған қаулысында орыстілді тұрғындардың қоныс аударуын қысқарту және ұлтаралық қарым-қатынастарды қалпына келтіру үшін тәжірибелі шаралары қарастырылды. 2000 жылдың 25 мамырында Парламенттің Заңнамалық жиналысында Қырғыз Республикасының 2000 жылдың 29 мамырында Қырғызстан Президенті қол қойған «Қырғыз Республикасының ресми тілі туралы» Заң қабылданды [34]. Аталмыш заң Қырғыз Республикасының ресми тілінің мәртебесін анықтайды. Осы сәттен бастап, Қырғыз Республикасының ресми тілі орыс тілі болып табылады. Қазіргі уақытта орыс тілінің ресми тіл мәртебесі туралы заңды қабылдауға орай іс жүргізу және ұлтаралық байланыс тілі ретіндегі орыс тілінің дамуымен байланысты мәселелер іс жүзінде шешілді.

Қырғыз Республикасында орыс тілі ресми тіл ретінде мемлекет тарапынан қорғалады. Бұл дегеніміз кез келген азамат кез келген билік органдарына ресми тілде үндеу жолдауға құқылы және ешкім осындай мәлімдемені қабылдамауға немесе қарастырмауға құқы жоқ. Осы күннен бастап Президенттің жарлықтары, өкімдері, заңдар және басқа нормативтік актілер екі тілде, яғни мемлекеттік және ресми тілдерде шығарылатын болды.

Өртүрлі типтегі білім беретін мектептердегі білім беру туралы құжаттардың пәндер тізімінде, жекеменшіктің түрлері мен үлгілерінде, мемлекеттік жоғары оқу орындарында орыс тілінің болуы Қырғызстаннан көші-қон үдерісін тұрақтандыруға ықпал етті. Кадрлық әлеуетінің сақталуына әсер етеді және бұрын Қырғызстан аумағында өмір сүрген орыс ұлтының оралу үдерісіне алып келуі мүмкін. Ресми тіл туралы заңның қабылдануы Қырғыз Республикасының БАҚ-та айтарлықтай пікірлер туғызды.

БАҚ-тың басты қызметі қоғамдық ой қалыптастыру болып табылады, сонымен қатар БАҚ ұлтаралық қарым-қатынастың және көші-қон үдерістерінің дамуында маңызды рөлге ие. Саясаткерлердің бірқатар өздерінің құқықтарын пайдалана отырып, БАҚ-та өздерінің ресми тіл туралы заңның қабылдануына деген теріс пікірлерін айтып жатты және осы арқылы орыс тілінде сөйлейтін тұрғындардың сана-сезімдеріне психологиялық тұрғыдан әсер етті.

Баспасөздің талқылауы бойынша тіл мәселесі ұлтаралық қарым-қатынаста маңызды рөл атқарады. Мысалы, ресми тіл мәртебесін қамтамасыз етіп отырған орыс тілі туралы заңның қабылдануына байланысты қырғыз тілі жеткілікті түрде іске асырылмайды және мемлекеттік тіл туралы заңда көрсетілген бірқатар ұтымды ойларды жоққа шығарады, деп есептейді кейбір қырғыз саясаткерлері.

Олардың пікірінше, қырғыз және орыс тілдерінің тілдік мәртебелерінің теңдестірілуі, тек президенттік лауазымға үміткерлер үшін ерекше талаптар ретінде ғана қырғыз тілі қалдырылды.

2000 жылдың желтоқсанында Қырғызстанда Президент сайлауының болғандығын ескерте өткен жөн. Президенттікке барлық талапкерлерге лингвистикалық комиссияға мемлекеттік тілді білу туралы емтихан тапсыруға міндетті болды, бұл бір жағынан қырғыз тіліне деген құрмет болса, екінші жағынан сол кездегі саясат үшін ұтымды болды.

Президенттік лауазымға үміткер кейбір талапкерлер Орталық сайлау комиссиясының жанындағы лингвистикалық комиссияның тест сынағынан өте алмады. Президенттік қызметке талап етушілерге осындай қатаң емтиханды жүргізудің қажеттілігі қырғыз тілін білмейтін талапкерлер арасында жағымсыз әсерлер туғызды, себебі емтихан сұрақтары қоғамға белгісіз қырғыз әдебиеті бойынша сұрақтардан тұрды. Әрине, елбасы мемлекеттік тілді еркін білуі қажет, бұл заңдар жинағының «Президентті Сайлау» тармағында бекітілген.

Дегенмен мемлекеттік тілді білу туралы емтихан тапсыру ұлттың және басқа аз ұлттардың өкілдері үшін талапкерлерді тең емес жағдайға қояды, бұл өз алдында аз этностардың құқықтарын шектеу болып табылады. Қырғызстан президентінің талапкерлерін мемлекеттік тілге тексеріп отырып және оларға қатаң талаптар қоя отырып, лингвистикалық комиссия қауіпті жағдай жасады. Осындай комиссиялардың облыстық және одан да төмен деңгейлерде таралымын көбейту губернаторлар мен мэрлер лауазымына үміткерлер үшін қоғамда керек емес ұлтаралық шиеленіс тудыруы мүмкін және мемлекетті басқаруға қатысуға орыстелді халықтарға жол жабуы ықтимал. Аталмыш талап теріс реакция тек Қырғызстанның этникалық аз ұлттар тарапынан ғана болып қойған жоқ, сонымен қатар Ресей халқының тарапынан да орын тапты.

Сондай-ақ Ресей Федерациясының Мемлекеттік Думасының бірқатар депутаттары Қырғызстанның Жоғарғы Кеңесінің депутаттарына Лингвистикалық комиссияға әділ баға беруді талап етумен үндеу жолдады. Көбінесе мемлекеттік тіл кейбір саясаткерлердің қолында өздерінің қарсылықтары мен мүдделерін білдіруші құрал болып табылады. Көктемнің басында Жоғарғы Кеңестің заңнамалық жиналысымен «Қырғыз Республикасының мемлекеттік тілі туралы» заң жобасы ұсынылды. Заң жобасы міндетіне Қырғыз Республикасының азаматтарымен қатынасқа

түсетін құрылымдық жүйе жұмысшылары мен барлық басшыларды қырғыз тілін білуді міндеттеді, сонымен қатар мемлекеттік тіл бойынша емтихан тапсыру қажет болды.

Барлық білім беру орындарында мемлекеттік тіл бойынша емтихандар енгізілді. Іс қағаздар тек қана мемлекеттік тілде жүргізілуі қажет болды. Аталмыш заң жобасының тобықтай төркіні алдындағы заңдарға қайшы келді. Іс жүзінде мемлекеттік тілді білу жұмысқа орналасуда басты талап болды. Бұл үкіметтің белгілі орталарындағы адамдарды мемлекеттік тілді оқуға мәжбүрлеу өз алдында адамдардың құқығын бұзу болып табылады. Азат қоғамда адамды күшпен өзіне тиімсіз нәрсені жасауға мәжбүрлеу мүмкін емес.

Көпшілік адамдар өздерінің қандай тілде сөйлейтіндіктерін шешіп қойған. Заң жобасын Үкіметпен қайта қарастыру нәтижесінде, Үкімет оны Парламенттен қайтарып алды және түзетуге жіберді. Дегенмен осы заң жобасының пайда болуы адамдардың көңіл-күйіне ізін қалдырды. Осы сәтте 1989 жылдың 23 қаңтарынан «ҚР мемлекеттік тілі туралы», 2000 жылдың 29 мамырынан «ҚР ресми тілі туралы» заңдарынан құралған Қырғыз Республикасының тіл саясатының құқықтық негізі айтарлықтай толықтырылған болатын. 2001 жылдың 4 желтоқсанында Жоғарғы Кеңестің заңнамалық жиналысының екінші отырысында «Қырғыз Республикасы Конституциясының 5 бабына өзгертулер енгізу туралы» заң жобасын қабылдады. Аталмыш заң жобасы 1996 жылдың 6 маусымында және сол жылдың 30 желтоқсанында қабылданған Республиканың Конституциялық сотының шешіміне негізделген. Оларда былай делінген:

«Қырғыз Республикасының Конституциясының 5 бабы бойынша:

1. Қырғыз Республикасының мемлекеттік тілі – қырғыз тілі.
2. Қырғыз Республикасында ресми тіл ретінде орыс тілі қолданылады.
3. Қырғыз Республикасы Қырғызстан халқын құраушы барлық ұлт өкілдеріне өздерінің ана тілін қастерлеуге құқық береді және оны оқу мен дамытуға жағдай жасауға кепілдік береді.
4. Мемлекеттік және ресми тілдерді білмеуіне байланысты азаматтардың құқықтары мен азаттығына қысым жасауға жол берілмейді. Шешім соңғы және қайта қарастыруға жатпайды, қабылдау уақытынан бастап күшіне енеді.

Конституцияның 5-бабына заң жобасын енгізуге дайындау барысында кейбір депутаттар тарапынан «1996 жылы қабылданған Конституциялық соттың шешімі күшін жоя ма» деген сияқты сұрақтар туындады. Осы сұраққа жауап алу үшін депутаттар Конституциялық сотқа үндеу жолдап, мынадай жауап алған: «Орыс тіліне ресми тіл мәртебесін беру туралы Қырғыз Республикасының Конституциясының 5-бабына өзгертулер енгізу мүмкіндігі туралы 1996 жылдың 6 маусымы мен 30 желтоқ-

санындағы Қырғыз Республикасының Конституциялық сотының шешімі соңғы болды, қайта қарастыруға жатпайды және оны қабылдау мерзімінен бастап күшіне енді» [31].

Жоғарғы кеңестің Заңнамалық жиналысының депутаты, Қырғызстанның Коммунистік партиясының Орталық комитетінің бұрынғы бірінші хатшысы Т.Үсүбалиев, Қырғыз Ресеймен бірге 130 жыл бір мемлекет болғандығын және қырғыздардың осы жылдар аралығында өз ана тілімен қоса орыс тілін де оқығандығын атады. Бірінші Республиканың халық санағының нәтижесі бойынша 3 миллион 118 мың қырғыздар немесе 99,7 пайыз өздерінің ана тілі деп қырғыз тілін атап көрсетті, тек 7700 қырғыздар немесе 0,02 пайыз – орыс тілін атаған болатын.

Бірінші хатшының баспасөздерге берген сұхбаттарынан байқағанымыздай, сол кезеңдерде Қырғызстанда өзбектердің бірсыпырасы мекен етуімен тығыз байланысты өзбек тіліне ресми тіл мәртебесін беру туралы ұсыныстың болғандығын атап өткен. Бірақ бұл үшін депутаттардың ойынша ешқандай негіз жоқ. Ресми тіл ол ұлтаралық қарым-қатынас тілі болып табылады, ал өзбек тілі ондай қызмет атқармайды. 2001 жылдың 24 желтоқсанында Қырғыз Республикасының Президенті Асқар Ақаев «Қырғыз Республикасының Конституциясының 5-бабына өзгертулер енгізу туралы» №112 Қырғыз Республикасының Заңына қол қойды және бұл заң қол қою мерзімінен бастап күшіне енді.

Осылайша, Қырғызстанның заңнамасы қырғыз және орыс тілдеріне еркін қызмет жасауды қамтамасыз етті. Сонымен қатар басқа ұлт азаматтарының өз ана тілдерін қолдануда құқықтарына шек қоймады. Қырғыз Республикасының Конституциясымен бекітілген ресми тіл – орыс тіліне қарағанда мемлекеттік тіл айтарлықтай екінші мәртебеге ие болды. Мемлекеттік тіл – ұлт атауынан шыққан ұлттың тілі болып табылады және Қырғыз мемлекеттілігінің білдіруші белгілердің бірі.

Ресми тіл – бұл көпұлтты тәуелсіз қоғамда көпшілікпен қолданылатын тіл, яғни ресми тіл заңнамада, ресми іс қағаздарында, сот ісін жүргізуде, білім алуға қолданылатын тіл болып табылады.

«Мемлекеттік тіл» және «ресми тіл» түсініктері арасында ешқандай айырмашылық жоқ. Осы жағдайда «ресми тіл» түсінігі «мемлекеттік тіл» түсінігімен ұқсас болып келеді. Қырғыз Республикасында барлық салалардағы, барлық биліктің құрылымдарында, мекемелерде, ұйымдарда, кәсіпорындарда, сонымен қатар барлық білім беру деңгейлерінде іс қағаздары мемлекеттік және ресми тілде жүргізіледі, бұл мемлекеттің Конституция деңгейіндегі заңмен үзілді-кесілді және біржолата бекітілген. Сонымен қатар этникалық аз ұлттардың тұрып жатқан жерлерінде ана тілдерінің қызмет етуі де қамтамасыз етілген.

Қырғыз Республикасының Президенті Алмазбек Атамбаев «Қырғыз Республикасындағы тілдік саясатты жетілдіру және мемлекеттік тілді

дамыту шаралары туралы» Жарлыққа қол койды. Қырғыз Республикасының 2013-2017 жылдарға бағытталған мемлекет ісінің бастапқы талаптарының бірі ретінде ұлттың нық даму стратегиясы мемлекеттің тіл саясатын тиімді жүргізуді міндет етіп қояды. Жаңа қоғамның шынайы жағдайы және Қырғызстан халықтарының бірлігін нығайту мақсаттары азаматтардың конституциялық құқықтары мен еркіндігін бұзбауды талап етеді.

Мемлекеттік тіл қырғызстандықтар үшін олардың қай этносқа жататынына қарамастан, біріктіруші тіл болып табылады. Қырғыз Республикасының ұлттық мүддесі еркін мемлекеттік қырғыз, ресми орыс тілдерін, сонымен қатар әлемде талап етілген халықаралық тілдерін меңгерген қырғызстандық жас ұрпақтарды тәрбиелеп шығудың қажеттілігін бұйырады.

Дегенмен қазіргі кезде тіл саясатында мемлекеттік тілді дамыту мәселелері өте маңызды орында тұр. Қырғыз Республикасының егемендік жылдарында мемлекеттік тілді дамытуға қатысты бірнеше шаралардың қатары айтарлықтай ілгері алға басумен қолданылған болатын, бірақ мемлекеттік тілдің мемлекетті басқару саласында кеңінен қолданылу қарқыны бойынша артта қалғаны көрсетілген. Мемлекеттің барлық білім беру ұйымдарында қырғыз тілі оқытылғанына қарамастан, өздерінің ана тілі болып табылатын азаматтардың оннан бір бөлігі ғана қырғыз тілін жетік меңгерген.

Бұл жайт қоғамда мемлекеттік тіл саясатын жетілдірудің қажеттілігі туралы өткір талқылауларды тудырып отыр. Осындай жағдайдың болу себебіне жеткіліксіз қаржыландыруды жатқызады, сонымен қатар тіл саясатының төмен әсер етуі осындай жағдайдың себептерінің бірі болып табылады. Мемлекеттік білім беру жүйесіне сүйенгенде ғана тиімді нәтижеге қол жеткізуге болады. Сондықтан қатарлас тілдік білім берудің бейресми жүйесін нарықтық механизмдерге және азаматтық секторға сүйенішпен жасауға ынталандыру қажет.

Мемлекеттік және қосымша дамытуда маңызды рөлді мемлекеттік тілді қолданудағы аясын кеңейту мен оқу саласындағы мемлекеттік жекеменшік әріптестік атқаруы керек. Бейресми әдістердің тиімділігі мен нәтижелілігі Қырғызстанда шет тілдерін оқыту тәжірибесімен айқындалады. Мысалы, ағылшынтілді ортаның жоқтығына қарамастан, адамдар шет тілін жеке жеделдету курстарында жеткілікті деңгейде меңгеріп алған.

Аударма мәселелерін шешуді және қырғыз тілін оқудағы алғышарттарды жасауды, заманауи технологияларды және жаңа әдістерді қолдану арқылы оқыту жүйесін жақсартуды талап етеді. Осының нәтижесінде оқытушы кадрлардың әлеуетін жоғарылатуды қажет етеді. Сонымен қатар мемлекеттік тілге деген қажеттілік қызметтік тұлғаларға мемлекеттік тіл-

ді білу біліктілігін объективті түрде анықтау технологияларын енгізудің қажеттіліктері туындаған.

Қырғыз әдеби тілін дамыту мақсатында осы нәтижелерге жету үшін бүгінде қырғызстандықтар үшін өте жақсы отандық және шетелдік әдебиеттерге қол жеткізуді қамтамасыз ететін жүйені қалыптастыру қажет, әсіресе балалар мен жастар үшін. Заман талаптарына жауап беретін кітап баспаларын дамытуды және кітаптарды аудио және видео көмегімен жасалған көркем әдеби аудармаларды таратуды қамтамасыз ету керек. Сонымен қатар тағы бір мәселе қырғыз әдеби тілін жетілдіруге қатысты іс шаралар қамтылғанымен, жеке аудандардың және қалалардың тұрғындары мемлекет алдына орыс тіліне оқытудың сапасының төмендегені туралы мәселені қозғауда.

Көп тілде білім беруді насихаттауда бірізді жүйе жоқ. Бірінші кезекте мемлекеттік тілді дамыту саласында тілдік саясаттың мәселесінің шешілмеуі жалпыазаматтық бірегейліктің қалыптасуы жолында, сонымен қатар Қырғызстан халқының бірлігінің күшеюіне айтарлықтай кедергілер жасайды. Негізгі бағыттары 2013-2017 жылдар мерзіміндегі Қырғыз Республикасының тұрақты даму Ұлттық стратегиясына және Қырғыз Республикасындағы Халық бірлігін нығайту және ұлтаралық қарым-қатынас концепциясына негізделген мемлекеттік тілді дамытудағы міндеттерді шешу мақсатымен және тиімді мемлекеттік тіл саясатын жүзеге асырумен мынадай қаулы шығарылған:

1. Қырғыз Республикасының Президенті жанындағы мемлекеттік тіл бойынша ұлттық комиссиясының тілдік саясатты жетілдіру бойынша жұмыс тобын қосымшаға сәйкес ұйымдастыру (әрі қарай жұмыс тобы), ұсынысын қабылдау.

2. 2014-2020 жж. Қырғыз Республикасындағы тілдік саясатты жетілдіру және мемлекеттік тілді дамыту Ұлттық бағдарламасының жобасы бойынша жүйелендірілген ұсыныстарды 2013 жылдың қазан айының 1 жұлдызына дейін өңдеп, Қырғыз Республикасының тұрақты даму бойынша Ұлттық кеңесіне тапсыру.

3. Мемлекеттік тілді дамытуға және мемлекеттік тіл саясатын жетілдіруге бағытталған бірінші кезектегі және тоқтаусыз шаралар ретінде:

1) Қырғыз Республикасының Үкіметіне ұсыныс беру:

- 2014 жылға республикалық бюджеттің жобасын қалыптастыру барысында басымдылық ретпен кем дегенде мемлекеттік тілді дамытуға бағытталған, сонымен қатар Қырғыз Республикасының Президенті жанындағы мемлекеттік тіл бойынша Ұлттық комиссиясың жұмыс тобын ескере отырып жұмысына қаржыландыру шараларын екі есе көбейту;

- 2014 жылға бюджеттен Қырғыз Республикасының жалпы білім беру мектептерінің 5-11 сыныптардың тілдік пәндері үшін заманауи функционалды-коммуникативті оқу әдістемелерін (оқулықтар, жұмыс дәптер-

лері, әдістемелік оқу құралдары) қолдануға негізделген оқу-әдістемелік кешендерін басып шығару;

- 2013 жылы «100 инновациялық мектептер» бағдарламасын іске асыруға кірісу, сонымен қатар осылардың негізіндегі көптілді білім беруді басшылық ету үшін және тіл пәндерінен сабақ беретін оқытушылардың кәсіби біліктілігін арттыру үшін республикалық бюджеттен қаражат бөлу;

- Мемлекеттік тілді білу біліктілігінің деңгейін тексеруге бағытталған тестілеу «Қырғызтест» жүйесін енгізу мен оны өңдеуге бағытталған шаралар кешенін жүзеге асыру үшін 2013 жылы Қырғыз Республикасының Білім және ғылым министрлігіне 2,5 миллион сом көлемінде, ал 2014 жылы 4,5 миллион көлемінде қаражат бөлу. Осыны 2015 жылға дейін 2014 жылдың бірінші жартыжылдығын ескере отырып мемлекеттік және муниципалды қызметкерлер арасында мақұлдаумен енгізуді қамтамасыз ету;

2) Қырғыз Республикасының Президенті Аппараты мемлекеттік органдарымен бірлесе отырып, Қырғызстан халқының мәдени, тарихи және тілдік мұрасын насихаттауға, сонымен қатар Қырғызстанның ең жақсы үлгілі заманауи мәдениетін өрлетуге бағытталған әртүрлі теледидарлық бағдарламаларды тарату үшін медиахолдинг «Пирамида» негізінде «Маданият-Тарых-Тил» (МТТ) теледидар арнасын жасауды қамтамасыз ету;

3) Қырғыз Республикасының мемлекеттік кадрлік қызметі Қырғыз Республикасының Президенті жанындағы мемлекеттік басқару академиясымен бірлесе отырып, мемлекеттік және муниципалды қызметкерлердің біліктілігін өздерінің лауазымдық міндеттерін тиімді орындау үшін мемлекеттік тілді білу деңгейінің сапасын жоғарылату үшін арттыруды және оқытуды қарастыру;

4) Қырғыз Республикасының Білім және Қырғыз Республикасының Президенті жанындағы мемлекеттік тіл бойынша ұлттық комиссияның өзара іс-әрекетімен:

- 2013 жылдың 15 қыркүйегіне дейін Бішкек, Ош қалаларының жоғары оқу орындарының негізінде және мемлекеттің басқа қалаларында ересектер үшін мемлекеттік тілді оқыту бойынша волонтерлардың көмегімен тегін курстарын ұйымдастыру;

- 2015 жылға мемлекеттік, ресми және ағылшын тілдері бойынша оқу-әдістемелік кешендер өңдеуді аяқтап мектепке дейінгі білім беру мекемелеріне енгізу;

- 2013-2014 жылдарға мемлекеттік қырғыз тілі, ресми орыс тілі және шет тілдер бойынша оқулықтарға баға берумен сараптама жүргізуді қамтамасыз ету;

- жүргізілген сараптама негізінде қырғыз тілін меңгеру деңгейлері бойынша өте жақсы оқыту әдістемесіне байқау ұйымдастыру және заман талаптарына жауап беретін, сонымен қатар қырғыз тілін терең

және жедел үйренуге бағытталған оқу құралдарын басып шығаруға қаржы бөлу;

- инновациялық тәсілдерге негізделген қырғыз тілін оқытудағы әдіс-тәсілді жетілдіру мақсатымен қырғыз тілі оқытушыларының біліктілігін арттыру және оқыту әдістемелік орталықтарын ұйымдастыру;

- мемлекеттік тілге оқытудың формалды емес жүйесін дамытуға, сонымен қатар байқау негізіндегі мемлекет тарапынан қолданылып отырған тілдік курстарға жағдай жасау;

5) Қырғыз Республикасының Мәдениет, ақпарат және туризм министрлігіне:

- «Қырғыз китеп» жүйесін тарату және кітап баспасын дамыту бойынша мемлекеттік кәсіпорнын құру және Қырғыз Республикасының Мәдениет, ақпарат және туризм министрлігінің құрамындағы дербес шаруашылық есептегі жүйе ретінде белгілеу;

- қырғыз тілін және әдебиетін көпшілікке тарату мақсатында мемлекеттік органдарымен және жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен өзара әрекеттесуі арқылы мемлекеттік органдар, өзін-өзі басқару органдары орналасқан ғимараттарда тәуелсіз кітап сату ұйымдарының және олардың желілерінің және жекеменшік тәуелсіз кітап таратушылардың көмегімен кітап-журнал өнімдерін, сонымен қатар мемлекеттік тілдегі балалар әдебиетінің саудасын ұйымдастыру;

6) Қырғыз Республикасының Президенті жанындағы мемлекеттік тіл бойынша ұлттық комиссияның Қырғыз Республикасының Мәдениет, ақпарат және туризм министрлігінің, Қырғыз Республикасының Білім және ғылым министрлігінің, Қырғызстан халқының тарихи және мәдени мұрасының «Мурас» қорының өзара әрекеттесуімен:

- қырғыз тіліндегі әлемдік әдебиеттің ең үздік үлгілерін, сонымен қатар балалар әдебиетін басып шығару үшін жыл сайын аудармашылар арасында байқауды ұйымдастыру;

- 2015 жылдың қазан айынан бастап, телерадио компаниялардың қолдауымен көркем және ғылыми-техникалық фильмдерді қырғыз тіліндегі титрлерімен шығаруды қамтамасыз ету;

- тегін негізде қырғыз тілін үйреніп жатқан қоғам азаматтары, мәдениет қызметі санатындағы волонтерларды, өнер саласындағы зиялыларды, студенттерді қызықтыру арқылы - «Ынтымақ тілі» Ұлттық жобасын жүзеге асыру;

- компьютерлік білім беру бағдарламаларын, қырғыз-шет тілдер аудармашыларды қолдау және жасауға себепші болу, тегін компьютерлік тестілері бар ұлттық ғаламтор қорларын дамыту;

7) Қырғыз Республикасының қоғамдық телерадио тарату корпорацияларына, «ЭлТР» қоғамдық телерадио компаниясына және басқа телерадио компанияларына мемлекеттің қатысуымен теледидарлық және

радио жобалар арқылы қырғыз тілін оқытудағы бейне курстарды, әртүрлі жастағы деңгейдегі адамдарға арналған анимациялық және көркем фильмдерді ұсыну;

8) Қырғыз Республикасының Ғылым академиясы Қырғыз Республикасының Президенті жанындағы мемлекеттік тіл бойынша ұлттық комиссияның және Қырғыз Республикасының Білім және ғылым министрлігінің бірлесуімен мемлекеттік тілді әрі қарай дамыту және қолдану саласын кеңейту мақсатымен грамматикалық, лексикалық, синтаксистік және тілдің басқа құрылымдары арқылы ғылыми-зерттеулер жүргізу [32].

2011 жылы Қырғыз Республикасының Президенті Аппаратында этникалық, діни-саяси бөлім құрылған болатын, онда тіл мәселесі де қарастырылды. Бөлімнің басты мақсаты – Қырғызстан халқының бірлігін нығайту және ұлтаралық қарым-қатынас саласындағы мемлекеттік саясатты жетілдіру бойынша ұдайы жұмыстар жүргізіп отыру. 2013 жылы Қырғыз Республикасының Үкіметінде жергілікті өзін-өзі басқару және этникааралық қарым-қатынас бойынша Мемлекеттік агенттік құрылды [33]. Этникааралық қарым-қатынасты реттеудің заңнамалық негізі 2010 жылы қабылданған және өзгертулер енгізілген Қырғыз Республикасының Конституциясында бекітілген және Қырғыз Республикасының заңдарында нақтыланған. 1993 жылғы Қырғыз Республикасының Конституциясы азаматтарға нәсіліне, жынысына, ұлтына, тіліне, дініне, саяси және діни сенім-нанымдарына (3 бөлімнің 5 бабы) бірдей құқықтармен қамтамасыз етті [34]. Қырғыз Республикасының әкімшілік жауапкершілігі туралы кодексі азаматтардың тәрбие мен білім алуда тілді, сенім-нанымды еркін таңдаудағы құқықтарын бұзу сияқты этномәдени құқықтарымен байланысты құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті қарастырады. Осылайша, Қырғызстанның заңнамасы этникалық аз халықтардың құқықтарын қорғау саласында айтарлықтай дамыған нормативтік-құқықтық базаға ие. Сондықтан этникалық аз халықтардың құқықтарын қорғау жүйесіндегі негізгі мәселе Қырғыз Республикасының заңнамасын іске асырумен, сонымен қатар тұрғындардың өздерінің құқықтары мен міндеттерін және оларды бұзу салдары туралы білмегендігінен болған [35].

Тіл саясаты мемлекеттің этникалық саясатының қайталанбас бөлігі болып табылады. Сонымен қатар Қырғызстанда тіл мәселесі этникалық саясаттың маңызды көкейтесті мәселелерінің бірі. Егемендіктің алғашқы жылдарында тіл саясаты жалпы ұлттық-мемлекеттік құрылымның үрдістермен, әсіресе республиканың қоғамдық және саяси өміріндегі қырғыз әдеби тілінің мәртебесі мен рөлін арттыру мақсаты болып табылатын этникалық ұлтшылдық саясатымен анықталды.

Қырғызстанның жалғыз мемлекеттік тілі қырғыз тілі болып табылатын мемлекеттік тіл туралы заңның 1989 жылы қабылданғанынан кейін аталмыш заңның бастамасы салынған болатын. Жоғарғы сот қаулысын

қостаушы заң Қырғызстандағы іс қағаздарын мемлекеттік тілге ауыстыру жұмысын он жылдық мерзімге белгілеген. Қырғыз тілі заңды қабылдау республикадан орыстілді этностардың жаппай көшу себептерінің бірі болды. 1989 және 1991 жылдар аралығында республикадан 145000 адам қоныс аударды. Осыған байланысты басшылықпен орыстілді тұрғындардың көші-қонын тұрақтандыруға қатысты бірнеше шаралар қолданылған болатын.

1992 жылы мемлекеттік тіл саясатына түзетулер енгізілді және елдің 70% орыстілді азаматтар құрайтын тұрғылықты жерлерде, кәсіпорындарда және ұйымдарда іс қағаздарын орыс тілінде жүргізуге рұқсат берілді. 1994 жылы Қырғыз Республикасы Президентінің «Қырғыз Республикасындағы көші-қон үдерістерін реттеу туралы» Жарлығы шықты.

Жарлық «Қырғыз Республикасының аумақтық және өндірістік ұжымдардың көпшілігін орыстілді азаматтар құрайды, сонымен қатар кейбір салаларда алға жылжу орыстілін қолданумен байланысты» қырғыз тілінен бөлек ресми тіл ретінде орыс тілін белгіледі. Қырғыз Республикасының Үкіметіне бағытталған бұл жарлық іс-қағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу кестесін қайта қарастыруға міндеттеді, нәтижесінде мемлекеттік тілге көшу мерзімі 2005 жылдың 1 қаңтарына ауыстырылды.

Осының негізінде қайта 2000 жылы мемлекеттік тіл саясатының бағытының өзгеруі «Қырғыз Республикасының ресми тілі туралы» заңында рәсімделді. Аталған заңның негізінде орыс тілінің мәртебесін ресми тіл ретінде анықтады және орыс тілін мемлекеттік деңгейде қорғау мен сақтауға кепілдік берді. «Қырғыз Республикасының аумағындағы мемлекеттік басқару органдарында, өзін-өзі басқару органдарында және ұйымдарда есеп – статистикалық, қаржылық және техникалық құжаттарды жүргізу» екі тілде рұқсат етілді: мемлекеттік және ресми тілдерде. 2001 жылы Президент А.Ақаев «Қырғыз Республикасы Конституциясының 5 бабына өзгертулер енгізу туралы» заңға қол қойды, бұл заң орыс тіліне ресми тіл мәртебесін қайта берді.

1992 жылы қабылданған «Білім беру туралы» заңның 5 бабына да өзгертулер енгізілген болатын. Сонымен 2002 жылғы заңның жаңа түзетулері «білім берудің негізгі тілдері – мемлекеттік және ресми тілдер болып саналатындығын» атап көрсетілді.

1998 жылғы Президенттің «Қырғыз Республикасының мемлекеттік тілінің әрі қарай дамуы туралы» жарлығында мемлекеттік тілді дамыту концепциясы құпталып, мемлекеттік тіл бойынша Ұлттық комиссия құрылды. Концепция 1989 жылғы заңның көптеген ережелерінің іске аспайтындығын мойындады және мемлекеттік (қырғыз) тілдің жаңа даму стратегиясын анықтады. Бұл стратегияның басты мақсаты - «мемлекеттік қажеттіліктерді толық қамтамасыз ететін көп атқарымдық (баспа) тіл ретінде қалыптасуына жағдай жасау» болып табылды.

Ұлттық комиссия қырғыз тілін қолдану және дамыту бойынша барлық мекемелер мен мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіруші алқалық орган болды. Сонымен қатар Ұлттық комиссияның жұмысына мемлекеттік тілді дамыту бағдарламасын және мемлекеттік тіл туралы заңның жобасын өңдеуге кірісті. Мемлекеттік тіл бойынша ұлттық комиссиямен өңделген және 2000 жылдың 20 қыркүйегінен Президенттің жарлығымен бекітілген Қырғыз Республикасының 2000-2010 жж. мемлекеттік тілді дамыту бағдарламасы 2000 жылдың қыркүйегінде шықты [6].

Мемлекеттік тілді дамыту бағдарламасы қырғыз тілінің сатылы дамуына және оның қолдану саласының кеңеюіне негіз болды. Бағдарламада мақсат нақты тұжырымдалған - «мемлекеттік тілді өзінің тікелей қызметтерін атқару деңгейіне көтеру». Осы белгіленген мақсатқа жету үшін «мемлекеттік тілді дамытудың он негізгі бағыттары анықталған болатын және екі саты бойынша топтастырылды». Бірінші сатыда (2000-2005 жж.) «мемлекеттік тілдің ұлттық қағидаларын ынталандыру», «оқулықтар мен оқыту әдістемелерінің жаңа нұсқасын жасау», «қырғыз тіліндегі іс қағаздарды және терминологияны сәйкестендіру, аударма сапасын жақсарту, ғылыми зерттеулерде мемлекеттік тілдің қызметін кеңейту» арқылы «мемлекеттік тілдің қолданылуының және дамуының негізгі базасын нығайту».

Бұл сатыда «барлық облыстарда және Бішкек қаласында іс қағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу» ұйғарылды. Бағдарламаның екінші сатысында (2005-2010 жж.) «бірінші сатының басты бағыттарының әрі қарай дамуы – мемлекеттік тілді оқыту барысында заман талаптарына сай заманауи технологияларды тарату, оқулықтарды жетілдіру, ғылымдардың салалары бойынша терминологияны бекіту, ресми аударма қызметін кәсіби деңгейге көтеру, іс қағаздар мен бланкілерді сәйкестендіру және басқа ұлттарды қырғыз тіліне оқытуды үдету» сияқты шаралар жүзеге асуы қажет болды.

2004 ж. мемлекеттік тіл бойынша жаңа заң қабылданды. Жаңа заңға сәйкес Қырғызстанның мемлекеттік тілі болып тек қырғыз әдеби тілі ғана саналды. Мемлекеттің орыстілді тұрғындарының үміттеріне қарамастан Асқар Ақаев 2004 жылдың 4 сәуірінен «Мемлекеттік тіл туралы» заңға қол қойды.

Заң «екі тілділікті (билингвизмді) дамыту бойынша мемлекеттік саясатты әрі қарай жетілдіру және Қырғыз Республикасында мемлекеттік және ресми тілдердің тиімді қызмет етуі үшін қажетті жағдайлар жасау» жарлығымен жүргізілді.

Жарлық Қырғыз Республикасының Үкіметіне «ҚР мемлекеттік тіл туралы» және «ҚР ресми тілі туралы» ҚР заңдарын іске асыру шаралары бағдарламасын қабылдауға және өңдеуге қаулы шығарды, сонымен қатар 2015 жылдың 1 қаңтарына дейін мемлекетті басқару органдары және

жергілікті өзін-өзі басқару органдарында іс қағаздарды сатылап қырғыз тіліне ауыстыруды қарастырды.

Осыған байланысты мемлекеттік тілмен қатар ресми тілде іс-қағаздарын жүргізіле алатын облыстар, аудандар, қалалар және ауылдық жерлер анықталды, сонымен қатар мемлекеттік тілді білуге міндетті мемлекеттік қызметкерлердің тізімі жасалды. Мемлекеттік тіл туралы жаңа заң орыс тілінің ресми тіл ретіндегі мәртебесін айтарлықтай төмендетті.

Жаңа заңның көптеген баптары 2000 жылдың ресми тіл туралы заңына қарама-қайшы болып келді. Сонымен Қырғыз Республикасының ресми тіл мәртебесін анықтайтын ресми тіл туралы заңның 1 бабы «Қырғыз Республикасының сот шығару, заң шығару және мемлекетті басқару саласында мемлекеттік тілмен қатар қолданылатын тіл» ретінде 2004 жылы қабылданған ресми тіл туралы заңның 7, 10 және 21 баптарына қарама-қайшы болды, себебі бұл баптарда мемлекеттік басқару органдарында, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында және басқа ұйымдарда, сот шығаруда, сот үдерістерінде, қылмыстық істер бойынша алдын ала тергеуде және жауап алуда іс қағаздары мемлекеттік тілде жүргізілуі міндетті делінген.

Егер ресми тіл туралы заң орыс тілінің «әлемдік ортада республиканың бірігуіне әсер етуші ұлтаралық қарым-қатынас тілі» ретінде мәртебесін анықтаса, ал 2004 жылғы мемлекеттік тіл туралы заң Қырғызстанда ұлтаралық тіл қырғыз тілі деп жариялап, орыс тілінің осы қызметінің күшін жойды. Осылайша Қырғызстандағы тіл саясаты қарама-қайшы сипатқа ие, бұл ұлттық-мемлекеттік құрылымның үдерістерімен өрбіп отыр.

Бір жағынан бұл тіл өмірінің барлық салаларына қырғыз тілін енгізу, ал басқа жағынан орыс тілінің рөлін мойындауға тырысу. 2013 жылы Қырғыз Республикасы Президентінің «Қырғыз Республикасындағы қоғам қауіпсіздігін күшейту бойынша шұғыл шаралар туралы» 2012 жылдың 1 ақпанынан Жарлығын орындау шеңберінде және Қырғыз Республикасының Жоғарғы кеңесінің 2011 жылдың 30 маусымынан «Қырғыз Республикасының ұлттық саясаттың мемлекеттік тұжырымдамасының жобасы туралы» Қаулысында Қырғыз Республикасында этникааралық және халық бірлігін нығайту Концепциясы қабылданған болатын.

Аталмыш тұжырымдама алдыңғы екі жоба, яғни Қырғызстанның Ұлттар Ассамблеясы бастамасымен жасалған «Этникалық саясаттың тұжырымдамасы және қоғамның шоғырлануын нығайту» және Қырғыз Республикасының Жоғарғы Кеңесінің депутаттарының бастамасымен жасалынған «Ұлттық саясаттың мемлекеттік тұжырымдамасы» жобалары негізінде Қырғыз Республикасы Президенті Аппаратының азаматтық қоғаммен өзара байланысу арқылы этникалық, діни-саяси бөліммен өңделген болатын, бұл Тұжырымдаманың ымыралы сипа-

тын көрсетіп отыр. Тұжырымдама мемлекеттің этникалық саясатының бірінші стратегиялық құжаты болып табылды, ол Қырғызстандағы азаматтық ұлтты құру, сонымен қатар мемлекеттік тіл – қырғыз тілінің қоғамның маңызды біріктіруші күш ретіндегі рөлін анықтауға және Қырғызстандағы этностардың этно-мәдени ерекшеліктерін сақтап қалуға мүмкіндік берді [36]. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде келесі қорытындылар жасалған.

Қазіргі уақытта Қырғызстанда этносаралық қарбаластық сақталып келеді. Ол әлеуметтік-экономикалық, саяси, этно-мәдени және психологиялық мәселелердің шешілмеуімен шарттастырылған.

Кеңестік кезеңде Қырғызстанның этникалық саясатының мемлекеттік негіздері жасалған болатын, бұл негіздер мультикультурализм қағидаттарында және Асқар Ақаевтың «Қырғызстан – біздің ортақ үйіміз» деген әйгілі ұранында құрылған еді. Қазіргі кезде этникалық аз халықтардың құқықтарын қорғаудың заңнамалық негізі қаланған, бұл негіз Қырғыз Республикасының Конституциясының баптарында өзінің кескінін тапты. Сонымен қатар бірнеше заңдар этникааралық қарым-қатынасты тұрақсыздандырмауға қатысты әкімшілік және қылмыстық жазаларды қарастырады.

2011 жылдан бастап Қырғызстанның этникалық саясатын институттық рәсімдеу үдерісі орын алды. 2011 жылы Қырғыз Республикасының Президент Аппаратында азаматтық қоғамның өзара бірлесуімен этникалық діни-саяси бөлім құрылды, оның басты мақсаты қырғызстандағы әртүрлі ұлттардың тіл мәселесін реттеу және дұрыс жолға қою. Ал 2013 жылы Қырғыз Республикасының Үкіметі жанында жергілікті өзін-өзі басқару және этникааралық қарым-қатынас бойынша Мемлекеттік агенттік құрылды. Аталмыш органдардың мақсаты – этникааралық қарым-қатынас салаларында мемлекеттік саясатты өңдеу және іске асыру болып табылады. 2013 жылы Қырғыз Республикасында этникааралық қарым-қатынасты және халық бірлігін нығайту тұжырымдамасы қабылданды [37].

Тұжырымдама мемлекеттің этникалық саясатының негізгі бағыттарын анықтайтын бірінші стратегиялық құжат болып саналды. Қырғыз Республикасында этникааралық қарым-қатынасты және халық бірлігін нығайту тұжырымдамасы әрі қарай жүзеге асыру механизмдерін қажет ететін Қырғызстанның этникалық саясатының бірінші және жалғыз стратегиялық құжаты болып табылады.

Қырғыз Республикасында тарихи-саяси және әлеуметтік этникалық проблемалар бары анық. Тарихи жағдайлардың себебінен ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басында жүзден астам ұлт өкілдері өз тағдырын осы елмен байланыстырып, бір шаңырақ астында өмір сүріп жатыр.

Көптеген ұлт өкілдері ғасырлар бойы осы елде бейбітшілік пен келісім арқасында қатар өмір сүріп келеді. Қазіргі таңда әркімнің ұлттық мүддесі

мен қажеттілігі бар. Қырғызстандағы тілдік жағдайға этномәдени, этносаяси факторлар әсер етіп отырғаны анық.

Орыс тілі мемлекеттік тіл және ана тіл ретінде кеңестік кезеңнен бастап орнықты, әлеуметтік өмірдің барлық саласына дендеп енді. Оны әрбір Қырғызстан тұрғыны жақсы біледі. Бертінге дейін екінші мемлекеттік тілдің – қырғыз тілінің жағдайы мектептер мен басқа да оқу орындарында оқытқанына қарамастан, айтарлықтай жағдайда болмай келді. Тек соңғы жылдары ғана қырғыз әдеби тілін күшейтуге байланысты заңдар шығып, оның орындалуын қатаң қадағалау қолға алынды.

Бұл дегеніміз ҚР азаматтары қырғыз тілінің мемлекеттік мәртебесін мойындап, оны білу қажеттілігін білдіреді. Соңғы кезде республикада орыстілді мектептер үшін қырғыз тілінің оқу құралдары, оқулықтары, оқу-әдістемелік құралдары шығып жатыр.

Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің ішіндегі қырғыз тілі өз басынан әртүрлі кезеңдерді кешірді. Тәуелсіздік алғаннан кейін мемлекеттік мәртебесі де бекітілді. Әлем әдебиетіне Манас жыры секілді туындыларымен танылды. Қазіргі кезде өз әдеби тілі дамып мемлекеттік тілінің қолданыс аясы кеңіп кемелденіп дамып жатқан тіл.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Живая старина. Вып. III—IV. СПб., 1896.

2 Шаһарим Қудайбердыұлы. Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династия ханов, Пер. Б.Каирбекова. – Алма-Ата, Изд. «Жазушы», 1990, стр. 46.

3 Абаев В.И. История языка и история народа. «Вопросы истории и теории языка», – М., 1952, стр. 44.

4 Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка. “Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР”, 1956, вып. VI.

5 Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. СПб., 1892-1899. Вып. 1-4.,

6 Томсен В. Дешифровка орхонских и енисейских надписей. – Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества, т. VIII, 1894

7 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., Ленинград, 1951.

8 Массон М.Е. Древние наскальные изображения домашних лошадей в Южном Киргизстане // Труды Института языка, литературы и истории Киргизского филиала Академии наук СССР. – Фрунзе, 1948. – Вып. 2.

9 Батманов И.А. Части речи в киргизском языке: материалы к стандартной схеме морфологии киргизского языка / И.А. Батманов ; НИИ-ИКЯП. – Ф.: Киргизгосиздат, 1936. – 48 с

10 Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. – М., 2008

11 Кононов А.Н. (Опыт анализа термина «түрк». //СЭ. № I, 1949).

12 Петров. К.И. Очерки происхождения киргизского народа. –Фр., 1963

13 Бизақов С. Түркі әлемі. – Алматы, 1989. 232 б.

14 <http://pegnum.pf/news/fd-abroad/kirghizia/1522233.html>

15 <http://ca-news.org/news:948951/>

16 <http://mirror24.24.kg/politic/124558-urmat-amanbaeva-dernut-za-ya-zknbns.html>

17 <http://www.knews.kg/ru/society/13071/>

18 <http://www.24.kg/parlament/102695-deputaty-parlamenta-kyrgyzstana-ot-frakcii-sdpk.html>

19 <http://www.gezitter.org/interviews/9709/>

20. <http://isro.ru/ivrit.htm>

21. <http://olgazeta.ru>

22. http://newsru.co.il/rest/21feb2011/book_a202.html

23. <http://www.domna.org/node/81>

24. http://rus.azattyk.kg/content/kyrgyzstan_bektur_blog_kyrgyz_language/24509763.html

25. Дербишева З.К. Русский язык в языковой палитре –Кыргызстана. pitfond.ru/wp-content/.../Русский-язык-между-европой-и-Азией.pdf

26. Население Кыргызстана. Книга II, часть I. Перепись населения и жилищного фонда КР 2009г. –Бишкек. 2009

27. Дербишева З.К. Русский язык в языковой палитре Кыргызстана. Диалог языков и культур СНГ в XXI веке: Тезисы докладов Международного форума. –Бишкек 9-13 июня 2008 г. 47-53 с.

28. <http://news.nur.kz/176928.html>

29. Дерябина Н.А. Антология языка в повседневности? Мотивации к изучению родного и иностранного языка. // Известия Уральского государственного университета. 2010. № 4(81). С20-30.

30. Крючкова Т.Б. Взаимоотношение языков России и иностранных языков в сфере науки //Адаптация народов и культур к изменениям природной среды, социальным и техногенным трансформациям. –М., 2010 г.

31. «Қырғыз Республикасының ресми тілі туралы» Заңы. 2000 жыл. 29 мамыр. «2000-2010 жылдарға арналған Қырғыз Республикасының мемлекеттік тілінің дамуының бағдарламасы» –Бішкек, 2001 жыл 20 қантар.

32. Языковая ситуация в Кыргызстане. Н.Омуралиев: Языковая ситуация в свете национальной политики Кыргызстана// <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1193219340> 13:49 24.10.2007

33. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики, <http://www.stat.kg>

34. Вторая национальная перепись населения Кыргызстана 2009 года, <http://www.stat.kg>

35. Карыбаева М.А., Чотаев З.Д. Политико-правовые аспекты урегулирования межэтнических отношений, Управление этническим многообразием и межэтническими отношениями. –Бишкек, 2011.

36. Указ Президента Кыргызской Республики, Слово Кыргызстана, 2 апреля 2004 года.

37. Государственная Концепция национальной политики Кыргызской Республики. –Бишкек 2011г.

Түрік әдеби тілі

*Исхан Бейбіт Жәлелұлы,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

Әрбір ұлттық мәдениеттің өркендеуі дәстүр мен жаңашылдықтың бірігуінен тұратыны белгілі. Адамзаттың рухани және материалдық тұрғыдан дамуының барлық табыстары өткен ұрпақтың жеткен жетістіктерінің жиынтығын құрай отырып, кейінгі дәуірдегі мәдениеттің негізін құрайды немесе жалпы қоғамға тән мәдениет элементтері болып табылады. Оған тіл мен әдебиет және тағы басқа да рухани-мәдени құндылықтар жатады.

Тіл мен әдебиет қай елдің болсын рухани кемелденуінде өте маңызды рөл атқарады. Ол – адамзат тарихындағы таным жүйесінің, көркем ой жетістіктерінің көрініс-бейнесі. Себебі олар жүйе құрастырушы алғашқы элементтерді біріктіруге атсалысады. Егер бір елдің ауызша және жазба әдебиетінің кемелденуін қамтамасыз ететін әдеби-тілдік мұраларды тарихи тұрғыдан қарастырар болсақ, бір ұлтқа тиесілі этномәдениеттің іргетасын қалаған рухани жәдігерлерді ерекше бөліп көрсету арқылы өзге жұрттың да өткен тарихына көз жүгіртуге болады.

Адамзат өркениетінде түркі әлемінің алар орны ерекше. Осы ретте түркілік елдердің әрқайсысының қалыптасып даму тарихын, өзіндік этномәдениетін танып-білу үшін олардың ішіндегі қарасы ең мол түркі халқының тілі мен әдебиетін зерттеп-зерделеу маңызды мәселелердің бірі екені сөзсіз. Соны ескере отырып, осы зерттеуде Осман империясы дәуіріндегі осман тілінің қазіргі түркі әдеби тілінің қалыптасып даму тарихындағы орны мен рөлін пайымдауға мән берілді.

Түрік тілі және оның жазба әдебиеті, қалай дегенмен ұзақ жылдар бойы үстемдік құрған Осман империясы тарихымен және оның әдеби-тілдік мұраларымен тығыз байланысты. Сол себептен бұл бағыт бойынша Түркия Республикасында қыруар жұмыс атқарылды (Фарук Кадри Темиргаштың «Ескі Анадолы түрікшесі», Ахмет Джафероглуның «Түрік тілінің тарихы», Мехмет Фуат және Ахмет Джевет Пашалардың «Медхал-и Каваиды», Тахсин Бангуоглуның «Түрікшенің грамматикасы», Тахир Нежат Генджанның «Түрік грамматикасы», Мехмет Хенгирменнің «Türkçe dilbilgisi» («Түрік тілінің грамматикасы») т.б.). Ал бұл тақы-

рып Қазақстанда енді ғана игеріле бастады. Бұның өзі Қазақстан Республикасы тәуелсіздікалып, өзалдына дербес ел болуына байланысты болып отыр.

Кеңес Одағы кезінде кеңестік түркітану ғылымы, көбінесе, өзге елдердің тілін танымдық тұрғыдан, оның өзінде тілдің формалдық сипаты мен құрылымдық жағын (грамматикалық) ғана зерттеп-зерделейтін. Ондай еңбектердің өзін де аса мол деуге болмайды. Түрік жазба әдеби тілі мен жазба әдебиетінің қалыптасып даму тарихына осман тілінің қаншалықты ықпал-әсері болды дегенді толықтай ашып беретін қазақ тілінде жазылған дүниелердің аз екені осы зерттеу жұмысын орындаудың алдындағы дайындық кезінде аңғарылды. Сондықтан да біз осы зерттеуімізде, бір есептен, орыс тіліндегі зерттеулерге біраз ден қойдық.

Әрине, бұл біздің, яғни қазақстандық түрік тілін зерттеуге арналған еңбектердің аздығына байланысты екені түсінікті. Ал Түркияның тілші-әдебиетші ғалымдары тарапынан бұл бағытта талай еңбектер жазылғанын жоғарыда атап өттік. Алайда олар қазақ тіліне аударылып басылмағандықтан, қазақ зерттеушілеріне әлі де болсын қолжетімді болып ғылыми айналысқа түспей жатыр. Сол себептен де осы зерттеуді жүргізу барысында түрік тілі туралы Түркия Республикасының лингвист ғалымдарының еңбектерін кең ауқымда пайдалануға мүмкіншілік болмады.

Тақырыпты игеру барысында, негізінен, қазақ ғалымдарының ғылыми-теориялық зерттеулері басшылыққа алынды. Сондай-ақ орыс ғалымдарының еңбектері де, ішінара түрік ғалымдарының қазақшаға, орысшаға аударылған еңбектері де пайдаланылды.

Зерттеуді жүргізу барысында алға қойылған мақсат пен міндеттерді орындау үшін тарихи сипаттамалық, салыстырмалы және типологиялық талдау әдістері қолданылды.

Түркі әлемінде Түркия Республикасы, Солтүстік Кипр Түрік Республикасы, Қазақстан Республикасы, Әзірбайжан, Өзбекстан, Қырғыз Республикасы, Түрікменстан мемлекеттерінің алар орны ерекше. Өйткені осы елдер өз алдына дербес мемлекет болып отыр. Осы ұлттық мемлекеттердің қазіргі әдеби тілдерінің қалыптасып даму тарихын, лексика-морфологиялық ерекшеліктерін, сөздік құрамын, қоғамдық-әлеуметтік қызметін, стильдік тармақтарын айқындап зерттеп-зерделген еңбектер біршама мол.

Аталған тілдердің әдеби тілінің қалыптасуы көне дәуірлерде жатыр және олардың қалыптасу тарихы тарихи кезеңдердің жәдігері болып саналатын жазба мұралармен тығыз байланысты. Сондықтан да кез келген халық мәдениетінің, өркениетінің деңгейін анықтауда ең басты белгілердің бірі ретінде оның жазба мұралары ескеріледі.

Көп уақыт бойы еуропалықтар жабайы санап келген түркі халықтарының төл жазуының болғандығы XIX ғасырда Дания ғалымы В.Томсен көне түркі жазба ескерткіштерінің құпиясын ашқанда ғана белгілі болды. Ал көне түркі дәуірі түркі тілдері жазуы тарихының алғашқы кезеңі ретінде саналып жүр.

Көне түркілік жазба мұралардың таңбалық емлесі руналық (сына) жазуға жатады. Жазба мұралар V-VIII ғасырларға тиесілі. Бұл дәуірде қазіргі Орталық Азия жерін тұтастай және Шығыс Еуропа мен Батыс Моңғолияның бірталай жерін қамтыған аралықты түркілік ру-тайпалар мекендегені және олардың басын біріктірген Ұлы Түрік қағанатының билік құрғаны тарихтан мәлім.

Осы дәуірдің сақталған көне жазбалары қазіргі кезде табылған жерлерінің атауымен Орхон-Енисей-Талас жазба ескерткіштері деп аталып жүр. Бұл жазбалар қазіргі бүкіл түркі жұртына ортақ мұра болып есептеледі. Сондықтан қазақ, қырғыз, өзбек, түрік, түрікмен, әзірбайжан жазуының да, басқа түркілік ел-жұрттың да жазба әдеби тілінің бастау көзі болып саналады. Әлбетте, бұл аталған ұлттардың әдеби тілдерінің қалыптасып даму барысында, яғни олардың даму тарихында көне түркілік жазуға дейін ешқандай жазу түрлері болмады дегенді білдірмейді. Оған дәлел – Қазақстан өлкесі бойынша табылған үңгірлердегі, тас-жартастардағы, археологиялық қазба жұмыстары арқылы әйгіленген көне дәуірдің дүние-мүліктеріндегі түрлі пішіндегі суреттер мен танбалар (пиктографиялар) болып саналса, бұған қосымша түркілердің ежелгі жазуының болғанына Қаржаубай Сартқожаұлы 2013 жылы 20 қыркүйекте «Егемен Қазақстан» газетіне берген сұхбатында тың деректер келтіреді. Ол Алтай тауының Моңғолияға қарасты Кіші Ойғыр немесе Ақсай деп аталатын жеріндегі әрбір тастың бетінде б.з.б. XIV-XII мыңжылдыққа, б.з.б. VI-IV мыңжылдыққа, б.з.б. III-I мыңжылдыққа, б.з.б. VIII-I ғасырларына және б.з. XI ғасырына дейінгі дәуірге тиесілі суреттердің аса мол екенін айтады. Алексей Окладников дейтін атақты археологтің 1965 жылы Қобда аймағының Солтүстік-Сенгір үңгірін зерттеп, сол үңгірден 13 топ суретті фотоға түсіргенін, соларды біздің жыл санауымыздан 30-25 мың жыл бұрынғы суреттер екенін дәлелдеп, Еуропа өнертанушыларының «әлем сурет өнерінің атасы Еуропа» деген тұжырымдарын жоққа шығарды. «Осылайша, алып Алтай, ұлы Алтай әлем мәдениетінің, өнерінің алтын бесігі екенін дәлелдеп, түркі тектес халықтардың рухын көтерді» деп атап көрсетеді.

Қаржаубай Сартқожаұлы осы сұхбатында қазақ, яғни түркі тілдес халықтардың жазу тарихына қажетті тағы да мынадай тың дерек ұсынады: «Ғылымда сақтар мен ғұндардың жазуы болды ма, жоқ па деген мәселе талас тудырып жүрген. Қытай, Еуропа деректері арқылы

«бұларда жазу болды» деген болжам жасалғанымен, қандай жазу екені белгісіз еді. Осы жолы біз сурет галереясы тұрған екі тау саласынан сақ, ғұн дәуірінің үш мәтінін тауып әкелдік. Мәтін бітік (руна) жазуының көне түрімен жазылған. Мұндағы таңбалар, графикалардың белгіленуі өте көне. Орхон жазуының жүйесімен оқуға келмейді. Енді осының методологиясын жасауымыз керек. Содан кейін барып ежелгі сақ, ғұндарды сөйлете аламыз» [1]. Ғалымның осы пайымдауын ескерсек, қазіргі түркі халықтары жазуының, яғни әдеби тілдерінің қалыптасып даму тарихының тамыры тым тереңде жатқанын аңғарамыз.

Кез келген ұлттық тіл мен әдебиеттің кемелденуі жазба әдебиеттің, демек, жазудың қалыптасып дамуымен тығыз байланысты екені шындық. Оның пайда болуына адамзат өркениетінің қарқынды дамуы себеп болған еді. Өркениеттің дамуы барысында ауызша қарым-қатынас жасау жеткіліксіз болып, бір-бірімен алыстан хабар алмасу, ауызша айтылған пікірді мәңгілікке қалдыру сияқты қажеттілік пайда болды. Соның салдары ретінде жазу өмірге келген еді.

Жазуды қолдану, жазба тілге көшу тіл дамуының жаңа кезеңінің бетін ашатын құбылыс екені даусыз. Жазу – адам баласының зор жетістігі, тілінің кемелденіп, жаңа деңгейге көтерілгенінің айғағы. Жазусыз адамзат өркениетінің дамуын елестету де мүмкін емес. Себебі бүкіл адамзат жазудың арқасында ғана бүгінгі ғылым мен технологияның қарыштап дамыған заманына жетіп отыр.

Ұлттық тіл мен әдебиеттің жаңа деңгейге көтерілуі, кемелдікке жетуі көне заманнан бері көптеген ойшылдарды толғандырып келе жатыр. Ұлттық әліпби мен жазуды дамыту арқылы жаңа сапаға ауысу, жаңа сипаттағы әдебиетке көшу – саяси-экономикалық, қоғамдық-әлеуметтік т.б. көптеген факторлармен де тығыз байланысты. Оған түрлі ел-жұрттың өзара әдеби-мәдени және тілдік байланыста болуы да едәуір ықпал етеді.

Жазу арқылы тілдік қолданыстар, сөз саптау түрлері жаңғырып, әдеби нормалар бірізділікке түсіп бекиді, тілдің қоғамдық-әлеуметтік қызметі (стилі) жіктеледі, әртараптанады, жалпыхалықтық сипат алып, қолданыс ауқымы кеңейеді.

Тілдің өзіндік ішкі даму заңымен қатар, сыртқы сан алуан себептердің (саяси-әлеуметтік құрылыс, өзге елдермен болған әлеуметтік-экономикалық байланыс т.б.) ықпалынан ұзақ уақыт өте келе, кез келген тіл өзгеріске ұшырайды немесе жаңа сапаға ие болып, дамып өркендейді. Сондай дамып жетілген тілдердің бірі де, бірегейі де, ешқандай даусыз, қазіргі түрік әдеби тілі екені белгілі.

Түркия – дербес, тәуелсіз ел. Түрік тілі – Түркия Республикасы мен Солтүстік Кипр Түрік Республикасының тұрғылықты халқының және осы екі елдің шекарасынан тысқары өмір сүріп жатқан түріктердің (Иран, Ирак, Сирия, Ресей Федерациясы, Әзірбайжан, Қазақстан, Өз-

бекстан т.б.) ұлттық тілі. Ол – Түркия Республикасы мен Солтүстік Кипр Түрік Республикасының мемлекеттік тілі болып табылады.

Қазіргі түрік әдеби тілінің ауызша да, жазбаша да әдеби нормалары қалыптасқан, сөздік құрамы өте бай, қоғамдық-әлеуметтік қызметі жан-жақты, стильдік тармақтары айқындалған.

Атақты түрколог профессор Н.А.Баскаковтың классификасына жүгінсек, түрік тілі батыс ғұн тобының оғыз бұтағына жатады. Сондай-ақ бұл бұтақтан түрікмен, әзірбайжан, гагауз тілдері де тарайды [2]. Түрік тілі осы тілдерге өте жақын, олар өзара туысқан тіл болып саналады.

Түрік тілі өзінің ең көне бастауын Талас-Орхон-Енисей жазулары (V-VIII ғғ.) мен «Оғыз-наме» жырынан, «Қорқыт ата кітабынан», «Көроғұлы» дастанынан алады. Сондай-ақ әр кезеңдерде жазылған Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегі, Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғатат түрік» еңбегі, Ахмет Йүгінекидің «Ғибат ұл һақайык» еңбегі, Қожа Ахмет Ясауидің «Хикметі» (10-12 ғғ.) сияқты т.б. жалпы түркілік жазба ескерткіштердің де қазіргі түрік әдеби тілінің қалыптасып даму тарихына тікелей қатысы бар. Сонымен қатар түрік жазба әдебиетінің қалыптасып даму тарихына халық ауыз әдебиетінің дәстүрлері мен тілдік нормаларының да, Осман империясы дәуірлеген кезеңдегі ауызша және жазбаша әдебиеттер тілінің де ықпалы күшті болды.

Түрік жазуы 1928 жылға дейін араб графикасында болды. Ұзақ жылдар бойы қолданыста болған араб жазуына негізделген түрік әліпбиімен түрікше небір әдебиеттер, жазба материалдар өмірге келді. Бұл дәуір түрік халқының Осман империясы деп аталатын кезеңіне тиесілі. Сол себептен түрік әдеби тілі мен жазба әдебиетінің қалыптасып даму тарихында осман тілінің, яғни аталған дәуірдегі түрік әдеби тілінің рөлі өте зор.

Түрік тілі – әлем тілдері ішіндегі қолдану өрісі және тіл байлығы мен көркемдігі, оралымдығы жағынан алғашқы ондықтардың қатарына кіреді. Сондай-ақ ол – дүниежүзіндегі ауызша және жазбаша тіл мәдениеті қалыптасқан және мемлекеттік мәртебеге ие екі жүз тілдің бірі.

Түрік тілі:

- түпкі түрін сақтаған байырғы тіл;
- ежелден жазба мәдениеті бар тіл;
- әдеби тіл, жергілікті тіл (диалекті), сөйлеу тілі, ауызекі сөйлеу тілі, көркем әдебиет тілі, баспасөз тілі, кеңсе ісқағаздары тілі, ғылым тілі тәрізді формалары бар;
- демографиялық тірегі мықты ұлттық тіл;
- құрылым-құрылысы кемелденген тіл;
- Түркия Республикасы өз қамқорлығына алған мемлекеттік тіл.

Осындай тілдің жазба әдебиетінің қалыптасуына зор ықпалын тигізген Осман империясы дәуірі кезіндегі тілдік факторларды зерттеу қашанда өзекті мәселе болып табылады.

Қазіргі кезде түрік тілі өз дамуының жаңа кезеңіне аяқ басты. XX ғасырдың алғашқы ширегінен бастап түрік ұлтының қол жеткізген рухани-тарихи табыстары мол. Себебі Мұстафа Кемаль Ататүріктің бастамасымен Тіл Комиссиясы құрылып, оған латынша әліпбиге негізделген түрікше жаңа әліпби дайындау міндеті жүктелді. Осы жылдың ақпан айынан бастап бұл мәселе оң шешімін тауып, 1 қарашада Үлкен Түрік Ұлттық Мәжілісінің қаулысымен Жаңа Түрік әліпбиі қабылданды. Сөйтіп, түрік әдеби тілінің латыншаланған жаңа әліпбиі мен оның емле ережелері қолданысқа енді [3].

Жалпы, түрік тілінің де көне үлгілері түркілік жазба ескерткіштерде жатыр және оны тереңірек зерттеуге түрік ғалымдарының қосқан үлесі зор. Түрік жазба әдебиетінің қалыптасуына – осман тілі айтарлықтай өз ықпалын жасады. Осман империясы дәуіріндегі османдық ауызша, жазбаша әдебиеттердің тілдік сипаты дәстүрлі әдеби-көркемдік әдіс-тәсілдердің жүйелі қолданысы арқылы айқындалады. Тарихи қалыптасқан тілдік қолданыстар осман тілінің өзіндік ерекшелігін көрсетумен қатар, бүгінгі түрік әдеби тілі мен жазба әдебиетінің өзара сабақтастығын байқатады.

Осман тілі өзі дәуірлеп тұрған заман әдебиетінің көркемдік жанрларын дамытуға үлкен үлес қосып қана қоймай, қазіргі жазба әдебиеттің жетіле түсуіне әдеби-тілдік тұрғыдан үлкен әсерін тигізді. Осы кезеңдегі түрлі жазба әдебиеттердің тілдік материалдары осы тұрғыдан алғанның өзінде де маңызды. Сол себептен Осман империясы кезіндегі қоғамдық-әлеуметтік, саяси-экономикалық жағдайға мән бере отырып, түрік жазба әдебиетінің қалыптасу тарихына тікелей қатысы бар барлық тілдік түрлі материалдарға назар аудару оның бүгінгі кемелденген әдеби тілін пайымдауда үлкен рөл атқарады.

Қазіргі түрік әдеби тілі мен жазба әдебиетінің қалыптасу тарихындағы осман тілінің рөлі мен орнының маңызын әдеби-тілдік факторлар арқылы ашып көрсету мақсатында мынадай мәселелерге көңіл аудару қажеттігін тудырды:

- Осман империясының қалыптасып құрылуы мен өркендеуіне тарихи шолу жасай отырып, қазіргі түрік тілі мен жазба әдебиетіне осман тілінің әсер-ықпалын, қолданысын, олардың әртүрлі қатынастағы күрделі байланысын көрсету;

- түрік әдеби тілі дамуының бір қайнар көзі ретінде осман тілі ерекшеліктерін анықтау;

- түрік халқы көркем әдебиетіндегі осман тілінің бедерлерін, қалдырған ізін, дәстүр сабақтастығын пайымдау;

- осман тілінің қазіргі түрік әдеби тілі мен жазба әдебиетінің қалыптасып даму тарихындағы өзіндік рөлі мен орнын пайымдау.

Осман империясы кезіндегі осман тілінің қазіргі түрік әдеби тілі мен жазба әдебиетінің қалыптасып даму тарихына қомақты өзіндік үлес қосумен қатар, туысқан түрік халықтарының да әдеби тілдері мен жазба әдебиеті тарихының қалыптасуына зор ықпалын тигізді. Әсіресе ол қазіргі әзірбайжан әдеби тілінің қалыптасу тарихына үлкен ықпалын жасады. Сондай-ақ қазіргі түркілік басқа да елдердің әдеби тілдерінің кемелденуіне үлес қосты. Сондықтан да бұл дәуір тілінің, ең әуелі, қазіргі түрік әдеби тілінің дамып өркендеуі мен жазба әдебиетінің кемелденуіне айтарлықтай зор ықпалы болғанын ешкім де жоққа шығара алмас. Алайда осман тілінің бастау көзі көне түркілік рухани-мәдени жәдігерлерде жатқанын да естен шығаруға болмайды.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Осыдан мың жарым жылдай бұрын ұлан-байтақ Еуразия даласының нық кіндігінде көне түркілердің ұлы империясы дүниеге келді, ол империя кейін мына шеті Қытайдан басталып, ана шеті Византияға тіреліп жатқан алып кеңістікті бағындырып алған қуатты мемлекеттік бірлестіктерге айналды. Сол уақыттардан бері біздің бабаларымыз Солтүстік Еуразияның төсінде, тұрақ-мекенін ауыстырмай ғұмыр кешіп келді, қазір біз де тап сол өңірде өмір сүріп жатырмыз» [4], – деп атап көрсеткендей, Еуразияның алып кеңістігінде сан ғасырлар бойы өз үстемдігін жүргізген ата-бабаларымыз тек қана қазіргі Қазақстан территориясы аумағында небір мемлекеттер құрып қоймай, өзге де өңірлерді игергені тарихтан белгілі.

Ал қазіргі Қазақстан территориясындағы мемлекеттік құрылымдардың қайсыбірі ұзақ өмір сүрген болса, енді біреулері бірнеше ондаған жылдар ғана тайпалық одақ немесе мемлекеттік бірлестік ретінде көрініп, тарих сахнасынан кетіп отырған. Түркі әлемі мен қазақ тарихын зерттеушілердің еңбектеріне жүгінсек, ұлы дала аумағында скиф, сак, ғұн мемлекеттік бірлестігінен кейін Ұлы Түрік қағанаты, Батыс және Шығыс Түрік қағанаты, Түргеш қағанаты, Ұйғыр қағанаты, Қарлұқ мемлекеті, Қараханит, Қимақ, Қыпшақ бірлестігі, Жошы ұлысы, Алтын Орда хандығы, Өзбек ұлысы (Әбілқайыр хандығы немесе Көк Орда), Қазақ хандығы деген ірі мемлекеттер мен мемлекеттік бірлестіктер болған екен [5].

Түркілердің күш-қуаты артып, әскери әлеуеті барынша кемелденген кезде өзінің ежелгі атамекенінің арнасынан толықсып асып, өзге жерлерді де игерген кездерінде Еуразия құрлығы аумағында Хазар мемлекеті, Хорезм шах мемлекеті, Мәуереннахр мемлекеті, Моғолстан хандығы, Әмір-Темір әмірлігі, Ұлы моғол мемлекеті (Үндістан), Селжұқ мемлекеті, Осман империясы сияқты т.б. әр алуан мемлекеттік құрылымдар дүниеге келді. Осы мемлекеттік құрылымдардың

әрқайсысының тарихта өзіндік орны бар екені тарихи шындық болса да, Осман империясының жалпы түркі халықтары үшін, тіпті жалпы ислам әлемі үшін ерекше орын алатыны ақиқат.

Мәдени-тарихи хронологиялық тұрғыдан алғанда ерте орта ғасырлар кезеңіне, яғни біздің заманымыздың VII-VIII ғасырларына жататын көне түркі мәдени жәдігерлерін зерттеу – Орхон-Енисей және Талас өзендерінің аңғарынан табылған Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк деп аталатын үлкен ескерткіштердің мәтіндерінде келтірілген ежелгі түркілердің ментальды әлемі мен көне түркі адамының маңызды құндылықтар мазмұнын түсінуге, ежелгі түркілердің адам және әлем моделін анықтауға мүмкіндік береді.

Тарихи деректер мен жазба мәліметтерге сүйенсек, түрік ұлты мен оның мемлекеттігінің қалыптасуына түрлі тарихи оқиғалар мен қоғамдық-әлеуметтік жағдайлар себеп болған. Түрік ұлтының негізін қалаушы оғыздар, яғни селжұқтар қазіргі Қазақстанның Сырдария алқабынан ерте дәуірден бастап оңтүстік-батысқа, яғни Таяу Шығысқа қарай жылжи бастаған. Бұл қоныс аударушылық V-X ғасырларда аса қарқын алып, оғыз-түріктердің бір бағыты оңтүстік жақтан батысқа қарай ойыса бастаса, екінші бағыты Батыс Қазақстан өңірін көктей өтіп, Қап тауы арқылы Таяу Шығыс алқабына қоныстана бастапты.

Оғыздар тарихына қысқаша тоқталатын болсақ, олар этникалық топ ретінде алғаш рет көне түркі жазба ескерткіштерінде (Орхон-Енисей) кездеседі. Тарихи мәліметтерге жүгінсек, олар IX-XII ғасырларда Енисейдің жоғарғы ағысы (Оңтүстік Сібір) жағынан Сыр бойына қоныс аударған. IX-X ғасырларда оғыздар Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал теңізінен бастап Еділ бойындағы бұлғарлар мен хазарлардың жеріне дейінгі кең алқапты мекендеген. Тарихшылар оғыздардың бұл кезеңі туралы деректер, негізінен, Ибн Фадлан, Ибн әл-Әсир, Әл-Мағуди сияқты т.б. араб ғалымдарының жазбаларында кездесетінін айтып, олардың қазіргі Қазақстанның оңтүстігіндегі Жаңақент, Сауран, Сығанақ сияқты т.б. қалаларда молырақ шоғырланып, мекен еткен деп көрсетеді [6, 17 б.].

Ибн Фадланның жазбасы бойынша, X ғасырда оғыздар күшейіп, тарих аренастана шыға бастап, Оңтүстік Батыс Қазақстан мен Солтүстік Түрікменстан аумағындағы кең алқапта көшіп-қонып жүрген. Олардың бір бөлігі Ембі мен Жайықтың аралығын мекен еткен екен. Оның айтуынша, оғыздардың үлкен бөлігі ислам дініне кірмей, көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан [7, 9 б.].

Түрік халқының тарихына қатысты мол мәліметті араб, иран, грузин, әсіресе армян деректемелерінде кездеседі екен. Түркітанушы ғалымдардың зерттеулерін басшылыққа алсақ, түріктердің этникалық құрамы негізінен екі топтан құралған. Олардың бастысы – селжұқтардың шапқыншылық жорығы тұсында, дәлірек айтқанда,

XI ғасырдың 40-жылдарынан бастап ежелгі Тұран жерінен Орталық Азия, одан кейін Иран арқылы Кіші Азияға қоныс аударған түркі тайпалары болса, екіншісі Кіші Азияның жергілікті тұрғын халқы болыпты. Түркі тайпаларының біразы Кіші Азияға Балқан арқылы да өткен. Түрік этногенезінің қалыптасуына оғыз, карлұқ, қыпшақ, чигиль, ұйғыр, куман, хазар тайпаларының, ішінара араб, курд, рум халықтарының да қатысы болған.

Тарихта Селжұқтар деп аталған алғашқы Түрік мемлекеті Кіші Азияда XII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың бас кезінде құрылып, соның негізінде XIV-XVI ғасырдағы жауынгерлік жаулап алушылық соғыстарының нәтижесінде ұлан-ғайыр жерді иемденген Осман империясы дүниеге келеді.

Селжұқ мемлекетінің құрамына кірген көшпелі түркі тайпалары шаруашылыққа қолайлы сулы-нулы жерге орныққаннан кейін көрші халықтармен мәдени, рухани, экономикалық байланысын нығайтып, біртіндеп өздері де отырықшы тұрмысқа көше бастаған. XII-XIII ғасырларда жойқын моңғол шапқыншылығынан зардап шеккен түркі тайпалары Орталық Азиядан сонау қиыр шеттегі Анадоллия жеріне ауық-ауық қоныс аударумен болған.

М.И. Артомоновтің «Хазар тарихы» деген еңбегінде: оғыздар Еділ бойындағы хазарлармен қоян-қолтық тіршілік етіп, олармен бірде жауласып, бірде одақтасып отырған дей келіп, Ибн әл-Әсиридің оғыздардың басшысы Дуқан хазар Ябғудың қол астында қызмет етті. Ол өлген соң баласы Селжұқ (922 жылы өлген) Ябғумен келісе алмай, өзіне қарасты оғыздармен Сырдың төменгі жағына, кейінірек Солтүстік Түрікменстанға қоныс аударады деген дерегін келтіреді. Сондай-ақ, ол, селжұқтардың бөлініп шығып, өз алдына династия құруын оның өзі бастап қол астындағы ру-тайпаларды ислам дініне қаратуымен байланыстырып, оңтүстікке келгеннен кейін Селжұқ бастаған оғыздар Саманиттер династиясына қарасты Иранның қарамағында болғанын, бірақ көп ұзамай, одан бөлініп шыққанын, нәтижесінде оғыздар екі топқа бөлініп, бірі Сыр бойы, Арал төңірегіндегі оғыздар, екіншісі – оңтүстік (Селжұқ) оғыздар болып қалыптасқанын және олар қазіргі түрікмендердің де негізін қалағанын айтады [8].

Осы орайда мына бір мәселені ескере кету қажет сияқты. Оғыздар қай заманда да түркілік таза ру-тайпалардан тұрмаған. Оның құрамы қоныс аударып барған жерлерінде тұратын жергілікті ру-тайпалар есебінен толығып отырған. «Оғыз» сөзінің өзі де – сонау IX-X ғасырларда Арал теңізі төңірегіндегі бір одаққа кірген ру-тайпалардың жиынтық аты. Олардың ішінде Орталық Азияның шығысынан келгендер де, жергілікті тұрғындар да болған. Тіл қарым-қатынас жағынан да бір тілде сөйлей қоймағаны түсінікті. Оғыз тілі арқылы болашақ түрік, түрікмен, әзірбайжан, гагауыз тілдерінің негізі қаланып, сол ұлттық тілдердің қалыптасу үдерісі XI ғасырда бастала бастаған [7, 10 б.].

Осман империясы және оның негізін қалаушылар туралы тарихшылардың мәліметтеріне сүйенер болсақ, ол адамзат тарихында болған ең үлкен әрі өте ұзақ дәуір бойы билік құрған әскери негіздегі күшті мемлекет болды. Түрік мемлекеттігі тарихын, оның ішінде XVIII ғасырдағы Осман империясының саяси-экономикалық өрлеуі мен құлдырауын зерттеген М.С.Мейердің тұжырымынша, Осман империясы, негізінен, XV-XVI ғасырларда құрылып, ерте ортағасырда қалыптасқан әрі мұсылман жолындағы Шығыстың көшбасшысы болуға ұмтылған және христандық жолдағы Батысқа қарсы тұрған ірі мемлекеттердің біріне айналды [9, 3 б.].

Сол себептен болар, көптеген тарихшылар Осман империясын Түрік-Ислам мемлекеті деп те атайды. Кәрі тарих деректеріне жүгінсек, расында да, Түрік мемлекеттігі мен ислам дінінің өркендеген, көркейген кезеңі Осман империясы дәуіріне сәйкес келеді екен.

Осман империясы халқының негізгі діңін құрған османдық түріктер мен түркі тектес өзге де ұлыстар мен тайпалар өздерінің ұлттық таным-түсінігі мен ой-санасын исламдық қағидаттармен үйлестіріп, саяси тұрақтылық пен қоғамдық-әлеуметтік әділеттілігінің арқасында, үш құрлықтың ортасында және Жерорта теңізі қойнауында адамзат тарихында бұрын болмаған әлемнің (әлемдік тәртіптің) ең керемет дәстүрін жүзеге асырушылар болған. Индонезиядан Испанияға, Қырымнан Йеменге және Германиядан Африканың орталығына дейінгі жерлердегі мұсылман халықтарына қамқорлық жасаған. Османдықтар өз мемлекеттігін құрып, өздерінің адамгершіліктік қағидаларға негізделген жаһандық әлеуеті мен дәулетін қалыптастырған. Сөйтіп, бүкіл адамзат өркениетіне ғасырлар бойы қызмет еткен.

Ал енді Қазақ энциклопедиясының мәліметіне жүгінсек, Осман империясы – XIV ғасыр мен XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейінгі дәуірде салтанат құрған, әлемдегі ең ірі империялардың бірі. Осман мемлекеті – сонымен қатар дүниежүзі тарихындағы мемлекеттік құрылымын ең ұзақ мерзімге сақтай алған санаулы империялардың бірі және бірегейі.

Жалпы алғанда, Осман империясының пайда болуы Осман әулетінің есімінен тікелей байланысты. Қазіргі түрік тілінде Османлылар деп аталып жүрген әулет оғыздардың Бозоқ тайпасы, Қайы руынан тараған. Сол дәуірдегі Орталық Азия аумағынан Сүлеймен Шаһ қарамағындағы ру-тайпалармен бірге қазіргі Түркияның Шығыс Анадолы аймағына көшіп келеді. Анадолының топырағын баспай тұрып, көш басын батыс жаққа бірге бұрған селжұқтармен Сырдариядан өтіп, Иранда аялдайды. Кейбір аңыздарға қарағанда Иранның Ахлат елді мекенінде біршама тұрақтаған Османлы әулеті, яғни Қайы руы алғашында Ерзұрым, содан Ерзинтап, соңында Ама-

сияға тұрақтайды. Бірақ мұнда да жерсінбей Халеб маңайына бет бұрады. Осы уақыттан бастап Амасияға дейін біртұтас болып келген Қайы руының бір бөлігі Халеб, бір бөлігі Жабер қамалы маңайы, қалғаны Чукуроваға (Шұңқыр оба) жол тартып, тағдырлары да бөлінеді. Кейбір әулет иелері, тіпті, ат басын бұрып, селжұқтарға кері қайтады.

Ғалымдар арасында әлі де пікірталасқа түсіп жүргеніндей, Османлы мемлекетінің құрушысы, Ертоғрул Газидің (Ертұғрул Батыр) әкесі Түндүз Алып «Ахлат» елді мекенінде қайтыс болғаннан кейін ру (әулет) басына келген ұлы Ертұғрул дереу есін жиып атқа қонады. Ол шағын қолымен Ерзұрымға барып, соңынан византиялықтарға неғұрлым жақын болу үшін Каражадаг (Қараша тау) маңайына келеді. Бұл мәлімет нақты тарихи деректермен дәлелденбесе де, Ертұғрул Батыр басшы болған Қайы руы қазіргі Анкараның батысына орналасқаны жөнінде деректер бар. Соңынан олар 1231 жылы Анкара маңайынан кетіп, Сөгүг және Доманигке тұрақтайды.

Осман империясының пайда болуының алғышарттарының бірі өсіп-өну үдерісі (демографиялық процесс) екені анық. Шыңғыс хан шапқыншылығына ұшыраған Орталық Азия және қазіргі Әзірбайжан елдері үлкен миграциялық дүрбелеңге түсіп, түрікмендер мен әзірбайжандар Анадолының шығыс аймағына көше бастайды. Бұл үдеріс Селжұқ мемлекеті құрамындағы көшпенді тайпаларды одан әрі күшейтіп, санын көбейте түсуімен қатар, бір-бірлерімен қоян-қолтық араласуларына негіз қалайды.

Тарихи деректерге қарағанда, қазіргі Әзірбайжан (Нахичеван) және Қарадаг (Қара тау) көш керуенінің негізгі жерлері болады. Ал осы миграциялық үдерістің нәтижесінде Осман империясының мемлекеттік құрылымының тұңғыш элементі – бейліктер пайда болып, демографиялық негізін түрікмендер құрайды. Ал 1261 жылдан бастап аталмыш бейліктер нақты саяси құрылым дәрежесіне жетіп, қазіргі Анкара-Анталия аралығы аумағында үш бейлік құрып, жаңа келген түрікмендер мен селжұқтарды байланыстырып жаңа бір этностық және діни-саяси, мәдени одақтың пайда болуына негіз қалайды. Ал осы бейліктердің ішінде Кония бейлігі күшейе түсіп (Анталиядан Солтүстік-шығысқа 150 шақырымдай), енді Қайы руының атын Қараманогұллары бейлігі алмастыра бастайды.

Тағы бір дереккөздері бойынша, XIV ғасырда Кіші Азияда түріктік Осман Империясы құрылады. Империя құрамына ортағасырлық мемлекеттер кіреді. Олардың арасында Лидия, Мидия, Пергам, Көне Рим, Византия, Кония сұлтанаты, Ахеменидтер мемлекеті және Ескендірдің (Александр Македонский) алып державасы да болды.

XIV ғасырдың жиырмасыншы жылында Кіші Азияның солтүстік-батысында феодалдық княздық пайда болады. Бұл династия-

ның атауы алғашқы сұлтаны Османның есімімен аталады. Құрамында басым бөлігі түрік тайпалары болған Осман империясының халқын «Осман түріктері» деп атаған. Алғашқы кезеңнен бастап-ақ мемлекет әскери-феодалдық болып қалыптасты. Мемлекеттің негізгі тобы әскери феодалдар болды. Олар үшін жаңа территорияларды жаулап алу мен оларды тонау басты мақсат болған.

Құрылған кезден бастап он жылдың ішінде византиялықтардың иелігінде болған Бурса, Никей (Изник), Никомедия (Измит) қалаларын жаулап алады. Аталған ғасырдың екінші жартысында Шығыс Фракияның жеріне шабуыл жасап, Адрианополь (Эдирне) қаласын өздеріне қаратады. 1389 жылы Косово даласында болған ұрыста Осман империясы Сербияны өздеріне бағынышты етіп, алым-салық (дан салығы) алып тұрған. Содан кейінгі кезеңде Болгар патшалығын, Фессалияны, Македонияны жаулап алады. 1396 жылы болған үлкен соғыста біріккен еуропалық рыцарьларды жеңіп, Константинопольге кіреді. XIV ғасырдың соңына қарай Империя құрамына Анадолы княздығының (Бейлік) жері толығымен өз еркімен немесе күштеп кіргізіледі.

XV ғасырдың басында Осман империясы Ақсақ Темірдің әскерлерімен шайқасады. Нәтижесінде 1402 жылғы Анкара шайқасында жеңіліске ұшырап, османдықтарды басқарған Баязид I сұлтан тұтқынға түседі. Елдің көп бөлігі қайтадан анадолылықтар кезіндегідей Бейліктерге (Бейлік – басқару формасы) ауысады. 1415 жылы Батыс Анадолы мен Балқанда антифеодалдық және антиүкіметтік халық көтерілістері белең алады. Осынау көтерілістер басылып, Баязид I сұлтанның балалары арасындағы өзара талас-тартыстар тоқтағаннан кейін Осман империясы қайта қалпына келе бастайды.

XV ғасырдың 40-жылдарына қарай осман түріктері Балқандағы экспансияларын қалпына келтіреді. Сұлтан Мұрад II (1421- 1451) билікке келіп, Крест жорықшыларының әскерін тоқтатады. Ал оның баласы Мехмед II сұлтан (1451-81) Константинопольді 1453 жылы қайта басып алады. Осы кезден бастап Византия империясы өмір сүруін тоқтатып, Константинополь (Ыстамбул) Осман империясының астанасы болады.

XV ғасырдың 50-70 жылдары Осман империясы Босния, Морей, Атика, Трапезун империясын жаулап алады. Мехмед II сұлтан өмірінің соңында Скандербектің әскерін талқандап, бүкіл Албания жерін өзіне қаратады.

Осман империясының территориясы ең үлкен көрсеткішке XVI ғасырда Селим I сұлтан (1512-1520) мен Сулейман I сұлтанның (1520-66) кезінде жетеді.

1514-15 жылдары түріктер Арменияны, Күрдістанды және Солтүстік Месопотамияны басып алады. 1516-1517 жылдары Осман им-

периясының құрамына Сирия, Палестина, Египет, Хиджаз, ал 1519 жылы Алжирдің кей бөлігі кіреді.

XVI ғасырдағы мықты османдық флот Жерорта теңізіндегі барлық қозғалысты өз бақылауына алады. 1521 жылы түріктер Белградты алады. 1526 жылғы соғыста венгр-чех әскери одағынан ойсырай жеңіледі. Соңынан Венгрия корольдігінің біраз бөлігін жаулап алады.

XVI ғасырдың жартысына қарай Осман империясының құрамына Алжир толығымен өтеді, Триполитания және Родос пен Эгей теңізінің басқа да архипелагтары кіреді. Осы кездегі Осман империясы Еуропада, Азияда және Африкада кең-байтақ жерге иелік етеді. Олардың иелігіндегі жердің аумағы 8 млн. шаршы км құрады.

Уақыт өте келе, империяның құрамындағы негізгі топтардың орны ауысып, жаңа феодал-помещиктердің ықпалы арта түседі. Әскерилердің арасында тәртіп әлсіреп, бұрынғыдай күшті болмайды. Әлеуметтік жағдайға байланысты әскерилердің біразы сауда-саттық пен түрлі кәсіпшілік саласына кетіп қалады. Елдегі жағдай нашарлап, халық көтерілістері жиілей түседі. Түрік әскерінің алғашқы әлсіздігі 1571 жылғы шайқастағы әскери флоттың жеңілісінен байқалады. 1569 жылы османдықтар Ресей империясынан жеңіліп қалады. Елдегі қиын жағдайға қарамастан, территория жүз жыл бойы сол қалпында сақталып қалады. Тіпті жаңадан Кипр (1571) мен Тунис (1574) Осман империясының құрамына кіреді. Иран, Австрия, Польша және Венецияға қарсы шабуылдар жасалады [10, 207-216 бб.].

Осман әулеті бірінен соң бірі билік басына келіп отырды. Империя билігінің басына келген сұлтандардың бірталайы үлкен абыройға кенеліп қана қоймай, ұлттық, исламдық ұстанымдарды дәріптеп, халықтың көңілінен шыға білді. Осман империясын әлемді билеу тұрғысынан ең қуатты мемлекетке айналдырды. Осман империясы қауымдар, діндер және түрлі ағымдар арасында берік үндестік құрып, мемлекет құрамындағы халықтар арасында айырмашылық және қайшылықтарға жол бермей, әлем тарихында ұлттар арасындағы ең күдіретті мемлекетке және әлемдік саяси абыройға ие болады. Осы үлкен саяси құрылым ескі және жаңа мемлекеттерде болмаған қасиеттерімен ерекшеленіп, ұзақ уақыт сырттай басқыншылықтарға төтеп беріп және іштегі әртүрлі нәсіл, дін өкілдері және секталардың өзара тыныштығын қамтамасыз еткен болатын.

XIX ғасырда Осман империясының қарауындағы көптеген халық өздерінің тәуелсіздіктерін жеңіп алды. Мысалы, бірнеше ғасыр Осман империясы қарауында болған Балқан түбегіндегі халықтар тәуелсіз мемлекеттік даму жолына түсті. Ал түрік мемлекетінің әлсіреуі жалғаса түсті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде Осман империясы (Түркия) еуропалық империалистік державалардың жартылай отарына айналған еді. Осы ғасырдың 50-70-жылдары Осман империясында буржуазиялық реформалар жүргізілді, елдің тарихында бірінші рет парламент сайланған болатын. Бірақ түрік буржуазиясының әлсіздігі, батысеуропалық державалардың түрік еліне жасаған экономикалық және саяси өктемдігі, Осман империясының (Түркияның) бірнеше соғыстарда жеңілістерге ұшырауы елдегі жағдайларды өте шиеленістіріп жіберді.

Елдегі саяси-әлеуметтік жағдайлар XIX ғасырдың 50-70-жылдардағы түрік мәдениеті мен өркениетінен көрініс тапты. Әсіресе тіл мен әдебиетінің жаңғыра, жаңара дамуының бағытына әсер етті. Елдің әлемдік дәрежедегі төмен жағдайға ұшырауы түрік әдебиетіндегі азаматтық әуендерді әлсіретті, ақын-жазушылардың шығармаларындағы ағартушылық-гуманистік мазмұнды түңілушілік, торығушылық сарындары жайлады. Ұлттық дәстүрлердің жоғала бастауына ұшыраса да, батысеуропалық мәдениетті игеру кең орын алды. Әлемдік мәдениет жетістіктерін игеру түрік әдебиетін жаңа бағытта дамуына ықпал ете түсті.

Бұл жылдары Осман империясы ақын-жазушыларының шығармашылық ізденістерінде жаңа пішіндер мен өлшем-өрімдерді игеру де белсенді жүріп жатты. Бұндай жаңа өрімдерді іздеу, өмірді жаңа мазмұнмен жырлау рухани-мәдени қажеттілікке байланысты болған еді. Себебі Осман империясы құрамында түрлі қауымдар, діндер және түрлі ағымдар болып, олардың арасында берік үндестік қалыптасқан болатын. Сондай-ақ империядағы халықтардың татулығына ерекше мән беріліп, ұзақ уақыт оның сақталуы қамтамасыз етіліп келген болатын. Ол, бір есептен, Осман империясында кең қолданыста болған сол кездегі арабшаланған, парсышаланған түрік әдеби тілінің қоғамдық-саяси қызметіне байланысты болған еді.

Түркі тілдері сан ғасырлық тарихында басқа тілдермен тікелей немесе жанама қарым-қатынасқа түсу нәтижесінде бойына көптеген кірме сөздерді сіңіргендігі белгілі. Сол кірме сөздер арасында араб-парсы сөздерінің орны айрықша.

VII-VIII ғасырлардан бастап ислам дінімен ене бастаған араб тілінің ықпалы қарахандықтар дәуірінде (X-XIII ғғ.) арта түсті. Бұған себеп ислам дінінің ресми дін ретінде түркілер тарапынан қабылданып, мемлекеттік басқару, сот қызметі, діни оқу-ағарту істерінде араб тілінің басым түсуі себебінен болған еді.

Осман империясынан бұрынғы Анадолыда үстемдік құрған селжұқтар дәуірінде де (XI-XIV ғғ.) Конияда және оған қарасты Анадолының қалаларында ресми іс жүргізуде, дипломатиялық хат алма-

суларда, заң саласында араб тілі үстемдік құрды. Одан кейінгі османдықтар дәуірінде (XIV-XX ғғ.) қолданылған османша тілде араб және парсы сөздерінің үлесі 90 пайызға жуық болды [11, 198 б.].

Османдық түрік тілі – көне жазбалы тіл. Ол түрікмен, әзірбайжан, гагауыз тілдерімен бірге түркі тілдерінің оңтүстік-батыс тобын құрайды. Түрік ғалымдары өздерінің жазба әдебиетінің қалыптасуын XIII ғасырдан бастау алады деп есептейді. Ал османдық жазба әдебиет оның заңды жалғасы екені кімге болсын түсінікті.

Осман тілінің, яғни османдық дәуірдегі түрік тілінің басты ерекшелігі – оның ауызекі тілдік айырмашылығының, ірілі-ұсақты диалектілерінің молдығымен ерекшеленеді. Түріктанушы лингвист ғалымдар оларды, негізінен, екі диалектілік топқа біріктіріп қарастырады. Батыс немесе түрік-дунай диалектісіне адакалий, адрианополь, босния мен македон говорларын жатқызады. Шығыс Анатолия диалектісіне айдын, измир, қараман, коний, сивас, анкара, кастамуни, трабзон, эр-зурум говорларын жатқызады.

Осман империясы кезінде мемлекеттік тіл, негізінен, османдық (түрік) тіл болды. Жазба әдебиет те жалпы халық тұтынатын тіл бойынша қалыптасып дамыды. Дегенмен түркі халықтары, соның ішінде түрік ұлтының әдеби тілінің де тарихи даму көзі әрі рухани мұрасы болып табылатын көне түркі және орта түркі дәуірінің тарихи-әдеби жәдігерлерінің осман тілінің негізін құрағаны даусыз. Сол себептен жазуды қолдану, жазба тілге көшу – тіл дамуының жаңа кезеңінің бетін ашатын құбылыс екенін ескере отырып, Осман империясы халқының негізі болып саналатын османлылардың жазба тілге дейін, жазба тілді бүкіл халық қолданғанға дейін не болды деген мәселеге тоқтала өту қажет. Осы тұрғыдан алғанда, түрік әдеби тілінің қалыптасып даму тарихын пайымдауда маңызды рөл атқаратын бүкіл түркі жұртына ортақ болып келетін тарихи жазба мұралардағы құнды деректер мен мәліметтерге назар аудармауға болмайды. Олар қазіргі түрік әдеби тілі мен жазба әдебиетінің қалыптасу, өркендеу дәуірін айқындауда маңызды рөл атқаратын, көне түркі жазба әдебиетіне жататын Орхон-Енисей ескерткіштері мен оғыз-қыпшақ дәуірінің әдеби мұрасы болып саналатын «Қорқыт ата» кітабы мен «Оғызнама» дастаны болып табылады. Осы секілді тарихи жәдігерлер бізді түрік әдеби тілінің қалыптасу тарихының бастауларын ілгері замандардан іздестіріп қарастыруға жетелейді.

Дүниетанымдық тұрғыдан алғанда қазіргі түрік ұлтының этногенезі өзге де түркі тілдес халықтардың қалыптасу тарихымен сарындас, үндес екеніне толық көз жеткіземіз. Солай бола тұрса да, сан мыңдаған жылдар бойғы жеке ұлт ретінде қалыптасуының өзіндік ерекшеліктері түрік халқының ұлттық тілін де саралаған.

Қазіргі таңда бүкіл түркі әлеміне қатысты ортақ мұраларды ой елегінен өткізіп зерделесек, кезінде еуразиялық кеңістіктің сайын даласында көшіп-қонған түркілік ру-тайпалардың өмір-салты мен әдет-ғұрпы, елдігі мен мемлекеттігінің қалыптасуы, олардың өзара қарым-қатынасының ерекшелігі жайында түрлі деректер табамыз. Таба отырып, олардың бүгінгі елдігіне дейінгі дәстүр жалғастығы мен сабақтастығының үнемі үзілмей келе жатқанын аңғарамыз.

Осман империясы кезінде түрік әдеби тілі және әдебиеті мен өнері орнығып, өз дәуірінің мәдени қажеттіліктерін қамтамасыз етіп отырды. Осы кезеңде әдебиет пен өнерінде әлемді көркем бейнелеудің дәстүрлі әдістері одан әрі дами түсуімен қатар әлемдік ағымдардың да жалпылама шартты әдеби бағыт-бағдары болды. Османдық түрік тілі мен көркем әдебиеті негізінде қазіргі жалпыхалықтық түрік әдеби тілі қалыптасып орныға бастады.

Османдық дәуір кезіндегі тіл мен әдебиет қоғам қажеттілігін өтейтін рухани құндылық ретінде өз заманының көркемдік таным жүйесі бола алды. Дегенмен қазіргі түркітанушылар тарапынан өткен кезең мәдениетін бүгінгі көзқарас ұстанымымен бағалап-бағамдаудың үстемдік алып жүргендігінен болар, османдық дәуір кезіндегі елге қызмет еткен осман тілі мен әдебиетін біржақты бағалаудың басым екенін байқау қиын емес. Мәселен, «Осман империясының уақытында түрік ұлтының тарихы, тілі елеусіз қалған. Ататүрік билікке келген бойда бірнеше рет реформа жасап, негізін қалаған екі мекеме бар. Бірі «Түрік тілі» ұйымы, екіншісі «Түрік тарихы» ұйымы. «Түрік тілі» ұйымы ішінде парсы, араб сөздері әбден араласып кеткен, халық түсінбейтін, оқи алмайтын тілдің орнына таза түркі негіздегі сөздерді жаздыра отырып, тілді тазалау және сауаттандырумен шұғылданды. «Түрік тарихы» ұйымы түрік тарихын ұлттық тұрғыдан жазуды қолға алды. Тек оқымысты адамдар ғана түсінетін Османның құрама тілі болған. Өзара түрік тілінде ғана сөйлесетіндіктен, ол құрама тілді қарапайым жұрт түсінбейтін. Міне, Ататүрік түрік тілін мемлекет деңгейіне көтеріп кетті» [12] деген сарындағы ой-тұжырымдар соның дәлелі болса керек. Бұл енді бір адамның тарихи қайраткерлік еңбегін асыра дәріптеймін деп, ұлт тарихында маңызды рөл атқарған тұтас бір дәуірдің әдеби-тілдік мәдениетін елеп-ескермеу екені анық.

Тіл мен әдебиет – егіз. Оларды бір-бірінен бөле-жара қарауға болмайды. Осман империясы кезінде түрік қаламгерлерінің алуан түрлі көркемдік ізденістерінің нәтижесінде түрік әдебиеті жаңа сапада дамыды. Ақын-жазушылардың дүниені қабылдауы күрделеніп, олардың шығармаларында философиялық сарындағы туындылар көбейе түскені әдебиетші-ғалымдар тарапынан пайымдалды.

Қалай дегенмен, негізгі немесе біздің қолымызға түскен дереккөздерге сүйенсек, Түріктердің османдық дәуірге жататын тілі мен әде-

биетінің айтарлықтай биік сатыға көтерілу кезеңі XIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың соңына дейінгі дәуірге тиесілі екені байқалады.

Түрік тілін ғылыми тұрғыда зерттеу және оны жүйеге келтіру XIX ғасырдың ортасында Танзимат (ауыспалы) дәуірінде басталды. Көптеген грамматика, оқулықтар, трактаттар баспадан шықты. Шамсеттин Сами «Түрік тілі сөздігін» жасады. Түрік тілінің тарихы, қазіргі жағдайы жөнінде К.Эрен, Х.Кун, А.Дильчар, А.С.Левент іргелі зерттеулер жүргізді. Түрік диалектологиясы саласындағы маңызды зерттеулер өмірге келді. Негізгі тіл білімі орталығы: Анкара, Стамбул университеттері және Түрік тіл білімі қоғамы болды.

Осман империясының XIX ғасырдың ортасындағы Танзимат дәуіріне дейінгі кезеңде ғылыми мекемелердің бірыңғай жүйесі және ғылымды үйлестіретін арнаулы орталықтар болмаған екен. Оның қызметін, яғни ғылыми-зерттеулердің негізгі бағыттарын қоғамдық ұйымдар атқарған.

Осман империясы кезіндегі ел қоғамының тілі мен әдебиеті жайында сөз болғанда ежелгі түрік фольклорында дүниенің жаралуы, адамның шығуы туралы исламға дейінгі мифтерге тоқталмай өтуге болмайды. Осман әдебиетінің тарихы туралы еңбектерге назар аударсақ, ертедегі түрік әдебиеті ретінде «Оғыз-нама», «Китаб Дәдәм Қорқуд» эпостық шығармалары мен «Көрұғлы» дастаны ерекше аталады. Романтикалық хикая-әңгімелер, қиял-ғажайып, тұрмыс-салт, күлдіргі әңгіме-анекдоттар (соның ішінде Қожанасыр туралы әңгімелер), ертегілер, мысалдар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар елеулі орын алды. Ауыз әдебиетінде мани, қошма (гошма), ташлама сияқты қызықты өлең түрлері болды.

XIII ғасырдағы Селжұқ мемлекеті кезінде, содан кейінгі Осман империясы қалыптасып, билік құрған замандарда қалыптасқан түрік жазба әдебиеті әлемнің көп бөлігіне кеңінен танымал еді. Түрік жазба әдебиетінің үздік үлгілері туысқан түркі халықтары тіліне аударылмай келсе де, олардың арасындағы әдеби-шығармашылық байланыс ешуақытта үзілген емес еді. Себебі түрік халқының әдебиеті туыстас түркі халықтары әдебиетімен сарындас болатын. Халық ауыз әдебиетінде көне дәуірден келе жатқан, негізінен, оғыз тілінің нұсқасы саналатын «Оғыз нама», «Қорқыт ата кітабы» эпостық шығармалары, «Көрұғлы» дастаны барлық түркітілдес халықтардың ортақ қазынасы еді. Өлбетте, бұл әдеби шығармалардың тілін зерттеп-зерделеушілердің айтуынша, олардың тілінде қыпшақтық тіл белгілерінен гөрі оғыздық лексика, демек, қазіргі түрік тіліне тән белгілердің басым екені рас.

Түрік халқы ауыз әдебиеті тілдік көне үлгілерді сақтап қана қоймай, уақыт өте келе жаңа түр, жаңа мазмұн алып дами түсті. Ол кейінгі ғасырларда жазба әдебиетке ұласты. Түріктің бай жазба әдебиеті XIII ғасырдан бастау алғанын атап өткен болатынбыз. Сол себептен сол дәуірге

және одан бұрынғы замандарға тәнежелгі діни наным-сенімге байланысты түсініктер мен ұғымдарды білдіретін тілдік қолданыстар османдық жазба әдебиетке де тән сипат болатын. Мәселен, ислам дініне қатысты суфистік сарындағы шығармаларға аруз, маснави, касида, ғазел жатады. Ахмед Факихтың «Дағдыр кітабы», Шейад Хамзаның «Жүсіп пен Злиха» поэмасы, Ашқы-пашаның «Куғындалушының кітабы», Низами Гянцеуидің «Бес дастаны», Юсуп Шейхидің «Хосрау және Шырыны» да осындай шығармаларға жататын.

XVIII ғасырдан бастап драма, новелла, роман сияқты әдебиеттегі жаңа жанрға жататын шығармалар жазыла бастады. Кейінгі ақын-жазушылар Назым Хикмет Ран, Әзиз Несин, Яшар Кемал, Кемал Тахир, Халдун Танер аттары шетелге де кеңінен мәлім. Сабахаддин Әлидің, Назым Хикметтің, Әзиз Несиннің, Яшар Кемалдың кітаптары, жекелеген шығармалары қазақ тіліне де аударылды.

Осман империясы тұсында тек түрік тілі мен әдебиеті ғана өркен жайып қойған жоқ, жалпы мәдениеті мен өркениеті де орасан зор қарқынмен дамыған еді. Сәулет пен бейнелеу өнері, театр мен кино да османдық дәуірде қалыптасқан болатын. Сол дәуірде түрік музыка өнері, музыка мәдениеті өз арнасын тауып, бүгінгі күнмен жалғасқан еді. Қалай дегенмен түрік ұлтының мани, қошма, тюркю әндерінен Орта Азиялық түркітілдес халықтардың музыкасымен әуендестік, сабақтастық байқалады. Дәстүрлі түрік музыкасының араб-парсы мәдениетімен байланыстылығы, міндетті түрде османдық дәуірдегі мәдениеттің қалдырған ізі болып табылады.

Түрік халқының саз аспаптары түрі жағынан аса бай. Шекті аспаптары: мейши, сарай сазы, бозық бағлама, тамбур, жура, булгари, чалғы, чоғыр дабылғы, дамбура, дыңғыра, гибут, кеманча, гумуз, тар, рүзба, чеште, бункар. Би музыкасының аспаптары болып есептелетін үрлемелі, ұрмалы аспаптарға: ребаб, тймоур, уд, ковар, дюдюк, зурна, дэф, давул т.б. жатады. Осы мәліметтердің өздері-ақ қазіргі түрік мәдениетінің көп бағытты, көп сарынды екенін аңғартумен қатар, сонау көне заман мен османдық дәуір кезіндегі мәдениеттің бүгінгі күнмен жалғас, сабақтас екенін көрсетеді.

Кейін түріктер ислам дінін, мәдениетін қабылдады. Осман әулеті билік құрған кезде араб тілі діни және ғылыми, ал парсы тілі сарай поэзиясының тілі болып қалыптасты. Жазба әдебиетінің алғашқы үлгілері XIII ғасырда пайда бола бастады. Тұңғыш шығармалар суфистік сарында жазылды. Аруз, маснави, қасиба, газелдер пайда болды.

Көне суфистік шығармалардың қатарына Ахмед Факихтың (1250 ж. ш. ө.) «Дағдыр кітабы» жатады. Оның шәкірті Шейад Хамза «Жүсіп пен Зылиха» поэмасын жазды. Орталық Азия ақыны Джалалиддин Руми (1207–1273) өз өлеңдерін парсы және түрік тілдерінде

жазды. Оның ақындық дәстүрін баласы Сұлтан Уелет (1226-1312) одан әрі қарай жалғастырды. Дүние кезген дәруіш Жүніс Әміре (XIII ғасырдың аяғы - 1320/21) суфистік өлеңдер шығарды. Түрік тілінде ең алғашқы елеулі шығарма сопы Ашиқ-паша (1271-1332) жазған «Қуғындалушының кітабы» атты маснави-поэма болды.

XI-XV ғасырларда поэзияда Низами Гянцеуидің «Бес дастаны» сюжетінен алынған Ахмед Гермиянидің (1329 - 1412) «Ескендірнама», Жүсіп Синан Гермияни Шейхидің (1371 - 1433) «Хосроу мен Ширын» т.б. романтика маснавилері өлеңмен жазылған серілік роман тектес шығармалары болды.

XV-XVII ғасырлар түрік поэзиясының дамуындағы классикалық дәуір болды. Сарай ақындары «Бес дастан» үлгісін жасай бастады. Ахмед-пагда (1497 ж. ө.), Месихи (1470 -1512), Михри Хатун (1456 -1514), Махмуд Бақи (1526 - 1600) өз дәуірін жырлады.

XVII ғасырдың басында жаңа сатиралық дидактикалық әдеби жанр пайда болды. Бірақ сыншы-реалист ақындар қудаланды: сатирик Омер Нефи (1572 - 1635) азаптап өлтірілді. Жүсіп Набидің (1642-1712) «Хайрие» маснавиінде хан сарайы маңындағы екіжүзділік, зорлық, маскүнемдік пен азғындық баяндалды. Алла-Әддин Сабит (1650-1712) «Ғарыштау» поэмасында мұсылмандық әдебиетте бірінші болып, Мұхаммед пайғамбардың жеті қат аспанға ұшуы туралы шығарма жазды. Ол Ахмед Недимнің (1681-1730) поэзиясына да әсерін тигізді.

XVIII ғасырда суфистік поэзия өркен жайды. Ол әсіресе «Сұлулық пен махаббат» поэмасының авторы Шейх Галибтің (1757-1799) шығармаларынан айқын байқалады. Әдебиетте жаңа жанрлар (драма, новелла, роман) шыға бастады. Ибраһим Шинаси (1826-1871), Намық Кемаль (1840-1878), Шемсеттин Сами (1850-1904), Ахмед Мидхат (1844-1913) әдебиетті жаңа бағытта дамытты.

XIX ғасырдың 2-жартысында Абдулхак Хамид Тархан (1852-1937), Реджаи-заде Экрам (1847-1913) түрік поэзиясына жаңалықтар ендірді. Османдық жазба әдебиеттің дамуында танзимат (ауыспалы) кезеңі басталды. Тевфик Фикрет (1867 - 1915) батыл жаңашыл болды. Халид Зия Ушакдыгиль (1866-1945), Мехмед Рауф (1875-1931), Ахмед Хикмет (1870-1927), Хюсейн Джахид Ялчин (1874-1957) жаңа тақырыпта жазды. Жас түріктер революциясынан кейін (1908) жаңа ағымдар құрылып, ескі мен жаңа арасында тартыс пайда болды. Мехмет Эмин I Ордакул (1869-1944) жаңаша өлеңдер жазды. Оның жаңаша өлең құрылысын Фарук Нафиз Чамлыбель (1898-1973), Халид Фахри Озансой (1891-1971) т.б. дамытты.

Жаңа поэзиясының негізін салған Нааыч Хикмет Ран (1902-1963) шығармаларының түрік жазба әдебиетіндегі орны ерекше. Оның өлеңдерінен тұңғыш рет қоғамдық-әлеуметтік үні естілді.

«Үштік» ақындар тобы – Орхан Вели Нанның (1914-1950), Мелих Джевдет Андай (1915 ж. т.), Оқтай Рифат Хорозджу (1914 ж. т.) поэзиясы да жаңа заманның келбетін суреттеді. Түрік көркем әдебиетінің осы кезеңінде көркем шығармаларда түрік зиялы қауым өкілдерінің бейнесі сомдалды.

XIX ғасырдың 60-жылдары роман басты жанр болды. Әзиз Несин (1915 ж. т.), Яшар Кемал, Кемал Тахир, Халдун Танер (1916 ж. т.) аттары шетелдерге де белгілі болды. Ильхан Берк (1916 ж. т.) бастаған «екінші жаңа» бағыт ұстаушылар «мақсатсыз өнерге» үндегенмен, олардың шығармаларында азаматтық әуен басым болды. Сатиралық тарихи комедиялық драмалар жазылды [10, 207-216 бб.].

Осман империясы XIV-XV ғасырларда құралып қалыптасты дегенде, одан бұрын бұл халықтың қалыптасу тарихы, демек, оның әдеби тілі мен жазба әдебиетінің де қалыптасу тарихы жоқ деген пікір тумайды. Қашанда үлкен бір халық және оның мәдениеті мен әдебиеті жоқ жерден туа қалмақ емес.

Осман империясы қалыптасқан кезеңде қазіргі тайпалар мен ұлыстардың (селжұқтар, оғыздар, қарлұқтар, қыпшақтар т.б.) көбі түрік халқының құрамында болмауы мүмкін, ал бола қалған жағдайда олар түрік әдеби тіліне кейбір өзгерістерді де ала келген еді. Міне, сондықтан да түрік әдеби тілінің қалыптасуында көне түркі әдеби тілінің, оның нормалары мен дәстүрінің ізі бар деп айтуға әбден болады.

Осман түріктерінің жазба әдеби тілі қазіргі түркілік халықтар мен ұлттардың әдеби тілі сияқты жалпы халықтық сипатта емес, хат білетін сауатты адамдар үшін жазылған, сауатты адамдар ғана оқып қолдана алатын жазба әдеби тіл болған. Сондықтан оны кез келген қарапайым адам күнделікті ауызекі сөйлеу тілі сияқты емін-еркін пайдаланды десек, артық айтар едік. Жазу тілі болғандықтан, әрине, оның өзіне тән емлесі мен хат жүзінде қалыптасқан үлгілері, дағдылы дәстүрлері болды. Ол ережелерді көркем шығарма не хат-хабар, іс қағаздары, тағы басқаларды жазатын адамдар мен оқитын адамдар ғана жетік біліп, дәстүр мен ережені мұқият сақтап отырған.

Осман түріктерінің жазба әдеби тілі – сол кездерде бір-біріне әлдеқайда жақын, қазіргі кезде жігі әбден анықталып, жеке-жеке дербес халықтық, ұлттық тілдер дәрежесіне жеткен бұрынғы қарлұқ, оғыз, қыпшақ топтарының құрамындағы түркілік туыстас тілдердің бәріне ортақ тіл болды. Осы ортақ жазба әдеби тіл XIV ғасырдан бастап XX ғасырларға дейін, яғни жас Түрік Республикасы құрылып, буын-бұғанасын бекіп, өзінің жаңа тұрпаттағы әдеби тілін қалыптастыру кезеңіне дейінгі уақытты түгел қамтыды. Бұл тілде бай көркем әдебиетпен қатар, ресми іс қағаздар, дипломатиялық жолдамалар жазылды.

Мәселен, жоғарыда бір рет сөз болған XVIII ғасырдағы Осман империясының саяси-экономикалық жағдайын зерттеген тарихшы

ғалым М.С.Мейер өзінің «Османская империя в XVIII веке» деген еңбегінде сол замандағы османдық түріктердің тілінде қолданыста болған қоғамдық-саяси, әкімшілік сөздерді келтіре отырып, олардың түсініктемесін берген [9, 236-244 бб.]. Сол сөздерге назар аударсақ, олардың басым көпшілігі араб-парсы тілінен кірген сөздер екенін пайымдаймыз.

Әрине, бұл сөздердің көбісінде түрік тілінің дыбыстық жүйесі мен фонетикалық заңдылығы сақталған, түрік тілінің османдық дәуірге дейінгі де, оның үстемдік құрған кезінде қалыптасқан әдеби нормалары да көрініс тапқан. Ол заңдылықтар оғыз, қарлұқ, қыпшақ тілдерінің ерекшеліктерін, сондай-ақ араб-парсы тілінің дыбыстық, құрылымдық ерекшеліктерін де қамтыған. Сондықтан ол тілдің емлесі де бірыңғай бірізділікке бағындырылған. Мысалы, сөздің басында айтылатын «ж» әрпінің орнына араб-парсы сөздерінен басқа сөздердің бәрінде «й» әрпі жазылған. Жаңадан туынды сөздер жасайтын түрік тілінің жұрнақтары арқылы жасалған туынды сөздер немесе түрік тілінің заңдылығына негізделген түп-төркіні араб пен парсы тілінікі болып келетін сөздер түрік халқының күнделікті сөйлеу тілінде түрікше айтылса да, османдық жазба әдебиеттерде араб-парсылық түпнұсқа еш өзгеріссіз жазылатын болған. Сол сияқты басқа да түрік тіліне тән тілдік формалар ескерілмей, араб-парсылық түпнұсқа түрінде жазылатын болған. Мұндай нормалық ерекшеліктер османдық дәуірге жататын жазба әдебиеттерде өте көп. Сондай-ақ османдық жазба әдебиетте қолданылып, түрік тілінің дыбыстық-құрылымдық заңына бағынып игеріліп енген бірсыпыра араб-парсылық сөздер еш өзгеріссіз қазіргі түрік әдеби тілінде, демек, жазба әдебиетінде қолданыста жүр. Ондай сөздерге: *amanet* (аманат), *adalet* (әділет), *hareket* (әрекет), *devlet* (дәулет), *kanaat* (қанағат), *hasret* (қасірет), *kudret* (құдірет), *hüccet* (құжат) *hürmet* (құрмет), *nasihat* (насихат), *derece* (дәреже), *cenaze* (жаназ), *hazine* (қазына), *kaide* (қағида), *mesele* (мәселе), *mahkeme* (мекеме), *nafaka* (нәпақа), *netice* (нәтиже), *terbiye* (тәрбие) сияқты т.б. толып жатқан сөздерді жатқызуға болады.

Ал осы жазу нормасының дағдысына қарап, османдық түрік әдеби немесе басқа да жазба материалдарды қазіргі кездегі түрік әдеби тілінде жазылған әдебиеттермен салыстырсақ, басым қолданылатын халықтық сөздер назардан тыс қалғанын аңғарамыз. Алайда біздің бұл ой-тұжырымымыз Осман империясы кезіндегі түрік тілі қазіргі жазба әдеби тілдің қалыптасуына еш әсерін тигізген жоқ дегенді білдірмейді. Керісінше, бұлай жазу сол кездегі Осман империясының қоғамдық-әлеуметтік, саяси-экономикалық мемлекеттік құрылымына сәйкес еді. Соның қажеттілігінен туындап жатқан болатын. Себебі Еуропаны, Қырымды, тіпті араб елдерін мекендеген

түрік халқына, яғни Осман империясына бағынышты болған барлық ел-жұртқа ортақ, солардың бәріне бірдей жазу болған болатын. Сол жазу нормасымен жазылған сол замандағы жазба мұралардың бәрі де қазіргі түрік әдеби тілі мен жазба әдебиетін қалыптастыруға айтарлықтай септігін тигізгені даусыз. Демек, османдық дәуірдегі түрік әдеби тілінде жазылған мұраларда араб-парсылық элементтер қаншалықты мол болса да, қазіргі түрік жазба әдеби тіліне, сөзсіз, тікелей қатысы бар.

Османдық түрік әдеби тілінің жазу дәстүрі қазіргі түріктердің халықтық жазба /әдеби тіліне алғашқы кезеңдерде ғана емес, кейінгі Ататүрік заманында да, оның билігінен кейінгі дәуірде де ықпал жасады. Бірақ мына ерекшелікті атап айту керек: қазіргі түрік жазба әдеби тілі ол тілдің жазу дәстүрін, көркемдеуіш тәсілдерін бойына сіңіргенімен, оның фонетикалық, морфологиялық жүйесін түгел қабылдамады. Ататүріктің тілдік реформасының арқасында араб-парсылық дыбыстардан арылып, түрік тілінің табиғи дыбыстық жүйесіне негізделген жаңа әліпбиі жасалып, түрік халқының ежелден келе жатқан ауызша әдеби тілдік нормаларын қайтадан қалпына келтіру арқылы дамудың жаңа бағытына түсті.

Осман империясы кезіндегі түрік жазба әдеби тілінің қазіргі түрік әдеби тіліне екі жақты әсерін тигізді. Жағымды әсері дегенде – ерте кезден бері ауыз әдебиеті үлгісінен қол үзбей келе жатқан алуан түрлі сөз өрнектерінің, сөз қолданыстарының османдық түрік әдеби тілі арқылы қазіргі түрік халқының жазба әдеби тіліне ауысып орнығуы болса, теріс әсер дегенде – түсініксіз, түрік тіліне сіңбеген араб-парсы сөздерін ретсіз көп қолдану және соның зардабының күні бүгінге дейін сақталып келе жатуын айтуға болады.

Османдық түрік жазба әдеби тілі элементтерінің қазіргі түрік әдеби тіліне ауысып орнығуының ең негізгі себебі – сол дәуірдегі әдеби жазба материалдарда сақталған дәстүрді тарихи мұра ретінде пайдалануға еріксізден-еріксіз баруға тура келетіндігімен түсіндіре аламыз. Ал бұл әрекет сол кезеңдегі қолданыста болған сөздердің ғылыми айналысқа түсіп, жалпыхалықтық түрік әдеби тілінен өз орнын табуына мүмкіндік берді. Оған кейбір сөздердің әуелде көнерген сөздер (арханизмдер мен историзмдер) ретінде тіркеуге алынып, кейін жаңа ұғымға атау болып, жаңаша қолданысқа ие болуы дәлел. Сондай-ақ Осман империясы кезіндегі түрік әдеби тілінің ықпалын қазіргі Түркия Республикасының ресми іс қағаздары мен эпистолярлық жазба тілінен, солардағы сөз саптау үлгілерінен, әсіресе көркем әдебиет тіліндегі көркемдеуіш тәсілдер жүйесінен айқын аңғаруға болады.

Осман империясы кезіндегі әдеби шығармалардың тілі мен көркемдігіне және мазмұнына тереңірек бойлап қарасақ, дін-ислам ұстанымының басым күйін байқаймыз. Ол оның, ең бірінші кезекте,

араб-парсы тілі элементтерінің аса молдығынан аңғарылса, екіншіден, ұзақ жылдық әдеби дәстүрдің (араб-парсылық) үстемдігінен байқалады. Алайда османдық әдебиеттің негізгі ұстанған бағыты жаңа замандағы түрік прозасында заңды жалғасын тапты.

Османимпериясы заман талаптарына қарай дамудың жаңа жолын қарастыра бастады. Империяда жаңару үрдістері пайда болып, Танзимат (1839-1876 жж.) және Конституциялық (I кезең: 878-1908 жж., II кезең: 1908-1927 жж.) басқару кезеңдерінде, тіл және тарих зерттеулері мәдени мұраға бағытталды. Османалы тілін түрікшелендіру жұмыстары қолға алынды. Осыған байланысты түрік тілі грамматикалары пайда болып, И.Шинасидан бастаған тілші ғалымдардың түрік тілі туралы еңбектері басылды. Жаңашыл бағыттағы ой-тұжырымдар кейін қазіргі түрік әдеби тілінің ұлттық тіл ретінде қалыптасып дамуына ықпал етті.

Бұл кезеңде түрік әдеби тілі туралы мынадай ғалымдардың еңбектері жарық көрді: Мехмет Фуат және Ахмет Джевдет Пашалардың «Медхал-и Каваид» (1851 жылы), «Каваид-и Османийе» (1865 жылы), «Каваид-и Түркия» (1875 жылы), «Тертиб-и Джедид», «Каваид-и Османийе» (1875 жылы), Сүлейман Пашаның «Илми Сарф-и Түрки» (1874 жылы), Әли Назиманың «Лисан-ы Османи» (1880 жылы), Селим Сабиттің «Сарф-ы және Нахив-и Османи» (1881 жылы), Мехмет Рыфаттың «Күллият-ы Каваид-и Османийе» (1885 жылы), Абдуллах Ремиз Пашаның «Емсиле-и Түрки» (1886 жылы), Шемсеттин Самимидің «Нев-усул Сарф-ы Түрки» (1892 жылы), Неджиб Асымның «Осман сарфы» (1894 жылы), Мехмет Рифаттың екі томдық «Хадже-и Лисан-ы Османи» (1894-1895), Ұлттық білім беру комиссиясының атынан Шейх Васфы әпендінің орта мектептер үшін дайындаған «Муфассал иени сарф-ы Османи» (1901 жылы). Бұл кезеңде жазылған грамматикалық кітаптардың барлығы түрік тілінің табиғи бітім-болмысын назарға алмай, араб, парсы, француз тілдерінің әдістерін негізге ала отырып жазылды. Алайда аталған еңбектердің барлығы түрік тіл білімінің қалыптасып дамуын негіздеп қана қоймай, түрік әдеби тілінің кемелдене түсуіне айтарлықтай септігін тигізді.

1908 жылы Хүсейн Джахит Ялчынның «Түрік тілінің мифологиясы және синтаксисі» атты кітабы жарық көрді. Бұл кітапты түрік халқының сол кезеңдегі танымал ғалымы Ағаш Сырры Левент: «Түрік грамматикасын жазуға жасалған жаңа қадам» деп бағалай келе, араб және парсы тілдерінің ережелерін түрік тілінде қолданумен қатар, түрікше қосымшаларға, түбір және ережелерге үлкен орын бергендігін атап көрсетеді [13, 450 б.]. Ал 1912 жылы жарық көрген Ахмет Джеват Емренің «Лисан-ы Османи» деген еңбегі мен Месут бин Атыфтың «Мүкеммел Каваид-и Османи» деген еңбегі дер шағында жазылған маңызды оқу құралдары болды.

Антон Тынгырянның төрт бөлімнен тұратын «Сарф-ы Тахлил-ы Лисан-ы Түркі» атты грамматикалық еңбегі түрік тілінің жазу және фонетика, түбірлер және зат есімдер, қосымшалар және демеуліктер сияқты т.б. мәселелерін қамтыған маңызды еңбек болды. Сондай-ақ 1917 жылы Мехмет Фуат және Мехмет Саиптің «Түрік тілінің мифологиясы және синтаксисі», 1918 жылы Нұзхет Сабиттің «Ана тілі», 1923 жылы Ахмет Джедат Емренің «Түрік тілінің мифологиясы және синтаксисі» деген кітаптары жарық көріп, түрік әдеби тілін лингвистикалық тұрғыдан зерттеп-зерделеудің ғылыми бағытын қалыптастыруға негіз болды.

XIX ғасырдың алғашқы ширегінде түрік тіліне, әдебиеті мен мәдениетіне, жалпы түріктік рухани дамуға Мұстафа Кемал Ататүрік пен ол бастаған жас түріктердің ықпалы күшті болды. Олар оған (түріктік рухани әлемге) реформа жасап, дамудың жаңа бағытын қалыптастырды. Солай дегенімізбен, османдық жалпыхалықтық әдеби тіл мен жазба әдебиет қазіргі түрік поэзиясы мен прозасынан жаңғырық тапты. Оған өзінің көркем-эстетиканың әсерін тигізіп, қазіргі түрік әдеби тілінің қалыптасып өркендеуі мен жазба әдебиетінің шыңдала түсуіне ықпал етті.

Қандай ұлттық тіл мен әдебиеттің кемелденуі жазба әдебиеттің дамуымен тығыз байланысты екені шындық. Ұлттық тіл мен әдебиеттің жаңа деңгейге көтерілуі, кемелдікке жетуі – көне заманнан бері көптеген ойшылдарды толғандырып келген мәселе. Ұлттық әліпби мен жазуды дамыту арқылы жаңа сапаға ауысу, жаңа сипаттағы әдебиетке көшу – көптеген саяси-экономикалық, қоғамдық-әлеуметтік факторларға байланысты. «Тіл – тарихи категория. Ол өзінің ішкі даму заңдылығы бойынша өрбиді, дамиды, жетіледі. Ешқандай саяси әлеуметтік формацияның ықпалына бағынбайды, бірақ әрбір заман-дәуірде өз халқының өмірімен бірге өседі, онымен бірге қайнасып, бірге күн кешеді. Ел басынан өткен өзгерістер таңба басқандай болып жазылып қалады. Тіл – халықтың тарихы, халық – тілдің анасы» [14, 5 б.] деген пікірдің алғашқы екі жолымен санассақ та, тілдің ішкі даму заңымен қатар, сыртқы сан алуан себептердің де тілге тигізер әсерін жоққа шығаруға боламайды. Түрлі сыртқы себептердің ықпалынан ұзақ уақыт өте келе, кез келген тіл өзгеріске ұшырайды. Сондай сыртқы әсерлердің ықпалын басынан өткерген тілдердің бірі қазіргі түрік тілі екені рас. Көп зерттеушілер айтып-жазып жүргендей, ұзақ жылдар бойы, әсіресе Осман империясы кезінде түрік тілі араб-парсы тілінің зор ықпалында болғаны кімге де болсын жасырын емес. Оның ең басты себебі, сол дәуірде түріктік ұлттық әліпби мен жазудың (графика) араб жазуына негізделгендіктен еді.

Жазу қай елдің әліпбиіне (алфавитіне) негізделсе, сол елдің білім-ғылым сөзі (ғылыми-техникалық терминдер), саяси-қоғамдық лексикасы азды-көпті жұғысты келетіні де шындық. Қай ұлт, мейлі, кімнің әліпбиін қабылдаса да, өзінің мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан тілдік заңдылықтары бойынша төл дыбыстарын, дыбыс тіркесімдерін (сөздерін) таңбалау, жазу, оқу, айту үшін алады. Бұл – заңдылық. Осыны дер кезінде пайымдаған Ахмет Байтұрсынұлының сөзімен айтсақ, «Дұрыс еміле (графика мағынасында) мен қате емілені айыруға, менің ойымша, былай қарау керек шығар: тіл табиғатына қарай емілені ыңғайлау ма? Жоқ еміле түріне қарай тілді ыңғайлау ма? Мен ойлаймын, еміле – жазу үшін шығарған нәрсе, жазу – тіл үшін шығарған нәрсе. Олай болса, тілді бұзып емілеге ыңғайлау емес, емілені тілге ыңғайлау керек, тілдің табиғатына қарамай зорлап, емілеге таңып байласа, қытай қатындарының аяғы болып шығады» [15, 395 б.]. Қытай әйелдерінде аяғым кішкентай болса, ақсүйектілікті білдіреді деген түсінік бар. Соған байланысты қытайдың қыздары сәби шақтан тар аяқкиім киіп, өзін-өзі ұзақ жүре алмайтын кемтарлыққа ұшыратады екен. Ахмет Байтұрсынұлы соны меңзеген.

Әдетте, қай тілге болсын жат дыбыстар өз бетімен жеке-жеке кіре алмайды. Олар тек бөтен сөздер арқылы сол сөздердің түпкі иесі қалай айтып-жазса, сол қалпында екінші тілде де солай болуы талап етілген жағдайда ғана орныға алады. Осыны ескермеген түрік қоғамы сан ғасырлар бойы өздеріне мүлтіксіз қызмет етіп келген тілдерін Осман империясы дәуірлеп тұрған кезде арабшалап, парсышылап алып, өздерінің жазған-сызғандарын жалпыхалықтық түрік тілінен алыстатып алғаны тарихи шындық. Бұл тұрғыдан келгенде Ататүріктің османдық арабшаланған, парсышыланған тілін төл табиғатына қайтадан әкелу үшін жасаған тілдік реформасы дер шағында атқарылған тарихи маңызы зор іс-шара болғаны анық. Мәселе мынада: тіл реформасы басталғаннан бері түрік тілін табиғи-бітім болмысына жақындатып, ұлттық сипат беру мақсатында бұрын араб-парсы тілі нұсқасында немесе солардан алынып, түрікше түр-тұрпатқа ие болған сан мыңдаған сөздер көне түрік немесе жалпыхалықтық түрік сөздеріне алмастырылды. Олардың қаншасы қазіргі түрік әдеби тілінен өз орнын тауып, орныққаны туралы нақты зерттеу қолымызға түсе қойған жоқ. Алайда тілдік реформаның нәтижесінде түрік әдеби тілі сөздік құрамының сапалық өзгеріске ұшырағаны даусыз. Бұл жөнінде түрік тіл білімінің маманы Эмин Оздемир былай дейді: «Бүгін біз өзіміздің сөйлеу тіліміз бен жазба тілімізде көптеген кірме сөздердің орнына төл сөздерімізді пайдаланамыз. Мысалы: **mektep** дегеннің орнына - okul «школа», **muhacir** дегеннің орнына - göçmen «переселенец», **mual-lim-ogretmen** «учитель», **arzuhal-dilekce** «заявление», **intihab**

дегеннің орнына - seçim «выборы», **mtintehib** дегеннің орнына - seçmen «избиратель», **mahsul** дегеннің орнына - biçim «урожай», **inhi-sar** дегеннің орнына - tekeli «монополия», **alaka** дегеннің орнына - ilgi «отношение», **hadise** дегеннің орнына - olay «событие», **hususî** дегеннің орнына - özel «специальный», **istihsal etmek** дегеннің орнына - üretmek «производить». Бұндай мысалдардың жүздеген басқа түрлерінде келтіруге болады» [16, 23 б.]. Әрине, бұл Мұстафа Кемал Ататүрік бастамасымен жасалған тілдік реформаның жемісі екені баршаға түсінікті.

Осы ретте Мұстафа Кемал Ататүрік туралы қысқаша мәлімет бере кетудің жөні келіп отыр.

Мұстафа Кемал Ататүрік—623 жыл өмір сүрген әйгілі Осман империясы бөлшектеніп, ыдырап, құлаған шақта тарих сахнасына келген кемеңгер, дана, ойшыл, мемлекет қайраткері. Еуропа, Африка және Азия құрлықтарын бағындырған Осман империясы XVII ғасырдан бастап тоқырап, аяғында замананың талабынан артта қалып, алыс аймақтарынан айырылды. Соңында кішкентай ғана, осы күнгі Түркия Республикасының жері қалды. Бірінші дүниежүзілік соғыста бұл ел немістермен бірге соғысып, Батыс одағы немістерді жеңгеннен кейін, Осман империясы да жеңілген болып саналды. Сонда Түркияның жерін ағылшын, француз, Италия және гректер жаулап алды.

Мұстафа Кемал Ататүрік – Осман империясының күйреуі мен оның қалай құлағанын, оған жасалған қастандықтарды өз көзімен көрді. Өмірінің 12-13 жылын үздіксіз майдандаласында жауған оқтың астында өткізген батыр. Түркияның айналасы түгел қоршалып, Таяу Шығыстағы Ирак аумағы, қазіргі Мекке, Медине қалалары 1915-1918 жылдары Палестина, Сирия аймақтары жауға кетті. Түркияның, Анкараның айналасындағы кішкентай шағын аймақтан басқа жері түгелге жуық жау қолында болатын. Бір шетінен Кавказдан орыстар мен армяндар басып кірді. Патша әулеті және биліктегілер жаулаушы күштерге бағынып, аяғында Мұстафа Кемалдың өзін халық жауы етіп шығарған. Дін қызметкерлері халыққа «Мұстафа Кемалға көмектеспендер» деп, тіпті оны ату жазасына да бұйырған. Сондай жағдайда ешбір қолдаушысы да қаржылай мүмкіндігі де жоқ ол халыққа ғана сеніп, жоғары лауазымы мен әскери қызметін тастап, Отанын қорғау, елін азат ету жолында жанын шүберекке түйіп ұлт-азаттық күресті бастады. Ол кезде Мұстафаға қаншама қастандықтар мен қиянаттар жасалды. Соның барлығынан аман-есен өтіп, Анкараға келіп, мемлекеттің негізін қалап, жауларды Түркияның жерінен тазартты. Әскери адам болса да, жаңа мемлекетті заманауи, зайырлы, өркениетті, ұлттық мемлекет ретінде қалады. Ататүріктің идеялары осы күннің өзінде әлі күшін жоймай келеді. Әуел баста мемлекеттің негізін дұрыс қалағандықтан болар, жасаған реформалары мен еңбектері бүгінде Түркияны әлем-

де экономикасы дамыған, мәдениеті жоғары, мұсылман ел деңгейіне жеткізді. Ұлттық мемлекетті білмейтін, діни феодалдық, таптық негізде қаланған Осман империясының күлінен Түрік ұлтының мәдениеті мен рухани құндылықтарына негізделген біртұтас унитарлық, ұлттық мемлекеттің негізін жасады. Оның айналасында тілшілер, фольклортанушылар, тарихшылар көп болған. Түртіп, жазып қойған кітаптарының өзі 4 мыңнан асқан [13].

Жоғарыда бір рет атап өткеніміздей, оның түрік ұлты үшін жасаған ең маңызды реформаларының бірі жазу (әліпби) ауыстыру болды. Дегенмен Осман империясы кезіндегі түріктік тіл мен әдебиеттің өз заманына сәйкес дамып жетілгенін, қазіргі түрік әдеби тілі мен жазба әдебиетінің кемелденуіне зор үлес қосқанын мүлдем жоққа шығаруға болмайды.

Соңғы жылдарда осы әлемдік империяға қарсы, түрік және мұсылман тарихындағы осы ең үлкен әрі ең ұзақ билік жүргізген мемлекетке қарсы саясатшылар тарапынан ауыр кінәлар тағылуда. Алайда тарих саяси баяндамаларға емес, мұрағатқа сүйенеді. Ұлт тарихын, ұлттық тіл тарихын зерттеп-зерделегенде сол кезеңде өмір сүрген басқа мемлекеттермен салыстыру керек екені ғалымдар тарапынан мойындалған.

Осман империясы дәуіріндегі түрік тілі мен әдебиеті сөз болғанда Еуразия құрлығының қазірдің өзінде кең-байтақ алқабын алып жатқан қазіргі Түркия Республикасын еске алатынымыз сөзсіз. Алайда кезіндегі Осман империясының мұрагері қазіргі Түркия Республикасы болғанымен, екеуін тең дәрежеде қарап пайымдауға болмайды. Өйткені Осман империясының иелік еткен жер көлемі, яғни билік жүргізген мемлекеттік аумағы қазіргі Түркия Республикасы территориясынан әлдеқайда кең еді. Соған орай, сол мемлекеттік құрылымға қарасты қоғам да сан алуан ұлттар мен ұлыстардан, тіпті бодан болған мемлекеттерден құралған болатын. Демек, Осман империясы қоғамының көпұлтты болуы және шығыс мәдениеті мен өркениетін негізгі бағыт ретінде ұстануы оның өзіндік мәдениеті мен өркениетінің дамып өркендеуіне де өзінің өрнегін салды. Әсіресе, Осман империясының құрамында ислам дінін ұстанған ұлттардың көп болуы арабтық, парсылық бағытта дамуға өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Бұндай қоғамдық-әлеуметтік саяси жағдай түрік тілі мен әдебиетіне де өзіндік түр, сыр-сипат беріп, қазіргі түрік тілі мен әдебиетінен ерекшелендірген еді.

Түркі тілінде сөйлейтін халықтардың ең үлкен тобы, ең көп сандысы – түріктер. Түріктердің бүкіл әлемдік жиынтық саны кей деректерде 55 миллиондай делінсе, wikipedia мәліметінде 85 млн деп көрсетілген [18]. Бұл салыстырып айтқанда бүкіл түркі жұртының үштен біріне жуық.

Түрік халқының қоныстану ареалы да барынша кең. Кіші Азия, араб елдерінде, Кавказ бен Орталық Азияда, Қазақстан мен Өзбекстанда, Түрікменстан мен Әзірбайжан Республикасында, Оңтүстік Америкада, бір сөзбен айтқанда, дүниежүзі елдерінің барлығында түріктер баршылық. Батыс Еуропа елдерін бірнеше миллион түрік мекендейді.

Қазіргі түрік әдеби тілінің негізі болған Анкара сөздері мен Кипр диалектісі де Шығыс Анатолия тобына кіреді. Болгария, Румыния, Югославияның Македония өлкесін мекен ететін түріктер тілін ерекшелеп, ғылым дүниесінде шартты түрде балқан түріктерінің тілі деп атау бар. Олардың жалпы саны – 2,6 миллион адам.

Сондай-ақ түрік тілдес қауымдастыққа айналған 30 мыңдай қырым татары мен 5 мыңдай гагауздар да осы тілде сөйлейді. Бұл аталған түріктердің тілі ұзақ уақыт өздерінің атамекенінің негізгі бөлігінен ажырап қалғандықтан, бір жағынан, көршілес славян тілдерінің (әсіресе болгар, Македония тілдерінің) әсерінен елеулі өзгеріске ұшыраса, екінші жағынан, жоғарыда аталған туыстас үш тіл өзара жақындаса түсіп, бір-біріне өте ұқсас та болып кеткен.

Ұзақ жылдар түркітанушылар назарынан тыс қалып келген Балқан түріктерінің тілі тек 1960 жылдардан бастап қана шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне алына бастады. 1941-1945 жылдары Грузияның оңтүстік-батыс бөлігін мекендеп келген месхет түріктерінің тілінде де өзіндік ерекшеліктер бар. Бұл тілдердің өзінше бөлектеніп дамып жетілуіне және барлығына ортақ тілдік нормалардың қалыптасуына Осман империясы кезіндегі қолданыста болған жалпытүріктік тіл мен сол дәуірдің жазба әдебиетінің зор ықпалы болғаны сөзсіз.

Бірқатар түркітанушы ғалымдар Осман империясы дәуірінің өзінде жазба әдебиет дамығанына қарамастан, қазіргі түрік әдеби тілінің нормасы тым бертінде, яғни XX ғасырдың 30-50 жылдарында ғана орнықты деп жүр. Енді осы тұжырымның басты себебіне тоқтала кетелік. Ертеректе түрік тіліне араб, парсы тілдерінің әсері елеулі болса, XIX ғасырда Еуропа халықтары тілдері де ықпал ете бастады.

Ал 1925 жылдан бастап тілге реформа жүргізіліп, Ататүрік бастамасымен «Түрік лингвистикалық қоғамы» құрылды. Қоғамның мақсаты түрік тілін жетілдіру, оны жаппай оқып-үйрену деп белгіленді. Ең алдымен араб жазуына негізделген түрік әліпбиі латын графикасына ауыстырылды. Одан кейін іле-шала түрік тілін кірме сөздерден, әсіресе араб, парсы элементтерінен жаппай тазарту басталып кетті.

Реформашылар таза түрік сөздерін жергілікті ерекшелік лексикасынан, туыс тілдерден іздестірді, сондай-ақ ұмыт болған көнерген сөздерді жаңғырту арқылы, Орхон-Енисей, ұйғыр, орта ғасыр т.б. көне жазба ескерткіштеріндегі сөздерді пайдаланып, баламалар тапты.

Қалай дегенмен Осман империясы кезіндегі жалпыхалықтық қолданыста болып, османдық жазба әдебиетті қалыптастыруда кең қолданыс тапқан қайсыбір сөздерді де сөз қиыстыруға, жаңа сөз тудыруға пайдалануға еріксіз баруға мәжбүр болды. Бұл осман тілінің назардан тыс қалмағандығын білдірсе керек.

Ал түпкі негізге бой ұру, содан түркілік сипат іздеу де тілдік реформаның негізгі мақсат-мүддесі болды. Мысалы, орыс тіліндегі «самолет» сөзін бұрындары «аэроплан» немесе «інмре» деп аталып келсе, енді «учмак» түбіріне негізделіп «учак» (ұшак) деп аталатын болды. «Мектеп» атауы «оқумак» түбірі негізінде «окул» деп өзгертілді. «Тәуелсіздікті» бұрынғыдай «истикляль» деп атамай, «бағымсизмик» деп, «революция» деген сөзді «инкиляб» деп атамай, «деврим» деп, «миллатты» «улус» деп, «шаарды» «кент» деп атау ұсынылды. Бұрындары «әдебиетші мақала жазды» деген сөйлемді «әдиб мақала мтыды» деп келсе, енді «язар язы язды» деу керек болды. Өкінішке қарай, түрік тілін осындай жолмен жетілдіру қайсыбір кезде науқаншылыққа, ымырасыз пуристік пиғылға ұрындырып, түрік тілінің кірме сөздер арқылы баюына да кесірін тигізді [19].

Реформашылардың түрік тіліне жаңа сөздерді ендіруге беріліп кеткені соншалық – осман тілінде жазылып қалған әдебиеттер тұрмақ, Түрік Республикасы құрылған кездегі жазылған мәтіндерді түсінудің өзі қиынға түсіпті. Тіпті жаңа жазуды жеткілікті дәрежеде меңгерген сауатты зиялы қауымның өзі қиналған кездері болыпты. Содан барып жаңа түрік сөздерінің сөздігін шығаруға баспа орындары мәжбүр болды.

Халықтың өз сөзіндей боп кеткен, яғни түрік тілінің дыбыстық-құрылымдық заңдылығына икемделген араб-парсылық элементердің өзін жаңа сөздермен алмастыру үлкен қиындықтар туғызды. Сондай-ақ мүлдем байқалмайтын атауларды өзгертудің тиімді емес екенін өмірлік іс-тәжірибе де көрсетті. Османдық дәуірде қалыптасып, халық тілі сөздік құрамының негізгі мәйегіне айналған сөздерді, араб-парсылық сөздер екен деп жаңа атаулармен жаппай ауыстыру үлкен кедергілерге әкеліп соқтырып, жалпы халықтың сауаттылығын арттыру мәселесін туындатумен қатар, түрік жазба әдебиетінің одан әрі дамып өркендеуіне де қырсығын тигізбей қойған жоқ. Себебі жаңа сөздерді жалпы халық меңгеріп үлгермей жатты және олардың негізгі түпкі лексикалық мағынасын халық түсіне бермейтін еді.

Османдық халық тілі мен жазба әдебиетте кең қолданған араб-парсы сөздері түрік тілінің табиғи бітім-болмысын өзгертіп, ұлт рухына әсер етуде деген көзқарасты ұстанған реформашылардың еңбектері нәтижесіз болмай қалған жоқ. Олардың жанкешті әрекеттерінің арқасында түрік тілі біршама түпкі түбірін тапқаны рас. Алайда тілдік реформаның зардабы да айтарлықтай болды. Мәселен,

Түркия Республикасы құрамында тұрып жатқан, бірақ араб-парсы сөздерін өз тілдерінің айтылым заңдарына негіздеп алып, соларды өз әдеби тілдерінен де шектеусіз қолданып-пайдаланатын туысқан түркі халықтары өкілдері жаңа сипаттағы түрік тілінен алшақтай түсті. Себебі олар өз тілдерінде харф, кітаб, хюкюмет, хақиқат, фикир, инсаф, вдалет, дин, худа (құдай), пейғамбер, намаз секілді араб-парсы тілінің біраз атауларын өзгеріссіз қалдырған немесе өз тілдерінің дыбыстық ерекшелігіне бейімдеп алған болатын.

Дегенмен жаңа атаулармен толықтырылып, жаңартылған түрік әдеби тілін оқушылар, журналистер, баспасөз қызметкерлері, мұғалімдер, ақын-жазушылар – бүкіл зиялы қауым тез арада жаппай үйренуге кірісті. Қиыншылығы аз болмады. Аға буын кірме сөздерден тазарған әдеби тілді еркін түсінуге қиналып жатса, жастар жағы Осман империясы кезіндегі жазба әдебиеттердің тілін түсінбей, оны оқып танып-білуге онша ынталы болмай қалды.

Қорыта айтқанда, Осман империясы кезіндегі рухани-мәдени құндылықтар кейінгі дәуірде өз жалғасын тауып, қазіргі түрік халқының мәдениеті мен өнерінің, тілі мен әдебиетінің дамуына қолайлы жағдай жасады. Бұл мемлекеттік құрылым кезінде түрік халқы дәуірлеу заманын бастан кешірген болатын. Сол себептен, кейін жас Түрік Республикасы құрылып, сан алуан саяси-әлеуметтік, саяси-экономикалық реформалар жасалса да, осман тілінің қазіргі түрік әдеби тілі мен жазба әдебиетінің қалыптасуында маңызды рөл атқарды.

Алып Еуразия құрлығы секілді ұлан-байтақ өлкеде шашырай қоныстанған түркі халықтарының тағдыры әрқалай қалыптасқандықтан, сан жағынан олар бір-бірінен қатты алшақтанады. Отаршылардың қанды қақпанына тап боп, ұзақ жылдар аяусыз қырып-жоюға, қуғын-сүргінге, үздіксіз қақтығысқа ұшырап, күштеу әрекеті мен әділетсіздіктен зардап шегіп, тағдыр тәлкегіне ұшыраған бұрынғы Кеңестер Одағы түркілері, әсіресе Еділ бойы мен Орал, Қырым мен Солтүстік Кавказ түркілері, қазақтар тарихтан тиесілі үлес салмағын қалпына келтіре алмай келгені белгілі.

Заманында іргелі ел боп келген қайсыбір түркі ұлыстарының құрып кетуге шақ қалып, бүгінгі күнге өте аз санмен жеткені де ақиқат шындық. Осы айтылғанға керісінше, отарлықтың ауыр азабын татып көрмеген Анатолия түріктері сан жағынан басқа туыс халықтармен салыстырғанда тиянақты боп өсе алған. Түркияда жарияланған кейбір мәліметтерге сүйенсек, түріктердің жалпы саны жүз миллиондай екен.

Ататүріктің «Түріктің түріктен басқа досы жоқ» деген аталы сөзін басшылыққа алған Тұрғыт Өзал туыс халықтармен, соның ішінде қазақ-түрік қарым-қатынасына ерекше мән беріп, түркі тілдес халықтардың тағдырына жанашырлық білдірген болатын.

Түрік ғалымдары өздерінің жазба әдебиетінің қалыптасуын XIII ғасырдан бастау алады деп есептейді. Ал османдық жазба әдебиет оның заңды жалғасы екені кімге болсын түсінікті. Осман тілінің, яғни османдық дәуірдегі түрік тілінің басты ерекшелігі – оның араб жазуын негіз етіп алып, әскери-әкімшілік жүйесі мен басқа да салаларының жазбаларының тілінде араб-парсылық элементтердің аса мол болуы еді.

Әсіресе, ислам дінін ұстанған ұлттардың көп болуы арабтық, парсылық бағытта дамуға ықпал етті. Бұндай қоғамдық-әлеуметтік саяси жағдай түрік тілі мен әдебиетіне де өзіндік түр беріп, қазіргі түрік тілі мен әдебиетінен ерекшелендірген еді. Османдық жазба әдебиеттің араб-парсылық сөздермен мейлінше шұбарлануы оны жалпыхалықтық түрік тілінен алшақтатып жіберген еді. Әрине, бұл сөздердің көбісінде түрік тілінің дыбыстық жүйесі мен фонетикалық заңдылығы сақталған, түрік тілінің османдық дәуірге дейінгі де, оның үстемдік құрған кезіндегі де қалыптасқан әдеби нормалары да көрініс тапқан. Ол заңдылықтар оғыз, қарлұқ, қыпшақ тілдерінің ерекшеліктерін, сондай-ақ араб-парсы тілінің дыбыстық, құрылымдық ерекшеліктерін де қамтыған. Сондықтан ол тілдің емлесі (орфографиясы) де бірыңғай бірізділікке бағындырылған. Мысалы, сөздің басында айтылатын ж әрпінің орнына араб-парсы сөздерінен басқа сөздердің бәрінде й әрпі жазылған. Жаңадан туынды сөздер жасайтын түрік тілінің жұрнақтары арқылы жасалған туынды сөздер немесе түрік тілінің заңдылығына негізделген түп-төркіні араб пен парсы тілінікі болып табылатын сөздер түрік халқының күнделікті сөйлеу тілінде айтылса да, османдық жазба әдебиеттерде араб-парсылық түпнұсқа еш өзгеріссіз жазылатын болған. Сол сияқты басқа да түрік тіліне тән тілдік формалар ескерілмей, араб-парсылық түпнұсқа түрінде жазылатын болған. Мұндай нормалық ерекшеліктер өте көп.

Қалай дегенмен түрік жазба әдебиетінің қалыптасуына – осман тілі айтарлықтай өз ықпалын жасады. Оның қазіргі түрік әдеби тілінің қалыптасып дамуындағы рөлі мен орны зор.

Осман империясы дәуіріндегі османдық ауызша, жазбаша әдебиеттердің тілдік сипаты дәстүрлі әдеби-көркемдік әдіс-тәсілдермен берілген. Тарихи қалыптасқан тілдік қолданыстар осман тілінің өзіндік ерекшелігін көрсетумен қатар, бүгінгі түрік әдеби тілінің де негізін қалады.

Осман тілі өзі дәуірлеп тұрған заман әдебиетінің көркемдік жанрларын дамытуға үлкен үлес қосып, қазіргі жазба әдебиеттің жетіле түсуіне әдеби-тілдік тұрғыдан үлкен әсерін тигізді.

Түрік жазба әдебиетінің қалыптасу тарихындағы осман тілінің рөлі мен орны жалпы түрік әдеби тілінің қалыптасу аясында қарасты-

рылып, тілші-әдебиетші ғалымдардың ғылыми көзқарастары, тілдік материалдар, әдеби шығармалар арқылы талданды.

Түрік халқының Осман империясы кезіндегі қоғамдық-әлеуметтік, саяси-экономикалық жағына да назар аударылып, түрік жазба әдебиетінің қалыптасуына қатысты мәселелер де зерделенді.

Түркі тілдерінің сөздік қорында орныққан кірме араб сөздерін арнайы зерттеу мәселесі ХХ ғасырдың 30-ыншы жылдарынан бастап түркітанушы ғалымдар тарапынан қолға алына бастады. Осман империясы тұсындағы түрік жазба әдебиетіне енген араб сөздері тілдік тұрғыдан қарастырылды. Екі тілге ортақ кірме араб сөздерінің дыбыстық жақтан игерілуін қазіргі тілдік деректерге ғана сүйеніп анықтауға болады.

Зерттеу барысында араб дауыстыларының берілуінде түрік тіліне тән дауыстылар көптүрлілігінің өз көрінісін тапқандығын аңғардық. Екі тіл арасында араб дауыстыларының түрік дыбыстық заңдылықтарына бейімделу зерделенді.

Түрік тілінің төл сөздерінде сақталатын тіл үндестігі араб сөздеріне де ықпал еткен. Бұл заңдылықтың екі тілде ұқсас келетін тұстары бар. Арабтың созылыңқы дауыстылары түрік тілінде түрлі дауыстылармен берілгенімен, барлық жағдайда үндестік заңы толық сақталады. Ал түрік тілінде созылыңқылық сақталғанымен, үндестік бұзылған. Түрік тілдерінде сақталатын ерін үндестігі араб сөздеріне де ықпал еткен.

Кірме араб сөздері түрік тілде мағыналық жағынан дамыған. Бұл даму: мағынаның кеңеюі, өзгеруі, ауысу мағынада жұмсалуды арқылы жүзеге асқан. Араб сөздерінің мағыналық кеңеюі, негізінен, қоғамның дамуына байланысты, яғни сыртқы факторлардың әсері болған.

Араб есім сөздері түрік тіліне ену барысында грамматикалық сипаттарынан ажырап, түріктік сипат алған. Араб есімдеріне тән септік, түр, тек және хал сияқты категориялар қарастырылып отырған тілдерде өзінің мәнін жойған.

Сонымен, османдық түрік тіліне тән кірме араб-парсы сөздерінің сан ғасырлар бойы тілге әбден сіңген, дыбыстық, мағыналық және грамматикалық жағынан игеріле келе, сөздік құрамды байытуға үлес қосқан. Ал бірсыпыра сөздер тілдік реформа кезінде жаңа атаулармен ауыстырылған. Қорыта айтқанда, осман тілі қазіргі түрік әдеби тілі мен жазба әдебиетін қалыптастыруда өзіндік үлкен рөл атқарды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Сартқожаұлы Қ. «Егемен Қазақстан» газеті. 2013 жыл 20 қыркүйек.

2 Баскаков А.Н. Türkçe – Rusça Sözlük. – Москва, «Русский язык», 1977 г.

3 Ahmet Bican Ercilasun, Örnekleriyle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1993. 442 s.

4 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру Стратегиясы. Ақиқат, 2006 жыл 18 қаңтар.

5 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992 г.

6 Толстов С.П. Города огузов. Советская этнография, №3, 1947 г.

7 Короглы Х. Огузский героический эпос. – Москва: Наука, 1976 г.

8 Артомонов И.И. История хазар. – Ленинград, 1962 г.

9 Мейер М.С. Османская империя в XVIII веке. – Москва: Наука, 1991 г.

10 Қазақ ССР энциклопедиясы. А., 1984 ж.

11 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1. – 10 т. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1976 ж.

12 Ізгілік НАҒИ, «Абай-ақпарат». <http://www.abai.kz/>

13 Ağâh Sırrı Event, Türk Dilinin Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, TDK. Yay. 3. Baskı, Ankara, 1972. 548 s

14 Исаева Ж. Әдеби тілдің нормасынан ауытқыған сөздердің тарихи-лингвистикалық аспектісі. – Алматы: Арыс, 2004 ж.

15 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992 ж.

16 Ozdemir, E. A.Iklamali-brnekli deyimler sozliigii / Emin Ozdemir. -istanbul, 1997. 236 s.

17 <http://www.abai.kz/>

18 [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Тюркские народы](https://ru.wikipedia.org/wiki/Тюркские_народы)

19 Хусаинов М. Из опыта статического анализа частотности употребления неологизмов в современном турецком литературном языке. Советская тюркология. 1987 г. № 4.

Түрікмен әдеби тілі

*Мәтбек Нұрсұлу Құрманбекқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Түрікмен тілі – түрікмен халқының ана тілі, Түрікменстанның мемлекеттік тілі. ХХІ ғасыр басындағы мәлімет бойынша, түрікмен тілінде 7 млн-ға жуық Түрікменстанның негізгі тұрғындары сөйлейді. Сонымен қатар түрікмендер шамамен алғанда Иранда – 650 мың, Өзбекстанда – 121 мың, Түркияда – 120 мың, Ресейде – 40 мың, Сирияда – 35 мың, Тәжікстанда – 20 мың, Қазақстанда – 4 мың т.б. бірқатар елдерде мекендейді.

Кейбір деректер бойынша, түрікмен тілінде сөйлеушілердің барлығы 7 400 000 адам, оның ішінде 4 900 000 адамнан астамы – Түрікменстанда, 600 000 адамнан астамы – Иранда (йомуд, гоклен, емрели, алили, сарык, салыр және нохур), 350 000-ға жуығы – Ауғанстанда (ерсары, сарык, алили), 165 000 адамға жуығы Өзбекстанда, сондай-ақ Ирак, Түркия, Ресей, Сирияда мекендейді [1].

«Оғыз», «қыпшақ» атауларының қалыптасуы секілді, «түрікмен» атауының шығуы да ұлттық сипатпен емес, ру одақтарының атымен байланыстырылады. Қалыптасқан түсініктердің басым бөлігі халықтық этимологияға негізделген. Мәселен, «turk iman» – Аллаға сенуші түрік немесе «turkman» – мен түрікпін, сондай-ақ «turkmanend» (парсыша) – түрікке ұксас деген сөздерден қалыптасуы мүмкін деген пікірлер кең таралған.

Ал «түрікмен» сөзі тұңғыш рет Х ғасырлардағы жазба ескерткіштерде кездеседі: оңтүстікке көшіп-қонған және исламды қабылдаған оғыздардың бір бөлігі «түрікмен» деп аталды. Олардың келесі бір бөлігі далалы аймақта көшпенді тайпа болып қала берді. Түрікмен атауы ХІ ғасырдағы жағрафиялық әдебиеттерде де жазылған. Орта ғасырлардағы араб тарихшылары бұл терминге «көшпенділер» деген мағына бере отырып, қыпшақтарды да «түрікмендер» деп атаған.

Түрікмен атауы Махмұт Қашқари еңбегінде де (ХІ ғ.) кездеседі. Мұнда да «оғыздар» мен «түрікмендер» аттарының бір-бірін алмастыра қолданылуы атаудың жалпы «көшпенділер» терминінің орнына пайдаланылып отырғандығын пайымдауға мүмкіндік береді.

Түрікмен халқының қалыптасуында оның негізгі және ажырамайтын этникалық бөлігі оғыздардың батыс тайпалары болды, бірақ даму үдерісінде түркі тілдерінің қыпшақ тобының белгілерін қабылдады.

Оғыздардың Орталық Азияда пайда болуының мерзімі туралы осы уақытқа дейін ортақ көзқарас жоқ. Олардың негізгі бөлігі осы күнгі Түрікменияға XI-XIII ғасырда келген және сол жерде тұратын далалық түркілік және түркілік емес тайпалармен араласқан деп есептеледі.

Селжуктардың шабуылы мен оғыз-түрікмендердің XI ғасырда батысқа қарай жылжуының нәтижесінде түрікмендердің негізгі бөлігі Әзірбайжан, Кіші Азия, Сирия мен Иракқа қоныс аударды.

Түрікмендердің өздері ортағасырлардың басында қазіргі Моңғолия мен Байкал өзені жағалауын мекендеген түрік-оғыз тайпаларынан шыққан. Алғаш түрікмен тілін жеке тіл ретінде сөз еткен деректі белгілі мұсылман ғалымы Махмұт Қашқари шығармаларынан (IX ғ.) кездестіруге болады.

Түрікмен тілінің пайда болуына Арал бойына б.з. I ғасырының соңында қоныстанған оғыздар тілі негіз болды. Зерттеушілердің пікірінше, көне түрікмен әдеби тілінің ең ежелгі ескерткіші XII ғасырға жататын «Әбілғазы хан түрікмендерінің шежіресі» болып табылады. Әдеби тілдің келесі дамуы XVIII-XIX ғасырларда ұлттық әдеби дәстүрлердің, ішінара поэзияның гүлденуімен байланысты болды. Түрікмен тілі феодализм дәуірінен біздің заманымызға Кемине, Мақтымқұлы, Молланепес және басқа да ақындар өлеңдері арқылы ғана жетті. Түрікмен тілінің дамуына, жетілуіне және баюына классик-ақындар үлкен рөл атқарды.

Түрікмен тілі түркі тілдерінің оңтүстік-батыс тобына жатады. Ол XIV-XV ғасырларда туып қалыптасты. Түрікмен тілі – қоғам дамуы тарихының, фольклор мен халық әндерінің бай сақтаушысы.

Осы кезеңде түрікмен әдеби тілінің жазба тілмен жақындасу үдерісі басталды. XIX ғасырдың аяғында түрікмен тілінде алғашқы кітаптар жарыққа шықты. Төңкеріске дейінгі кезеңде түрікменнің халық тілінің үлгілері нақты жазбаларда сақталмаған, сондықтан осы тіл туралы жанама ой-пікірлер фольклорлық шығармалардың негізінде ғана мүмкін болды.

Түрікмен тілі өзінің даму тарихында талай қиын-қыстау кезеңдерді басынан өткерді. Түркі тілдерінің ішінде әзірбайжан, гагауыз, балқан түріктері, түрік тілдері сияқты, оңтүстік-батыс немесе оғыз бұтағына жатады. Түрікмен тілі даму барысында қыпшақ тілдерінің әсеріне ұшырағандықтан, кей тұстары қазақ тіліне ұқсас келеді.

Түрікмендердің ата-тектері ежелгі көшпелі түрік ру-тайпаларының құрамына кірді. Олар моңғолдық элементі бар еуропалық нәсілдің Жерорта теңізі антропологиялық тобына жатқызылады. Түрікмен ұлтының қалыптасуы ұзаққа созылған көшпелі және отырықшы түрлі ұлыстардың өзара сіңісуінен пайда болған.

Түрікмен тілінде ұзақ уақыттан бері ондаған диалектінің сақталып қалуы, мұнда, негізінен, көшпелі өмір салтының үстемдік етуімен және мықты орталықтандырылған мемлекеттік басқарудың кейінгі кезге дейін болмағандығымен түсіндіріледі және бұл тілдің, шын мәнінде, лингвистикалық тұрғыдан әлі күнге дейін терең зерттелмеген зор байлық екендігін көрсетеді.

Түрікмен тілінде рулық бірлестіктер атына сай келетін 30-ға жуық тілдік топ пен диалекті кездеседі: теке (ақал және мары тілдік топтарымен), йомуд (солтүстік және оңтүстік-батыс тілдік топтарымен), ерсары, сарық, салыр, гоклен, чаудор, алили, қарадашлы, емрели, сакр, ата, баят, сурхы, хатап, мукры, арабачи, чечес, чандыр, хасар, нохур, дуечи, мурче, мехинли т.б. диалектілер бір-бірінен фонетикалық ерекшеліктері, кейбір грамматикалық категориялардың жасалу жолдары, көнерген сөздердің сақталуы, сондай-ақ кәсіби лексиканың ерекшеліктері бойынша өзгешеленеді. Түрікмен әдеби тілінің негізгі диалектісі теке диалектісінің ақал тілдік тобы болып табылады [2, 601 б.].

Басқа түркі тілдерінен түрікмен тілінің фонетикалық ерекшелігі аса көп емес. Басты айырмашылығы – түрікмен тілі этникалық түрікмен топтарына сәйкес 30-ға жуық говор мен диалектіге бөлінетіндігі. Олардың негізгілері:

- йомуд (солтүстік және батыс облыстар);
- теке (Түрікменстанның орталық аудандары);
- ерсары (Амудария бойында орналасқан шығыс облыстар);
- сарық (Мургаб өзенінің орта ағысы);
- салыр (Иран мен Түрікмения шекарасындағы Серахса ауданы);
- чаудор (Ташауз) т.б.

Ставрополь түрікмендері сөйлейтін диалект дәстүрлі түрде труппен тілі деп аталады.

Тілдің диалектілері мен говорларын зерттеу – тіл білімінің маңызды міндеттерінің бірі. Ол тіл білімінің бірқатар мәселелерін шешумен қатар, сол халықтың тарихы мен этнографиясын зерттеу ісінде де үлкен рөл атқарады.

Түрікмен тілінің диалектілері мен говорларын зерттеу Кеңес үкіметі жылдарында ғана басталған. Түрікмен тілі диалектілерінде көптеген сөздер – жалпы қолданыста, азшылығы бірнеше диалект пен говорларға немесе жекелеген диалектілерге тән. Қазіргі түрікмен тілі, бір жағынан, Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі жылдарда түрікмен диалектілерінің нығаюы, ал екінші жағынан, көптеген диалектілерге ыдыраған жалпы халықтың ауызекі сөйлеу тілінің негізінде қалыптасты. А.П.Поцелуевскийдің жіктеуі бойынша өзара тең емес екі топқа бөлінетін түрікмен тілі диалектілері қазіргі халық тілінде бүгінгі таңда да сақталған.

Бірінші топ йомуд (Түрікменияның батыс аудандары мен Ташауз облысының көп бөлігі), теке (Қызыл-Арбаттан Байрам-Әлиге дейінгі Түрікменстанның орталық бөлігі), гоклен (Қарақали ауданы), салыр (Серах ауданы мен Чарджоу облысының солтүстік бөлігі), сарық (Йолатан мен Тахтабазар аудандары) және ерсары (Чарджоу облысы маңындағы Түрікменстанның шығыс аудандары, Чарджоу мен Керкин аудандары) диалектілерін біріктіреді. Екінші топты Иранмен және Өзбекстанмен шекаралас түрікмен тілінің нохур, эйнаули, хасар, нерезим диалектілері құрайды. Бірінші топтағы негізгі диалектілерден бұл диалектілердің айырмашылығы: тісаралық с,з-ның орнын кәдімгі с, з-ның басуы; артқы шұғыл дауыссыздардың алмасуы > ц, к/б; сингармонизмнің бұзылуы т.б.

Түрікмен тіліндегі этникалық топтардың атымен аталатын 30-ға жуық диалекті мен говордың нақты саны әзірге анықталмаған.

Текедиалектісі. Түрікменстанның орталық бөлігі—Копетдагтың солтүстік бөктеріндегі Қызыл-Арбаттан Мургаб және Тенджен оазисі бойынша. Теке диалектісіне «ішкі флексия» тән: *dur* (ол тұр) – *durag*-дың орнына, *ger* – ол келеді, *geler*-дің орнына т.б.

Ақал говоры. Қазіргі әдеби түрікмен тілінің негізі. Теджен, Ашхабад аудандарында Ашхабадтан Қызыл-Арбатқа дейін (Безмеин, Гек-Тепе, Бахарден, Бами, Коч және іргелес елді мекендер) таралған.

Мары говоры. Мары, Түрікмен-Калин, Сакар-Чагин, Мургаб, Байрам-Әли аудандарына және оларға іргелес жатқан елді мекендерге таралған.

Йомуд диалектісі. Түрікменстанның солтүстік-батысында. Батысында Қызыл-Арбаттан Челекенге, солтүстігінде Көне-Үргеніштен Тахтаға дейін.

Говорлардың солтүстік тобы. Көне-Үргеніш, Тахта аудандарына және оған іргелес елді мекендерге, Тельман, Ленин аудандарының кейбір ауылдарына таралған.

Говорлардың батыс тобы. Қызыл-Арват ауданының кейбір ауылдарына, сондай-ақ Казанджик, Небитдаг, Красноводск, Қызыл-Атрек, Гасан-Кулий, Челекен аудандарына және оларға іргелес елді мекендерге таралған.

Ерсары диалектісі. Амударияның оң және сол жағалауларындағы шығыс облыстарда. Халач, Қарабекауыл, Ходжамбас, Қызыл-Аяқ, Чаршанған аудандары мен оларға іргелес елді мекендер. Саят, Керкин аудандарының кейбір ауылдары.

Салыр диалектісі. Түрікмен және Иран шекарасындағы Серахса ауданына, ішінара Чарджоу ауданына таралған.

Гоклен диалектісі. Сөйлеушілердің көпшілігі Сумбар және Чендир өзендері (Кара-Калин аудандарында) жағалауларында тұрады.

Чаудор диалектісі. Ташауз ауданына таралған. Калинин ауданы мен оған іргелес жатқан елді мекендер жататын Хорезм оазисінде.

Нохур диалектісі. Нохур, Курджа, Тутлугал, Конекесир, Дузлудеп елді мекендері жататын Түрікменстанның оңтүстік-батыс бөлігіндегі таулы аудандарында.

Сарық диалектісі. Мургабтың орта ағысына тараған. Иолатан және Тахтабазар аудандарында.

Анау диалектісі. Ашхабадтан оңтүстік-шығысқа қарай, таулы аудандарда (Саныш, Келтешынар, Чукур-Қала ауылдары).

Хасар диалектісі. Негізінде Каахкин ауданы Каушут ауылында.

Қарадашлы диалектісі.

Алили диалектісі. Каахка ауданы мен іргелес елді мекендерде.

Қырач диалектісі. Сөйлеушілер Фараб және Дейнау аудандарында.

Олам диалектісі. Сөйлеушілердің көпшілігі Ходжамбас және Чаршангин аудандарында тұрады.

Сақр диалектісі. Негізінен, Сақар ауданында таралған. Сондай-ақ *Мурче говоры (Мурче диалектісі), Эский говоры (Эски диалектісі), Хатап говоры (Хатап диалектісі), Мехин говоры (Мехинли диалектісі), Эмерли говоры (Емрели диалектісі), Гарадашли говоры, Курен говоры, Сурха говор-диалектісі, Мукр говор-диалектісі, Арабачи говор-диалектісі, Баят говор-диалектісі, Чандыр говор-диалектісі, Ата говор-диалектісі, Дуечи говор-диалектілері бар деп саналады.*

Трухмен тілі. Ставрополь түрікмендері диалектісі. Солтүстік кавказдық түрікмен тілі. Трухмендердің ата-бабалары XVII аяғы мен XVIII ғасырдың басында түрікменнің чаудор, игдыр және союнаджи тайпаларынан бөлініп Маңғыстау түбегіне қоныс аударды. Трухмен тілі бірқатар грамматикалық және лексикалық ерекшеліктері бойынша ажыратылады.

Халықтың мәдени өмірінде елеулі орын алатын емле (орфография) мәселелері әрқашан қоғамның кең қызығушылығын туғызды. Әдеби тілдің жазбаша түрі қарым-қатынастың дамыған құралы болуы қажеттілігі түсінікті де. Түрікмен тілінің орфографиясы бірнеше рет арнайы талқыланды. 1930 жылғы I ғылыми конференцияда және 1936 жылғы 18-23 мамырдағы I лингвистикалық съезде, 1956 жылғы 6-9 қазандағы II лингвистикалық съезде орфография күн тәртібінің негізгі мәселелерінің бірі болды.

1938-2000 жылдар аралығында қолданыста болған түрікмен тілі орфографиясы Түрікменстанның I, II лингвистикалық съездерінің шешімдерінде, 1936-1938 жылдарда Түрікмен мемлекеттік тіл және әдебиет ғылыми-зерттеу институтында түрікмен орфографиясының кейбір мә-

селелерін нақтылау мақсатында өткізілген арнайы мәжілістерінде негізделді.

Қазіргі таңда түрікмен әдеби тілінің қалыптасу үдерісі қарқынды жүріп жатыр. Сонымен бірге әдеби ауызекі тілдің диалектіден басымдық сипатын байқататын, елеулі мәніне сәйкес түрікмен әдеби тілінің нормалары түсінігінің аясы кеңейе түседі.

Әдеби тілдің толығып, дамуы кәсіби және диалектілік лексиканың есебінен, атап айтқанда, жер өңдеу саласындағы терминдер бойынша – амудария диалектісі, ирригациялық терминдер бойынша – мары, жүзім шаруашылығы бойынша – ақал, балық шаруашылығы бойынша батыс йомуд диалектісі жүзеге асуда.

Түрікмен әдеби тілі байырғы түрік тілінің негізінде жалпы классификациялық түркі әдебиетінің денін қалаған шағатай тілінің әсерімен қалыптасты. Поэзия тілі көне түрікмен тілінің негізі болып табылады. Түрікмен классикалық әдебиетінің негізін қалаушыларға XVIII ғасырдың танымал ақындары Махтұмқұлы, сондай-ақ Нұрмұхаммед Андалып және олардың ізбасарлары Молланепес, Сейди, Кемине, Зелими т.б. жатады.

Түрікменияда 1928 жылға дейін – араб графикасы, 1928-1940 жылдар аралығында – латын, 1940-1994 жылдарда – кириллица, 1994 жылдан бастап қайтадан латын графикасы қолданыла бастады. Латын графикасына негізделген әліпби 1927-1928 жылдары енгізілді. Латын графикалық жүйесінің соңғы нұсқасы 2000 жылы қабылданды.

Түрікмен тілінің фонетикалық ерекшелігі ретінде дауысты дыбыстардың созылықтылығы мен ерін үндестігін, сын есімнің грамматикалық жағынан түрленбейтіндігін айтуға болады. Түрікмен әдеби тіліне тән басты ерекшелік оның негізгі бөлігінің құрамында парсы, араб лексикасынан енген сөздердің сақталып қалуы болып табылады. Түрікмен лексикасына орыс тілі және орыс тілі арқылы басқа да шетел тілдерінен енген сөздердің әсері елеулі. Сонымен бірге тілдің лексикалық қорының өсуі бәрінен бұрын ішкі мүмкіндіктердің есебінен: аффикстік сөзжасамдар, қос сөздер мен лексикалық біріккен сөздер арқылы жүзеге асуда.

Енді түрікмен тілінің зерттелуіне келсек, ол түркі тілдерінің ішіндегі XX ғасырдың басына дейін өте сирек зерттелген тілге жатады. Аталған кезеңге дейінгі түркі тілдері тарихы жылнамалық еңбектерінде түрікмен тілі фонетикасы, грамматикасы мен диалектологиясына қатысты бірде-бір арнайы зерттеу жарыққа шықпаған. Түрікмен тілінің лингвистикасына қатысты жарыққа шыққан зерттеулер, негізінен, түрікмен тілін үйретудің практикалық мәселелеріне немесе кездейсоқ жазбалар мен кейбір әдеби ескерткіштерді зерттеуге, сон-

дай-ақ басқа да түркі тілдерінің зерттелуіне қатысты қысқаша еңбектерге арналды.

Бұл саладағы атап көрсетуге лайық еңбекке И.А.Беляевтің, шағын болса да алғаш басылып шыққан түрікмен тілі грамматикасы мен орысша-түрікменше қысқаша сөздіктері жатады. Зерттеушілер түрікмен тілін ғылыми-зерттеу И.А.Беляевтің 1913 жылғы орыс-түрікмен сөздігі мен 1915 жылғы «Түрікмен тілінің грамматикасы» еңбектерінен бастау алады деп есептейді.

Түрікмен тілі ХІХ ғасырдан ғылыми-зерттеулердің нысанына айналды. Бұл орайда И.Н.Березиннің және Н.И.Ильминскийдің еңбектерін атап өткен орынды [3].

ХІХ ғасырдың аяғында П.Шимкевичтің «Практические руководства для ознакомления с наречием туркмен Закаспийской области» (1899) деген еңбегі жарық көрді. Алғашқы зерттеушілердің бірі П.Шимкевич: «Түркі тілдерінің қатарына жататын түрікмен тілі көптеген түбір сөздерді түркі тілдерінен алғанымен, оны таза түркі тіліне жатқызуға болмайды. Бір жағынан сан ғасырлар бойы ұдайы Парсы, Бұхара, Ауғанстанмен, екінші жағынан Хиуамен және қырғыздармен қарым-қатынаста болуы сол тілдерге тән сөздер мен сөз тіркестерін ендіріп де, түрікмен тілін туғызды», – [4, 16.] деп жаза келе, онымен туыстас түрік, татар, әзірбайжан тілдерінен айырмашылығы ретінде түрікмендерде сөздердің өте жұмсақ дыбысталуын, мәселен, л дыбысы француздардағы сияқты, әрқашан жіңішке айтылатындығын, бұған парсы тілінің де әсерінің бар екендігін ашып көрсетеді. Түрікмен тілінде сөз екпінінің соңғы буынға түсетіндігін құптап, ерекше мән береді. П.Шимкевичтің еңбегін түрікмен тіліне қатысты зерттеулердің алғашқы қарлығаштарының бірі ретінде атауға болады.

XX ғасырдың басына дейінгі түркі тілдері тарихы жылнамалық еңбектерінде түрікмен тілі фонетикасы, грамматикасы мен диалектологиясына қатысты бірде-бір арнайы зерттеу жарыққа шықпаған. Түрікмен тілінің лингвистикасына қатысты жарыққа шыққан зерттеулер, негізінен, түрікмен тілін үйретудің практикалық мәселелеріне немесе кездейсоқ жазбалар мен кейбір әдеби ескерткіштерді зерттеуге, сондай-ақ басқа да түркі тілдерінің зерттелуіне қатысты қысқаша еңбектерге арналды.

Түрікмен тілі мен әдебиеті бойынша жарыққа шыққан түрік тілін зерттеуші танымал ғалым, академик А.Н.Самойловичтің еңбектері мен кавказ түрікмендерінің өмірі мен мәдениетін зерттеген А.Володиннің ізденістерін айрықша атап өту орынды. Кеңес жылдарында түрікмен тілінің зерттелуіне А.Н.Самойлович, А.П.Поцелуевский тағы басқа зерттеушілер зор үлес қосты.

Еуропалық мектептің аясында дамыған түрікмен тіл білімінің бастауына А.П.Поцелуевскийдің еңбектерін атауға болады. Ол тұңғыш рет түрікмен фонетикасын жүйелі түрде мазмұндады және түрікмен диалектілерін жинақтап талдады [5]. А.П.Поцелуевский 50-жылдардың өзінде-ақ түрікмен тіл білімінің дамуын айқындаған ұлттық кадрларды дайындауда маңызды рөл атқарды. Осы тұста А.П.Поцелуевскийдің шығармашылық ғұмырнамасына қысқаша тоқтала кеткенді жөн көрдік.

Александр Петрович Поцелуевский (1894-1948) – түрікмен лингвистикасының негізін қалаушылардың бірі, көрнекті кеңес лингвисті, түрколог. Ол неміс, итальян, поляк, латын, араб, анадолы-түрік т.б.; белорус, латыш, әзірбайжан, қырым татарлары, өзбек, тәжік т.б. тілдерді сөздіксіз және сөздіктің көмегімен оқи алған. Ал француз, ағылшын, парсы, орыс, түрікмен тілдерін жақсы білген [6].

Латын графикасына негізделген түрікмен алфавитін жасау, іс жүзінде қолдану барысында, кейінірек орыс графикасы негізіндегі әліпбиге көшуде А.П.Поцелуевский үлкен еңбек сіңірді.

1927 жылы (қазан-желтоқсан) Поцелуевский Туркменкульт жоспары бойынша Түрікменстанның көптеген аудандарын зерттеу үшін этнологиялық-лингвистикалық бірнеше экспедиция ұйымдастырып, оларға басшылық жасады [7, 439 б.]. Жинақталған материал негізінде Поцелуевский бұрын түрікмен жоғары оқу орындарының оқу жоспарында болмаған түрікмен диалектологиясы, түрікмен тілі фонетикасы мен түрікмен фольклоры курстарын дайындады.

1927-1931 жылдардағы экспедициялар кезінде жиналған материалдар бойынша 1936 жылы екі кітап жазып шығарады: «Түрікмен тілінің фонетикасы», «Түрікмен тілінің диалектілері». Түрікмен тіл білімі, түрікмен филологиясының негізгі бөлімдері: фольклор мен әдебиеттану, сондай-ақ этнография әрдайым А.П.Поцелуевскийдің ғылыми қызығушылығын туғызды. А.П.Поцелуевский – синтаксисті зерттеуші алғашқы түркологтердің бірі. 1943 жылы Ашхабадта оның «Түрікмен әдеби тілі синтаксисінің негіздері» атты еңбегі жарық көрді.

Түрікмен тіл білімі ғылымының дамуына Ұлы Отан соғысы жылдарында Мәскеу мемлекеттік университетінің жекелеген факультеттерінің Түрікменстан астанасына уақытша көшірілуінің ықпалы зор болды. 1942 жылы 16 қаңтарда түрікмен ғалымы Пигам Азимов (1915-1994) «Қазіргі түрікмен әдеби тілінде қосымша жалғау (аффиксация) тәсілімен сөз жасау» атты тақырыпта М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті тарих, филология, экономика және философия факультеттерінің бірлескен Ғылыми кеңесінде кандидаттық диссертация қорғайды. Содан бері түрікмен лингвистика-

сы барлық салалары мен негізгі бағыттары бойынша көптеген зерттеулермен толықты. ММУ-дің жоғарыда аталған факультеттері Ұлы Отан соғысы кезінде Мәскеуден Ашхабадқа эвакуацияланған болатын.

Осы орайда түрікмен филологиясы тарихындағы Ресейдің солтүстік астанасы – Санкт-Петербургпен байланысты екі жағдайға тоқтала кеткен жөн. Біріншісі – алғашқы түрікмен филолог-аспиранттарының бірі, Стамбұл университетінің түлегі Абдулхеким Құлмұхаммедов (1885-1931) «Ортаазиялық әдеби ескерткіштер бойынша материалдар» (Ашхабад, 1931) деген өмірінің соңғы кезеңінде жазған еңбегінде өзін А.С.Енукидзе атындағы Ленинград шығыс институтының аспиранты деп көрсетеді. Бірақ оның түрікмен-иран шекарасында қайғылы қазаға ұшырауы түрікменстандық тұңғыш филолог-аспиранттың А.Н.Самойловичтің ғылыми жетекшілігімен дайындалған диссертациясын Ленинградта қорғауға мүмкіндік бермеді [8, 55 б.].

Екіншісі – Санкт-Петербург университетінің 1941 жылғы түлегі, түрікмен, С.Е.Маловтың шәкірті Хеким Аллаевич Машаков (1919-1983) соғыстан кейін Ленинградқа қайта оралып, 1946-1949 жылдары аспирантураға түсіп, «Түрікмен тілінің чаудор диалектісі» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын сәтті қорғаған. Бұл – түрікмен диалектологиясындағы тұңғыш зерттеулердің бірі.

1942 жылға дейін Түрікменстаннан тыс мемлекеттерде түрікмен тіліне арналған екі диссертация қорғалыпты: *Benzing Johannes. Über die Verbalformen in Türkmenischen. Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen* 42. Berlin, 1939; *Богданова Медина Искандеровна*. Қазіргі түрікмен тілінің лексикалық құралдары. КД (кандидаттық диссертация). Мәскеу, 1940 [9, 137 б.].

Түрікменстан ЖАК және оның диссертация қорғау бойынша арнайы кеңестері 1997 жылдан он бес жыл қызметін тоқтатты. Өткен ғасырдың ішінде қорғалған түрікмен лингвистикасының өзекті мәселелеріне арналған кандидаттық және докторлық диссертациялар қатарында, 1996-2000 жылдар аралығында Түркия университеттерінде түрікмен ізденушілері түрік тілінде жазып қорғаған үш диссертацияны да атап өткен жөн. Олар: *Оразов А.* Түрікмен және түрік тілдеріндегі еуропалық тілдерден енген лексемдерді салыстырмалы зерттеу. КД, 1996; *Сапаров М.* Түрікмен және түрік тілдері арасындағы омонимдік-полисемантикалық қатынас. КД, 1997; *Гельдыев Р.* Түрікмен және түрік тілдеріндегі еліктеу сөздер. КД, 2000.

Жалпы, түрікмен тіл білімінің өзекті мәселелеріне арналып, 1939-2000 жылдар аралығында қорғалған кандидаттық және докторлық

диссертациялар тізімі ф.ғ.д., академик Мурадгелди Соеговтің мақаласында толықтай келтірілген [10, 80-84 бб.].

Түрікмен тілінің жоспарлы түрде зерттелуіне кеңестік мемлекеттің қалыптасуы, Түрікмен Кеңестік Социалистік Республикасының аумағында түрікмен тілінің мемлекеттік мәртебе алып, әдеби тіл дамуының өзгеше қалыпқа түсуі, жазба тілде алғашқыда – латын, кейіннен – орыс, соңынан қайтадан латын әріптерінің қолданылуы үлкен әсерін тигізді.

Қоғамдық қызмет ауқымының кеңеюі түрікмен әдеби тілін зерттеудің бірнеше бағытта дамуына ықпал етті. Олардың бастыларына түрікмен тілі тарихы мен диалектологиясының жалпы мәселелері, фонетика және грамматика, түрікмен әдеби тілінің нормаларын, оның ішінде әліпбиін игеру, орфографиясы мен терминологиясын қалыптастыру, сондай-ақ түрікмен тілін мектептерде оқыту әдістемеліктері, түрікмен және орыс тілдеріндегі оқу құралдары мен көмекші құралдарды жарыққа шығару және қолданудың тиімді әдістерін игеру жадады.

Аталған өзекті мәселелер бойынша зерттеулер мен еңбектерге шолу жасамас бұрын, түрікмен тілін зерттеу тарихына арналған библиографиялық еңбектерге қысқаша талдау жасап өтелік.

Бұл бағыттағы елеулі еңбектерге түрікмен халқының ерекшеліктеріне, тілі мен әдебиетіне шолу жасалынып, 1929 жылы КСРО Ғылым академиясының «Түрікмения» жинағы мен «Түрікментану» журналында басылып шыққан академик А.Крымскийдің танымал зерттеулері, сондай-ақ орыс, Батыс Еуропа, ал кейіннен Түрікмен КСР-і Ғылым академиясы, Түрікмен мемлекеттік университеті мен басқа да мерзімдік баспа беттері мен ғылыми жарияланымдарда әр кездерде жарыққа шыққан библиографиялық шолуларды жатқызуға болады.

Алыс шетелдерде шыққан басылымдардан түрікмен тіліне қатысты елеулі орын алатын әдебиеттер И.Бенцинг, Р.Ловентальдың шетелдік библиографиялық шолу еңбектерінде көрсетілген.

Түрікмен тілінің зерттелу бағыттары, деңгейі жөніндегі мәліметтер мен библиографиялық ақпараттар КСРО-да 1918-1957 жылдар аралығында жарыққа шыққан КСРО халықтарының кенжелеген жазба тілдері жинағы мен ЮНЕСКО және басқа да ұйымдар арқылы жарияланған «Халықаралық кітаптарда» көрсетілген. Тіл дамуы тарихына қатысты жалпы библиографиялық шолулар арасында, түрікмен тілі мен оның диалектілерін ғылыми негізде зерттеудің іргетасын қалап, түрікмен тілін тану ғылымының барлық салаларына зор еңбек сіңірген А.П.Поцелуевскийдің кейбір мақалаларының маңызы өте үлкен.

Түрікмен әдеби тілінің даму тарихы, библиографиясы мен жалпы зерттелуіне қатысты еңбектердің барлығы түрікмен тілін зерттеу ғылымының түрлі кезеңдердегі нәтижелері болып табылады. Дегенмен бұл жұмыстар, негізінен, жалпылай сипатты қамтып, түрікмен тілі ғылымының тарихы, диалектологиясы, фонетикасы мен грамматикасы, лексикологиясы мен лексикографиясы, әдеби тілдің нормалық қалыпқа түсірілуі және оқулық, әдістемелік әдебиеттердің жетілдірілу деңгейі нақты ғылыми мәліметтер бермейді.

Сондықтан да осыны ескеріп, қол жеткізілген ғылыми еңбектер мен мәліметтер негізінде, бұл еңбекте түрікмен тілінің басты бөлімдеріне тарихи даму кезеңдеріне сай шолу жасауға күш салынатын болады. Тіл дамуын сипаттайтын библиографиялық мәліметтер мынадай тақырыптық жүйе бойынша берілетін болады: тарих және диалектология; жалпы грамматикалық, фонетикалық еңбектер, сондай-ақ фонетика, морфология мен синтаксистің жеке бөлімдері бойынша мәліметтер; түрікмен тілінің лексикографиясы мен лексикологиясы; түрікмен әдеби тілінің дамуы мен қалыптасуы мәселелері жөніндегі мәліметтер; түрікмен тілінің оқулықтары мен әдістемелік әдебиеттері.

Түрікмен тілінің тарихы бойынша біршама, ал диалектологиясы бойынша айтарлықтай жұмыстар атқарылғанына қарамастан, олар түрікмен тілінің ең өзекті мәселелері болып қалып отыр.

Тіл тарихының мәселелері келесідей тақырыптық топтамаларда берілген:

1. Тіл тарихының жалпы очерктері, мұнда түрікмен тілі тарихының жалпы очеркі үшін мәліметтер беретін М.Н. Хыдыров, З.Б. Мухамедова, Х.Дерьяев және Э.Каджарова, сондай-ақ басқа тілдер тарихы арқылы түрікмен тілінің даму ерекшеліктерінен жалпы мағлұмат беретін Н.А. Баскаковтың еңбектерін жатқызуға болады.

2. Байырғы түрікмен тілінің ерекшеліктерінен хабар беретін, ежелгі ескерткіштерді талдауға арналған С.Ахаллы, М.Н.Хыдыров, Б.Гарриев т.б. жарияланымдары;

3. Тілдің өзекті мәселелеріне арналған зерттеулер;

4. Түрікмен диалектілерінің бүтіндей жүйесін немесе кейбір тілдік топ пен нақты диалектінің ерекшеліктерін сипаттауға арналған монографиялар.

Түрікмен тіл ғылымын зерттеушілерінің түрікмен тілі диалектілері бойынша мәліметтер жинау мен оларды талдаудағы қол жеткізген елеулі табыстарды атап өткен жөн. Барлық негізгі диалектілер бойынша, қысқаша түйіндемелер (рефераттар) берілген, арнайы монографиялар жарық көрген немесе қолжазбалар дайындалған.

Түрікмен тілінің чаудор диалектісін алғаш зерттеген Х.Машаков бұл бағыттағы еңбектердің бастаушысы болса, түрікмен тілінің али-

ли диалектісі бойынша Н.Дурдымурадов диссертациялық жұмысты 1950 жылы қорғап шыққан.

Емуд және гоклен диалектілерін зерттеген Ж.Амансарыев, К.Шамырадов, Г.Гулмановтар бірнеше монография, мақала мен кандидаттық жұмысты жарыққа шығарды. М.Атажанов аз зерттелген салыр диалектісі бойынша бірнеше еңбек, оның ішінде салыр диалектісінің морфологиясы мен лексикасын жан-жақты сипаттауға арналған монографияны жарыққа шығарды.

«Түрікмен тілінің нохур диалектісі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғаған Х.Мухыев осы диалектінің фонетикасы, морфологиясы мен лексикасы бойынша қызықты зерттеулерін жариялады және Е.Н.Ершовамен бірге көп жылдық еңбектерінің нәтижелерін ғылыми-танымдық айналымға түсірді.

Сарық диалектісі бойынша Чарджоуда 1959 жылы жарыққа шыққан Н.Нартыевтің монографиясы да ұнамды әсер қалдырады.

Марый ауданы халықтарының теке диалектісі жөнінде Н.Ф.Лебедевтің жазып алуы бойынша З.Б.Мұхамедова жарыққа шығарған халық ертегілерінің мәтіндерінде де бағалы мәліметтер келтірілген. Осы еңбекке жан-жақты талдау жасаған Н.К.Дмитриев, қазіргі түрікмен әдеби тілінің негізін қалаған, теке диалектісінің фонетикалық ерекшеліктеріне кеңінен сипаттама бере отырып, басқа да диалектілер мен тілдік топтар (говор) әсерінен, аталған диалекті мен әдеби тіл арасында айтарлықтай өзгешелік қалыптасып үлгергендігін дәлелдеп берді.

Түрікмен Республикасы ҒА Тіл білімі институтының ғалымдар ұжымы (А.Аннануров, Р.Бердиев, Н.Дурдыев, К.Шамырадов) ерсары диалектісі бойынша ғылыми-зерттеулер жүргізіп, түбірлі еңбектің басым бөлігін жарыққа шығарды.

Түрік тілінің зерттеушілері мен диалектологтер Түрікменстан аумағынан тыс жерлердегі түрікмен диалектілеріне қатысты да кейбір мәліметтерді жарыққа шығарды.

ТМД көлеміндегі түрікмендердің үлкен топтары (чаудор) Солтүстік Кавказда орналасқан. Бұл топтардың этнографиялық және тілдік ерекшеліктерін ХХ ғасырдың басында А.Володин, С.Ф.Фарфоровский, И.Л.Щеглов және А.Н.Самойлович зерттеді. Осыдан кейінгі кезеңдегі солтүстік кавказ түркімендерінің тілдік ерекшеліктері туралы зерттеулер нәтижесі бойынша Н.А.Баскаковтың, ал одан да кейінірек түрікмен диалектологі С.Күреновтің еңбектері жарыққа шықты.

Түрікменстаннан тыс жерде өмір сүретін түрікмендердің келесі бір үлкен тобына Қарақалпақстан шекарасында орналасқан ата тайпасын жатқызуға болады. Бұл тілдік топтың диалектісінің ерекшеліктері бойынша егжей-тегжейлі мәліметтер беретін іргелі еңбекті С.Аразкулыев жарыққа шығарды.

Түрікмендердің түрлі көлемдегі топтары Иранда, Түркия мен Ауғанстанда өмір сүреді. Олардың тілдік ерекшеліктері мен диалектілері туралы мәліметтер жоққа тән.

Сонымен, түрікмен тілі әдебиетінде диалектілік зерттеулер елеулі орын алады. Дегенмен түрікмен тілі диалектілерінің классификациясында әлі ерекшеліктері есепке алынбаған тілдік топтар жеткілікті.

Сонымен бірге Ауғанстан, Иран, Кіші Азия, Сирия және басқа елдерде өмір сүретін шетелдегі түрікмендердің диалектілері, негізінен, әлі күнге зерттелмеген күйде қалып отыр. Түрікмен диалектілерін зерттеу саласындағы кейбір жетістіктерге қарамастан, түрікмен тілінің диалектілік жүйесін толықтай сипаттауға мүмкіндік беретін диалектологиялық мәліметтерді кеңінен жинақтау мәселесінің әлі күнге дейін шешімін таппай отырғандығы жасырын емес.

Түрікмен лингвистері жалпы грамматика және түрікмен тілі грамматикалық құрылымының дербес мәселелері бойынша көптеген зерттеулер мен арнайы монографияларды жарыққа шығарды.

Түрікмен тілі грамматикалық проблемалары бойынша жүргізілген зерттеулердің негізгі бағыттары: грамматиканың жалпы очерктері, фонетика бойынша зерттеулер, морфология бойынша зерттеулер және синтаксистік зерттеулер.

Түрікмен тілі грамматикасын жалпы сипаттаулар, негізінен, мектеп бағдарламасымен шектелген қарапайым еңбектер болып табылады. Жоғары оқу орындарына арналған кейінгі кезде жарыққа шыққан бірнеше оқулық қана бұл бағыттағы елеулі жетістік болып саналғанымен, бұл іргелі еңбектер де студенттерге арналған оқулық болып есептеледі және ғылыми құндылығы шектеулі.

Ертеректегі түрікмен тілі грамматикасына реформаланған араб тілінде жарыққа шығып үлгерген, мектептің қарапайым оқулығы болып табылатын, А.Алиевтің грамматикасын жатқызуға болады [11]. М.Гелдиев пен Г.Алпаровтың [12] түрікмен тілінің жалпы грамматикасын сипаттайтын оқулығы да мектеп бағдарламасына сай, орта білім беруге арналған. Осындай сипаттағы еңбектерге А.П.Поцелуевскийдің (А.П.Поцелуевский. Қысқаша түрікмен-орыс тілдері сөздігі қоса берілген түрікмен тілін оқыту нұсқаулығы. Ашхабад, 1929; оның авторлығымен жарыққа шыққан «Грамматика негіздері». Ашхабад, 1946) [13], Х.Байлыевтің (Х.Байлыев. Орыстарға арналған түрікмен тілі оқулығы. Ашхабад, 1935) [14] жұмыстарын жатқызуға болады. Дегенмен кейінгі еңбектерде мол грамматикалық мәліметтердің қамтылуы, олардың жан-жақтылығы мен тереңдігі, сондай-ақ мәліметтерді жеткізудегі ұтқырлығы бойынша бұған дейінгі оқулықтармен салыстырғанда жоғары бағаланады.

М.Гелдиев пен Г.Алпаровтың грамматикасы мен А.П.Поцелуевскийдің нұсқаулығы ұзақ уақыт бойына кеңестік және шетелдік түркологтер үшін түрікмен тілі бойынша бірден-бір ғылыми құрал болып қалды.

Орыс тілінде жарыққа шыққан А.Керахановтың түрікмен тілі сызбалық грамматикасы грамматикалық зерттеуден гөрі грамматикалық кестелерге көбірек ұқсады [15]. Сонымен бірге орыс тілінде түрікмен және орыс тілдерінің салыстырмалы грамматикасына арналған М.Незифидің еңбегі жарыққа шықты [16].

XX ғасырдың 30-40-жылдары түрікмен тілінде жарық көрген грамматикалардың, оның ішінде Х.Байлыев және К.Сопиевтің бірнеше рет басылған еңбектерінің (Х.Байлиев, Г.Сопиев. Грамматика. Бірінші бөлім. Морфология, Ашхабад, 1934; осы еңбек орыс алфавитімен 1946 жылы қайта басылды. (Ашхабад) [17], Я. Текәев оқулығының (Я.Текәев. Орыстілділерге арналған түрікмен тілі оқулығы. Ашхабад, 1941) [18], П.Азымов және Х.Байлыев. Түрікмен тілінің грамматикасы. II бөлім. Синтаксис. Ашхабад, 1954 [19], А.А.Гурбанов және Н.Күррәев грамматикасының (А.А.Гурбанов, Н.Күррәев грамматикасы. I бөлім. Фонетика, морфология. Ашхабад, 1959) [20] оқу құралдық маңызы жоғары болды. Осы кезеңдегі оқулықтар арасында тілдік ерекшеліктерді терең қамту деңгейі және өзіндік өрнегі бойынша Х.Байлыевтың түрікмен тілі морфологиясының ғылыми курсы айрықша көзге түсті. Осыдан кейінгі кезеңде Түрікмен мемлекеттік университеті профессорлары мен мұғалімдері ТКСР ҒА Тіл білімі институты ғылыми қызметкерлері ұжымымен бірлесіп, қазіргі түрікмен тілінің лекциялар курсы жарыққа шығарды.

Шетелдік түркологтер арасында түрікмен тілі грамматикасының жалпы мәселелері бойынша жарыққа еңбектер шығарған ғалымдардан К.Менгес, Г.Доулинг және Л.Базэнди атап өту қажет.

Түрікмен тілтанушыларының фонетика, морфология және синтаксис салаларының дербес мәселелері бойынша жүргізген зерттеулері барынша мазмұнды болып табылады.

Түрікмен тілінің фонетикасы екі бағытта зерттелді: бірінші – тілдің фонетикалық құрылымын анықтау, екінші – түрікмен тілі дыбыстық жүйесін орыс тілі фонетикалық жүйесімен салыстыра талдау. Түрікмен тілі дыбыстарын эксперименттік зерттеу ТКСР Ғылым академиясының Тіл білімі институтында жүзеге асырылды. Эксперименттік-фонетикалық орталық құрылғанға дейін түрікмен тілінің кейбір фонетикалық ерекшеліктерін А.П.Поцелуевский мен М.А. Шахназаров зерттеген болатын. Тіл білімі институты фонетикалық зертханасының қызметкерлері С.Куренов пен К.Шамырадовтардың еңбектерін айрықша атап көрсету орынды.

Түрікмен тілі фонетикасын зерттеудің негізін қалаушы, түрікмен тілі фонетикасы бойынша бірнеше арнаулы еңбекті жарыққа шығарған А.П. Поцелуевский болып табылады. Ол арнайы зерттеулерінен бөлек, өз еңбектеріне түрікмен тілі диалектологиясы, грамматикасы мен фонетикасының құрылымдық ерекшеліктері бойынша көлемді мәліметтерді байқағандары мен тұжырымдарын жарыққа шығарды.

Түрікмен тілі фонетикасы мен фонологиясын одан әрі зерттеу Н.К. Дмитриевтің және түрікмен тілін зерттеуші А.П. Поцелуевскийдің шәкірттері П.А. Азымов, М.Н. Хыдыров және А. Аннатуровтың еңбектерінде жалғасын тапты.

Түрікмен және орыс тілдерінің салыстырмалы фонетикасымен әдістемелік тұрғыдан Е.Н. Ершова айналысып, түрікмен және орыс сөздерінің вокализмі мен құрылымына арналған бірнеше еңбекті жарыққа шығарды.

Салыстырмалы фонетика бойынша кейбір мәліметтер М. Незифидің еңбектерінде де кездеседі [21].

Түрікмен тілі фонетикасын зерттеу тарихында жуан дауыстыларды зерттеуге айрықша көңіл бөлінеді. Бұл мәселе отандық және шетелдік түркологтердің қызығушылығын түрікмен тіліндегі ашық дауысты дыбыстың айтылу ерекшелігіне қатысты да және өзге де түркі тілдеріндегі осыған сәйкес ұқсастықтарға қатысты да тудырып келеді.

Түрікмен тілі фонетикасы мен диалектілері бойынша жинақталған көлемді мәліметтерді қорытындылап, тілдік жүйенің толық синхронды және тарихи сипаттамасын құру фонетика саласы мамандарының алдында тұрған жауапты міндет болып табылады.

Түрікмен лингвистерінің грамматиканың нақты сұрақтарына арналған арнайы зерттеулерінде морфология мен синтаксистің өзекті мәселелері айтарлықтай орын алады. Бұл еңбектердегі зерттеулердің көлемі мен тереңдігі түрліше. Кейбір әсіресе синтаксистік жұмыстарда белгілі бір бөлімді толық қамтитын, мысалы, жай және құрмалас сөйлемнің синтаксисі сияқты кең тақырып қарастырылады. Морфология бойынша зерттеулерде көбінесе белгілі бір грамматикалық категория секілді дербес жағдайлар қамтылғанымен, түгелдей алғанда, түрікмен тілінің барлық сөз таптары бойынша морфологиялық сипаттама түзуге мүмкіндік беретін көлемді мәліметтер жинақталған.

Грамматика саласы мамандары түрікмен тіліндегі сөздердің жасалуы мен сөз таптарына баса назар аударды. П.А. Азымовтың авторлығымен сөзжасам мәселелері бойынша бірнеше арнайы зерттеулер, оның ішінде сөзжасам аффикстері жөніндегі үлкен зерттеу жарыққа шықты.

Түрікмен тіл білімі мамандары жекелеген сөз таптарын сипаттауға арналған арнайы монографиялар мен мақалаларды жарыққа шығар-

ды. Атауыш сөз таптарының ішінде барынша толығырақ зерттелгендеріне сапалық сын есімдер, үстеулер, есімдіктер, сан есімдер мен еліктеу сөздер жатады.

Етістіктер мен оның негізгі категориялары бойынша елеулі мөлшердегі еңбектер жарыққа шықты. Етістіктен сөзжасам бойынша жоғарыда аталғандардан өзге, Х.Байлыевтің етістіктің талдаулық түрлеріне арналған, Б.Ч.Чарыяровтың түрікмен тілі етістеріне арналған қызық та мәнді зерттеулері, Д.Бердыевтың етістіктің түрлері туралы еңбектері жарыққа шықты.

Туынды етістік түрлеріне арналған бірнеше мақала, оның ішінде Н.Н.Клименконың – қимыл атауларына, А.Боржаковтың – есімшеге, А.Н.Баскаков пен А.М.Хосровидің – көсемшеге, сондай-ақ етістіктің шақтары мен етістіктің жіктелуін зерттеуге арналған еңбектер жарыққа шықты. Кейінгі топтағы еңбектерге А.П.Поцелуевскийдің, О.Алланазаровтың етістік шақтарын талдауға, Б.Ходжаевтың етістіктің шартты түрлерін сипаттауға арналған мақалалары жатады. Түрікмен тілінің етістік түрлеріне неміс ғалымы Н.Бенцингтің кейіннен докторлық диссертация ретінде қорғалған көлемді еңбегі де арналды.

Түрікмен тілінің көмекші сөз таптарына М.Н.Хыдыровтың докторлық диссертациясының бөлімдері ретінде жарыққа шыққан мақалаларын жатқызуға болады.

Жалпы, грамматикалық зерттеулер мен практикалық грамматикадан өзге сөзжасамдарға қатысты жекелеген мәселелер арнайы зерттеулер тақырыбы ретінде терең талқыланып, монографиялық еңбек, докторлық жұмыс немесе мақалалар ретінде жарыққа шықты. Сөзжасам категориялары бойынша екі бағыт айрықша назар аударады: бірінші – А.П.Поцелуевскийдің, М.Хамзаевтың, Г.Атаевтың және Г.Махтумова, М.С.Харлановалардың салыстыра зерттеулеріне пайдаланылған септіктер (жіктеулер) категориясы, екінші – Т.Тачмурадов арнайы зерттеген қатыстылық категориясы.

Түрікмен тілін зерттеуші ғалымдардың назарын синтаксис мәселелері, қазіргі түрікмен тілінің синтаксистік құрамын талдау мен сипаттау, сондай-ақ түркі тілдерінің тарихи синтаксисінің өзекті мәселелерін қарастыру нысаны ретінде де қызықтырып келеді.

Түрікмен тілінің синтаксисі бойынша, жалпы, осы тілдің барлық өзекті мәселелері сияқты іргелі зерттеулер А.П.Поцелуевскийдің еңбектерінде жарыққа шықты. Оның қазіргі түрікмен тілі синтаксисін зерттеуге арналған монографиясынан өзге, түрікмен тілі тарихи синтаксисіне арналған бірқатар мақаласы жарыққа шықты.

Синтаксистің өзекті мәселелерін зерттеуге арналған еңбектердің ішінде Х.Дерьяев, П.Азымов және Х.Байлыевтың түрікмен орта мек-

тебінің VI-VII сыныптарына арналып, бірнеше рет басылған оқулықтарының маңызы зор [22]. Сонымен бірге П.Азымов, Г.Сарыев тағы басқалардың авторлық ұжымы жарыққа шығарған «Қазіргі түрікмен тілінің синтаксисі бойынша қысқаша конспект» (Ашхабад, 1954), сондай-ақ Түрікмен мемлекеттік университеті түрікмен тілі кафедрасының лингвист ғалымдарының іргелі еңбегі – «Қазіргі түрікмен тілі. Синтаксис» оқулығын атап өткен жөн.

П.Азымов, Х.Байлыевпен қатар, теориялық және практикалық түрікмен тілі мәселелеріне арналып, құрмалас сөйлемдер бойынша бірқатар арнайы мақалаларды жарыққа шығарған М.Я.Хамзаевты, сондай-ақ жұмыстары, негізінен, орыс тілінен түрікмен тіліне аударудың практикалық мәселелеріне арналғанымен, оларды синтаксиске қатысты қарастыруға болатын А.Аннануровтың еңбектерін атауға болады. Мұндай еңбектер қатарына, түрікмен тілінің айқындауыштық біріккен сөздерін зерттеумен айналысқан Г.Ачилованы, түрікмен тілі синтаксисінің негізгі мәселелері бойынша кітапшасын жарыққа шығарған Х.Дерьяевтің еңбектерін атауға болады.

Осы қатардағы еңбектерге біріккен сөздер мен жай және құрмалас сөйлемдер бойынша бірнеше қызықты мақаланы жарыққа шығарған, А.Ибраимов, А.Аннануров, Т.Тачмурадовтың жұмыстарын жатқызуға болады.

Орыс және түрікмен тілдерін салыстыра, сәйкестендіре талдауға арналған еңбектерге М.Незифидің «Орыс және түрікмен тілдері салыстырмалы грамматикасының кейбір мәселелері» және түрікмен Республикасы ҒА Тіл білімі институты ғалымдар ұжымы дайындаған «Орыс және түрікмен тілдері (фонетикасы мен морфологиясының) грамматикасы» атты жұмыстарын жатқызуға болады. Соңғысының салыстырылып отырған тілдердің дыбыстық құрамдары мен сөз таптарының сәйкестіктерін жүйелі түрде зерттеуге арналған бағалы еңбек екендігін атап өткен жөн. Бұл зерттеу еңбек нақты мәліметтердің молдығымен құнды.

Түрікмен тіл білімі ғылымында лексикология және лексикография мәселелері екі бағытта зерттелді: бірінші, жалпы, негізінен, екі тілдегі аударма сөздіктерді құрастыру және арнайы лексикологиялық мәселелерді зерттеу және екінші – терминдер сөздігін құрастыру және терминологияның арнайы мәселелерін зерттеу.

Сонымен бірінші топқа түрікмен-орыс сөздіктері жатады. XX ғасырдың басындағы түрікмен монографиясы оқытушылық мақсатта жарыққа шығарылған орыс-түрікмен тілдеріндегі бірнеше қысқаша сөздіктен тұрды. Жарыққа шыққан алғашқы көлемді сөздіктерде, мысалы, А.Алиев пен К.Бөриевтің орысша-түрікменше сөздігінде жуан дауысты дыбыстар мен латын алфавиті бой-

ынша түрікмен сөздерін дәл берумен айрықша бағаланған бұл еңбектің түрікмен тілін зерттеудегі маңызы зор болды. Сондай-ақ осы кезеңде жарыққа шыққан құнды еңбектерге латын алфавиті негізінде басылған орыстілділерге арналған Г.Мирзоевтың орыс-түрікмен және Г.Хусейновтің редакциясымен жарық көрген түрікмен-орыс қалта сөздігін жатқызуға болады.

Осы бағыттағы іргелі еңбектерге қазірге дейін маңызын жоғалтпаған Х.Байлыев пен Б.Каррыевтың түрікмен-орыс тілдеріндегі сөздігін және Үлкен түрікмен-орыс сөздігі баспадан шыққанға дейін жаппай қолданылған Ш.Батарова мен Г.И.Карпованың орысша-түрікменше сөздіктерін жатқызуға болады.

1956 жылы жарыққа шыққан үлкен орыс-түркімен сөздігі түрікмен лексикографиясы саласында ғылыми-тәжірибелік маңызы зор үлкен еңбек болып табылады. Сөздікте бұрынғы баспа бетін көрген қос тілдегі осындай еңбектермен салыстырғанда орыс және түрікмен тілдерінің байлығы барынша кеңінен берілген. Мұнда орыс тілінің бай тұрақты тіркестері мен біріккен сөздері, мақал-мәтелдері мен тыйым сөздері, сондай-ақ олардың түрікмен тілдеріндегі баламалары барынша толық берілген.

Түрікменстан ҒА Тіл білімі институтының лексикография саласындағы үлкен еңбегі 1962 жылы авторлар ұжымы: М.Я.Хамзаев, К.Атаев, Г.Ачилова т.б. жарыққа шығарған түрікмен тілінің түсіндірме сөздігі болып табылады. Түрікмен тілі сөздігі тек қана Ғылым академиясының ғана емес, аз ғана уақыт аралығында жалпы мәдениет саласында үлкен жетістіктерге қол жеткізген бүкіл түрікмен халқының елеулі еңбегі болып табылады. Бұл іргелі еңбектегі атап айтуға лайық мәселе – жуан дауысты дыбыстардың транскрипциямен берілуі. Бұл оның ғылыми құндылығын арттыра түседі. Сөздікке түрікмен тілінің фразеологиясы мен ауыз әдебиетінің мақал-мәтелдер, қанатты сөздер секілді барынша белсенді лексикасы енген.

Аталған институттың тағы бір іргелі еңбегіне М.Я.Хамзаев, С.Алтаев, Х.Атаева, Г.Ачилова, В.Мескутов, Г.Кулманов, А.Меретгелдиевтің авторлығымен жарыққа шыққан «Түрікмен тілінің орфографиялық сөздігін» жатқызуға болады. Сөздікке 80 мыңнан астам сөз енгізілген. Еңбекте түрікмен лексикасының кеңінен қамтылуы, сондай-ақ сөздіктің танымдық, ғылыми-практикалық құндылығын арттыратын қосымшалардың молынан тіркелуі оның осыған дейінгі жарыққа шыққан еңбектермен салыстырғанда бағалы болуын қамтамасыз етеді. Қосымша ретінде түрікмен тілі орфографиялық ережелерінің түйіндемесі, сөз жасаушы аффикстер тізбесі, сөздіктің жасалу қағидалары жөніндегі мәліметтер, түрік тілдері алфавиттері, жағрафиялық атаулар мен адам аттары енгізілген.

Сөздіктер құрастырумен қатар, түрікмен тіл білімі ғалымдары арнаулы лексикологиялық зерттеулер саласы бойынша да елеулі жұмыстар атқарды. Мұндай жұмыстарға А.П.Поцелуевскийдің, П.А.Азымовтың, С.А.Алтаевтың, Р.Бердиевтің, Х.А.Атаеваның монографиялары мен П.Азымовтың, З.Б.Мухамедованың, А.Кекиловтің, К.Сарыевтың, В.Мескутовтің, М.Н.Хыдыровтың, М.Косаевтың, Х.Байлыевтің, А.Аннануровтың, Г.Ачилованың және Ф.Д.Ашниннің мақалаларын жатқызуға болады.

Түрікмен әдеби тілінің даму тарихы сөз болғанда көрнекті педагог Алишбек Алиев туралы айтпай кету мүмкін емес. Ол – түрікмен мектебіне арналған тұңғыш әліппе, оқулықтарды құрастырушы. Түрікмен тілінің дыбыстық ерекшеліктерін қамтыған түрікмен әліпбиін жетілдіруге ерен еңбек етті. Сонымен қатар түрікмен фольклорын жинап жарыққа шығарды және түрікмен тілінде жарық көрген тұңғыш газеттің редакторы болды.

Алишбек Алиев 1883 жылы Порт-Петровскіде (қазіргі – Махачкала) тарихшы мұғалім Сүлейменнің отбасында дүниеге келген. 1903 жылы Алишбек әкесінің кеңесімен Бакуға келеді, гимназия курсы бойынша емтиханды экстерн түрде тапсырып, Баку төңірегіндегі мектептердің біріне мұғалім болады. 1906 жылы Түрікменстанға (ол кезде Түрікмен өлкесі Закаспий облысы) келіп, 1918 жылға дейін Тедженде, Безмеинде (қазіргі Абадан) және Каахкде (қазіргі Кака) орыс балаларымен қатар, жергілікті халықтың балалары білім алған «орыс-түзем» мектептерінде мұғалім болып қызмет етеді. А.С.Алиев Түрікменстандағы алғашқы күнінен баршамен, бірінші кезекте оқушы-түрікмендерге және олардың ата-аналарына жақын әрі туғандарындай болып кетті, өз тәрбиеленушілерінің тағдырына бейжай қарамайтын нағыз тәлімгер болды. А.С.Алиев өткен ғасырдағы республика филологтері мен педагогтерінің алғашқы буынына жатады, оның еңбектерінде түрікмен тілі мен әдебиеті және оны оқытудың әдістемесі туралы заманауи білімнің негізі қаланған. А.С.Алиев оқытушылық қызметпен қатар, мектепке арналған оқулықтар құрастырумен белсенді түрде айналысты.

1913 жылы Бакуде К.Д.Ушинскийдің идеяларын, әдістерін қолданушы А.С.Алиев «Янгы усул туркмен мектеби. Туркмен дили» («Жаңа әдісті түрікмен мектебі. Түрікмен тілі») атты түрікмен тілінің тұңғыш әліппесін шығарды. 1914 жылы Ашхабадта әліппенің жетілдірілген және толықтырылған екінші басылымы жарық көреді.

«Янгы усул туркмен мектеби. Туркмен дили» әліппесі екі бөлімнен тұрады: біріншісі – балаларға әріп үйрететін материалдардан, екіншісі оқуға арналған мәтіндерден тұрады. Оқулыққа мектеп, отбасы, туған өлке, үй және жабайы жануарлар, жыл мезгілдері т.б. мәтіндер-

ден басқа, түрікмен классик-ақындары Мақтұмқұлы, Сеиди, Зелили, Кемине, сондай-ақ ақын Молладурдының өлеңдері, бірнеше ертегі және мысал, көптеген мақал мен мәтел енгізілген.

Әліппеде алғашқы рет орыс тілінен енген сөздер: инспектор, по-мещик, судья, помидор, стакан, январь, февраль т.б. кездеседі. Нәтижесінде, бұл лексемалар түрікмен тілінің сөздік құрамына тұрақтады.

Кітапта орыс және басқа мектептерге арналған оқулықтарды құрастырудың нәтижелі тәжірибесі шығармашылықпен қолданылды. Автор сауаттылыққа оқытудың әріп пен дыбыстық әдісін қабылдады (усул-и жәдид). А.С.Алиевтың осы оқулығы 1920 жылға дейін, оның келесі әліппесі шыққанша мектептерде түрікмен тілін оқытудың негізгі құралы ретінде қызмет етті.

А.С. Алиев 1919 жылы Гинзбург (Каахкин) болысы халық ағарту бөлімі меңгерушісі болып тағайындалады. Ол бір мезгілде бірінші еңбек мектебінің мұғалімі және директоры болды. 1926 жылдан өмірінің соңына дейін (1933) А.С.Алиев – Ташкенттегі Түрікмен ағарту институтының (мұғалімдер институты) директоры болып еңбек етті.

А.С.Алиев жазған «Инг тазе туркмен элипбийи ве илки окув» (Оқудың бірінші жылына арналған жаңа түрікмен алфавиті) атты түрікмен тілінің жаңа әліппесі 1920 жылы Ташкентте жарық көрді. Жазуда түрікмен тілінің фонетикалық ерекшеліктерін бейнелеу үшін араб әріптеріне қосымша белгілер қосылды, сөйтіп, олардың саны 40-қа жеткізілді. Осылайша, түрікмен тілінің дауысты және дауыссыз дыбыстары араб графикасында өз бейнесін тапты. 1922 жылы Ташкентте Түркістан мемлекеттік баспасы А.С.Алиевтің тағы екі оқулығын: «Туркмен дили. Элипбий талиминден сонгра окалян илкинжи кітапдыр» (Түрікмен тілі. Әліппеден кейінгі оқу кітабы) және «Мсеввери икинжи йыл туркмен дили» (Түрікмен тіліне оқытудың екінші жылы. Мәтіндегі суреттермен сыныптық оқу кітабы) жарыққа шығарды [23].

Сондай-ақ Алиев Түркмениядағы бастауыш оқыту әдістемесі бойынша тұңғыш кітаптың авторы («Методика арифметики», 1924). Ол К.Бориевпен бірге орыс-түрікмен сөздігін құрастырды (1929). Түрікмен фольклоры мен әдеби мұрасын жинаушы және таратушы. Сонымен қатар А.С. Алиев – түрікмен фольклорын жинап, бастырып шығарушылардың бірі. Ол «Насреддина Эпендининг гуррунглери» (Насреддин Әпендінің анекдоттары. – Ашхабад, 1913) және «Туркмен эртекилери» (Түрікмен ертегілері. – Ашхабад, 1926) атты кітаптарды жинап, бастырып шығарды. Ол – «Мухтасар Руссия тарыхы» (Ресейдің қысқаша тарихы. – Ашхабад–Баку, 1913), «Мухтасар-и тарых-и энбия» (Пайғамбарлардың қысқартылған тарихы. – Ашхабад, 1914) және басқа да кітаптардың түрікмен тіліне аударушы және авторы. А.С. Алиевтің 1914 жылдың 4 желтоқсанында алғашқы саны жарық

көрген түрікмен тіліндегі тұңғыш мерзімді басылымның («Закаспийская туземная газета») халық арасына таралуында еңбегі орасан зор. Газет 1917 жылдың ортасына дейін шығып тұрған. Бұл – тұңғыш түрікмен газеті, түрікменше емес, орысша атпен түрікмен және парсы тілдерінде жарыққа шыққан. Парсыша ол «Рузнаме-и мавера-и бахр-и Хазар» аталған.

А.С. Алиев тұңғыш рет оқырмандарды XIX ғасырдағы түрікмен классик-ақыны Аннагылыч Мятяджи мен Мурад Талиби шығармашылығымен таныстырып, 1915 жылдың 6 наурызында және 1916 жылдың 8 қаңтарында мақала жазды. 1915 жылы 17 қарашада А.С.Алиевтің 72 жастағы Сахипджемалдың өмірі мен өлеңдеріне арналған «Туркменская поэтесса» деген мақаласы жарық көрді. А.С.Алиевтің жариялауымен газет оқырмандары түрікменнің XVIII ғасырдағы ұлы ақыны Мақтұмқұлының өлеңдерімен танысуға мүмкіндік алды. «Закаспийская туземная газетаның» соңғы саны 1917 жылы тікелей А.С.Алиевтің редакциясымен жарық көрді.

А.С.Алиев Түрікменстандағы халыққа білім беруді дамыту үшін көп еңбек сіңірді. А.С.Алиев бастаған істі қазіргі уақытта тәуелсіз Түрікменстанда оның шәкірттерінің шәкірттері мен көптеген ізбасарлары жалғастырып келеді.

Қоғамдық-саяси дамудың, техника, ғылым мен өнердегі қол жеткен табыстар қоғамдық-саяси өмірдегі, ғылым мен техника саласындағы түрікмен тілі лексикасының үздіксіз баюын қамтамасыз етуде. Түрікменстан Республикасында жүргізілген елеулі терминологиялық жұмыстар нәтижесінде көптеген терминологиялық сөздіктер мен арнайы зерттеулер жарыққа шықты.

Латын алфавитіндегі алғашқы терминологиялық сөздіктер физика-математика, әскери, қоғамдық-саяси және теологиялық терминдер бойынша өткен ғасырдың 30-жылдары жарыққа шықты.

Дегенмен терминологиялық жұмыстардың жүйелі сипат алып, бұл күрделі мәселенің әртүрлі ғылым мен техника салалары бойынша орыс тілі негізіндегі жаңа әліпби арқылы өткен ғасырдың 40-жылдары жарыққа шығып, бұл сөздіктер іс жүзінде қазірге дейін қолданылып келеді. Бұл терминдік сөздіктерді шығаруда Түрікменстан ҒА Тіл білімі институты ғалымдарының сіңірген еңбегі аса зор болды.

Ғылым-білімнің төмендегідей салалары бойынша елеулі жетістіктерге қол жеткізілді: қоғамдық-саяси ғылымдар, физика-математика, химия, геология, география, лингвистика және әдебиеттану, құрылыс, ауыл шаруашылығы, ботаника, медицина және астрономия.

Арнайы терминологиялық сөздіктерден өзге түрікмен лингвистері терминологиялық жұмыстардың теориясы мен практикасы бойынша

арнайы зерттеулерді жарыққа шығарды. Терминология мәселелері бойынша басқосулар мен конференциялар да өткізілді.

Түрікмен тіл білімі ғылымының ұзақ уақыттан бергі негізгі міндеттерінің бірі қазіргі әдеби тіл нормаларын қалыптастыру болып табылады.

Түрікмен әліпбиін игеру және нақтылау, орфографиялық ережелер мен пунктуацияларды айқындау, орфоэпия нормаларын бекіту секілді мәселелерді түрікмен лингвистері арнайы басқосулар мен конференцияларда, лингвистикалық съездерде бірнеше рет талқыланды.

Қазіргі әдеби түрікмен тілінің нормаларын қалыптастырудың негізгі кезеңдері түрікмен лингвистикалық съездері өткен уақыттарға: біріншісі – 1936 жылға, екіншісі 1954 жылға тұспа-тұс келеді.

Түрікмен лингвистерінің бірінші съезінің алдында түрікмен әдеби тілінің нормаларын қалыптастырудың практикалық мәселелеріне қатысты үлкен дайындық жұмыстары атқарылды.

1930 жылы түрікмен әдеби тілінің нормаларын игеруге арналып, латын әліпбиі негізіндегі түрікмен әдеби тілінің жаңа орфографиясы қабылданған I ғылыми конференция болып өтті. Дегенмен латын графикасы негізіндегі жаңаша хат тануға қатысты басты мәселелердің толықтай дерлік шешілуі 1936 жылдың мамыр айында өткен түрікмен лингвистерінің I съезінде ғана мүмкін болды.

Түрікмен әдеби тілі нормаларын қалыптастыруда I және II түрікмен лингвистері съездерінің аралығында іс жүзіне асырылып, 1930 жылдардың соңында қабылданған және 1954 жылы II съезде бекітілген орыс тіліндегі түрікмен графикасының айтарлықтай маңызы болды.

Түрікмен әдеби тілін қалыпқа түсірудің өзекті мәселелері бойынша елеулі ғылыми-зерттеулер түрікмен лингвистерінің I және II съездері аралығында, сондай-ақ одан кейінгі жылдарда жүргізілді.

Түрікмен тілінің негізгі мәселелерін зерттеуде, түрікмен тілін мектепте оқытудың өзекті мәселелеріне арналған монографиялар мен жекелеген мақалалардың, сондай-ақ грамматиканың барлық бөлімдері бойынша жазылған оқулықтардың алатын орны ерекше. Бұл орайда әдістемелік мәні және түркология саласы бойынша маңызы зор, профессор А.А.Құрбановтың іргелі әдістемелік еңбектерінің орны ерекше. Сонымен бірге профессор А.А.Құрбановтың авторлығымен түрікмен тіліндегі көптеген оқу құралдары мен оқулықтар жарыққа шықты. Сондай-ақ жалпы әдістемелік жұмыстарға М.Атаджанов пен Г.Сопиевтің, Ж.Реджеповтің, Т.Бердыевтің, М.Аннакурдовтың, А.Каррыевтің, Р.Бердиевтің т.б. еңбектерін жатқызуға болады. Бір топ түрікмен тіл білімі ғалымдарының еңбектерінің нәтижесінде бастауыш және орта түрікмен мектептеріне арналған оқулықтар мен оқу құралдары жарыққа шықты. Оқу

құралдары мен оқулықтардың түрікмен тілін оқыту мен түрікмен әдеби тілін қалыптастырудағы маңызы зор. Түрікмен әдеби тілінің орфографиялық және орфоэпиялық, лексикалық және грамматикалық нормаларының қалыптасуында мектептің алатын орны ерекше екендігі айқын.

Морфологиялық белгілері: зат есімдерге жекеше, көпше түр, тәуелділік, септіктер тән. Әдеби тілде 6 септік бар. Сын есімдер грамматикалық жағынан түрленбейді. Есімдер, етістікті-есімді сөз таптары баяндауыш қызметінде жұмсалады. Етістікте 5 рай, 5 етіс бар.

Түрікмен тіліне басқа да түркі тілдері тәрізді дауысты дыбыстардың үндесуі (сингармонизм) тән: сөздегі барлық дауыссыздар бірыңғай жуан немесе жіңішке болып келеді. Бұл ереже қосымшаларға да тән, олар өздері жалғанатын сөздің ыңғайына қарай әртүрлі қосымшаларды қабылдайды. Буын үндестігі басқа тілден енген кірме сөздерде сақталмайды.

Болымсыздық түрікмен тілінде жаққа немесе түрге әсер етпейтін болымсыздық етістігі *жок* (жоқ) арқылы жасалады: *Оның маşуны жок* («Оның мәшинесі жоқ»). Келесі болымсыздықтың жасалу тәсілі – *ток* жұрнағының жалғануы арқылы: *Men bilemok* («Мен білмеймін»), *Men bilemokdum* («Мен білмедім»).

Ортағасырларда Дағыстанда өмір сүрген (қазір «теракаме» аталатын) түрікмендердің бір тобы, сондай-ақ Анатоли түрікмендері мен Қырымдағы түрікмендер деп саналатындардың өз сөздерінде осы уақытқа дейін «түрікмендік» ештеңе сақталмаған.

«Түрікмен әліпбиінің негізін түрікмен тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне әріптерінің мәні сәйкес келмейтін араб графикасы құрады, әріптердің көпмәнділігі оқуды қиындатты. Әліпбидің осындай кемшіліктері халықтың сауатын ашуда едәуір кедергі жасады. Біздің ғасырымыздың 20-жылдарының соңында түрікмен әліпбиінің негізіне латын жазуы қабылданды, ол да жалпыға білім беруді қиындатты.

Тек 1940 жылы ғана жаңа, басқаларынан қолайлы орыс графикасына негізделген, 5 әріп (ж, н, ө, ү, ә) қосылған, түрікмен тілінің өзіне тән дыбыстарын бейнелейтін әліпби қолданылды» [24, 5 б.], – деп жазды Н. Реджепов ересектерге арналған оқулығында.

Қазіргі түрікмен әліпбиінде 38 әріп бар. Орыс тілінен айырмашылығы – қосымша 5 әріп бар: ж, н, ө, ү, ә. Түрікмен тілінде дауыстылардың созылыңқылығы өте маңызды, сол арқылы сөздің мағынасы өзгереді. Мысалы,

а – а – ат (етістік) а: – ат (есім)

и – и – ит (хайуан) и: – ит (ерт)

о – о – от (шөп) о: – от (алау)

ө – ө – гөр (көру) ө: – гөр (көр, қабір)

у – у – уч (ұш) у: – уч (ұшы, ақыры)
ы – ы – гыз (қыздыру) ы: – гыз (қыз).

Түрікмен тілінің грамматикалық құрылымы тұрақты, сөйлемдегі сөздердің байланысы қосымшалар арқылы, көмекші сөздермен, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі және интонация арқылы жүзеге асырылады. Төмендегілерге назар аудару қажет:

- түрікмен тілінде де қазақ тіліндегідей грамматикалық тек жоқ;
- кім деген сұрақ қазақ тіліндегі сияқты адамға ғана қойылады;
- түрікмен тілінде сын есімдер мен сан есімдер жіктелмейді;
- сандардан кейін тұрған сан есімдер көптелмейді;
- сөйлемдегі сөздер қабысу мен меңгеру арқылы байланысады;

Түрікмен тілі лексикасының негізгі бөлігін түрікмендердің төл сөздері құрайды. Сонымен қатар санскрит, ежелгі иран, қытай, араб, моңғол және орыс тіліндегі сөздер де бар.

Түрікмен тілінде көп жағдайда екпін сөздің соңғы буынына түседі.

Түрікмен тілінде жеке және көпше ұғымы мен олардың грамматикалық формасы өзіндік мағыналық-грамматикалық ерекшеліктерімен танылады. Жекеше түрі қосымшасыз беріледі. Көпше түрі үш түрлі тәсілмен: морфологиялық, лексика-семантикалық және синтаксистік тәсілдермен беріледі:

1) морфологиялық тәсіл: -лар, -лер жалғауы зат есімдермен қатар, кейбір етістік түрлеріне жалғанады. Мысалы, гыш айлары (қыс айлары), гушлар сайраярлар – құстар сайрайды;

2) лексика-семантикалық тәсіл жай заттардың мағынасы арқылы танылады. Түрікмен тілінің сөз құрамында көптеген сөздерге: адамның дене мүшелері (қос), сұйық және ұсақ заттар, жанды-жансық зат атаулары, халық атаулары т.б. көптік жалғау жалғанбаса да, көптік мағынаны білдіреді. Мысалы, гөз, аяк, эл (қол), диш (тіс), түркмен;

3) синтаксистік тәсілде көптік ұғымы түрлі сөз тіркесі арқылы, арнайы сөздер немесе тұтас қосарланған, қайталанған сөздер арқылы беріледі: бирнәче оглан-гыз, хемме (барлығы), бүтин, көп, дүрли, кәбир (кейбір).

1991 жылдан бері түрікмен тілі тәуелсіз Түрікменстан елінің мемлекеттік тілі ретінде дамудың жаңа жолына түсті. Бұрынғы КСРО-ның кейбір республикаларында орыстілді тұрғындарды ашық түрде қудалау байқалған еді. Мемлекеттік тілді білмегендерді азаматтықтан айырды. Түрікменстанда мұндай мәселелер жоқ. Әрбір адам Конституциямен қорғалатын азаматтық құқыққа ие. Түрікмендер барлық уақытта басқа ұлттарға құрметпен қарады, оларға қысым көрсеткен емес. Барлық қалаларда орыстілді мектептер сақталды. XX ғасырдың аяғында басқа да бұрынғы одақтас республикалардағыдай орыстілді тұрғындар қоныс

аударушының ресми мәртебесін алып, өздерінің тарихи Отандарына – Ресейге көше бастады [25].

КСРО тарағаннан соң түрікмен халқы барлық әлеммен және көршілерімен бейбіт және келісімде өмір сүруге шешім қабылдады. Олар ашық есік саясатын ұстанады, әрбір дос ниетті адам елге келіп, тұруына, еңбек етуіне болады. 1995 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясында 185 ел Түрікменстанның ұдайы бейтараптық (нейтралитет) дәрежесін таныды.

Әйтсе де тәуелсіз Түрікменстанның тұңғыш президенті Сапармұрат Ниязов тұсында біршама өзгерістер болды. Түрікменстан Президенті Сапармұрат Ниязовтың «Мирас» түрікмен мәдени мұра ұлттық орталығының ашылуында сөйлеген сөзінде (12 ақпан 2004 жылы): «Түрікмен тілін зерттеумен Тіл және әдебиет институты лингвист-ғалымдары айналыссын. Олардың алдында тілді, оның бүкіл бейнелілігін және орасан алуан түрлілігін толық қалпына келтіру үшін көне және қазіргі түрікмен тілін салыстыра талдау міндеті тұр. Біз тайпалық диалектіден ада, әдемі түрікмен тілін қайта қалпына келтіруіміз қажет.

Бұл жерде түрікмен тілі сөздігін дайындау қажеттігін айта кеткен жөн.

Түрікмен тілі өте бай. Алайда көптеген сөздер қолданыстан шыққан, ұмытылған. Бір кездерде түрікмен фольклорын жинаған Успенский және басқа ғалымдар біздің тілді үйрене келе, түрікменнің көптеген байырғы сөздерін парсы тіліне жатқызған болатын. Шындығында, бір кездерде түрікмендер парсыша жазғанын ғылым дәлелдеді. Бір кездерде парсы тілі түрікмендердің мемлекеттік тілі болған. Ешкім түрікмендерге бұны күштеп таңған жоқ. Тоғрұл бек пен Чагры бек бұл тілді өз еріктерімен енгізген. Содан соң Алп Арслан бұлай өз тілімізді жоғалтып алуымыз мүмкіндігін ескеріп, қайтадан түрікмен тіліне көшкен. Ал арабтар түрікмен жерін жаулап алған кезде араб тіліне көшті. Түрікмендер де араб тілін үйренді, түрікмен ғалымдары арабша жазды»,– [26] дей келе, ежелгі жәдігерлерді баспаға әзірлеген уақытта, түрікмен тілінің көне сөздерін сақтау қажеттігіне ерекше көңіл бөледі.

Түрікменстан мемлекеттік ақпарат агенттігі Санкт-Петербургте (2007 жылдың соңында) Мақтұмқұлы Фраги атындағы Түрікмен жексенбілік мектебі жұмыс істейтінін хабарлайды. Бұл Түрікмен-Ресей гуманитарлық ынтымақтастығы саласындағы жаңа маңызды жобаны Санкт-Петербургтегі «Мекан» түрікмен мәдениеті қоғамы ұйымдастырды.

«Мекан» қоғамы төрағасы Н.Сейидовтің хабарлауынша, оқыту Түрікменстан Білім министрлігінің «Орыс мектептеріне арналған

түрікмен тілі» бағдарламасы бойынша жүргізіледі, ал елдің мәдениеті және тарихымен оқушылар ұлттық әдебиет пен бейнелеу өнері арқылы таныспақ [27].

2000 жылдан Ресейде алғаш рет түрікмен тілі екінші шет тілі ретінде оқытыла бастады. Оған дейін Ресей Федерациясында бұл тілді оқыту тәжірибесі болмады. Түрікмен тілі оқытушысы, ф.ғ.к., доцент М.М.Клычева ММХҚИ (МГИМО) сирек тілдер курсына және халықаралық қатынастар факультетінде түрікмен тілін оқыту бағдарламасын жасады. Қазіргі уақытта М.М.Клычева 1-курс студенттеріне арналған түрікмен тілі оқулығымен жұмыс жасауда. 2004-2005 оқу жылында түрікмен тілін оқытуға О.М.Оразмамедов қатысты.

Э. Грунина 2005 жылы жоғары оқу орындары түркология бөлімдерінің студенттеріне арналған «Түрікмен тілі» оқу құралын жарыққа шығарды. Түрікмен тілін екінші түркі тілі ретінде оқытуға арналған оқу құралында фонетика, грамматика және лексикадан негізгі мәліметтер, сөздік, негізгі грамматикалық формалар мен құрылымдар көрсеткіші берілген [28].

Түрікменстан өзінің біраздан бері жүзеге асырылмай келе жатқан кітап басып шығару ісін түрікмен тілінде шетелдік классиктер мен танымал кітаптарды көбірек жариялау арқылы жалпыұлттық оқырман дәрісханасын арттыру үмітімен жандандырмақ.

2013 жылы Мемлекеттік баспа қызметі өткен жылға қарағанда кітап шығаруды үштен бірге арттыруды жоспарлаған. Ресми мәліметтер бойынша, баспа қызметінің алғашқы міндеттері шетел әдебиетін аудару және түрікмен тіліне аударылған жаңа кітаптардың санын арттыру болып табылады. Атап айтқанда, халықаралық классикалық шығармалар, Шекспир пьесалары, Шыңғыс Айтматов, Марк Твен, Нодар Думбадзе т.б. еңбектерін жариялау жоспарланған [29].

Елдің этникалық көпшілігі сөйлейтін түрікмен тіліне аударылған кітаптар мен басқа әдеби шығармалар, негізінен, Сапармұрат Ниязов басқарған 1990 – 2006 жылдары басылмады және сатылымға шығарылмады. Тек президенттің өзі жазған кітаптары немесе оның басқаруын дәріптеген еңбектер ғана жарық көрді.

Ниязов сонымен қатар түрікмен көпшілік кітапханаларын жабуға бұйрық берген болатын. 2010 жылы үкімет кітапханалар жұмысын жандандырды.

Түрікменстанда соңғы уақытқа дейін бірнеше жылдар бойы онжылдық білім беру болды. Оның жақсы-жаман жақтары да болды: артықшылығы – балалар мектепті ерте бітіріп, еңбекке араласты, ерте есейіп, ерте отбасылы болды, кемшілігі – білім сапасы төмендеді, түлектер Ресейдің және жақын шетелдің жоғары оқу орындарына кәметтік аттестаттың толық еместігінен оқуға түсе алмады.

2007 жылы Түрікменстан Президенті Гурбаноғлы Бердымухамедов «Білім беру туралы» Заңға қол қойды. Заң бойынша мектептерде онжылдық білім беру мен үш тілді: түрікмен, орыс, ағылшынша білу міндеттелді. Мұғалімдердің апталық тарифтік жүктемесі 30 сағаттан 24 сағатқа төмендетілді, әйтсе де педагогтердің көпшілігі барлық ТМД елдеріндегідей жүктеменің 18 сағат болғанын қалайды.

Түрікменстандағы саны аз ұлттар үшін олардың өз тілдерінде бастауыш және орта білім беру, негізінен, жоқ. Қазақ және өзбек мектептері С.Ниязовтың кезінде жабылған болатын, жаңа президент оларды қалпына келтіруге ниет етпеді.

XX ғасырдың 20-жылдарының аяғына дейін түрікмен тілі жазуы араб әліпбиіне негізделді.

1993 жылы түрікмен жазуын латын алфавитіне көшіру туралы қаулы қабылданды. Түрікменстаннан тыс жерлерде тұратын түрікмендер араб графикасына негізделген әліпбиді қолданады.

Ресми қабылданған жазу жүйесі – Täze Elipbiý («Жаңа алфавит») – латын алфавитіне негізделген. Әйтсе де ескі «кеңестік» кирилл әліпбиі де кеңінен қолданылады. Ішінара оны жаңа үкіметтің әрекетіне қарсылық белгісі ретінде, оған латын алфавитіне көшу де жатады, саяси оппозиция өкілдері қолданады.

Түрікменстан бойынша кез келген статистикалық мәліметтерді (демографиялық та) қарастырғанда, олардың толық емес екендігін ескеру керек. Түрікменстан БҰҰ-ға статистиканы шектеулі түрде береді, ТМД-ның тиісті комитетіне статистикалық мәліметтерді бермейді.

1995 жылғы санақты және Түрікменстаннан этникалық орыстардың көші-қонының артуын есепке алғанда, 2005 жылғы тұрғындардың негізгі бөлігі – түрікмендер барлық тұрғындардың 81%-ын, өзбектер – 9%, орыстар – 3,5%, қазақтар – 1,9%, әзірбайжандар – 0,8%, татарлар – 0,8%, белуджилер – 0,8%, армяндар – 0,7%, украиндер – 0,3%, басқа ұлттар – 1,2%-ды құрады.

2005 жылдың ортасына қарай Түрікменстан тұрғындары 5,2 млн адамды құрады. Түрікмендердің ресми мәліметі бойынша, 1992 жылы елдің этникалық құрамы төмендегідей болды: түрікмендер (72%), орыстар (12%), өзбектер (9%), қазақтар, татарлар, украиндер, әзірбайжандар, армяндар (7%). 1995 жылы ресейлік және батыстық демографтардың бағалауынша, байырғы халықтың саны артып, орыстiлді тұрғындардың үлесі кемiдi: түрікмендер - 77%, өзбектер – 9,2%, орыстар – 6,7%, қазақтар – 2%, басқалары – 5,1%.

Ресей СИМ-інің бағалауынша, Түрікменстанда 100 мыңға жуық орыс ұлты өкілдері тұрады (1989 ж. – 350 мың адам) [30].

Түрікменстан Конституциясына сәйкес ресми мемлекеттік тіл – түрікмен тілі. Іс жүзінде барлық тұрғындар ұлтаралық қарым-қатынас тілі – орыс тілін біледі. Түрікменстанда 1999 жылдан бастап орыс тілі мен орыстілді ақпараттық кеңістікті тарату қысқартылды: орыстілді мектептер, ЖОО-лар жабылды, 2000 жылдың 1 қаңтарынан іс жүргізу түрікмен тіліне көшірілді, соңғы 10 жылда берілген кеңестік және ресейлік дипломдар жарамсыз саналды, ресейлік газеттерге жазылуға, ресейлік радиостанцияларды таратуға тыйым салынды.

Түрікменстанда ОРТ 2 сағат көрсетеді. Орыс тілінде бір ғана газет – «Нейтральный Туркменистан» жарыққа шығады. Түрікменстанда ресейлік газеттер мен журналдар таратылмайды. 2002 жылы 16 шілдеде Түрікменстанға барлық ресейлік баспа өнімдерін әкелуге тыйым салынды. 2004 жылдың шілдесінен түрікмен тарапы техникалық себептерге байланысты «Маяк» радиостанциясының бағдарламаларын қысқартты.

Орыс тілді білім беру жүйесі біртіндеп құлдырады. 2000 жылы елдегі 1900 орта мектептің 92-сі толық, 56-сы ішінара орыс тілінде оқытты. Әйтсе де орыс тілінде оқытатын мектептерді бірте-бірте қысқарту үдерісі жалғаса берді. 2002 жылдың 1 қыркүйегінен барлық орыс-түрікмен мектептері түрікмен мектептеріне айналды, оларда орыстілді сыныптар саны әрбір мектепте біреуге дейін қысқарды. Ашхабадта тек екі ірі оқу орнында №1 гимназия мен №7 мектепте орыс сыныптарын екіден қалдыруға рұқсат етілді. Қазан айында 9-бітіруші сыныптардан басқа 70-ке жуық орыстілді отбасы (орыстар, әзірбайжандар, армяндар, осетиндер, татарлар т.б.) тұратын Гарригала елді мекеніндегі орыс сыныптарының барлығы жабылды.

2002 жылы Түрікменстанда білім беру жүйесіне реформа жүргізілді. Мектептер 9 жылдыққа көшірілді, ол ресейлік білім беру жүйесіне ғана емес, әлемдік жүйеге де сәйкес келмеді. Түрікменстандық ЖОО-да 2 жыл ғана оқып, сосын 2 жыл өндірістік тәжірибеден өтті. Сондықтан елде жүргізілген түбегейлі өзгерістерге байланысты Түрікменстанда орыс тілінде толық орта білім алу қиынға айналды. Түрікмен жоғары оқу орындарында оқыту тек қана түрікмен тілінде жүргізілді. Елде ресейлік ЖОО-лардың филиалдары болмады. Түрікменияда іс жүзінде жоғары оқу орындары мен орта мектептің жоғары сыныптарында орыс тілі мен әдебиетінен білім беретін оқытушыларды дайындайтын ЖОО-лар қалмады. Түрікменабат қаласындағы пединституттың шағын бөлімінде жыл сайын орыс тілі мен әдебиетінің 5-6 маманы ғана бітіріп шығатын. Ашхабат пен Мары қалаларындағы педучилищелерде бастауыш мектептің орыс тілі мұғалімдерін дайындайтын орыс бөлімдері жабылды.

1990 жылы орыс тілі заңды түрде «ұлттаралық қарым-қатынас тілі» болып жарияланса, 1992 жылы тәуелсіз Түрікменстан Конституциясында орыс тілі туралы ескерілмеді. 1998 жылы түрікмен әліпбиі латыншаға көшірілді.

Республикадағы 2006 жылғы ішкі саяси нақты жағдайлардан (С.Ниязовтың қайтыс болуы және мемлекеттік басқарудағы өзгерістер) кейін Түрікменстан Ресеймен қарым-қатынасын жақындастырды.

Түрікменияның жаңа президенті Гурбаноглы Бердимухаммедов елдің барлық орта мектептері мен ЖОО-ларында орыс тілі сабақтарын енгізу туралы жарлыққа қол қойды. Бұл халыққа білім беру жүйесіндегі реформа аясында жүзеге асырылды [31].

2007-2008 оқу жылында Түрікменстанда мектептердегі онжылдық және ЖОО-дағы 5-6 жылдық білім беру жүйесі қалпына келтірілді. Республикада 2008-2009 оқу жылынан мектептер мен жоғары оқу орындарында орыс тілін оқыту кеңес дәуіріндегідей жүзеге асырылуы тиіс болды.

2006 жылдың ортасында республикада болған кейбір ішкі саяси өзгерістерге байланысты орыстілді тұрғындарда түрікмен мемлекетінде орыс тіліне, сондай-ақ орыстілді білім берудің (орта және жоғары) дамуымен және орыс тіліндегі оқу құралдарын таратуға тікелей байланысты сапалы білім алуға деген ұстаным нығаяды деген сенім пайда болды.

Түрікменстанның 1992 жылы 18 мамырда және 2008 жылы 26 қыркүйекте қабылданған Конституцияларында түрікмен тілі мемлекеттік тіл болып табылады. Конституцияда орыс тілі мен басқа да ұлттар тілдерінің құқықтық мәртебесі туралы ештеңе айтылмаған, алайда Түрікменстанның барлық азаматтарына ана тілін пайдалану құқығына кепілдік берілетіндігі айқындалған.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Туркменский язык / jazykoznanie.ru / 634/
- 2 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2006.
- 3 Березин И.Н. Извлечение из годовичного отчета путешествующего по Востоку магистра Казанского университета И.Н. Березина. – ЖМНП. 1845, ч. XLV. отд. IV; Ильминский Н.И. Über der Sprache der Turkmenen. Оренбург, 1859.
- 4 Шимкевич П. Практическое руководство для ознакомления с речием туркмен Закаспийской области. – Ашхабад: Типография К.М. Федорова, 1899. – 168 с.

5 Поцелуевский А.П. Фонетика туркменского языка. – Ашхабад, 1936; А.П. Поцелуевский. Диалекты туркменского языка. – Ашхабад, 1936.

6 Кононов А.Н. Александр Петрович Поцелуевский (предисловие к сборнику избранных работ А.П.Поцелуевского. – Ашхабад: Ылым, 1975.

7 А.П. Поцелуевский. Работа Туркменкульта в области литературы и языка. / «Туркменоведение», 1930, № 5-6. стр. 439-440.

8 Söyegov M. Türkmenistan'ın Enver Paşa'sı ve Fuat Köprülü'sü Abdülhekim Kulmuhammedov // Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi. Sayı 411 Ocak. İstanbul, 2008. Sayfa: 55 – 57.

9 Соегов М. Страницы из истории туркменской и кыргызской филологии в судьбах ее представителей (в связи с 105-летием со дня рождения М.И. Богдановой) // Тюркологические исследования/ Türkoloji Üzerine Araştırmalar. Hakemli Dergi. No 1 Mayıs. Afyonkarahisar – Kazan, 2012, стр. 132–140.

10 Соегов М. Туркменский язык в биобиблиографиях его исследователей: кандидатские и докторские диссертации, защищенные в период с 1939 по 2000 г. / Научный Татарстан, №4, 2012. – 78-85 бб.

11 Алиев А. Түрікмен тілі. – Ашхабад, 1924.

12 Гелдиев М., Алпаров Г. Түрікмен тілінің грамматикасы. – Ашхабад, 1929.

13 Поцелуевский А.П. Қысқаша түрікмен-орыс тілдері сөздігі қоса берілген түрікмен тілін оқыту нұсқаулығы. – Ашхабад, 1929; оның авторлығымен жарыққа шыққан «Грамматика негіздері». – Ашхабад, 1946.

14 Байлыев Х. Орыстарға арналған түрікмен тілі оқулығы. – Ашхабад, 1935.

15 Караханов А. Түрікмен тілі грамматикасы. – Ташкент, 1931.

16 Незифи М. Орыс және түрікмен тілдері салыстырмалы грамматикасының кейбір мәселелері. – Ашхабад, 1961.

17 Байлиев Х., Сопыев Г. Грамматика. Бірінші бөлім. Морфология, – Ашхабад, 1934; осы еңбек орыс алфавитімен 1946 жылы қайта басылды. – Ашхабад.

18 Текәев Я. Орыстілділерге арналған түрікмен тілі оқулығы. – Ашхабад, 1941.

19 Азимов П., Байлыев Х. Түрікмен тілінің грамматикасы. II бөлім. Синтаксис. – Ашхабад, 1954.

20 Гурбанов А.А., Күррәев Н. грамматикасы. I бөлім. Фонетика, морфология. – Ашхабад, 1959.

21 Незифи М. Орыс және түрікмен тілдері салыстырмалы грамматикасының кейбір мәселелері. – Ашхабад, 1961.

22 Дерьяев Х. Грамматика. II бөлім, 1-басылым. – Ашхабад, 1934; 2-басылым, – Ашхабад, 1935; Азимов П., Байлыев Х. Синтаксис, 1-басылым; 2-басылым, – Ашхабад, 1941 және т.б.

23 Из плеяды первых просветителей / Республиканская газета «Ёлдаш» на кумыкском языке. Выпуск №1 (13309).

24 Реджепов Н. Туркменский язык. Учебник для взрослых. – А., Магарыф, 1993. – 190 б.

25 Русский язык в Туркмении / Russian- world.info

26 Выступление Президента Туркменистана Сапармурата Ниязова на открытии Туркменского национального центра культурного наследия «Мирас» (12 февраля 2004 года) /niyazov.sitcity.ru/lttext_04091649.phtml?p_ident

27 Петербургские школьники будут изучать туркменский язык. 03 декабря 2007 г. / www.ethnosite.ru/ news/ 1/12357.html.

28 Грунина Э.А. Туркменский язык: учебное пособие. – М.: Вост. лит., 2005. – 288 с.

29 Аннаев Дж. В Туркменистане возрождается книгоиздательство /centralasiaonline.com/ ru/artiacles/ caii/features/main/2013

30 В помощь российскому соотечественнику за рубежом: справочное изд. / Ин-т диаспоры и интеграции [Ин-т стран СНГ]. М.: ООО Фирма «П-Центр», 2007. С.573.

31 Виноградов А.В. О состоянии русскоязычного образования в Туркменистане // <http://www.prometeus.nsc.ru/ contents/ books00/ vinograd.ssi>

Өзбек әдеби тілі

*Оспанова Баянды Рамазанқызы,
филология ғылымының кандидаты*

Өзбектер – түркі халықтарына жататын ұлт. Өзбек әдеби тілінің қалыптасып даму тарихы, ең алдымен, қоғамдық ой-сананың кемелденуіне, халықтың мәдени өрлеуіне, әсіресе жазба әдебиеттің кең өріс алуымен тікелей байланысты. Өйткені жазба әдебиет тілі таңдаулы сөз үлгілерін, жетістіктерін жинақтай отыра, жалпыға ортақ тілдік нормалардың қалыптасуына әсер етіп, әдеби тілдің негізін қалайды.

Сондықтан әдеби тілдің қалыптасу тарихын өзбек жазба әдебиетінің бастапқы көрініс беруінен іздеу қажет. Кез келген халықтың тілінің қалыптасуы осы тіл иелерінің шығу тегі мен қалыптасуына тікелей байланысты. Сондықтан өзбек әдеби тілінің түрлі кезеңдегі мәртебесін анықтау үшін тіл мамандарының, тарихшылардың, этнографтардың, археологтардың және басқа да ғылым өкілдерінің біріккен жұмысы арқылы ғана зерттеуге болады. Тарихи материалдарға иран, грек, рим, қытай, түрік, араб және парсы жазба дерек көздері («Авеста» - б.з.б. I мың жылдық, Ахеменид жазбалары – таста, сазда, теріде, папируста, Геродот еңбектері – б.з.б. V ғ., Ктесий мен Ксефонттың – б.з.б. I ғ., Птоломейдің – б.з.б. II ғ.), сонымен қатар кейбір археологиялық қазбалардың материалдары, диалектологиялық материалдар, географиялық және этникалық атаулар және көне жазба ескерткіштер жатады.

Б.з. VIII-II ғғ. Орта Азияны скифтер (грек деректері бойынша) немесе сақтар (парсы деректері бойынша), массагеттер мен соғдылар, хорезмдіктер және басқа да этникалық топтардың мекендегені белгілі. Амудария мен Сырдарияның астыңғы ағысында массагеттер тұрған, ал Қазақстанның, Орта Азияның Оңтүстік және Шығыс бөлігінің территориясында (Алтайға дейін) сақтар өмір сүрді, Ташкент және Хорезм алқаптарын, сонымен бірге Ферғана алабын және Согдиананың басым бөлігін – бір бөлігі Қаңлы мемлекетін құрған (б.з.б. II ғ.- б.з. I ғ.) түркі тілдес этникалық топтар (қаңлылар). Александр Македонскийдің Орта Азияны жаулап алуы (б.з.б. 329-327 жж.) және 150 жыл грек-македон үстемдігі жергілікті халықтың этникалық құрамы мен тіліне әсер еткен жоқ. Өзбек халқының қалыптасу процесіндегі келесі қабаты шығыстан келген түрік этникалық топтар: юе-чжи (немесе кушандар, немесе тохарлар – б.з.б. III-II ғғ.) және ғұндар (II-IV ғғ.), және эфталиттер тайпалары (V-VI

ғғ.) [1]. Кушандар мен эфталиттердің әрқайсысы өз алдына мемлекет құрды. Кушан хандығына гуйшуан (кушан) руы басшылық етті. Хандық Орта Азияның, Үндістанның бір бөлігінің, Ауғанстанның аймағын алып жатты.

Хорезмнің, Соғды мен Чачаның Кушан хандығына кіруі белгісіз. Жазба деректерде аталған тайпалардың (немесе тайпалық бірлестіктердің) түркі тілдес екендігі атап өтілген. Эфталиттердің этникалық құрамы белгісіз, алайда олардың ғұндармен туыстық қарым-қатынастары көрсетілген. «О.И.Смирнованың Паджикенттегі соғдыларды зерттеуі Соғдыда билік құрған әулеттер өкілдерінің көбісі түрік тайпалардан болғанын сендіре дәлелдейді» [2].

Б.з.б. V – IV ғасырларда ел аумағы Ахемен әулеті билеген парсы патшалығына бағынды. Бұл кезеңде өзбек жерін мекендеген халықтар мен олардың тарихы туралы Геродоттың жазбалары мен Бехистун сына жазуында айтылады. Б.з.б. 330 – 328 жылдары өлкеге Македонский шапқыншылық жасады. Грек-македон империясы ыдырағаннан кейін ел аумағында әртүрлі кезеңдерде Бактрия, Кушан, Қаңлы мемлекеттері өмір сүрді. V ғасырдың ортасында құрылып, түріктердің қысымымен ыдырап кеткен ақ ғұндар мемлекетінің негізінде ел аумағы бір орталыққа біріге бастады. VI ғасырдың ортасында Алтай мен Жетісуда құрылған Түрік қағанаты құрамында болды.

VII ғасырда ел аумағы Батыс түрік қағанатына бағынды. Осы кезеңде Ұлы Жібек жолы дамып, Самарканд, Бұхара, т.б. қалалар ірі сауда орталықтарына айналды. Бірақ VII ғасырдың аяғында қағандық ыдырап, өлкені арабтар жаулап ала бастады.

Халық жаппай ислам дінін қабылдай бастады. Араб мәдениетінің ықпалымен Мауераннахр аймағы ислам әлемінің аса ірі мәдени орталығына айналды. XIX ғасырдың басында Араб халифаты ыдырай бастады да, ел аумағында Самани мемлекеті құрылды.

VI-VIII ғғ. қазіргі Өзбекстанның аймағына Қазақстан, Қырғызстан, Жетісу және басқа да көрші аймақтардан соңынан жергілікті халықпен сіңісіп кеткен әртүрлі түрік рулары мен тайпалары кірді. VI-VII ғасырларды Түрік қағанатының кезеңі деп айтуға болады, оның территориясына Орталық Азия кірді. 588 жылы Түрік қағанаты Шығыс (орталығы – Моңғолия) және Батыс (орталығы – Жетісу) қағанаттарға бөлінгені білгілі.

Батыс Түрік қағанатын қарлук, халад, қаңлы, түркеш, шығыл және оғыздардың рулық, тайпалық бірлестіктері мекендеді. Соңынан оғыздар бұл бірлестіктен бөлініп, өз мемлекетін құрды. Бұл уақытта Шығыс қағанатында ұйғырлар үстемдік етті. 745 жылы Түрік қағанаты ұйғырлармен жаулап алынып, 840 жылға дейін өмір сүрген Ұйғыр мемлекеті құрылды. Сонан соң ол да хакастармен (қырғыздармен) құлатылды. Бұл ұйғырлардың бір бөлігінің қарлұқтармен қосылуына,

бір бөлігінің Тибетке көшуіне, ал қалғандардың Алтайда қалып, түрік этникалық тобының басқа тайпаларымен араласып кетуіне алып келді.

VIII ғ. басында Орта Азияны арабтар жаулап алды. Араб үстемдігі кездерінде соғдылар Бұхара, Самарқанд, Қарши, Шахрисабзбаны мекендеді, ал қарлұқтар – Ферғана алқабын. Басқа түрік тайпалары, мысалға түркештер көшпенділер болды, кең байтақ «Орта Азия мен қазіргі Қазақстанның аумағын» алып жатты. Тарихшы Табари соғдылардың көсемдері түріктер болғанын көрсетеді. IX-X ғғ. Орта Азияда саманидтер үстемдік етеді. Бұл кезеңде араб тілі кеңсе, ғылыми еңбектердің тілі ретінде қолданылды. Әртүрлі түрік тайпаларының тілі сөйлесу, дағдылы тіл болды. X-XI ғғ. билік Қарахандардың қолына өтеді [3].

XI ғ. ортасында Қарахан мемлекеті Шығыс (орталығы Баласағұн, соңынан Қашқар) және Батыс (орталығы Үзкент, сосын Самарқанд) болып бөлінді. Шығыс мемлекеттің аумағын Шығыс Түркістан, Жетісу, Шаш, Ферғана, көне Согдиана құрды, батыс мемлекеттің территориясын – Ауған, Солтүстік Иран. Осы кезде 977 жылы Хорасанда (Газне) 1040 жылға дейін өмір сүрген Газневидтер мемлекеті құрылды, оны түрікмен тайпалары – сельджуктар жаулап алды (XI ғ. бірінші жартысы және XII ғ. басы). Газневидтер мемлекетінің негізін қалаушы Махмуд Газневий. Газневидтердің территориясы Солтүстік Үндістаннан Каспий теңізінің оңтүстік жағалауына дейінгі жерлерді (Ауған мен Солтүстік Иран) қамтыды. Өзінің географиялық орналасуына орай, не Қарахан мемлекетіне, не Газневидтер мемлекетіне енген жоқ. Алайда 1017 жылы Газневий Хорезмді жаулап алды. Қарахан мемлекетін қарлұқ, яғма, чигил рулық бірлестіктері қалады. Оның екіге бөлінуінен Мауереннахрдың Шығыс Түркістан және Жетісумен байланысы әлсіреді. Тарихшылардың пікірінше, «... отырықшы-соғды әлемі ретінде Мауереннахрды көшпелі-түрік әлемі ретінде Жетісуға қарсы қою дұрыс болмаушы еді».

Деректер бойынша, XI ғ. дейін Мауереннахр мен Жетісуда негізгі және үстем етуші – түрік тайпалары болды [4]. Жаңа түрік тайпаларының қоныстануы осы аймақты мекендейтін түрік тайпаларының алатын орнын және тілін күшейте түсті.

VIII ғасырдан бастап Ферғанада негізгі тайпа қарлұқтар болды, Шашта – оғыздар. Соғдылар, түрік тайпаларының ішінде аздаған аймақты алып жатып, «түріктің қыздарына үйленгендіктен немесе керісінше, өздерінің қыздарын түріктерге әйелдікке бергендіктен біртіндеп өзінің этникалық жекешелілігін жоғалтты. Сонымен бірге өз тілін түрік тілімен ауыстырып, біртіндеп жоғалтқан».

X-XI ғғ. оғыздардың басым бөлігі Сырдарияның төменгі ағысында мекендеген, кейіннен олар қазіргі Түрікменстанның территориясы-

на өтті. Жетісуда – Таластан Шығыс Түркістанға дейін – қарлұқтар басты рөл атқарды, кейіннен ол жаққа чигил мен ягмалар келді. Олар Ыстықкөлдің солтүстік-шығысында және Шығыс Түркістанда қоныстанды. Түркештерге (немесе тухси және аргу) келсек, олар Жетісудің оңтүстік-батыс бөлігінде қоныстанды. М.Қашқаридің айтуы бойынша, түркештердің (тухси мен аргу) тілі соғдылардікімен араласқан. Бұл тайпалардың бір-біріне тигізетін әсері мол болған көрінеді. XII ғ. басында Орталық Азияны Шығыстан келген қарақытайлар жаулап алды. Қарақытайлардың этникалық құрамы туралы бірегей ой жоқ, біреулер бұл тайпалардың тунгустардан шықты деп санайды, басқалары – моңғолдар [5].

Этникалық құрамына, тіліне қатысты ешқандай із қалдырмаған. Санжар (Сельджукидтер) және Махмуд (Қараханидтер) сұлтандарды жеңген. Осыдан бастап X-XII ғасырларда ел аумағында Қарахан әулеті, Ғазнауи әулеті, Салжұқтар мемлекеті кезек-кезек билікке келді. XII ғасырдың 2-жартысында Хорезм мемлекеті күшейіп, Бұхара мен Самарқандты бағындырды. XII ғасырда өзбек жері Шыңғысхан империясы құрамына кіріп, ел аумағында Шағатай ұлысы құрылды. XIV ғасырдың 2-жартысында Әмір Темір Мауераннахр жерінде қуатты империя құрды. Оның астанасы – Самарқанд қаласы ірі сауда орталығына айналды. Үндістанмен, Қытаймен, Иранмен және Шығыс Еуропамен арадағы тікелей сауда байланысы елдің экономикалық және мәдени өркендеуіне әсерін тигізді.

Өзбек мемлекетінің тарихи негізі қаланып, саясат, экономика, мәдениет, ғылым мен өнер саласында ірі табыстарға қол жетті. Әмір Темір өлгеннен кейін қуатты империя екіге бөлінді. Мауераннахрды Әмір Темірдің немересі Ұлықбек басқарды. Ұлықбек колөнер мен сәуданы дамытуға қолдау көрсетіп, ғылым мен мәдениетке жіті көңіл бөлді әрі аса көрнекті ағартушы-ғалым ретінде танылды.

XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың басында Орта Азияны Мұхаммед Шайбани ханның көшпелі өзбек тайпалары басып алды. Көшпелілердің жергілікті тұрғындармен сіңісуі нәтижесінде “өзбек” этнонимі орныға бастады. Шайбани әулеті елдің шаруашылығын нығайтып, суландыру жүйесін жетілдіруге, ақша реформасын жүргізуге тырысты. Бірақ Сыр бойындағы қалалар үшін Қазақ хандығына, сондай-ақ қазіргі Иран, Ауғанстан аумағында құрылған мемлекеттік бірлестіктерге қарсы үздіксіз соғыстар Шайбани мемлекетінің ыдырауына алып келді. Кез келген саланың өз қолданысында түрлі терминдер қолданылады. Осы тұрғыда тіл де адамзат өміріндегі ең қажетті қатынас құралы ретінде қолданылатын сала болғандықтан оның да өзіне тиесілі тілдік терминдері қалыптасқан.

XII ғ. аяғынан XIII ғ. басына дейін Хорезм мемлекеті күш жинады. Орта Азияның халықтары XIII ғ. бірінші жартысынан (1219 ж.) XIV ғ.

екінші жартысына дейін (1370 ж.) моңғолдардың басшылығында болды [6]. XIV ғ. екінші жартысынан бастап билік XV ғ. екінші жартысына дейін билік құрған Тимуридтердің қолына өтті. Жоғарыда атап өткендей, сол жылдары араб және парсы тілдері кеңсе және ғылым тілі болып саналғанымен, сол тарихи кезеңдерде Орта Азияның билеушілері болған арабтар, парсылар, моңғолдар жергілікті халықтың тілі мен этникалық құрамына қандай да бір әсерін тигізе алмағандығын атап өту керек. Алтын Орданың құлдырауынан кейін, сонымен қатар Шығыста Жайықтан Сырдария өзенінің солтүстік жағына дейінгі аймақты алып жатқан Дешті-Қыпшақтың (оның ішіне қазіргі Қазақстан мен Оңтүстік-Батыс Сібірдің территориясы кірді) шығыс бөлігіндегі ішкі соғыстардың нәтижесінде Тимурид мемлекетінің ыдырауынан кейін көшпелі өзбектердің мемлекеті құрылды (XV ғ. 20-шы ж.). Бұл мемлекеттің негізін қалаушы тимуридтердің билігін құлатқан, Мұхаммед Шайбани ханның атасы – Абулхаир хан болды.

Шайбани хан жорықтарды жалғастырып, Сырдариядан Ауғанстанға дейінгі территорияны иеленді. Шайбанидтер мемлекетінің ыдырауы (кейіннен әулеттің жалғастырушылары Аштарханидтер) Убайдулла II ханның тұсында басталды (1702-1711 ж.ж.). Біртіндеп Ферғана жекешеленді, кейіннен Хорезм, Балх, Бұхара бөлектенді. Насыр-шахтың қысқа билігінен кейін (1740-1747 ж.ж.) Орта Азияда үш мемлекет құрылды: Бұхара (негізінен мангитдер тайпасынан), Хиуа (кунграт тайпаларынан), Қоқан (минг тайпаларынан).

Бұл кезеңде негізгі, тұрмыстық тіл ескі өзбек тілі болды. Өзбек тілінде әдеби және ғылыми туындылар жазылды, ал кеңселерде тәжік (парсы) тілі қабылданды. Самарқанд пен Бұхарада тәжік және ескі өзбек тілінде сөйледі. Жалпы, XIV ғасырдың екінші жартысында Дешті-Қыпшақтың шығыс бөлігінде көшіп жүрген түрік-моңғол тайпалары өзбектер, ал олардың территориясы – өзбек даласы деп аталды.

Олардың XV ғ. бірінші жартысындағы Мауереннахрды жаулап алуынан кейін жергілікті халық та өзбектер деп аталып кетті. Жалқы есім ретінде «өзбек» антропонимі Нисавий Джувайни мен Рашид ад-диннің еңбектерінде кездеседі. Өзбек ханның Алтын Орданың ханы болғандығын және көшпелі өзбектер оның қол астында болмағандығын атап өту керек.

Өзбек ханға дейін өмір сүрген, Өзбек атты басқа да адамдар болған. Атап айтсақ, бұл есіммен Ильдегиз әулетінен шыққан Өзірбайжанның Атабектердің бірі (әулет титулы) (1210-1225 ж.ж.) және Хорезм шахы Мұхамедтің әмірлерінің бірі аталған. Байырғы сақтардың, массагеттердің, соғдылардың, хорезмдіктердің және түріктердің рулары, сонымен қатар оларға кейіннен қосылған басқа этникалық топтар өзбектердің, қазақтардың, қырғыздардың, қарақалпақтардың, ұйғыр-

лардың және басқа да түркі халықтарының қалыптасуының негізі болды, сонымен бірге көрші тәжік халқының қалыптасуына қатысты.

Әртүрлі түркі халықтарының қалыптасуында бірдей рулар мен тайпалар қатысу мүмкіндігін ескерген жөн. Мысалы, өзбек және қазақ халықтарының құрамында қыпшақ, жалайыр, найман, қатаған рулары бар. Сондықтан жоғарыда аталған рулардың тілдеріне тән қасиеттердің өзбек және қазақ тілдерінде кездесетіндігі кейінірек уақыттағы өзбек және қазақ тілдерінің байланысының өнімі ретінде қарастырылмау керек.

Қорыта келе, байырғы түріктердің Орта Азиядағы билігі V-X ғғ. қамтиды деуге болады, бұл кезеңде билік Түрік Қағанатының (V-VIII ғғ.), Орта Азия түрік Қағанатының (552-745 жж.), Ұйғыр Қағанатының (740-840 ж.ж.), Ұйғыр мемлекетінің (X ғ. дейін) қолында шоғырланды. Биліктің жиі ауысуы сол кезде өте үлкен аймақты алып жатқан (Орта Азия, Сібірдің Оңтүстігі, Қазақстан, Орта Азия, Шығыс Түркістан және т.б.) түрік халқының этникалық құрамына онша өзгеріс әкелмеді. Түрік этникалық топтардың тілі, дәстүрлері, киімдері, мәдениеттері және басқа да компоненттері өте ұқсас болып қала берді.

Әдетте, әрбір қағанат белгілі бір этникалық топтардан тұрған және әрбір этникалық топ, оның құрамында көптеген басқа рулар мен тайпалардың болғанымен, ең беделді ру немесе тайпаның атымен аталатын. Мысалы, қарлұқ этникалық тобының құрамында, қарлұқтардың өзінен басқа, шігілдер (негізінен Мәуереннахрда) және яғма (Іле өзенінен Қашқарға дейінгі территорияда) болды. Яғма руы қарлұқтармен біріккенге дейін тоғыз-оғыз этникалық тобының құрамында болды.

Ұйғыр этникалық тобының құрамында да осындай жағдай байқалады. Мысалы, ұйғыр этникалық тобынан қазіргі ұйғырлар ғана емес, сонымен бірге өзбектер, қазақтар, қырғыздар және т.б. қалыптасты. Жазба ескерткіштер туралы да осылай айтуға болады. Мысалы, шартты түрде ұйғырлардікі деп аталған жазба ескерткіштерге, тек қана ұйғыр тілінің емес, тіл иелері ұйғыр этникалық бірлестікке кірген, басқа да заманауи түрік тілдерінің қалыптасу тарихы жатады.

XI ғ. қарай Орта Азияда, Қазақстанда және Батыс Сібірде алып түрік одақтастығы қалыптасты: оғыздар – Азияның оңтүстігінде, қарлұқтар мен ұйғырлар – шығыста, қыпшақтар – батыс пен солтүстік-шығыста. Әрине, бұл бөлінім шартты, себебі оның әрбірі өзінің ішінде ондаған кішігірім этникалық топты біріктірді.

Мемлекеттік тіл белгілі бір кезеңде билеушілердің орнында тұрған руға байланысты анықталады. Әдетте, беделдірек билеуші рудың немесе тайпаның тілі жазба және жалпыхалықтық тілдің қызметін атқара бастайды, ал диалектіге айналған басқа рулардың тілдері сөйлеу тілінде қолданыс табады.

Жоғарыда айтылған мемлекеттердің (қаңлылардың, кушандардың, эфталиттердің, қарахадардың, Түрік қағанатының және т.б.) кез келгенінің билік құру кезеңінде әртүрлі этникалық топтардың қосылу және олардың тілдерінің жақындау процесі жүріп жатты. Бұл жалпы-халықтық тілдің қалыптасуы мен таратылуына, сонымен бірге оны түрлі этникалық топтардың меңгеруіне алып келді.

Бұл кезде, айтылғандай, биліктің жиі ауысатындығына қарамастан, VI-X ғғ. жазба ескерткіштердің тілі біршама біркелкілікпен сипатталады. Жоғарыда айтылғандай, кез келген қағанатта (мемлекетте) рулардың немесе рулық топтың бірлестіктерінің бірі үстем болды.

Осылай, Кушан мемлекетінде кушандар мен қаңлылар қожалық етті, Батыс Түрік қағанатында қарлұқтар, қаңлылар, түркештер, шігілдер мен ұйғырлар (бұлардың арасында негізгісі қарлұқ) басым болды, ал Қарахан мемлекетінде қарлұқтар, шігілдер мен ұйғырлар басқарушы орын алды.

М.Қашқари өз кезінде қыпшақ, оғыз және ұйғыр тілдерін таныған. Ең «көркем» тіл деп М.Қашқари оғыз тілін, сонымен бірге яғма және тухси руларының тілдерін санаған. Алайда, оның пікірінше, ең «дұрыс» (яғни әдеби) тіл – хакани тілі (Бартольдтың айтуы бойынша бұл яғма тайпасының тілі). Орта Азияда моңғолдардың үстемдік ету кезеңінде моңғол тілі мен оның мәдениеті жергілікті түркі тілдері мен олардың мәдениеттеріне айтарлықтай әсер еткен жоқ. Керісінше, кейбір моңғол рулары (барластар, жалайырлар, қоңыраттар т.б.) түрік руларымен сіңісіп кетті.

Өзбек халқының қалыптасу негізіне Орта Азияның көптеген ежелгі этникалық топтары жатты: сақтар, массагеттер, қаңлылар, соғдылар, хорезмдіктер және кейіннен оларға қосылған түркі рулары мен тайпалары. Өзбек халқының қалыптасу процесі XI ғ. басталып, негізінен XIV ғ. аяқталды. Шамамен осы кезден бастап оның артынан «өзбек» этнонимі бекітілді. Дешті-Қыпшақтан келген өзбек тайпаларының аздаған бөлігі өзбек халқының соңғы қосылғыш элементі болды.

Бұл кезге өзбек әдеби тілінің қалыптасуы да жатады. Қазіргі өзбек тілінің диалектілік құрылымы қарлұқ-ұйғыр, оғыз және қыпшақ тілдерінің ерекшеліктерін көрсететін, самарқанд бұқаралық, ташкенттік, ферғаналық және хорезмдік топтардың сөйлеу ерекшеліктерінің негізінде қалыптасқан өзбек тілінің күрделі тарихи жолын көрсетеді.

Өзбек тілінің тарихының кезеңдерін анықтауға арналған негізгі көзге түркі-руна, ұйғыр және соғды жазуларының негізінде жазылған жазба ескерткіштерді жатқызу керек. Алайда XII ғ. мен XIV ғ. аралығында жазылған ескерткіштер тілдерінің арасында елеулі өзгешеліктер бар: біреулерінде қарлұқ-ұйғырлардың жаңа ерекшеліктері басым, енді біреулерінде – оғыздардың, басқаларында – қыпшақтардың. XIV ғ. аяғынан бастап жазба ескерткіштердің

ерекшеліктері қайтадан жалпы сипатқа ие болып, айырмашылықтары азаяды. Мұнда, әрине, сол кездің қоғамдық-саяси факторлардың әсері байқалады: орталықтандырылған мемлекеттің құрылуы халықтардың бірігуіне және тілдердің жақындасуына алып келеді. Түркі (және өзбек) тілдерінің тарихын жеке зерттеушілермен (С.Е.Маловпен [7], А.Н.Самойлов пен А.Н.Кононов [8] т.б.) ұсынылған классификация мен кезеңдендіру мәселенің қандай да бір ғана жағын қарастырады.

Бізге белгілі жазба ескерткіштер мен өзбек халқының құрылу тарихының негізінде өзбек тілінің қалыптасуында келесі бес кезеңді ажыратуға болады: 1) Байырғы түркі тілі – ежелгі кезден Түрік қағанатының құрылуына дейінгі уақыт аралығында қалыптасқан тіл. Бұл кездің тілін сипаттайтын жазба ескерткіштер әлі табылған жоқ. Ежелгі сақ, массагет, соғды, қаңлы және сол кезеңнің басқа этникалық топтарының тілдері Орта Азия мен Қазақстанның заманауи түркі тілдерінің, сонымен қатар заманауи өзбек тілінің қалыптасу негізі болып табылады. 2) Ежелгі түркі тілі (VI-X ғғ.). Бұл кезеңнің ескерткіштері руна, ұйғыр, соғды, манихей және брахман жазуларында жазылған. Олар тастарда, теріде немесе арнайы қағазда табылды. Ескерткіштердің барлығы Түрік және Ұйғыр қағанаты мен Қырғыз мемлекетінің кезінде жасалған.

Орхон-Енисей жазбаларының тілі өзіндік фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктері, өзінің грамматикалық және стилистикалық нормалары бар толығымен қалыптасқан әдеби жазба тіл. Сондықтан бұл тіл ескерткіштердің жазылу уақытынан едәуір бұрын қалыптасқан деп болжауға болады. Бұл тілдік дәстүр, грамматикалық және стилистикалық нормалар VIII-XIII ғғ. турфан және ұйғыр жазба ескерткіштерінде, X-XI ғғ. Қарахан кезеңінің ескерткіштерінде де байқалады. Осылайша, Орхон-Енисей және турфан мәтіндерінің тілі барлық түрік этникалық топтар үшін ортақ болған көрінеді. 3) Көне түркі тілі (XI-XIV ғғ.). Оның қалыптасу кезеңінде өзбек, қазақ, қырғыз, түрікмен, қарақалпақ және басқа да түрік тілдері қатысқан.

А.М.Щербак осы кезеңдегі түркі тілін, оғыз және қыпшақ тілдеріне қарағанда, Шығыс Түркістанның тілі деп атайды. Көне түркі тілінде «Құтадғу білік», «Диуани лұғат-ат-түрік», «Хиба-ұл-хакайик», «Тефсир», «Оғызнама», «Қиса-ұл-анбие» сияқты атақты шығармалар жазылған. Жазба әдеби тілмен жазылғанымен, олар өзінде әртүрлі этникалық топтардың тілдік ерекшеліктерін сақтайды. Мысалы, «Құтадғу білікте» қарлұқтардың тілдік ерекшеліктері басым, ал «Оғызнамада» – қыпшақтардың.

Ал «Хиба-ұл-хакайик» тілі көне түркі мен көне өзбек тілдерінің аралық болып келеді. 4) Көне өзбек тілі (XIV ғ.- XIX ғ. бірінші жартысы). XIV ғ. басында өзбек тілі жеке өмір сүре бастады. Бұл XIV

ғ. жазылған Саккаки, Лутфи, Дүрбектің шығармаларында байқалады. Оларда өзбек тілінің қалыптасуына қатысқан қарлұқ-ұйғыр топтардың тілдік ерекшеліктері көбірек байқалады. Сонымен бірге «Мухаббат-нама» және «Таашшук-нама» тілінде оғыз тілінің кейбір ерекшеліктерін байқаймыз, ал «Хұсрау мен Шырын» тілінде – қыпшақ тілінің.

Ал Ә.Науаи мен М.Бабырдың шығармаларының тілінде мұндай диалектілер мүлдем жоқ деуге де болады. Әлішер Науаи өзінің шығармаларында осы әдеби тілді араб және парсы-тәжік тілдік құралдармен байытып, жетілдірді. Нәтижесінде бірнеше ғасырлар бойы ақындар мен жазушыларға үлгі болған өзіндік жазба әдеби тіл қалыптасты. Тек XVII- XVIII ғғ. Тұрды, Абдулғазы және Гульханидің шығармаларында бұл әдеби жазба тіл аздап жеңілдетілді. 5) Жаңа өзбек тілі XIX ғ. екінші жартысынан бастап өзбек сөйлеу тілінің барлық ерекшеліктерін көрсететін әдеби жазба тіл қалыптаса бастады.

Бұл процесс көне өзбек әдеби тілдің дәстүрлерінен алшақтауында, байырғы формалар мен конструкциялардан бас тартуда, оның жалпыхалықтық тілмен жақындасуында көрініс табады. Берілген процесс біздің ғасырымыздың 20-жылдары белсенділігін ерекше арттырды.

Заманауи өзбек әдеби тілінің фонетикалық құрылымы ташкенттік диалектке негізделеді, ал морфологиялық құрылымы – ферғаналыққа. Өзбек тілі – көне жазба тілдің бірі. Өзбек халқының да өз тарихы түркі тектес халықтар сияқты көнеден басталады. Өзбектің халық тілі мен көне жазба әдеби тілі көпшілік түркі тілдері секілді XIV-XVI ғасырларда қалыптасқан. Көне өзбек тілінің негізі сонау шағатай тілі кезеңінен басталады. Оның негізін салушы өзбек әдеби тілінде Әлішер Науаи болып саналады. Сол себепті шағатай тілі «Науаи тілі» деп аталады. Прозалық шығармалардан алғашқы моғол императоры Бабыр жазған Бабырнаманы атауға болады. Шағатай тілі қазірге дейін Түркия университеттерінде зерттеліп, түрік мәдениеті мен тарихының маңызды бөлігі болып саналады. Қазіргі түркі тілдерінің ішіндегі шағатай тіліне ең жақындары – өзбек және ұйғыр тілдері. Ал өзбектер тіпті өзбек тілі тікелей шағатай тілінен өрбіген, ал шағатай әдебиеті өзбек әдебиетінің бір бөлігі деп қарастырады. 1921 жылдан бастап Өзбекстанда шағатай тілінің орнына өзбек тілі (сол кезде қыпшақ диалектілерінің негізінде) қолданыла бастаған. Берендек атты орта ғасырлық көшпелі халықтың тілі де зерттей келе шағатай тілі болып шықты.

Өзбек халқының құрамына кірген этникалық топтың тайпа мен ұлыстардың әрқилылығы оның тіліне де әсер етіп, өте күрделі диалектілік комплексті қалыптастырған. Өзбек тілінің басты үш жергілікті ерекшелігі өз ішінен әлденеше говорға бөлінеді. Ал өзбек

әдеби тілінен алшақтау тұрғаны – ол қыпшақтық диалект. Олай дейтініміз – қыпшақтық диалект өзбек тіліне қарағанда қазақ тіліне жақындау келеді. Ал өзбек әдеби тіліне негіз етіп алынған қарлұқ диалектісі ұйғыр тіліне жақын. Өзбек әдеби тілінің тарихы, әдеби тілдің қапыптасып дамуы алдымен қоғамдық ой-сананың кемелденуіне, халықтың мәдени өрлеуіне, әсіресе көркем әдебиеттің кең өріс алуына тікелей байланысты. Өйткені көркем әдебиет тілі таңдаулы сөз үлгілерін, жетістіктерін жинақтай отыра, жалпыға ортақ тілдік нормалардың қалыптасуына әсер етіп, әдеби тілдің негізгі тірегі қызметін атқарады. Сондықтан әдеби тілдің қалыптасу тарихын өзбектің көркем әдебиетінің бастапқы көрініс беруінен іздеу қажет. Ал шағатай тіліне келсек, шағатай тілін кейбір ғалымдар Орта Азия, қазақ даласында қоныстанған бір тайпаның, өзбек тайпасының тілі десе, енді біреулер шағатай тілі қазақ ру тайпаларына мүлде түсініксіз тіл болған деседі, бұлай қарау дұрыс емес, өйткені «өзбек тайпасы» Өзбек хандығы XV ғасырдың 20-жылдарында Алтын Орда мемлекеті ыдыраған кезде пайда болған, басқа жақтан ауып келмей, ежелден Орта Азия даласын мекендеген. Алтын Орданың қол астындағы көптеген түрік тайпаларынан бөлініп шыққан шағатай тілі Орта Азияны мекендеген ру-тайпалардың кітаби тілі ретінде өзбек тайпасы Өзбек хандығы пайда болуынан көп бұрын Орта Азия мен қазақ даласын арабтар жаулап алғаннан бастап-ақ қалыптаса бастаған болатын, ол сол өңірлердегі ру-тайпалардың бәріне ортақ, бәріне түсінікті тіл еді, қысқасы, шағатай тілі ертедегі өзбек тайпасының тілі ғана емес, Орта Азия мен қазақ даласын мекендеген ру-тайпалардың тілі, Батыс Еуропа халықтарының бір кездегі әдеби тілі латын тілі болғаны сияқты шағатай тілі де Орта Азия даласын мекендеген түрік тайпаларының кітаби тілі. Шағатай тілі – кітаби тіл, яғни ауызша сөйленбеген, жазба тілде қолданылған. Орта ғасырларда Орта Азиядағы түркі жұртына ортақ бір тіл еді. Кейбір деректерде оны ұйғыр тілі деу мүлде қате. Ұйғырға мүлде қатысы жоқ, керісінше ұқсастықтар іздесек, бұл тілді өзбек, татар тіліне ұқсатуға болады. Ал жазуының түрі жағынан араб қаріптерімен жазылатын.

Шағатай тілі өз кезінде сауаттылықтың өлшеміндей болған, түркі жұрттарының бәріне таныс-ортақ тілдің мәдени орны жоғары болғаны да рас. Бұл құбылысты тіл ғылымында «тілдік одақ» дейді. Кезінде түркі халықтарының барлық оқымыстылары, ақын-шайырлары бұл тілді жетік білген. Қазір тарихшылар үшін өте қажетті тіл. Алайда өзбек филологиясында өзбек әдеби тілінің тарихы жөнінде әр кез әр қилы пікір айтылды. Кейбір еңбектерде түркі халықтарының барлығы сияқты өзбек әдебиетінің алғашқы нұсқаларын V-VIII ғасырдан іздеу бағыты байқалады. Әрине, Өзбекстан жерін адамдар ежелгі тас ғасырынан мекендей бастаған. Олар аңшылық және терімшілікпен айна-

лысты. Жаңа тас дәуірінде егіншілік пен бақташылық пайда болды. Қола дәуірінің соңында алғашқы мемлекеттік бірлестіктер – Соғды, Хорезм тайпалық одақтары құрыла бастады.

Кейбір тілдер уақыт өлшемімен өлшенгендей өмір сүреді. Ондай жағдайда ол қашанда өмір тарихымен және тарихи құбылыспен тікелей байланыста болады. Оған мысал латын тілі. Диалектілік қасиеттен бастау алған латын тілі кезінде бірнеше Еуропа халықтарының мемлекеттік қатынас құралына айналған тіл – әдеби тіл дәрежесіне дейін көтерілді. Бірақ тарихи өмір шындығынан тілдік ерекшеленудің нәтижесінде, яғни Еуропа халықтарының тілдері ерекшелене бастағанда өз әсерін жоғалтып, бірте-бірте қолданыс аясы тарылып, өлі тілге айналды. Әрине, тілдің тілдік элементтері сақталды. Бірақ қолданыстан қол үзіп қалды.

Тіл білімі саласында осы шағатай тілі терминіне байланысты түрлі пікірлердің барлығын жасыруға болмайды. Советтік түркологтердің пікірінде бірізділік жоқ. Кейде оны ескі өзбек тілімен алмастырып сөз етеді. «Соңғы 50 жыл бойында Орта Азия халықтарының XIII-XV ғасыр әдебиетін зерттеген өзбек тілші, әдебиетшілері шағатай тілі терминін қабылдамай, сол термин аясында топтастырылып жүрген тарихи ескерткіштер мен ақын-жазушылар тілін ескі өзбек тілі деп атап, ақын-жазушыларын өзбек халқына ғана тән деп танып жүр», – дейді М.Оразов [9, 42 б.].

Шындығында, шағатай тілі термині тарихтағы белгілі Шыңғысханның екінші ұлы Шағатай есімімен тікелей байланысты. Осы ұлыстың қол астындағы халық – шағатай халқы, тілі – шағатай тілі, әдебиеті – шағатай әдебиеті, мәдениеті – шағатай мәдениеті деп аталынған. Демек, халық нәсіліне қарамай шағатай халқы деп аталған, соның салдарынан шағатай термині қалыптасқан. Бұл жөнінде тарихи деректерде де айтылады: «Этому же способствовало и культурное развитие чагатайского улуса. Здесь прочно закрепляется термин «чагатайский». Государство называлось чагатайским, «чагатаями» стали называть себя и военно начальники из кочевников...», – дейді Г.А.Хидаятов [10, 151 б.].

Советтік түркологтардың арасында бұл терминге түрліше көзқарастағы ғалымдарды көптеп көруге болады. Мәселен, кезінде белгілі түрколог ғалым А.К.Боровков шағатай тілін ескі өзбек тілі деп көрсете келе: «В монгольскую эпоху в долинах Кашка-Дарьи и Зерафшана, а также в южной части Ферганской долины сложились близкие говоры, на основе которых формировался староузбекский язык «чагатайской» эпохи (XV-XVI в.в.), получивший широчайшее распространение в Средней Азии», – деген болатын [11, 13 б.].

Әйгілі түркітанушы А.М.Щербак та «Наименование «староузбекский» является относительно новым. Старая тюркологическая тради-

ция избегала его и пользовалась другим наименованием – «чагатайский», – деп шағатай тілін ескі өзбек тілімен бір тіл деп көрсетеді [12, 72 б.].

Расында, халық тілі, яғни қара халықтың сөйлеу тілінде қолданылатын тіл классикалық тілден ерекшеленетіні бар. Сол себепті осындай салыстырмалы ойдың ұсынылуы орынды. Мұны шағатай тілінің лексикалық құрамы негізінде айқындауға болады. Шағатай тілінің құрамында кірме араб, парсы тілдерінің элементтері мол кездесетініне дау жоқ. Жоғарыда атап өткендей, шағатай тілі жасанды тіл, жалпы халыққа түсініксіз тіл деген ғалымдар мүмкін осы араб, парсы тілдерінің молдығын, араб, парсы тілдері арқылы жасалған формалары, сөз тіркестері мен сөйлем үлгілерін негізге алған болуы мүмкін. М.Оразов «Шағатай тілі» деген мақаласында шағатай тілі қай негізде, қалай дүниеге келгенін талқылай келе «Шағатай тілі, шағатай әдебиеті парсылар (тәжіктер) мен түріктердің араласқан ортасында (қос тілділік күшейген ортада М.О.) қалыптасты. Сондықтан оның тілінде араб, парсы элементтерінің мол болуы заңды», – деген пікір ұсынады [9, 45 б.].

Мұндай тілдердің араласқан ортасы екі елдің шекарасында өмір сүретін халықтардың бір-бірімен тығыз қарым-қатынасының нәтижесінде пайда болады. Онда екі тілдің бір-біріне сөз алмасуынан бөлек, сол халықтардың өзара араласуының нәтижесінде бір тілдік орта қалыптасады.

Осы қос тілділікті өзбек ғалымдары да тілге тиек етеді. Сөйтіп, түркі тілдеріне араб, парсы тілдерінің көптеп кірігуін растайды: «Араб тилининг кенг тарқалиши узбекча (туркий)-арабча, узбекча-тожикча икки тиллик даврига туғри келади ва шу даврларда турки тилларга купгина арабий сузларнинг кириб келишига ва узлашишига олиб келади», – дейді Т.И.Рахманов [13, 16 б.].

Бұл жөнінде тағы да мынадай пікірлерді келтіруге болады: «Чиғатай давлати түрк тилида ва эрон тилида сузлашувчи қабила элат, халқлар яшовчи Урта Осиенинг маданий территориясида тузилди. Бу давлат узининг езма адабий тилини яратди», – дейді У.Турсунов, Б.Уринбаев [14, 43 б.].

Өйткені шағатай тілі орта ғасырдың кезінде кеңірек қолданыстан орын алған болса, әрине, ескі өзбек тілінің жалғасып, дамуына өзіндік үлес қосқаны айдан анық. Себебі Науаи, Бабыр, М.Салық жазбаларының тілі шағатай тілінің еркін жазба тілінде қолданылғандығын растайды. Осындай пікірді А.Мухтаров былай келтіреді: «Баъзан чиғатай улисида қуланган адабий тил купинча эски узбек тилининг риважланиши учун еки Алишер Навоий давридаги эски узбек адабий тили учун асос булиб хизмат қилганлиги курсатилади» [15, 49 б.].

Тағы бір айта кететін мәселе, сол кезеңде араб тілімен бірге парсы тілінің, сондай-ақ түркі тілдерінің жаңа бір қарқында жарыса қолда-

нылғандығын көруге болады. Бұл сол заман өкілдерінің тілді меңгеруінің нәтижесінде саралауға болатын сияқты. Айталық, Науаи Гератта туып өскеніне қарамастан өз шығармаларын түркі тілінде жазды деген мәліметтер жеткілікті. Оны сөз еткен Бабырдың да екі тілді меңгергенін жиі кездестіреміз. Ойымызды жандандыру үшін И.В. Стеблева пікіріне жүгінеміз «как многие образованные люди всего времени, Бабур был двуязычным автором: писал и на тюркском, и на персидском языках», - дейді [16, 31 б.]. Міне мұндай пікірді Науаиға да айтып келеміз. Ол парсы тілінде де, түркі тілінде де қалам тартқан.

Олай болса, Науаи да, Бабыр да сөз еткен тілдерді жақсы меңгерген. Сол қос тілді ортада өмір сүрген деп айтуға толық негіз бар. Мұны олардың тілін зерттеген ғалымдардың пікіріне сүйеніп келтіруге де болады.

Науаи тілінде де, Бабыр шығармалары тілінде де араб, парсы тілдерінің қолданылғандығы заңды құбылыс. Науаи шығармаларының лексикасына зерттеу жүргізген Б.Бафоев араб, парсы тілдерінің сөздік құрамын проценттік мөлшерде былай көрсетеді: «Известно что Науои в своих произведениях написанных на узбекском языке, использовал (без повторов) более 26 тыс. слов. Из них более 30% составляет «чисто» арабские слова и 21% - «чисто» персидские» [17, 124 б.].

Бабыр да өзінің «Бабырнамасында» ана тілінде мақалалар мен сөз тіркестерін кең қолдана отырып, орны-орнымен парсы-тәжік халық мақалаларын өз пікірін анық және нақтылай түсу үшін қолданып келген. Бұл Бабырдың парсы-тәжік говорларын жақсы білгендігінен хабар береді», – деп келтіреді Х.Назарова [18, 26 б.].

Бірақ Бабыр өз шығармаларында араб, парсы тілдерінен енген сөздерді Науаиға қарағанда аз мөлшерде қолданған. Ол жөнінде Х.Назарованың мына пікірін келтіруге болады: «Бобирнома» тилини ачиклаб урганилганда, шу нарса аникландики, унда хаммаси булиб, 167 та форс-тожик, 26 та арабча аникловчили бирикма қулланган» дей келе «шунунгдек, Бобир асарлари тилида халкимиз нуткига кириб узлашмаган араб, форс сузлари, иборалари Алишер Науои тилига нисботан камроқ қулланган деб бемолал айтиш мумкин. Чунки Бобир ифоданинг содда булишига катта эттибор берген эди» [18, 32 б.].

Ойымызды түйіндей келгенде, шағатай тілі термині орта ғасырда өмір сүріп, кең қолданыс тапты. Оның әсері күні бүгінге дейін тілімізден орын алып келеді. Өйткені жазба тілдегі дәстүр жалғастығы осы кірме сөздердің тіліміздегі арасалмағын ашып көрсетеді. Ал шағатай тілі терминінің лексикалық құрамындағы кірме араб, парсы сөздерінің орын алуының рөлі ерекше. Сондықтан шағатай тілі термині тілімізге кірме сөздердің сөздік қорымызда қалыптасып, орнығуына өз септігін тигізгенін, сондай-ақ оның белгілі дәрежеде қалыптасуына үлкен септігі барлығын ерекше атап өту қажет-ақ.

XVII ғасырдың басында Бұхара хандығы, Хиуа хандығы, XVII ғасырдың басында Қоқан хандығы құрылды. Хандықтар арасындағы халықты күйзелткен үздіксіз соғыстарға қарамастан, өлкенің шаруашылық-мәдени тұрмысы әрі қарай дамыды, ирригациялық құрылыстар жетілдірілді, жаңа қалалар бой көтерді. XIX ғасырда Ұлыбритания мен Ресей Орта Азияға, оның ішінде Өзбекстанға да көз тігіп, қордалы шикізат пен пайдалы қазбалар көзін иеленуге ұмтылды. Қазақ жеріне мықтап орналасқан Ресей Бұхара, Хиуа және Қоқан хандықтарымен дипломатиялық байланыс орнатуға тырысты.

Ресей басқыншылары Орта Азия жеріне басып кіріп, 1876 жылы Түркістан генерал-губернаторлығын (орталығы – Ташкент қаласы) құрды. Қоқан хандығы жойылып, оның аумағы Түркістан генерал-губернаторлығына берілді. Бұхара және Хиуа хандықтарының аумақтары қысқартылып, өздері Ресей боданына айналды. Мақта алқаптары ұлғайтылып, мақта тазалау заттары мен май айыру кәсіпорындары салынды. Орта Азия Ресейдің отарына, оның аграрлы шикізат базасына, өнеркәсіп бұйымдарын өткізу ауданына айналды. XX ғ-дың басында орыс шаруаларын Орта Азияға қоныс аударту басталды.

Экономикалық және әскери стратегиялық мақсатты көздеген патшалық Ресей Орта Азия, Орынбор-Ташкент сала бастады. 1917 жылғы Ресейдегі төңкеріс елдің қоғамдық-саяси өміріне өзгерістер алып келді. “Шура-и-Ислам”, “Шура-и-Улема” ұйымдары, “Жас бұхаралықтар” қозғалысы пайда болды. Діни және түрікшілдік қозғалыстары күшейді. 1917 жылы 28 қарашада Қоқан қаласында құрылған Мұстафа Шоқай бастаған Түркістан автономиясын көп ұзамай большевиктер күшпен таратты. Ташкентте, т.б. ірі қалаларда жергілікті гарнизон солдаттары мен негізінен славян ұлты жұмысшыларын өз жақтарына шығарып алған большевиктер т.ж. бойларында Кеңес үкіметін орнатты және 1918 ж. РКФСР құрамында Түркістан Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасын жариялады.

Бірақ ірі қалалар мен әскери бөлімдер жоқ жерлердің барлығында жергілікті халықтың қолдауына сүйенген басмашылар қозғалысы күрт күшейді. 1920 жылы Ішкі Ресейдегі Азамат соғысы аяқталғаннан кейін Қызыл Армия бөлімдері басмашылар қозғалысын күшпен басты. Көп ұзамай Хиуа және Бұхара хандықтарында да Кеңес өкіметі күшпен орнатылып, халық толқулары Қызыл Армия тарапынан қатыгездікпен жанышталды. 1924-25 жылдары Орта Азия елдерінде ұлттық межелеу жүргізіліп, КСРО құрамында Өзбек КСР-і құрылды.

1937 жылы қабылданған Өзбек КСР-і Конституциясы КСРО тарағанша қолданыста болды. 1991 жылы 31 тамызда өткен Өзбек КСР-і Жоғарғы Кеңесінің сессиясы елдің атауын Өзбекстан Республикасы

деп өзгертп, 1 қыркүйекте елдің тәуелсіздігі туралы Декларация қабылдады.

Бұхара, Самарқанд, Ташкент, Хиуа, т.б. қалалардың сәулеттік өнер элементтері (шаһристан, рабад, т.б.) сол кезеңнің классикалық үлгісіне жатады. Жергілікті қала салу мәдениетінде, негізінен, өрнек пен эпиграфика әдісі қалыптасып, портал-күмбезді композиция пайда болды. Бейнелеу өнерінің тарихы тас дәуірінен бастау алады. Өзбектер бай тарихқа ие, көне жазба ескерткіші де мол сақталған.

Өзбек тілі 3 этнос негізінде құралған 3 диалектіден тұрады: қарлұқ, қыпшақ, оғыз диалектілері. Ол көне өзбек тілі (шағатай тілі) және қазіргі өзбек тілі деп бөлінеді. Көне жазба әдеби тілі XIV-XVI ғасырда қалыптасқан. Қазіргі әдеби тілі Қазан төңкерісінен кейін Ташкент-Ферғана диалектісі негізінде дамыды онда барлық халық сөйледі.

Өзбек тілі, түркі тілдерінің оңтүстік-шығыс (ортаазиялық) тармағы қарлұқ тілдері тобына жатады. Өзбек тілі бірнеше диалектіге бөлінеді. Олардың ең үлкені оңтүстік-шығыс пен қала тұрғындарының тілдік ерекшелігін қамтитын қарлұқ диалектісі, ол қазіргі ұйғыр тіліне ұқсас келеді.

Өзбекстанның терістік батысын қамтитын қыпшақ диалектісінде сөйлеушілердің тілі қазақ, қарақалпақ тілдеріне жақын. Оғыз диалектісі оңтүстік-батысты мекендеген оғыз тайпасының тілдік ерекшелігіне байланысты пайда болған. Қазіргі өзбек әдеби тілі қарлұқ диалектісі негізінде қалыптасқан. Фонетикалық ерекшелігі жағынан бұл аталған диалектілер, “о”-мен сөйлеушілер, “а”-мен сөйлеушілер деп екіге бөлінеді (охшом – ахшам). Өзбек тілі басқа туыстас түркі тілдерінен сөз басында “й” дыбысын (йол – жол, йіп – жіп), сөздің ортасы мен соңында “ғ”, “г” дыбыстарын (тағ – тау, ағыз – ауыз) қолдану, сондай-ақ морфологиялық тұрғыдан көптік жалғауының тек “-лар” түрінде (сизлар, дафтарлар), ілік септігінің “-нинг”, табыс септігінің “-ни”, жатыс септігінің “-да”, шығыс септігінің “-дан” үлгілері негізінде бір ғана фонетикалық нұсқада қолданылуымен ерекшеленеді.

Өзбек тілінің жазуы ертеден қалыптасқан, XIV-XVI ғасырлардағы көне жазба әдеби тілін ғылыми әдебиеттерде шағатай тілі деп те аталады. Өзбек тіліне үндестік заңы (сингармонизм) тән емес, лексикалық жағынан араб, парсы тілдерінен ауысқан сөздер көп кездеседі, грамматикалық құрылымы тұрғысынан жалғамалы (агглютинативті) тілге жатады. 1927 жылға дейін араб, одан кейінгі он жылдықта латын (1927-1938), 1939 жылдан кирилл (орыс) әліпбиінен қолданса, қазіргі жазуы қайтадан латын әліпбиіне көшкені (1994) белгілі.

Өзбек ұлтының қалыптасуы тарихи деректерге қарағанда ұзаққа созылғандығын аңғаруға болады, оның құрамы үлкен үш топқа бөлінді: бірінші топ — көгалды алқаптардағы отырықшы халықтар арасындағы өзбектер. Бұлардың басты белгілері ру мен тайпаға бөлінбеді, суармалы

егіншілікпен, қолөнерімен, саудамен шұғылданды, қалалар мен ірі қыстақтарда тұрды. Өзбектердің бұл тобы Ташкенттің көгалды алқабы мен Ферғана алқабын, Хорезмді мекендеген.

Олар өзбек халқының қалыптасуына, көшпелі өзбек пен өзге де көшпелі түркі тайпаларының отырықшылануына едәуір ықпал жасады. Екінші топ - Мауераннахрға моңғол дәуіріне дейін және Шыңғыс хан заманында ауып келген түркі-моңғол тайпаларының ұрпақтары (қарлұқ, барлас, қалтатай, моғол, т.б.), бұлар отырықшы халыққа сіңіскен жоқ, жартылай көшпелі өмір сүріп, ру-тайпалық дәстүрлерін сақтап қалды. Олардың көпшілігі өздерін «түрікпіз» деп атады. Үшінші топ – XV ғ-дың аяғында Дешті Қыпшақтан ауған өзбек тайпаларының ұрпағы. «Өзбек» атауы осы тайпалармен бірге келді.

Бұл тайпалар шежіре деректерінде «92 баулы өзбек» деп аталады. Бұлардың көпшілігі орта ғасырларда-ақ әбден белгілі болған қыпшақ, найман, жалайыр, қаңлы, қытай (хитай), қоңырат, маңғыт, дүрмен, қатаған, қырық, сарай, кенегес, қият, құтты, ұйғыр, т.б. тайпалар мен халықтар еді. Бұлар, ең алдымен, қазақ, сосын барып өзбек секілді бірқатар түркі тілдес халықтардың құрамына кірді. Өзбектердің этнографиялық қалыптасуына (әсіресе Хорезмде) оғыздардың да ықпалы болды. XVI ғ-да Бұхара хандығы, Хиуа хандығы, XVIII ғ-дың бас кезінде Қоқан хандығының құрылуы өзбектердің ұлт ретінде қалыптасуын ұзақ уақыт тежеді. Олар тек 20 ғ-да Кеңес өкіметі тұсында ғана ұлт ретінде қалыптасты.

Кенестік жүйе олардың әрбір аудандағы өзіндік мәдениетін бір арнаға күштеп түсірді. XV-XVIII ғасыр десек, оның арғы-бергі кезеңдерінде өзбек халқында жазу-сызу немесе сауатты адамдар болмады деудің қисыны келмейді. Сол кездегі шағатай аталған немесе орта азиялық түркі тілі қоғамының әртүрлі мәдени қажетін өтеуде үлкен рөл атқарғаны белгілі. Бірақ бұл жазба әдеби тіл де халықтық тілге негізделген төл әдеби тілі емес, түркі халықтарына ортақ тіл болатын, дегенмен осы тілде белгілі мөлшерде адамдар осы тіл арқылы қарым-қатынас жасаған. Қоғамның гуманитарлық-экономикалық өмірінде әдебиет пен өнер, қоғам және гуманитарлық сана тарихымен байланыспай өзбек әдеби тілінің қалыптасуы және дамуын қарастыруға болмайды. Себебі әдеби тіл ұлттық мәдениеттің бір түрі ретінде қоғам дамуымен байланысты. Өзбек әдеби тілі өзінің қалыптасу және дамуының алғашқы кезеңдерінен бастап қазіргі күндерге дейін өте күрделі даму жолдан өтті.

Сан ғасырлар бойы өзбек әдеби тілінде сыртқы және ішкі әсердің негізінде болып келген сандық және сапалық өзгерістерге өту жолымен жалғасты. Осыған орай тілдің ішкі құрылысындағы өзгерулермен байланысты өзбек әдеби тілінің даму кезеңі бір-бірімен жалғасып тұратын бірнеше кезеңдерге бөлінеді. Әдеби тіл өмірінде

түрлі қоғамдық жағдайлардың дамуы жайлы, тіл және қоғам, тілдің дамуына әртүрлі тарихи-гуманитарлық және мәдени-гуманитарлық амалдар жайлы білімге негізделеді. Тіл дамуының ішкі ережелері жайлы білім-тілдің халық тарихымен байланысты түрде дамуы жайлы іліммен тығыз байланысты болып, олар бір-бірін толықтырады. Демек, жоғарыда көрсетілген ережелер негізінде өзбек әдеби тілінің тарихи қалыптасуын кезеңдерге бөлу мәселесі өте маңызды. Әдеби тіл тарихы осы тілде сөйлейтін халық тарихымен, әдеби тілдің түзілімі, құрамдық құрылысындағы өзгерулер оның гуманитарлық міндеттерімен тығыз байланысты.

Солсебепті өзбекәдеби тілінің тарихын кезеңдерге бөлуде зерттеуші ғалымдар тарапынан алға қойылған идеялар, жалпы ережелердің бір-бірімен ұқсастығы байқалады. Ал бұл жағдай тіл құрылысындағы өзгерістердің, оның қоғамдық міндетіндегі өзгерулермен, әдеби тіл тарихының халық тарихымен тығыз байланыстылығын айқындайды. Өзбек әдеби тілі тарихын кезеңдерге бөлу бір тараптан өзбек халқының қалыптасуы, оның өзіне ұқсас күрделі тарихи дамуы кезеңімен байланысты болса, екінші тараптан, ежелгі жалпы түрік әдеби тіл құрылысында және де қазіргі түркі тілдер зерттеулерінде өзбек әдеби тілінің иеленген орны өзіне ұқсас қасиеттерін анықтаумен байланысты.

Өзбек әдеби тілі тарихын кезеңдерге бөлу түркі тілдерін зерттеу мәселесімен де тығыз байланысты. Себебі өзінің сөз байлығы, дыбыстық құрамы және грамматикалық қасиеттері жағынан көпшілік түркі тілдері бір-бірімен өте ұқсас болады. Бірақ олар өзіне ұқсас қасиеттерімен бір-бірінен ерекшеленіп тұрады. Ал бұл қасиеттерді анықтау түркі тілдерін зерттегенде ғана қарастыруға болады. Кезеңдерге бөлу үшін өзбек тілі және оған туыстас түркі тілдерінің келіп шығуы, даму кезеңдерін зерделеу, өзара арақатынастарын салыстыра зерттеуді қажет етеді. Түркі тілдерін зерттеу және оның даму тарихын кезеңдерге бөлу мәселесіне келсек, әдеби тіл тарихында ғалымдар жағынан түрліше кезеңдестіріледі. Бұл жөнінде С.Е.Малов өзбек әдеби тілі тарихын 3 кезеңге бөліп қарастырады:

1. Ұйғыр әдеби тілі;

2. Шағатай әдеби тілі;

3. Өзбек әдеби тілі [19, 5-8 бб.]. Бұл кезеңдерге бөлуден біз қазіргі өзбек әдеби тілін шағатай әдеби тілінен келіп шыққандығын аңғарамыз. Шағатай (көне өзбек) әдеби тілі орнында, ұйғыр әдеби тілінен келіп шығады дегенді көруге болады.

А.Н.Самойлович өзбек әдеби тілі тарихын үш дәуірге бөледі:

1. Қараханилер дәуірі әдеби тілі (X-IV ғасырлар). Бұл дәуір қараханилер мемлекетінде қалыптасқан және кең қолданылған шығыс түр-

кі әдеби тілі және осы тілде жазылған шығармалармен ажыратылып тұрады.

2. Оғыз-қыпшақ әдеби тілі (XII-XIV ғасырлар). Бұл дәуір Хорезмде оғыз-қыпшақ диалекті негізінде дамыған батыс түркі әдеби тілі және бұл жерде жазылған шығармалармен байланысты.

3. Орта Азия түркі әдеби тілі (XIV-XX). Бұл кезең тілі осы ғасырлар барысында түркі-көне өзбек әдеби тілінде жазылған шығармалармен байланысты. Ал Қазіргі өзбек әдеби тілі Орта Азия түркі әдеби тілінің жалғасы деп қарастырған [20, 77 б.].

А.М. Щербак өзбек әдеби тілі тарихын төрт кезеңге бөледі:

1. Өзбек әдеби тілінің ең ежелгі кезеңі (X-XIII ғасырлар). Бұл кезең әсіресе шығыс түркі әдеби тілі және белгілі дәрежеде батыс түркі әдеби тілі мен байланысқан.

2. Өзбек әдеби тілінің орта – «шағатай» тілі кезеңі (XIV-XVII ғасырлар). Бұл дәуір тілі әсіресе көне өзбек әдеби тілі және де осы тілде жазылған шығармалармен байланысқан.

3. Өзбек әдеби тілінің жаңа кезеңі (XVII-VIII). Бұл дәуір хандық дәуірі әдеби тілін жалпылап алады.

4. Өзбек әдеби тілінің ең жаңа дәуірі (XI-XX ғасырлар) [21, 323 б.].

О.Усманов өзбек әдеби тілі тарихын бес кезеңге бөледі:

1. Ежелгі түркі тілі кезеңі (VI-IX ғасырлар).

2. Ежелгі өзбек тілі кезеңі (IX-XII ғасырлар).

3. Көне өзбек тілінің алғашқы кезеңі (XIII-XIV ғасырлар).

4. Көне өзбек тілі (XIV-XIX ғасырлар).

5. Қазіргі дәуір өзбек әдеби тілі [22],

Ғ.Абдурахманов өзбек әдеби тілі тарихын төмендегідей кезендерге бөлді:

1. Ең ежелгі түркі тілі (VII ғасырға дейін болған кезең).

2. Ежелгі түркі тілі (VII-XI ғасырлар).

3. Көне түркі тілі (XI-XIII ғасырлар).

4. Көне өзбек әдеби тілі (XIV-XIX ғасырлар).

5. Жаңа өзбек әдеби тілі (XIX-XX ғасырлар).

5. Қазіргі дәуір өзбек әдеби тілі [23, 19 б.].

Бұл мәселе жөнінде ғалымдар әртүрлі ойларды елеп-екшеп және оларға сүйенген жағдайда, өзбек әдеби тілінің тарихын өзбек халқының тарихи және де қоғамның гуманитарлық-экономикалық өмірінің дамуына байланысты бірнеше кезендерге бөлгендігін аңғаруға болады. I. Ежелгі түркі тілі кезеңі (VII ғасырдан XIII ғасырға дейін). II. Көне өзбек әдеби тілі кезеңі (XIII-XIV ғасырдан XX ғасырға дейін). III. Қазіргі өзбек әдеби тілі кезеңі (XIX-XX ғасырға дейін.)

Көне өзбек әдеби тілі XIII-XIV ғасырлардан бастап, XX ғасыр басына дейінгі уақытты қамтыған. XIII ғасырдың соңы және XIV ғасыр бастарына келіп өзбектің халық тілі, жалпыхалықтық өзбек әдеби тілі

қалыптасты. Бұл кезеңде өзбек әдеби тілінің өзіне ұқсас қасиеті осыдан құралған, оның жалпыхалықтық ерекшеліктері дамыды, соның ішінде сөздік құрамы, фонетикалық және грамматикалық құрылысы толық қалыптаса бастады.

XIV-XV ғасырларда өзінің негізгі белгілерімен қазіргі өзбек әдеби тіліне жақындай түсті. Ғасырлар барысында өзбек әдеби тілі, әсіресе жеке бағыт бойынша дамыды, мысалы: әдеби тіл мөлшерлері, көркем-сурет құралдары, жаңа көркем-стиль салалары, тілдің қолдану шеңберінің кеңейуі, оның халық тіліне айналуы және барша халыққа түсінікті болған сайын бағыты дамыды. Бірақ тарихи дамудың түрлі кезеңдерінде халықтың тұрмысында, қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени-саяси өмірінде пайда болған өзгерістер өзбек әдеби тілінің дамуына өз ықпалын тигізді. Мысалы, түрлі дәуірлерде Мауренахр, Хорезм және Алтын Ордада жазылған көркем шығармалардың тілі белгілі диалектілік айырмашылықтармен ерекшеленеді.

Өзбек әдеби тілінің қалыптасуына Хорезми, Лутфи, Атоий, Сакокий секілді ақындар да өз үлестерін қосты. Көне өзбек әдеби тілінің негізін салуға Әлішер Науаидың ықпалы ерекше болды. Ә.Науаи өзбек әдеби тілінің мүмкіндіктерін кеңейтті, оның байлығын, көркемдік құралдарының анық және ықшамдылығын ғылыми жақтан негіздеген ғалым ретінде белгілі.

Ол әдеби тілді жетілдірді, оны жаңа салалармен байытты. Ә.Науаи шығармалары негізінде көне өзбек әдеби тілінде өз дамуының шыңына жетті. Сондықтан да өзбек халқы көне өзбек әдеби тілін Науаи тілі деп атайды. Ә.Науаидан кейін көп ғасырлар барысында көне өзбек әдеби тілінде Науаи дәстүрі жалғасты. Ә.Науаидан кейін өмір сүрген барлық ақын, жазушылардың шығармаларында Науаи әдеби тілінің нақыштары сақталды, сонымен қатар өзбек әдеби тілі дамып толықты, халықтың сауаттылығы артты. Осыған орай, көне өзбек әдеби тілі түрлі кезеңдерде дамып жетіліп отырды. Ол соның негізінде жалпы халық тілімен ұласты.

Әдеби тілдің тәсілдерінің кеңеюі, қолдануы бірнеше кезеңдерге бөлінеді:

1. Жалпыхалықтық өзбек әдеби тілінің толық қалыптасу кезеңі (XIV-XVII ғасырлар);

2. Өзбек әдеби тілінің жалпы халық тіліне ауысу кезеңінің күшею кезеңі (XVII-XIX ғасырлар). Өзбек әдеби тілінің дамуында жаңа бағыттардың пайда болу кезеңі (XIX ғасырдың екінші жартысы-XX ғасырдың басы).

Көне өзбек әдеби тілі дамуының негізінде қазіргі өзбек әдеби тілі қалыптасты. Бұл кезең XX ғасыр басынан басталады. Осы кезде өзбек халқы ұлт ретінде, тілі ұлттық әдеби тілі ретінде қалыптасты. Қолдану

аясы кеңейді. Қазіргі өзбек әдеби тілінің әлеуметтік қызметі кеңейді, Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тілі ретінде оның маңызы және рөлі жоғары дәрежеге көтерілді, қызмет аясы кеңейді. Сонымен қатар өзбек әдеби тілінің әлеуметтік функциясының кеңеюі нәтижесінде өзбек әдеби тілінің теориясы қалыптасты. Әдеби тілдің сөздік құрамында салмақты өзгерулер туындады. Халық қожалығының қайта құрылуы, әлеуметтік-саяси тұрмысының жаңа түрлері, экономика, өндірістің дамуы, техника және мәдениет саласында өзгерістер өзбек әдеби тілінің лексикасын байытты.

XX ғасырдағы өзбек жазба әдеби тілін дамытуға өзбек әдебиеті классиктері Ғ.Ғұлам (1903 – 1966 ж), Айбек (1905 – 1968 ж), А.Қаһар (1907 – 1968 ж), К.Яшен, Ұйғын, т.б. жазушылар туындылары ықпал етті. Өзбек әдебиеті XX ғасырдың 50-90-жылдары кәсіби-шығармашылық деңгейге көтеріліп, жазбаша әдеби тілдің дамуына ақын-жазушылардың еңбектерін өзге ұлт тілдеріне аудару үрдісі жанданды. Мирмухаин, Зұлфия, А.Мұхтар, Шукурулла, А.Хашим, А.Саади, В.Абдуллаев, т.б. қаламгерлер өнімді еңбек етті. К.Мухаммади, К.Хикмет, Т.Момын, Х.Нәзір балаларға арналған шығармалары арқылы танымал болды. “Күнтуғимиш”, “Алпамыш”, “Гороглы”, “Юсуф пен Ахмад”, “Тахир мен Зухра”, “Арзигул”, т.б. осы тәрізді тарихи жырлары ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тараған. Түркі халқының бір тармағы бүгінгі өзбектер бай ана тілімен мақтанады. Бірақ соңғы кезеңдерде болған саяси қырғындар, кеңес үкіметінің әміршілдік-әкімшілік жүйесі, бірыңғай орыстандыру саясаты біраз кері әсерін тигізгені шындық, бірақта кеңес одағының құрамында болған түркі халықтарының ішінде сол кездің өзінде тілі мен дәстүрін толық сақтап қалуға күрес жасаған өзбек халқы. Олар ата тамырдан қол үзбеген, өз ана тілін жетік меңгерген халық.

Өзбекстандағы мемлекеттік тілдік саясат мәселесіне келсек, адамзат тарихының сандаған ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі көрсеткендей, қоғам мен мемлекет құрылымындағы күрделі құбылыс – тіл мәселесі болып табылады. Тіл ұлттың негізгі белгісі ретінде халықтың болмыс-бітімінің сақталуында шешуші рөл атқарады, оның рухани мәдениетінің бір бөлігі болғандықтан, тіл өзіне деген құрметті талап етеді.

«Тіл тағдыры – ұрпақ тағдыры, ұрпақ тағдыры – ел тағдыры» дегендей, өзбек халқы ғасырлар бойы елі мен жерін, діні мен тілін сақтап қалу жолында талай қиын-қыстау кезеңдерді басынан кешірді. Өйткені ана тілі мәселесі – сол тілде жасаған, жасап келе жатқан халықтың өткені мен бүгінгісін таразылай отырып, болашағын танытатын, сол халықтың мәңгілігінің мәселесі. Елдіктің негізгі шарттары, түптеп келгенде мемлекет тілінің, ұлт рухының көтерілген биігімен өлшенеді.

XX ғасырда жетпіс жыл бойы билеген әкімшіл-әміршіл жүйенің ұстанған саясаты Өзбек Республикасын мекендеген халықтардың табиғи даму заңдылықтарына ықпал етіп, туған тілінен, тарихы мен мәдениетінен айрылудың қатерлі жағдайына душар етті.

Жалпы, өзбек тілінің мемлекеттік, саяси ауқымы сонау патшалық отарлау заманы кезінен бастап-ақ төмендей бастағаны белгілі. Бұл қауіптен өзбек тілі 1917 жылғы Қазан төңкерісінің арқасында құтылғандай болды. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында ұлт тілдеріне мемлекеттік және саяси тұрғыда жете мән беріліп, ұлт тілі мен мәдениетіне азды-көпті түсінушілікпен қарағандық байқалады. Себебі, жұмысшылар мен шаруалардың көсемі В.И.Ленин ұлт тілдері мәселелеріне жете көңіл бөліп, бірнеше ұлттардан тұратын мемлекетте ұлт тілдерін дамыту мәселесіне қатысты пікірлер қалдырды. Өзбекстан да кезінде КСРО құрамындағы көп ұлтты мемлекеттердің бірі болғаны белгілі. Ондаған жылдар бойы онда орыс тілі ұлттаралық тілдесім тілі қызметін атқарды.

Империяның ыдырап оның үйіндісінде дербес мемлекеттердің құрылуы тіл жағдаятын өзгертпей қойған жоқ. Барлық бұрынғы одақтас республикалар өзінің төл ұлтының тілін мемлекеттік тіл деп жариялады.

Өткен кезең, яғни өткен ғасырдың соңы-жаңа ғасыр басы орыс тілді тұрғындардың Кавказ және Орталық Азия республикаларынан өз тарихи отаны – Ресейге көптеп кетуімен ерекшеленді. Бұл әлі де жалғасып жатқан үдеріс тіл жағдаятына қатты ықпал етті. Өзбекстанда орыс тілді орта, арнайы, жоғары мектептер саны қысқарып, осы тілде оқитындар саны да азайды. Орыс тілді БАҚ, кітап-журналдар таралым аясы тарылды. Елдің кейбір аймақтарында ғана аз көлемде орыс тілді теле және радиохабарлар жүрді. Бұрынғы орыс тіліне деген мұқтаждық біртіндеп өткенге кетті.

Ал ағылшын тіліне қызығушылық, керісінше, арта бастады. Ол орыс тілін қолданылу салаларынан ығыстыра бастады. Бұл беталысқа негіз болған кино және телетаралымның, музыка, мәдениетінің жаппай америкалық сипат алуы, кең көлемде компьютерлендірілу, елге шетелден жұмыс күшінің көптеп келуі. Республиканың кей аймақтарында «ағылшын» және «шетел» ұғымдары синоним ретінде қабылдана бастады. Кезінде танымал болған өзге тілдері не басшылыққа алынатын директивалармен қолданыс аясынан шығарылды, не оқушы жастарда қызығушылығын тудырмады.

Өзбекстандағы шынайы тіл жағдаятын анықтау мақсатында Ташкент, Бұхара, Самарқанд филолог-ғалымдары арасында өз бастамаларымен 2001 жылы тәуелсіз зерттеу жүргізілген. Олар ЖОО, колледж, лицей оқытушылары мен студенттеріне сауалнама өткізді. Реципиенттерге республикада маңызды төрт тіл - өзбек, тәжік, орыс,

ағылшын тілдерінің өміршеңдігін, өзара әрекетін анықтауға арналған сұрақтар қойылған. Айта кететін жайт: сауалнама қалаларда ғана жүргізілді. Себебі ауылдық жерде тұрғындар моноұлтты, тек бір тілді өзбек әдеби тілін қолданады.

С.И.Зининнің айтуы бойынша, сауалнама 2001-2002 жылдары Ташкент, Самарқанд, Бұхарада өткен. Жауап берушілер қатарында көбіне студенттер, оқытушылар, оқу мекемелерінің шенеуніктері, техникалық қызметкерлер болған. Қатысушылардың жасы 18-65 жас аралығында. Жалпы саны – 3 мыңнан астам. Сауалнама жүргізу барысында әр қаланың этникалық ерекшелігі ескерілді. Басқа да объективті факторларға назар аударылды.

Сауалнама нәтижесі мынадай: студенттер жалпы санының 72% өзбек әдеби тілін меңгергендер, орыс тілін білетіндер - 93%, ағылшынды- 17% (олардың басым бөлігі шет тілдер факультеттерінің студенттері). Жауап берушілердің көбі (84%) оқу орнында өзбек әдеби тілінде оқиды не қызмет етеді. «Кәсіби қызметіңізде қай тілді қолданасыз?» сұрағына жауап: өзбек әдеби тілін - 12%, өзбек және орыс тілін - 40%, ағылшынды - 1 %, орыс тілін және ағылшынды - 8%, тек орыс тілін - 39%. Өзбекше газет-журнал оқитындар - 4%, өзбекше және тәжікше - 6%, өзбекше және орысша - 45%, тек орысша - 43%, өзбекше және ағылшынша - 0,3%, орысша және ағылшынша - 1 %, тек тәжікше - 0,7%. Телехабарларды тек өзбекше қарап-тыңдайтындар 4% , өзбекше және тәжікше - 5%, өзбекше және орысша - 70%, тек орысша - 21 %. «Мемлекеттік мекемелерге жолығатын тіліңіз қандай?» сұрағына жауап: 32 %- тек өзбекше, орысша және өзбекше - 36%, тек орысша - 32%. Достармен, әріптестермен тілдесу туралы сұраққа мынадай жауап қайырылды: өзбек әдеби тілін атағандар 22% , орыс және өзбек әдеби тілінде жүздесетіндер - 27%, тәжікше және орысша - 16%, тәжікше - 14 %, орысша -21%. Зерттеушілерді реципиенттердің үй тұрмысындағы тіл тағдыры да қызықтырды. Ташкенттен алынған жауаптардың Самарқанд пен Бұхара жауаптарынан елеулі айырмашылығы байқалды.

Бұл жайт аталған облыс орталықтарында тәжіктердің басым келуімен түсіндіріледі. Ал жалпы көрініс мынадай: өзбекше ғана тілдесетіндер 38%, өзбек және орыс тілінде - 33%, тәжік тілінде - 17%, тәжік және орыс тілдерінде - 5%, тек орысша - 7%.

«Ұлтаралық қатынаста қай тілді таңдайсыз?» сұрағына жауап жалпы алғанда біртекті: орыс тілін 96% атады, орыс және ағылшын тілдерін - 3,8%, тек ағылшынды 0,2% қолданатын болып шықты [24].

Бірнеше жылдан соң (2006 ж.) осы қалаларда сауалнама қайталанып жүргізілген. Онда – республикадағы орыс тілінің ықпалы елеулі күшейген. Сөзсіз, бұған негіз болған РФ мен Өзбекстан Республикасы арасындағы келісім-шарт, Ресейдің экономикалық және саяси өрлеуі, оның

халықаралық беделінің өсуі, Өзбекстанның Ресеймен экономика, білім беру, мәдениет, денсаулық сақтау салаларында неғұрлым тығыз ынтымақтастықта болуына талпынысы. Зерттеу нәтижелерінің мәліметтері көрсеткендей, орыс тіліне республикада қажеттілік әлі бар. Ол ұлтаралық қатынастарда, іскерлік саласында, БАҚ-та белсенді пайдаланылады.

Өзбекстан жерінде серіктік телехабарлар кең тарауына байланысты тұрғындардың басым бөлігі ресейлік теледидар хабарларын қарайды. Реципиенттер пікірінше, орыс тілін ағылшын тілімен ығыстырып шығару мүмкін емес. Орыс тілін шет тілдер қатарына қосу да негізсіз, ол әлі ұзақ мерзім бойы жат тіл болып қабылданбайды, себебі Өзбекстан байырғы халқының басым бөлігі оны жақсы меңгеріп, қажетіне жұмсап жүр.

Сонымен қатар соңғы жылдары осы тілді игеруге қызығушылықты филологиялық емес мамандықтарға студенттер, қала өміріне жаңа бойлаған ауыл жастары танытып жүр. Өзбек тілінің маңыздылығына ешбір күмән келтірмей айта кететін жайт: Өзбекстан Республикасында өзбек-орыс екі тілділігі қажеттілігі күннен күнге айқын байқалуда, бұл жайтты Өзбекстанда да, Ресей Федерациясында да мейлінше қолдау қажет. Нақты тілдің күйі, оның қауымдастықтағы айналымы осы тілдің болмысымен, оның қолдану аясымен (шаруашылық, тұрмыс, ғылым, ісжүргізу), ортасымен (отбасы, адамдар тобы, аймақ, ұлт) анықталады.

Әрине, жоғарыда көрсетілген бұл мәліметтер біржақты орыс тіліне жанашыр мамандардың статистикалық мәліметі де болуы мүмкін, бірақ та орыс тілінің үстемдігі әлі де болса Өзбекстанда сақталған. Ол Өзбекстан мемлекетінің саяси-әлеуметтік жағдайымен де тікелей байланысты болуы мүмкін. Олай дейтініміз олардың ата кәсібі біріншіден сауда-саттық, екіншіден Ресей және ТМД аумағына жалдамалы жұмысшы болып баратын негізінен өзбек ағайындарымыз екендігі баршаға аян.

Тілдің күйі әлеуметтік жағдайларға: экономикалық, саяси, мәдени даму деңгейіне, сол тілде сөйлеушілердің саны мен шоғырлануына, этникалық ортаға да тәуелді. Көп тілділік жағдайында тілдер әрекетінің сипатын анықтап алған жөн. Ол үшін тіл жағдаятын жан-жақты қарастырған дұрыс. Тілдік жағдаят – тілдер (немесе бір тілдің түрлі қалыптарының) тарихи дамудың белгілі бір кезеңіндегі өзара әрекетінің нақты типі. Тіл жағдаяты, бірінші кезекте, тіл қызметінің әлеуметтік шарттарымен анықталады. Яғни оны мына өлшемдер арқылы айқындаймыз:

- 1) тіл болмысының нақты қалыптарының жиынтығы;
- 2) тіл қолданысқа түсетін орта мен сала;
- 3) көптілділік жағдайында тілдер өзара әрекетінің ерекшеліктері тілдік жағдаят – ірі

әлеуметтік-тілдік түзілім ретінде макросоциоллингвистикада зерттеледі.

Е.Абдуллаев «Русский язык: жизнь после смерти. Язык, политика и общество в современном Узбекистане» атты мақаласында тілдік жағдаяттың неғұрлым қарапайым түрі – бір тілділік жағдаяты. Өзбекстандағы қазіргі тілдік жағдаяттың негізі бір тілдік жағдаят.

1970 жылы Бүкілодақтық санақ қорытындысы бойынша, бұл жайт шет тілін білмейтін орыстарға тән болған. Орыстар тұрғын халықтың 58 %-ын құраған. Олардың 99,8 %-ы. орыс тілін ана тілі деп таныған. Тілдің аналық сипаты – оны еркін меңгеріп, күнделікті тұрмыста белсенді қолдану. Бұл бір тілділіктің кең тараған түрі. Бір тілділікке жақын халықтар ішінде (80 % -ы тілді меңгерген) ХХ ғасырдың соңында Ресей мен ТМД елдерінде болғандар: қарақалпақтар (86%), түрікмендер (83%), өзбектер(82 %), әзірбайжандар (80 %). Бұрынғы кеңес елінің қалған халықтары (шамамен 150) екі тілді не көп тілді [25].

Әдеби тіл мәртебесі жөніне келсек кез келген этникалық қауымдастық пайдаланатын өзбек әдеби тілі қоғам өмірінде өз қызметіне сай белгілі орын алады. Мысалы, Ресей Федерациясында орыс тілі мемлекеттік мәртебеге ие, мемлекеттік басқару, дипломатиялық іс-әрекет, сот ісі, білім беру және т.б. осы тілде жүзеге асады. Ресми деректер бойынша, орыс тілін ресми-бейресми тілдесуде Ресей тұрғындарының 90%-дан астамы пайдаланады. Орыс тілінің мемлекеттік статусы РФ Конституциясында бекітілген. Кеңес Одағында орыс тілі ұлтаралық қарым-қатынас мәртебесіне ие болған. Ал РСФКР конституциясында орыс тілі мемлекеттік тіл болып танылды. Бұрынғы кеңес елдерінде одақтас республикалардың тәуелсіздік алуы, өздерінің төл тілдерін мемлекеттік етіп жариялауы, орыс тілінің, орыс мәдениетінің маңыздылығын халықтар өмірінде саналы және көп жағдайда жасанды төмендетуі қоғам құрылысына көп өзгерістер енгізді. Ресми және мемлекеттік мәртебесінен көптеген республикаларда айырылған орыс тілі әлі де осы елдерде өз тұғырын бекіте алмай жүр. Мысалы, Қазақстанда орыс тілі 1995 жылы Конституциясының 7-бабына сәйкес мемлекеттік ұйымдарда, жергілікті өзін-өзі басқару ұйымдарында қазақ тілімен қатар ресми қолданылады. 1989 жылы Өзбекстан, Қазақстан мен Қырғызстан өздерінің ұлттық тілдерін мемлекеттік тіл деңгейіне жеткізсе де, Кеңес Одағы үкіметінің қысымымен орыс тіліне «КСРО халықтарының ұлтаралық қатынас тілі» деген статусты бекітіп беруге мәжбүр болды. Бірақ тәуелсіздікке қол жеткізген соң, өзге де ТМД және Балтық жағалауы елдері сияқты Өзбекстан 1995 жылы тиесілі заңға өзгерістер енгізіп, «ұлтаралық қатынас тілінің» мәртебесін алып тастады. 1989 жылы Кеңес одағы ке-

зеңінде тоталитарлық режимнің әлі де буырқанып, уысында ұстап отырған халықтарды үрей мен қорқынышқа душар еткен кезең.

Сол кездің өзінде Өзбекстан мен Қырғызстан жергілікті тілдерге басымдық беріп, «Мемлекеттік тіл туралы» заңдарын қабылдады. Өзбекстанның «Мемлекеттік тіл туралы» заңы 1989 жылдың 21 қазанында қабылданса, Қырғызстанның «Қырғыз ССР-індегі Мемлекеттік тілі туралы» заңы сол жылдың 23 қыркүйегінде бекітілді. Әрине, қазақтар қырғыз бен өзбектен аз ғана ерте «Тілдер туралы заңын» қабылдағаны рас. Қызығы сол, «Қазақ ССР-нің Тілдер туралы» заңы 1989 жылдың 22 қыркүйегінде бекітілсе де, іс жүзінде өз күшіне 1990 жылдың 1 шілдесінен бастап енді. Сорақысы сол, Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан бері 22 жыл бойы «Мемлекеттік тіл туралы» заң қабылдаймыз деп нәтижесіз мәселені созбалап көтеріп келсе, біздің қос көршіміз «Мемлекеттік тіл туралы» заңдарын Кеңес одағының тұсында қабылдаған. Яғни, өзбек пен қырғыздардың бізден гөрі бір жағдайлары жақсы. Біз тіл деп басымызды қатырып жатқанда, бауырлас елдер ұлттық тілдерін тек қана күшейтумен келеді.

Әрине, бүгінгі таңда Өзбекстанның тіл саясаты қазаққа да, қырғызға да үлгі. Осыдан 22 жыл бұрын қабылданған «Өзбекстан Республикасының Мемлекеттік тіл туралы» заңы 1995 жылы қайта редакцияланып, 2004 жылы өзгерістер мен толықтыруларға ие болды. Мәселен, аталған заңның 1989 жылғы нұсқасының 1-бабында: «Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тілі болып өзбек тілі танылады. Өзбекстан Республикасы өзбек тілінің саяси, әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірінде жұмыс істеп, дамуын қамтамасыз етеді» дей келе: «Өзбекстан Республикасы КСРО халықтарының ұлтаралық қатынасы тілі – орыс тілінің дамуы мен еркін пайдаланылуы үшін бар жағдай жасайды» [26] деген. Ал аталған заңның 1995 жылғы редакциясында бос сөздердің бәрі алынып тасталып, онда бір ғана маңызды мәселе қамтылған: «Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тілі – өзбек тілі» [24]. Оларда біздікіндей «КСРО-ның ұлтаралық қатынасы тілі» автоматты түрде «тәуелсіз республиканың ұлтаралық қатынасы тіліне», мұның артынша «ресми тіл» статусына ие болмады.

Қазақстанның «Тіл туралы» заңына 1997 жылдың 11 шілдесінде тиесілі өзгерістер мен толықтырулар енгізілсе де, жалпы соңғы өзгерістер 2007 жылы толық қамтылса да, бұл заң шын мәнінде бір қолымен мемлекеттік тілді қолдай отырып, екінші қолымен орыс тіліне мемлекеттік тілмен бірдей басымдықтар береді. Бір мысал, тиесілі заңның 4-бабы мемлекеттік тілдің мәртебесін айқындайды: «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі.

Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі». Кейбір деректерге сенсек, осы күнге дейін ресми тілде 3 мыңнан астам заң қабылданған.

Зиялы қауым өкілдерінің айтуынша, бүгінде «қазақ тілінде қабылданды» деген заңның аты бар да, заты жоқ. Мысалы ҚР Тіл туралы заңының 5-бабы «Орыс тілін қолдану» деп жеке-дара айшықталған. Біздің қоғамның наразылығын туғызып отырған да осы бап. Онда былай делінген: «Мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады». Бұдан кейін күні кеше «КСРО-ның ұлтаралық тілі» боп келген тілге бір емес, бірнеше бапта басымдық берілген. «Тіл туралы» заңның 8-бап, 9-бап және 10-баптарын сараптап көрсеніз, сырт көзге мұны өз заманында Ресейге қатты жалтақтаған депутаттар қабылдаған сияқты көрінеді [28].

Өзбекстанда орыс тілі статусы нақты анықталмаған, «Мемлекеттік тіл туралы» Заңы редакциясында 1995 жылға дейін орыс тілі ұлтаралық қатысым қызметін орындаған. Іс жүзінде ол бұл қызметін әлі де жалғастыруда. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін ТМД елдерінде қабылданған тіл заңнамаларын талдауға арналған. Түрікменстан мен Өзбекстан Республикалары тіл заңдарын қарастырады [24].

Айта кететін жайт: Түрікменстан Астанада 2000 жылы 10 қазанда бекітілген, экономикалық және гуманитарлық салада кіріктіруді терендетуді мақсат тұтқан Еуразия экономикалық кеңістігіне кірмейді. Ал Өзбекстан 2006 жылдан бастап оған қатысуды тоқтатты. Осы елдер туралы ақпарат күні кешеге дейін толық болмағандықтан, олардың тіл заңнамаларын талдау аса маңызды болып отыр.

Өзбекстан тіл заңнамасының кейбір құқықтық нормаларын қарастырсақ. Өзбек КСР «Тіл туралы» 1989 ж. алғашқы Заңында өзбек тілі мемлекеттік деп танылып, орыс тіліне ұлтаралық қатысым тілі деген мәртебе тағылды. «Өзбекстан Республикасы мемлекеттік тілі туралы» 1995 жылы 21 желтоқсанында жаңа редакциясында қабылданған Заңы 24 бабтан тұрады, онда өзбек тіліне мемлекеттік мәртебе беру республика тұрғындарының ана тілін қолдануына ешбір шек қоймайтыны айтылған. 6-бабына сәйкес Өзбекстан азаматтары оқу тілін таңдауға құқы бар. Өзбекстан Республикасы орта, арнайы орта, жоғары білімді мемлекеттік не басқа тілде алуға кепілдік береді. Ресми екітілділік пен көптілділік Өзбекстанда заң жүзінде мойындалғанмен, іс жүзінде тек ұлтаралық қатынастарда ғана көрінеді.

1993 жылы Өзбекстанда тіл реформасы өтіп, өзбек тілі латын графикасына көшірілді.

Ташкенттегі тіл жағдаятын зерттеген А.А.Космарскийдің пікірінше [28], Өзбекстанның дербес мемлекет ретінде қалыптасуы орыс тілінің статусын елеулі төмендетті. «Өзбекстан Республикасы мемлекеттік тілі туралы» 1995 жылы 21 желтоқсанында жаңа редакциясында қабылданған Заңында орыс тілі мәртебесі жөнінде ешнәрсе айтылмаған.

Қызығы, кеңестік кезеңде орыстілділер негізінен ірі қалаларда, индустрия орталықтарында қоныстанған. Мұның өзі өзбек-орыс билингвизмінің аясын тарылтты. Республикада кеңес кезеңінің өзінде-ақ өзбектер демографиялық тұрғыдан басым келген. Мысалы, 1989 жылғы санақ қорытындысы бойынша, орыстар үлесі бар болғаны 8,4% құрады, ал Қазақстанда сол кезде орыстар халқы 37,4% еді. Орыстардың Өзбекстаннан көшуі өзбек тілінің мәртебесін одан әрі күшейтті. XX ғасырдың басында орыстар Өзбекстан халқының небәрі 4,8%-ын құрады.

2009 ж. басында республика халқы 27,9 млн. адамға жетті. Тұрғындар өсімі, әсіресе, төл ұлт тығыз қоныстанған ауылдық жерде айқын байқалады.

Өзбекстанның этникалық портреті мынадай: 80%-дан астамы өзбектер, 10% – басқа ұлт өкілдері, оның ішінде: 5% – тәжіктер, 2,0% – қазақтар, 2,5% – қарақалпақтар, 1% – қырғыздар, түрікмендер және басқалары, 5% – орыстар, татарлар – 1,5%, республикада сонымен бірге украиндықтар, еврейлер, басқа да ұлт өкілдері бар. Ташкентте 2,3 млн. адам, онда Өзбекстандағы орыс тұрғындарының жартысынан көбі тұрады. Бұл қала тұрғындарының 30%. Білім министрлігі мәліметіне сүйенсек, 2007/2008 оқу жылы 9765 мектеп жұмыс істеген, оның 739 орыстілді, (350 мың оқушысымен). 1195 лицей мен колледжде көрініс басқаша: орыс топтары колледжде 50% құрайды, лицейлерде – 90%.

Өзбекстанның 63 ЖОО-да орыс тілі міндетті пән. Орыстілді топтар Ташкент, Самарқанд, Навои, Андижан, Ферғана және басқа да облыстарда бар, орыс филологиясы факультеті барлық гуманитарлық ЖОО-да қарастырылған. Алайда орыс тілін оқу сағаттары соңғы жылдары 240-тан 72 сағатқа дейін қысқарған. Өзбек тілінде оқитын филологиялық емес мамандықтар студенттері орыс тілін шет тілі ретінде тек бірінші курста ғана өтеді [29].

Е.Абдуллаев пікірінше, орыс тілі Өзбекстанда әлі де айтарлықтай қажет, оған демеу болатын дәстүрлі де тамыры тереңге бойлаған билингвизм. Орыс тілінің білім беру саласында тұғыры мықты. Республикадағы мектептің 8%-ы орыс тілінде оқытады (олардың 38% – Ташкентте), орыс сыныбындағы оқушылар саны соңғы кезде өсуде. Республика ЖОО-да орыс тілінде оқытудың ең жоғары пайызы Ташкентте – 25%. Айта кететін жайт: орыс тілінде оқитын студенттер саны жаратылы-

стану ғылымдары мен технологиялық пәндерді игеру саласында гуманитарлық салаға қарағанда жоғарырақ. Облыстық университеттерде орысша оқитындар үлесі әлдеқайда төмен (6%).

Өзбек зерттеушілері байқағандай, орыстілділердің басым бөлігінде (әсіресе жастарда) әлі де елден кетуге талпыныс байқалады. Бір жағынан 2000 ж. басынан орын алған еңбек көші-қоны (оған инженерлік этнос өкілдері де тартылған болатын) орыс тілінің мәртебесін айтарлықтай көтерді. Бірақ Ресей мен көршілес Қазақстанға еңбек бабымен қоныс аудару өзбек мигранттарының тіл құзыретіне қаншалықты ықпал ететіні жөнінде мәліметтер жоқтың қасы. Ақпараттық-мәдени аяда да екі тілдік сипат сақталған. Теледидар мен ғаламтор орыс тілін сақтаудың мықты қоры болып отыр.

Міне, осылай Е.Абдуллаев байқағандай, орыс тілі бұрынғы статусын, сол тілде сөйлеушілердің басым бөлігін жоғалтқанмен, тұтастай алғанда тұрақты сипат алған. Заң жүзінде орыс тілі басқа ұлт тілдерімен теңестірілсе де, бүгінде Өзбекстанда өзбек тілінен кейін маңыздылығы жағынан екінші орында [25, 31 б.].

Қазан төңкерісінен кейін бұрынғы Ресей империясы құрамындағы елдер шартты түрде дербес республикаларға айналды. Өзбекстан да КСРО құрамындағы көп ұлтты республикалардың бірі болды. Негізгі тұрғындарын өзбек, тәжік, қазақтар және т.б. орталық азиялық ұлттар құрағанымен, онда ұзақ жылдар бойы орыс тілі ұлтаралық қарым-қатынас тілі қызметін атқарды.

КСРО ыдырап, оның орнында дербес мемлекеттердің құрылуы бұрынғы кеңестік кеңістіктегі тіл жағдаятын мүлдем өзгертіп жіберді. Бұрынғы барлық одақтас республикалар өзінің ұлттық тілін мемлекеттік тіл деп жариялады.

Тәуелсіздік алып, жаңадан құрылған елдердегі ұлттық тілдер мемлекеттік мәртебе алып, саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан елге жан-жақты қызмет етуі – бәрінде бірдей жанданып кете алған жоқ. Батыс Еуропа елдерімен іргелес-көршілес отырған Балтық теңізі жағалауындағы Эстония, Латвия, Литва секілді елдерде бұл мәселе бірден дұрыс бағыт алып кетсе, басқаларында біртіндеп жүзеге асырылып жатыр. Өз тілін өз мемлекетінің тіліне айналдыра алған елдердің бірі – Өзбекстан.

Тәуелсіз жаңа мемлекеттердің құрылу кезеңінің бастапқы жылдарында Орталық Азия республикаларынан орыстілді тұрғындар өз отаны – Ресейге көптеп кете бастады. Өзбекстандық орыстардың да көпшілігі көшіп кетіп, біртіндеп жағдаяттың қалыптасуына қатты ықпал етті. Өзбекстанда орыстілді орта, арнайы, жоғары мектептер саны қысқарып, осы тілде оқитындардың саны да азайды.

Қазіргі таңда Өзбекстанда тілдік мәселе біршама шешілген. Өйткені ел тұрғындарының басым көпшілігі – өзбектер. Олар елдегі халықтың

80 пайызын құрайды. Қалған бөлігі қарақалпақ, қазақ, тәжік, орыс сияқты т.б. ұлт өкілдері болып саналады. Орыстардың немесе еуропалық ұлттар өкілдерінің саны жылдан-жылға азайып барады. Орыстар тұрғын халықтың небәрі оннан бір бөлігін құрап, негізінен ірі қалалар мен өндіріс орталықтарында қоныстанған. Олар, көбінесе, Ташкент, Самарқанд, Бұхара секілді ірі қалаларда ғана шоғырланған.

Өзбекстанда өзбек тілі басым сипатта болуына байланысты қоғамдық-саяси өмірдің көптеген салаларынан ығыстырылып шығарылған қазақ тілінен айырмашылығы бар. Оларда өзін-өзі сақтап қалу (витальдік) мәселесі туындамаған [30]. Осыған байланысты Өзбекстан Республикасындағы 1989 жылы қабылданған мемлекеттік тіл туралы заң өзбек тіліне мемлекеттік мәртебе берді, іс жүзінде өзбек тілі бұрын ұлттаралық қатысым тілі қызметін де атқарған болатын.

Кез келген тілдің дамып жетілуі мен өркендеп кемелденуі оны өз ана тілім деп санап, тұрмыс-тіршіліктің барша саласында кең қолданатын тұтынушыларының көп болуымен тығыз байланысты екенін ескерсек, Өзбекстандағы өзбек ұлтының саны мен сапасы кеңес өкіметінен кейін тәуелсіздік алған Қазақстан Республикасы сияқты көптеген елдерден әлдеқайда жақсы боп тұр. Осыған орай, мемлекеттің тілдік саясаты да біршама жақсы жолға қойылған.

Өзбек әдеби тілінің қоғамдық-әлеуметтік қолданыстағы қызметі тұрмақ, саяси-экономикалық бағыттағы да кең өрісті қолданысы оның барынша мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесін арттыра түсуде. Тұрмыс-тіршіліктің барлық саласындағы жан-жақты қызметі – өзге ұлттар өкілдерінің өзбек тілін жетік меңгерулеріне қажеттілік туғызып отыр. Сол себептен Өзбекстанда тұрып жатқан қазақ, қарақалпақ, қырғыз, түрікмен, тәжіктердің, тіпті орыстардың айтарлықтай бөлігі өз тілдерін ұмытып, өзбектеніп кеткен. Олардың арғы тегі аталған ұлттардың бірі болса да, қазір өздерін өзбекпіз деп санайды. Әлбетте, бұл өзбектердің өз елінде үстем ұлт (доминант) болып отырғанынан екені анық.

Алайда Өзбекстанда тілдік мәселе мүлдем жоқ деуге болмайды. Оларға да орыс тілі белгілі бір мөлшерде ықпал етті. Әсіресе, өзбек жазба әдеби тілінің 1940 жылдан 1990 жылға дейін кирилшеге негізделіп келуіне қарай, өзіндік бітім-болмысынан алшақтай бастаған еді. Өзбек тілінің кирилл (орыс) әліпбиіне негіздеуі кеңестік идеологияның орыстандыру саясатынан еді. Бұл саясат айтарлықтай өз нәтижесін берді.

Өзбек тілінің латын графикасы негізіндегі жазуға көшуінің бірнеше себептері бар. Атап айтқанда ең алдымен ұлттық сананың көтерілуімен болған елдегі ұлттық отаншылдықтың серпілісіне жауап беретін нақты шаралар керек болды, ол болса, ұлттық жазуға негізделген графика талап етті. Одан кейін әлемдік сауда, экономикалық қатынастар үшін латын графикалы жазудың тиімді

болғаны алға тартылды. Сонымен қатар дүниежүзі бойынша ақпарат алмасудың негізгі құралы латын қаріптері негізінде ұлттық жазу әліпбиін жасау қазіргі ақпарат заманының талабы болды. Сөйтіп, Өзбекстан үшін латын графикалы жазуға көшудің ең басты себебі саяси және экономикалық түрткі-жайттардан келіп туындады.

Әрине, тіл мәселесі әлі де болса да өзекті. Өзбек тілінің ұлттық сипатын бейнелейтін жазу керек болды, өйткені о баста кирилл жазуы кеңестік өкімет тарапынан күштеп енгізілген графика болғандықтан, өзбек тілінің дыбыстық жүйесінің ұлттық арнада дамуына мүмкіндік тудырмады.

1989 жылы 21 қазанда «Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тіл туралы» заңы қабылданып, өзбек тіліне мемлекеттік мәртебе берілген уақыттан бастау алады [31].

Өзбекстан Республикасы мәжілісінің 1995 жылы 21 желтоқсанда қабылдаған «Мемлекеттік тіл туралы Өзбекстан Республикасының заңын жүзеге асыру тәртібіне қатысты» жарлығы бойынша Өзбекстан Республикасының латын жазуына көшуінің соңғы кезеңі болып 2005 жылдың 1 қыркүйегі қабылданды [27].

Оған кеңес өкіметі кезіндегі орыс тілінің үстем қолданыста болып, бірталай өзбек азаматтарының орыстана бастауы дәлел. Осыдан арылудың бір жолы әліпби өзгерту деп тапқан Өзбекстан Үкіметі 1993 жылы 2 қыркүйекте «Латын графикасы негізіндегі өзбек әліпбиін енгізу туралы» заң қабылдады. Бұл заңға сәйкес 26 әріп, үш әріптік тіркестен тұратын графемалар жүйесі қабылданды.

1994 жылдың 16 маусымында осы заңды жүзеге асырушы мемлекеттік бағдарлама бекітілді. Осы бағдарлама бойынша орта және жоғары білім беретін мекемелерде өзбек тілі мен әдебиетінің оқулықтарын, өзбек тілінің сөздіктерін жасау жоспарланды.

Жоғарыда аталған жылдан бастап латын қарпіне өту жүргізілді. Біртіндеп елдің білім беру және басқару жүйелері қатар өтті.

1993-2007 жылдар аралығында мынадай шаралар жүзеге асырылды:

- орта білім беретін мектептің бірінші сыныбы мен басқа сыныптары латын графикасында білім алды;

- осы жылдар ішінде мемлекеттік іс-қағаздарының бір бөлігі жаңа қаріпке көшірілді;

- барлық мемлекеттік мекемелер атаулары мен маңдайшалардағы жазу латын әрпіне көшірілді;

- ресми БАҚ латын әліпбиіне көшірілді;

- жекеменшік мекемелердегі іс-қағаздар толық көшкен жоқ;

- орыс және қазақ мектептерінде кирилл жазуымен білім беріледі.

- осы кезеңде өзбек тілінің 4 томдық академиялық сипаттағы түсіндірме сөздігі де құрылып аяқталып қалды.

- Министрлер кабинетінің «Мемлекеттік тіл туралы» заңды жүзеге асырушы мемлекеттік бағдарламаға өзгерістер мен толықтырулар туралы 1996 жылдың 10 қыркүйектегі жарлығы бойынша «O'zbekim dasturlari» электрондық баспалар редакциясымен тіл мамандары біріге отырып, 120 мың сөзді қамтитын «Iboga» атты өзбекше-орысша-ағылшынша электрондық сөздік құрастырылды. Бұл сөздік көпшілікке арналғандығымен, толықтығымен ерекшеленеді, мұнда сөздер тек кирилл емес, сондай-ақ латын әліпбиімен де берілген.

Дегенмен, Өзбекстанда латын графикасына өту кезеңі әлі де толық аяқталмаған соң, көшудің кезеңін мемлекет 2010 жылға дейін созуды бекітті.

Өзбек жазу-сызуы үшін қазіргі өзбек тілінің латын әліпбиі мен оған көшу кезеңінің артықшылығын ғалымдар былай деп көрсетті:

1) латын графикасы өзбек тілінің дыбыстық қорындағы фонемаларды белгілеуге негізделген, ал кирилл жазуы орыс тілі сөздеріндегі бөтен фонемаларды да таңбалайтын;

2) латын графикасына көшкен кезде түркітілдес басқа халықтар да латын әліпбиін қабылдаған болатын, сондықтан түркі әлеміне ортақ жазу ақпарат алмасуға қолайлы болды;

3) экономикасының батыстық даму бағытына латын графикалы жазу толық жауап берді;

4) жастар мен сауда адамдары латын қарпін тез үйреніп алып, оның таралуын қолдап отырды.

Өзбек жазу-сызуы үшін латын әліпбиіне көшудің кемшіліктерін өзбек ғалымдары былай деп көрсетті:

1) ең алдымен мектептер латын әрпіне көшірілгендіктен, оларды оқытатын мұғалімдерді дайындау ісі жолға қойылмады; кирилл графикасында білім алған мұғалімдер үшін латын әліпбиін оқып-үйрену қиынға соғып отыр;

2) балаларға арналған латын қарпіндегі әдебиеттер тапшы болып отыр.

3) өзбек әдеби тілі гетерогендік (көпнегізді) сипатта болуы себепті онда жалпыхалықтық тілдегі дыбыстар мен жазба тілдегі ескі түркі тілінің, сондай-ақ жазба тіл арқылы қалыптасқан араб-парсы сөздеріндегі фонемалары араласып, жазуда таңбаланып келді. Жаңа әліпбиге көшу кезеңінде ғылымда олардың арақатынасы жеткілікті анықталмағандықтан, қазіргі графикада бір таңбамен әртүрлі фонемалық статустағы дыбыстар белгіленіп жүр. Бұл жаңа жазуда көрініс беріп, оның халық арасында бірден түсінікті болып кетуіне кедергі келтірді;

4) өзбек тілінің жаңа әліпби жобасын жасауда тілші ғалымдар пікірлері тыңдалып, оны қабылдау кезінде интернетке икемдеуді жөн көрген компьютерлік техника саласы мамандарының ұсыныстары ба-

сымдық алып кеткен; қазіргі кезде өзбек әліпбиі интернет желісіне икемді болғанымен, ұлттық тілдің мүддесінен шықпай отыр деген көзқарастар басым айтылып жүр;

5) жаңа латын графикасында алынған 2-3 екі әріптен тұратын әріптік тіркес бір сөздер құрамында бір дыбыс ретінде оқылса, келесі бір сөздерде екі дыбыс түрінде оқылып, жазуда ережелермен де реттеле алмайтын келеңсіздіктер, екіұшты оқылулар пайда болған; бұның бәрі өзбек жазуының мағынаны дұрыс жеткізу сипатына нұқсан келтіріп, жазба тіл беделін төмендеткен.

Жаңа әліпби жобасының лингвистикалық негіздеріне интернет жүйесіндегі ақпараттар тасушы таңба талаптарына сәйкестік принципі алынды. Бұл принциппен қатар өзбек тілінің дыбыстық қорын толықтай белгілеу жағы да алынды, яғни, жаңа латын әліпбиі ұлттық тілдің мүддесін көздейтін жазуды қамтамасыз ету керек болатын.

Дегенмен өзбек әдеби тілінің гетерогендік сипатына байланысты жалпыхалықтық тілдің дыбыстық қорындағы барлық фонемалар, сонымен бірге орыс тілінің әсерімен енген сөздер құрамындағы орыс фонемаларының сөзіндегі <о>, ескі жазба тілден енген сөздердің құрамында сақталып қалған араб-парсы фонемаларының қайсысын графемалық жүйеде көрсету керек деген проблема әлі күнге дейін талас тудырып келеді.

Сонымен бірге бір дыбысқа бір графема принципі толық сақталмады. Әріп тіркестері алынып, бір дыбысқа екі әріп принципі қоса жүрді. Әйтсе де мұндай тіркестер құрамындағы әріптер жеке тұрғанда да толық мағынасы, яғни белгілейтін жеке дыбысы болғандықтан, екі түрлі оқылды. Мысалы, *Ishak* - 1) Исхак; 2) Ишак. Мұндай әріптік тіркестерді алуға интернет жүйесінде таңбаға қойылатын талаптарға икемді болу принципі негіз болды.

Өзбек тілінің латын графикасындағы жаңа әліпбиінде 26 графема 3 әріптік тіркес, бір апостроф таңбасы бар. Өзбек тілінің дыбыстық жүйесіне негізделген латын графикасындағы жазу кирилл әліпбиінде қалыптасқан қосамжар орфографиядан арылудың жолына айналды. Жаңа әліпби өзбек жазба тілінің жүйеленуіне, оның мәдениетінің дамуына әсерін тигізді.

Жазу реформасын жүзеге асырушы құзырлы орындар құрамына өзбек тіл білімінің фонетика, фонология, грамматология саласындағы лингвист мамандардың аз тартылып, олардың пікірі негізге алынбады.

Тілге қатысты мәселеде шешуші сөзді осы салада біліктілігі жоғары мамандар айту керектігін Өзбекстанның осы тәжірибесі дәлелдеп отыр. Жаңа әліпби жобасы Интернет желісіне қолайлы болу керек деген принцип басым түсіп кеткен. Кейбір дыбыстарды қосалқы таңбалармен бірге қолданылатын бір әріппен белгілеуден қашып (интер-

нет үшін қолайсыз болғандықтан), бір дыбысты екі әріптің тіркесімен таңбалаған.

Қандай жазу болмасын ең алдымен сол тілдің ұлттық сипатын сақтауға қызмет етіп, оның еркін дамуына, сыртқы әсерді өзінше игеріп алу қабілетіне қызмет ету керектігі ескерілмеген жағдайда, ол жазудың қолайлы болуы екіталай.

Өзбек тілінің жаңа әліпбиіндегі графемалар жүйесі гетерогендік сипаттағы әдеби тілдің дыбыстық қорына негізделгендіктен, бір әріп бірнеше фонеманың репрезентанты болып қабылданған. Жалпыхалықтық тіл элементтері өзбек фонетикасында басым емес, сондықтан халықтың сауат ашу ісін жаңа әліпби біраз қиындыққа соқтырды.

Графика ауыстыру, жазу реформасын жүргізу ісінде әр елдің осыған себеп болған түркі жайттары, тілдерінің даму деңгейі, шараларды жүзеге асыру кезеңдері, әріп таңдау принципі әртүрлі. Сондықтан басқа елдің оң тәжірибесін өзгеріссіз қабылдай салуға немесе теріс тәжірибесін талдаусыз жоққа шығаруға болмайды. Ең басты мақсат өз еліміздегі жағдайды талдап, тілдің мұқтажын, халықтың қалауын, қазақ тілінің ұлттық тіл ретіндегі, сондай-ақ адамзат мәдениетіндегі ерекше феномен ретіндегі сақталуы мен болашақтағы дамуына мүмкіндік туғызуды бірінші кезекте ойлау керек.

Өзбекстанда тіл мәселесі әлі де бар. Бұны туындатып отырған қоғамдық-әлеуметтік жағдай мен үкімет билігінің саяси-экономикалық ұстанымы деп айтуға болады. Мәселен, Өзбекстанның Әділет министрлігі 2012 жылғы 23 қазандағы №2397 бұйрығымен айрықша жарлық шығарды. Енді елдегі азаматтық хал актілерінің құжаттары екі тілде толтырылады, туу және жеке куәліктер екі тілде жазылады.

Латын қарпімен өзбек тілінде және орыс тілінде. Бұған дейін тек қана мемлекеттік тілде, яғни өзбекше жазылып келген құжат неге аяқ астынан орыс тілінде жазылып шыға келді. Елді елең еткізетін шешім, Кремльді және ормандай орыс қоғамын қуантатын қадам десек те, мұның астарында не жатыр? Тіпті саясатшылардың ойын сан-саққа жүгірткен бұл әрекет бекер емес. «Өзбекстанның Азаматтық хал актілерін тіркеу бөліміндегілер түгелдей орысша сөйлейді, сондықтан шығар».

Бұл енді қисынды жауап емес. Ақиқаты неде? Өзбек билігі тіпті некеге тұру, ажырасу, туу және өлім-жітімге байланысты құжаттарды да орысша толтыруға көшіпті. «Подробно.uz» ақпараттық порталының қызметкерлері осылай деп хабар таратып отыр. Өзбекстанның Әділет министрлігінің қабылдаған бұл шешімі 2 қарашадан бастап күшіне енді. Министрдің қол қойған бұйрығы бойынша осы салаға қатысты кез келген құжат латын қарпімен өзбекше және орыс тілінде көк сиямен жазылуы қажет.

Жалпы, өзбектің қолжазба тарихы бірнеше рет реформаға ұшырағаны белгілі. 1940 жылдан бастап олар кириллицаға көшті, ал тәуелсіздік алғаннан кейін екі жылдан соң елде латын қарпін қолдану басталды. Қазіргі таңда екі жазуда бірдей пайдаланылады. Өзбекстанның қазіргі тарихи оқулықтарында «КСРО құрамында болған Өзбекстанның отарлық жағдайы» немесе «орыс шпиондары» деген терминдер өте жиі қолданылады, - дейді «Биржевий лидер» журналының «Өзбекстан жаңалықтары» бөлімінің сарапшысы Е.Ольховский. Тіпті сарапшылардың айтуына қарағанда, Өзбекстанның «Оккупация музейіне» келген оқушыларға Ресейдің өзбек елін қалай басып алғаны туралы жете түсіндіріледі екен.

Сонымен қатар Өзбекстанның тәуелсіздігі мен бостандығы үшін басманшы Мадамин бектің большевиктермен қалай соғысқаны терең суреттеледі. Оны өзбек оқулықтарында ұлттық батыр етіп көрсетеді. Өзбек билігі мен қоғамы екінші дүниежүзілік соғысқа ұлттық мүдде тұрғысынан қарай бастады (біз әлі Ұлы Отан соғысы деп жазамыз). Қазіргі таңда Ташкент метросындағы кейбір стансаларға берілген «Ұлы Отан соғысының» батырлары мен генералдарының есімі алынып тасталды, оның ішінде қаны қазақ, генерал Сабыр Рахимов та бар. Негізі өзбектің сыртқы саясатындағы жиі кездесетін кереғарлық әрекеттерге қарап бір-ақ түйін жасауға болады. Мұның барлығы да саналы түрде жасалынады. Сан қырлы сайқал саясатты ұлттық мүдде тұрғысынан ғана өлшейтін олардың аяқ астынан «орысшаға» көшуі де мәнсіз емес.

Бұл шығыс даналығы ма, жоқ әлде тепе-теңдікті ұстау ма? Тек даналық емес, соңғысы деуге болар. Дәл қазір Өзбекстан үш алып державаның арасында Қытай, АҚШ және Ресейге қарап өмір сүріп отырған жайы бар. Соңғы саяси шешімдер ресми Ташкенттің АҚШ-қа қарай жақындағанын көрсетіп отыр. Тіпті өзбек жерінде таяу уақыттарда АҚШ-тың әскери базасы қайтадан орналасуы мүмкін деген пікірлер арақидік айтылып жатыр. 2005 жылғы қанды Әндіжан оқиғасынан кейін Өзбекстан елдегі АҚШ-тың әскери базасын шығарып, Кремльге қарай бет бұрған.

Тіпті Ұжымдық қауіпсіздік келісімшартына да қосылған. Алайда сыртқы саясатында тұрақты ұстанымы жоқ ресми Ташкент осы жылдың ортасында бұл ұйымнан тағы да шығып кетті. Түсініксіз әрекет деп баға беруге болар, алайда мұның саналы жасалған қадам екендігіне ешкім дау айта алмайды. Қазір АҚШ-пен арадағы жағдай жаңа деңгейге көтерілді. Қытаймен қатынас та соны қарқын алды. Енді Ресейдің көңілін аулау керек. Өзбекстан нарығындағы №1 инвестор саналатын Ресейден ресми Ташкент бәрібір ұзап кете алмайды. Екіншіден дәл қазір өз елінен нәпақа таппаған 1 миллионнан аса өзбек Ресейден нанын тауып жүр. Бір ғана мысал, орыс елінің түкпір-түкпірінде жү-

мыс істеп жүрген өзбектерден 2011 жылы Өзбекстанға 4,9 миллиард доллар ақша аударылған.

Демек, өз ұлтының әлеуетін көтеріп, жағдайын жақсартпа алмаған Каримов билігі бәрібір Ресейге борыштар және уақытша болса да қас-қабағына қарайды деген де пікір бар. Осыны ескере келіп, Өзбекстанның Әділет министрлігі арнайы бұйрық шығарып отыр. Өйткені орыс жерінен жұмыс іздеп жосып жүрген өзбек латын қарпімен жазылған жеке куәлігімен Ресейде еркін жүре алмайды. Өзбекстанның Азаматтық хал актілерін тіркеу бөлімінің (АХАТ) аяқ астынан «орысша» сөйлеп жаза бастағанында осындай сыр жатқан секілді.

Мұнан Өзбекстан саясаты түпкілікті өзгерді деп шешім жасау қиын, – дейді сарапшы Е.Ольховский. Шындығында солай. Өзбекстанның Әділет министрлігі шешімді өздігінен шығарып отырған жоқ. Саналы түрде жоғары билікпен ақылдаса отырып жасалған қисынды және айлалы қадам деуге болар. Бірақ уақыты келгенде АХАТ бөліміндегілер құжаттың бәрін қайтадан орысша сөйлетуі мүмкін. Көпвекторлы саясат ұстанбайтын өзбектің өзгермелі саясатынан күтпеген көп нәрсені күтуге болар.

Сонымен ойымызды қорытындылай келе өзбек әдеби тілінің қалыптасып даму тарихы, ең алдымен, халық ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің кең өріс алуымен тікелей байланысты. Өйткені жазба әдебиет тілдік нормалардың қалыптасуына әсер етіп, әдеби тілдің негізін қалайды. Сондықтан әдеби тілдің қалыптасу тарихын өзбек жазба әдебиетінің бастапқы көрініс беруінен іздеу қажет.

Өзбек тілінің жазуы ертеден қалыптасқан, XIV-XVI ғасырлардағы көне жазба әдеби тілін ғылыми әдебиеттерде шағатай тілі деп те аталады. Әлішер Науаи тимурилер дәуірінде өзбек тілінің абыройы үшін күрескені, кеңес үкіметінің өзінде олардың тілі өзбек халқы үшін ең ұлы құндылық болып есептелді. Мысалы, 1989 жылы бұрынғы кеңестік тоталитарлық жүйенің билігі бар кездің өзінде өзбек халқы тілдерінің статусын алды. Тәуелсіздік алғаннан кейін де олар Конституцияларында «Мемлекеттік тіл туралы» Заңдарында өзбек тілі мемлекеттік тіл деген статуста болды және оны дамытудың құқықты негіздері белгіленген. Бұны біз өзбек тілінің дамуының жаңа кезеңінің басталуының бейнесі деп білеміз.

Бүгінде Өзбекстанда маңызды құжаттар өзбек әдеби тілінде жазылады. Ол мемлекетаралық кеңіссөздерде, әлемнің беделді мінбелерінде, халықаралық жиындарда кеңінен қолданылады. Ол осы кезде ұлттың мақтанаш көзіне, тәуелсіздіктерінің белгісіне айналды. Оның сөздік қоры жаңа сөздермен байып, шет тілдерімен байланысы күшейіп келді. Өзбек халқының рухани құндылықтарын, әлем әдебиетінің үлгілерін тәржімалау жұмыстары күшейгені де өзбек тілінің мүмкіндіктерін кеңейтуде.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. История Узбекской ССР. –Ташкент, 1967. Т. 4. С. 200.
2. Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикент (Материалы 1949-1956 гг.) –Москва: Издательство восточной литературы, 1963 - с.196
3. История Востока В 3-х томах /II-том Восток в средние века. –М., РАН-1995
4. Қоңыратбаев Т. Ертедегі ескерткіштер. –Алматы: Өнер, 1996. –268 б.
5. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы. Т.1. / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 592 б.
6. Оссон К.Д. “От Чингисхана до Тамерлана”. –А.: “Санат” 1996. 103 с.
7. Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки. –Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1952, вып. 2, с. 2, 139.
8. Самойлович А.Н. К истории литературного среднеазиатско-тюркского языка. –Л., 1928. –23 с. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. – Л., 1960
9. Оразов М. Шағатай тілі. Қазақ ССР ҒН хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 1991. № 4, - 42б.
10. Хидаятов Г.А. Моя родная история. –Ташкент, Укитувши, 1990. – с.151.
11. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевфсира. Изд-во Восточной литературы . –М., 1963. – с.13.
12. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. Изд-во АН СССР. –М.- Л., 1962. – с. 72.
13. Рахманов Т.И. Хозирги өзбек тілідегі арабча үзләшма сузлар семантик түзилишидегі узгәришләр. Дисс. кан. фил. наук. –Наманган, 1994. 16 б.
14. Турсунов У., Уринбоев Б. Узбек адабий тили тарихи. –Т., 1982. 43 б.
15. Мухтаров А., Санақулов У. Узбек адабий тили тарихи. –Т., 1995. 49 б.
16. Стеблева И. В. Поэтическое творчество Бабура. Советская тюркология. – Баку, 1983. –с. 31.
17. Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои. Дисс. док. фил. наук. –Т., 1982 –124 б.
18. Назарова Х. Бобир ва узбек адабий тили. – Т., 1971. –26 б.

19. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. // –М.-Л.: 1951. –451 с.

20. Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации тюркских языков. Тюркское языкознание. Филология. Руника. –М., 2005 (Некоторые дополнения к классификации тюркских языков, стр. 77-87; К вопросу о классификации турецких языков, стр. 88-91; Турецкие числительные количественные и обзор попыток из толкования, стр. 92-106)

21. Щербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода. 1953

22. Олим Усманов Узбек тилинин маселилари. –Тошкент, 1957

23. Абдурахманов Г., Шукуров Ш. Узбек тилининг тарихий грамматика-си: Морфология ва синтаксис. –Тошкент, 1973. 19 с.

24. Зинин С.И. Русский язык в Узбекистане. //Социоллингвистический аспект. –Ташкент, 2003 г.26 май

25. Абдуллаев Т. Русский язык: жизнь после смерти. Язык, политика и общество в современном Узбекистане. «Неприкосновенный запас» 2009, №4(66)

26. Закон о государственном языке Республики Узбекистан. Закон о государственном языке Республики Узбекистан был принят 21 октября в 1989 году.

27. Закон Республики Узбекистан о внесении изменений и дополнений в закон «О государственном языке Республики Узбекистан» Ведомости Олий Мажлиса Республики Узбекистан, 1995 г., № 12, ст. 257; Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2004 г., № 51, ст. 514; 2010 г., № 37, ст. 313; 2011 г., № 41, ст. 449) 17 февраля 1995 г. в Ташкенте.

28. Алтынбекова О.Б. Этноразноязыковые процессы в Казахстане: Монография. – Алматы, 2006. С. 34-103; Законодательная основа функционирования русского языка в Республиках Казахстан и Таджикистан // Русский язык и литература в республиках Средней Азии: Мат. межд. конф. – Душанбе, 2005. – С. 7-18; О статусе государственного и официального языков // Вестн. КарГУ им. Е.А. Букетова. Сер. филол. – 2006. – №2 (42). – С. 9-14; Русский язык в законодательстве и образовательном пространстве Казахстана // Диаспоры (Москва). – 2007. – №1-2. – С. 52-82; Языковые законодательства государств – членов ЕврАзЭС: правовой статус русского языка в Республике Беларусь и Российской Федерации // Вестн. КазНУ. Сер. филол. – 2009. – № 5-6 (121-122). – С. 3-6; Русский язык в законодательствах центральноазиатских государств – членов ЕврАзЭС // 1 межд. научно-практ. интернет-конференция «Русский язык @Литература@Культура: актуальные проблемы изучения и преподавания в

странах СНГ и Балтии» – 23-29 ноября 2009, МГУ им. М.В. Ломоносова, РОПРЯЛ // <http://around.russianforall.ru/upload/iblock/56e/altynbekova.rtf>

29. Космарский А.А. Русскоязычное студенчество Ташкента в зеркале социолингвистики // *Диаспоры* (Москва). – 2004. – №2. – С. 76-113.

30. Абдуллаев Е. Русские в Узбекистане 2000-х: идентичность в условиях демодернизации // *Диаспоры*. – 2006. – № 2. – С. 6-35.

31. Закон о государственном языке Республики Узбекистан. Закон о государственном языке Республики Узбекистан был принят 21 октября в 1989 году.

II БӨЛІМ

ӨЗГЕ МЕМЛЕКЕТТЕР ҚҰРАМЫНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТІЛДЕРІ

Алтай әдеби тілі

*Оспанова Баянды Рамазанқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Алтай халқы Алтай Республикасында тұрады. Олар Ресей Федерациясының құрамындағы ұлттық-мемлекеттік құрылымға жатады. Түркі тілдері, оның ішінде қыпшақ тобындағы қыпшақ-қырғызға жататын тіл. Алтай тілі мен қырғыз тілі шығыс қырғыз-қыпшақ тілдерінің бір тобын құрап, жалпы қасиеттерінде қырғыз тіліне өте ұқсас болып келеді [1, 217 б.].

Алтай Республикасы Қазақстан, Қытай, Моңғолия жерімен, сондай-ақ Ресей Федерациясының Тыва, Хакасия Республикаларымен, Кемерово облысымен, Алтай өлкесімен шектеседі. Астанасы – Таулы Алтай (Горно-Алтайск) қаласы. Халық санағының мәліметтеріне сүйенсек халқы – 206 168 адам (2010 жылы) оның ішінде 97 454 ер адамдар болса, 108 714 әйел адамдарды құраған [2].

Кеңестік кезеңде 1989 жылғы санақ бойынша 190 811 адам болса, соның 59 000 алтайлықтар болған. Ал 2002 жылғы санақ бойынша 67 239 алтайлық болған. Соның 53 мыңы алтай тілін жетік меңгерген. Кеңестік кезеңдегі мәліметтерге сүйенсек, ресми тілі – орыс және алтай тілдері қолданылған. Жергілікті халқы алтайлықтар, барлық тұрғындардың 31%-ын (62 мыңнан астам адам) құрайды; қалған халықтың 62%-ын орыстар, казактар – 5%, украиндер – 1%, немістер 0,4%.

Алтай тілі 1948 жылға дейін ойрат тілі деп аталған. Ол тіл негізінен Ресейдің Алтай Республикасында тұратын алтай халқының ұлттық, әдеби тілі. Алтай тілі оңтүстік (алтай, төлеңгіт, телеуіт) және солтүстік (куманды, тува, чалкан) диалектілеріне бөлінеді. Әдеби тілінің қалыптасуында оңтүстік диалектісінің (алтай кижі) үлесі басымырақ болған.

Алтай халқы 1928-1938 жылы латын әліпбиін қолданды, ал 1938 жылдан бері орыс графикасына негізделген жазуды пайдаланады. Алтай тілін қырғыз бен қазақ тілінің моңғол тілдік әсерге көп ұшыраған аралық нұсқасы деуге болады [3]. Осы пікірлерден біз алтай тілінің де хал-ахуалы сол кездегі түркі тектес халықтардың тілінің күйін кешкендігін байқаймыз.

Алайда, Алтай әдеби тілінің негізі 1922 жылы оңтүстік алтайлардың фонетика-морфологиялық құрылымы жағынан қырғыз тіліне жақын диалектілерінің ауқымында жинақталған. Осы мәселе төңірегінде ғылымда

эртүрлі пікірлер мен ғылыми тұжырымдар бар. Мысалы, белгілі ғалым Н.Баскаковтың классификациясы бойынша «алтайский язык вместе с киргизским составляют киргизо-кыпчакскую группу восточнохуннской ветви тюркских языков» [4, 5 б.]. Енді бірі «Ол қазіргі қырғыз тілімен бірге түрік тілдері шығыс бұтағының қырғыз-кыпшақ тобын құрайды» [4]. Сонымен қатар ғалымның топтастыруы бойынша, жалпы алтай тілі алты диалектіден тұрады деп көрсеткен. «Алтайский язык представлен шестью диалектами, которые делятся на две группы - южную и северную. К южной группе относятся алтайский (онгудайский), теленгитский, телеутский диалекты, к северной - тубинский, кумандинский, чалканский» [5, 67 б.].

Жалпы, алтай тілінің оңтүстік тармағында алтай «алтай-кижи», төлеңгіт (төлеңгіт-теле, чуя говорларымен) және телеут деп аталатын үш диалект топтасқан. Алтайлар тілі мен тегі жағынан қазаққа жақын халықтың бірі. Ал, тарихта олардың өздерінше бірізді атаулары жоқ. Өйткені, алтайлықтар құрамында деп саналған кейбір тайпалар өздерін әлі күнге дейін бөтен қауым өкілі деп біледі. Біздің ойымызша, бұған ең алдымен олардың тілдеріндегі ерекшеліктері себеп болса керек. Сонымен қатар Алтай халқының біртұтас ұлт ретінде толық қалыптасып болмағандығын байқатады. Академик Ә.Қайдар мен М.Оразовтың пікірінше, «Олар түркі тілдерінің шығыс хун тармағының қырғыз-кыпшақ тобына енеді. Тілдерінде моңғол тілінен енген сөздердің саны мол» [6, 341 б.] деген пікірінен біз олардың моңғол тіліне де жақындығын байқауымыз.

Алтай тілінде сөйлейтін Алтай халқының тарихына тоқталсақ, Алтай елді мекенін адамдар көне замандарда – төменгі және жоғарғы палеолит дәуірінен қоныстанған. Б.з.б. III ғасырдың соңы мен II ғасырдың басында Алтай тауларын түркі тайпаларының арғы атасы – ғұндар жайлап, жергілікті ұлыстардың көбісін өзіне бағындырды. Н.А.Аристов «Түркілердің бастапқы шығу тегі мен олардың ата жұрты туралы» деген мәселеде: «Түркілердің негізгі үлкен тайпалары алғашында Алтайды мекендеген. Алтайдағы жер-су аттары көне түркі халық аңыздарына енуі бұған дәлел бола алады. Ежелгі түркі мемлекеті ғұндар империясы болып есептеледі» [7], - дейді. К.Т.Лайпанов, И.М.Мизиев өз еңбектерінде мынандай мәлімет береді: «Время существования всех прародин, кроме Алтайской, отнесено к IV-III тысячелетиям до н.э.», [8, 22-27 бб.], С.Г.Кляшторный: «Алтайская прародина относилась якобы к VI-VIII вв. н.э.» [9, 416 б.]. Б.з. IV-VII ғасырларында қазіргі алтайлықтар мен басқа да түркі халықтарының арғы тегі – көк түркілер осы аймақта тұрады, 552 жылы Алтай түркілері өз мемлекетін құрып, астанасын Орхон өзеніне көшіреді бұл жөнінде В.А.Могильников: «В это время Западно-Тюркский каганат достиг расцвета. Датоу укрепил свои позиции в Средней Азии и, пытаясь вновь объединить обе части каганата, объявил себя каганом восточных тюрков. В конце VI в. западные тюрки захватили земли теле, но последовавшие затем восстания этих племен подорвали силы центральной власти. Только в 615-619 гг. племена теле и соседние с ними сеяньто были окончательно покорены западными тюрками» дей келе, «В результате последних в 581г. это государство распалось на два

каганата, враждующих между собой: Восточный, где правил Шаболио, и Западный, во главе которого встал Тардуш-хан (Датоу). После разделения быстро ослабевший Восточно-Тюркский каганат потерпел поражение от китайской империи» [10, 29-43 бб.]. Л.Н.Гумилев [11], С.Г.Кляшторный, Д.Г.Савинов [12], Ю.С.Худяков [13] еңбектерінде мынандай мәліметтер берілген: үлкен Хинганнан Кавказға дейінгі аралықта үстемдік жүргізген түркілердің солтүстік шекарасы Байкалға дейін созылып, Енесай (Енисей) мен Таулы Алтайды қамтыды, оңтүстік шекарасы Ұлы Қытай қорғанына, Тибет жеріне тірелді. 581 жылы каганат екіге: Шығыс және Батыс қағандықтарға бөлінді. Қазіргі Алтай Республикасын қамтыған Шығыс Түрік қағандығы қытай шеріктерімен, араб сарбаздарымен, т.б. ұлыс-тайпаларымен арадағы үздіксіз соғыстардың салдарынан VIII ғасырда күйреп тынады.

Одан көптеген тарихи-мәдени ескерткіштер: балбалдар, жан-жануар кейпіндегі шекіме бұйымдар, әшекейлер, былғары киім жұрнақтары, алтын белдіктер, сондай-ақ түркі әліпбиімен ойылған жазба мұрағаттары бізге сақталып жеткен. IX-XII ғасырлар аралығында бұл өңірде Енесей қырғыздары, кидандар, моңғолдар, т.б. кезек-кезек билік құрған. XIII ғасырдан бастап алтайлықтар Шыңғыс хан негізін қалаған түркі-моңғол ұлыстарының құрамына кірді. XVII-XVIII ғасырларда олардың негізгі бөлігі жоңғар хандығына бағынды. XVIII ғасырдың басында кейбір тайпалар орыс бодандығын қабылдай бастады. Бұл процесс 1755-57 жылы болған Қытай мен Жоңғарияның арасындағы жойқын соғыстан кейін күшейе түскен. Қырғыннан қашқан алтайлықтар Ресей өкіметіне бағынды. Бір бөлігі Қытайдың қол астында қалып қояды [13].

Жалпы, алтайлық сөзі Таулы Алтайдағы және ішінара Кузнецк Алатауындағы түркі тайпаларының жиынтық атауы. Солтүстік алтайлықтарға («қара татарларға») Бия өзенінің солтүстік жағалауы мен Телес көлінің солтүстік-батыс жағалауын мекендеген тобалар (тубалар), челкандар, лебедіндер (Лебедь өзенінің аңғары) және құмандындар (Бия өзенінің орта ағысы) жатады. «Ақ қалмақтар», «алтайлықтар», «таулық», «биліктер», т.б. аталатын оңтүстік алтайлықтарға алтай кижалар, төленгіттер (теленгит), телестер мен телеуіттер жатады [14].

XIX ғасырда алтайлықтар Ресей империясының отарлық езгісінде болды. Шұрайлы жерлер тартып алынып, Ішкі Ресейден келген орыс шаруалары қоныстандырылды. Жерінен айрылған, зорлап шоқындырудан қашқан жергілікті халық тауға қашты және тайғаны паналады. 1918-22 жылдар аралығында Таулы Алтай жеріне Кеңес өкіметі орнады. 1922 жылы 1 маусымда РКФСР құрамында Ойрат автономиялық облыс құрылды. Ертедегі қазақтар оларды «құба қалмақтар», «білеуіт қалмақтар» деп таныған. Ал, терістіктегі тобына орыстар «қара татарлар» дейтін айдар таққан. Алтай халқы өзіне көпе-көрінеу жапсырылған осынау жалған атаулардан Кеңес өкіметі жылдарында да оңай құтыла салған жоқ.

Құтылғаны былай тұрсын, тіпті 1922 жылы алтайлықтар тұрған мекен «Ойрат автономиялы облысы» деген ат алып, Ресей Федерациясының құрамына енді де, ондағы негізгі халыққа «ойрат», яки «қалмақ»

деген мүлдем бөтен нәсілдің есімі жапсырылып, сол атау заң жүзінде бекітіріліп берілген. Әділеттілік 1948 жылы ғана қалпына келтірілді: бұл тайпалар бірлестігі «алтай» деген ортақ атты еншілеп, олар тұратын аймақ «Таулы Алтай автономиялы облысы» болып өзгертілді. Ол 1948 жылы 7 қаңтарда РКФСР-дың Алтай өлкесіндегі «Таулы Алтай автономиялық облысы» деп аталды [15]. Астанасы 1928 жылға дейін – Ұлала ауылы, кейін – Ойрат - Тура, 1948 жылдан бастап – Горно-Алтайск қаласы болды. 1990 жылы 25 қазанда Таулы Алтай халық депутаттарының облысы кеңесі Таулы Алтай АКСР-інің мемлекеттік тәуелсіздігін жариялады және ол Алтай өлкесінің құрамынан бөлініп шықты. 1993 жылы қазан айында елдің жоғары заң шығарушы органы – Эл Құрұлтай (мемлекеттік жиналыс) мемлекеттік рәміздеменің қажетті атрибуттарын – жалау мен гербті қабылдап, республиканың қазіргі ресми атауын заң жүзінде бекіткен. Алтайлықтардың бай ауыз әдебиеті бар. Оны ертегішілер (қайчы) мен жыршылар (қожанчы) жаттап алып, ұрпақтан ұрпаққа таратып келді.

Ауыз әдебиеті нұсқалары ХІХ ғасырдың 2-жартысынан қағаз бетіне түсіріле бастады. Эпос үлгілерінің 7 томы – «Алтай батырлары» жарық көрді. ХХ ғасырдың бас кезінде М.В.Мундус-Эдоков «Келін» (1927 жылы), «Бұрын және қазір» (1928 жылы) аталатын алғашқы пьесалар жазды. Алтай тұрғындарының тағдыры, бастан өткерген тарихи кезеңдері П.А.Чагат-Строевтың «Дана батыр» (1926 жылы), «Қара Қорум» (1929 жылы) поэмаларында, П.В.Кучияковтың «Күрес» (1932 жылы) пьесасында, «Шайтан аңғары» (1945 жылы) повесінде, С.Сұразақовтың «Тау қожасы» (1962 жылы) жинағында, Л.Қоқышевтың «Арина» (1959 жылы) романында шынайы бейнеленген.

Алтайлықтар сан ғасырлар бойы киіз үйде тұрып келді. Дәстүрлі сән өнері – сырмақ басу, басқұр өру, алаша, кілем тоқу, тері илеп, зерлеу, кесте тігу кәсібі әлі ұмытылмаған. Алтайлықтар тілінде «Алтайдың чолмоны» («Алтай жұлдызы», 1922 жылдан) республикалық газет, т.б. басылымдар шығады. С.Пірназардың пікірінше, «Алтай тілі, ішкі қайшылықтарының соншалықты молдығына қарамастан, Алтай Республикасындағы «алтай» деп аталатын халық туының астына біріккен туыстас тайпалардың төл тілі болып саналады» [16]. Оның 1922 жылы негізі қаланған әдеби тілі оңтүстік алтайлардың фонетика-морфологиялық құрылымы жағынан қырғыз тіліне жақын диалектілерінің ауқымында жинақталған. Белгілі ғалым Н.Баскаковтың классификациясы бойынша ол қазіргі қырғыз тілімен бірге түркі тілдері шығыс бұтағының қырғыз-қыпшақ тобын құрайды. Жалпы, алтай тілінің оңтүстік тармағында алтай «алтай-кижи», төлеңгіт (төлеңгіт-теле, чья говорларымен) және телеуіт деп аталатын үш диалект топтасқан.

Ал солтүстік алтай тілінің әдеби тілден айтарлықтай айырмасы бар. Ол өзінің генеалогиялық ерекшелігіне орай түркі тілдері шығыс бұтағының ұйғыр-оғыз тобына, соның ішінде хакас шағын тобына жатады. Ғалымдар Алтай баурайындағы осы алтай, тыва, хакас, тофа, туфа, шор, шұлым, карағас, бараба тілдерін кейде ортақ бір атаумен «алтай тілдері» деп те атайды.

Алтайдың жазба тілінің тарихы өткен ғасырдың қыркыншы жылдарынан бастау алады. Ол орыс графикасымен жасалды. Содан бері дамытылып, осы заманға жеткізілген қазіргі әліпбиінде 37 таңба бар. Олардың 33-і орыс фонемаларымен үндес келсе, 4 әріп тілдің спецификалық дыбыстарын білдіреді. Алтай әліпбиіндегі 26 дауыссыз дыбыс 23 таңбамен белгіленеді, ал 8 дауысты жалқы түрінде және қосарланып келулері арқылы 16-ға дейін жетеді.

Алтайдың түстік және теріскей беткейлерінде монголоид нәсілдес ең әдепкі тұрғындар б.з.д. V-IV ғасырларда пайда болған. Байкалдың арғы жағалауынан ауа көшіп жеткен олар осындағы еуропоид тектес аборигендермен қым-қиғаш араласып, өзіндік түр-сипаттарын ала келеді.

Саян мен Алтайдың солтүстік бетіндегі түрлі тайпалық-рулық құрылымдардың түріктенуі кейінгі Көк түріктер дәуірінде, Ұйғыр және Енисей қырғыздары қағанаттарының тұстарында (VII-IX ғғ.) одан әрі жалғаса түсті. Белгілі түрколог-ғалым Лев Гумилев бүгінгі шорлардың, құмандылар мен қулардың (лебеді, чалкан) ата-бабалары сол кездері түріктеніп кеткен деп есептейді.

Бұған дейін Хангай-Алтай тауларының арасында, ішінара Алтайдың етегінде тұрып келген наймандар қидандарды Саян-Алтай сауырынан тырқырата қуып шығып, бірнеше тайпаның басын біріктіреді. Сол тұстары қатарына керейттер (керейлер) мен меркіттерді қосып алған Наймандар Орта Азияда сол кезде ең ірі мемлекеттік құрылым болады.

Бүкіл түркі жұрты үшін ең қасиетті қара шаңырақ, жер жиһанның ұжымағы саналатын өтүкен алабын енді наймандар жүз жылға жуық уақыт бойы емін-еркін билеп-төстейді. Олардың иелігіндегі жердің көлемі терістігінде Ертістен басталып, түстігінде Шығыс Түркістанға дейінгі тұтас территорияны, яғни енді алты ғасырдан кейін «Жоңғария» атанатын ұлан-ғайыр атырапты алып жатқан.

Тарихтан белгілі найман тайпасы шын мәнінде де өте бір қуатты мемлекеттің тізгінін ұстап тұрған. Бұдан кейін Шыңғыс хан бастаған моңғол-татар әскерлерінің ең бір шешуші шайқастарды тап осы найман тайпасымен өткізген. Бұдан кейін алтайлықтар орыстардың ығына жығылып, 1756 жылы осы империяның боданына айналды.

Қорыта айтқанда, Алтай халқының қалыптасуы дәл осындай иірлі иректі жолдардан өткен. Оның бізбен қандық және туыстық жақындығы мол екендігін халқының құрамында қазақта да бар, сондай-ақ басқа бірқатар түркі жамағаттарынан табылатын көптеген рулардың кездесетіндігі айғақ.

Біздің белгілі ғалымымыз Рахманқұл Бердібай осы алтайлар құрамында қазақ, өзбек, ноғай, қарақалпақ, қырғыз халықтарында бүгінде ұшырасатын қыпшақ, найман, жетісары, далмат, мұндыз, көбек, жүз, меркіт, төлеңгіт, тассақал, мерет, ұранғай, ошы, тоңжан, төлеуіт, еркіт, күзен, комдош, орғоншы, төлес, баят, алмат, тодош, кергіл, үйліп, чапты, сағал, ара сынды рулар мен сүйектер бар екендігін жазады [17, 11 б.]. Қазақта мұндағы қыпшақ, найман, төлеңгіт, төлеуіт атауларының

бар екендігі рас. Сонымен қорыта айтқанда, тарихи деректерден біз алтай халқы түркі халықтарының бір бұтағы екендігін аңғарамыз.

Алтай әдеби тілі алтай халқының тілі ол тілде 53 мың шамасында адамдар сөйлейді. 1993 жылдан бастап алтай тілі мемлекеттік мәртебесін алып Алтай Автономиялы Республикасының тілі деп жарияланған осы тілде ұлттық мектептер, алтай тілі мен әдебиеті пәні педуниверситеттер мен колледждерде оқытылады. Ол тілде бүгінде бірнеше газеттер «Алтайдыт Чолмоны», «Ажуда», «Ойдшг уни»), журналдар «Эл Алтай» и «Кан Алтай», балаларға арналған журнал «Солоны» шығып тұрады. Ис-қағаздары, оқулықтар, ғылыми, көркем әдебиеттер шығады. Алтай тілінің тарихы мен тілі С.С.Суразаков атындағы ҒЗИ алтай тілімен айналысады (Горно-Алтай қ-сы). Ол тілдің келешегі бар деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әлем тілдері. Түркі тілдері энциклопедиялық басылымы. Астана 2002 ж.-543.
2. В Республике Алтай за восемь лет алтайцев стало больше, русских – меньше. <http://russiasib.ru/altajskij-yazyk/> Алтайский язык.
3. “Қазақстан”: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: “Қазақ энциклопедиясы” Бас редакциясы, 1998
4. Баскаков Н.А. Алтайский язык. – М., 1958.
5. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. –М., 1969.
6. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркі тануға кіріспе. –Алматы: Арыс 2004. –358 б.
7. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности.// Живая старина. 1896. Год шестой, вып. III-IV. С. 277-456.
8. Лайпанов К.Т., Мизиев И.М. О происхождении тюркских народов. – Черкесск, 1993. – С. 140.
9. Кляшторный С.Г. Тюркский каганат // БСЭ. III изд., т.26. – М.: Изд-во Современная энциклопедия, 1970. – С. 416.
10. Могильников В.А. Тюрки. Степи Евразии в эпоху Средневековья. Серия: Археология СССР. –М., 1981. –С. 29-43.
11. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Наука, 1967.
12. Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005.
13. Худяков Ю.С. Древние тюрки на Енисее. –Новосибирск: Изд-во ИАиЭ СО РАН, 2004.
14. <http://www.karachevs.ru/culture.php>
15. Алтай Республикасы. <http://kk.wikipedia.org/wiki>
16. <http://adyrna.kz/?p=1043> Серік Пірназар АЛТАЙЛАР 5-Қыркүйек, 2010
17. Бердібай Р. Байкалдан Балқанға дейін: оқулық / Р. Бердібай. – Алматы: Қазақстан, 1996. –256 б.

Башқұрт әдеби тілі

*Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы,
филология ғылымдарының докторы, профессор*

Башқұрт ұлтының тілі мен мәдениетінің, этногенезінің қалыпташуына VII-X ғасырлардағы әр алуан түркі тайпалары, ішінара финно-угор тайпалары, әсіресе XI ғасырдағы қыпшақ тайпасының ықпалы шешуші рөл атқарды. Өйткені XI ғасырда Ә.Құрышжановтың айтуынша, «қыпшақтар тарих сахнасының авансценасына шыққан еді». Тарихқа бойласақ, башқұрттар ата қонысын ғасырлар бойы сыртқы жаудан қорғап келген жауынгер халық. Дегенмен, 1229 жылдан моңғол шапқыншылығы басталып, екі ғасыр күйзеліске ұшырады.

1555-1557 жылдардан орыс мемлекеті башқұрт жерін отарлауға кірісті. Орыс миссионерлері башқұрт халқын шоқындыруды, орыстандыруды мықтап қолға алды. Орыс отарлаушыларына қарсы талай қанды соғыстар, көтерілістер болды. Тағдыр талайын көрген батыр халық тілі мен әдебиетін, ұлттық өнерін, рухани мәдениетін жалау қылып, XXI ғасырға да жетіп отыр. Қазақ ғалымы С.Бизақовтың айтуынша, «Тілі мен мәдениеті, қоршаған ортасы татарға жақын болғанмен, башқұрт ағайындардың ұлттық психологиясында, наным-сенімі мен тұрмыс тіршілігінде қазаққа ұқсастығы басым.... Біздің мың жылдан астам уақыт бойы келе жатқан ортақ тіліміз бен дініміз, салт-ғұрпымыз бен тарихымыз, өнеріміз бен мәдениетіміз бар» [1, 77 б.].

Башқұрттардың көп жанрлы ауыз әдебиеті қазақ, татар фольклорымен сабақтас. Сәсендер (жыршы) орындайтын «Салауат», «Азамат», «Орал» тәрізді тарихи жырлары ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тараған. Түркі халқының бір тармағы бүгінгі башқұрттар бай ана тілімен мақтанады. Бірақ соңғы ғасырлар бойы болып өткен саяси қырғындар, кеңес үкіметінің әміршілдік-әкімшілік жүйесі, бірыңғай орыстандыру саясаты біраз мәнгүрттер мен көзқамандары қалыптастырғаны шындық. Ата тамырдан қол үзген, өз ана тілін білмейтін ұрпақтар бар. Осындай жағдайға өкініш білдірген башқұрттың халық ақыны Мұстай Кәрім былай дейді: «Ана тілі балаға от басынан дариды, оның бесіктегі жөргекте жатқан кезінен құлағына сіңеді. Сәл кешіктің-ақ, балаға өз ана тілін үйретуде, бейне бір шет тілін үйреткендегідей қиындықтарға душар боласыз. Балаға от басында, жанұяда ана тілін үйрету, оның өз халқының рухани қазыналарынан сусындауын қамтамасыз ету – жоғары адамгершілікке сай қасиетті парыз».

Ғасырлар тоғысы көптеген рухани сілкіністерге алып келді. Коммунизм елесінен айыққан көптеген ұлт пен ұлыстар жаһандану дауылынан ығып кетпес үшін өз тамырын іздеп, тегін түгендей бастады. Осы тұста зиялы қауым башқұрт тілін үйретуді қолға алды. 1989 жылғы санақта башқұрттардың 72,2 пайызы өз ұлтының тілін ана тілім деп таныған. Бұл цифр қазіргі таңда бұдан да өскені анық.

Қазақтың ұлы жазушысы Ғ.Мүсірепов «әдебиет пен өнер ұлы болмай, халық ұлы болмайды», – деген еді. Бүгінгі башқұрттар бай өнері мен керемет әдебиетімен даңқты. Ал сол әдебиет пен өнердің тірегі, бастысы қашанда әдеби тіл. Башқұрт әдеби тілінің дамуы және қалыптасу тарихы мәселесі бойынша ғалымдардың арасында ортақ көзқарас жоққа тән. «Қысқаша әдеби энциклопедияда» [2, 480 б., 484 б.] Қазан төңкерісіне дейінгі башқұрттардың әдеби тілі туралы қарама-қайшылықты мәліметтер беріледі. Кейбір ғалымдар Қазан төңкерісіне дейін өзіндік жазу дәстүрі болмаған, жазуы кенже дамыған тілдердің қатарына қосады [3, 56-72 бб.]. Енді бір ғалымдар жалпыхалықтық башқұрт әдеби тілі Қазан төңкерісіне дейін ауызша поэзиялық шығармаларда көрініс тапты деп тұжырымдайды [4, 19-25 бб.]. Олар Орал-Еділ бойы түркілерінің тілін тек ресми жазба тіл, кеңсе тілі, іскери қағаз, жылнамалар тілі деп танып, жазба әдеби тіл талаптарына толық жауап бере алмайды дейді [5, 25-29 бб.; 6, 11 б.]. Бір топ зерттеушілер «XV-XVI ғасырлардан бастап башқұрт қоғамында екі тіл өмір сүрді: бірі ресми жазба әдеби тіл, кеңсе тілі, екіншісі сөз шеберлері шешендер тудырған жалпыхалықтық башқұрт әдеби тілі», – деп санайды [7, 24 б.]. Дегенмен, бір шоғыр ғалымдар ұлттық кезеңге дейін башқұрт әдеби тілінің қызмет еткенін мойындайды. Мәселен, А.И.Харисовтің пікірінше, башқұрттарда дамуы жағынан жеткіліксіз болса да, өзіндік әдебиеті болды, бірақ ол жалпыхалықтық башқұрт тілінде емес «түркі» кітаби тілінде (феодализм дәуірі) және татар тілінде (татар буржуазиялық ұлтының қалыптасып, Орал-Еділ бойы қоғамдық аренасына шығуымен байланысты) болды. «Түркі» кітаби тілінде мұсылмандық сипатта болды да, араб тілі элементтері өте көп қолданылып, ауызекі тілден ажырап кетті. Ал жазба әдеби тілдің қызметін атқарушы татар тілі башқұрттар үшін демократияға ұмтылудың негізгі көзі ретінде кең түрде дами бастады [8, 34-35 бб.].

Г.Б.Хусаинов «К истории литературного языка тюрки Урало-Поволжья» атты мақаласында Орал-Еділ бойы түркі тілдерінің эволюциясы негізінде ғасырлар қойнауынан тамыр алған башқұрт әдеби тілінің дәстүрлі сабақтастығын нақты деректермен көрсетті. Ұлттық кезеңге дейінгі башқұрттардың әдеби тілінің қызметі шектеулі болды.

Тұрғындардың сауатты тобы ғана қолданған бұл тіл қоғамның барлық қажеттілігін өтей алмады. Бұл башқұрттар мен татарлардың арасында тең дәрежеде тараған қарахандық-ұйғырлық (XI-XII ғғ), хорезм-түркілік (немесе алтынордалық; XIII-XIV ғғ) және шағатайлық (XV-XVIII ғғ) жазба дәстүрлерге негізделген Орал-Еділ бойы түркілерінің жазба әдеби тілі еді.

Орал-Еділ бойы түркілерінің тілінің көп ғасырлық тарихы тамырын тереңнен алады. Белгілі ғалым Э.Р.Тенишев ұлттық кезеңге дейінгі түркі әдеби тілдерінің дамуын бірнеше кезеңге жіктеп қарастырады: руникалық әдеби тіл (VII-XII ғғ.) – көне ұйғыр әдеби тілі (XI-XII ғғ) - хорезм-түркі әдеби тілі (XIII-XIV ғғ.) – шағатай әдеби тілі (XV-XVIII ғғ.) – бірнеше варианттағы «түркі» әдеби тілі: орта азиялық, орал-еділ бойы, арал-каспий, солтүстік-кавказ (XIX-XX ғ. басы). Тілдің басқа да локальды варианттары өмір сүрді: селжүк әдеби тілі (XIII-XIV ғғ), мәмлүктік және армян-қыпшақтық әдеби тілі (XIII-XVII ғғ) және еділ бойы-бұлғар әдеби тілі (эпитафиялық жазбалар XIII-XIV ғғ) [9, 80-90 бб.; 10, 75 б.].

Башқұрт әдеби тілінің тарихы көне түркі және көне ұйғыр кезеңдерінің заңды жалғасы және Еділ бойындағы Бұлғар мемлекеті дәуірімен (XI-XIII) тығыз байланысты. Бұлғар дәуірінде Башқұртстанның территориясының бір бөлігі шығыс шекаралары Ақ және Жайық өзендеріне жетіп жатқан Бұлғар мемлекетінің құрамында болды. Бұлғар мемлекеті дәуіріндегі Орал-Еділ бойы түркі тайпалары мен халықтарының территориялық және тілдік жақындығы, әртүрлі этникалық топтардың көп түрлі, тұрақты байланысы аймақтық әдеби жүйенің қалыптасуына алып келді [11, 7 б.]. Осы кезеңдегі ең мәшһүр әдеби ескерткіш 1212 жылы жазылған Құл Әлидің «Қысса-и Йусуф» поэмасы болып табылады. Оғыздық-ұйғыр жазба дәстүр мен «жаңа» қыпшақтық тілдік элементтердің ішкі қарама-қайшылықтары көрініс тапқан бұл поэманың тілі түптеп келгенде туысқан татар және башқұрт тілдерінің тарихы үшін бастау көз де бола алады [12, 275 б.; 13, 46-57 бб.].

Башқұрттардың әдеби тілі тарихында XIII-XIV ғасырлардағы Алтын Орда мемлекеті тұсындағы жазба ескерткіштердің маңызы зор. Алтын Орда дүниежүзілік тарихта, әлемдік мәдениетте орны бар іргелі де қуатты мемлекет еді. Бұл солтүстік-шығыста Бұлғар аймағы, Еділдің орта және төменгі жағалауын, оңтүстікте Қырым, Кавказдың Дербентке дейінгі, тіпті одан да арғы далаларды, шығыста Батыс Сібір мен Сырдарияның төменгі жағалауын алып жатқан кең байтақ ел болатын. Осы Алтын Орданың халқының құрамына көптеген түркі тайпалары енді. Бұл кезеңде жазылған, атап айтсақ Рабғузидің «Қисса ал-Анбиия», Шайх Шариф-Хожаның «Муин ал-мурид», Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», Хорезмидің «Мұхаббат-наме», Махмуд ибн

Алидің «Нахдж әл-фарадис», Хусам Кятибаның «Джумджума сұлтан», Сайф Сарайидің «Гүлстан бит-түрки» жазба ескерткіштері түркі халықтарының ортақ мұрасы болып табылады.

Алтын Ордада пайда болған ескерткіштер екі түрлі аралас тілдің бірінде: не қыпшақ-оғыз аралас тілінде, не оғыз-қыпшақ аралас тілінде жазылған. Алтын Орда құрамындағы түркі тайпаларының бәрі де жазба мұраларға өз үлесін қосып отырған. Сондықтан да әртүрлі тілдік элементтердің жарыса қолданылуы заңды құбылыс.

Ал А.Зайончковскийдің «XIII-XV ғасырларда біртұтас түркі жазба және әдеби тілі қалыптасты» деген пікірінің маңызы зор. Дей тұрғанмен, күллі түркі тайпарына түсінікті ортақ тіл болғанымен, оның құрамында диалектілік белгілер болғаны анық. Мәселен, кейбір жазба мұраларда оғыздық-ұйғырлық дәстүр элементтері: сөз ортасында тіс ортасынан шығатын шуыл, *з* дыбысы, шығыс септігінің *-дын*, есімшенің *-глы*, *-мыш* тұлғалары және т.б. Ал «Мұхаббат-наме», «Гүлстан бит-түрки» жәдігерліктерінде қыпшақтық элементтері басым көрінеді: сөз ортасында *й* дыбысының келуі, *-ны* табыс септігі, *-га* барыс септігі, *-да* жатыс септігі т.б. Башқұрт әдеби тілінің тарихы үшін қыпшақ-оғыз аралас тілінде жазылған осындай ескерткіштердің маңызы зор.

XVI ғасырдың ортасында башқұрттар Орыс мемлекетінің құрамына енді. Башқұрттар қолданатын Орал-Еділ бойы аймағындағы «түркі» жазба әдеби тілін патша үкіметі ресми жазба тіл деп таныды. Осы тілде башқұрт шежіресі, көрші халықтармен келісімшарттар, хаттар жазылып, көркем шығармалар туындаған.

Қадырғали Жалайридың «Жами ат-тауарих» (1602 ж.) және «Дафтар-и Шыңғыснама» (XVII ғ.) тарихи шығармалары башқұрт, қазақ, татар және басқа да түркі халықтарының ортасында кеңінен тарады. Г.Б.Хусаиновтың пікірінше, башқұрттардың ұлттық әдебиетінің жіктелуі, даралануы XVI ғасырда, Орыс мемлекетіне қосылғаннан кейін басталады.

XVI-XVII ғасырлардағы Орал-Еділ бойы жазба ескерткіштері тілінде башқұрт, татар тілдеріне ортақ байлықты көрсететін дәстүрлі және жаңа элементтер фонетикада да, морфологияда да жиі қолданылады: барыс септігі (дательно-направительный падеж) *-а/-ә* және *-га/-гә*, табыс септігі (винительный падеж) *-ы/-и* және *-ны/-ни*, шығыс септігі *-дын/-дин* және *-дан/дән*, есімше *-мыш/-меи*, *-дук*, және *-ган/-гән*, *-гучы* және *-учы*, көсемше *-йу/-йү* және *-уб/-үб* және т.б. Жазба ескерткіштердің лексикалық қоры негізінен жергілікті тілдік бірліктерден қалыптасқан. Башқұрттардың тарихи жазба ескерткіштерінде *с~с*, *х*, *п~б*, *ч~с* дауыссыз дыбыс сәйкестіктері көрініс табады, бұнда екінші кезектегі дыбыстар башқұрт халықтық-ауызекі тілінің сипатын білдіреді.

Башқұрт әдеби тілінің тарихында XIX және XX ғасыр басындағы кезең өте күрделі және шешуші мерзім еді. Ол екі үлкен дәуірді байланыстырады (ұлтқа дейінгі және ұлттық) да, өзі іштей үш бөлеске бөлінеді: а) XIX ғасырдың бірінші жартысы, ә) XIX ғасырдың екінші жартысы және б) XX ғасыр басы (1920 жылдарға дейін).

XIX ғасырдың аяғында және XX ғасырдың басында башқұрт халқының баспа өнімдері Орал-Еділ бойы «түркі» тілі дәстүрінен түгел ажырай қоймаған және башқұрт тілінің әсеріне ұшыраған татар тілінде басылып тұрды. Башқұрт әдеби тілі ұлттың қалыптасу тұсында тірі халықтық-ауызекі тілдің және ауыз әдебиетінің (устно-поэтической речи) әсерінен дамудың жаңа сатысына көтеріледі: диалектілер негізінде түгел жаңару болып, тілдік тұлғалар тұрақтана бастайды. Ескі жүйелер жаңа жүйелермен ауыстырылып қана қоймайды, олар өз кезегінде логикалық дамудың тамыры да болып қызмет атқарады. Бұл тұрғыда қазіргі башқұрт әдеби тілі және оның құрылымы тарихи дамудың нәтижесі. Қорыта айтқанда, башқұрт әдеби тілі өз бойына Орал-Еділ бойы түркі жазба әдеби тілін, башқұрт халықтық-ауызекі тілін (диалектілер мен говорлар) және башқұрт фольклорының тілін сіңірген жаңа сипаттағы түркілік әдеби тілдердің бірі.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы әдеби тілдің дамуы сол тұстағы саяси-әлеуметтік үдерістермен тығыз байланысты. XIX ғасырдың бірінші жартысында башқұрт қоғамында патриархалдық рулық қоғам үстемдік еткенмен, буржуазиялық қатынастар да дами бастады. Жартылай көшпенді тұрмыстан отырықшылыққа өту үдерісі жанданды. Орыс патша үкіметінің отарлау саясаты күннен-күнге күшейді. Дегенмен өлкеде орыс білім ошақтары ашылуының жақсы тұстары да болды. Башқұрттардың Ресейдің орталық қалаларында оқуы ел ішінде ағартушылық идеяны өрістетті. Ұлттық интеллигенция қалыптаса бастады. Осы кезеңдегі тілдік жағдаяттың да өзіндік сыры бар. Біріншіден, тілдік жағдаят дегеніміз – тілдік қоғам мүшелерінің бір-бірімен қарым-қатынасқа түсетін тілінің тілдік құрылымдары мен тұлғаларының өмір сүруі. Тілдік қоғам болса тілдік тұтастықта өмір сүреді. Ал башқұрттар өзара тілдік қарым-қатынаста мынадай тілдік құрылымдарды қолданды: 1) көптеген говорлар мен диалектілерді бойына сақтаған башқұрт халықтық-ауызекі тілі (мамандар башқұрт тілінде үш диалекті бар деп көрсетеді: оңтүстік, шығыс және батыс немесе солтүстік-батыс) [14; 15; 16; 17]; 2) жоғарыда көрсетілген диалектілердің негізгі белгілерін бойына сіңіре отырып, тілдің диалекті үсті варианты ретінде көрініс тапқан башқұрт фольклорының тілі және 3) Орал-Еділ бойы түркі жазба әдеби тілі. Сонымен қатар, сауатты башқұрттардың арасында араб-парсы және орыс тілін жетік білетін адамдар болды. Мұсылман

медреселерінде діни білім араб тілінде, ал кейбір пәндер түрік және парсы тілінде болды. «Түркі» тілі ауызекі сөйлесу құралы болып қызмет атқармады. Негізінен, кітаби әдеби тіл, кеңсе жазба тілі, ресми іс қағаздар тілі болғанымен, оның қолданылу аясы шектеулі еді.

Башқұрт әдеби тілі тарихында XIX ғасырдың бірінші жартысындағы кезеңнің сипатына қарасақ, бір жағынан бұрынғы тамырлармен тығыз байланыста болып, екінші жағынан халықтық негіздегі әдеби тілге жақындай түскенін байқаймыз. Орал-Еділ бойы дәстүрлі әдеби түркі тілі алғашқы да ескі грамматикалық құрылымдарға, араб-парсы элементтеріне толы болды. Егер ерте кезеңдерде жазба әдеби тілдің, халықтық ауызекі және ауызша әдеби тілдің араласуы, синтезделуі әлсіз болса, ал XIX ғасырда нормалану үдерісі басталып, әдеби тілдің демократиялануы белең алды. Өйткені Орал-Еділ бойы түркі жазба әдеби тілінің мазмұны мен тұлғасы қоғамның жаңа талаптарына сәйкес келмеді. Әдеби тілді тірі ауызекі тілмен және фольклор тілімен жақындастыру Башқұртстандағы ағартушылық қозғалыспен тығыз байланыста өрбіді.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдеби тілдің дамуы саяси жағдайлармен тығыз байланыста өрбіді. XIX ғасырдың 50 жылдарының соңында Ресейдің феодалдық-крепостнойлық құрылысы терең әлеуметтік-экономикалық дағдарысқа ұшырады. Ел төңкеріс жағдайында болғандықтан, патша үкіметі 1861 жылы крепостнойлық заңды жойды, 1865 жылы әкімшілік-территориялық шектеу (кантондық жүйе) жойылып, башқұрттар барлық Ресей халықтарымен тең дәрежеде еркін село тұрғындары ретінде құқық алды. Ресейдегі крепостнойлық правоның және әскери-феодалдық басқарудың жойылуы башқұрт халқына көп жеңілдік әкеле қоймады. Дегенмен өзіндік әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси ықпалымен прогрессивті мәні болды. Башқұрт мәдениетінің дамуында демократиялық қозғалыстар туды. Алдыңғы қатарлы башқұрт және татар интеллигенциясы мектептерге реформа жасауға және сауда, өндіріс, ағарту саласына заманауи кадр дайындауға мүдделі болды. Олардың күшімен діни-схоластикалық медреселерге қарсы жаңа әдістерге негізделген мұсылман мектептерінің жүйесі ашыла бастады.

XIX ғасырдың соңғы ширегінде бір-біріне қарсы қоғамдық екі ағым пайда болды: жадидизм (джадид. *араб.* - жаңа) және қадимизм (қадим. *араб.* - ескі). Орал-Еділ бойы жағдайында жадидизм демократиялық ниеттегі күштердің қадимизмге қарсы бірігуі еді. Олар діни фанатизмге және патриархалдық-феодалдық сарқындыларға қарсы болды. 1905-1907 жылдардағы буржуазиялық-демократиялық революцияға дейін жадидизм Башкирия мен Татариядағы прогрессивті қозғалыс болып қала берді. Жадидизм бағытындағы мектептерін-

де башқұрттар мен татарларға түсінікті түркі тілінде жазылған оқу құралдары енгізілді, діни пәндермен қатар математика, тарих, география, астрономия, жаратылыстану, орыс тілі т.б. пәндер оқытыла бастады. Башқұрт, татар және басқа да Ресей халықтарының арасында жадидизм бағытындағы Уфа қаласындағы «Гусмания», «Ғалия», Орынбордағы «Хусаиния», Троицкідегі «Расулия» медреселерінің беделі зор болды. Бұл медреселер ағартушылық идея таратуда рөлі зор болғанымен, бұл медреселер шын мәніндегі дүнияуи (светский) білім ошағы бола алмады [18, 72 б.].

XIX ғасырдың 70-жылдарының басында Уфа губерниясында – 74, ал Орынбор губерниясында 9 медресе болды [19, 58 б.; 20, 60-71 бб.]. Орыс-башқұрт мектептері көбейді, мектеп, медреселерде орыс сыныптары ашыла бастады. 1897 жылғы Ресей империясының халық санағының нәтижесі бойынша башқұрттардың 17,5 пайызы түркі тілінде және 0,58 пайызы орыс тілінде сауатты болды.

Алдыңғы қатарлы орыс мәдениеті, сол арқылы әлемдік мәдениетке жақындау екі бағытта жүрді. Біріншіден, башқұрттардың өздері алдыңғы қатарлы мәдениет пен білімге құштарлық танытты. Башқұрт ағартушыларының барлығы орыс білім ошақтары мен жадидизм бағытындағы мектептерде терең білім алды. Олардың ішінде ең көрнектілері Мухаметсалим Уметбаев (1841-1907) және Мифтахетдин Ақмулла (1831-1895). М.Уметбаев орыс ағартушылық және ғылыми ойларын бойына сіңіріп, орыс мәдениетіне сүйене отырып, өз ұлтына қызмет етті. Ал М.Ақмулла «орыс әсерін жанама түрде сіңірсе де», башқұрттың көрнекті ақыны, ағартушысы болды. Ақын өз шығармаларын башқұрт, татар, қазақ тілдерінде жазғанын, үш халыққа ортақ тұлға екенін мақтана айта аламыз. Екіншіден, башқұрт халқының әдеби, мәдени дәстүрін, тарихын, тілін, тұрмысын, психологиясын зерттеуде алдыңғы қатарлы орыс интеллигенциясы, ғалым-өлкетанушылар көп еңбек сіңірді (Р.Г.Игнатьев, В.С.Юматов, М.В.Лоссиевский, С.Г.Рыбаков және т.б.).

XIX ғасырдың екінші жартысында башқұрттардың тілдік қарым-қатынасында мынадай дербес тілдік құрылымдар қызмет етеді: 1) жалпыхалықтық башқұрт ауызекі тілі (аймақтық диалектілерімен және говорларымен); 2) башқұрт ауызша әдеби тілі; 3) Орал-Еділ бойы «түркі» тілі. «Түркі» тілінде медресе және мектептерде дәріс оқылды, ресми іс қағаздары жүргізілді, көркем шығармалар, тарихи, географиялық, діни және дүнияуи трактаттар жазылды. Сонымен қатар араб, парсы және татар тілдері оқытылды. Бірақ медреседе башқұрт тілі оқытылмады.

Дәстүрлі кітаби тілдік құралдардан бой тарту және башқұрт, татар халықтық-ауызекі тілінің элементтерін қолдану негізінде башқұрт ағартушылық әдебиетіндегі түркі жазба әдеби тілі қайта қалыптасты.

Оның бойында екі басты үрдіс, яғни дәстүрлі әдеби және халықтық фольклор тоғысты. Осы кезеңде татар, оған қоса башқұрт интеллигенциясының «түркі» тілінен гөрі башқұрттарға түсінікті татар жазба әдеби тілінің (араб жазуына негізделген) қазіргі заманғы түрін қалыптастыруға ұмтылысы күшейді.

Қазан төңкерісіне дейінгі башқұрттардың әдеби тілін демократизациялау Мифтахетдин Ақмолланың шығармаларынан көрінді. Башқұрт халқының XIX ғасырдағы ағартушы ақыны, шешенінің шығармашылығында халықтық ауызша және жазба дәстүр араласып жаңаша сипат алды. А.Х.Вильдановтың айтуынша, «поэзия Мифтахетдина Ақмуллы, своеобразного поэта-просветителя второй половины XIX в. Выросла на благотворной почве богатых устно-поэтических традиций башкирского и казахского народов» [18, 254 б.]. М.Ақмолла тамаша ұлттық-әдеби шығармалар тудырды.

Осы кезеңдегі башқұрттың көрнекті ағартушы, көсемсөзші, жазушысы, аудармашысы, ғалым, қоғам қайраткері М.Уметбаев шығармашылығында М.Ақмолла дәстүрі жалғасын тапты. Оның еңбектерінде туған халқының ауыз әдебиеті мен шығыс және түркі халықтарының классикалық әдебиеті, алдыңғы қатарлы орыс және Батыс Еуропа мәдениеті сабақтастырылды. М.Уметбаев шығармашылығы башқұрт әдеби тілі тарихындағы маңызды кезең. Оның шығармашылық еңбегінің арқасында башқұрт халықтық-ауызекі сөйлеу тілі мен фольклор тілі негізінде функционалдық стильдердің (публицистика, көркем әдеби және ғылыми) салалары айқындала бастады.

Сонымен XIX ғасырдың екінші жартысындағы башқұрт ағартушылық әдебиетінің дамуы башқұрт әдеби тілі тарихындағы шешуші кезең болды. Бұл құбылыс тек көркем әдебиет қана емес, басқа да жанрларда айқын байқалды. Бұл кезеңде жазба әдеби тілі көптеген көне элементтерден арылды, кітаби тілдік элементтермен араласа келіп, башқұрт және татар тілі төркініне сүйенілген халықтық негізі бекітілді. Біртұтас әдеби тіл шеңберінде көптеген функционалдық стильдер (публицистикалық, көркем әдеби, ғылыми) қалыптасты.

XX ғасыр басындағы әдеби тілдің дамуына жаңа мүмкіндіктер туындады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында патшалық Ресей империализм дәуіріне аяқ басты. Башкирия экономикалық даму үдерісінде Ресейдің жартылай отар елі жағдайында болды. Башқұрттардың жерін заңсыз иемдену орыстар тарапынан жалғасып жатты. Осы ғасырдың басында башқұрт елді мекендерінде ұсақ буржуазия қалыптасып, капиталистік қатынастар дами бастаған еді. Қазан социалистік төңкерісі тұсында башқұрттар буржуазиялық ұлт ретінде қалыптасып қалған болатын.

XIX аяғы - XX ғасыр басында мешіттер мен мұсылман мектептері кең етек жайды. М.В. Лоссиевский былай деп жазды: «Эти медресе и мектебе рассеяны повсюду, где есть башкирское или татарское население; редкая деревня не имеет своей мечети, а где мечеть, значить – там есть мулла, там и мектебе и медресе» [21, 13 б.]. 1914 жылғы мәлімет бойынша Уфа губерниясында 1579, Оренбургте 436 мектеп болған. Башқұртстандағы мектептер мен медресе тек діни қызметкерлер ғана емес, дунияуи білімді кадрлар дайындады. Мәселен, «Ғалия» медресесін башқұрт пен татардың көптеген жазушылары мен журналистері бітірді. Олар: М.Ғафури, Г.Ибрагимов, Ш.Бабич, З.Ермеки, И.Башмаков, Х.Туфан, Б.Ишемгулов, Х.Карим т.б.

XX ғасыр басында башқұрт тілі отбасы мен қоғамдағы қарым-қатынас үшін халықтық ауызекі тіл ретінде өмір сүрді. Оның тілдік құрамында көптеген говорлармен қатар, үш негізгі диалект болды: қазіргі таңда Башқұртстанның шығыс, оңтүстік-шығыс, солтүстік-шығыс аймағын, Челябинск және Курган облыстарын қамтитын *шығыс* диалектісі (немесе: таулы, кувакандық) [15]; оңтүстік және орталық башқұрттардың халықтық ауызекі тіліне неізделген *оңтүстік* диалектісі (немесе: қырлық, далалық, юрматиндік) [16, 6 б.], татар тілінің говорларымен, сондай-ақ фин-угор тілдерімен үнемі тығыз қарым-қатынаста тұрған Башқұртстанның батыс және солтүстік-батыс аудандарына таралған *солтүстік-батыс* диалектісі [14; 3; 17]. Шығыс және оңтүстік диалектілері қазіргі башқұрт ұлттық әдеби тілінің қалыптасуына негіз болды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында аударма діни әдебиетте, оқулықтар мен оқу құралдарында башқұрттың халықтық ауызекі тілі (әсіресе шығыс және оңтүстік диалектілердің говорлары) белсенді қолданыла бастады. В.В.Катаринскийдің бірінші «Башқұртша-орысша сөздігі» (Оренбург, 1899) башқұрт тілі лексикасының ұлттық негізін қалауда зор рөл атқарды. Башқұрт поэтикалық фольклорының тілі халықтық ауызша тіл ретінде өмір сүрді және диалектіаралық сипатта болды. Оның тілдік құралы дәстүрлі сипатта өрбіді, яғни қалыпты стандарттар және жалпы формулалар, модельдер, тұрақты эпитеттер мен теңеулер, фразеологизмдер, стилистикалық фигуралар және т.б. көркемдегіш құралдарға толы болды. Бірақ ауызекі тұрмыстық формада қалып, стилистикалық дараланбағандықтан ол әдеби тіл қызметін атқара алмады, бірақ әдеби тілдің қалыптасуы мен дамуының бір қайнар көзі болды. Осы кезеңде қазіргі башқұрт тілінің жазуын қалыптастыруға алғашқы әрекеттер жасала бастайды және оның фонематикалық құрылысын орыс графикасына және қолданыстағы араб жазуына икемдеу де қолға алынады. Башқұрт ақын, жазушыларының бір тобы өз шығармаларын араб жазуы негізіндегі башқұрт тілінде жариялай бастайды. Олар: С.Якшыгулов,

Х.Габитов, З.Уммати, М.Сагди, Бахтияр Бахтигарейұлы, Г.Киикбаев, Ш.Аминев, Ш.Бабич және т.б.

XX ғасыр басында әдеби тіл ретінде башқұрттанған Орал-Еділ бойы «түркі» тілі қолданыла бастады, бірақ баспаның ресми тілі ретінде татар әдеби тілі қызмет етті. «Түркі» тілінің ерекшелігі башқұрт шежірелерінде, ресми құжаттарда, мунаджаттар мен кейбір бәйтерде, жеке хаттарда көрініс тапты. Көптеген башқұрт ақын, жазушылары өз шығармаларын «түркі» тілінде шығарды, бірақ башқұрт тілінің ықпалынан алыс кетпеген татар тілінде бастырды. Татар жазба тілі «түркі» сияқты башқұрт тілінің фонтикалық ерекшелігін толық бермесе де, XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында башқұрт интеллигенциясының ортасына кедергісіз кірді. Сол кезеңдегі суфизм жазушыларының арабтанған «түркі» тілінен гөрі татар әдеби тілі құрылымы жағынан башқұрт тіліне жақын болатын. Башқұртстан жағдайында ол башқұрт халықтық ауызекі тілі мен фольклор тілінің ықпалына ұшырады.

Башқұрт жазба әдебиеті XX ғасыр басында тақырыптық және проблематика жағынан ұлттық сипатта болды. Әдебиетте ұлттың болашақтағы тағдыры өзекті мәселе етіліп қойылды, экономикалық жағдай, жерден айырылу зардаптары сөз болды. Башқұрт жазушылары тарапынан ақиқатты суреттеу орын алған XX ғасыр басында башқұрт прозасы мен драматургиясы қалыптаса бастады. Олардың бойынан шығыстың бай дәстүрі, орыс және татар әдебиетінің, сонымен қатар башқұрт фольклорының әсері айқын көрінді.

Башқұрт жазуы өзінің тарихында үш графиканы пайдаланды. Көне түркілер заманындағы руна жазуын айтпағанның өзінде, XIII ғасырдан XX ғасырдың 20-жылдарына дейін араб графикасын, ал 1930 жылдан 1940 жылға дейін латын жазуын, ал 1941 жылдан кириллицаны қолданып келді. Араб-башқұрт жазуының орнына орыс әліпбиін қолдану XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында орыс ғалымдары мен башқұрттың ұлттық интеллигенциясы тарапынан ұсынылған еді. Р.Г.Игнатъев (1829-1886), В.В.Катаринский (1846-1902), А.Г.Бессонов (1848-1918), М.В.Лоссиевский (1850-1884), С.Г. Рыбаков (1867-1926), М.А.Кулаев (1873-1958) сияқты ғалымдар башқұрт халық шығармашылығының үлгілерін жинаған кездерінде орыс графикасын пайдаланған болатын. Осы уақытта олардың башқұрт халықтық ауызекі тіліне қазығушылықтары артады. Орыс жазуы негізінде башқұрт әліпбиін жасау қажеттілігі туды. Башқұрттар үшін бірінші әліпби кітабы 1892 жылы Орынборда басылды (авторы көрсетілмеген). Оның екінші басылымы 1898 жылы жарық көрді, үшінші басылымы 1908 жылы жарыққа шықты [22, 9 б.; 22, 214 б.]. Профессорлар Н.К.Дмитриев және Дж.Г.Киекбаев бірінші әліпбидің авторы башқұрт лексикографиясының пионері В.В.Катаринский жазған деп

тұжырымдайды. Бұл пікірді ғылыми қауым бірауыздан қолдады. 1907 жылы Қазанда екінші әліпби «Буквар для башкир» басылды, оның авторы А.Г.Бессонов (1848-1918). Ол башқұрт әліпбиі үшін 41 орыс графикасын қолданды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында башқұрт диалектілерін зерттеумен Қазан университетінің профессоры Н.Ф.Катанов (1862-1922) айналысты. Ол Уфа губерниясының Белебеевский және Мензелинский уездерінде екі рет диалектикалық экспедицияға қатысты. Оның «Азбука для башкирского языка» оқу құралы өте маңызды. Онда башқұрт әліпбиі 33 орыс графикасымен берілген. Башқұрт тілінің өзіндік дыбыстарын белгілеу үшін әріп үсті нүктелер қойылған.

Көп ұлтты Ресейде XIX ғасырдың екінші жартысында тіл мәселесі ең өткір проблеманың бірі болса да, XX ғасыр басына дейін аз ұлттардың ана тілдерінің мәртебесі заңнамалық негізде де немесе басқа да мемлекеттік құжаттармен бекітілген емес. 1903 жылы Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясының II съезінде «Ресейдегі аз ұлттар мен ұлыстардың ана тілін барлық қоғамдық және мемлекеттік мекемелерде мемлекеттік орыс тілімен тең дәрежеде қолдану» туралы бағдарлама қабылдады. Дегенмен Қазан төңкерісінен кейін Ресей халықтарының ана тілін дамытуға жағдай туындайды. Кеңес үкіметінің алғашқы құжаты «Ресей халықтарының құқық Декларациясы» болды. Бұл құжатта ұлттық-діни басымдықтар мен шектеулердің алынып тасталу мәселесі көтерілді.

Башқұрт тілінің мәртебесі бірінші рет Орынбор қаласында 1917 жылы 8-20 желтоқсанда өткен III Бүкілбашқұрттық құрылтайда (Всебашкирском учредительном курултае) қаралды.

Башқұрт тілі 1918 жылы қаңтарда Кіші Башкирияны автономды басқару туралы ереже және Кіші Башкирияның автономиялылығы туралы ереженің жобаларында ресми тіл болып жарияланды. Осы құжаттарға сәйкес мемлекеттік билік пен басқару органдарында башқұрт тілін қолдану қарастырылды. Кеңес үкіметінің құрылуымен аймақта башқұрт тілінің мәртебесі туралы мәселе бірнеше рет қарастырылды және Бүкіл Башкирияның территориясына башқұрт тілін мемлекеттік тіл ретінде енгізудің жалпы ережесінің жобасы жасалды. 1921 жылы 1-4 маусымдағы II Кеңестердің Бүкілбашқұрттық II съезі башқұрт тілін мемлекеттік тіл деп жариялады және Башқұртстанның территориясында барлық оқу орындарында міндетті түрде оқыту енгізілді.

КСРО ыдырағанға дейін аз халықтардың тілі жөніндегі саясат өзгермелі болды, шындығында, ұлттық тілдер ұлы орыс тілінің көлеңкесінде қалды. XX ғасырдың 90 жылдары Кеңес үкіметінің іргесі шайқалды, демократиялық қозғалыстар жанданды, Ресей халықтарының тіл-

дерінің дамуы мен оқытылу мәселесі жаңаша қарау қажеттілігі туындады.

Аймақтың көп этносты сипатын ескере отырып, «РСФСР халықтарының тілі туралы» (1991 жыл, 25 қыркүйек) заң мен Башқұрт Республикасының тәуелсіздігі туралы Декларация негізінде 1999 жылы 15 ақпанда «Башқұртсан Республикасы халықтарының тілдері туралы» заң қабылданды. Осы заң бойынша Башқұртсан Республикасында екі мемлекеттік тіл: орыс және башқұрт тілі болып саналады. Бұл тілдердің мәртебесі Республика Конституциясымен бекітілген. Мемлекеттік тілдерімен қатар кейбір ұлттардың жиі қоныстанған елді мекендерде татар, чуваш, марий, удмурт, мордва, украин, белорус, латыш және т.б. тілдер қолданылады.

«Башқұртстан Республикасы халықтарының тілдері туралы» заңның орындалуы үшін 1999 жылы 31 желтоқсанда Башқұртстан Республикасы Министрлер кабинетінің Қарарымен (постановление) «2000-2005 жылдарда Башқұртстан Республикасы халықтары тілдерін сақтау, зерттеу және дамытуға арналған мемлекеттік бағдарлама» бекітілді. Кейінгі уақыттарда бұл аса маңызды бағдарлама екі мәрте 2006-2010 жылдарға және 2012-2016 жылдарға қайта бекітілді.

Башқұрт тілі – башқұрттардың ана тілі. Түркі тілдерінің қыпшақ тобына, оның ішінде қыпшақ-бұлғар тобына жатады. Әлемде 1,2 млн башқұрт тілінде сөйлейтін халық бар. 2010 жылғы Бүкілресейлік санақ бойынша 1152404 адам башқұрт тілін біледі. Оның ішінде 977484 башқұрт, 131950 татар, 20258 орыс, 6276 чуваш, 3211 марий, 1935 қазақ, 1630 удмурт, 1279 өзбек және 8367 басқа ұлт өкілдері бар.

Башқұрт (*башқорт*; этникалық топтары: *айли, барын, бурзян, дуван, қатай, қыпшақ, кошсо, кувакан, салгут /халют, сарт, табин, там 'ян, тунгаур, тюбелес т.б.) - түркі тілдері қыпшақ тобы қыпшақ-бұлғар топшасының тілі.*

Ерекшеліктері: фонетикасы бойынша: *ä/ə* дауыстысының болуы (*äläm* «әләм/әлем», *йәй* «жаз», *йәш* «жас»); өзге түркі тілдеріндегі *e, u, y, ø* дыбыстарының орнына *и, е, ө, ү* дыбыстарының жұмсалуды: *биш* «бес», *белем* «білім», *көн* «күн», *күк* «көк»; *с* дыбысының орнына көмей (фарингал) *h* -ның жұмсалуды: *Һоньғы* «соңғы», *қыh* «қыз»; *ш* орнына *с* дыбысының жұмсалуды: *саньғы* «шаңғы»; *д* орнында тіс аралық *з* жұмсалуды: *барзынь* «бардың», *өйз а* «үйде».

Морфологиясындағы ерекшеліктері: *едикөмекшіетістігінетүрінде* жұмсалады: *барһаине* «барса еді»; нақөткен шақаффиксі-*зы* болымсыздық аффиксінен кейін *-ны* формасында қолданылады: *тапманым* «таппадым»;

міндеттілік/тиістілік (долженствовательное накл.) райының *-аһы бар* формасының қолданылуы: *бараһым бар* «баруым керек / бара-

рым бар / баруға тиіспін»; ниет мәнін білдіретін рай түлғасы -*мақсы: бармақсымын* «бармақпын/бармақшымын».

Башқұртстанның тарихында бұл өлкені көптеген тілде сөйлейтін ұлт пен ұлыстар қоныстанды. Қазіргі таңда Башқұртстан Ресей Федерациясының құрамындағы көп ұлтты мемлекет. Негізінен түркі тілдестер, башқұрттар, татарлар, чуваштар көп қоныстанған. Славянтілді ұлттардан орыстар, украиндар, белорустар бар. Ал фин-угор тілдік органы мариийлер, удмурттар, және мордвалар құрайды. Сонымен қатар Башқұртстанда латын және неміс тілінің өкілдері де тұрады. Қазіргі таңда Башқұртстанда мемлекеттік орыс, башқұрт тілдерінен бөлек, татар, мариий, чуваш, удмурт тілдері оқытылады. Бұларда басқа 8 тіл, мордва, украин, белорус, латыш, неміс тілдері дәстүрлі мектептерде пән ретінде оқытылса, ал армян, еврей, және поляк тілдері жексенбілік мектептерде оқытылады. Барлығы Республикада 14 тілоқу тілі болып саналады. Ресей Федерациясының президенті В.Путин жұмыс бабымен келген бір сапарында былай деді: «В Башкортостане, как в капле воды, отражается вся Россия с её многообразием культур, религий и национальностей». Дегенмен башқұрттардың ана тілін сақтау, оны дамыту ең өзекті мәселенің бірі болып қалып отыр. 2009 жылы ЮНЕСКО тарапынан жарияланған «Атлас языков мира, находящихся в опасности» атты кітапқа башқұрт тілі еніп, «уязвимый» (осал, әлсіз) мәртебесін алды.

2010 жылы Башқұртстан мұғалімдерінің X съезінде Республиканың экс-президенті Муртаза Рахимов Башқұртстандағы білім беру ісінің дамуы мен бүгінгі жай-күйін айта келіп, ана тіл мәселесіне де тоқталды: «Не жағдай болса да біздің білім беру жүйесінің 14 ана тілі оқытылып жүрген өзіндік ерекшелігін сақтауымыз керек. Мектеп оқушыларының үштен бір бөлігі орыс емес ұлт өкілдері ретінде ана тілін оқиды. Қалалалар мен аудан орталықтарында ұлттық гимназиялар мен лицейлерді сақтауымыз қажет және ана тілде сабақ беретін мұғалімдерді дайындау жүйесін жетілдіруіміз және дамытуымыз керек. Ана тілі – рухани құндылықтармен, өркениет, мәдениетпен, ата-баба жерімен адамдарды байланыстыратын ғажайып құбылыс. Тілдің құруымен түгел этностардың құрып кеткенін біз тарихтан жақсы білеміз. Ана тілі баланың сәби кезінен, балабақшадан, одан кейін бастауыш сыныптардан міндетті оқытуды енгізуіміз керек. Балалар осындай жастарында тез үйренеді және ана тілі арқылы өз халқының дәстүрін, мінезін, жанын, әлемнің бейнесін оңай таниды, тез сіңіреді». Ана тіл – ұлттың негізгі белгісі. А.Байтұрсынов айтқандай: «сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады». Башқұрт халқының тарихына қарасақ, ана тілі талай қиын да күрделі тағдырды бастан кешірді. Заманның тар жол тайғақ кешуінен аман қалған башқұрт тілі – әлемдегі күллі башқұрттарды біріктіретін басты фактор. Дегенмен тіл туралы, олардың қолданылу аясы

туралы пікірталастар аймақтық газет, журналдарда көп жазылып, көтеріліп тұрады. Негізінен, башқұрт тілінің сақталуы мен даму мәселесі көп талқыланатынын байқаймыз. Башқұртстанда көптеген мемлекеттік және коммерциялық мерзімді баспа өнімдері шығып тұрады. Ең көп тарайтын және көп оқылатын «Башкортстан», «Республика Башкортстан», «Вечерная Уфа», «Молодежная газета» орыс және башқұрт тілдерінде шығып тұрады. «Красная заря» және «Умет» татар тілінде шығады. «Агидель», «Бельские просторы», «Ватандаш» «Учитель Башкортстана», «Башкортстан кызы» сияқты қоғамдық-саяси, ғылыми-көпшілік және көркем журналдардың ел ішінде маңызы зор. Ай сайынғы «Ватандаш» журналында тіл және ұлт тарихының өзекті мәселелері үнемі көтеріліп, башқұрт әдеби тілінің әлеуметтік-қоғамдық қызметі, дамуының өзекті мәселелері жан-жақты сөз болады. Баспасөз башқұрт қоғамының айнасы. Мәселен, Карим Ишбаевтың «Башқұрт әдеби тілінің қоғамдық қызметін одан әрі дамытудың міндеттері» атты мақаласында башқұрт әдеби тілінің қазіргі жағдайы терең талданады. Автордың пікірінше, башқұрт тілінің қоғамдық қызметін жандандыру «Башқұртстан Республикасының халықтарының тілдерін дамыту және оқыту, сақтау туралы» Мемлекеттік бағдарламаны және «Башқұртстан Республикасы халықтарының тілдері туралы» заңды жүзеге асыру арқылы ғана жүзеге асады. «Қиындық жоқ – жақсылық істеуге жағдай бар (Трудностей нет – есть условия делать добро)» атты мақалада осы тақырып көтеріледі. Автор Рашида Султангарееваның ойынша, Республика мектептерінде башқұрт тілін мемлекеттік тіл ретінде оқыту – ата-аналардың, жекелеген мұғалімдер мен директорлардың көзқарастарына тәуелді емес. Башқұртстан Республикасының Конституциясына және «Башқұртстан Республикасы халықтарының тілдері туралы» заңға сәйкес башқұрт тілі мектептерде міндетті түрде оқытылуы тиіс. Автор Заңның орындалмауы аймақ тұрғындарының Конституциялық құқығын бұзудың көрінісі деп бағалайды.

Ресей Ғылым академиясының Уфа ғылыми орталығы Тарих, тіл және әдебиет институтының лингвистика және ақпараттық зертхананың меңгерушісі З.Сиразетдинов «Киберкеңістіктегі башқұрт тілі» мақаласында киберкеңістікке енгізілудегі башқұрт тілінің мүмкіндігін және артықшылығын талдайды. Башқұрт тілінде шығатын республикалық газет, журналдардың ғаламтор жүйесінде сайты бар екенін айта келіп, «необходимо содействовать производству и обеспечению доступности всего контента-образовательного, научного, культурного и развлекательного – на разных языках и в различных форматах. Поэтому в республике необходимо дублировать информацию, по крайней мере, сайтов государственных учреждений, на башкирском языке» [24, 128-133 бб.]. Шындығында да, мемлекеттік бағдарлама қабыл-

данғанға дейін башқұрт тілі компьютер кеңістігінен тыс қалған еді. Қазіргі таңда мемлекеттік бағдарламадағы «Ақпараттық технологияларда башқұрт тілін қолдану» бөліміне сәйкес компьютер технологиясындағы башқұрт тілі қызметінің техникалық мәселелері шешілді.

Башқұртстан Республикасында тарихи-саяси және әлеуметтік этникалық проблемалар бары анық. Тарихи жағдайлардың себебінен ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басында жүзден астам ұлт өкілдері өз тағдырын осы елмен байланыстырып, бір шаңырақ астында өмір сүріп жатыр. Көптеген ұлт өкілдері ғасырлар бойы осы елде бейбітшілік пен келісім арқасында қатар өмір сүріп келеді. Қазіргі таңда әркімнің ұлттық мүддесі мен қажеттілігі бар. Башқұртстандағы тілдік жағдайға этномәдени, этносаяси факторлар әсер етіп отырғаны анық. Толерантты этносаралық байланыс титулды этностың, яғни башқұрттардың татар тілін және Ресей Федерациясының мемлекеттік тілін, орыс тілін жақсы игеруінен байқалады. Сонымен қатар башқұрт тілінің ресми салаларда шет қақпай қалуы да жоқ емес.

Орыс тілі мемлекеттік тіл және ана тіл ретінде Башқұртстанда әлеуметтік өмірдің барлық саласында нық тұр. Оны әрбір тұрғын жақсы біледі. Ал екінші мемлекеттік тілдің – башқұрт тілінің жағдайы мектептер мен басқа да оқу орындарында оқытқанына қарамастан, кісі қуанатын жағдайда емес. Дегенмен башқұрт тілінің мемлекеттік мәртебесі оны білу қажеттілігін білдіреді. Соңғы кезде республикада орыстілді мектептер үшін башқұрт тілінің оқу құралдары, оқулықтары, оқу-әдістемелік құралдары шығып жатыр.

Республикада башқұрт тілін мектептерде оқыту мәселесі соңғы кездері дау-дамайдың көзі болып отыр. 2013 жылдың 5 қыркүйегінде жаңа оқу жылында мектептерде башқұрт тілінің қандай деңгейде оқылатынын түсіндірген Башқұртстан Республикасы Білім Министрлігінің ресми жауабы жарияланды. Оның мазмұнына тоқталсақ, 2013 жылдың бірінші қыркүйегінен мектептер екі түрлі білім стандартымен жұмыс жасайды. Біріншіден, 2004 жылы қабылданған ескі стандартпен бүгінде төртінші-он бірінші сыныптар оқып жатыр. Башқұрт тілі мемлекеттік тіл ретінде ұлттық-аймақтық компонент аясында төртінші сыныптан тоғызыншы сыныпқа дейін оқытылады. Оныншы және он бірінші сыныптарда оны оқыту қарастырылмаған. 2011 жылы федералды мемлекеттік білім беру стандарты қабылданған болатын. Бұл стандартпен әзірше бірінші, екінші, үшінші сыныптар оқиды. Жаңа стандартқа сәйкес башқұрт тілі мемлекеттік тіл ретінде мектептің таңдауы бойынша оқытылады. Оқуға сағат білім беру мекемесінің компонентінен бөлінеді. Барлық мектептердің жаңа стандарттарға көшуі 2015 жылы жүзеге асады. Бұл уақыттарда бүгінгі үшінші сыныптағылар негізгі звеноға жетеді (төртінші-тоғызыншы сыныптар). Бұл оқушылардың башқұрт

тілін оқуы не оқымауы мектеп пен ата-аналардың таңдауында қалады.

Башқұртстан Білім министрлігі «жаңа стандарттар кезең-кезеңімен жүзеге асады, сондықтан ескі стандартпен оқып жатқан оқушылар (төртінші-оныншы) жаңа стандартқа орта звенода – оныншы, он бірінші сыныптарда өтеді. Башқұрт тілін олар мемлекеттік тіл ретінде ұлттық-аймақтық компоненті ескі оқу жоспарлары аясында оқиды. Мемлекеттік тілмен қатар, республика балалары башқұрт тілін ана тілі ретінде оқуға мүмкіндік алады. Сол себепті мектеп оқушыларының өздері және ата-аналары таңдайды. Ана тілі бірінші сыныптан оныншы сыныпқа дейін аптасына екі, үш сағат көлемінде оқытылады. «Ана тілі барлық сыныптарда ерікті түрде оқытылуы керек, заң да бұны бекітіп отыр», – деп ата-аналар өз пікірлерін білдіруде. Мектеп басшылығы да, аудандық әкімшіліктің шенеуніктері де ана тілді (башқұрт тілін) оқу жоспарын күштеп қабылдатуға құқы жоқ. Дегенмен кейбір аймақтарда ана тілді (башқұрт тілі) күштеп оқыту байқалады, мұның өзі орыс тілі сағаттарының қысқаруына әкеліп соғып отыр. Сонымен 2013-2014 оқу жылы башқұрт тілі мемлекеттік тіл ретінде барлық төртінші-оныншы сыныптарда аптасына бір, екі сағат көлемінде оқытылады. Ал екінші, үшінші, оныншы және он бірінші сыныптарда оқушылар мен ата-аналардың пікірін ескере отырып, мектептің таңдауы бойынша оқытылады», – деп Білім министрлігі түйіндеді.

Сонымен қатар Башқұрт Республикасындағы түйткілді мәселе татар тілді башқұрттар болып отырғаны шындық. Бұлардың башқұрт тілін, ана тілін оқуға деген құлқы байқалмайды. Батыс башқұрттарының Құрылтайы Башқұртстан орыстары Соборының башқұрт тілін ерікті оқыту керек деген ұсынысын қолдайды. Бұл туралы Батыс башқұрттарының (татар тілділер) құрылтай Кеңесінің төрағасы Ринат Гатауллин баспасөзге берген сұхбатында ашық айтты. Башқұртстан орыстары Соборы «Жалпы білім беретін мектептерде башқұрт тілін ерікті түрде оқыту» жөнінде қаулы қабылдап, республика басшылығына және федералды үкімет органдарына ұсынды. Профессор Ринат Гатауллин «Всецело поддерживая Обращение Собора, отмечаем, что сложившаяся в последнее десятилетие в Башкирии языковая политика ставит в разряд второсортных граждан не только русских, все русскоязычное население, татар и другие народы, но также и значительную часть самих башкир», – деп қорытты. «Ресми башқұрт тілін басқа тілдің өкілдеріне күштеп оқыту өнімсіз әрекет екенін көрсетті. Мектептерде оқушылар башқұрт тілін үйренуге қызықпайды, бұл – оқушының

уақытын, күшін текке сарқып, бюджет ақшасын босқа шашу»,– деп Батыс башқұрттарының көсемі өз ойын айтты.

Қоғамдық ұйым «Башқұртстан Қоғамдық палатасы» да башқұрт тілін және басқа да ана тілдерді оқыту мәселесіне өз пікірін білдірді. БҚП төрағасы Рамиль Бигнов: «Республикада келісімге келу үшін мемлекеттік органдарды қоса отырып, барлық мүдделі жақтардың қатысуымен тіл мәселесін ашық талдауымыз керек. Басқа тілді адамдардың құқығына еш нұқсан келтірместен, әркім өз ана тілін қорғауға міндетті. Бұл – әмбебап ереже. Сонымен қатар республикада екі мемлекеттік тіл: орыс және башқұрт тілі екені даусыз. Қай тілді қолдану немесе қолданбау қажеттіліктен туындайды. Ал ана тілді сақтау бірінші кезекте отбасына тиесілі. Жауапкершіліктің бәрін мемлекетке аудару дұрыс емес»,– деп пікірін білдірді.

Қазіргі Башқұртстан зиялы қауымын ортақ бірлікке шақырған қоғамдық пікірлер де бар. Мәселен, «тілдік орта» деген түсінік бар. Егер сіз тұрғындардың 90 пайызы бір тілде сөйлейтін жерде тұрсаңыз, онда сол тілді игеруге мәжбүрсіз. «Тілді игеруге қажеттілік» деген түсінік тұрғысынан келетін болсақ, интернет тілі, халықаралық тіл ағылшын тілін үйренеміз. «Мемлекеттік тілдерді игеру қажеттілігі» деген түсінік бар. Бірақ ол адамның өз тандауынан туындауы керек. Әсіресе мемлекеттік органдарда жұмыс жасап, әртүрлі деңгейдегі депутат болғысы келетін адамдар сол территориядағы тұрғындардың тілінде сөйлеп, қызметтік міндетін атқаруы қажет. Әртүрлі тілдердің өмір сүруі мен дамуына әмбебап принциптер мен ережелер бар. Башқұртстан тұрғындары тілдер мәртебесі туралы аяқсыз пікірталастарды тоқтатып, мемлекеттің дамуы үшін ортақ мәмілеге келуі қажет».

Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің асыл бір бұтағы – башқұрт тілі тағдырдың тар жол тайғақ кешулерінен аман өтіп, кемелденген әдеби тіл болып қалыптасты. Әлем әдебиетіне небір жауһар дүниелер қосты. Мемлекеттік мәртебесі де бекітілді. Бірақ башқұрт тілі үшін, ана тілі үшін күрес әлі аяқталған жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бизақов С. Түбі бір түркілер. – Алматы, 2000.
2. Қысқаша әдеби энциклопедия. – Москва, 1961. Т.І
3. Юлдашев А.А. Башкирский язык // Младописьменные языки народов СССР. – М.-Л., 1959.
4. Киекбаева Дж.Г. Основы исторической грамматики урало-алтайских языков. – Уфа: Китап, 1996.
5. Киекбаева Дж.Г. Программа курса «Историческая грамматика башкирского и татарского языков». – Уфа, 1967.

6. Ахмеров К.З. К вопросу о характере и лексическом составе ранних письменных памятников Башкирии // Башкирская лексика: Тематический сборник. – Уфа, 1966.

7. Псянчин В.Ш. История формирования башкирского письменного литературного языка: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Казань, 1965

8. Харисов А.И. Литературное наследие башкирского народа (XVIII-XIX вв.). – Уфа, 1973(a).

9. Тенишев Э.Р. Языки древне- и среднетюркских памятников в функциональном аспекте // Вопросы языкознания. 1979. №2.

10. Тенишев Э.Р. Принципы составления исторических грамматик и историй литературных тюркских языков // Советская тюркология. 1988. №1

11. Хусаинов Г.Б. Тюркоязычные литературы Урало-Поволжья в XI-XVIII вв. как единая система // Литературное наследие народов Урало-Поволжья и современность / БФ АН СССР. – Уфа, 1980.

12. Тенишев Э.Р. О языке поэмы Кул Гали «Кысса-и Юсуф» // *Turcologica*. – Л., 1986.

13. Халикова Р.Х. Язык поэмы «Кысса-и Йусуф» Кул Гали // Поэма «Кысса-и Йусуф» Кул Гали. Проблематика, поэтика, язык произведения/ БНЦ УрО АН СССР. – Уфа, 1988.

14. Баишев Т.Г. Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку / Под ред. чл.-корр. АН СССР проф. Н.К. Дмитриева. – М.: Наука, 1955.

15. Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. – М.: Наука, 1976.

16. Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. – М.: Наука, 1979.

17. Миржанова С.Ф. Северо-западный диалект башкирского языка (Формирование, современное состояние). – Уфа, 1990.

18. Вильданов А.Х., Кунафин Г.С. Башкирские просветители-демократы XIX века. – М.: Наука, 1981.

19. Фархшатов М.Н. Народное образование в Башкирии в пореформенный период – 60-90-е годы XIX в. – М.: Наука, 1994.

20. Юнусова А.Б. Ислам в Башкортостане. – Уфа, 1999.

21. Лоссиевский М.В. Кое-что о Башкирии и башкирах. – Уфа, 1903.

22. Башкирское языкознание: Указатель литературы. – Уфа: Башк. кн. изд-во, 1980.

23. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: Дооктябрьский период. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ие, 1972. – 990 с.

24. Сиразетдинов З. Башкирский язык в киберпространстве // Ватандаш. - 2012. - №1. – С.128-133.

Гагауыз әдеби тілі

Асқаров Нұрлан,

филология ғылымдарының кандидаты

Гагауыз тілі (гагауз. *gagauz dili, gagauzça*) – гагауыз халқының тілі, түркі тілдерінің оғыз тобына жатады. Гагауыз тілі түрік, түрікмен және әзірбайжан тілдеріне барынша жақын. 2012 жылы ЮНЕСКО гагауыз тілін жоғалып бара жатқан тілдер қатарына қосты [1].

Гагауыз тілі Молдавияда (Гагаузия), Украинаның Одесса облысында, сондай-ақ Қазақстан мен Өзбекстанның кейбір аумақтарында таралған. Гагауыз тілінде сөйлеушілердің саны – 160 мыңнан астам адамды құрайды. Мысалы, Молдавияда 2004 жылы өткен санақ қорытындысы бойынша гагауыздар республика халқының 4,4% пайызын құрап, 147,5 мың адам болған. Оның ішінде Гагаузияда 127,8 мың адам тұрған. Молдавия гагауыздарының 92,3 % - өз ана тілі ретінде гагауыз тілін, ал 5,8 % - орыс тілін көрсеткен. 1,9 % - басқа тілдерді (молдаван және украин) атаған. Одесса облысында 27,6 мың гагауыз мекендейді (2001 жылғы санақ). Мұнда гагауыз тілінің қолданылуы өте төмен деңгейде.

Украина гагауыздарының басым бөлігі орыс және украин тілдерін қолданады. Гагауыздардың шағын бөлігі Балқан түбегінде – Грекия мен Болгарияда да мекендеп жатыр. Болгариядағы гагауыздардың жас отбасылары өздерін болгарлармыз деп таниды [2]. Гагауыз тілінде гаджалдар (гагауыз мұсылмандар) да сөйлейді. Балқан түбегіндегі олардың саны нақты емес, мөлшермен 31 000 адам шамасында.

Гагаузияда гагауыз тілінің екі негізгі диалектісі – чадырлунг-комрат (орталық) және вулканештік (оңтүстік) диалектілері бар. Сонымен бірге аралас және ауыспалы говорлары да кездеседі. Балқан түбегінде диалектілер саны мол әрі әралуан. Бұл гагауыздар мен гаджалдардың әртүрлі елдерде өмір сүруіне байланысты болса керек. Бұлар македон, болгар және түрік диалектілері болып бөлінеді. Өз кезегінде олар өз ішінде говорларға жіктеледі.

Гагауыз тілі түркі тілдерінің оғыз тобына жатады. Бұл тіл печенег, оғыз, құман тілдерінен шығуы мүмкін деген болжам бар. Гагауыздардың тарихын, этнографиясы мен фольклорын зерттеген кезде бұған қосымша айғақтар табылады.

Бүгінгі күнге дейін гагауыз халқының тұжырымдалған тарихы болған емес. Әртүрлі саяси күштердің ықпалына қарай, әр кезеңде олардың шығу тегі туралы болжамдар (гипотезалар) өзгеріп отырған. Мәселен, гагауыздардың арғы тегі – грек деген түсінік христиандық сенімдеріне қарай дүркін-дүркін туындап отырды. Бұл болжам соңғы жылдары грек ғалымдары мен діндарлары тарапынан қуатталып келеді. Кейбір зерт-

теушілер гагауыздардың тегі – болгарлар екенін, бір замандарда күштеп түркілендірілгенін айтады. Ал тарихи дәлелдер мен дәйектер гагауыздардың түркілік тамырдан тарағанын растайды. Бүгінгі күнге дейін гагауыз тарихын гагауыздың өзі жазбауына әрі тарихты зерделеу ісінің кенжелеуіне байланысты бұл болжам түбегейлі мойындалмай келеді.

Тарихи деректерге қарағанда, XI ғасырда көшпелі түркі-оғыздарды қыпшақтар ығыстырған. Алайда бұл көші-қон жөнінде мәліметтер тапшы. Гагауыздардың ауа көше отырып, XVIII-XIX ғасырдың басында Ресей империясының аумағында қоныстанғаны белгілі. Тілінде балқан тілінің белгілері кездеседі.

Қайсыбір тарихшылардың айтуынша, гагауыздардың басын біріктіріп, алғашқы патшалығын құрған Кейқауыз деген билеушісі болса керек. Гагауыз этнонимінің шығуы да осы есіммен байланыстырылып жүр. Шыңғыс ханның жорықтары күшейіп, жаһангер жолындағы елдерді тізе бүктіріп жатқанда Кейқауыз Византиямен келісімге келеді. Өзара келісімге сәйкес Византия гагауыз патшалығын қорғауды өз міндетіне алады. Есесіне, христиандықты қабылдау туралы шарт қояды. Гагауыздар бұл шартты қабыл алады. Тарихи деректерді сараласақ, гагауыздардың христиандыққа өтуі XIII ғасырға тұспа-тұс келеді екен. Сол күннен бастап, гагауыздар балаларына діни есімдер бере бастаған. Кирилл, Дмитрий, Степан, т.б.

Гагауыздар 1906 жылы Комрат Республикасын құрып, тәуелсіздігін жариялайды. Егемен елді алты күннен соң Ресей Империясы құлатып, еркіндік аңсаған халықты енді бас көтерместей езіп тастайды. Бүгінгі күні Молдова елінде Гагауыз автономиясы бар. Онда 130 мыңға жуық халық тұрады. Кеңестік билік орнаған тұста гагауыздар ұйысқан аумақ әртүрлі елдің еншісінде кетіп, олар бір-бірінен қол үзіп қалды. Басым көпшілігі – Украина, Түркия, Грекия, Ресей жерінде тұрады. Өзбекстан мен Қазақстанда да бар.

XIX ғасырға дейін гагауыз тілінің жазуы болған жоқ. Мәтіндерді жазу үшін ішінара грек жазуы пайдаланылды. XIX ғасырдың соңында зерттеуші В.А. Мошков түркі әліпбиінде гагауыз мәтіндерінің жинағын бастырып шығарды. Кейіннен гагауыз тілінде православиялық діни әдебиеттерді басу үшін грек жазуы қолданылды.

1957 жылға дейін гагауыздардың өздеріне тән әліпбилері болмаған. Гагауыздар түрлі кездерде понти тілін, болгарша, орысша және румын тілін үйреніп, осы тілдердің әліпбиін қолдануға мәжбүр болған. 1918 жылдан 1932 жылға дейін кирилл әліпбиін, 1957 жылға дейін латын әліпбиін қолданған. 1957 жылы Молдова Кеңес республикасының Жоғары комитетінің шешімімен орыс әліпбиіне бірнеше әріп қосылып, кирил негізінде гагауыз әліпбиі дайындалған. 1996 жылдан кейін қайтадан латын әліпбиі қолданыла бастаған. Гагауыз түрікшесін морфология, фонетика және синтаксис тұрғысынан зерттеп қарағанда, славян әсерінде қалғаны көрінеді.

1958-1962 жылдары Молдавияның гагауыздар тұратын аудандарында бастауыш мектептерде оқу ана тілінде жүргізілді. Гагауыз тілі

пән ретінде орта мектептің 5-7 сыныптарында оқытылды. 1986 жылы мектепте гагауыз тілінде білім беру қайта қалпына келтірілді. 1993 жылы Гагаузияның Жоғарғы Кеңесі латын графикасы негізіндегі гагауыздың жаңа әліпбиін енгізу туралы шешім қабылдады. Дегенмен кириллица қатар қолданылуда.

Гагауыздардың көп уақытқа дейін жазбаша әдебиеттері болмаған. Түрлі уақыттарда түрлі әліпбилер қолдануға мәжбүр болған гагауыздар өздері өмір сүретін елдердің әріптерімен түрікше кітап жариялаған. Гагауыз әдебиетінің дамуында Михаил Чакырдың үлкен рөлі болған. Чакыр 1934 жылы гагауыз тілінде тұңғыш газет шығарып, осы тілді әдеби тілге айналдыру туралы бастама көтерген.

Гагауыз тілінде румын және славян тілдерінің ықпалы айқын сезіледі. Әсіресе латын және румын тілдерінен енген техникалық, заң және ғылыми сөздер жиі кездеседі.

Гагауыз тілінің қазіргі әліпбиі мынадай:

**A a Ä ä B b C c Ç ç D d E e F f
G g H h I i İ i J j K k L l M m
N n O o Ö ö P p R r S s Ş ş T t
T t U u Ü ü V v Y y Z z**

Лексикасына назар аударсақ, гагауыз тілі қазіргі түрік тіліне өте жақын. Бұл гагауыз тілінің түркі тіліне жататындығына ғана байланысты емес, сонымен бірге тарихи жағдайларға да қатысты. Түрік Республикасының негізін салушы Мұстафа Кемал Ататүрік түрік тіліне реформа жасап, оны араб-парсы тілдерінің элементтерінен арылтқан кезде түріктің жалпы төл халықтық тілімен бірге гагауыз тіліне де ден қояды. Түрік тіліне гагауыз тілінен бірқатар сөздерді енгізеді. Сөйтіп қазіргі түрік тілінің гагауыз тіліне жақын болатын себебі осыған да байланысты болуы керек.

Алайда гагауыз тілінің өзін өзге тілдердің ықпалына ұшырамаған, таза тіл деп санауға болмайды. Тарихи жағдайлардың көршілес елдердің ыңғайына қарай гагауыз тіліне де шет тілдерден көптеген сөздер енген. Атап айтқанда, болгар, украин, орыс, араб, румын, грек тілдерінен сөздер ауысқан.

Мысалы:

Болгар/Украин/Орыс тілдері

Unuku (немере), Maşına (машина), Mamu (ана), Garmon (гармон), Traktor (трактор), Babu (әже), Kutü (кутя), Kolada (колядки).

Араб тілі

Insan (адам), Alkogol (спирт), Allah (Алла), Fukara (кедей), Seläm (сәлем), Din (Дін, сенім), Kämil (кемел), Kitab (кітап), Santa (сөмке), Sabaa (таң), Käfir (кәпір), Sıfir (нөл), İslää (жақсы).

Румын тілі

Juridik (Юстиция, заң), Hırleţ (күрек), Furkuliţa (шанышқы), Primar (мэр), Armata (әскер), Prost (жаман, нашар).

Грек тілі

Fasülä (фасоль), Ayoz (қасиетті), Stavroz (крест), Yortu (мереке), Klisä (шіркеу), Popaz (пірәдар) [3].

Кенес Одағы ыдырағаннан кейін гагауыздар Түркиямен қарым-қатынасты күшейтті. Ұзақ уақыт бойы тоқтап қалған байланыстар қайтадан жандана бастады. Түркия тарапынан Гагауыз еліне көбіне білім беру саласы бойынша көмек берілуде. Сонымен бірге гуманитарлық көмек, медициналық қолдау да беріліп отыр. Гагауыз оқушылары Түркияда білім алуда, жаз айларында түрікше курстар ашылуда. Гагауыз еліндегі Комрат мемлекеттік университетіне Түркиядан оқытушы, оқулық секілді көмектер барып жатыр. Гагауыз елінен діни білім алу мақсатымен көптеген жас Грекия сынды батыстық елдерге кетіп жатыр.

Қазіргі күні гагауыздар молдаван тілінде сөйлейді. Кенестік кезеңде орыс үстемдігіне сай орыс тілінде тілдескен. Гагаузия аумағында мемлекеттік молдаван әрі ресми орыс тілімен қатар, гагауыз тіліне де ресми мәртебе берілген. Дегенмен гагауыз тілі жыл өткен сайын құрдымға батып бара жатқандай. Жас буын бұл тілде сөйлемеуге айналды. Ұлттық таным да өзгеріп, гагауыз халқы ұлттық бет-бейнесінен ажырап барады. Туған жерін тастап, басқа елдерге көшіп кетушілер көп. 2012 жылы ЮНЕСКО гагауыз тілін жойылып бара жатқан тілдердің қатарына қосты.

Заңға қарағанда Гагауыз елінің ресми тілі гагауызша, орысша және румын тілі. Автономдық процесінен кейін гагауыздардың ана тілдерін барлық салада қолдануларына мүмкіндік туды.

Гагауыздар 1994 жылдан бастап Молдова Республикасының құрамында Гагауыз Ери деген Автономды Әкімшілік бірлік мәртебесін алды. Өздерінің Башқаны және Халық Жиналысы бар. Алайда гагауыз халқының жаппай орыстану үрдісі тоқтамай отыр. Мектептері, лицейлері, колледждері және Комрат Университеті орыс тілінде білім береді.

Дегенмен ұлттық тілін қалпына келтіру, лексикалық қорын байыту, терминологиялық жүйесін қалыптастыру бойынша жұмыстар да қолға алынып жатыр. Сөздіктер шығарылып, гагауыз тілінің теориялық мәселелері біршама қарастырыла бастады [4]. Осы бағыттағы жұмыстар жүйелі жүргізілетін болса, гагауыз тілінің көптеген күрделі мәселелері шешімін табады деп санауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ethnologue.
2. <http://info.gagauzia.ru/index/> Квилинкова Е.Н. Некоторые вопросы идентификации и идентичности гагаузов.
3. Гайдарджи Г.А., Тукан Б.П., Колца Е.К., Покровская Л.А. *Гагаузско-русско-молдавский словарь*. М., 1973; Дмитриев Н.К., *Строй тюркских языков*, М., 1962; Мошков В.А., *Наречия бессарабских гагаузов*, в кн.: *Образцы народной литературы тюркских племен*, изд. акад. В. В. Радловым, ч. 10, СПб, 1904; Покровская Л.А., *Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология*, М., 1964; Покровская Л.А. *Синтаксис гагаузского языка в сравнительном освещении*. М., 1978.
4. *Языки мира. Тюркские языки*. – Бишкек, 1997; Zajaczkowski Wł., *Język i folklor gagauzów z Bulgarii, Kraków*, 1966.

Долған тілі

Асқаров Нұрлан,

филология ғылымдарының кандидаты

Долған тілі (долғанша дулған тыла) – долған халқының тілі. Түркі тілдерінің ұйғыр-оғыз бұтағының саха тобына жатады. Саха тіліне жақын. Долған тілінде, негізінен, Ресейдің Красноярск көлкесінің Таймыр автономды округінің түпкілікті халқы – долғандар, сондай-ақ өздерін долған санайтын Саха Республикасының (Сахаия) Анабар ұлысының байырғы тұрғындары сөйлейді. Бұл тілді тұтынушылардың саны – 5000 адам (2002 жылғы санақ). Жазуы кириллица әліпбиіне негізделген. Долғандар эвенк сөздерін араластырып, саха тілінің бір диалектінде сөйлейді.

Долған халқы түрлі этникалық бірлестіктердің өзара қарым-қатынасы барысында құралған. Атап айтқанда, эвенкілердің кейбір рулары, сахалар, т.б. тайпалар негізінде пайда болған. Олардың негізгі қарым-қатынас тілі – саха тілі болды. Осынау рулық бірлестіктер кейіннен долған халқының өзегін құрады. Солтүстік сахалармен тығыз байланыста болып, солармен бірге қазіргі мекен етіп жүрген жеріне қоныс аударған. Жаңа этнос пен оның тілінің қалыптасу үдерісі Таймырда түрлі ұлттық топтардың – сахалардың, эвенкілердің, орыстардың өзара ықпалдастығы негізінде жүрді. Олардың шоғырлана қоныстануы өмір салттарының бірегейленуіне, тілдерінің ортақ сипатқа көшуіне, соның нәтижесінде долған этносы мен долған тілінің түзілуіне алып келді. Долған тілінің грамматикасы саха тілінің негізінде қалыптасқан, ал лексикасында аралас-құралас болған халықтардың тілдік элементтері мол.

Долғандар Таймырдың аз санды халықтарының біріне жатады. 1989 жылғы жүргізілген санақ бойынша олардың саны – 6929 адам болған. 1959, 1970, 1979 және 1989 жылғы жүргізілген санақтар нәтижесімен салыстырғанда долғандардың аздап көбейіп отырғанын байқауға болады. Алайда долғандар арасында өз ана тілінен ажырап қалғандар, тек орыс тілінде сөйлейтіндер жылдан-жылға молайып келеді. Ресми-іскерлік ортада, баспасөзде, ғылымда, басқа халықтармен қарым-қатынаста және тұрмыста негізінен орыс тілі қолданылады. Долғандардың аздаған бөлігі саха тілінде жарық көретін 9 журналды, кітаптарды оқып, хат жазыса алады.

Долған тілінің мәртебесін анықтауда түрлі факторларды ескеру керек. Тунғыс рулары тарихи жағдайларға орай, саха тіліне көшкенімен, оларға біржола сіңіп кеткен жоқ, қайта түрлі этностармен

араласу барысында мүлдем жаңа этнос пайда болды. Бұған олардың сахалардың басым бөлігі тұрған жерден қашықта тұруы, өмір салттары мен шаруашылық жүргізу тәсілдерінің өзгешелігі әсер еткен болуы мүмкін.

Бұдан кейін долған тілі саха жазба әдеби тілінен барынша ашақтай түсті. Дегенмен мәселе тек лингвистикалық тұрғыдан шешілмейтіндігі анық. Яғни бұл ретте халықтың өзіндік ұлттық сана-сезімі маңызды рөл атқарады.

Осы жағынан келгенде қазіргі таңда долғандар өздерін жеке этнос ретінде таниды. Өз жазуларын қалыптастырды және мектепте ана тілдері пән ретінде өтіледі. Долған тілінде көркем шығармалар, оқулықтар мен сөздіктер жарық көреді. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда долған тілін саха тілінің диалектісі деп қарастырғанмен, тарихи, әлеуметтік-мәдени факторларды ескерсек, оны өз алдына дербес тіл деп тануға тура келеді.

Қазіргі кезде бұл фактіні Ресейдің және шетелдердің ғылыми жұртшылығы мойындаған [1].

Жалпы долған тілінің лексикасы эвенкілердің, сахалардың және орыстардың бірге өмір сүрген кезеңіндегі үдерістерді бейнелейді. Жаңа этностың түзілуіне негіз болған бұл үш халықтың әрқайсысының да долған тілінің сөздік қорына өзіндік қосқан үлесі бар. Айталық, долған тілінің негізгі лексикалық қабатын саха тілі құраса, эвенк тілінен енген сөздер шаруашылық, табиғи ортаның ерекшеліктерін бейнелейді, ал орыс тілінен енген сөздер қоғамдық өмір мен ғылымның түрлі саласын сипаттауда қолданылады.

Долған тілі аз зерттелген. Бертінге дейін Е.И. Убрятованың бір ғана монографиялық зерттеу еңбегі [2] болды. Содан кейін мақалалар мен ауқымды зерттеу еңбектері біртіндеп жарық көре бастады. Долған тілінің фонетикасы, графикасы, лексикасы зерттеу нысанына айналған. Энциклопедиялық жинақтарға да еніп, арнайы анықтама мақалалар жарияланған.

Дегенмен долған тілі жүйелік негізде, кешенді түрде құрылымдық және семантикалық ерекшеліктері, қолданбалық сипаты мен грамматикалық қалпы салыстырылып толық зерттелді деп айтуға әлі ерте.

Соңғы жылдары Н.М. Артемьевтің долған тіліне арналған көптеген еңбектері жарық көрді [3]. Автордың 1999 жылы шыққан «Категория падежа: системный анализ (на материале долганского и сахаского языков)» деген монографиясында долған тілінің теориялық мәселелері жеткілікті зерттелген. Сол сияқты долған тілі туралы оқу құралдары, долған тілін үйретудің ғылыми мәселелеріне арналған 60-қа жуық жарияланымдар бар.

Долған тілінің говорлары да кездеседі. Қазіргі кезде долған тілінде сөйлеуші шығыс және попигай-ангар деп аталатын долғандар бір-бірінің сөйлесімін (говорларын) ұғынуда қиналады. Саха диа-

лектологтары да осы мәселеге мән беріп, долған тілінің фонетикалық, грамматикалық, лексикалық жүйелерінің ерекшеліктері туралы мәліметтер келтірген.

Долған тілі өзге де түркі тілдері секілді жалғамалы тілдер қатарына жатады. Ол сөйлем құрауда әрбір морфеманың орнын анықтаудағы тұрақтылығынан көрінеді. Мысалы, түбірден кейін оған көптік жалғауы, содан кейін тәуелдік жалғауы, ары қарай септік жалғаулары жалғанады: *дыз-лэр-гит-инэн* – үйлеріңізбен. Ал етістік арқылы сөзжасам сабақтастығы былайша көрініс береді: түбір – етіс көрсеткіші – мезгілі – жіктелуі. Мысалы, *бар-с-а-гым* – сіз барасыз.

Бір кездері долған мектептерінде саха оқулықтарын пайдалана отырып, саха тілінде оқыту көзделген еді. Алайда бұл долғандардың қарсылығына ұшырағандықтан, ұзаққа созылған жоқ. Сөйтіп өмір долғандардың өз жазуын қалыптастыруды талап етті. Соның арқасында өткен ғасырдың 70 жылдары жазу жүйесі жасалды. 1979 жылы долған тілінің дыбыстық ерекшеліктерін ескеретін кириллица негізіндегі әліпби бекітілді.

Е.Е. Аксенова, А.А. Барболина, В.Н Парфирьев бастаған авторлар құрамының қатысуымен құрастырылған бірінші тәжірибелік әліппе 1981 жылы жарық көрді. Алайда бұл әліппеде авторлар құрамы бекітілген әліпби қағидатынан бас тартып, долған тілінің белгіленген фонетикалық құрылымына қайшы келетін орфографияны ұсынды. Осыған байланысты бірқатар лингвистер, атап айтқанда Е.И. Убрятова бұл орфографияны долған тілінің дыбыстық жүйесі мен ішкі нормаларына сәйкес келмегендіктен, қабылдамай тастады. Сөйтіп В.М. Надеяев долған тілінің дыбыстық жүйесі мен графикасына сәйкес келетін өз зерттеу еңбегін жариялады [4].

1984 жылы Е.Е. Аксенова мен А.А. Барболина аталған ескертпелер мен ұсыныстарды ескере отырып, әліппенің екінші нұсқасын шығарды. Бұл нұсқа сәтті болды. Осы әліпбидің негізінде 1990 жылдан бастап оқулықтар, сөздіктер тұрақты жарық көре бастады. Сондықтан долған жазуы 1984 жылдан бастау алады деп санауға болады.

Бастапқы әліпби мынадай болды: *А а, Б б, В в, Г г, Д д, Ё ё, Е е, Ё ё, Ж ж, З з, И и, Из из, Й й, К к, Л л, М м, Н н, Ѓ ғ, Њ ъ, О о, Ө ө, П п, Р р, С с, Т т, У у, Уо уо, Ү ү, Үө үө, Ф ф, Х х, Ы ы, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Щ щ, Ъ ъ, Ы ы, Ыа ыа, Ъ ъ, Э э, Ю ю, Я я* [5].

Долған тіліндегі әдебиет XX ғасырдың 70 жылдары пайда бола бастады. Ол ақын Огдо Аксенованың өлеңдер жинағының жарық көруінен бастау алды.

Жалпы долған жазба тілін саха әдеби тіліне жақындату үрдісі байқалады. Бұған соңғы кезде долған тілінде жарық көрген көркем шығармалар (проза), аударма әдебиеттер (мысалы, библия мәтіндері), мектеп оқулықтары, т.б. жатады. Жазудың қалыптасуы мен дамуы үшін әлі де теориялық тұрғыдан жетілдіру қажеттігі байқалады.

Қазіргі кезде А.И. Герцен атындағы Педагогикалық оқу орнында долған тілі оқытылады.

Долған тілінің болашағы бұлыңғыр. Ресми жағынан тіл еркіндігіне қарамастан, іс жүзінде қоғамдық өмірде қолданылу аясы тарыла түсуде. Оның үстіне бұл тілді тұтынушылар санының аздығы да қолбайлау. Баспасөзде, көркем әдебиет пен ғылым саласында кеңінен қолданылмағандықтан, барған сайын тіл қусырылып келеді. Яғни қазіргі кезде долған тілі қорғансыз (иммунитетсіз) тілдердің қатарына жатады.

Қазіргі кезде долған тілі негізінен Таймырдың шығыс және орталық бөлігінде Хатанга, Попигай, Хета өзендерінің бойына таралған. Долғандардың барынша шоғырлана қоныстанған жері – Хатанг ауданы.

Долған тілі Ресейдің аз санды ұлттарының тілі секілді жалпыхалықтық тіл болып саналмайды. Долған тілі негізінен тұрмыстық аяда ғана қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «Языки мира: тюркские языки» –М., 1997; Красная книга языков народов России. –М., 1994; Stachowski M. Dolganisher Wortschatz. –Krakow, 1993.).

2. Убрятова Е.И. Язык норильских долган. –Новосибирск, 1985.

3. Артемьев Н.М., Петров А.А. Долганский язык в таблицах: Учеб. пособие для уч-ся ст. кл. – СПб.: филиал изд-ва «Просвещение», 2003. – 66 с.; Артемьев Н.М. Категория падежа: системный анализ (на материале долганского и сахаского языков). Монография. –СПб., 1999. –147 с.; Артемьев Н.М. Долганский язык. Часть 1. Введение, общие вопросы, фонетика и графика, лексика. Учебное пособие. –СПб., 2001. –128 с.; Артемьев Н.М. Долганский язык. Часть 2. Морфология. Учебное пособие. – СПб., 2001. –240 с.; Артемьев Н.М. Дулгааттар тыллара. Учебник и книга для чтения (3-е, перераб., дополн. изд.). –СПб., 2001. - 160 с. (В соавторстве с В.Н. Парфирьевым); Артемьев Н.М. Долганы: язык, история, фольклор, культура. Справочно-библиографическое пособие. –СПб., 1993. – 28 с. (В соавторстве с А.А. Петровым).

4. Графика и орфография долганского языка // Экспериментальная фонетика сибирских языков. – Новосибирск, 1982. –С. 3-50.

5. Аксенова Н.М. Бэсэлээ буквалар. – Красноярск: Красноярское кн. изд-во, 1990. 16 с.

Қарайым тілі

*Оспанова Баянды Рамазанқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Қарайымдар-қарайлар – ұлт атауы. Қарайым халқы қазір Литвада, Қырымда, Польшада, Украинада, Мәскеуде, Санкт-Петербургта өмір сүреді. Қазір ТМД елдеріндегі қарайымдардың жалпы саны – 3 341, алыс шетелдерде – 2 803 адам [1, 283 б.]. Бүгінгі күні әдеби тілі жойылған. Қырым, Галис және Тракай диалектісі бар, орыс тілі кең қолданылады.

Ұрпақтары Хазар қағанаты құрамындағы Қырым тұрғындарының түрік тілдісіне жатады. XIV ғасырдың аяғында олардың бір бөлігі Литов княздігінен, Қырымнан әкетіліп, Тракай поселкесіне және Литва шекарасына оларды қорғау үшін орнықтырды. Қарайымдардың бір бөлігі Батыс Украина және Польшаға қоныстандырылды. Қырымның Ресейге қосылуынан кейін қарайымдарды әр жерге көшіру одан әрі жүргізілді. Орыс мәдениетімен қарым-қатынасы басталды. Көбінесе қалада тұрады, мәдениеті мен тұрмысы жақын көрші халықтардан көп айырмашылығы жоқ. Ассимиляцияға ұшырауына байланысты қарайымдардың саны қысқара түсуде, фольклоры сақталған. Тілі алтайлық түркі тобының қыпшақ-қарайым негізінде – түркі тілдері Батыс хун бұтағының қыпшақ тобы, қыпшақ-половец тобына жататын жалғамалы тіл. Саны жағынан өте аз және бытыраңқы орналасқандықтан, өз ана тілін ұмыта бастаған. Қарайымдардың және оның тілінің біздің елде зерттеле бастауы үстіміздегі ғасырдың 30 жылдарынан басталады. 1964 жылы орыс тілінде жарық көрген «Қарайым тілі грамматикасы» атты еңбегінде К.Мұсаев бұл тілдің құрылысына жан-жақты тоқталған. Қыпшақ тайпасынан шыққан қарайымдар Хазар империясы кезінде, VIII-X ғасырларда, Қырымда тайпалық одақ ретінде өмір сүрген. VIII ғасырда қарайымдар йудаизмнің Қараизм тармағын құраған. Кейінірек қарайымдар үш негізгі топқа бөлініп кетеді. 1-топ Қырымда қалады. 2-топ Галицияға қарай қоныс аударады. Ол жер – қазіргі Украина аймағы. Ал үшінші ең үлкен топ XIV ғасырда қазіргі Литваның Тракай деген ауданына қарай көшеді. XVII ғасырдың аяқ шенінде шығыс орталық Еуропада 30-дан астам қарайым қауым-

дастығы болған. Бірақ одан кейін бір ғасыр өтер-өтпестен эпидемиялық аурулар, қан төгісті соғыстар кесірінен олардың саны күрт азаяды. Соған қарамастан, олар жасайтын елдерде қарайымдар діни қауымдастық мәртебесіне ие болып келген.

Литва Ұлттық зерттеу орталығының 1992 жылғы деректеріне қарағанда, Литвадағы қарайымдар байырғы тұрғындар ретінде шағын ұлт мәртебесіне ие. Юдаизмнің Қараизм сектасына жататын қарайымдар Библияны негізгі діни кітап ретінде санайды. XIX ғасырдан бастап зиялы қауым, алдын алмаса, қарайым әдеби тіліне қауіп төнетінін ескертіп, қарайым тілінде кітаптар, газет-журналдар шығаруды қолға алады. Ол кезде жарық көрген сөздіктерде халық ауыз әдебиеті үлгілері – мақал-мәтел, жұмбақтар, өлеңдер көп қамтылғанымен, абстрактылы терминдер, ғылым, техника және философияға қатысты атаулар дерлік кездеспеген. XX ғасырға дейін қарайым әдебиетінде Еврей тілі негізіндегі таңбалар пайдаланылған. Бірақ кейінірек қарайымдар қай елде өмір сүрсе солардың әліпбиін қолданған. Олардың Балтық бойында қоныстанған бір тобы 1990-жылдан бері Литвалықтардың жазу жүйесіне көшкен. XVIII ғасырға дейін қарайымдар Қырымның негізінен ішкі, тау бөлігінде, басты Чуфут-Қале (немесе Джуфт-Қале) бекінісінде өмір сүрді. Қырымнан Литваның және Украинаның аумағына қарайымдар XIV ғасырдың соңында – XV ғасырдың басында көшті. Тарихи деректер бойынша, 1397 жылы Литва князі Витаутас 383 қарайым отбасын Қырымнан (ескі Қырымның атыраптарынан) алып кетті, олар 1398 жылы Тракайды мекен етті. Галичке және Луцкке қарайымдар 1408-1411 жылдар аралығында көшті. Қарайымдардың Қырымнан Литваның басқа аудандарына көшуі XV-XVI ғасырлар бойы жалғасты. Мүмкін, бұл диалектердің пайда болуына негіз болды, бірақ қарайым тілінің батыс диалектісін жоққа шығару қиын, себебі олар бір жағынан осы тілдің көпшілік ерекшеліктерін, яғни алты ғасыр бұрын өмір сүрген қалпында сақтап қалды, ал басқа жағынан жаңа аймақтағы тілдердің әсерінен зардап шекті. Осы халықтың ресми, әлемге таралған атауы – «қарайымдар». Оның шығу тегі семиттік «қара» сөзінен шыққан, яғни «оқы» - деген сөзге й, м жұрнақтарының қосылуымен, осыған сәйкесінше есімше «оқитын» және көпше үлгісін білдіретін сөз («оқитындар», яғни Моисейдің жазылған заңын - ескі өсиетті мойындаушылар және оның ауызекі парықтауын – Талмудты тұтпаушылар). Бұл атау қарайымдардың наным-сенімін білдіреді. Халықтың «қарай», «қарайлар» атауы көне түркінің ірі тайпасы Керей, Керейіт(тер)мен байланыстары туралы ықтимал ойлар тудырады. Осылай-

ша, біз қарайымдардың қазіргі этнонимінде екі сөздің араласуынан пайда болғанын білдік, яғни «карай» сөзімен атау дәлірек болады. Қарайымдардың этникалық тегі олардың ата-бабаларының қазіргі түркі халықтардың ата-бабаларымен күрделі байланысты қамтып көрсетеді. Қазіргі қарайымдардың көне ата-бабаларына біздің заманымыздың IV ғасырға дейін өмір сүрген Еуразияның ауқымды аймақтарын мекен еткен Сақтар сияқты тарихи тайпаларға жатады (олар әртүрлі атаулармен белгілі болған: Еуропадағы массақтар-массагеттер, қайсақтар, түрусақтар-«этрусктер», Азиядағы сақтар, саилар және т.б.), Скифтер - «скиф» сөзінің грекшеленген көпше түрдегі үлгісі, Ғұндар – Еуропада осылайша аталған, қытай деректерінде, Күн түркі сөзі – түркілерде бұл «күн» сөзін білдіреді. Ғұндарды түркілер Күн ұрпақтары деп санады, американдық үндістері де өздерін Күн ұрпақтары деп санаған. Олар Еуразияның толығырақ, Алтайдан Адриатиялық теңізге дейінгі аймақты мекен еткен және шапқыншылармен жиі-жиі ойрандатылып отырған өздерінің ерекше төл жазуын, жоғары мәдениетін б.з.д V ғасырда жасады. Қарайымдардың алыс ата-бабаларына 30-20 мың жылдар бұрын көне замандарда ұлы мәдениетті жасаған және Колумбтың «Ашылымынан» кейінгі Еуропалық варварлардың қолынан ойрандатылған Орталық Азиядан жер аударып келген, қазіргі Американың үнділері жатады. Қарайымдардың Орта ғасырлық ата-бабаларына Поволжье мен Қара теңіз арасындағы Каспий далаларын, Дунай және Сырдария далаларын мекен еткен құмандар, половцтар, печенгтер, торклер сияқты қыпшақтық және барқарлық (қазіргі татарлаған үлгісі - «бұлғарлық») тайпалар жатады. Қарайымдық этнос тайпалық құрамы бойынша халқы біркелкі емес Хазар қағанатының аймағында пайда болды. Қағанатта қазіргі барқарлардың/ малқарлардың, қарашайлардың, қырым татарларының және басқа түркі тайпаларының, яғни чуваштардың, татарлардың, башқұрттардың, құмықтардың, қырымшаттардың, ноғайлардың, қазақтардың және т.б. ата-бабалары мекен етті. Қарайымдар антропологиялық тұрпаты бойынша балқарларға, қарашайларға, қырым татарларына, чуваштарға, башқұрттарға, ішінара құмықтар мен қазақтарға жақын. Қарайымдардың антропологиялық ерекшелігі тілдік көрсеткіштермен тығыз байланысты. Сенім-нанымы: тенгриандылық, шамандық, рухтарға сенім, көне түркілердің киелі ағашы, орта ғасырлардағы Ананның ілімі.

Қарайым тілі қазіргі қырым татарлары, қарашайлар, балқарлар, құмықтармен ортақ түркі тілдерінің қыпшақ (солтүстік-батыс) то-

бының батыс-қыпшақ бұтағына жатады және XIII ғасырдың ескерткішімен кодекс Куманикус, орта ғасырда араб және армян тілінде жазылған ескерткіштермен, сонымен қатар қарайымдардан алыс орналасқан чуваш тілімен ортақ элементтердің болуы, аталмыш тілдердің даму барысындағы орта ғасырмен тығыз байланысты екендігін көрсетеді.

Қарайым тілінде моңғол элементтерінің болуы олардың түркі тілдік делдал арқылы келген кірме сөздерге жатады. Қарайымдар Аспан Құдайының – Тәңір, яғни көне түркі атауын сақтап қалды.

Қарайымдардың қазіргі тілдік және этникалық үлгісінің толық қалыптасуы моңғолдыққа дейінгі кезеңге, яғни біздің заманымыздың XIII ғасырдың басына жатады. Бұл қарайымдарға жақын қазіргі түркі халықтарының көпшілігінің көне ата-бабалары мекен еткен Волга, Орал, Солтүстік Кавказ және Қара теңіз аймағында болды.

XIV ғасырдың аяғында Ұлы Литва Князьдығының батыс аймағына қарайымдардың қоныс аударуы орын алды. Бұл жаңа аймақта қарайымдардың этносының екі бұтағының қалыптасуына алып келді: қырымдық қарайым тілінен өзгешеленетін тракайлық және галицкалық диалектілер. Кейінірек қарайымдар өздерін басқа халықтардың өкілдері деп атады: қарайымдық нанымды тұтатын түріктер, гректер, еврейлер, орыстар. Қарайымдардың шетел және төңкеріске дейінгі орыс әдебиетінде, әсіресе жеке қараизм дінін жасаушы Анан мен Давид басқарған еврей діни қауымының ізбасарлары (ерушілері) ерекше орын алды. Анан раввиндерге қарсы шықты және ол олардың риуаяттарын жоққа шығарды, дегенмен Құдай сөзінің нақты және шүбәсіз екендігіне және әртүрлі түсіндірулерді қажет етпейтіндігіне көндірді. Ол яһудилік діннің алғашқы нұсқасын қайта қалыптастыруды, оны кейінгі бөлулерден тазартуды басты мақсат ретінде көрді. Қарайымдар Ананның ерушілері ретінде Моисейдің ілімін дұрыс деп санады және Талмуд қағидаларын және Торының басқа түсіндірмелерін – Моисейдің бес кітабын жоққа шығарды. Бастапқыда қарайым шариятын жақтаушылар Палестинада өмір сүрді, бірақ айқым жорықтар кезінде олар өз діндерін тарату мақсатымен әртүрлі мемлекеттерге қоныс аудара бастады. Қазіргі қарайым ретінде бізге жеткен Қырым және Солтүстік Кавказ түріктерінің жартысы қарайым дінін қабылдады. Қарайымдар XVIII ғасырдың соңынан бастап Ресейдің құзырлығына кірді. Шетелде діни түсініктегі қарайым атауы бар, ол қарайым сөзіне балама болып табылады. Кейде қарайымдарды атау үшін қырғыз этнонимі қолданылды. Қарайым тілі солтүстік-батыс аймақтарында таралған түркі тілдерінің қыпшақ

тобының немесе солтүстік-батыс түркі тілдерінің бірі болып табылатын болғандықтан қырым-татар, қарашай-балқар және құмық тілдерімен бірге батыс-қыпшақ тілдер тобының бұтағына жатады.

Қарайым тілі туралы айтқанымызда, біз біріншіден Литва қарайымдарының және Украинаның Галича қаласының қарайымдарының тілін аңғарамыз. Тіпті қарайымдардың өзі қарайым тілін әдебиетте татар тілі деп атаған [2]. Қарайым тілін көне еврей тілімен, яғни иврит тілімен араластыруға болмайды, себебі қарайымдар үшін иврит тілі діни табынушылық тіл болды; кейбір қарайымдық жазушылар, діндарлар және ғалымдар өздерінің еңбектерін осы иврит тілінде жазды.

Басқа түркі тілдерімен салыстырғанда қарайым тілінің орны ерекше. Біріншіден бұл тіл шағын халықтың тілі: аталмыш өкілдердің азын-аулағы ғана осы тілде сөйлейді. Екіншіден, қарайым тілі түркі емес тілдермен қоршалған, әрине бұл да өз әсерін тигізеді. Үшіншіден, қазір қарайымдар көп шоғырланған жерде басқа ұлттармен аралас өмір сүруде. Сондықтан қарайым тілі өзіне тән ерекшеліктерге ие: өзінің көне келбетін сақтаумен қатар славяндық және литовтық тілдердің әсерімен байланысты жаңа құбылыстар орын алуда. Қарайым тілінде сөйлеушілер санының және қызмет ету салаларының тарылу үдерісі бұрын басталған болатын. XX ғасырға дейін бұл үдеріс баяу жүрді, ал XX ғасырдан бастап, әсіресе бірінші дүниежүзілік соғыстың басында ілгері басты. Тіпті бірінші және екінші дүниежүзілік соғыс аралығындағы қысқа кезеңде басылымдарға шыққан қарайым тіліндегі аз басылымдарды, редакцияларға қарайым сөздерін жергілікті тұрғындар үшін жиі аударуға тура келді. Славян тілдерінің қоршауында қалған қарайым тілі қарайым-славян қостілділіктің пайда болуына алып келді.

Қостілділік жаңа заманның ағымына тән және қоғамның дамуымен шарттастырылған. Жер шарының әртүрлі бөліктерінде ол түрлі жолдармен пайда болды: Еуропада әртүрлі халықтардың және олардың мәдениеттерінің тоғысуында: роман, герман, славян; Америкада, Африкада және Азияда отарлау нәтижесінде пайда болса, ал Ресей патшалығында орыстандыру нәтижесінде пайда болды. Бұрынғы Кеңес Одағында екітілділік ірі халықтардың көші-қонының және орыс тілінде міндетті түрде білім алу салдарынан пайда болды. Сонымен қатар екітілділіктің пайда болуына ішкі ұлттық ықпалдар да әсер етті. Қазіргі қоғамның жіті дамуы әрбір ұлттың тіліне жоғары талаптарды талап етеді. Егер белгілі бір ұлт осы талаптарға жауап бере алмаса, сол тілде сөйлеушілер басқа тілдің көмегіне ішінара немесе толық мұқтаж болады. Көпшілік және ортақ ұлттық екітілділік ірі ұлттарға

емес, көп жағдайда кішігірім халықтарға тән құбылыс. Мектепте екінші тілді пән ретінде оқыту, әдетте, екінші тілді игеруге алып келмейді және екітілділікті туғыздырмайды. Әрі кетсе, бұл сылбыр екітілділікке, яғни сөйлеуге емес тек түсінуге ғана алып келеді. Халықтың қозғалу шапшаңдылығы қазіргі қоғамға соншалықты тән, тіпті жеке адамда екітілділікті туғызады және олардың қатары бүгінде өсіп келеді. Осындай адамдарда екітілділік тілдік тосқауылдарды жояды. Әлеуметтік ғылымдар бойынша екітілділік, екітілділікті иеленушіде болып жатқан басқа мәдениетті қабылдау үдерісін көрсетеді. Екітілділік аталмыш халықтың мәдениетінде болып жатқан өзгерістерді көрсететін өлшегіш құрал болып табылады. Тіршілік жағдайларына, оны қоршаған ортасына, оның белгілі бір тарихи кезеңдеріндегі талаптарына байланысты екітілділік екі халықта да өзгеруі мүмкін. Осылайша, батыс қарайымдардың бірнеше ғасырлар бойы екітілділік келесі жолмен дамыды: алғашында қарайым-орыс, қарайым-поляк, қарайым-украин, қарайым-литов, қарайым-белорус екітілділік болды. Қырым қарайымдарында қарайым-орыс екітілділік сақталып қалды, бірақ қазіргі таңда, орыс біртүлділікке ауысу үдерісі үстінде. Шамамен жүз жыл бұрын В.В.Радлов ірі қалалардың қарайымдық халқының үй тұрмысының қолданысындағы тіл ретінде қалған татар тілімен тепе-тең орыс тілін меңгергендігін байқады [3]. Бірнеше уақыт бұрын қарайым тілін тұрмыста қолдануы бойынша қарайымдар да өзгешеленді: 1) тракайлық; 2) паневеждік; 3) галицтік; 4) қырымдық. Бұл қарайым топтарының екітілділігі тұрғылықты жерімен шарттандырылады. Дегенмен, бұл екітілділік әлсірей бастады, себебі қарайымдар орыс, украиндық біртүлділікке көшті немесе қарайым тілісіз екітілділік пайда бола бастады. Бұрынғы Кеңес Одағында екітілділік былай байқалды: 1) жоғарғы білімі бар орыс емес ұлттар; 2) ірі ұлттармен қарым-қатынаста тіршілік етіп жатқан саны аз халықтар; 3) саны аз ұлттардың аумағында өмір сүріп жатқан ірі ұлттардың өкілдері. Екітілділікке жиі өз ұлтының тілінде сөйлемейтін бірақ орыс тілін білетін орыс емес ұлттарды жатқызады. Өз ұлтының тілін толық немесе жартылай білетін орыс емес ұлттар, әсіресе зиялылар арасында кеңінен таралған. Себебі әдетте, олар балаларын орыстілді мектептерінде немесе шет тілдерінде оқытады. Осы зиялылар санатындағы отбасыларында ата-аналары жергілікті ұлтқа жататындығына, өз ұлтының тілін білетіндігіне қарамастан, тіпті тұрмыстық тақырыптарға әдетте орыс тілінде сөйлейді. Осындай отбасыларда біртүлділік үрдіс айқын байқалады. Өз ұлтының тілінде сөйлеуге намыстанатын адамдарды кездестіруге болады, дегенмен өз ұлтының тілін біледі,

әсіресе бұндай құбылыс әртүрлі ұлтты ортадағы балалар арасында кеңінен таралған. Бұл әсіресе, адамның әлем мәдениеттерін және ғылымдарын игеруде, басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынасқа түсу жолдарында өз ата-аналарының тілі кедергі туғызады деп сезінуінен болады. Қарайымдар арасында өз тілін жетік меңгерген адамдар аз қалды, сонымен қатар олардың орналасу тығыздығы бұрынғыдай емес. Қарайымдардың жас ұрпақтары жергілікті тұрғындардың тілін пайдаланады: Литвада – орыс және литов тілін, кейде поляк тілін, Галичте – украин және орыс тілдерін, ал Қырымда орыс тілін пайдаланады. Қарайымдық молалардың құлпытас ескерткіштерінде қарайым, орыс, литва, поляк, көне еврей жазулары кездеседі [4]. Осы тілдердің әсері қарайым халқының есімдері мен тектерінде көрініс тапты, дегенмен інжіл, поляк, түрік ықпалының беделі жоғары болды. Ростовтық қарайым Б.Я.Кокенайдың ойынша, Інжілдің көне жазбаша аудармасы XVII ғасырға жатады, мүмкін одан да ерте кезеңге жатады, себебі нақты мерзімі көрсетілмеген, бірақ XVII ғасырдың бірінші жарты жылдығының 1648 жылдарына қатысты болуы керек. Ол Інжілдің жазбаша аудармалары әртүрлі кезеңдердің аудармашылардың жұмысы деп санамады, керісінше ерте кезеңдерде жүзеге асырылып, қағидаға айналған және бұл аудармаларды көшірмешілер көбейтіп отырған деп санады, бұған тұтас сөйлемдердің ұқсастығы куә. Бұл аудармалар түрік тіліне жақындасқан, батыс қарайымдардың архаизмдік ерекшеліктерін сақтап қалған қырымдық қарайым тілінің даму кезеңдерін танып білуге мүмкіндік береді. Інжілдің қолжазба аудармасынан бөлек толық басылған аудармасы бар, 1841 жылы Евпаторияның баспаханасында басылып шыққан, қолжазба түрінде гахам Хаджи-Ага Бабович уақытында, 1676-1677 жж. жасалған [5]. Қауымның басшылығы және діни адамдар мектебінде қарайым және көне еврей тілінде білім беруді сақтап қалуға тырысты. Қарайымдық ақындар және жазушылар өздерінің шығармаларын көне еврей және қарайым тілдерінде жаза алды. Славян тілдерінің қарайым тіліне әсер етуі бәлкім, қазіргі аумақтарға көшіп келуінен кейін XV ғасырда басталды. Бір тілдің басқа тілге (немесе туыс тілдер тобының басқа туыс тілдер тобына, туыс тілдер тобының басқа туыс емес тілге және т.б.) әсер ету заңдылықтары мен үрдістерін зерттеу кейінгі жүзжылдықта тіл білімінде, әлеуметтануда, этнографияда қызығушылық танытуда. Бір тілдің басқа тілге әсер етуі тарихи және қазіргі болмыстың шынайы және объективті деректі білдіреді. Бұрынғы Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының халықтарының тілдері тілдік әсер ету механизмін зерттеуге қатысты қызықты деректер береді. Әлемде басқа

тілдің әсерінің сынына түспеген «таза» тілді кезіктіру өте сирек. «Тілдік әсер» мағынасы басқа тілдің қатарына бір тілдің элементтерінің енуін білдіреді. Орыс тілінің көптеген француз сөздерін өзіне енгізуі орыс тілінде жаңа фонемалардың пайда болуына алып келді, ал бұрынғы КСРО халықтарының орыс тілі арқылы орыс және халықаралық кірме сөздерді қолдануы олардың тілдерінде жаңа фонемалардың пайда болуына әсер етті. Кірме сөздерді алу тілдік әсердің тек сыртқы көрсеткіші. Бұрынғы КСРО халықтарының өкілдерімен қарым-қатынас орыс тілін иеленушілер арқылы ғана жүзеге асты, дегенмен қарым-қатынасқа түсуші екі тілдің аймақтарының жақындығы тілдік әсерге міндетті шарт болып табылмайды. Әдеби тілдің әдеби емес тілге немесе жазбаша емес тілге тілдік әсері әдеби тілдің әдеби тілге әсерінен айтарлықтай өзгешеленеді. Қарайым тіліне славян тілінің элементтерінің әсерін кезеңге бөліп қарастыру өте күрделі арнайы қосымша зерттеулерді талап ететін мәселе. Дегенмен, тек лексикада жаңа және көне кірме сөздерді кездестіруге болатындықты болжамды түрде ғана айтуға болады. Кірме сөздердің шегін анықтау нақты бір қиындықтарды туғызады, себебі бұл шектер ХХ ғасырдың ауызекі сөзінің кеңеюі мен тарылуы мүмкін, бұл тілдерде кірме сөздер көп, ал қарайымдардың жазбаша тілінде кірме сөздер аз, себебі авторлар кірме сөздерді аз қолдануға тырысты, яғни субъективті фактор жоғары болды. ХХ ғасырдың 50 жылдарында жазылып алынған аралық хал-ахуалында қарайымдардың ауызша әңгімелері орын алды. Кірме сөздердің енуі қарайым тілінде сөйлеушілердің жасы мен әлеуметтік жағдайына байланысты болды (үй шаруасындағы әйел, ақын, қызметкерлер, діндарлар және т.б.). ХІХ ғасырда қарайымдармен сұхбат жүргізген К.Фой олардың ең қарапайым түсініктер мен ойларды жиі поляк, украин немесе белорус сөздерімен білдіргенін атап өтті [6]. Қарайым тіліне славян тілдері әсер етті, себебі қарайымдардың соңғы алты ғасыр аралығында өмір сүрген ортасы ол славян ортасы болды. Қарайым тілі өзін қоршаған тілдерге із қалдырмады, сондықтан тіларалық әрекеттестік туралы сөз қозғаудың қажеті жоқ. Себебі қарайым тілі бір мезетте төрт славян тілдерінің әсерінің сынына түсті: шығыс славяндық — орыс, украин, белорус, және батыс славяндық - поляк, сондықтан әртүрлі славян тілдерінен кірген сөздермен бір түсінікті әртүрлі сөздермен білдіру сыйымды болып табылады, мысалы, тракай диалектісінде «кірпіш» түсінігі, түп тегі түркі тілінен шыққан орыс кірме сөзімен, сонымен қатар поляк *segia* сөзімен белгіленеді. Орыс тілінің бұрынғы КСРО халықтарының әдеби түркі тілдеріне әсерінен славян тілдерінің қарайым тіліне әсері әл-

декайда ерекшеленеді. Бұл ерекшеліктер бір жағынан, қарайым тілінде тұрақтанған әдеби тілдің жоқтығынан, ал басқа жағынан әдеби түркі тілдер қызмет ету саласын және дербестігін сақтайды, қарайым тілінде бұндай құбылыс жоқ. Бүгінде Литвада University of Cologne и University аталған университеттің қолдауымен 11 жыл қатарынан жазғы мектеп қарайым тілін оқытуда [7] бұның өзі қарайым тіліне деген қамқорлық. Швециядағы Uppsala университетінің Қарайым тілі бойынша маманы, профессор Ева Ксато Йохансеннің жетекшілігімен және Дэвид Натан, Карина Фиркавичиутелер 1994 жылы UNESCO-ның қолдауымен қарайым тіліне арналған дыбыс және бейне жазбалар жасады «Spoken Karaim» атты мультимедиалық оқу құралы дайындалды, онда цифрлы аудио жазбалар, 40 қарайым тілін білетін адамдардың видео клиптері жинақталған [8; 9]. Осының негізінде транскрипция, сөздік, конкорданс және грамматикасы дайындалған. Сондай-ақ, қарайым тілінің үйренушілеріне арналған компакт-диск те шығарылған. 1994 жылдан бастап Мәскеу қаласында ай сайын орыс тілінде «Караимские вести» атты газет шығып тұрады. Алты томдық «Караимской народной энциклопедии» атты кітап шыққан. 2002-жылы қыркүйекте Халич кентінде қарайымдар тарихы және мәдениетіне арналған халықаралық конференция өткізілді. Кейбіреулер сөйлеушісі аз қарайым сықылды тілдің болашағы жоқ, деп есептейді. Егер қолдау болса, сөйлеуші санына қарамай, қарайым тілі сақталып қала алады деп сенеміз. Әрине ең өкініштісі қарайым тілінде газет-журналдардың шықпайтындығы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Арыс, 2004. –358 б.
2. Седеръ галлель гаккатанъ. Перевел на татарское наречие. Ф.А. Малецкий. Вильна, 1900.
3. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. СПб., 189 б. Т.VII, с.XII.
4. Ytsch Liebmann. Les Langues des inscriptions funeraires fu cimetiery carime de Troki \ Genus.Vol.II.N2-4 Roma. 1937.p.p.259-294.
5. Kokenai B.Dir-niecf bergianliar Karaj sioz-bitiktian. Onarmfch. Panevezis. 1939.s.25-31.
6. Foy K. Karaimisch-Turkische Sprachproben fus Kalic in Galizien \ Mitteilugen des Seminars für orientalische Sprschen. –Berlin. 1898. T.I. Abt.2.

7. Школа Караимского Языка
8. Spoken Karaim (CD-ROM), 2003
9. Csató. Éva Á. and David Nathan 2004. Multimedia and the documentation of endangered languages. In Peter K. Austin (ed.) Language documentation and description, Vol. 1, 73-84. –London: School of Oriental and African Studies.

Қарақалпақ әдеби тілі

*Зайсанбаев Төлеубек Қизатұлы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Қарақалпақ тілі – Өзбекстан Республикасы құрамындағы Қарақалпақ Автономиялы Республикасында тұратын қарақалпақ халқының тілі. Қарақалпақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады. «Сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысы жағынан қазақ, қырғыз, құмық, балқар, қарашай, ноғай тілдеріне жақын» [1, 485 б.]. «Қарақалпақтардың көне тарихы қазақ пен ноғайдың этникалық құрамына енген тайпалардың тарихымен байланысып жатады. Сондықтан да қарақалпақтардың ішінде кездесетін рулар қазақтар мен ноғайлардың құрамындағы ру мен тайпалар сияқты қыпшақтардың құрамына енген. Қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтарының құрамындағы рулардың аттарының сәйкес келуі де осы туысқандықтың бір көрінісі» [2, 168 б.].

Профессор Н.А.Баскаков қарақалпақ тілінде дыбыстардың артикуляциялық базасы тілі арты болып келетінін ескере келіп, бұл тұрғыдан қарақалпақ тілі қазақ, ноғай тілдеріне жақын деген пікір айтады [3, 25 б.]. Түркі тілдерінің қыпшақ-ноғай тармағына жататын [4, 103 б.; 5, 584 б.; 6, 580 б.] қарақалпақтардың саны туралы нақты мәлімет жоқ. Мәселен «Қазақ Совет энциклопедиясында»: «СССР жеріндегі барлық қарақалпақтардың саны 236 мың (1970). Оның 218 мыңы Қарақалпақ АССР-ін мекендейді. Қалғаны Өзбекстанның Ферғана және Хорезм облысында, Қазақстан мен Қырғызстанда және Түрікменстанда тұрады. Ауғанстанда да аздаған қарақалпақтар бар. Олар қарақалпақ тілінде сөйлейді» [1, 481 б.],– десе, «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы: «Қарақалпақстан Республикасы – Өзбекстан Республикасының құрамындағы ұлттық-мемлекеттік құрылым. Жер аумағы – 164,9 мың км, халқының саны – 1, 420 млн (1995 ж.) адам. Қарақалпақтар бүкіл тұрғындардың 32,1 пайызын, өзбектер – 32,25%, қазақтар – 26,36% түрікмендер – 5%, орыстар – 1,6%-ын құрайды. Астанасы – Нүкіс қаласы. Ресми тілі – өзбек, қарақалпақ тілдері [6, 578 б.],– деген мәліметтер келтіреді. Ал профессор С.Бизаков қарақалпақ халқының жалпы саны туралы былай дейді: «Халықаралық статистиканың 2009 жылғы есебі бойынша 660 мыңдай адам екен. Олардың 93 пайызы Өзбекстан Республикасының құрамындағы Қарақалпақ Автономиялы Республикасын мекендейді» [4, 103 б.]. Осы үш мәліметті салыстыратын болсақ, қарқалпақтардың саны – 218000-нан (1970 ж.), 455820-ға (1995 ж.), одан 660000-ға (2009ж.) артқанын көреміз.

Қарақалпақ халқының шығу тегі туралы «Қазақстан ұлттық энциклопедиясы»: «Қарақалпақ халқының этногенезі Сырдарияның сағасы мен Арал даласын мекендеген түркі тайпаларына тығыз байланысты. Бұл тайпалар V-XV ғасырларда әртүрлі мемлекеттік бірлестіктердің: Батыс түрік қағандығы, оғыздар, қыпшақтар, Алтын Орда, Ақ Орда т.б. құрамында болды. Қарақалпақтардың көпшілігі XVII ғасырда және XVII ғасырдың орта кезінде Сырдарияның ортаңғы ағысы мен сағасындағы алапты мекендеп, Ноғай ордасына, ол ыдырағаннан кейін Қазақ хандығына қарады. XVII ғасырда қарақалпақтар қазақтардың кіші жүзі құрамында болды» [6, 678-579 бб.],– деп жазса, «Қазақ Совет Энциклопедиясында»: «Антропологиялық типі Орта Азиялық көне Еуропа тектес нәсіл мен кейінірек келген моңғол тектес нәсілдің араласуы нәтижесінде пайда болған. Қарақалпақтардың арғы тегі б.з.б. VII-II ғасырларда Арал теңізінің оңтүстік жағалауын мекендеген сақ-массагет тайпаларына саяды. Б.з. II-VI ғасырларда шығыстан ғұндар, VI-VII ғасырларда түріктер келіп, жергілікті тайпалармен араласып сіңісіп кетті» [1, 481 б.],– деп көрсетеді.

Түркі тектес тайпалардан қалыптасқан қарақалпақтар ерте заманда, сондай-ақ орта ғасырларда Амудария мен Сырдария атырабында, Арал маңы мен Каспийдің солтүстік жағалауын мекендеп, Орта Азия, Батыс Сібір және Шығыс Еуропа тұрғындарымен үнемі қарым-қатынаста болған. XVIII-XIX ғасырлардан бастап қарақалпақтар Арал теңізі мен Амудария атырабын мекендей бастайды. 1897 жылы Арал маңында 115 мыңдай қарақалпақтар өмір сүрді, олардың 63215-і Амудария атырабында, 20000 қарақалпақ Хиуа хандығында болды. 15 мыңдайы Ауғанстанда тұрған. 1959 жылғы санақ мәліметтері бойынша Қарақалпақстанда 156 мың қарақалпақ (Бұхара мен Ферғана облысында, Ферғана жазығында 11,4 мың, Түркменстанның Ташауыз облыстарында 2,5 мың) тұрған. 1996 жылғы санақ бойынша Қарақалпақстанда 1 млн. 416 мың адам тұрады. Олардың ішінде қарақалпақтар 35%, өзбектер - 32%, қазақтар - 20%, түрікмендер - 5%. Біраз қарақалпақтар Бұхара, Әндіжан, Наманған, Самарқанд, Ташкент және Сұрхандария облыстарында тұрады.

Қарақалпақ халқы Аралдың оңтүстік бөлігінде тұрған ирантілдес көне, жартылай көшпенді тайпалардан, түркі тектес және моңғолтілді әртүрлі этникалық топтардан құралған. Қарақалпақ руларының аттарынан печенегтер, оғыз, қыпшақтар, Алтын Орда, қазақ, түрікмен және өзбек халықтарын құраған рулармен байланысы аңғарылып тұрады [7].

Әртүрлі дереккөздер қарақалпақтар туралы осындай мәліметтер береді, ал қазіргі қарақалпақтарды орыс жылнамаларында айтылатын «черные клубоки» дегендермен байланыстыруға бола ма деген сұрақтың жауабын қарақалпақ тарихшысы С.Камалов тапқан

сияқты. Бұған kungrad.com сайтында жарияланған В.А.Бочиннің «Дороги, мосты и перевалы историка С.Камалова» деген мақаласына тоқталсақ, көзіміз жетеді. Автор С.Камалов қарақалпақтардың арғы түбін ІХ ғасырдың аяғында Арал теңізінің батыс жағалауынан Орал (Жайық) өзеніне дейінгі ұлан-байтақ аймақты алып жатқан печенегтер одағымен байланыстыра қарайтынын, бұл мемлекеттің басты қаласы Кердер (Қарақалпақстанның қазіргі астанасы Нүкіске жақын) болғанын айта келіп, ары қарай орыс жылнамаларындағы «черные клубоки» атауының қалай пайда болғанын былай түсіндіреді: «В XI в. Приаралье вторгались воинственные кипчаки, которые в 1060 г. перешли Волгу. Продвигаясь на запад, они захватили часть владений Киевской Руси. В восточной Европе их стали называть половцами. Часть восточных печенов (каракалпаков) вместе с кипчаками проделала путь до Киевской Руси. Здесь каракалпаков нашли печенегов Приднепровья и обосновались на жительство вдоль реки Рось, притока Днепра. Далее племена печенегов, брентеев и торков образуют конфедерацию «черных клубоков». Ипатьевская летопись впервые в 1140 году отметила пребывание черных клубоков в Киевской Руси. Однако самоназвание народа возникло не в краю славян. Этоним кара бориклер (черные шапки) каракалпаки получили в отчем краю на берегах Арала и Амударьи при столкновении с вольной кипчаков. Летописцам Киевской Руси оставалось только сделать перевод: кара борклилер (черные шапки) – черные клубоки. Занимая достаточно обширную территорию, они охраняли восточные границы Киевской Руси от набегов степняков. Столицей каракалпаков был город Торческ» [8].

Біздіңше, қарақалпақ атауының пайда болуына өздеріне ұқсас түркі тектес тайпалармен соғыста өз жауынгерлерін тану үшін, олардың бастарына қара қалпақ (бөрік) киюі себеп болған сияқты. Батырлық жырларда айтылатын «қара қалпақ кидік, ат құйрығын түйдік» деп келетін сөздер де біздің ойымызды дәлелдей түседі.

Жоғарыда айтылған мақала авторы Қарақалпақ мемлекетінің тарихы жүздеген жылдарды қамтиды деп есептейтін С.Камаловты қолдайды. Мақаладағы қарақалпақ халқының кейінгі тарихы туралы көзқарасты қысқаша былай айтуға болады.

XVI ғасырдың екінші жартысында Ресей Астрахан хандығын жаулап алады. Нәтижесінде Ноғай хандығында алауыздық пайда болып, қарақалпақтар Волга бойын тастап, Арал теңізінің шығыс жағына Сырдарияны бойлай, Түркістан қаласына дейінгі аймаққа қоныстанады. Олар Хорезм жақтан келген өзбектермен бірігіп, Арал хандығын құрады. Астанасы Қоңырат қаласы болған. Хандықты Шахтемір хан басқарады. Кейін астанасы Шахтемір қаласына көшіріледі (қазіргі Шымбай қаласы).

XVII ғасырдың екінші жартысында қарақалпақтар Амударияның төменгі ағысының оң жақ және сол жақ жағалуына қоныстанады. Қарақалпақтарды Табыршық сұлтан, Қайып хан, Ешмұхамед хан билейді. Маман би, Мұрат шейх, Оразақ батыр сияқты тарихи тұлғалардың болуы Сырдарияның бойында өздерінің хандары, билері бар хандық пайда болғанын білдіреді. Қарақалпақ хандығы қазақтардың орта және кіші жүз хандарына саяси тәуелді болған, салық төлеп тұрған, дегенмен қарақалпақ хандығы болғаны дау туғызбайды [8].

Ал «Қазақстан» энциклопедиясында: «Қарақалпақтардың көпшілігі XVII ғасырда және XVII ғасырдың орта кезінде Сырдарияның ортаңғы ағысы мен сағасындағы алапты мекендеп, Ноғай ордасына, ол ыдырағаннан кейін Қазақ хандығына қарады. XVIII ғасырда қарақалпақтар қазақтардың кіші жүзі құрамында болды» [6, 678-579 бб.],— деп жазады.

XIII ғасырдың аяғында қарақалпақ жеріне Хиуа хандығының жорығы күшейеді. 1811 жылы Хиуа хандығы қарақалпақтарды жаулап алып, оларды Амудария сағасына көшіреді. Хиуа хандығына бағынғысы келмеген қарақалпақтар 1855-56 және 1858-59 жылдары оларға қарсы көтеріліске шығады.

Патшалық Ресейдің 1873 жылғы жасаған жорығының нәтижесінде Амударияның оң жағалауындағы қарақалпақтар Ресейге қосылады. Ол 1887 жылы Түркістан генерал-губернаторына қарайтын Сырдария облысының құрамына енеді.

1917 жылғы желтоқсан айының бірінші жартысында Амударияның оң жағалауындағы қарақалпақ жерінде Кеңес Өкіметі орнады. 1924 жылы Түркістан АКСР-нің қарақалпақтар тұратын аудандарында Қарақалпақ АО-сы құрылды. Оған Хорезм республикасының Қарақалпақ округі қосылды. 1925 жылы Қазақ АКСР құрамындағы Қарақалпақ Автономиялы облысы деп аталып, 1930 тікелей РКФСР құрамына енсе, 1932 жылы Қарақалпақ АКСР деп аталды, 1936 жылы ҚАКСР Өзбек КСР құрамына енді [1, 482 б.].

Тарихы қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты қарақалпақ халқының ауыз әдебиеті бай және қазақ халқының ауыз әдебиетімен ортақ тұстары өте көп. «Қарақалпақ, қазақ әдебиеті ежелден туыстас. Екі ел әдебиетінің озық туындылары қос халыққа ортақ» [1, 484 б.]. Қарақалпақтар арасына да «Едіге» жыры кең тараған және ауыз әдебиеттерінде Орыс би, Орманбет би аттары жиі кездеседі.

Қарақалпақ халқының ауыз әдебиетінде «Қырық қыз», «Ашық Ғаріп», «Шадиар» сияқты эпостық, лиро-эпостық жырлар ерекше орын алады. Қарақалпақтардың жазба әдебиеті XVIII ғасырдан басталады. Жиен жырау, Күнқожа Ибрайымұлы, Әжінияз Қасыбайұлы, Бердақ Қарғабайұлы, Омар Сүгірбабатұлы, Әжінияз Қасыбайұлы, Омар Өтеш, Құлмұрат, Сыдық шайыр сияқты ақын-жыраулар

қарақалпақ әдебиетінің дамуына зор үлес қосты [1, 483 б.]. Энциклопедиядағы қарақалпақ жазба әдебиеті XVIII ғасырдан басталады дегенмен келісе қоюға болмайтын сияқты. Жоғарыда аты аталған жыраулар өз туындыларын ауызша шығарған және осы заманға дейін олар жыршы, жыраулардың айтуы бойынша жеткен.

Қарақалпақ ауыз әдебиетінің озық үлгілеріне Жиен жыраудың «Босқан ел» толғауы мен Бердақтың «Ақымақ патша» дастанын, сондай-ақ Әжінияздың «Боз отау», Бердақтың «Ерназар би», «Айдос би» сияқты тарихи тақырыпқа құрылған жырларын жатқызуға болады.

Кенес Өкіметі кезінде А.Мусаев (1880-1936), С.Мәжитов (1869-1938), А.Өтепов (1904-1934), А.Дабылов (1893-1970), С.Нұрымбетов (1900-1971) сияқты ақындар қарақалпақ поэзиясының дамуына ұйытқы болса, онан кейін поэзия әлеміне келген А.Бегімов, Ж.Аймырзаев, М.Дәрібаев, А.Шамұратов, Б.Қайыпназаровтар қарақалпақ поэзиясына сыршылдық лирика, сатира, юмор, мысал т.б. жанрларды ала келді. [1, 483 б.].

Қарақалпақтардың ауыз әдебиетін зерттеу өткен ғасырдың 20 жылдары қолға алына бастаған. Оны алғаш зерттегендердің бірі – Қаалы Айымбетов. Ол жиырмасыншы жылдары Алматыда білім алған. Қ.Айымбетов туралы профессор Қ.Ергөбек былай деп жазады: «Ол негізінен фольклорист. Қарақалпақ фольклорының жанр-жанрының жігін алғаш ажыратқан, оларға анықтама беріп, ғылыми негіздеген ғалым. Салт-дәстүр жырлары, дастандар, ертегілер, мақал-мәтелдер, термелер, тарихи жырлар, жыраулар, бақсылар тағдыры оның назарынан тыс қалмаған. Жиырмасыншы, отызыншы, тіпті қырық, елуінші жылдары Қарақалпақстанда жыраулардың қатары бұзылмай аман отырған шағы. Қаалы Айымбетов солардың денін көзімен көрген, жолыққан, аузынан небір тамаша жырларды жазып алып, ғылыми айналымға енгізген. Оның еңбектерінің «Ерполат жырау жырлаған «Едиге» дастаны», «Өгиз жырау жырлаған «Алпамыс» дастаны» «Есемұрат жырау жырлаған «Қобылан» дастаны», «Құрбанбай жырау жырлаған репертуарлар хақында» болып келетін себебі де осыдан» [9, 4 б.].

Тарихи тамыры бір қазақ-қарақалпақ арасындағы әдеби байланыс та өте тығыз болған. Қарақалпақ ақындарына, жыршы, жырауларына қазақ әдебиетінің озық үлгілері ықпалын тигізгені анық. Мәселен, «Абай» энциклопедиясында бұл туралы былай деп жазылған: «Бердақ өзінің көлемді «Айдос би» дастанын қазақша жазды. Қарақалпақ поэзиясының лирик ақыны Әжінияз да өлең-жырларын қазақша жазған. Қарақалпақ ақындарының қазақтың суырып салма ақындарымен өнер сайысына түсуі, Бердақ пен Әжінияз секілді қарақалпақ әдебиеті саңлақтарының шығармаларын қазақша шығаруы – қарақалпақтардың Абайды түпнұсқадан оқитындығын білдіреді» [10, 323 б.].

Қарақалпақтардың тілі қазақ тіліне өте жақындығымен қатар, оларда да ауыз әдебиетінің өлең, жыр сияқты түрлері қатты дамыған. Мысалы, Жиен жырау жырлаған «Қырық қыз» дастаны – өте көлемді дастан. Бұл дастан қазақ тіліне аударылып, 1959 жылы жарық көрді. Кітаптың мұқабасында «Жиен жырау. 40 қыз» деп көрсетілгенімен, жырды шығарған Жиен жырау емес екенін, ол тек жырлаушы болғанын дастандағы мына жолдардан аңғаруға болады:

«Өтті-ау дүние бұл жалған,
Көңілде кетті көп арман.
Қарақалпақ халқында,
Минтен деген рудан
Шыққан Жиен жыраудан,
Нұсқа болып бұл дастан.
Ел жырлады тынбастан.
Айызын жұрттың қандырып,
Секілді жыры бал бұлақ,
Алпыс сегіз жыл бойы
Жиен жырау шәкірті
Жырлады мұны Қалмұрат» [11, 570 б.].

«Қарақалпақ әдебиетінде проза 20-жылдардың 2-жартысынан көріне бастады. М.Дәрібаевтың «Мыңдардың бірі», Ә.Шамұратовтың «Ескі мектепте» атты көлемді прозалық шығармалары 30-жылдары жарық көрді. 50-жылдары жазылған Ә.Бегімовтің «Балықшының қызы» (1958), Ж.Аймырзаевтың «Амудария жағасында» (1958), Т.Қайыпбергеновтің (1929 ж.т.) «Қарақалпақ қызы» (1-2 кітап, 1963-65) романдары қарақалпақ прозасын биік белеске көтерді» [1, 483 б.].

Өкінішке қарай, соңғы кездері туыстас республикалармен әдеби байланыс деңгейі төмендеп кетті. Қазіргі қарақалпақ әдебиеті туралы мағлұмат аз, сондай-ақ қарақалпақ тілінің зерттелуінің бүгінгі жай-күйі туралы да онша көп біле бермейміз.

Қарақалпақ тілін ғылыми тұрғыдан зерттеуде профессор Н.А.Баскаковтың еңбегі зор. Ол жоғарыда аталған қарақалпақ тілінің фонетикасы мен морфологиясы жайлы жазған «Қарақалпақский язык» деген еңбегінде қазіргі қарақалпақ тілінде 11 дауысты фонема бар десе [2, 39 б.], «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясында қарақалпақ тілінде 9 дауысты дыбыс бар [6, 580 б.] деп көрсетеді. Қарақалпақ тілінің дыбыстық жүйесі бойынша кандидаттық диссертация жазған Ж.Аралбаев та қарақалпақ тілінде 11 дауысты дыбыс бар деп есептейді [12, 3 б.].

Қарақалпақ тілін қазақ тілінен ерекшелендіріп тұратын басты белгі – оларда і дыбысының болмауы. Қазақ тіліндегі і дыбысының орнына қарақалпақ тілінде й (ій) дыбысы қолданылады. Осы ерекшелікті ескеретін болсақ, үндестік заңы қатаң сақталатын бұл тілде

4 жұп дауысты яғни, сегіз дауысты дыбыс болуы тиіс. Профессор Н.А.Баскаков қарақалпақ тіліне кейінірек кірген дыбысқа ә дыбысын жатқызады [6, 30 б.]. Яғни, ә дыбысы түркі тілдерінде араб тілінен енген сөздердің әсерінен пайда болған. Ал қарақалпақ тілін зерттеушілердің қарақалпақ тілінде 11 дауысты дыбыс бар дегеніне келетін болсақ, олар орыс тілінен енген и, у дыбыстарын қосып тұр деп түсінген дұрыс.

Көптеген түркі тілдес халықтар тәрізді қарақалпақтар да Кеңес Өкіметі орнағанға дейін араб әліпбиін қолданған. Араб әліпбиі қарақалпақ тілінің дыбыстық жүйесін дәл бере алмады әрі оны халық жаппай қолданған жоқ. Молдалар, ишандар және аздаған ғана билеуші топтар қолданғандықтан, бұл әліпби қарақалпақ тіліне де, әдебиетіне де бәлендей әсер ете қойған жоқ.

Қарақалпақстанда 1924 жылы араб графикасы негізінде 28 әріптен тұратын қарақалпақ әліпбиі жасалды. 1924 жылдың қараша айында осы әліпбимен ең бірінші қарақалпақ газеті «Азат қарақалпақ» жарық көрді, ал 1925 жылы алғашқы оқулықтар шыға бастады.

1926 жылы 26 ақпан мен 5 наурыз аралығында Бакуде өткен түркітанушылардың съезінен кейін КСРО-ның түркі тектес халықтарына латын әліпбиіне көшу ұсынылды. 1927 жылы шілдеде Қарақалпақ БКП(б) обкомының шешімімен латынға негізделген әліпби құрастыратын облыстық Жаңа Әліпби Комитеті құрылды. 1928 жылы мамандар мен зиялылардың сын-ескертпелері ескеріліп, толықтырылғаннан кейін, бұл әліпби бекітілді. 1929 жылдың басында осы әліпбимен газеттер мен кітаптар шыға бастады, ал 1930 жылы Қарақалпақстан толығымен жаңа әліпбиге ауысты.

1930 жылдардың аяғында Кеңес Одағында жазуды кирилл әліпбиіне көшіру үдерісі басталды. Қарақалпақ АКСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1940 жылдың 18 шілдесіндегі нұсқауы бойынша кирилл әліпбиінің жобасы бекітіліп, осы әліпбиге көшу мерзімі 1942 жылдың 1 қаңтарына дейін деп белгіленді. Жаңа әліпбиде 35 әріп болды.

1954 жылы Нүкіс қаласында Қарақалпақстан, Мәскеу, Ташкент және Фрунзе қалаларынан келген ғалымдар қатысқан конференцияда жаңа әліпби жобасын талқылады. Конференция шешімі Өзбек КСР ҒА Тіл және әдебиет Институтының және КСРО ҒА Тіл білімі Институтының ұсыныстарымен толықтырылды. Нәтижесінде 1957 жылдың 28 ақпанында Қарақалпақ АКСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының шешімімен жаңа әліпби мен орфография бекітілді. Бұрынғы әліпбиден өзгешелігі жаңа әліпбиге Әә, Её, Ғң, Өө, Үү, Ұұ әріптері енгізілді. Сөйтіп әріптер 41-ге жетті [13].

Әрине, бұл әріптер орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздерді орыс тіліндегідей етіп жазу үшін енгізілді. Кеңес Өкіметінің өктем саясатының нәтижесінде енгізілген қарақалпақ әліпбиінде де қа-

рақалпақ тілінің өзіндік ерекшелігі ескерілмеді. 1925 жылы Орынбор қаласында өткен «Қазақ білімпаздарының тұңғыш сійезінде» А.Байтұрсынұлы айтқан: «Жақсы әліпби тілге шақ болуы керек. Өлшенбей тігілген о жері бұ жері бойға жуыспай, қолбырап, солбырап тұрған кең киім сияқты артық әріптері көп әліпби де қолайсыз; Бойынды қысып, тәнінді құрыстырып, тырыстырып тұрған тар киім сияқты әрпі кем әліпби де қолайсыз болады» [14, 74 б.],– деген пікірін бүкіл түркі тектес халықтар басшылыққа алуы керек еді. Өкінішке қарай Кеңес Одағы құрамындағы түркітектес халықтардың әліпбиі осындай өктемдікпен жасалып, орыс сөздері дыбыстық өзгеріске түспей енетін болды. Бұл өз кезегінде түркі тілдеріне тән емес дыбыс тіркесімдерінің пайда болуына әкеп соқты, орыс тілінен енген сөздерге қосымша жалғауда қиындықтар туғызды.

Кеңес Өкіметі кезінде қарақалпақ тілін зерттеуге Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, Е.В.Поливанов, Н.Давкараев, Д.С.Насыров, Е.Бердимуратов, О.Доспанов, М.Дәулетов, С.Хамидовтар атсалысты [2, 169 б.].

1934 жылы ашылған Төркүл Мемлекеттік мұғалімдер институтында қарақалпақ тілі мен әдебиеті факультеті болды. Бұл институт қазір Әжінияз атындағы Нүкіс Мемлекеттік педагогикалық институты деп аталады. Осы институттағы қарақалпақ тілі мен әдебиеті факультетінде қарақалпақ тіл білімі және қарақалпақ әдебиеті кафедрасы бар. Факультетте 30 оқытушы жұмыс істейді. Олардың бесеуі – ғылым докторы, оннан астамы ғылым кандидаттары. Сондай-ақ факультетте Бердақ атындағы мемлекеттік сыйлықтың иегерлері, Өзбекстан Республикасы халыққа білім беру ісінің үздіктері жұмыс істейді. Факультет кафедраларында қарақалпақ тілінің лексикологиясы, лексикографиясы, диалектологиясы, фразеологиясы мен терминологиясы бойынша зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Факультет оқытушылары қарақалпақ халқының фольклорын, эпостарын, тарихын, қарақалпақ тілінің қазіргі жай-күйін, сондай-ақ қарақалпақ әдебиетінің қазіргі дамуын және қарақалпақ тілін оқытудың әдістемелерін зерттеуде де көп жұмыстар атқаруда. Сондай-ақ Бердақ атындағы Қарақалпақ Мемлекеттік университетінің қарақалпақ тілі мен әдебиеті факультеті де қарақалпақ әдеби тілінің қалыптасуына өз үлесін қосып жатыр.

Қарақалпақ әдеби тілінің қалыптасуы туралы айтпас бұрын бұл тілдегі диалектілерге аздап тоқтала кеткен жөн сияқты. «Қарақалпақ тілінде екі диалект бар: қазақ тіліне жақын солтүстік-шығыс диалекті мен өзбек және түрікмен тіліне жақын оңтүстік-батыс диалекті. Қазіргі қарақалпақ тілі солтүстік-шығыс диалектінің негізінде жасалған» [6, 580 б.].

Қарақалпақтардың негізгі бөлігі XVI ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың ортасына дейін қазақтармен аралас өмір сүрді және саяси-

экономикалық тұрғыдан оларға тәуелді болды. Бірақ шаруашылық түрі жағынан қазақтардан ерекшеленіп тұрды. Қазақтар үлкен аймаққа көшіп-қонып жүрсе, қарақалпақтар жартылай көшпенді болды. Мал шаруашылығымен бірге жер өңдеумен, балық аулаумен айналысты [15, 135 б.]. Ұзақ уақыт бойы қазақтармен араласа өмір сүргендіктен, бұл екі туыс тіл бірі-біріне өте жақын болып кеткен. Дегенмен 1936 жылы Өзбекстан құрамына енгеннен бастап қарақалпақ тіліне өзбек тілінің ықпалы күшейгені анық. Бұл ең алдымен қарақалпақстандағы өзбек ұлтының сан жағынан басым болуына алып келді. Мәселен, 1926 жылғы санақ бойынша Қарақалпақ АССР-ндегі қарақалпақтар саны – 116125 адам, яғни 38,1%, қазақтар 28,2%-ын құраса, өзбектер 27,6% [17, 461 б.] болса, 1995 жылғы санақ бойынша қарақалпақтар бүкіл тұрғындардың 32,1 пайызын, өзбектер – 32,25%-ын [6, 578 б.] құраған. Яғни өзбектердің саны жергілікті қарақалпақтардан асып кеткенін байқаймыз. Қазіргі қарақалпақ әдеби тілі солтүстік-шығыс диалектінің негізінде жасалғанымен [6, 580 б.], Қарақалпақстан Республикасында өзбек ұлтының сан жағынан басымдығы қарақалпақ тілінің өзбек тілінің ықпалына ұшырауын үдете түскені анық. Бұған қоса Қарақалпақстан Республикасының мемлекеттік тілі өзбек және қарақалпақ тілі болуы да қарақалпақ тілінің жағдайын мүшкілдете түсуде.

«Орта Азияда орналасқан түркі тілдерінің бір-біріне ықпалын зерттеу – ареалдық әдістің міндеті. Орналасу ретіне қарай ареалдық лингвистикаға бір-біріне өте жақын тілдермен қатар, бір-бірінен біршама алыс тілдер де зерттеу объектісі болады. Орта Азиядағы түркі тілдерінің бір-біріне жақындық, ұқсастық дәрежесі әртүрлі: қазақ, қарақалпақ тілдері бір-біріне өте жақын болса, өзбек, түрікмен тілдері біршама алыс. Бірақ замандар бойы шектес территорияда өмір сүру жиі араласуды қажет етеді. Сондықтан аталған тілдердің қазақ тіліне ықпалы, айталық қыпшақ тобындағы башқұрт тіліне қарағанда көбірек болады» [16, 11-12 бб.], – деп профессор М.Томанов туыстас тілдердің көршілес болуының да тілдің лексика-фонетикалық құрамына ықпалы зор болатынын айтып кеткен.

Түркі тілдерінің ішінде иран, парсы тілдерінің ықпалына қаты ұшырағаны өзбек тілі екені белгілі. Тіпті бұл тілде түркі тілдеріндегі ең басты заңдылық – үндестік заңы да бұзылған. Өзбек тіліне иран тілінің әсері туралы профессор С.Омарбеков былай деп жазады: «Түркі тілдерінде иран кірмелері арасында байырғы замандарда ауысқан сөздерден тыс, кейінгі дәуірлердің жемісі болып табылатын сөздер де жоқ емес. Әсіресе мұндай сөздерді өзбек тілінен жиі ұшырастырамыз. Бұл жайт, әрине, өзбектердің ежелгі көршісі – тәжік жұртының тілдік ықпалына байланысты. Жалпы, өзбек тілі түркі тектес тілдер ішінде иран тілдері ықпалына

мол шалдыққан тілдердің бірі екені белгілі. Өзбек тілінің лексикалық құрамын былай қойғанда фонетикасы мен грамматикалық жүйесінің өн бойында тәжік тілінің табы сайрап жатыр» [19, 52-53 бб.].

Қарақалпақ тілінде дауысты дыбыстардың үндесуімен қатар, дауыссыздардың да үндесуі, яғни ілгерінді, кейінді ықпал заңдылықтары қатаң сақталған. Сөздің соңғы дыбысы үнді немесе ұяң болса, оған жалғанатын қосымша да үнді немесе ұяңнан басталады. Мысалы, қар-дың, жемнің т.б. Егер сөздің соңғы дыбысы дауысты дыбысқа аяқталса, оған жалғанатын қосымша үнді немесе ұяңнан басталады. Мысалы, ана – ана-ны, ана-дан т.б.

Қазақ тіліндегі сияқты қарақалпақ тілінде де **қ, к, п** қатандарына аяқталған сөздерге дауысты дыбыстан басталған қосымша жалғанғанда **қ, к** дыбыстары **ғ, г** дыбыстарына, **п** дыбысы **б** немесе **у**-ға айналады. Бірақ көптік жалғауының тек **-лар, -лер** нұсқалары ғана бар. Бұл, әрине, өзбек тілінің әсері және өзбек орфографиясының әсері.

«Қарақалпақ тілі ноғай мен қазақ тіліне жақын болғанымен, оған оғыз, қарлұқ тілінің әсері тигені сезіледі. Ол сөз басында ұяң **ғ, ғ, д** дауыссыздарының көбірек қолданылуы» [20, 25-26 бб.]. Бұл пікірді С.Омарбеков те қолдайды. Ол қазақ әдеби тілінде **қ, к** дыбысынан басталатын сөздердің қарақалпақ қазақтарының тілінде **ғ, г** дыбысынан басталу себебін былай түсіндіреді: «Мұның себебін өзбек тілі мен қарақалпақ тіліндегі **з, з** дауыссызына қатысты сөз басы ұяңдығының арғы төркіні ортақтығынан деп түсіну орынды. Өйткені бұл екі тілдің екеуінде де сөз басында **з, з** ұяңдары пайда болуының басты бір себебі – осы оғыз тілдерінің әсері болуы мүмкін. Оның бер жағында өзбектер мен қарақалпақтардың арасында елеулі тілдік қарым-қатынастың бұрын да, күні қазір де бар екенін бәріміз жақсы білеміз» [19, 41 б.].

Ал қарақалпақ тілінің өзбек және түрікмен тіліне жақын оңтүстік-батыс диалектісіне келетін болсақ, қыпшақ тобындағы тілдерде кездеспейтін мұндай өзгешеліктер онан да көбейе түседі.

Н.Дәуқараев атындағы тіл білімі және әдебиеті институты мен Тарих, археология және этнография институты негізінде 2012 жылы құрылған Қарақалпақ гуманитарлық ғылыми-зерттеу институтында қарақалпақ әдебиеті мен фольклоры бөлімі және қазіргі қарақалпақ тілі бөлімі бар.

1992 жылы Қарақалпақстан Республикасы деген атауға ие болғанымен, Өзбекстан Республикасы құрамынан шыға алмай отырған қарақалпақстанда шешілмей жатқан түйткілді мәселелер көп. Өзбекстан Республикасы сияқты бұл елдің де экономикалық жағдайы мәз емес. Арал теңізінің тартылуы республиканың табыс көзі болып саналатын балық шаруашылығының құлдырауына әкеп соқты. Апат аймағына айналған Қарақалпақстанда демографиялық көр-

сеткіш те жақсы емес. Бала өлімі көрсеткіші бұл елде аса жоғары. www.islamsng.com сайтында Илхам Исхакходжа деген тәуелсіз сарапшы Қарақалпақстандағы бүгінгі экономикалық жағдай туралы былай деп ашына жазады: «В последнее время жители Каракалпакстана стали переезжать в Казахстан целыми поселками, несмотря на попытки местных властей воспрепятствовать миграции. Желаящим уехать узбекские власти запрещают выписываться и продавать дома, но каракалпаки уезжают, забросив дома. Люди уезжают десятками тысяч. Запрет на продажу домов для узбекских властей, видимо, формальность. Каракалпаки продолжают массами уезжать и власти Узбекистана равнодушно наблюдают, не пытаются решить насущные проблемы людей. Между тем, если бы в Узбекистане действительно были заинтересованы в том, чтобы люди оставались на местах, то властям было бы под силу решить эту проблему и обратить пристальное внимание на решение социально-экономических проблем. Возможно, узбекскому правительству просто выгодно, чтобы каракалпаки и казахи покидали Каракалпакстан (а именно они составляют подавляющее число переселенцев). Будучи многочисленной диаспорой (по статистике в Узбекистане на 530 тысяч каракалпаков приходится 940 тысяч казахов), казахи могли бы на полном основании отстаивать национальные интересы, а заодно и поддерживать каракалпаков в их стремлении к самостоятельности. Но потеря Каракалпакстана, составляющей треть Узбекистана, для Ташкента была бы слишком серьезным геополитическим ущербом его интересам» [21].

Сондай-ақ Қарақалпақстан Республикасында қарақалпақ тілінің бүгінгі жай-күйі де алаңдатарлық күйде қалып отыр. Әртүрлі сайттарда бұл елде өзбек тілінің үстемдік құрып отырғаны, басшылық орындарда тек өзбек ұлтының өкілдері екендігі туралы мақалалар аз емес. Бірақ Өзбекстан Республикасында сөз бостандығына ерік берілмегендіктен, мұндай көзқарастарды баспа беттерінен көру мүмкін емес және өкіметке қарсы пікірдегі адамдардың қуғын-сүргінге ұшырап жататынын шетелдерге қашып кеткен Өзбекстан оппозиционерлерінің жазғандарынан ғана көруге болады. Қорыта келгенде, қарақалпақ тілінің болашағы Өзбекстан Республикасындағы тіл саясатының оң шешімін табуына байланысты болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ Совет энциклопедиясы. 6-том. – Алматы, 1975 ж. –640 б.
2. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 248 б.

3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика, морфология. – Москва: «Изд.АН. СССР», – 1953. – 542 стр.
4. Бизаков С. Түбі бір түркілер. – Алматы, 2013. – 288 б.
5. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: «Мектеп», 1965. – 600 б.
6. Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 5 т., 2003. – 720 б.
7. Баллиева Руза. Каракалпакский этнос и традиционное природопользование. АДД. – Москва. 2003 г. www.dissdat.com
8. Бочин В.А. Из истории формирования государственности каракалпакского народа. www.konqrad.com
9. Ергөбек Қ. «Адам бекер жасамайды» // Ана тілі 2012, 6-12 желтоқсан (49), 5-бет.
10. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Атамұра», 1995. – 720 б.
11. Жиен жырау. 40 қыз. – Алматы: «Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы», 1959. 572 б.
12. Аралбаев Ж. Фонетическая система современного каракалпакского языка. Автореферат дисс.на соиск.канд. фил. наук. наук. – Алма-Ата. 1949 г.
13. Ru.wikipedia.org/wiki/Каракалпакская_письменность
14. Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. – Орынбор, 1925 ж. – 144 б.
15. Камалов С. Народно-освободительная борьба каракалпаков против Хивинских ханов в XIX в. В книге: Материалы и исследования по этнографии Каракалпаков. Издательство АН СССР. – Москва. – 1955 г.
16. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992 ж. – 192 б.
17. Жданко Т.А. Каракалпаки хорезмского оазиса. В книге: Археологические и этнографические работы Хорезмской Экспедиции 1945-1948. – Москва: Издательство Академии Наук СССР. – 1952 г. – 652 стр.
18. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: «Қазақ университеті». –1992 ж. – 192 б.
19. Омарбеков С. Халықтық тіліміздегі тектес тілдермен ортақ құбылыстар. – Алматы: «Ғылым». – 1978 ж. – 156 б.
20. Нұрмаханов Ә.Н. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. Алматы: «Мектеп». – 1971 ж. – 291.
21. Илхам Исхакходжа. Этнополитические проблемы Каракалпакстана. www.islamsng.com

Қарашай-балқар әдеби тілі

*Зайсанбаев Төлеубек Қизатұлы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Қарашай-балқар тілі түркі тілдерінің батыс хун тобының қыпшақ-половец тобына жатады. Олар – тілдері жағынан бір-біріне өте жақын халықтар. Қарашайлар (156140 адам) Қарашай-Черкес автономиялы облысында, балқарлар (88771 адам) Қабарды-Балқар автономиялы Республикасында тұрады [1, 192 б.].

Бұл екі халықтың шығу тегі, тілі туралы ғалымдар арасында әлі күнге дейін біржақты пікір жоқ. Егер халықтың шығу тегі анықталмаған болса, бір-біріне қарама-қайшы, тіпті бірін-бірі жоққа шығаратын жорамалдар пайда болады. Қарашай-балқар халқының шығу тегі мен тарихы туралы осындай даулардың көптігі сондай – бұларды ғалымдардың бір тобы түркітөктес халықтарға жатқызса, енді бір тобы түркітөктес емес деген пікір айтады дей келіп, профессор Ш.Х.Ақбаев: «Карачаево-балкарский язык в лексическом и особенно в грамматическом отношении представляет собой самобытный тюркский язык, весьма слабо подверженный влиянию нетюркских языков» [2, 8 б.], – деп ұлттың этногенезін анықтауда олардың тілдік белгісі басты орында тұруы керек екендігін алға тартады. Яғни, ол қарашай-балқар халқының этногенезін славяндар, кавказдықтар, ирантөктес халықтар құрайды дейтін жорамалдарды жоққа шығарады. Егер бұл халықтар қарашай-балқар халқының этногенезін құрайтын болса, оның тіліне де ықпалын тигізуі тиіс еді деп есептейді [2, 9 б.].

Қарашай-балқарлар Солтүстік Кавказды қай заманнан бері мекендейді деген мәселеде де талас-тартыс көп. Мысалы, 1900-жылдары қарайшайлар арасында болған В.М.Сысоевтың қарашайлар әртүрлі тайпалардан құралған, олардың негізін ноғай-татар төктес тайпалар құрағанмен, қабардылар, свандар, абхаздар, малқарлар, тіпті орыстардың да қандары араласып кеткен дегеніне қарағанда ол қарашайларды ноғайлы дәуірінен кейін пайда болған халыққа жатқызатын сияқты [3, 46-47 бб.].

Ал С.К.Бабаев балқар мен қарашайлардың тарихын ерте дәуірден бастайды. Оның түсіндіруінше қарашайлар мен балқарлар Солтүстік Кавказдың жергілікті тұрғындары, олардың этникалық ядросын «Ұлы Бұлғария» мемлекеті құлағаннан кейін қалған «қара бұлғарлар» құрайды. VII ғасырда Кубаньнан келген бұлғарлар аландармен арала-

сып кеткен. Аландар болса қарашай-балқарларды құрайтын екінші компонент [4, 38 б.].

Көне бұлғарлар түркі тілдес болған. Бұлғарлар б.д.д. 127 және 114 жылдары билік құрған Вахаршақтың баласы Аршақтың кезінде Кавказға келген деген пікір айта отырып, С.К.Бабаев: «По имеющимся у нас сведениям, древние болгары вели кочевой образ жизни и обитали в Приазовских степях. Византийские авторы называли их кутригурами (кутуругурами) и утригурами (утургурами), составляющими два больших племенных объединения древних болгар» [4, 40 б.], – деп көне бұлғарлар екі тайпалық бірлестіктен тұрғанын айтады. Осы екі бірлестік VI ғасырдың 80-жылдары Құбраттың басқарумен үлкен одақ құрды. Бірақ Құбрат өлген соң одақ ыдырап кетеді. Одақтың жылдам ыдырауына хазарлардың шапқыншылығының әсері болған. VII ғасырдың бірінші жартысында Хазар қағанатының шапқыншылығына шыдамаған бұлғарлар солтүстікке ығысып, жергілікті тұрғындарға сіңіп кетеді. Сөйтіп, Волга Бұлғарларына негіз болады. 965-жылы князь Святослав Хазар қағанатын талқандады [4, 41 б.].

С.К.Бабаев Қарашай-балқарлардың шығу тектері туралы осындай пікір айта отырып, олардың тілі туралы былай деп жазады: «Если сравнить образцы языка современных балкарцев и карачаевцев с древнеболгарским, нетрудно убедиться что перед нами один и тот же язык» [4, 50 б.].

Кавказда түркі тектес халықтардың пайда болуы себебіне тоқталу үшін түркі халықтарының батысқа қай замандарда, қалай, не себептен қоныс аударғандарын анықтап алу қажет. Т.Х.Кумыковтың: «Если взять период с IV по XIII в. н.э., на территории Северного Кавказа и Причерноморья сколько было причудливых исторических переплетений! На протяжении более тысячелетия это территория служила как бы мостом для передвижения тюркских народов на запад. Здесь мы встречаемся с гуннами, аварами, болгарами, печенегами, тюрками, хазарами, половцами, монголами и т.д.» [5, 27 б.], – деген пікірі көп нәрсені аңғартып тұрғандай.

Басхан шатқалындағы Сосруқ елді мекенінен және Чегем шатқалындағы Қала төбе мекенінен табылған археологиялық заттар осы күнгі Қабарды-балқар республикасының территориясында алғашқы адамдар палеолит, яғни көне тас дәуірінде (12-15 мың жыл бұрын) өмір сүргенін айғақтайды. Қабарды-балқар территориясындағы адамдар ізі бұл жерді адамдар алғашқы қауымдық кезден бастап мекендегенін, мәдениеттердің үзілмей жалғасқанын аңғартады және археологиялық қазбалар кезінде табылған заттардың көне дәуірдегі заттармен ою-өрнектері, жасалуы жағынан ұқсас болуы бұл жердің тұрғындары еш жақтан келмегенін көрсетеді.

Біздің заманымыздың I мыңжылдығының бірінші жартысында Солтүстік Кавказда алғаш рет кимерліктер пайда болды. Кимерліктер Шығыс Еуропаның Дунайдың сағасынан бастап Новочеркасскіге дейінгі алқабын мекендеген. Олар Кавказға Киммер бұғазы (Керч) арқылы өткен. Киммерліктер де, бұдан кейін пайда болған сарматтар да (Б.д.д. III-II ғасырлар) Кавказ халықтарының қалыптасуына, мәдениетіне ықпалдарын тигізген.

Ирантілдес сарматтар жартылай көшпенді болған. Мал бағумен, аңшылықпен, қолөнермен және саудамен айналысқан. Біздің заманымыздың I ғасырының аяғында Азов теңізінің солтүстік шығысында сарматтармен туыстас аландар пайда болды. Бірте-бірте күшейген олар кейінгі ғасырларда Солтүстік Кавказдағы сарматтар мен басқа да тайпаларды өздеріне бағындырды. Ал біздің заманымыздың IV ғасырында Солтүстік Кавказға келген түркі тектес ғұндар аландарды жеңіп Таман бұғазын басып алды. Ары қарай Қырымға жүзіп өтті [6, 6-19 бб.].

Кавказ халықтарының этникалық құрамының ала-құла болуы, оның үстіне бұл жерлердің «түркі халықтарының батысқа қоныс аударуындағы дәліз қызметін атқаруы» [5, 27 б.] тарихшылар арасында бір-біріне қарама-қарсы пікірлер қалыптасуына негіз болды. Дегенмен олардың көпшілігі қарашай-балқарлардың негізін түркі тілдес халықтар құрайтынын мойындайды.

Қарашай-балқар халқының тарихы туралы зерттеулерге шолу жасай келе, Т.Х.Кумыков мынандай қорытынды жасайды: «На основе известных нам по сей день исторических материалов, собранных перечисленными авторами по этногенезу балкарцев и карачаевцев, можно сформулировать вывод о том, что эти народы образовались из местных северокавказских племен и смешавшихся с ираноязычными, скифо-сарматскими и тюркоязычными племенами, из которых наибольшее значение в процессе формирования карачаевцев и балкарцев имели, видимо, черные болгары и в особенности одно из западно-кипчакских племен» [5, 37 б.].

Бет пішіндері жағынан балқарлар мен қарашайлар таулық осетиндерге және грузиндерге өте ұқсас. Түркі тілінде сөйлегендіктен көптеген зерттеушілер оларды Кавказға шығыстан келген моңғолдардың тікелей ұрпақтары деп қараған бірақ, антропологиялық зерттеулер оларда моңғолоидтық белгілер жоқ екенін көрсетіп берді [6, 23 б.].

Еділ мен Дон аралығын жайлап жүрген қыпшақтардың Солтүстік Кавказдың тау шатқалдарына ығысуына XIII ғасырдың басындағы моңғол шапқыншылығы себеп болғаны анық. Бірін-бірі жаулап алып, бірін-бірі ығыстырған жорықтар половец қыпшақтарын Солтүстік Кавказ тауларының шатқалдарына паналауға мәжбүр етті. «В резуль-

тате всех этих завоевательных походов часть местного населения, раздираемая внутренними противоречиями, вынуждена была оставить свое местожительство. Так и случилось с тюркскими племенами Северного Кавказа, в частности с кипчаками. Часть ушла в Венгрию, другая – укрылась в горах Кавказа, третья – переселилась в Азербайджан. Оставшиеся половцы (кипчаки) подчинились монгольским завоевателям» [5, 26 б.], – деп жазады бұл туралы Т.Х.Кумыков.

Бұл пікірді У.Б.Алиев те қолдайды. Ол моңғолдардан жеңілген қыпшақтар екі топқа бөлініп Солтүстік Кавказ және Орталық Кавказ тауларына ығысуға мәжбүр болды. Қарашайлардың арғы аталары Эльбрустың батыс сілемін, яғни Кубань өзенінің бас жағына паналаса, балқарлардың ата-бабалары Эльбрустың солтүстік сілемінің оңтүстік шығысындағы Басхан, Чегем, Холлом-Бызынғы және Черек шатқалдарына қоныс тепті. Жолсыз, қиын шатқалдар оларды сыртқы жаудан қорғады деген қорытынды жасайды [7, 244 б.].

Осылайша XII–XIV ғасырларда Солтүстік Кавказдың жазығында өмір сүрген кезде қарашай-балқарлар түркі тектес әртүрлі тайпалармен қарым-қатынас жасаған болса, моңғол шапқыншылығынан кейін, XIV–XV ғасырларда адығтардың қоршауында, осы шатқалдарда қамалып қалды. Туыстас тілдерден оқшау қалғандықтан, қарашай-балқар тілі өзіндік даму жолына түсті, сондықтан болар оның фонетикалық, лексикалық және грамматикалық құрылымында көне түркі тілінің элементтері өте көп [2, 9–10 бб.].

Профессор С.Бизақовтың: «Қарашай-балқар тілі түркі тілінің батыс қыпшақ тобына жатады. Екі халық, қарашай мен балқарлар, бір тілдің жеке диалектісінде сөйлейді. Бұл екеуінің дыбыс пен грамматикалық жүйесінде бірлі-жарым өзгешеліктер бар. Қарашай диалектісіндегі **ч**, **дж** дыбыстарының орнына балқарларда **ц**, **дз** айтылады» [8, 137–138 бб.], – деген пікірін толықтыра түсу үшін қарашай-балқар тілін арнайы зерттеген ғалымдардың еңбектеріне тоқталайық. Мәселен, профессор У.Б.Алиев қарашай-балқар тілін диалектілік ерекшеліктері бар бір тілге жатқызады да, бұл тіл қарашай (барлық қарашайлар), аралық (басхан, чегем, холам, бызынғы) және малқар диалектісінен тұрады деп есептейді [9, 10–17 бб.].

Профессор Ш.Х.Ақбаев «Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка» деген еңбегінде қарашай-балқар тілі диалектілеріндегі 8 түрлі дыбыстық сәйкестіктерді көрсетеді. Олар: **1.** сөз басындағы кейбір сөздердің ортасындағы **дж** ≈ **з** сәйкестігі: *джол* ≈ *зол* «дорога», *хурджун* ≈ *хурзун* «дорожная сумка»; **2.** сөздің кез келген позициясындағы **ч** ≈ **ц** сәйкестігі: *чыракъ* ≈ *цыракъ* «лампа», *бычакъ* ≈ *быцакъ* «нож», *уьч* ≈ *уьц* «три»; **3.** дауысты дыбыстан кейін, өзінен кейінгі қатаң дыбыстар алдындағы **к** ≈

х сәйкестігі: *джокъду* ≈ *зохту* «нет, не имеется»; **4.** дауысты дыбыстардан кейін және тіл алды дауыссыздарының алдындағы **к (г)** ≈ **х** сәйкестігі: *керексе* ≈ *керекхсе* «ты нужен», *коьчген* ≈ *коьчхен* «укочевавший», *кетген* ≈ *кетхен* «ушедший», *обге* ≈ *обфхе* «легкое» (в организме); **5.** түбір сөздегі дауысты дыбыстар арасындағы, қатаң дауыссыздар алдындағы, дауысты дыбыстар мен үнді р, л дыбыстарының арасындағы **б (п)** ≈ **ф** сәйкестігі: *коьпуьр* ≈ *коьфуьр* «мост», *табды* ≈ *тафты* «он нашел», *топракъ* ≈ *тофракъ* «земля», *кирпик* ≈ *кирфик* «ресница», *чолпу* ≈ *цолфу* «ложка»; **6.** тіл ортасы (оғыз тіліне тән) және тіл арты (қыпшақ тіліне тән) **к, г** ≈ **к, г** сәйкестігі: *куьн* ≈ *куьн* «день», *буьгуьн* ≈ *буьгуьн* «сегодня»; **7.** тіл алды және тіл ортасы (арты) **оь, уь** ≈ **оь, уь** сәйкестігі: *коьл* ≈ *къол* «озера», *куьл* ≈ *къул* «зола, смейся»; **8.** ашық - қысаң -**айа, -ыйа** сәйкестігі: *джайа* ≈ *зыйа* «лук» (для стрел).

Бірақ бұл айтылған дыбыстық сәйкестіктер белгілі бір аймақтармен шектеліп қалмай, басқа бір диалектілерде де қолданылатыны байқалады. Ары қарай автор бұл диалектілердің ішіндегі әртүрлі говорларға тоқтала келіп, мынандай қорытынды жасайды: «Как видим, карачаево-балкарский язык имеет довольно сложный диалектный состав: в нем выделяется два диалекта с говорами, причем не все говоры входят в тот или иной диалект.

1. Основной, или ч – диалект с басханско-чегемским говором».
2. Малкарский, или ц – диалект.
3. Холомо-бызынгийский переходной говор» [2, 17-21бб.].

Қазақ совет энциклопедиясында: «Қарашай-Балқар тілі – қарашайлар мен балқарлардың тілі. Түркі тілдерінің батыс қыпшақ тобына кіреді. 1970-жылғы халық санағы бойынша Қабарды-Балқар АССР-і мен Қарашай-Черкес автономиялы облысындағы 113 мың қарашайдың 98,1%-ы, 60 мың балқардың 97,2%-ы осы тілде сөйлейді. Балқарлар Қазақстан мен Қырғызстанда да бар. Қарашайлар мен балқарлар ежелден өздерін алан деп атайды. Бұл тіл негізгі екі диалектіге бөлінеді (қарашай-баксан-чегем, малқар-холам-бызынғы)», – деген деректер келтірілген. Кеңес Өкіметі кезінде бір тілде сөйлейтін халық екі әкімшілік территорияға бөлініп кетті. Бұл өз кезегінде олардың тілдерінің біртұтас болып дамуына кедергісін келтірді.

«Қарашай тілі кейде «тау түркілер тілі», «татар-шағатай тілі», «тау татарлары тілі», «тау балқарларының тілі», «қарашай-балқар тілі» деп те аталады. Қарашайлар өз тілдерін «таулу тил», «къарачай тил» деп атайды» [11, 626 б.]. Мұның себебі қарашайлар мен балқарлар этногенезінің әртүрлілігінен екенін жоғарыда айттық. Барар жолы қиын тау шатқалдарына тығылса да бұл халық шапқыншылыққа ұшырамай қалған жоқ. Мысалы, Солтүстік Кавказды Ақсақ Темір жаулап алған

соң оның қолынан бөлініп қалған, немесе жаулап алған елді басқаруға қалған адамдар қарашайлармен араласып кеткен [5, 13 б.].

Қарашайлар өздерін «қарачайлыла» деп атайды. В.М.Сысоев «қара чай» сөз тіркесін «черная вода» деп аударған [3, 136 б.]. Яғни «қарачайлыла» деген сөз «қарашайлық», басқаша айтсақ «қарасулықтар» деген мағына береді. Бұл жерде қарашай тіліндегі **-лы, -лі** жұрнағы қазақ тіліндегі **-лық, -лік** жұрнағымен сәйкес келетінін айта кеткеніміз жөн. «Түркі тілдерінің барлығында дерлік *сай* (*зай, чай, сайр, сой, һай* т.б.) фонетикалық өзгешелігі болмаса мағыналары бірдей: «жыра», «құрғақ арна», «ойпаң», «ойыс жерлер». Тек әзірбайжан, түрік тілдерінде *чай* «өзен» мағынасында қолданылады» [12, 176 б.],– дейді Б.Бияров. Бұл пікірмен толық келісе алмаймыз. Себебі көне түркі тілінде *чай* (*сай*) сөзі «өзен» мағынасында да қолданылған. Тілдің дамуы барысында *өзен* сөзі пайда болған соң, бұл сөздің мағынасы тарылып, «құрғақ арна», «ойыс жерлер» деген ұғымды білдіретін болған деп айтуға болады. Сөздің бұрынғы мағынасы тілдің дамуы барысында тарылғанымен мүлде жоғалып кетпейтіні, кейбір сөз тіркестерінің немесе тұрақты тіркестердің құрамында сақталатыны белгілі. Қазақ тіліндегі «аспан шайдай ашық» деген сөз тіркесіндегі *шай* сөзі «өзен» деген мағына беретіні әлдеқашан дәлелденген. Бұған «Енисей» өзені де үндестік заңының әсерінен дыбыстық өзгеріске түскен «Енесай (Ана өзен)» сөзі екені, сондай-ақ Қазақстанда көп кездесетін «Ақсай» деген атаулардың «ақ су» деген мағына беретінін де қоса кетуге болады.

Сөз соңындағы дауыссыз дыбысты түсіріп айту қарашай тіліне тән заңдылық. Қарашай-балқар тілінде жіктің жалғаулары бірінші жақта – -ма, -ме, -м; екінші жақта – -са, -се, -нг, үшінші жақта – -ды, -ду, -ди, -дю [9, 42 б.]. Сондай-ақ көптік жалғауында да сөз соңындағы р дыбысы айтылмайды (*студенле джазадыла* – «студенты пишат») [9, 42 б.]. Қарашай-балқар тілінің осы заңдылығын ескерсек, «қарачайлыла» дегенді «қарашайлықтар», яғни жоғарыда айтқанымыздай «қарасулықтар» немесе «қара өзендіктер» деп түсінгеніміз жөн.

Ал енді «балқар» атауына да тоқтала кетейік. Т.Х.Кумыков олар туралы былай деп жазады: «Балкарцы сами себя называют «малкар». По вопросу о происхождении этого термина существуют также различные мнения и версии. С.Броневский указывает, что балкарцы, или малкары, жившие в Черных горах по р. Черек в деревне Уллу-Малкар, получили свое этническое название от реки Малки, которая известна у кабардинцев под названием Балькъ» [5, 33 б.].

Балқар тілінде сөз басында көбінесе б дыбысының орнына м қолданылатынын ескерсек (*биз емес – миз* «шило; *бийк емес – мийк* «высокий»; *болжал емес – молжал* т.б. [4, 51 б.]), «балқар» терминінің

орнына «малқар» деп қолданған дұрыс деп ойлаймыз. Яғни, бұл атау да «малқылықтар» деген ұғымды береді. Жалпы қарашай-балқарлар өздерін «қарашайлық», «таулық», «басхандық», «чегемдік» деп өздері тұратын шатқалдардың, өзендердің атымен атайды.

Жоғарыда айтқанымыздай, басқа түркі тілдерінен оқшау дамыған қарашай-балқар тілінің лексикалық қорына Ақсақ Темір жорығына қатысқан түркі тектес тайпалар да белгілі бір дәрежеде үлес қосуы мүмкін. 1395-жылы Ақсақ Темір Терек өзенінің бойында Тоқтамысқа ойсырата соққы берді. Ақсақ Темірдің жекеленген отрядтары немесе солардан қалып қойғандар малқар халқына қосылған болса керек. Бұны малқар ақсақалдарының «Биз асхакъ Темирландан къалғкабыз» деп айтып отыратыннан аңғаруға болады [13, 92 б.].

Қарашай-малқар халқы мұсылман дінін де өзге түркі халықтарынан кеш қабылдады. Сондықтан болар олардың ауыз әдебиетінде мұсылман діні туралы көп айтылмайды. Қарашай-балқар халқы нарт (батырлар) жырларына, түркі халықтары поэзиясындағы көне жанр алғыс (алғыш) және қарғыс (қарғыш) жырларына бай. Қарашай-балқарлардың діни, салт-дәстүрлік жырлары көнекавказдық, аландық және түркілік компоненттерден құралатынын, бұлардың ішінде ең басты орында түркі-моңғолдарға тән Тәңірі (Тейри) тұратынын және Тәңірге арналған ән түркі тектес халықтардың ішінде тек қарашай-балқарларда ғана бар екеніне тоқтала келіп Х.Х.Малкондуев: «Нет сомнения, что балкаро-карачаевская мифология унаследовала культ Тейри в древнетюркской этнокультурной среде. Это объясняется тем, что балкаро-карачаевцы несмотря на синтез ряда верований в их среде, долгое время оставались язычниками и слабо подвергались воздействию мировых религий. Это дало возможность сохранить в большом количестве без значительной трансформации древнейший песенный эпос. При этом следует отметить, что самым высокочтимым был верховный бог Тейри» [14, 7-8 бб.], – деп қарашай-балқар халқы үшін Тәңірі ең басты орында тұратынын атап көрсетеді.

Қарашай-балқарлар Тәңірінің аты аталмай бірде-бір салт-дәстүр, жоралғы жасамайды, олардың фольклорында кенінен таралған алғыс, қарғыс жырлары да Тәңірінің атымен басталады. Оларда Күн Тейриси, Ай Тейриси, Жер Тейриси, От Тейриси деген бірнеше Тәңірі бар.

Қарашай-балқар поэзиялық мәдениетінде көне түркі мифологиясындағы Ұмай ана туралы жыр бар. Онда ол Ұлы Тейридің қызы деп айтылады. Сондай-ақ түркілер мен оғыздарда жаңа туған сәбилердің жебеушісі болып саналатын Ал Анасы немесе Ал Халасы туралы да жырлар да қарашай-балқар фольклорының өзіндік ерекшелігі деп айтуға болады. Осылардың барлығынан көне түркі мәдениетінің ізі байқалады.

Қарашай-балқарлардағы көптеген аңыздар мен жырларда Солтүстік Кавказ халықтары жырларында кездесетін кейіпкерлердің болуы олардың этногенезін құрауда аландардың маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Мысалы, қарашай-балқар фольклорында кездесетін Аңсаты, Анай, Хардар, Чоппа, Данметтир, Тотур (Аштотур), Элия, Тепена, Николла, Татартюп дегендер осетин мифологиясындағы Афсати, Анай, Хоролдар, Цоппа, Донбыттыр, Тутыр, Елиа, Чепена, Николла, Татартуп деген жебеуші пірлер.

Жердің, өнім мен байлықтың қамқоршылары Дауле, Перекет, Хардар, Голлу және Эрирей деп аталады. Қарашай-балқарлар бұларды мақтап ән айтып, би билеп, соларға табынады [14, 8-11 бб.].

Қонақжайлылық – қарашай-балқар халқына тән қасиет. Құрметті қонақтарына ұсынатын кәделі мүшелері – жамбас, жауырын, төс, қабырға. «Таш бла ургъанны аш бла ур» (Таспен атқанды аспен ат) [15, 19 б.] деген мақал оларда да бар. Олардың бұл қасиетін байқаған В.М.Сысоев: «Қарашайлар сөзге құмар. Шешендік өнер, ақындық оларда жоғары бағаланады, осы арқылы көршілес тайпалардан ерекшеленіп тұрады. Ауылға қонақ келсе, бәрі сол үйге жиналып әңгімесін тыңдайды [3, 48 б.],– деп жазады. Оның осы еңбегінде 1897 жылғы санақ бойынша қарашайлар 31 000 адам болды деген дерек бар [3, 46 б.].

Қарашайлардың Ресей патшалығына қосылу тарихы туралы «Қазақ совет энциклопедиясында» былай жазылған: «XV-XVIII ғасырларда қарашай-черкес жеріне Қырымның түрік феодалдары шабуыл жасады. Олардан қорғану үшін жергілікті халық Орыс мемлекетімен одақтасуды жақтады. 1552, 1555, 1575 жылдары Мәскеуде елшіліктер жіберіп, Ресейлермен саяси одақ жасады. 1790-жылы қазіргі Черкесск қаласы жанындағы шайқаста таулықтар мен орыс әскерлері түріктің Батал-патшасының корпусын жеңді. XIX ғасырдың бірінші жартысында қарашай-черкес жері Россияға қосылды» [10, 511 б.].

Қарашай-балқар әдеби тілі Кеңес Өкіметі орнағаннан кейін қалыптасты деп есептеледі. 1924-26 жылдары араб графикасы, 1926-36 жылдары латын графикасы қолданылды. 1936 жылы бері кирилл әліпбиіне көшті. Қазіргі қарашай-балқар әліпбиінде 37 әріп бар. Кеңес Одағы құрамындағы түркі тектес халықтардың әліпбиіндегі кемшілік бұларда да кездеседі. Ол, әрине, орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздерді жазу үшін енгізілген, орыс тіліне тән әріп-дыбыстар.

Жоғарыда айтқанымыздай, мұсылман діні қарашай-балқарларға кейінірек енгендіктен болар, олардың сөздік құрамында араб-парсы сөздері аздау екені байқалады. Керісінше көптеген түркі тілдеріне дыбыстық өзгеріске түсіп еніп кеткен, яғни түркі тілдерінің өз сөздерін-

дей болып кеткен сөздердің орнына көп жағдайда орыс тілінен енген сөздер қолданылады. Мысалы: *Окьюучула литературадан сочинение джазадыла* (Учащиеся пишут сочинение по литературе). Сондай-ақ, мәселен, қазақ тілінде баламасы бар сөздердің қарашай-малқар тілінде орыс тіліндегі нұсқасы қолданылатынын айтуға да болады. Мысалы: *Бизни рота бюгюн атакагъа эки кере барды* (Наша рота сегодня ходила в атаку два раза). *Бизни тийреде граждaн адам кёрюнмейди* (В нашем квартале гражданских людей не видно) [9, 208 б.].

Қарашай-малқарлар көп қиындық көрген халық. Кеңес Өкіметі бір халықты екіге бөліп тастағаны аздай, 1943-1944 жылдары Кавказ халықтарын өз қоныстарынан күштеп көшірді. «1943-1944 жылдары Сталиннің китүрқы саясатының ауанына іліккен Солтүстік Кавказдан Кубаньға дейінгі 504430 қарашай, балқар, чешен, ингуш, т.б. тау халықтары атажүрт, қара орманынан айырып, онсыз да соғыстан тауқымет тартып отырған бейкүнә халықты зорлық-зомбылықпен – мылтықтың ұшы, әскердің күшімен мал таситын вагондарға тиеп, Орта Азия мен Қазақстанның түкпір-түкпіріне күштеп қоныстандырылды. Жол-жөнекей екі араның жол азабын көтере алмаған аурулы-сырқаулы, жасы келген қарт адамдар шыдамай үзіліп кетіп, 4800 қарашай-балқар беттері жабусыз қалды» [16, 11 б.]. 1944 жылы депортацияланған балқарлар мен қарашайлар 1957 жылдан бастап қана отандарына орала бастады. Осындай қуғын-сүргіннің әсерінен, сондай-ақ Кавказға орыстардың көптеп қоныс аударуынан қарашайлар өз жерлерінде азшылыққа айналды. Мәселен 1979 жылғы санақ бойынша Қарашай-Черкес автономиялық облысында қарашайлар – 109 196 (29,7%), орыстар – 165 451 (45,1%) болған. Дегенмен әр жылдардағы санақтар нәтижесіне қарайтын болсақ, қарашай-балқар халқының саны өскенін байқаймыз [17].

ұлттар	1959 ж.	%	1979 ж.	%	2002	%	2010	%
қарашайлар	67830	24,40 %	109196	29,74 %	169198	38,50 %	194324	40,67 %
балқарлар	—	—	293	0,08 %	476	0,11 %	418	0,09 %
орыстар	141843	51,03 %	165451	45,07 %	33,65 %	33,66 %	150025	31,40 %

Төменде Қабарды-Балқар Республикасындағы әр жылдардағы санақ нәтижесіне назар аударайық [17].

Ұлттар	1989 жылғы санақ	2002 жылғы санақ	2012 жылғы санақ
орыстар	240 750 (31, 9%)	226 620 (25, 1 %)	193 155 (22, 5 %)
балқарлар	70 793 (9, 4%)	104 951 (11,6 %)	108 577 (12,7 %)
қарашайлар	1 202	1 273	1 028

Ресей Федерациясындағы қарашайлар мен балқарлардың саны артқанымен, ұлт тілдерінде сабақ беретін мектептер жоқ. Төмендегі кестеге қарасақ, Кеңес Өкіметі кезінде Қабарды-Балқар АКСР-інде ұлт тілінде сабақ беретін мектептер болса, 2001-жылдан бастап Ресей Федерациясында ұлт тілдерінде білім беретін мектептер толық жабылғанын көреміз. Керісінше Кеңес Өкіметі кезінде Қарашай-Черкес автономиялы облысында бірде-бір ұлт мектебі болмаса, 1995-жылдан бастап қарашай тілін пән ретінде оқытатын мектептер саны артқаны байқалады.

1995-жылдан бастап Қабарды-Балқар Республикасында ұлт тілдерінде сабақ беретін мектептер жабылып, ұлт тілдері тек пән ретінде оқытатын болғанын кестеден көруге болады. Бұл Ресей Федерациясындағы ұлт саясатының дұрыс жүргізілмей отырғанын көрсетеді.

тілдер	Ұлт тілдерінде сабақ беретін мектептер саны						Ұлт тілдерін пән ретінде оқытатын мектептер саны				
	1995 /96	1997 /98	2000 /01	2001 /02	2002 /03	2013 /14	1995 /96	1997 /98	2000 /01	2001 /02	2002 /03
балқар тілінде	23	17	10	8	5		68		78	88	89
Қарашай тілі	0	0	0	0	0		105		110	107	111

Қарашай-балқар тілі Қарашай-Черкес Республикасында да, Қабарды-Балқар Республикасында да мемлекеттік тілдердің бірі болса да, бұл екі республикада ұлт тілдерінде білім берілмеуі – қарашай-балқар тілінің дамуына кедергі келтіретінін айта кеткен жөн. Ресей сайттарының бірінде қарашай-балқар тілі туралы: «Он является средством обучения и предметом изучения в начальных и средних школах, в вузах используется в качестве средства обучения гуманитарным предметам и изучается как предмет. На карачаево-балкарском языке издается учебная, художественная и публицистическая литература, выходят газеты и журналы, ведутся радио – и телепередачи, работают театры. Центрами научного изучения языка являются Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований, Карачаево-Черкесский педагогический университет, Институт языка, литературы, истории и философии Кабардино-Балкарской Республики, Кабардино-Балкарский государственный университет» [18], – деп жазғанымен, шындығында Ресей Федерациясында ұлт тілдеріне қамқорлық жасалып жатыр деп айтуға негіз жоқ.

Қарашай-балқар тілінде Қарашай-Черкес республикасында «Заман», «Къарачай», «Минги тау», ал Қабарды-Балқар Республикасында

«Нюр», «Илячин» деген газет-журналдар шығып тұрады. Бұдан басқа да аудан көлемінде шығып тұратын газет-журналдар бар болса керек. Дегенмен бұлар екі республика үшін аздау екенін мойындау керек.

Жалпы Кавказ халықтары өздерінің дәстүрлеріне, діндеріне, тілдеріне құрметпен қарайтынымен, оларды берік тұтынатындығымен ерекшеленеді. Ұлт мектептері болмаса да, ұлт тілдері шын мәнінде мемлекеттік деңгейде қолданылмаса да, олардың өз тілдерін ұмытпай жүргені соның айғағы. Бұл туралы «Отечественные записки» журналында Владимир Алпатов былай деп жазады: «Языки национальных меньшинств России, безусловно, находятся в различном положении. Некоторые по-прежнему устойчиво функционируют – причем не только как разговорные, но иногда и как письменные, – другие вымирают. Наука пока не может объяснить, почему одни языки исчезают, а другие сохраняются. Во всяком случае, количество носителей языка далеко не всегда является в этом отношении решающим фактором. Скажем, очень малые по числу носителей одноаульные языки Дагестана и сейчас вполне устойчивы (хотя все без исключения их носители многоязычны). Многоязычный Северный Кавказ вообще отличается стабильностью языковой ситуации. С другими языками, имеющими большее число носителей, к тому же часто локализованными в автономии, дело может обстоять гораздо хуже» [19, 13-15 бб.].

Автордың айтуы бойынша, тілдің сақталуына халықтың бір жерге шоғырланып тұруы да маңызды емес, әр ұлттың өз тіліне деген құрметі бірінші орында тұруы керек. Кеңес өкіметі кезінде мемлекет саясатын жүргізу мақсатында ұлт тілдерінде газет-журналдар шығып тұрды, Кеңес өкіметі құлағаннан кейін шағын ұлттар өз тілдерін дамытпақшы болғанымен ешқандай нәтиже шығара алмады дейді де, оның себебін нарықтық экономикаға әкеп тірейді. Ұлт тілдері орыс тіліне бәсекелес бола алмай отыр деген ой айтады.

Бұл, әрине, Ресей Федерациясының ұлт саясатын ақтап алу үшін айтылған сөз деп ойлаймыз. Қалай дегенмен де қарашай-балқар тілдеріндегі ұлт мектептерінің жабылуы бұл тілдің болашағына қауіп төндіріп отырғаны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 248 б.
2. Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. –Черкесск. «Карачаево-черкесское книжное издательство». – 1963. – 166 стр.

3. Сысоев В.М. Карачаевцы в географическом, бытовом и историческом отношении. Этнографическое исследование. –М: Книжный дом «Либреом». 2012. – 160 стр.

4. Бабаев С.К. О происхождении Балкарцев и Карачаевцев // Кітапта: О происхождении Балкарцев и Карачаевцев. Материалы научной сессии по проблеме происхождения Балкарского и Карачаевского народов (22-26 июня 1959 г.). – Нальчик. – 1960 г. «Кабардино-Балкарское книжное издательство», – 336 стр.

5. Кумыков Т.Х. Этногенез балкарского и карачаевского народов в исторической литературе. // Кітапта: О происхождении Балкарцев и Карачаевцев. Материалы научной сессии по проблеме происхождения Балкарского и Карачаевского народов (22-26 июня 1959 г.). – Нальчик. – 1960 г. «Кабардино-Балкарское книжное издательство», – 336 стр.

6. Очерки истории Балкарского народа. – Нальчик. «Кабардино-Балкарское книжное издательство», – 1961 г. – 219 стр.

7. Алиев У.Б. Происхождение балкарцев и карачаевцев. Кітапта: О происхождении Балкарцев и Карачаевцев. Материалы научной сессии по проблеме происхождения Балкарского и Карачаевского народов (22-26 июня 1959 г.). – Нальчик. – 1960 г. «Кабардино-Балкарское книжное издательство», – 336 стр.

8. Бизаков С. Түбі бір түркілер. – Алматы, 2013. – 288 б.

9. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. –М., «Наука». – 1972 – 352 б.

10. Қазақ Совет энциклопедиясы. 6-том. – Алматы. – 1975 ж. – 640 б.

11. Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. –Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 5 т., 2003. –720 б.

12. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012 ж. – 460 б.

13. Согтаев А.Х. происхождение балкарцев и карачаевцев по данным языка. Кітапта: О происхождении Балкарцев и Карачаевцев. Материалы научной сессии по проблеме происхождения Балкарского и Карачаевского народов (22-26 июня 1959 г.). – Нальчик. – 1960 г. «Кабардино-Балкарское книжное издательство», – 336 стр.

14. Малкондуев Х.Х. Древняя песенная культура балкарцев и карачаевцев. –Нальчик: «Эльбрус», 1990 г. – 152 стр.

15. Мусукаев А.И. Традиционное гостеприимство кабардинцев и балкарцев. – Нальчик: «Эльбрус». 1990 г. – 112 стр.

16. Гүлзейнеп Сәдірқызы. Бір өліп, бір тірілген халық. // «Егемен Қазақстан» №90-93 (25939) 12 наурыз 2010 ж.

17. ru.wikipedia.org/wiki сайты

18. www.peoples.org.ru/kabard.html сайты

19. Отечественные записки, №2 (23), 2005 г.

Қырым татары және қырымшак әдеби тілі

*Оспанова Баянды Рамазанқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Қырым татарлары – түркі тілдес халықтар қатарына жатады. Қырым хандығы кезінде Қырым түбегін мекендеген байырғы халық. Өз атауы қырымлы, негізінен қазіргі таңда халықтың негізгі бөлігі Украинаның Қырым автономиялық республикасында тұрады.

Әуелі қырым татары этнониміне тоқталып өтсек, татар халқы деп аталатын түркі баласы көп. Мәселен, Қазан татарлары, Сібір татарлары, Астрахань татарлары, Қасым татарлары, одан басқа мишарлар, қрышандер және ноғайбақтар тағы бар. Бірақ Қазан татары бір бөлек те, Қырым татары бір бөлек халық.

Қазіргі уақытта, қырым татарлары Украинадан бөлек Болгария, Румыния, Түркия мен Қазақстанда тұрады. Қырым татары тілі – түркі тілдерінің қыпшак тобына жатады. Қырым татарларының тілі Қырым түбегін мекендейтін халықтың ұлттық, әдеби тілі. Ресей патшалығының отарлау саясатының зардабынан қырым татарларының басым көпшілігі алыс шетелге ауа көшіп, бас сауғалаған.

Қырым татарлары тілінің қалыптасуы тілдік, тарихи деректерге қарағанда Алтын Орда ыдыраған дәуірмен (XV ғ.) сәйкес келеді. Ғалымдардың пікірлерінше, қырым татарларының қазіргі әдеби тілінің негізгі ұйтқысы әуелде құман тілінен өрбіген орталық диалект негізінде қалыптасқан.

А.Н.Баскаков екі диалектіден тұрады десе, Э.В.Севортян үш диалект бар деп есептейді. Қазір тілдік тұрғыдан алып қарағанда: солтүстік, оңтүстік, орталық деп аталатын 3 диалектіге бөлінеді.

Қырым татарларының жазба әдебиетінің қалыптасуына келсек, 1929 жылға дейін араб, 1938 жылға дейін латын жазуларын қолданды, ал 1938 жылдан кирилл әліпбиіне ауысты, 1992 жылы қайтадан латын әліпбиіне көшкен.

Осы аталған жылдарда көркем шығармалар, газет-журналдар, оқулықтар осы жазулар негізінде басылып шыққан. Қырым татарларының тілінде сөз басындағы кей дауыссыздар мен сөз ішінде келетін қысаң дауыстылар түсіп қалады. Етістіктің болымсыз түрі -мам, -маз қосымшалары арқылы жасалады: алмам, алмазмыз. І жақ жіктеу есімдігінің ілік септігі меним, бизиң болып айтылады. Қырым татарларының тілінде 8 дауысты, 23 дауыссыз фонема бар, фонетикасына

үндестік заңы тән, лексикалық құрамын түркі тілдеріне ортақ сөздер құрайды, морфологиялық құрылымы жағынан жалғамалы тілге жатады. Өзге тілден енген сөздер көп кездеседі. Алғашқы жазба мұралары: Жанмұхаммедтің («Исләмгерейдің Польшаға шабуылы» (XVII ғ.), Сейд Мұхаммед Ризаның «Асеб-сейярі» (XVII ғ.), т.б [1].

Қырым татарларының әдеби тілі Қырымның орта жолақ тұрғындарының негізінде қалыптасқан. А.Н.Баскаков қырым татары тілі бамың хун тілдерінің қыпшақ-половец тобына жатады [2] десе, С.Бизақов «Қырым татарларының тілі бамың қыпшақ немесе құман тобына жатады» дейді [3, 150 б.].

Ал Ә.Қайдаров пен М.Оразов: «... бұл тілдің құрамында оғыз элементтері де, лексикалық құрамында араб, парсы тілдерінен енген сөздер де мол» [4, 294 б.] дейді. Бұдан біз қырым татарларының қалыптасуында түркі элементі өте үлкен рөл атқарғандығын байқаймыз.

Оған дәлел сақтар, ғұндар, бұлғарлар, печенегтер, салжұқтар, қыпшақтардың тілдік элементтері сақталған. Сондай-ақ, түркі элементінен басқа таврлардың, гректердің, готтардың, италиялықтардың, шеркестердің де әсері болған. 300 жыл бойы Осман түріктеріне вассалдық тәуелділікте болғандықтан, түріктердің де едәуір әсері болғанын атап өту қажет. Ал қырым татарлары туралы тарихқа бойласақ, Қырым татарларының негізін орыс жылнамаларында «половцелер» деп аталған бамың қыпшақтары құрайды. Дешті Қыпшақтан қоныс аударған олар XI ғасырда Қырымға өте бастаған. XVIII ғасырда Қырым татарлары халық ретінде толық қалыптасқанға дейін өздерін «қыпшақпыз» деп атаған. Қырым Хандығы Алтын Орда ыдырағаннан кейін Қырым түбегінде құрылған мемлекет (1430 - 1783). XIII ғасырдың аяғында Қырым түбегінде Алтын Ордаға тәуелді ерекше аймақ құрылды. Оның орталығы – Солхат қаласы болды. Алтын Орда билеушілерінің өзара күрестерінен кейін Меңлі Гирей хан (1428 -1515) болады, одан кейін 1443 жылы тәуелсіз Қырым Хандығының негізін қалады. Оған Қырым түбегінен басқа Днепрдің төменгі бөлігі де кірді. Ол хандықтың астанасын Бахшасарайға көшірді. 1475 жылы Қырымға түрік әскерлері басып кіріп, хандық Түркияға тәуелді болды. Қырым Хандығы Ресей, Украина жерлеріне бірнеше жорықтар жасады. Қырым әскерлерінің орыс жеріне жорықтары, әсіресе Ливон соғысы (1558 – 83) кезінде жиіледі. XV-XVI ғасырларда Ресей өкіметі оңтүстік шекарасын Қырым татарларынан қорғау үшін шекара бекініс шептерін құрды. Орыстардың 1687 - 1689 жылдары Қырымға жасаған жорықтары нәтижесіз аяқталды. XVIII ғасырдағы орыс-түрік соғысында Ресей жеңіске жетіп, Қырым хандығы әлсірей бастады. 1774 жылы Күшік-Қайнарджа бітімі бойынша Қырым хандығы Түркияның қол астынан шығып, Ресейдің қарамағындағы тәуелсіз ел болып та-

нылды. 1783 жылы Қырым хандығы Ресей империясының құрамына кірді [1].

XVIII ғасырдың аяғынан Қырым татарларының өздері «қара ғасыр» деп атайтын кезең басталды. Ресей Осман империясымен арадағы соғыста жеңіске жеткеннен кейін, Қырымды басып алып, өзіне бағынышты етті. Орыстың отарына көнбеген татарлар Қара теңіздің арғы жағына жаппай қоныс аудара бастады. Қырымда татарлардың саны барынша азайып, XIX ғасыр соңында олар барлық Қырым халқының үштен бірін, 1917 жылы $\frac{1}{4}$ бөлігін ғана құрады.

XX ғасыр басында Қырым татарларының зиялы қауымы халқының құрдымға батып бара жатқанына алаңдап, ұлт-азаттық күреске белсене кірісті. Солардың бірі – Исмаил Гаспралы болатын. Оның шығарған «Тәржіман» газетін тек Қырымда емес, Қазан, Орта Азия, Кавказ, Қазақстан халықтары оқыды.

1921 жылы Қырым АССР-і құрылды. Қырым татарлардың одан арғы тарихы қазақтарға ұқсас.

1928 жылы араб әліпбиі латыншаға, 1939 жылы кириллицаға ауыстырылды. 1937-38 жылдары қуғын-сүргін болып, мыңдаған қырым татар зиялылары айдалып, атылды. Осы оқиғалар қырым татарларының тіліне де қатты әсер етті. Осыдан ары қарай қырым татары тілінің одан әрі қолданылу аясы тарылды. Мысалы, қырым татары Сталин режимі кезінде Қырымнан Орталық Азияға, оның ішінде Қазақстан мен Оралға күштеп жер аударылды.

Ал 1957 жылға дейін оларды тіптен жеке халық ретінде атауға тыйым салынды. Тарихтан белгілі тек өткен ғасырдың 1990-шы жылдары ғана 200 мыңдай Қырым татарлары атамекеніне қайтып оралған екен. Осы орайда, бүгінгі Украинаның оңтүстігінде орналасқан Қырымның бізге қандай ұқсастығы бар деген заңды сауал туындайтыны сөзсіз.

Ең алдымен Қырым деген сөздің өзі түркі тілінде «таулы қырат» деген мағынаны білдіретіндігі. Одан бөлек Қырымда түркі тілінде айтылатын жер-су атауларының жиі кездесетіндігі. Нақтырақ айтқанда, Аюдаг, Карадаг, Чатырдаг, Коктебел, Узунлар, Джанкой, Салгир, Карасубазар, Биюк Карасу, Ески Крым, Саки мен Бақшасарайдың мағынасы біз үшін түсінікті. Қырымдықтар айтып жүрген «яйла» деген сөз қазақ тілінде «жайлау» деген мағынаны білдіреді.

Украинаның статистикалық мәліметтерінде ноғайларды қырым татарлары халқының этникалық тобына жатқызады. Себебі, ноғайлар аз халық болмағандықтан, туысқан қырым татарларына сіңіп кеткен. Қырым татарлары үш этникалық топқа бөлінеді: далалы қырымда – ноғайлар, орталық таулы қырымда – таттар, ал оңтүстік жағалауда – ялыбойлылар. Міне, сол халықтар кезінде Қырым хандығы күшейіп

тұрған шағында Киевке бақылау жүргізіп, кей мәселелер бойынша Мәскеуді де өзіне тәуелді еткен.

Қырым татары тілі халықтарды күштеп көшіруден кейін толыққанды қолданыстағы қызметін тоқтатқан. Ал бүгінгі күнде бұл тіл алға қадам басып, өзінің коммуникативтік қызметін қалпына келтіруге қадам басуда. Осы негізде теориялық сипатта ғылыми жұмыстар жазылуда, орта және жоғары мектептерге арналған оқу құралдары, оқулықтар жазылуда. Сонымен қатар әртүрлі салаларды, бағыттарды қамтитын түрлі әдебиеттер жариялануда. Бүгінде қырым татары тілін практикалық жағынан игеруге арналған іс-шаралар қолға алынып жатыр.

Қырым татары тілінің шығу кезеңінен бастап, қырым татары әдеби тілінің даму тарихының кезеңге бөлінуі үш негізгі даму кезеңді айқын бақылайды: XIII-XV ғғ. – «ескі (көне) қырым татары тілі» (эски кырымтатар тили) кезеңі; XV және XX ғасырдың бірінші жартыжылдығы – «орта қырым татар тілі (орта кырымтатар тили) кезеңі және XX ғасырдан қазіргі уақытта дейінгі» «жаңа қырым татар тілі» (янбы кырымтатар тили) кезеңі.

Аталмыш тілдің даму кезеңдерінің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Оларды толығырақ қарастырайық. «Ескі қырым татар тілінің» дәуірі хазар, печенег және басқа түркі тайпалары мен рулардың араласуымен қыпшақ тайпаларының негізінде қырым татар халқының қалыптасу кезеңімен байланысты. Ескі қырым татар тілінің лексикасы көпестер және католик дінін таратушылар үшін Қырымның Солхат қаласында 1294-1295 жылдары италияндықтармен құрастырылған латынша-парсыша-құманша үш тілдегі әйгілі Codex Cumanicus сөздігінде жүйеленіп жинақталған.

Осы сөздікті жазу барысында түркі тілі үшін алғаш рет латын әліпбиінің қолданылғанын айта кеткен жөн. Codex Cumanicus сөздігінің тілдік тиістілігін анықтай келгенде кейбір зерттеушілер оны Қырым және Солтүстік Кавказдың қырым татар, құмық және қарашай-балғар тілдерінің бастамасы болып табылады деп болжамдайды, ал басқалары оны поволжьелік татар тілінің мишарлық, қазандық және ескі татар сөйленістерімен байланыстырады; үшіншілері сөздік тілін арал-каспийлік, яғни жалпы қыпшақ тілдерінің қазақ, қарақалпақ және ноғай тілдерімен жақындастырады; сонымен төртіншілері құман тілінің шағатай тілімен және шығыс – түркі тілдерінің қарлұқ тілдері арасында жақындастық белгілерін байқап қалуға тырысуда [5].

Codex Cumanicus (оның сөздік бөлігінде) ескерткішінің тілдік тиістілігін анықтау барысында П.М.Мелиоранскийдің нақты және айтарлықтай дұрыс пікірін ескере өткен жөн: «Мен ойлаймын - бұл қырымдық құмандар Волганың төменгі жағынан шыққан қыпшақтарға қарағанда таза және біркелкі тілде сөйлеген, себебі Бату ханның ор-

дасы және оның ісін жалғастырушылардың ордалары әртүрлі түрік (яғни түркі – И.М.) және моңғол тайпаларының қоспасынан тұрды» деп жазды ол [6].

Бұл қарама-қайшылықтардағы ерекшеліктерді академик А.Н.Конов, Codex Cumanicus-тің қырым татар тілінің көне лексикографиялық ескерткіші болып табылатындығында белгіледі [7].

А.Меметовтің есептеуінше, Codex Cumanicus-тің сөздік бөлімінде 2 мыңға жуық түркі сөзі, сонымен қатар 160-тан астам ирандық, 140 араб, 36 моңғол, 12 грек, 7 орыс және аздаған көлемде латын, италияндық және соғдылық кірме сөздер тіркелген [8].

Ескі қырым татар тілі Сирия және Мысыр аймақтарында XII-XV ғғ. пайда болған осы ескерткіштің және басқа да қыпшақ жазба ескерткіштерінің тікелей мұрагері болып табылады.

Қырым татарлардың ата-бабалары ерте кезеңдердегі Дунай және Солтүстік Кавказдың түркі руналық ескерткіштеріне тікелей қатынасқа ие. Орта қырым татар тілі дәуірі Қырым хандығының гүлдену және құлдырау кезеңдерімен байланысты.

Көршілес Осман империясымен Қырым хандығының саяси және мәдени жақындасуына байланысты қырым татар тілі осман тілінің ықпалына түсті, осман тілі сол кезеңде барлық дерлік мемлекеттік қызметтің салаларында, әдебиетте, ғылымда және өнерде жоғары үстемдік сипатқа ие болды.

Бұл кезеңде қырым татар әдебиеті және тілдік дәстүрі Осман империясында да дамыды, яғни екі тұрғыда – классикалық әдебиет және хан сарайының тілі (сарай әдебияты- сарай әдебиеті делінетін) және әдебиет және халық тілі.

Классикалық қырым татар әдебиеті басқа тілдердің сөздеріне бай болды, әсіресе араб және иран кірме сөздеріне. Түркі лексикасын қолдануға дауыстыларды созылыңқы және қысқа түрге бөлу негізінде жататын аруз – өлең шығару жүйесі кедергі болды.

Қырым татар тілінде дауыстыларды бұндай бөлу жоқ. Дәл осымен ақындардың араб және парсы лексикасына жиі жүгінуге түсіндіріледі. «Басқа тілдік ортада құрылған және түрік тілінің құрылымына мүлдем сәйкес келмейтін аруз өлең шығару жүйесін ескере отырып, дивананың ақындары аруз өлшемін жасау үшін, түрік лексикасынан бас тартып, басқа ұлт лексикасына жүгінуге мәжбүр болды» - деп атақты түрік әдебиеттанушы және сыншы Рауф Мутулай белгілейді. Оның ойынша, осының нәтижесінде әдеби тіл пайда болды және бұл тек түрік тілін меңгергендерге ғана емес, сонымен қатар парсы және араб тілін меңгергендерге қолжетімді болды.

Халықтық қырым татар тілінде батырлық шығармалар («Чорабатыр»- «Шора батыр», «Кёр огълу» - «Соқырдың баласы»), қоғам-

дық- тұрмыстық шығармалар («Таир ве Зоре» - «Таир және Зоре»), ертегілер (сиқырлы жануарлар туралы), халық әндері (үйлену тойы туралы, лирикалық, жауынгерлік, күлкілі), аңыздар, мақал-мәтелдер және жаңылтпаштар, жұмбақтар, тапқыр сөзбен сөйлеу, тапқақтар пайда болды. Бұл шығармалардың тілі басқа тілдердің кірме сөздерін аз қамтыған, ол жалпы халыққа қарапайым және түсінікті болып келді.

Орта қырым татар тілінің кезеңіндегі барлық жазба ескерткіштері араб графикасымен жазылған. XVI-XVIII ғғ. ескерткіштеріне мыналар: Джан Мұхаммедтің «Ислям-Гирейдің Польшаға жорығы туралы», Сеид Мұхаммед Ризаның «Ассаб-ус-сейяр» - «Жеті ғаламшар», «Эль Муһит-уль-бурхани» - «Дәлелдер мұхиты», В.В.Вельяминов-Зерновпен басылған және Петербург университетінің оқытушысы Хұсаин Фаиызхановпен баспаға дайындалған көптеген хандық жазбалар жатады [9].

Қырым татар тілін зерттей келе, А.Н.Самойлов былай жазды: «Көне қырым татар жазба ескерткіштері – жазбаша қырым татар тілі алғашында бамың-түрік тобына жатты.

Нәтижесінде Қырым хандығының Осман державасымен саяси және мәдени жақындасуына байланысты жазбаша қырым татар тілі грамматикасы, сонымен қатар сөздік жағынан оңтүстік-түрік тіліне сіңісе түсті, осылайша ол – қазіргі кезде осман-түрік тілінен аз ғана ерекшеленеді» [10].

XVII ғасырдағы министр Селим Гирей 1-ші Бехадыр ағаның князь В.В.Голицинге бағытталған қырым татар құжатын талдауға оралу барысында, А.Н.Самойлович бұл құжаттың және басқа құжаттардың тілінің қырым татар тілінде XVI-XVII ғасырлар кезеңіне жататын XVII ғасырдың соңына дейін осман-түрік тіліне қырым хандарының құжатханасындағы Жошы ұлысының әдеби дәстүрін толық жоя алмағандығы куә және Қырым хандығы билігінің халықаралық хат алмасудағы ресми тіліне дала ноғай сөйленісін қолдану мүмкін болды [11].

Қырым татар мәдениетінің аса көрнекті қайраткері Исмаил Гаспараланың түркі халықтарын біріктіру мақсатымен барлық түркі халықтары үшін араб және парсы сөздерінен тазарту шартымен осман әдеби тіліне (оның Ыстамбұл диалектісінің негізіне негізделген) бейімделген ортақ түркі әдеби тілін жасау әрекеті сәтсіздікке ұшырады. XX ғасырдың басында қырым татарларымен әдеби қырым татар тілін түсінуін бағалай отыра, А.Н.Самойлович былай деп жазады: « өзімнің бақылауым бойынша, ол қырым татарларына арнайы оқытудан кейін ғана түсінікті болатындығына айта аламын. Мұсылман мектебінен өтпеген менің тыңдаушыларым өз ана тіліндегі қарапайым әдеби мәтіндерді оқығанда

қиындықтарға тап болды, себебі мәтіндерде күнделікті ауызекі тілге еңбеген араб және парсы сөздері болды» [12].

XX ғасырдың басында академик А.Н.Самойлович қырым татар жазушыларына және педагогтарға өзінің тілегін білдірді, яғни заманауи әдеби тілді нағыз халықтық бастапқы қалпына келтіріп, өз халқына ағарту саласында қызмет жасау, бұл дегеніміз оны ана тіліне жақындастырып, жалпыға қолжетімді және меңгеруге жеңіл ету [13].

20 жылдары жаңа қырым татар тілінің кезеңі басталады. Ресейдегі Қазан төңкерісінен және кеңес билігінің орнатылуынан кейін ұлттық тіл мәселелері филологиялық тұрғыдан идеологиялық және саяси салаға көшеді. 1928 жылы I бүкілқырымдық ғылыми конференцияда екі негізгі диалектінің қайсысын әдеби тіл негізіне қабылдау мәселесі көтеріледі.

Әдеби тіл үшін тірек болатын диалектіні анықтау барысында үш негізгі әрі маңызды сәттер ескерілді:

1) тап осы диалектіде сөйлейтіндер көпшілік қырым татар халқын көрсетеді ма?;

2) осы диалекті өкілдері қырым татарлардың экономикалық, саяси және мәдени өмірінде алдыңғы орынға ие ма?;

3) осы диалектінің сөздік қорының байлығы, фонетикалық жүйесінің және грамматикалық құрылымының жетілгіштігі қандай? Жоғарыда көрсетілген талаптарға қырым татар тілінің орташа аралас (орта ёлакь) диалектісі айтарлықтай сәйкес болды.

Сонымен қатар орта қырым татар тілінің екі негізгі (солтүстік және оңтүстік) диалектілерінің өкілдерінің арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде қызмет етті. Осы себептер бойынша 1928 жылы I-бүкілқырымдық ғылыми конференцияда әдеби қырым татар тілінің негізіне бірауыздан қыпшақтық типтен оғыздық типке өткен, Бахшысарайлық диалект және оған іргелес аудандардың құмандық (қыпшақтық) тілге және Қара теңіздің солтүстігіндегі жақын тайпалық тілдерге оңтүстік, сонымен қатар солтүстік диалектілердің элементтерін қамтыған орта диалект қабылданды.

Сонымен қырым татар тілінің османдық әдеби түрік тіліне бейімделу кезеңі аяқталды. 1929 жылдың тамызында Симферополь қаласында болған II-бүкілқырымдық ғылыми-орфографиялық конференцияда әдеби қырым татар тілінің болашақ тағдырын шешуші үш негізгі мәселе талқыланды:

1) қырым татар әдеби тілінің даму жолдары;

2) қырым татар әдеби тіліндегі терминология мәселелері;

3) қырым татар әдеби тіліндегі орфография [14].

«Әдеби қырым татар тілінің даму жолдары туралы» атты тақырыппен негізгі баяндамамен Мамұт Недим шықты. Өзінің баяндамасын-

да М.Недим қырым татар тілін қырым татар халқына түсініксіз басқа тілдерден келген кірме сөздерден, әсіресе араб, парсы және түрік сөздерінен тазарту жұмыстарын жүргізуді ұсынды [15].

Қырым татар тілінде жаңа терминдерді жасау мәселелері бойынша II-бүкілқырымдық ғылыми конференцияда А.Ляtifзаде баяндамамен шықты. Баяндамашы жаңа терминдердің жасалу барысында ана тілінің лексикалық байлығын, оның сөзжасамдық мүмкіндіктерін, диалекті сөздерін, халықаралық терминдер мен орыс тілінен кірме терминдерді қолдануды ұсынды.

Қырым татар тілінің лексикалық құрамымен сөзжасам құралдарын қолдана отырып, жаңа терминдер жасалынды, мысалы: къаназлыкъ-қаназдық, нефесёл – тыныс жолы және т.б. «Өңеш» түсінігін түсіндіру үшін А.Ляtifзаде солтүстік диалектінің «эньеч» сөзін қолдануды ұсынды [16]. III бүкілқырымдық ғылыми конференция 1934 жылы Симферополь қаласында 15-20 қазан аралығында өтті.

Бұл конференцияда «әдеби қырым татар тілінің даму жолдары туралы» атты тақырыптағы негізгі баяндамамен Р.Александрович шықты. Өзінің баяндамасында қырым татар ғалымдарының, жазушыларының, педагогтарының жұмысын қатаң сынға алды, оның ойынша С.Айвазова, Б.Чобанзаде, А.Одабаша, И.Н.Леманова, әдеби қырым татар тілінің дамуына және оның араб, парсы және түрік сөздерінен тазартуға кедергі жасады, араб графикасынан латын жазуына өтуіне бөгет жасады, орыс тілінің сөздерін шеттен алды және оларды буржуазиялық ұлтшылдыққа айыптады [17].

Р.Александрович әдеби қырым татар тілінде орыс тілінің кірме сөздерін, ғылыми-техникалық терминдерді қолдануды ұсынды, қырым татар тілінде оқулықтар, сөздіктер мен оқу құралдарын басып шығаруға мемлекеттік мекеменің бақылауын енгізуге кеңес берді. Р.Александровичтің нұсқауын орындау нәтижесінде қырым татар әдеби тіліндегі қырым татар тілімен игерілген араб және парсы кірме сөздері қысқа мерзім ішінде орыс сөздерімен алмастырылды.

1935 жылдың Қырым тілдік экспедициясының менгерушісі Н.К.Дмитриев өзінің есебінде қырым татар әдеби тілінің дамуының өзіндік ерекшелігі ол ескі араб, парсы сөздерін кеңестік және халықаралық сөздермен алмастыру болып табылады деп жазды. 30 жылдардың ортасында реис және кяттип араб сөздері төраға және хатшы сөздерімен алмастырылды [18].

Әдеби қырым татар тілінің дамуының ерекшелігі диалектілердің және сөйленістердің кең көлемде қолданылуы болып табылады, сонымен қатар басқа түркі тілдерінен кірме сөздерді алу, бұл бірінші кезекте, әсіресе Орталық Азия республикаларында және Қазақстанда туылған жас жазушылар мен ақындардың тілінде анық байқалады. Қазіргі

уақытта қырым татар зиялыларының арасында әдеби қырым татар тілінің әрі қарай дамуы туралы қызу талқылаулар өрбүде.

Индустриялық педагогикалық институттың белсенді оқытушылар тобы, кейбір қоғамдық саяси қайраткерлер (әсіресе, оңтүстік диалектінің өкілдері) әдеби қырым татар тілінің негізгі диалектісін қайта қарастыруға талап етуде және оғыздық нұсқаға оралуды ұсынады.

Дегенмен олар өздерінің ауызша және жазбаша сөздерінде түрік сөздерін кең қолданады. Қырым татар ғалымдарының, жазушыларының, журналистерінің, ақындарының және қоғам қайраткерлерінің негізгі құрамы қырым татар әдеби тілінің негізгі базасының сақталып қалуын талап етуде және өздерінің байырғы сөздері тұрғанда өз ана тілінің жаңартпалармен ластануына жол беруге қарсы. Қырымдағы әдеби тілде үстемдік етуге аталмыш екі тілдік бағыттың күресінің жеткілікті ұзақ тарихы бар.

XX ғасырдың басында А.Н.Самойлович былай жазды: «Қырымда екі басты диалектінің бар болуы жергілікті әдеби тілдің тағдырына теріс сипат әкелді, бұл жайт екі әртүрлі ағымдарды жақтаушылар арасында күрес туғызуда, бір жағынан әдеби тіл негізіне оғыз базасының пайдасына және басқасы қыпшақ диалектісінің пайдасына, қазіргі кезге дейінгі Гаспринскиймен өңделген оғыз негізіндегі тілге күштірек үміткер ретінде бұл жалпыға ортақ бірыңғай және белгілі әдеби тілдің орнығу үдерісін бөгеуде» [19].

Қырым татар әдеби тілі үшін базалық диалектіні қайта қарастыру туралы пікірталастарды қазіргі ана тілді тұрақтандыруды барлық мүдделі тұлғаларды, оқытушыларды, ғалымдарды, жазушыларды, ақындарды, журналистерді, саяси және қоғам қайраткерлерін шақырумен ғылыми-тәжірибелік конференция қозғауы мүмкін.

Осылайша, түрік және қырым татар әдеби тілінің салыстырмалы даму тарихын зерттеу, тайпалық түркі тілдерін әртүрлі топтарға нақты бөлуі болмаған арғы түркі дәуірінен шыққан екі туыс түркі тілдерінің түп-тамыры бір екенін көрсетуде.

Уақыты бойынша ескі қырым татар дәуірімен сәйкес келетін ескі осман тілінің дәуірі (XII-XV ғғ.) бірінші кезекте оғыз элементтерінің негізіндегі осман тілінің пайда болуымен байланысты, ал ескі қырым татар тілі қыпшақ тайпаларының (половецтік) тілдерінің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік элементтерінің негізіндегі қырым татар тілінің пайда болуымен сипатталады. «Орта қырым татар дәуірі» орта осман тілінің екпінді әсерімен бейнеленеді, әсіресе лексика саласында. Бұл кезеңде қырым татар және осман тілдері өздеріне көптеген араб және парсы сөздерін сіңіріп алады, нәтижесінде әдеби тілдер де көпшілік халыққа түсініксіз болып, халықтың ауызекі тілінен алыстай бастады.

Дегенмен осы мезетте, осман және әдеби қырым татар тілдерінің арасында жақындастық пайда болады, бұған белгілі деңгейде «Терджиман» - «Аудармашы» газетін басып шығарған Исмаил Гаспринскийдің қызметі әсер етті. «Жаңа осман тілінің» дәуірінде аталмыш тілдің араб-парсы тілдерінің элементтерінен тазару үдерісі орын алып, ол халық тілімен жақындаса түседі, бұған тілдің ішкі қорларының негізінде жаңа сөздер жасаған алдыңғы қатарлы түрік мәдениетінің қайраткерлері әсер етті. «Жаңа қырым татар тілінің» кезеңі қырым татар әдеби тілінің негізгі оңтүстік (оғыздық) диалектісінің Қырымның ортақ жолағындағы (орта ёлакь) аралас диалектісіне ауысуымен, сонымен қатар қырым татар тілінің көне араб және парсы сөздерінен тазартылуымен сипатталады. Осы өзгерістердің нәтижесінде қазіргі түрік әдеби тілі қазіргі қырым татар әдеби тілінен лексика және грамматика салалары бойынша айтарлықтай өзгешеленеді.

Бүгінгі таңда қырым татар тілін игерудің басты саласы, ол – әлеуметтік сала. Оған жататындар: қажетті көлемде мектептер ашу, газет-журналдардың тиражын көбейту, көркем әдебиеттер шығару. Аталған мемлекеттегі тілдің деңгейін, коммуникативтік тілдің қуаты мен демографиялық жағдайын анықтау қажет. Түрлі әлеуметтік топтар арасындағы тілдік компетенциялық маңызын ашу. Қырым татар тілін қаншалықты деңгейде халық меңгергенін анықтап талдау жасау керек.

Қырым татарларының бүгінгі күндегі әлеуметтік деңгейіне келсек, 1941 жылы Қырымды немістер жаулап алғанға дейін мемлекеттік тіл статусы болды. Бірақ қырым татар халқын күтіп тұрған ең ауыр зұлмат әлі алда еді. 1944 жылы оларды немістерге жақтастындар деп, түгелдей Сібірге, Орта Азияға қоныс аудартып жіберді. Сол кезден бастап Қырымда бірде-бір ұлты татар адам қалған жоқ, ал тілі тіпті жойылудың аз-ақ алдында болды.

Өзге жерлерге көшірілген халықтың жарымына жуығы аштық пен аурудан көз жұмды. Тек 1989 жылы ғана олар туған жерге қайтуға мүмкіндік алды. 1992-1998 жылдар аралығында заң қайта қаралып, украин, орыс тілдері секілді бұрынғы мәртебесіне қайта ие болды. 1996 жылғы Украина заңдарына және 1998 жылғы Автономды Қырым республикасының заңына сәйкес аз ұлттар тілі мәртебесін иеленді. Қырым татарларының бұрынғыдай мемлекеттік тіл мәртебесін алуы үшін оларда жеке мемлекет болуы керек, сол жағдайда ғана олар өздерінің мемлекеттік тіл статусын ала алады. Ал бүгінгі күнде бұл тіл алға қадам басып, өзінің коммуникативтік қызметін қалпына келтіруге қадам басуда. Осы негізде қазіргі таңда қырым татар тілінің төмендегідей әлеуметтік өзгеру деңгейі байқалады:

1. Автономиялық республика тілінің тілдік деңгейіне көтеруге қол қажеттілігі туындап отыр.

2. Аймақтық тіл деңгейіне немесе жергілікті халық тілі деңгейін беруге қол жеткізу. Тек қырым татар тілі мемлекеттік тіл статус алған жағдайда ғана оның дамуы мен нық қалыптасуына жол ашылады. Өкінішке қарай, бүгінгі таңда қырым татар тіліне мемлекеттік тіл статусын беру мүмкін болмай отыр. Оның бірнеше себептері бар. Атап айтқанда, біріншіден Украина мемлекетінің конституциясындағы сол мемлекеттердегі аз санды халықтарға конституциясына өзгерістер енгізу қажет.

Жалпы зерттеулер барысында қырым татар тілінің қолданылу аясы біршама деңгейде анықталған. Біршама ақпараттарды бүкілукраиналық халық санағы мәліметтерін қарастыруды талдап өтейік. 2001 жылғы санақ бойынша Қырым татарларының бірқатары өздерінің тарихи отанында тұрады, оған дәлел төмендегі талдаулар: Украинада - 248,2 мың адам. (2001 жылғы санақ бойынша) оның 243,4 мыңы Қырымда тұрады. 22,4 мың - Румынияда (2002 жылғы санақ бойынша), 10 мың - Өзбекстанда (2000 жылғы санақ бойынша), 4,1 мың - Ресейде (2002 жылғы санақ бойынша), 1,8 мың - Болгарияда (2001 жылғы санақ бойынша) [20] тұрады.

Қырым татары халқының тарихына қарасақ, ана тілі талай қиын да күрделі тағдырды бастан кешірді. Заманның тар жол тайғақ кешуінен аман қалған қырым татар тілі әлемдегі күллі қырымдық татарларды біріктіретін басты фактор. Дегенмен тіл туралы, олардың қолданылу аясы туралы пікірталастар аймақтық газет, журналдарда көп жазылып, көтеріліп тұрады. Негізінен қырым татар тілінің сақталуы мен даму мәселесі көп талқыланатынын байқаймыз.

Украина Республикасындағы Қырым татарлары автономиялы халықтарында тарихи-саяси және әлеуметтік этникалық проблемалар бары анық. Тарихи жағдайлардың себебінен ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басында жүзден астам ұлт өкілдері өз тағдырын осы елмен байланыстырып, бір шаңырақ астында өмір сүріп жатыр.

Көптеген ұлт өкілдері ғасырлар бойы осы елде бейбітшілік пен келісім арқасында қатар өмір сүріп келеді. Қазіргі таңда әркімнің ұлттық мүддесі мен қажеттілігі бар. Қырым татарларының тілдік жағдайына этномәдени, этносаяси факторлар әсер етіп отырғаны анық. Толерантты этносаралық байланыс титулды этностың, яғни қырым татар тілін және Украина мемлекеттік тілін, орыс тілін жақсы игеруінен байқалады. Сонымен қатар қырым татарлары тілінің ресми салаларда шет қақпай қалуы да жоқ емес.

Украин, орыс тілі мемлекеттік тіл және ана тіл ретінде қырым татарларының әлеуметтік өмірдің барлық саласында нық тұр. Оны әрбір тұрғын жақсы біледі. Ал екінші қырым татар тілінің жағдайы мектептер мен басқа да оқу орындарында оқытқанына қарамастан, кісі

қуанатын жағдайда емес. Дегенмен қырым татар тілінің мәртебесі оны білу қажеттілігін білдіреді.

Қырым татарлары туралы айтқанда қаперге алатын түркі тілдес бір этнос – қырымшақтар. Қырымшақтар саны жағынан аз, мүлдем жойылудың алдында тұрған ұлт десек қателеспейміз. Ертеректе олар жеке этнос, тәуелсіз ел болған. Қырымның Симферополь, Феодосия, Керчь, Карасубазар жерін мекендеген. Тілі жағынан олар қырым татарларына өте жақын соның бір диалектісі іспетті. Қырымшақ тілі (*қырымшақ тыльы*) – қырымшақ ұлтының тілі болып табылады, түркі тілдерінің ішінде қыпшақ-половец тобына жатады. Қазіргі жазба және ауызекі сөйлеу тілінде оғыз тілінің элементтері көптеп кездеседі. Соған қарағанда біз оны оғыз-қыпшақ тобына жатқыза аламыз. Қырымшақ тілінің сақталуына көне бейне-көріністің сақталуы үлкен ықпал етуде.

Олай дейтініміз оғыз-осман тілдік элементтерінің сақталуына қарамастан, А.А.Глашев: Крымчакский язык сохранил древнейшие архаичные черты, которые, несмотря на заметное влияние османского или огузского языка, поразительно сближают его с карачаево-балкарским языком больше даже, чем с караимским. При этом, говоря об османском влиянии, необходимо отметить, что это влияние проявляется лишь в фонетике и некоторой лексике, но не в морфологии, что очень важно при отнесении крымчакского языка в одну группу с карачаево-балкарским и караимским языками» [21],– деп фонетикалық, лексикалық, морфологиялық ерекшеліктерінен осман тілдік ерекшелігіне жақындығына байланысты қарашай-балқар, қарайым, қырымшақ тілдерін бір топты құрайтындығын атап өткен.

Бір қызығы XIX ғасырдың аяғына таман қырымшақтар өз тілдерін «чагатай» тілі деп атаған. Құрылымы жағынан қырымшақ тілі қырым татар тілінің ортаңғы диалектісіне жатады, тек тарихи тілдік, жеке ұлттық ерекшелігімен, гебраизмнің барлығымен ерекшеленеді. Сонымен қатар XV-XVI ғасырларда жазылған «Ритуар Каффы» деген жазба ескерткіші сақталған.

Тілдік ерекшелігіне келсек, сингармонизм заңына бағынатын 8 дауысты дыбыс бар, морфологиялық ерекшелігі қатты байқалмайды, қырым татарларының ортаңғы диалектісіне ұқсас.

Қырымшақ тілін қолданушылар мәселесіне келсек, бүгінде жалпы саны: 1,5 мың адам оның Израильде - 1000 адам, Өзбекстанда - 600 адам, Украинада (Крым) - 204 адам, Ресейде - 157 адам, АҚШ-та - 130 адам, Литвада - 10 адамдай тұрады [22]. Кейбір деректерде Ұлы Отан соғыс жылдарына дейін Қырымда 6000-ға жуық қырымшақ тұрған делініп көрсетілген. Олардың бірқатары өздерінің ана тілінде сөйлеген. 1941-1944 жылдары немістер Қырымды жаулап алған

да олар қырымшақтарды жойған. Тек соғысқа кеткен ер адамдардың 1000-ға тартасы ғана аман қалған. Бүгінгі күні қырымшақ тілі жойылып кеткен тілдердің қатарына жатады, өйткені қырымшақ тілін ана тілім деп білетіндер тек қарт адамдар ғана.

Қырымшақ тілінің жазуы арамей алфавитімен тығыз байланысты, өйткені сол кездегі қырымшақ тіліне аударылған діни дұғалар арамей алфавитімен басылған. Олай дейтініміз иудизм дінінің дұғалары көне еврей тілінде жазылған болатын.

1930 жылдары қырымшақ тіліндегі оқулықтар мен оқу құралдары латын алфавиті негізінде болған. 1936 жылдан кейін қырымшақ тілінде кітап шығару тоқтатылған. Одан кейін кирилл алфавитіне ауысқан [23].

XX ғасырдың басында Симферополь мен Карасубазарда екі бастауыш қырымшақ тілін оқытатын мектеп жұмыс істеген. 1989 жылдары кешкі мектеп болған, оған тек қарт және ересек адамдар барған. Қазір оның бірі де жоқ. Тек 2004 жылы 1000 данамен қырымшақ-орыс тілі сөздігі шыққан. Көп ұлтты Ресейде XIX ғасырдың екінші жарымынан бастап тіл мәселесі ең өткір проблеманың бірі болса да, XX ғасыр басына дейін аз ұлттардың ана тілдерінің мәртебесі заңнамалық негізде немесе басқа да мемлекеттік құжаттармен бекітілмеген.

Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің бір бұтағы қырым татарлары мен қырымшақ тілі басқа түркі халықтарына қарағанда әдеби тілі орташа деңгейде, өйткені бұл тілді қолданушылардың саны аз. Мемлекеттік мәртебесін алмаған, өйткені оларда жеке мемлекет жоқ, сондықтан қырым татар тілі аз ұлттар тілі мәртебесін иеленген. Ал қырымшақ тілі жойылып кетудің алдында тұрған тілдерге жатады. Бірақ қырым татарлары мен қырымшақтарға тілі үшін, ана тілі үшін күрес әлі аяқталған жоқ. Олар өз тілдерін сақтап қалу үшін әртүрлі іс-шаралар жасап жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Энциклопедиясы. Алматы, 1998 ж.
2. Баскаков Н. А. Тюркские языки. – М: Издательство восточной литературы, 1960.
3. Бизақов С. Түркі әлемі. – Алматы, 1998. 232 б.
4. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Оқу құралы. 3-ші басылым. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004.-360 б.
5. Гарипов Т.М. Кыпчакские языки Урало-Поволжья. (Опыт синхронической и диахронической характеристики). – М., 1979. – С.13-14.
6. Мелиоранский П.М. Араб. - филолог о турецком языке. – СПб.: 1900. – С. IX.

7. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. До-октябрьский период. – Л.: Наука, 1972. – 272 с.; дополн. и исправл., 1982. – С. 250.

8. Меметов А. Источники формирования лексики крымско-татарского языка. – Дис. на соис. уч. степ. докт. филол. наук. – Ташкент, 1989. – С. 9.

9. Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные, по распоряжению имп. Академии наук, из Московского главного архива Министерства иностранных дел. Издал В.В. Вельяминов-Зернов. – СПб., 1864. – 1109 с.

10. Самойлович А.Н. Опыт краткой крымско-татарской грамматики. –Пгр., 1916. – С. 7.

11. Самойлович А.Н. К истории крымско-татарского литературного языка. // Вестник научного общества Татароведения, № 7. с.28. –Казань, 1927. – С. 27-33.

12. Самойлович А.Н. Указ. соч. – С. 8.

13. Самойлович А.Н. Указ. соч. – С. 8.

14. Тезисы, доклады и принятые решения II Всекрымской научно-орфографической конференции. – Симферополь, 1929. – С. 52-53.

15. Там же.

16. Там же. – С. 15-17.

17. Александрович Р. О путях развития литературного крымско-татарского языка. // Решения III Всекрымской научной конференции по крымско-татарскому языку. – Симферополь, 1935. – С. 5.

18. Дмитриев Н.К. Крымская языковая экспедиция. // Революция и письменность. – №2. –Москва, 1936. –С. 163.

19. Самойлович А.Н. К истории крымско-татарского литературного языка. // Вестник научного общества Татароведения. – № 7. – Казань, 1927. – С. 27-28.

20. Данные всеукраинской переписи населения 2001 г., Перепись населения Румынии 2002 г.: национальный состав, Этнический атлас Узбекистана, Петров В.П. О миграционном потенциале крымских татар и перспективах репатриации, Данные переписи населения в 2002 г., Перепись населения Болгарии в 2001 г., Янковский Г. Крымские татары и ногайцы в Турции (2007)

21. Глашев А.А. Очерки истории хазар. М. Никитские ворота. 2009; см. библиотеку Института тюркологии в Москве: www.turkologia.ru

22. Joshua Project - Judeo-Crimean Tatar Ethnic People in all Countries

23. Ребе Д.И. Крымчакский язык. Крымчакско-русский словарь. – Симферополь

24. Доля, 2004. – 224с. –1000 экз. – ISBN 966-8584-26-0

ҚҰМЫҚ ТІЛІ

*Мәтбек Нұрсұлу Құрманбекқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Құмық тілі – Дағыстан Республикасына, Шешенстанның солтүстігіне және Солтүстік Осетияның Моздок ауданына және Түркияға, Таяу Шығыстың бірқатар елдеріне тараған тіл. Қарашай-балқар, ноғай тілдерімен қатар, түрік тілінің қыпшақ тобына жатады. Құмық тілінде сөйлеушілердің саны, 2010 жылғы санақ бойынша, 426212 адамды құраған [1].

Орта ғасырларда құмықтар Солтүстік Кавказдағы саны өте көп халық болған. Олар мекендеген кең аймақ оңтүстігінде Дербенттен, солтүстігінде Кума өзенінен және Теректің ағып шыққан бастауынан батысында жазыққа дейін созылып жатты. Құмықтар жататын тілдік топқа этногенезі, тілі, мәдениеті, діні және көп жағдайда тарихи тағдырлары ұқсас балқар, қарашай, қырым татарлары, сондай-ақ бірқатар белгілері бойынша ноғайлар мен терекемейлер – дағыстандық эзирбайжандар да енеді. Шығыс Түркістанда, қазір Қытайдың батыс бөлігінде мекендейтін түркі халықтарының бірі – ұйғырлардың тілі құмық тіліне өте жақын деп есептеледі.

Құмық тілі Дағыстанның алты әдеби тілінің бірі болып саналады. Құмық тілінің кезеңге бөлінуі осы уақытқа дейін анықталмаған. Шамамен, моңғолдық дәуірге дейін, XIII ғасырда қалыптасқан деп есептеледі. XVII ғасырдан Солтүстік-Шығыс Кавказда құмық тілі ұлтаралық қарым-қатынас тілі ретінде және орыс әкімшілігімен ресми тіл болып қалыптасты.

Құмық тілі XIX ғасырдың басына дейін Дағыстанның солтүстігіндегі, яғни Дағыстанның тау етегіндегі және жазықтағы аймағына тараған лингва-франка – ұлтаралық қатынас тілі болып табылады. Құмық тілі Алтын Орда мемлекеті ыдырағаннан кейін де ұлысаралық қызмет атқарған. Көп ұлыстардан құралған Дағыстан мен Солтүстік Кавказды көптеген ұлттар мен ұлыстар мекен еткендіктен, олар қарым-қатынас құралы ретінде құмық тілін қолданған. Осы аймаққа келген ресейліктер де құмық тілін үйренуге мәжбүр болған. Қазіргі уақытта сан жағынан аз халық – құмықтардың тілі бір кездерде халықаралық тіл деңгейінде болғандығы, шын мәнінде, таңғаларлық.

1928 жылға дейін құмықтар араб жазуын қолданған. 1928-38 жылдары – латын графикасына негізделген әліпби, 1938 жылдан кириллица

қолданылады. Құмық әліпбиінде 38 әріп және 6 қосымша әріп: ғь (Ғ), къ (Қ), нь (Н), оь (Ө), уь (Ү), ж (дж) бар. Құмық тілінде 8 дауысты дыбыс бар: а, е, ы, и, о, оь, у, уь, кейбір, негізінен, кірме сөздерде дауысты ә дыбысы кездеседі.

Қазіргі құмық алфавиті:

А а, Б б, В в, Г г, Ғ ғ, Ғ ғ, Д д, Е е, Ё ё, Ж ж, З з, И и, Й й, К к, Қ қ, Л л, М м, Н н, Нг нг, О о, Оь оь, П п, Р р, С с, Т т, У у, Уь уь, Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Щ щ, Ъ ъ, Ы ы, Ь ь, Э э, Ю ю, Я я.

10 сөз табы бар: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, жалғаулық, демеулік, одағай, көмекші сөздер.

Грамматикалық текке бөлінбейді. Көптік жалғау -лар (-лер) жалғауы арқылы жасалады. Септеу жүйесі алты септіктен тұрады. Сөзжасамның негізгі тәсілдері: қосымша арқылы, күрделі сөздер арқылы.

Құмық тілі мынадай бес диалектіден тұрады: хасавюрт, бойнақ, қайтақ, таулы және тер. Тер диалектісі Шешен, Ингуш Республикаларында және Осетияда байқалады. Басқаларынан қайтақ диалектісінің айырмашылығы бар. Кейбір диалектілерде кавказ тілдерінің ұзақ мерзімді өзара әсері көрінеді, ішінара бұл «кавказдық» шұғыл-көмей дауыссыздардан байқалады.

Қазіргі құмық әдеби тілі хасавюрт және бойнақ диалектілерінің негізінде қалыптасқан. Құмық диалектологиясының ғылым ретінде негізін қалаған көрнекті түрколог-ғалым Н.К.Дмитриев [2]. Құмық диалектологиясының дамуына И.А.Керимов [3], Н.Х.Ольмесов [4] т.б. ғалымдар елеулі үлес қосты.

Құмық тілін білу шетелдерде, бірқатар Шығыс елдерінде тұратын әзірбайжан, ұйғыр, өзбек, қазақ, түрікмен халықтарының өкілдерімен де қарым-қатынас жасауға септігін тигізеді. Ал құмық тіліне өте жақын тіл түрік тілі болса, ол кеңінен таралған халықаралық тілдердің бірі болып саналады.

Құмық тілін білу Шығыс тарихы мен мәдениетін тереңірек меңгергісі, түпнұсқамен танысқысы келетіндерге мүмкіндік жасайды, себебі көркемдігі жоғары фольклорлық туындылар, Насими, Бабыр, Науаи, Мақтымқұлы, Ғ.Тоқай, Й.Қазак, М.-Ф.Ахундов, Жамбыл, Ниязи, Н.Хикмет, Ә.Несин, Қ.Қулиев, Ш.Айтматов тағы басқалардың өлмес туындылары, сондай-ақ көптеген тарихи, заң және басқа да құжаттар, жылнамалар мен зерттеулер әртүрлі түркі тілдерінде жазылған. Құмық тілінде жазылған жазба ескерткіштер XVI ғасырдан белгілі.

Түркі тілдері, соның ішінде құмық тілі де үйренуге жеңіл тілдердің қатарында. Құмық тілдерінің кейбір ерекшеліктері: сөз басындағы «к»-нің орнына «г»-нің қолданылуы, мәселен, гиши – кишинің (кісі) орнына, созылықты дауыссыздардың, -аган/-еген тұлғалы есімше,

ілік септік қосымшасының соңғы дауыссызының болмауы (-ны/-ні) – табыс септік қосымшасына сәйкес болуы т.б.

Құмықтар – Дағыстан Республикасының байырғы халықтарының бірі, Солтүстік Кавказдағы түркі халықтары ішіндегі біршама ірі ұлтқа жатады. Дағыстан халықтары арасында саны бойынша 3-орында, Ресей Федерациясында – 503,1 мың адам, оның 431,7 мыңы (14,9%) – Дағыстан Республикасында. Дағыстандағы құмықтардың жартысы (51%) ауылдық аймақтардағы Қарабудахкент, Бойнак, Кумторқалы, Бабаюрт, Қыякент, Хасавюрт, Қызылюрт және Қайтас сияқты сегіз ауданға таралған. Барлық құмықтардың жартысына жуығы Махачкала, Бойнак, Хасавюрт т.б. қалаларда және қала типтес елді мекендерде, қалалық елді мекенге айналған бұрынғы құмық ауылдарына топтастырылған. Құмықтар ежелден осы өлкенің құнарлы жазығын мекендеген. Дағыстаннан тыс Ресейдің басқа аймақтарында 71 мыңға жуық адам, яғни Ресей Федерациясындағы құмықтардың 14%-дан астамы тұрады.

Біріншіден, тарихи ежелгі этникалық территориялары Шешен Республикасының Гудермес және Грозный аудандарында (9 мың адамға жуық) және Солтүстік Осетия – Алания Республикасының Моздок ауданында (13 мыңға жуық адам) үлкен-үлкен топтармен өмір сүруде. Екіншіден, құмықтардың елеулі бөлігі соңғы онжылдықта Ресей Федерациясының Ставрополь өлкесіне (6 мың адамға жуық), сондай-ақ Тюмень облысына (12 мың адамнан астам), Югра – Ханты-Мансий автономиялық аймағына (10 мың адамға жуық), Ямала-Ненец автономиялық аймағына (3 мың адамға жуық) қоныстанды.

Бұған таулы аймақта тұратын құмықтардың бір бөлігінің жазыққа ұйымдасқан түрде жаппай қоныс аударуы, жұмысқа орналасу мәселесінің ушығуы себеп болды.

Құмықтардың ірі қауымы Мәскеу қаласында және Мәскеу облысында (2,4 мың адам), Астрахан және Ростов облыстарында (1,4), Волгоград облысында, Кабардино-Балкария, Қалмыкия және Краснодар өлкесінде (0,9-0,6) және Санкт-Петербург қаласында (0,5 мың адам) тұрады [5, 12 б., 59 б.].

Алыс шетелдерде құмық диаспорасы орта ғасырларда қалыптаса бастады, құмықтардың жаппай көшіп-қонуының басталуы, әсіресе Солтүстік Кавказдың басқа да халықтары сияқты, XIX ғасырдың 60-70-жылдары Кавказ соғысы аяқталған кезеңге сәйкес келеді. Сол уақыттан бастап солтүстік кавказдықтардың, оның ішінде құмықтардың да үлкен бөлігі Түркия, Иордания, Сирия және әлемнің басқа да елдеріне қоныстанды. Қазіргі уақытта Қазақстан, Украина, Өзбекстан, Түрікменстан және Әзірбайжан сияқты жақын шетелдерде де құмықтар мекен етеді.

Өздерінің аты – кьумукъ (құмық), осы эндоэтнонимнен орысша, ноғайша – кумык, шешенше – гIумкхи сөзі шығады, Дағыстанның таулы халықтарында құмық сөзі «өзен аңғары тұрғындары» деген мағынаны білдіреді: аварша – лъарагIал, даргинше – диркъаланти, лакша – арнисса. Ғалымдар құмық этнонимінің этимологиясын түрліше түсіндіреді: оның ішінде «гунн» (тайпа аты), «кьон» + «укъ» (салт атты тайпа), «кум» (құм), «кув» (аққу, шамамен, бұрынғы тайпалар тотемі). Ғылымда «құмық» этнонимінің шығу тегі айқын емес. Кейбір зерттеушілер оны қимақ-қыпшақпен – түркі тайпалары бірлестігінің атауымен (IX ғасырдың 2-жартысы) байланыстырса, енді бірі «құм», «құмлық» дегеннен шығады деп есептейді.

Құмықтар Солтүстік Кавказдағы үлкен еуропоидтік нәсілдің кейбір топтарда кавказдық түрімен араласқан ежелгі каспийлік антропологиялық түріне жатады. Дағыстанның көне жазулы әдеби тілінің бірі – құмық тілінде сөйлейді. Ол түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады, әйтсе де құмық тілінде ғұндар тілінің (б.з. IV ғ.), бұлғар, хазар (V-X ғғ.) және оғыздар (XI-XII ғғ.), тілдерінің көне элементтері кездеседі. Бұл – құмық халқының осы ұлыстардың тарихи ұрпақтарының бірі екендігінің дәлелі. Кавказ халықтары тілдерінің әсері де грамматикалық құрылымында айқын байқалады. Лексикасында орыс тілінен енген кірме сөздер де көп.

Құмықтардың 99%-ы өздерінің ұлттық ана тілі деп құмық тілін санайды. РФ-дағы барлық құмықтардың 96,8%-ы, яғни 409 мың адам өз ана тілдерін біледі. Сондай-ақ 91% құмық орыс тілінде сөйлейді [5, 22 б., 126 б.].

2002 жылғы санақ бойынша, Дағыстанда құмық тілін еркін меңгерген көрші халықтар өкілдері, 38 мың адам бар: атап айтқанда, 15,3 мың авар, 11,6 мың даргин, 7,2 мың шешен, 1,4 мың ноғай, 1,4 мың орыс (!), 1,2 мың татар т.б. Керісінше, нах-дағыстан тілдерін меңгерген құмықтардың саны әлдеқайда кем: авар тілі – 4,1 мың, даргин тілі – 2,1 мың, шешен тілі – 4,5 мың [5, 125-127 бб., 126 б., 129 б.].

Республика тұрғындарының ана тіліне шынайы құрметі мынаны көрсетеді: 1970 жылы Дағыстанда ауылдық елді мекендерде орыс тілін білетіндердің саны 35%-ды ғана құраған, жергілікті халықтың арасында бұл көрсеткіш бұдан төмен – 34%. Ал бұл кездер республиканың байырғы халқының 75%-ы ауылдық жерлерде тұрған [6, 113 б.].

Тілді ғылыми-зерттеу орталықтары Ресей ҒА Дағыстан ғылыми орталығының Тіл, әдебиет және өнер институты, Дағыстан мемлекеттік университетінің Дағыстан филологиясы факультеті, Дағыстан мемлекеттік педагогикалық университетінің жалпы және Дағыстан тіл білімі кафедрасы, Ресей ҒА Тіл білімі институтының Кавказ және түркі тілдері зертханасы болып табылады.

Құмық тілінің ұлтаралық байланыс құралы ретіндегі және басқа да қасиеттерін орыс зерттеушілері Кавказ соғысына дейінгі кезеңде-ақ өте жоғары деңгейде сипаттап берген. XIX ғасырдың аяғында М.Г.Афанасьевтың «Орысша-құмықша сөздігі» (1893) жарық көрді [7]. Осы тілдің алғашқы грамматикасының – «Татар грамматикасының кавказ тармағы» деген еңбектің авторы Тимофей Макаров 1848 жылдың өзінде-ақ «Татар (түрік) тілінде сөйлейтін тайпалардың ішінде, құмық тілі айқындығы мен дәлдігі, Еуропа өркениетіне жақындығы бойынша маған өте ұнайды, сонымен бірге Кавказ тауларының солтүстік шегінде орналасқан барлық ру, тайпалар өз тілдерінен басқа, құмық тілінде де сөйлейтіндігімен ерекшеленеді», – деп мәлімдеген болатын [8].

Екінші осындай еңбек – «Түрік тілі кавказ грамматикасы» (1857) кітабының авторы Иосиф Адамов та осыған ұқсас пікір білдіріп, «Түрік тілі тармағына жататын құмық тілі солтүстік кавказ тайпалары тілдерінің ішіндегі жергілікті халыққа еуропалық таным, түсініктерді жеткізе отырып Батыс пен Кавказды байланыстыру қызметін атқарып отыр», – деп атап көрсетті [9].

XVIII ғасырдағы көрнекті зерттеуші – граф Ян Потоцкий, Солтүстік-Шығыс Кавказдағы құмық тілінің таралу аймағы туралы «Астрахан және Кавказ жерлерінде саяхаттаған 1797-1798 жылдарда Терек пен Дербентке дейінгі халықтар түрік немесе құмық тілінде сөйлейді», – деген қорытынды жасаған [10].

Сонымен тарихи, этнографиялық және лингвистикалық мәліметтер негізінде келесідей қорытынды жасауға болады: құмық тілі және ұлты Каспий маңындағы өзара туысқан байырғы түрік тайпаларының көптеген ғасырлық байланысы негізінде қалыптасқан. Сондықтан да құмықтар Дағыстанның байырғы халқы болып табылады. Құмық тіліне түрік тілдері мен диалектілерінің ерекшеліктері тән.

Н.А. Баскаков құмық тілінің негізінде болгар, хазар, ең бастысы, далалық тайпаларға тән, тарихи қалыптасқан айшықтардың бар екендігін анықтаған (1952) [11].

XIII ғасырдың аяғына қарай балқар-хазар тілі негізіндегі қарашай, балқар, қырым татарлары т.б. халықтардың дербес тілдері қалыптасты.

X-XI ғасырларда оғыздардың (оғыз-түріктер) Солтүстік Дағыстанға қыпшақтар қысымына шыдамай, көптеп көшіп келуі де құмық тіліне елеулі әсер етті. Осы тайпа тілінің әсерін құмықтардың оғыз тілді көршілермен мәдени-экономикалық байланыста өмір сүруі одан ары күшейте түсті.

Құмық тілі Дағыстан Республикасының Конституциясына сәйкес, 1994 жылы орыс және Дағыстандағы басқа тілдермен қатар, мемлекет-

тік тіл болып танылды. Ол бастауыш мектепте оқыту тілі ретінде қолданылады, орта мектепте, арнайы орта оқу орындары мен ЖОО-да пән ретінде оқытылады. Құмық тілінде оқулықтар, көркем және публицистикалық әдебиеттер жарық көруде, газет-журналдар шығарылады, радио және телехабарлар таратылады, театр жұмыс істейді. Құмық тілінде «Ёлдаш» деген газет жарық көреді.

Сонымен, құмық тілі – түріктілді көптеген тайпалардың ұзаққа созылған тарихи кезеңдегі этногенезі негізінде қалыптасқан күрделі де байырғы тіл. Сондықтан құмық тілі және оның түрік тілдері тілдік құбылыстарымен, сондай-ақ түрік халықтары диалектикалық жүйесімен байланыстарын зерттеудің ғылыми мәні үлкен.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Портал Всероссийская перепись населения. 2010 г.
2. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. – М.-Л., 1940.
3. Керимов И.А. Очерки кумыкской диалектологии. – Махачкала, 1967.
4. Ольмесов Н.Х. Фонетика кумыкского языка (система гласных). – Махачкала, 1985.
5. Национальный состав и владение языками, гражданство. 2004.
6. Ибрагимов М.-Р.А. Динамика численности народов. – Дагестана, 1976.
7. Афанасьев М.Г. Русско-кумыкский словарь // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 17. – Тифлис, 1893.
8. Макаров Т.Н. Татарская грамматика кавказского наречия. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского. 1848. VII. 243 с.
9. Алиев К.М. Из истории кумыкского языка / Ленин ёлу, 10 марта 1990 г.
10. Потоцкий Ян. Путешествия в Астраханские и Кавказские степи в 1797-1796 гг., 2003.
11. Баскаков Н.А. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования // Труды Института языкознания АН СССР. Т. I. – М., 1952.

Ноғай тілі

*Мәтбек Нұрсұлу Құрманбекқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Ноғай тілі – Ресей Федерациясының Астрахан облысын, Дағыстан Республикасын, Қарашай-Черкес Республикасын, Ставрополь өлкесін, Түмен облысын, Шешен Республикасын мекендейтін Еуразияның байырғы халықтарының бірі – ноғайлардың ана тілі. ТМД елдерінде, атап айтқанда, Қазақстанда, Украинада (Қырым Автономиялық Республикасы) бірнеше мың ноғай өмір сүреді. Ноғайлар ТМД мен РФ-дан өзге шетелдерде, мысалы, Румынияда (Добруджа, 30 мың адамға жуық), Болгарияда (5 мыңға жуық), сондай-ақ Түркияда (2 млн-ға жуық) өмір сүреді. Сондай-ақ ноғайлар Польша, Литва және Еуропаның бірқатар елдерінде де аз емес. Түркия мен Румынияда XVIII – XIX ғасырларда қоныс аударған ноғайлардың ұрпақтары өмір сүруде, олар, негізінен, қоршаған түркі тектес тұрғындардың, яғни түріктер мен румын татарларының этникалық ұқсастығын қабылдағанымен, өздерінің ноғайлық шығу тегін де ұмытпаған. Ноғайлардың ұрпақтары қазақ, қарақалпақ, өзбек, қырғыз, татар, әсіресе башқұрттар мен қырым татарлары арасына сіңісіп кеткен.

2010 жылғы санақ бойынша, Ресейде ноғай тілінде сөйлеушілердің саны 88,3 мың адамды құрайды. Ноғайлар – Ресей Федерациясындағы байырғы түркі халықтарының бірі, негізінен, Солтүстік Кавказ бен Төменгі Поволжьеіні мекен етеді: Дағыстан Республикасында – 28294 адам, Шешенстанда – 6884, Қарашай-Черкесияда – 12993, Ставрополь өлкесінде – 15569, Астрахан облысында – 3958 адам. 2010 жылғы бүкілресейлік тұрғындар санағы бойынша, Ресейдегі ноғайлар саны – 103 660 адам, оның 29680-ы – қалалық, 73980-і – ауылдық тұрғындар [1].

Соңғы онжылдықта ірі ноғай диаспоралары Ресейдің басқа да аймағында – Мәскеуде, Санкт-Петербургте, Ямало-Ненецк автономиялық округінде, Ханты-Мансий автономиялық округінде пайда болды.

Ноғай Ордасында (XIV-XVIII ғғ.) ноғай тілі дипломатиялық келіс-сөздер жүргізілген мемлекеттік тіл деңгейінде болғанын тарихи құжаттар дәлелдейді. XIX ғасырдың 80-жылдарына дейін ноғай тілі Солтүстік Кавказда ұлтаралық қарым-қатынас тілі қызметін атқарған.

XVIII ғасырдың соңында Ресейдің аймақтағы белсенді саясатының нәтижесінде Ноғай мемлекеті ыдырады. Ноғай этносының таралу ай-

мағы тарыла бастады. Кеңес Одағы кезінде ноғайларға өз мемлекеттілігіне және автономиялық мәртебе алуларына рұқсат етілмеді.

Ноғай халқының елеулі бөлігі 1957 жылы әкімшілікті түрде Дағыстан, Шешен-Ингуш және Ставрополь өлкесі аймағына бөлініп кеткен Ноғай даласында орналасқан.

Ғалымдар ресейлік ноғайларды бірнеше этнографиялық топқа: қара ноғай, ақсай-сулақ, ашықұлақ, кубань, құм және астрахан ноғайлары деп бөледі [2, 4 б.].

Ноғай тілі түркі тілдері жүйесіне жатады. Ноғай тілі жазуы көне түркі, ұйғыр-найман жазуымен байланысты. XVIII ғасырдан 1928 жылға дейін ноғай әліпбиі – араб графикасына, 1928 жылдан – латын, 1938 жылдан орыс графикасына негізделген.

1928 жылға дейін қолданылған араб графикасына негізделген әліпбиде араб алфавитіндегі барлық әріптермен қатар, ноғай тіліне тән арнайы дыбыстардың қосымша белгілері болды: ك, گ, ژ, چ, ج, پ, ژ, و, ئ.

1928 жылы жалпыодақтық латындастыру жобасы аясында латыншаға негізделген ноғай әліпбиі жасалды. Оның авторы Ашықұлақ орта мектебінің мұғалімі Абдулхамид Шершенбиевич Джанибеков болды. 1929 жылы бұл алфавитпен алғашқы ноғай әліппесі жарық көрді.

1930 жылдардың аяғында КСРО-да жазуды кириллшеге ауыстыру үдерісі басталды. 1937 жылы Дағыстан АКСР Орталық атқару комитеті «Дағыстан халықтары жазуын орыс графикасына көшіру туралы» қаулы қабылдады. 1938 жылы 20 ақпанда «Дагестанская правда» газетінде жаңа ноғай алфавиті жарық көрді. Ол орыс алфавитінің барлық әріптерін (Ё ё-ден басқа), сондай-ақ Гъ гъ, Къ къ, Нъ нь диграфтарын қамтыды. Осы жылы әліпбиге Оь оь, Уь уь диграфтары қосылды.

1944 жылы ноғай зиялылары басқосуында Гъ гъ, Къ къ диграфтары алынып тасталынды. 1950 жылы ноғай алфавитіне соңғы өзгерістер енгізілді, яғни Аь аь және Ё ё әріптері қосылды. Қазіргі әліпби 33 орыс алфавитінің әріптерінен және 4 арнайы әріптен тұрады. Содан бері ноғай әліпбиі төмендегідей нұсқада қолданылып келеді: А а, Аь аь, Б б, В в, Г г, Д д, Е е, Ё ё, Ж ж, З з, И и, Й й, К к, Л л, М м, Н н, Нь нь, О о, Оь оь, П п, Р р, С с, Т т, У у, Уь уь, Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Щ щ, Ъ ъ, Ы ы, Ь ь, Э э, Ю ю, Я я.

Жазушы Иса Капаев өзінің «Бессмертная степь» атты тарихи эссесінде: «Кириллица – ноғай тілі үшін аса қолайлы алфавит емес. Барлығы латын алфавитінің артықшылығын атап көрсетеді. ...Балалар мектепте ана тілін үйрену барысында «В» әрпі кездесетін сөздерді дұрыс оқуда зор қиындыққа кезігуде. Дегенмен бұл жасы үлкен жұртшылыққа да қатысты. Мысалы, «авыл» деп жазылады, «ауыл»

деп оқылады, «сав» деп жазылады, «сау» деп оқылады, «савле» деп жазылады, «сәуле» деп оқылады т.б. Түріктер қазіргі ноғай әдебиеті басылымдарына қызығушылық білдірсе, олар кітаптарды таңғала оқиды. Өз бетінше, түсіндірмесіз, ноғай тілін оқу тіпті де мүмкін емес. Қазіргі ноғай тілін ұғудан гөрі ежелгі шумерлердің тілі түсініктірек болар. Қазіргі түрколог-ғалымдар осы мәселемен айналысуда...» – деп атап көрсетті [3, 60 б.].

Ноғай тілі туралы ғылыми-зерттеулер ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында жарық көре бастады. Оларға мынадай еңбектерді жатқызуға болады: М.Османов «Ноғай және құмық мәтіндері» (араб әрпімен жарыққа шыққан) (1883); Профессор П.А. Фалев «Ақ-көбек туралы ноғай ертегісі» (Ресей Ғылым академиясы жанындағы Антропология және этнография мұражайының жинағы, Петроград, 1918); осы автордың «Ноғай эпосындағы араб новелласы» (Симферополь, 1915) мен «Ставрополь губерниясындағы ноғай халқы ауыз әдебиеті шығармаларының жазбалары» (Орыс археология қоғамы Шығыс бөлімшесінің жазбалары, 1916) және «Түркі әдебиеті мен тілін зерттеуге кіріспе» (Ташкент, 1922) еңбектері.

Ноғайтанудағы біршама жетістіктерге қарамастан, ноғай тілі түркі тілдерінің ішіндегі аз зерттелген тілдердің бірі болып отыр. Ноғай тілін зерттеуге ғалымдар Н.А.Баскаков [4], С.А.Калмыкова [5] елеулі үлес қосты.

Н.А.Баскаков ноғай тілінің үш диалектісін көрсетеді: ноғай (Ставрополь өлкесі), қара ноғай (Дағыстан) және ақ ноғай (Қарашай-Черкес) [4, 4 б.]. Ноғай тіліндегі еңбектер мен мәліметтерді фонетикалық, лексикалық, морфологиялық талдау тіл бойынша негізгі үш диалектінің кездесетіндігін көрсетеді: 1) ақ ноғай, бұл диалектіде сөйлейтіндер – Черкес өлкесінде тұратын, кубань ноғайлары; 2) ноғай диалектінде (шартты түрде) сөйлейтіндер – Ащықұлақ және Қоясулы аудандары аумағында, 3) қара ноғай диалектінде сөйлейтіндер – Қараноғай аудандық аумағында тұратын ноғайлар. Бұл диалектілердің өзара айырмашылықтары да, ұқсастықтары да жеткілікті. Дегенмен ақ ноғай диалектісіне қарағанда ноғай диалектісі мен қара ноғай диалектісі арасындағы ұқсастық көбірек.

Қазіргі әдеби ноғай тілі қазақ тілінен фонетикасымен (біршама жеңілдетілген және солтүстіккавказдық тілдерге тән ерекшеліктерімен), лексикасымен – парсы, араб және солтүстіккавказ тілдері мен орыс тілдерінен енген сөздерінің көптігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар қазақ тілінде жойылған кейбір ноғай-қыпшақ тілдеріне тән ерекшеліктерді сақтап қалған. Ноғай мен қазақтың

түпкілікті ажырауына, салыстырмалы түрде алғанда, аса көп уақыт өте қоймаған, ол жоңғар-қалмақ шапқыншылығы кезеңіне сай келеді.

Ноғай тілі сөздік қорында, түркі тілі жүйесіне жататын байырғы сөздерден басқа, өзге тілдерден енген көптеген сөздер кездеседі. Біріншіден, ислам дінімен бірге келген араб-парсы, екіншіден, ұлт-аралық-кеңестік, сондай-ақ орыс тілінен енген сөздердің үлесі көп. Сонымен бірге көршілес және түркі түбірлес сөздердің де жекелеген ноғай тілі диалектілеріне ықпалы байқалады. Мәселен, ақ ноғай диалектісіне – қарашай, черкес, ал қара ноғай диалектісіне құмық тілінің әсері елеулі деңгейде.

Араб-парсы лексикасының диалектілер шегіндегі ықпалы да түрліше. Ноғайдың өз диалектісі мен қара ноғай диалектісінде араб пен парсы сөздері жиі кездессе, ақ ноғай диалектісінде олардың үлесі біршама төмен.

Араб, парсы тілдерінен енген сөздерді мағынасы бойынша келесідей топтарға бөлуге болады: 1) дінге, ғибадат етуге байланысты араб сөздері (Алла, Құран, абыз, адал, арам т.б.); 2) алғашқыда дінге қатысты енгенімен, кейіннен басқаша мағынаға ие болған араб сөздері (ақиқат, сабыр, әділ, жауап, адам, хат т.б. көптеген сөздер). Парсы тілінен енген сөздер: Құдай, жан, алмұрт, заһар, гүл т.б. Сонымен бірге парсы тілінен «һәм», «әр» секілді шылаулар да енген. (Жалпы, ноғай тіліне енген араб, парсы сөздерінің үлесі 4-5%-ды құрайды).

Ноғай тіліндегі ұлтаралық, кеңестік (орыс тілі арқылы енген), сондай-ақ орыс тілінен енген сөздер біршама. Бұл сөздер ноғай лексикасының барлық салаларында кездесетіндігімен ерекшеленеді. Орыс тілі арқылы енген сөздердің жалпы үлесі араб-парсы тілдерінен енген сөздермен салыстырғанда, айтарлықтай жоғары. Ауыл халқымен салыстырғанда, қала тұрғындары сөзінде олардың жиірек кездесетіндігі байқалады. Ақ ноғай диалектісінде орыс тілінен енген сөздердің үлесі басым болса, ноғай диалектісі мен қара ноғай диалектісінде олардың мөлшері біршама төмен.

Ноғай тілі диалектілерінің арасындағы лексикалық айырмашылықтарды келесідей топтарға бөлуге болады: 1) кейбір ұғымдар мен сөздердің бір диалектіде кездесіп, басқаларында кездеспеуі. Бұл топтағы сөздерге, негізінен, өсімдіктер, жануарлар мен жәндіктердің аттары жатады; 2) бір ұғымға түрлі диалектілерде әртүрлі сөздердің сәйкес келуі; 3) бір сөзге түрлі диалектілерде әртүрлі ұғымдардың сәйкес келуі; 4) сөздердің грамматикасындағы айырмашылықтар; 5) сөздердің фонетикасындағы ерекшеліктер.

Аталып отырған лексикалық, фонетикалық ерекшеліктер көрсетіліп отырған ноғайлар топтарының тарихи оқшаулануы, сондай-ақ

бұл аудандардың экономикалық өзгешеліктері, соның нәтижесінде тұрмыс-тіршілігінде елеулі айырмашылықтар орын алғандығынан туындаған. Сонымен бірге жекелеген диалектілердің қалыптасуына басқа ұлт өкілдерімен (қарашай, черкес, құмық) қатар өмір сүру де айтарлықтай әсер еткен.

Қазіргі зерттеушілер ноғай тілінің екі диалектісін: қара ноғай және кубань диалектілерін көрсетуде [6, 492 б.]. Ноғай әдеби тілі қара ноғай диалектісі мен ноғай говоры негізінде қалыптасқан.

Ноғай тілі түркі тілдерінің солтүстік-батыс (қыпшақ) тобының қыпшақ-ноғай тармағына жатады. Фонетикалық, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілері бойынша ноғай тіліне ең жақын тілдер қазақ, қарақалпақ, қырым татарларының солтүстік-далалық диалектісі мен өзбек тілінің кейбір диалектілері болып табылады.

Ноғай тілінің қазақ және қарақалпақ тілдерімен туыстық тамыры тереңде – оларға жалпы фольклордың көне түрлері: мақал-мәтелдер, сондай-ақ батырлар жыры мен өлеңдер ортақ. Бұл үш халықтың әдебиетінің түп тамырлары да бір, ежелгі ақындар да үш халыққа да ортақ. Ноғайлардың мәдени мұраларында музыкалы-поэтикалық өнер басты орын алады.

Ноғай тіліндегі алғашқы әдеби ескерткіштер XIV ғасырға, ноғай мемлекетінің қалыптасу дәуіріне, жатады. XX ғасырға дейінгі ноғай әдебиетінің ерекше белгісі – поэзиялық шығармалар: өлеңдер, поэмалар, монологтер, одалар, элегиялар.

Ноғайлардың халық ауыз әдебиеті мұралары өте бай. Танымал эпостық шығармаларға «Копланлы батыр», «Орақ», «Мамай», «Эр Косай», «Эр Шобан», «Эр Кокше», «Камбар», «Эр Саин», «Возйигит», «Кызыйбек», «Козы Корпеш-Баян-Сылу», «Тахир-Зухра», «Эдиге», «Шора батыр», «Эр Тарғын», «Адил Солтан» т.б. жатқызуға болады. Ортағасырлық ноғай ақындары Асан Кайғылы (XIV ғ.), Шал-Кийиз Тиленши улы (XV ғ.), Казы-Тувған Суйиниш улы, Досмамбет Азавлы (XVII ғ.) шығармалары ұлттық поэзия классиктері саналады, музыка мәдениетінде Коркут-Ата (VIII-IX ғ.), Кет-Буга Найманлы (XIII ғ.) туындылары белгілі.

Ноғай кеңестік әдебиетінің қалыптасуы А.Ш.Джанибеков және М.К.Курманалиевтердің ағартушылық қызметімен байланысты. Кеңес үкіметінің алғашқы жылдары олар ноғай фольклорын жинауды жалғастырды, жазуды латын графикасына көшірумен айналысты. Сонымен қатар олар ноғай әдеби тілін қалыптастырды. Зеид Кайбалиев, Басир Абдуллин тағы басқа жазушылардың шығармашылығы олардың қызметімен тығыз байланысты болды. Ноғай жазуын шығарған, тұңғыш ноғай әліппесі мен грамматикасының авторы, этнограф-

ғалым Абдулхамид Джанибеков (1879-1955). Ноғай тілінде жазған ақындар мен жазушылар: Абдулжалилов Фазиль Апасович (1913-1974), Джанибеков Абдулхамид Шершенбиевич (1879-1955), Капаев Суюн Имамалиевич (1927-2001), Капаев Иса Суюнович (1949), Кумратова Келдихан Исаевна (1944), Темирбулатова Кадрия Оразбаевна (лақап аты – Кадрия) (1949-1979) [7].

Дағыстан Республикасында, 2010 жылғы санақ бойынша, 40 407 ноғай тұрады, яғни барлық 2 910 249 республика халқының 1,4%-ын құрайды [1]. Ноғайлар – Дағыстанның 14 негізгі халқының бірі. Дағыстан Республикасының Конституциясына сәйкес, «Дағыстан Республикасында орыс тілі және Дағыстанның негізгі 14 халқының ана тілі мемлекеттік тіл болып табылады» [8]. Дағыстан Республикасының Ата заңының 1-тарау, 11-бабында: «Дағыстан Республикасының аумағында тұратын барлық халықтардың ана тілін сақтауға, оны оқып-үйренуге және дамыту құқықтарына кепілдік беріледі» [8].

Дағыстанда тұратын ноғайлардың басым көпшілігі өздерінің ана тілі – ноғай тілін біледі. Сонымен қатар олардың арасында құмық тілі де кең тараған. 1136 ноғай құмық тілін ана тілі деп есептейді, себебі олар бірнеше ғасыр бойы құмықтармен көрші және олармен бірге өмір сүріп келеді.

Дағыстанда ноғай тілін оқыту деңгейі өте төмен. Мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде мүлде қамтылмаған, балабақшалар тек орыс тілінде жұмыс істейді. Бастауыш мектептік білім беру тек қана орыс тілінде жүзеге асырылады, жалпы білім беретін мектептің бірінші сыныбынан барлық пәндер орысша оқытылады. Ноғай тілі мектепте тек пән ретінде оқытылады, оны оқытуға бөлінген сағат саны мейлінше қысқартылуда. Бүгінгі таңда ана тіліне аптасына 2 сағат қана, ал әдебиет сабағына 1 сағат бөлінген [9].

Ноғай тілін жүйелі үйренуге, әрине, бұл сағат саны жеткіліксіз, мектептерде шетел тілін оқытуға ана тілін оқытудан гөрі көп сағат бөлінген. Сонымен қатар ата-аналар ана тілін оқытатын сыныптарға өз балаларын бермеуге құқылы, сондықтан көпшілігі ана тілін үйренуді қажетсіз, тіпті зиян деп санайды. Олардың пікірінше, бұл уақытты балаларына орыс не ағылшын тілдерін үйренуге бөлуді пайдалы деп есептейді.

50-жылдардың соңында Ставрополь өлкесі мен Шешен-Ингушетия басшылығы ноғай мектептерін жапты, ноғай тілінде газет шығару тоқтатылды. 80-жылдардың соңы мен 90-жылдардың басында ноғай қоғамдық ұйымдар өкілдері ана тілін оқып үйрену мәселесін көтерді, олардың арасында «Бирлик» ұйымы өте белсенділік танытты. Осы ұй-

ымның арқасында кеңес заманында ноғай тілін оқыту қысқартылған аудандарда қайтадан қолға алынды.

Ноғай тілі оқытушыларын дайындау үшін қоғамдық ұйымдар 1992 жылы Дағыстанның Ноғай ауданының орталығы – Терекли-Мектеб ауылында Хасавюрт педагогикалық колледжі филиалын ашуға қол жеткізді. Бұл филиал 21 жыл бойы ноғай тілі оқытушыларын Дағыстан мемлекетіне ғана емес, Ставрополь өлкесі, Шешен Республикасы және Астрахань облысына да дайындады. Сондай-ақ ноғай тілі мұғалімдерін өз бетінше дайындаған Қарашай-Черкесияға да дайындады. Өкінішке орай, 2013 жылы филиалға оқушы жиналмағандықтан жабылды.

Мұндай жағдай ана тілін үйренушілер мен оқытушылар үшін нашар ықпал етуде. Дағыстан Республикасының астанасы – Махачқалада Дағыстан мемлекеттік университеті филиалы факультетінде ноғай тілі бөлімі бар. Бірақ ең азы 50 адам қабылдаудың орнына бір ғана студент білім алуда. Сондықтан бөлімді жабу немесе құмық филологиясы бөліміне қосу қаупі бар.

Шешен Республикасында аз ұлттарға жеткілікті көңіл бөлінеді, ноғайларға, осы ұлт өкілдерінің айтуынша, ешқандай қысым көрсетілмейді. Ноғайлар, негізінен, Шелк ауданының төрт елді мекенінде, соның ішінде Сары-Су, Мирный т.б. тұрады. Ноғай этносының ерекшеліктерін сақтау үшін республикада 2002 жылдан Ноғай мәдени орталығы жұмыс істейді. Бұл орталық ноғайлардың өз тілін, ұлттық мәдениетін, салт-дәстүрін дамытуларына ықпал етуде.

Ноғай тілі бүгінде Дағыстан Республикасының ақпарат кеңістігінде қолға алынған. Ноғай тілінде әдебиеттер баспасөз сапасы заманауи талапқа сай болмаса да басылуда. Ноғай тіліндегі республикалық газет «Шьол тавысы» («Голос степи»), балалар журналы «Лашын» («Соколенок») шығарылады. Республикалық мемлекеттік телевидениеде ұлттық канал жұмыс істейді, радиохабар таратылады. Әйтсе де хабар тарату уақыты мардымсыз, мәселен, радио хабарларына аптасына 20 минут қана бөлінген. Бұдан басқа Терекли-Мектеб ауылында ноғай тілінде пьесалар қоятын Ноғай мемлекеттік драма театры ашылады деп күтілуде.

Қарашай-Черкес Республикасында да жағдай мәз емес, республикада жалпы тұрғын саны – 477859, оның 15654-і – ноғай. Ноғайлар Қарашай-Черкесия тұрғындарының 3,3%-ын құрайды. Дағыстандағыдай ноғай тілі Қарашай-Черкес Республикасының мемлекеттік тілі болып саналады. Қарашай-Черкес Республикасы Конституциясының 11-бап, 1-тармағында: «Қарашай-Черкес Республикасында мемлекеттік тіл қарашай, абаз, ноғай және черкес тілдері болып табылады» [10], – деп көрсетілген. Республикадағы ноғайлардың басым

көпшілігі өз ана тілдерін біледі, 2010 жылғы санақ мәліметтері бойынша, 15530 адам ноғай тілін ана тілі деп атаған [1].

Қарашай-Черкес Республикасында Дағыстандағыдай мәселелер орын алған: оқу сағатының саны қысқартылған, ана тілін мектепте оқығысы келмейтіндердің саны артқан, бастауыш мектепте ана тілі оқытылмайды. Сондай-ақ Қарашай-Черкес университетінде (Қарашай қаласы) филология факультетінің ноғай бөлімі ноғай филологиясы мамандығы бойынша бес орынның үшеуінен айырылған.

Қарашай-Черкесияда республикалық газет «Ноғай давысы» («Голос ногайцев») шығарылады, радио және телехабарлар таратылады. Черкесскіде бірнеше жылдан бері «Половецкая луна» атты қоғамдық-саяси және көркем-әдеби ноғай журналы жарық көруде.

Дағыстандағыдай ноғай тілі ақпараттық кеңістіктен ығыстырылуда, соңғы уақыттарда республикадан тыс жерлерге еңбек көші-қонының артуына байланысты тұрмыстық саладан да шеттелуде.

Оқулық және әдістемелік құралдардың шығарылуының азаюы онсыз да күрделі ахуалды шиеленістірді. Кеңес уақытында ноғай тілін оқытуға арналған барлық оқу құралдары Қарашай-Черкесияда жарық көретін. Дегенмен КСРО ыдырағаннан кейін республика басқа аймақтарды, бірінші кезекте Дағыстанды оқулықтармен қамтамасыз етуден бас тартты, тіпті 2000 жылдары өз тұрғындарының қажеті үшін де шығаруды тоқтатты. Нәтижесінде ноғай тілдері оқытылатын мектептерде оқулық-әдістемелік құралдар жетіспегендіктен, балалар ескі кітаптармен оқуда.

Ноғай тілін, тарихын, этнографиясын, мәдениетін зерттеудің орталығы – Черкесск пен Махачкала қалалары. Екі орталықтың (Черкесск, Махачкаланың) болуы ноғай әдеби тілінің дамуына кедергі келтіруде. Ноғай әдеби тілінің негізін қалаушы Абдулхамид Шаршембиевич Джанибеков, Астрахан ноғайларының өкілі, әдеби тілдің негізіне Дағыстан мен Шешенстан территориясына тараған қара ноғай диалектісін алған. Бүгінгі күні әдеби норманың екі нұсқасы бар деп есептеледі: Дағыстанда – қара ноғай диалектісі негізіндегі және Қарашай-Черкесияда кубань диалектісі негізіндегі әдеби тіл. Сондықтан оқушыларға ноғай тіліндегі әдеби норма қайсысы екендігін ажырату қиынға соғуда.

Дағыстанда және Қарашай-Черкесияда әдебиет мардымсыз жарық көруде. Қазіргі ноғай-орыс сөздігінің қажеттілігі айқын сезілуде. 15 мың сөз қамтылған соңғы басылым 1963 жылы жарық көрген. Сол кезеңнен бері бұл сөздік библиографиялық сирек кітапқа айналған және моральдық жағынан ескірген. Черкесск филологтері 40 мың сөзден тұратын сөздікті баспаға дайындағанымен, осы уақытқа дейін

жарық көрмеген. Ол тек ноғайларға ғана емес, түркі тілдерін зерттеумен айналысып жүрген кәсіби филологтерге де өте қажет еңбек болар еді. Тілдік ассимиляция үдерісінің күшеюі – ноғайлар үшін өте алаңдатарлық жағдай. Жүз мыңдаған ноғайлардан 97438 адам ана тілін біледі, ал 3804-і орыс тіліне көшкен. Бұған ноғайлардың Орал мен Сібірдің мұнайлы аудандарына көшіп-конуы да ықпал етуде. Ол аймақтарда әрбір оныншы ноғай мекен етеді, олардың отбасындағы балалар сөзсіз орыс тіліне көшуде. Ноғайлардың өз арасында ноғай тілінде сөйлеспеуі, олардың өзара басқа тілдерде қарым-қатынас жасасуы сол тілдерге артықшылық беруде. Бұл қазіргі уақытта ноғай тілінің тұрмыстық салада ғана қолданылуына себеп болуда.

Ноғай тіліне мемлекеттік мәртебе берілген республикалардың өзінде іс жүзінде қоғамдық-саяси өмірде елеусіз тіл болып отыр. Тіпті ноғайлар тығыз орналасқан елді мекендердің өзінде ноғай тілінде ілінген жазулар кездеспейді. Ресми іс-шаралар орыс тілінде өткізіледі. Ноғай тіліндегі ресми республикалық газет, радио, телехабарлар тұрғындардың негізгі бөлігінің назарын аударуға қауқарсыз, хабар тарату уақыты да жеткіліксіз. Бастауыш сыныптарда білім беруде ноғай тілінің оқытылмауы тілдік ассимиляция үдерісін күшейте түсуде. Осылайша, ноғай тілінің болашағы бұлыңғыр, таяу болашақта тіпті тұрмыстық тіл болудан қалу қаупі де жоғары. Бұның басты себебі – ноғай этносының территориялық бытыраңқы орналасуы болып отыр. Ол – ноғай әдеби тілі мен мәдениетінің дамуына айтарлықтай қиындық келтіріп, біртіндеп «өлі тілге» айналуына апара жатыр. Сол себептен қазіргі уақытта ноғай әдеби тілі Солтүстік Кавказдың күрделі этноәлеуметтік мәселелерінің бірі болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Национальный состав населения РФ / www.perepis-2010.ru.
2. Ярлыкапов А.А. Ногайцы / Живописная Россия, 2007. – №3.
3. Капаев И.С. Бессмертная степь. Исторические эссе. – Астана: Аударма, 2008. – 520 с.
4. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты: Грамматика, тексты и словарь / Н.А. Баскаков; Отв. ред. проф. Н.К. Дмитриев; Институт языка и письменности АН СССР. – М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1940. – 272 с.
5. Калмыкова С.А. Алфавит ногайского языка // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР / Отв. ред. д-р филол. наук Н.А. Баскаков; Институт языкознания АН СССР. – М.: Наука, 1972. – С. 118-125.

6. Ибрагимов М.-Р.А., Аджиев А.М., Кильдасов Р.Б. Ногайцы // Народы Дагестана /отв. ред. С.А.Арутюнов и др. – М.: Наука, 2002.
7. [ru.wikipedia.org/wiki/Ногайский язык](http://ru.wikipedia.org/wiki/Ногайский_язык) – Википедия.
8. Конституция Республики Дагестан, принята Конституционным собранием 10 июля 2003 г. (с изменениями и дополнениями).
9. Бекмуратова Г. Ана тили (Родной язык на ногайском языке) // Шоьл тавысы (Газета «Голос степи») 1 августа 2013 г. №31.
10. Конституция Карачаево-Черкесской Республики от 5 марта 1996 г. (с изменениями и дополнениями).

Салар әдеби тілі

Асқаров Нұрлан,

филология ғылымдарының кандидаты

Салар тілі – түркі халықтарының бір тармағына жататын салар халқының тілі. Оғыз тіліне жақынырақ, бірақ мекен етіп жатқан жерінің ыңғайына қарай тибет, қытай тілдерінің ықпалына ұшыраған.

Саларлардың саны 2000 жылғы санақ бойынша 104 503 адам [1]. 87,8 % - Цинхай, 7,7% - Ганьсу провинцияларында, 4,2% - Шыңжаң-Ұйғыр автономды ауданында тұрады. Шағын бөлігі Құлжаны, Шыңжаңды мекендейді.

Негізінен, Исламның сүнниттік тармағын ұстанғанымен, аз ғана бөлігі будда дінінде. Мал, жер, бау-бақша шаруашылықтарымен айналысады. Олардың салар тілінде сөйлейтіндерінің саны 70 мыңның шамасында, қалғандары қытай тілінде сөйлейді. Саларлар қытай, тибет, моңғол халықтарымен ұзақ уақыт аралас тұрғандықтан, аталған халықтардың тілінен салар тіліне көп сөз ауысқан.

Саларлардың өздерінің айтуынша, олардың ата-бабалары Өзбекстанның Самарқанд маңайында мекендеген. Бұл аймаққа олар селжұқтардан бөлініп, ауа көше отырып XIV ғасырда келген көрінеді. Қытайдың тарихи жылнамаларында саларларды «сацыр», «шала», «салахуэй» деп атаған. Қытай Халық Республикасы құрылғаннан кейін 1954 жылы Сюньхуа салар ұлттық автономиялы уезі мәртебесін алды. 1980 жылы Цзиши-баоань-дунсян-саларс автономды уезі құрылды. Сол кезден бастап саларлар ұлттық автономия мәртебесі берген құқықтарды пайдалана отырып, өз ұлттық тілін, мәдениетін, экономикасын, білімін дамытуға кірісті.

Салар тілі туралы алғаш рет Потаниннің «Тангуты-тибетская окраина Китая, т. II» деген еңбегінде аталған. Ғалым саларларды шығыс түркілерге жатқызады.

Салар тілін ғылыми түрде зерттеуге негіз қалаған ғалымдардың бірі әйгілі түрколог, тілші-ғалым – Э.Р. Тенишев [2]. Оны 1956 жылы КСРО Ғылым Академиясының Президиумы Пекинге Қытайдағы түркі халықтарының тілін зерттеу үшін қытайлық әріптестеріне көмектесу үшін арнайы іссапарға жіберген. Қытайға барған соң ұйғыр тілін меңгеріп, түркі тілдері бойынша жергілікті оқу орнында студенттерге дәріс оқи жүріп, қосымша сондағы түркі халықтарының тілдеріне де ден қояды. 1956-58 жылдар аралығында Қытайдың түркі халықтары

қоныс тепкен аудандарына үш рет экспедиция жасап, құнды лингвистикалық, фольклорлық, этнографиялық және тарихи материалдар жинайды.

1959 жылы Мәскеуге қайта оралған ғалым Қытайда жинақтаған материалдарын сараптап, бір жүйеге түсіреді. Зерттеу нысанына айналдырып, зерттеу нәтижелерін ғылыми басылымдарға жариялай бастайды. 1964 жылы салар тіліндегі мәтіндер жинағы мен «Строй саларского языка» деген монография шығарып, тұңғыш рет салар тілін зерттеудің негізін қалады. Салар тіліндегі мәтіндерді ғылыми айналымға енгізді. 1969 жылы салар тілінің құрылымы жөнінде докторлық диссертация қорғаған.

Осы жұмысында ол салар тілінің өз алдына дербес тіл екендігін дәлелдеп, оның диалектілерін жіктеп көрсетті. Салар тілінің тарихын қарастырып, басқа тілдердің тигізген ықпалын ашып көрсетті. Самарқанд маңайында жүрген кездегі қыпшақтың әсерлері, ал Шыңжаң өлкесінде ұйғыр тілінің элементтерінің көрініс беруі ғалым еңбегінде егжей-тегжейлі зерттелген. Сондай-ақ, бертіндегі кезеңде қытай, тибет, моңғол тілдерінің әсерінен салар тілінің құрылымдық өзгерістерге ұшырағаны да зерттеу еңбекте жан-жақты баяндалған. Атап айтқанда, бұл өзгерістер фонологияда дауыстылар үндестігінің бәсеңдеуінен, морфологияда сөз түрлендіруші жүйенің оңтайлануынан, лексикада жаңадан сырттан енген кірме сөздердің көбеюінен байқалды. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртіптері де өзгерген. Түркілік сан есімдер толықтай қытай тіліндегі сөздермен алмастырылған.

Э. Тенишев «Строй сарыг-югурского языка» деген кітабында салар тілінің сары ұйғыр тіліне жақындығы қытай тілінің ықпалы арқылы болғанын дәлелдеп көрсетті. Өйткені сары ұйғыр тілінің генетикалық негізі салар тілінен мүлдем басқа болатын.

Салар тілінің қазіргі кезеңдегі зерттелуі жайында мәліметтер тапшы.

Бүгінде Қытайдағы салар тілі тек сөйлеу тілі ретінде, оның ішінде отбасында қолданылады, жазуы мен әдеби тілі қалыптасу үстінде [3, 144 б.].

Салар тілінің батыс, шығыс және аралас диалектілері ұшырасады. Саларлардың көпшілігі қытай тілін меңгерген.

Саларлар бертінге дейін араб, қытай әліпбилерін пайдаланып келді. Кейінірек салар тілінің өзіндік заңдылығы ескеріліп, салар тілінің төл әліпбиін түзу мәселесі көтерілді. 2008 жылы латын жазуына негізделген әліпбиінің жобасы жасалды. Жоғарыда айтылғандай, Э.Р. Тенишев салар тілінің оғыз тобына жататынын негіздеп, латын әліпбиін пайдалана отырып, фонетикасына, грамматикасы мен лексика-

сына сипаттама жасаған еді. Латын әліпбиі негізінде жасалған салар тілінің әліпбиі былайша көрініс тапқан:

A a, B b, Ç ç, D d, E e, F f, G g, Ğ ğ, Ğ ğ, Ğ ğ, H h, H h, I i, İ i, J j, K k, L l, M m, N n, Ñ ñ, O o, Ö ö, P p, Q q, R r, S s, Ş ş, T t, U u, Ü ü, V v, X x, Y y, Z z.

Оғыз тобына жататын салар тілінде қыпшақ тілдерінің әсері мол. Мысалы, - j-ның орнына көбіне – d дыбысы пайдаланылады (жалпы оғызға ортақ *aji sözін adıg* «аю», *ajax sözін jalañadaх* «жалаңаяқ» түрінде қолданады).

Қытайдың құрамындағы бұл елдің тілі жергілікті автономиялық аумақ шегінде ғана қолданылады. Оның өзінде салар тілінде әдеби шығармалар, ғылыми еңбектер, оқу құралдары көп емес. Бұған халық санының аздығы, өзін қоршаған саны басым өзге ұлттар тілінің ықпалы әсер етуде.

Ұлттық мектептің жоқтығы және қытай тіліндегі мектептерде оқитын салар жас ұрпақтарына ана тілінің пән ретінде оқытылмауы, сондай-ақ ұлттық тілде баспасөздің қалыптасып дамымауы да салар тілінің болашағы күңгірт екенін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. <http://www.elarna.com>.

2. Тенишев Э.Р. Саларский язык. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. - 56 с. - (Языки зарубежного Востока и Африки); Тенишев Э.Р. Саларский язык. М., 1963; Тенишев Э.Р. Саларские тексты. – М., 1964; Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. АДД. М., 1969; Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976.

3. Языки Мира: Тюркские языки. – Москва, 1996. (Бишкек, 1997).

Сары ұйғыр әдеби тілі

*Оспанова Баянды Рамазанқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Сары ұйғыр тілі – ҚХР-дағы Ганьсу провинциясының Сунань уезі аумағындағы автономиялы ауданын мекендейтін халықтардың тілі. Кейбір деректерге сүйенсек, «сары ұйғыр тілі алтай тілдеріне жатады және ғұн, динлин тайпаларының ұрпақтары, – дей келе, оларды Қытайда ұйғу/йұғу этнонимімен де атайды»[1] – деп берілген. Сары ұйғырлар – Қытайдың солтүстігінде тұратын байырғы аз ұлттар қатарына жатады. Уездегі мемлекеттік тіл – қытай тілі. Сары ұйғырлар туралы ғылымда нақты дәлелденген деректер жоқтың қасы. Дей тұрғанмен ең алғашқылардың бірі болып сары ұйғырлар туралы Г.Н.Потаниннің [2], Г.Маннергейм этнографиялық тұрғыдан зерттеген [3]. Ал Академик В.В.Радловтың бастамасымен оның шәкірті С.Е.Малов сары ұйғырларды зерттеуге екі рет экспедиция жасаған (1909-1911 және 1913-1914 жылдары), олардың тілі туралы екі кітаптан тұратын еңбек жазып қалдырған [4]. Ең бірінші еңбегін сары ұйғырлардың халық ауыз әдебиетін жинақтаумен бастады [5]. Екінші еңбегін сары ұйғыр тілінің сөздігі мен грамматикасына арнады [6]. Үшінші еңбегі В.Л.Котвичтің жариялауымен шыққан шира ұйғырлардың тілдік ерекшелігіне арналды [7].

Сондай-ақ тибеттік сары ұйғырлардың тілдік ерекшелігін М.Херманс 1940-1944 жылдары зерттеді [8]. Сары ұйғыр тілі туралы мәліметтер көне ұйғыр жазуымен байланысты ескерткіштерде кездеседі. Зерттеушілердің деректеріне сүйенсек, олардың барлығы бірдей сары ұйғыр тілінде сөйлемейді мысалы, Қытай ғалымдарының деректері бойынша олар қазіргі Моңғолия жерін мекендеген ежелгі диңлиндермен (б.з.д. III ғ.), тиелие және юанхие (б.з. IV ғ.) секілді көшпелі тайпалармен туыстас тіл және батыс-түркі қағанатына жататын қауым [9].

XIII-IX ғасырларда гәнчжоу (қазіргі чжәне), лянчжоу (қазіргі ууиеи) аумағын мекендейтін хуиеихие атты көшпенді қауым өз хандықтарын құрады. Хуайхие – жоғарыда аталған көне тайпалардың ұрпағы еді. IX ғасырда бұл хандық құлап, халқы басқа өңірлерге қоныс аударған [10]. 1950 жылдары С.Е.Малов зерттеулерін оның шәкірті қазандық ғалым И.Р.Тенишиев пен Б.Х.Тодаевалар жалғастырды. И.Р.Тенишиев сары ұйғырлардың түркі тілді бөлігін, ал Б.Х.Тодаевалар моңғол тілді бөлі-

гін зерттеді. Ал, Э.Р.Тенишев сары ұйғыр тілі лобнор тілі сияқты қырғыз тілінен алшақтай түскен дей келіп, көне қырғыз тілінің элементтерінен бөлек қазіргі ұйғыр тілінің элементтерінің кездесетіндігін атап өткен [11]. Бұл жөнінде ғалым Э.Тенишев мынандай тың мәлімет береді «Сильный контакт с древними кыргызами, с их народным 3-языком, наиболее близким к современному хакасскому, шорскому и чулымскому-тюркскому языкам, привел к тому, что сарыг-югурский язык к VIII-IX в. приобрел тот же признак- з. (азаг, гоз вместо адаг)» [11, 94-95 бб.]. Яғни ғалымның айтылған тұжырымдарынан біз сары ұйғыр тілінің көне қырғыз, хахас, шор тілдерімен тығыз қарым-қатынастың негізінде тілдік өзгерістерге ұшырағанын байқаймыз. Осындай тарихи оқиғалардың әсерінен Хуеихиелердің бір тобы хиеси аңғарына келіп, бұл жаққа бұрынырақ келген туыстас тайпаларға қосылады. Олар кейін қазіргі сары ұйғыр ұлысын құрайды. Хуеихиелер бергін келе хуеигу деп те аталған көрінеді.

Сары ұйғырлар көне ұйғырлардың тікелей ұрпағы, 840-жылы мемлекет ыдыраған соң Моңғолия жерінен ауып кеткен, кейін барған елдерінде тұрфандық ұйғырлардың, қырғыздардың, түргештердің, моңғолдар мен таңғұттардың, тибеттердің ықпалына түскен делінеді [12, 7 б.]. Ол жөнінде Э.Тенишевтің мына бір пікірін келтіре кеткенді жөн көрдік: «Предания сарыг югуров указывают, что, по-видимому, с установлением ислама в Китайском Туркистане часть турфанских уйгуров переселились на восток и слилась с сарыг югурами. Формирование сарыг-югурской народности совершалось в этнически народной среде. Анализ родовых названий проливает свет на этот сложный процесс. В состав сарыг югуров в разные периоды времени влились этнически разнообразные элементы» [13, 59-66 бб.]. Жоғарыда айтылған ой тұжырымдардан сары ұйғыр тілінің өзгеруіне этникалық тайпалардың әсерінің болғанын көруге болады. Қытай деректерінде Сары ұйғырлар «хуанфан», «сифан», «сэливиеюиер» т.б. аталады. Ал бұл қауым өздерін «иоғұр» («яохур»), «силайоғұр» («силаяохур»), «шара иоғұр», «шира иоғұр» деп атайды.

Сары ұйғырлардың халық саны туралы деректер нақты емес. Сөзімізге дәлел болу үшін бірнеше еңбектерді атап өтейік. 1982 жылғы санақта жан саны – 4600 адам. Кейбір деректерде 12 мың, кейбір мәліметтерде 13 мың делінеді. 2000 жылғы халық санағының қорытындылары бойынша: «Сары ұйғырлар саны –13719 адам». Бұдан жүз жыл бұрын, С.Малов зерттеген кездерде де олардың саны «10 мыңға таяу» болған екен [14]. Сары ұйғыр этносының өз өкілдерінің көрсетуі бойынша, Ұйғу автономиялы ауданында 9 000 сары ұйғыр мекендейді. 2012 жылғы Түрік академиясының Сары ұйғыр еліне іс-сапар экспедициясы нәтижесінің мәліметтерінде мынандай

мәліметтер беріледі «... сары ұйғырлардың жалпы саны 13 719 адамды құрайды, автономиялы сары ұйғырлардың саны соңғы он жыл ішінде 1 500 адамға өскен. Сары ұйғыр этносының өз өкілдерінің көрсетуі бойынша, Ұйғу автономиялы ауданында 9000 сары ұйғыр мекендейді, басқалары Гансу өлкесінің аймақтарында» деген мәлімет берілген [15, 789 б.].

Аз ұлт санының тым баяу өсіміне ассимиляциялық та, көші-қондық та жағдайлар әсер еткен болуы керек деп ойлаймыз. Бірақ осы аз ғана қауым тұрған жерлеріне, араласқан орталарына байланысты тілдік ерекшеліктеріне қарай бірнеше топқа бөлініп кеткен. Бұлар өздерін «сарығ иоғұр», «шира иоғұр» және «юиғу» деп үш түрлі атайды. Өз тілдерін сақтап отырғандары (әрине өз араларында ғана) алғашқысы, яғни «сарығ иоғұрлар». Түркі тілді сары ұйғырлар («батыс юиғуләр») гәнсу провинциясының солтүстік-батысын мекендейді. Олардың саны 4600 адам шамасында (1991 жылғы мәлімет бойынша). «Шира-иоғұр» атанған түркі тайпалары («шығыс юиғуләр») моңғол тілінде сөйлейді. Бұлардың саны 3000-дай адам. Қалғандары бір-бірімен тибетше және қытайша түсініседі. Бір бөлімі уйғу (сары ұйғыр) түрік тілінде, енді бір бөлімі моңғол тілі тобына жататын уйғу тілінде сөйлейді. Уйғу түрік тілі тек қытайда ғана бар. Уйғулар будда дінін ұстанады. Қытайдағы осы түріктер адам саны жағынан аз болғанымен, тарихта өз топырақтарында өмір сүріп, түрік мәдениетіне өзіндік үлестерін қосып келеді. Тілін болсын, ұлттық мәдениетін болсын көп сандысы жақсы сақталған, түркітану ғылымымен айналысатын тілші, тарихшы, этнограф үшін немқұрайлы қарауға болмайтын орта. Ертедегі уақытты алып айтсақ, Қытайдағы түрік ұлттарының өздері немесе басқа ұлттардың өкілдері тарапынан істелген еңбектер баршылық. Әсіресе тарих пен тілге қатысты аса құнды көне жазба деректер мен құжаттар мол. Біздің салыстыруымыз бойынша 14000 адам болуы керек. Түркілік дүниетанымның негізі – Тәңірлік сенімді ұстанған сары ұйғырлардың будда дініне сенуі олардың тибет жазуын қабылдауымен қатар жүрді. 1954 жылы ақпанда сары ұйғыр (гәннән юиғу) автономиялы уезі құрылған. Ғылымда сары ұйғырлар деген этнониммен танылған уйғулардың тарихи-генеологиялық тегі Орхон мұралары мәтіндерінде жиі сөз болатын көне йоғур/ұйғур тайпаларымен сабақтас деп есептейді. О бастағы біртұтас түркітөктес халықтың түркі-моңғолдық, тибет-қытайлық лингвожіктеліске түсуі моңғолдардың Юань династиясы заманынан басталады. Зерттеулерде моңғол тілінде сөйлейтін сары ұйғырлардың тілі, дәстүрі, киім үлгісі Цинхай провинциясын мекендейтін ойраттарға тым жақын екені көрсетіледі [16].

Сары ұйғырлардың тілдік ерекшелігіне келсек, бұлар туралы мәлімет өте аз кейбір еңбектерде олар туралы мынандай мәлімет

береді. Айқын диалектілік белгілері жоқ, тек таулық және далалық говорларында дыбыстық, лексикалық ерекшеліктер кездеседі. Сары ұйғыр тілі (әсіресе лексикасында) түркілік және түркілік емес (санскрит, тибет, моңғол, қытай) тілдерінің қоспасы болып табылады. Дегенмен, грамматикалық құрылысында түркілік сипат сақталған. А.М.Решетов: «Сары ұйғыр тілі көне ұйғыр тіліне жақын деген болжам бар, оған сөз басында /-дің, шығыс септігінің-tin формасының, көне сан жүйесінің (11-ден 29-ға дейін) қолданылуы, есімдіктің екі түрлі септелуі т.б. дәлел болады. XIII ғасыр басына дейін сары ұйғырлар көне ұйғыр әдеби тілін пайдалануы мүмкін, бірақ Тибеттің әсерімен көне ұйғыр жазуы ұмытылған. Қазір сары ұйғыр тілі тұрмыстық деңгейде ғана қолданылады» [17] деген мәлімет келтіреді.

Рулық құрылымға негізделген басқару жүйесі XX ғасырдың орта тұсына дейін сақталған сары ұйғырлардың этноқұрамы әрқайсысы бірнеше **ясәндерден** (рулардан) құралған **отоктардан** (тайпалардан/тайпалық одақтардан) тұрады. Отоктардың бірігуінен құралған топ «ұлық, ұлыс» деп аталады. Сары ұйғырлар құрамындағы отоктардың негізгілері: **яғлакар** оток – түркі тілінде сөйлейтін топқа жатады. Тоғыз оғыздар құрамында болған яғлакарлар көне түркі тайпалары қатарынан орын алады. Яғлакарлар сегіз шағын рудан тұрады: ақ яғлакар, қара яғлакар, баятабын, пегеше, думан, хор, бахшо, сына; **қоңырат** оток – түркі тілінде сөйлейтін топқа жатады. Қоңыраттар іштей екіге бөлінеді: темірші және қызыл; **нойон** (ноян) оток – моңғол тілінде сөйлейтін топқа жатады, сары ұйғырлар арасында **сике оток** деп те аталады. Кезінде «Йоғұр нояндары осы тайпа өкілдерінен тағайындалатындықтан нойон сөзі этнонимдік сипат алған; **неман** (сегіз) оток – моңғол тілінде сөйлейтін топқа жатады, ел арасында **сағызлық** деп те аталады» [9].

Басқа түркі тілдеріндегі найман (неман) этнониміне сәйкес келеді. Сары ұйғырлық наймандар алты шағын рудан тұрады: ометі неман, ар неман, імді неман, чаңмәк неман, ләңгік неман, гiршік неман; **еджiн** (қожайын, әмірші) **оток** – моңғол тілді сары ұйғырларға жатады. Еджiндер қазақтар құрамындағы төрелер сияқты моңғол үстемдігіне байланысты қалыптасқан топ. Олар биліктің өкілі ретінде саналып келді, сондықтан халық арасында **алтан орұғ** (алтын ұрық) деп те аталады. Сондай-ақ сары ұйғырлар құрамында **қаңлы, қырқыз, түркеш, ақтатар, керейт, датын, шартын, байдақ, ұран қатық, холангар, ығылан, мәнтай, шат, қалқа, соуа** т.б. рулар да бар. Сары ұйғыр тілі түркі тілдері жүйесіндегі тектілік (праязық) белгілерді молынан сақтаған тілдер қатарына жатады.

1407 жылы Қытайдың патшасы жарлық шығарып, тілді зерттейтін, сөздік шығаратын, аударма жұмысын жүргізетін мекеме ашқызған.

Осы арқылы Қытайдың көршілес ұлттар мен мемлекеттер арасындағы тілдік қарым-қатынаста ұшырасатын қиыншылықтарды шешуге тырысқан. Осы мекемеде түзетілген «Чаучаңгуэңзазы» ең алғашқы қытай тілі мен хуйгу тілінің (көне ұйғыр тілі) ең алғашқы салыстырмалы сөздігі жарық көрген. Сөздік 1403-1424 жылдар аралығында кітап болып шыққан. Онда екі мыңға жуық сөз берілген. Міне, бұл түркі тілінің Қытайда дәл осы кездерден зерттеле бастағандығынан дерек береді. Ал тарихи жағы өте ертеде басталғанын айтпасақ та көбіміз білеміз. Ең арысын айтсақ, Қытайдың «Тарихнама», «Ханнама», «Таңнамаларынан» бастап түркі ұлттары мен қазақтың тегі болып келетін үйсін, қаңлы, сак, ғұн, т.б. ру-тайпалары туралы деректерді жазып қалдырған. Біз тек тіл жағына көбірек мән бердік. 1795 жылы Чін патшалығы патша ордасында манжу-тибет-моңғол-ұйғыр-қытай қатарлы 5 тілді салыстырған сөздік түзіп шыққан. Сөздікке 18 мыңнан астам сөз кірген. Міне, осы сияқты кейінгі кезде де көп еңбектер жазылды. Жоғарыдағы еңбектерден Қытайдағы түрік тілді зерттеуші ғалымдар өз керегін тауып пайдалануда. Алайда осындай еңбектермен қазақ тілін салыстырып зерттеу әлі дерліктей емес, бұлай болудағы себептердің бірі – маман жеткіліксіздігі десек, енді бірі – мән бермегендік дер едік.

Қазан төңкерісіне дейін орыстар қазақтарды «киргиздар» деп, қазақ тілін «киргиз тілі» деп атағаны белгілі. Осыған ұқсас Қытайларда ертеде Шыңжаң, Кеңсу жеріндегі түрік халықтарын бір ұлт деп түсініп, олардың тілін жалпылай «ұйғыр тілі» деп атаған болуы мүмкін. Өйткені 1403-1424 жылдар аралығында түзетілген деп жоғарыда таныстырып өткен сөздік «Қытай тілі мен Хуйгу тілі (көне ұйғыр тілі) сөздігі» деп аталған. Алайда онда қазіргі ұйғыр тілінде жоқ, ал қазақ тілінде өз мәнінде қолданылып отырған мынадай сөздер кездеседі: ауыл, ұлыс, аймақ, боз, құла, бөрте, айғыр, нағашы, қарын, ет, түңлік, тұмақ, бөрік, т.б. Сол үшін біз бұл сөздіктен атына емес затына қарап, керегімізді табуға тиіспіз. Тіпті ұйғыр тілі болса да, жаттығы жоқ, ұйғыр тілі қазақ тіліне бөтен емес. Оның үстіне Қытайдағы ұйғырлар мен қазақтар ұзақ уақыт көрші отырғандықтан, тіл жағынан ауыс-түйісте болған. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні: Қытайда түрік халықтарының тарихын ғана емес, түрік тілдерін зерттеу жұмысының өте ерте басталғанын аңғартатын материалдар да табылады. Демек, түрік тілдерін зерттейтін Қазақстан ғалымдарының назары Қытай деректеріне көп мән берілуі керек деген ойдамыз [18].

Кезінде басқа түркі халықтарымен бірге түркі руникасын, көне ұйғыр жазуын қолданған сары ұйғырлар 1958 жылға дейін тибет жазуын, 1958 жылдан бастап қытай жазуын пайдала-

нады. Сары ұйғыр тілі тек сөйлеу тілі ретінде, оның ішінде отбасында қолданылады, жазуы мен әдеби тілі жоқ. Түркі әлемі үшін елес пен аңызға айналып кеткен көп жәйттер қытай жеріндегі көне туыстарымыз – сары ұйғырларда сол әуелгі шынайы қалпында сақталып қалған. Мәселен, қазір «өлі тіл» деп есептелетін байырғы көне түркі тілінің көптеген элементтері (сөздері, сөз тіркестері, шамандық сарындар) сақталған.

Ғылыми пайымдауларға қарағанда бұл жұрт XIII ғасырдың басына дейін көне түркі әдеби тілін қолданған. С.Е.Малов лобнорлықтар тілі туралы айта келіп: «лобнор тілі, қырғыз тілінің қалдығы, ол өз ортасынан ажырап қалып, айналасындағы ұйғыр тілі әсерінен қазіргі қалпына дейін өзгеріп кеткен байырғы «киргиз» тілінің қалдығы секілді көрінеді. Ал, сары ұйғыр тілі осы тілдің тарихи алдыңғы, мұнан да көне сатысында тұрған «киргиз» тілі деп тануға болмас па екен? Сары ұйғырлардың бұл тілін ұйғырдікі деу қиын. Олай дейтініміз, біз ұйғырдың ауызекі тілін (синтсиезандық) де, жазба тілін де (жалпы, негізінен буддалық және әдеби) білеміз, ал ол ерте замандарда «киргизданған» [6].

С.Е.Маловтың осы тұжырымдарына қарағанда, бұл әу баста қазіргі ұйғыр тілінен бөлек арнада қалыптасқан көне түркі тілдерінің бірі. Ежелгі ата тіліміздің қалдығы, тіпті оның арғы бастауында тұрған тіл болуы да мүмкін. Сондықтан да сары ұйғырларды сақ, ғұндардың «сарқыты», «баба түрк» деп те атауға болады.

Ал Ә.Қайдар мен М.Оразов өз еңбектерінде сары ұйғыр тілі туралы мынандай мәлімет келтірген: «Сары ұйғырлардың ата тегі көне ұйғырлар болып табылады» [19, 333 б.], - деген жоғарыда атаған ғалымдардың пікіріне қарама-қайшы пікір келтірген, бірақ нақты дәлелдер жоқ. Одан әрі бұл еңбекте «840 жылы Ұйғыр қағанатын қырғыздар жаулап алғанда олар өз ата жұртын (қазіргі Моңғолия мен Туваны) тастап, Турфан ойпатына, Ганьсуға көшіп кетеді» деген мәлімет келтіреді. Ал С.Бизақов сары ұйғыр тілін арнайы қарастыра отырып қысқаша мәлімет берген этнографиялық жағына аса мән берген, бірақ сары ұйғыр тілін лобнор тілін қарастырғанда онда көне қырғыз тілінің элементтерінің кездесетіндігін атап көрсеткен [20, 100 б.]. Бұлар да әуелден малсақ қауым, ру, тайпаға бөлінеді: «яғлаққар», «түргүш», «джігіл», «анджан», «оңрұд», «харангат», «ақ татар», «немән», «патан», «томан» т.б. «оңрұд», «харангат», «немән» - қазақтың қоңырат, найман руларын, «түргүш», «джігіл» - ежелгі түргештер мен шығылдар атын, «патан», «томан» - біздегі кісі аттарын еске салады, «улуғ түрк» (рух, мифтік бейне), «елчі» (шаман), «ардақ» (балаларға қойылатын ат), «тоғын мерен», «алтам-хан» (аңыздағы батырлар)

секілді кісі есімдері, «ту» (қыл), «тымақ» (мың), «тумын» (он мың), «үгүс» (өзен), «я» (жебе) секілді толып жатқан көне сөздер, кешегі бақсы сарындарынан аумайтын шамандық сарындар, көне түркілерден қалған есеп (сан) жүйесі көп нәрсені аңғартады. Өзгелері - өзара қарым-қатынас және отбасылық дәрежеде ғана қолданылады. Маловтың деректері бойынша сол кездің өзінде-ақ Сучжоу қаласы маңы мен Нан-Шан қыраты жағындағы егін-тегінді жерлерде тұратын сары ұйғырлар өз тілін ұмыта бастаған, негізінен қытайша сөйлейді. Ал Сучжоудан Хуашипо, Мойнхо қалаларына баратын шағын жолдар бойындағылары түгел қытайланып кеткен. Тенишиевтің пікірінше, IX ғасырға дейін сары ұйғырлар қазіргі Моңғолия мен Тува жерін мекендеген. 840-жылы ұйғыр қағанатын қырғыздар бағындырып алған соң олардың бір бөлігі турфан аймағына, екіншісі - Гәнсу өлкесіне, қазіргі сары ұйғырлар мекен еткен жерге қоныс аударады. Сары ұйғырлар құрамына әр кезеңдері әртүрлі этникалық элементтер қосылып отырған [11]. Олардың арасында көне қырғыз, түргеш, моңғол, таңғұт, тибет тайпалары мен рулары бар. Моңғол тілді сары ұйғырлар мұнда бұрын Юан династиясы кезінде қоныс аударғандар делінеді. Олар Кәнлөчу мен Матисы болыстарында тұрады. Түркі тілділері - Минхуа ауданында, оның Лянхуа және Минхеи болыстарында. Тибетше сөйлейтіндері Югеи болысын, қытай тіліне көшкендері Чентән және Хуаннипо болыстарын (тсиезютсиеюән уезі) мекендейді. Сары ұйғыр тілін зерттеген ғалымның зерттеулері бойынша, бұл қауым шамамен тсиеин династиясы (1616-1912 жылдар аралығы, қытай жерінде этникалық тұрғыда манчжурлар тарапынан құрылған мемлекет) заманынан бастап - 1958 жылға дейін тибет жазуын қолданып келген. 1958 жылдан қытай жазуы қолданысқа ене бастайды. Дәл осы тұста, яғни елуінші жылдардың аяқ шенінен бастап қонысқа байланысты бұрыннан жалғасып келе жатқан дәстүрлі рулық жүйеге өзгерістер енгізілді. Байырғы ру-тайпалық қоныстар енді ауылдық және аудандық әкімшілік бөліктер болып кетті. Ежелгі дәстүрлі сенім-нағымдары - шаманизм, көкке, жерге, суға табыну. Кейінгі қабылдаған діндері бойынша - буддистер, ләмәйзмдегілер. Сары ұйғырлардың ауыз әдебиеті өте бай [15, 803 б.].

Қазіргі таңда жергілікті қытай, моңғол халықтарымен тығыз қарым-қатынаста болған сары ұйғырлардың бір бөлігі ғана түркі тілін сақтап қалған, екінші бөлігі моңғол тілінде, үшінші бөлігі қытай/тибет тілінде сөйлейді. Тілі әртүрлі болғанымен, этностық тұтастығын сақтап отырған сары ұйғырлар өз ішінде түрік тілінде сөйлейтіндерін – қара ұйғырлар, моңғол тілінде сөйлейтіндерін – шары ұйғырлар / орыс тіліндегі әдебиеттерде шира ұйғұр (сары ұйғыр), хансу/қытай

тілінде сөйлейтіндерін – тат деп атайды. 2012 жылғы Түркі академиясының соңғы экспедициялық мәліметтеріне қарағанда бүгінгі күні «Сунань Сары ұйғыр автономиялы ауданының ұлт істері комитетінің мәлімдемесі бойынша, жалпы аудандағы 5600-дей адам ғана сары ұйғыр тілінде сөйлейді. 4684-і батыс сары ұйғыр тілінде сөйлейді. Ал қытай тілінде ғана сөйлейтін сары ұйғырлардың саны 326 адамды құрайды. Сары ұйғыр халқының зиялы қауым өкілдері бұл мәліметтің ескіргенін, 3000-дай адамның есепке алынбағанын, ал пайыздық тұрғыдан қарастырғанда жалпы мөлшерге сәйкес келетінін, түркі тілінде сөйлейтіндердің саны моңғол тілінде сөйлейтіндердің санына қарағанда әлдеқайда көп екенін және кейінгі жастар есебінен шығыс сары ұйғыр тілінде де, батыс сары ұйғыр тілінде де сөйлей алмайтын қытайтілді сары ұйғырлардың артқанын айтады» [15, 803 б.].

Осындай-осындай әртүрлі деректерден біздің түйгеніміз сары ұйғырлардың тілдік ерекшеліктеріне қарай жіктелісіне қатысты нақты статистикалық мәліметтерді анықтау қиындық тудырып отырғандығын аңғартады. XIII ғасыр басына дейін сары ұйғырлар көне ұйғыр әдеби тілін пайдалануы мүмкін, бірақ Тибеттің әсерімен көне ұйғыр жазуы ұмытылған. Қазір сары ұйғыр тілі тұрмыстық деңгейде ғана қолданылатын, жойылудың алдында тұрған ұлт тілі десек қателеспейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. [wikipedia.org/wiki/Сары ұйғыр тілі](http://wikipedia.org/wiki/Сары_ұйғыр_тілі)
2. Потанин Г.Н. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. т. I—II, СПб. 1893; с.435-437, 440-444.
3. Mannerheim C.G.E, A visit to the sorö and shera yögurs, «Journal de la Societe finno-ougrienne», XXVII, Helsinki, 1911–1912 гг., стр. 3–19; реп.
4. Малов С.Е. Отчет о путешествии к уйгурам и саларам, «Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии», серия II, № 1, СПб., 1912, стр. 94 - 99; его же. Отчет о втором путешествии к уйгурам, «Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии», серия II, № 3, Петроград. 1914, стр. 85-88; е г о же, Язык желтых уйгуров, Алма-Ата, 1957, стр. 197;
5. Малов С.Е., Сказки желтых уйгуров, «Живая старина», СПб, 1912, XXI, вып. 2-4
6. Малов С.Е., Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. –А.-А., 1957.

7. Kotwicz W.L. La langue mongole, parlee par les ouïgours jaune pres do Kantchcou. D'apres les materiaux, recueillis par S. ii. Malov, et aulres voyageurs, Wilno, 1939.

8. Matthias Hermanns, Uiguren und Hire neuentdeckten Nachkommen «Anthropos», 1940-1941, т. XXXV-XXXVI. стр. 78 -79.

9. Чэнь Цзун-чжэнь, Юйгуцзу и особенности их языка, «Сообщения по обследованию национальных языков», Пекин, 1957, № 10, стр. 22-34.

10. Ли Фу-дин Обзор народности сарывейвур-«Общественное мнение о пограничной политике». Т.Ш.1944, №8.

11. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. –М.: Наука (ГРВЛ), 1966. – 84 с. – (Языки народов Азии и Африки).

12. Тенишев Э.О. Этнический и родоплеменной состав народности юйгу, «Советская этнография», № 1. –М., 1962, стр. 59-66.

13. Тенишев Э.О. О языке кыргызов уезда Фууюй (КНР), - «Вопросы языкознания». 1966, № 1. стр. 93-95.

14. Малов С.Е., Язык желтых уйгуров. –Алма-Ата, 1957, стр. 7.

15. Ескеева М., Сағидолда Г. «Түркі моңғол және қытай этнолингвомәдени ықпалдастығындағы» контексіндегі сары ұйғырлардың этнотілдік ерекшеліктері. ҚХР ұйымдастырылған далалық экспедиция материалдары негізінде. Ғылыми экспедициялар. Альманах. www.TURKACADEM.KZ

16. Хы Уей Гуанг Сары ұйғырлардың мәдениет тарихы. –Бейжин: Орталық Ұлттар университеті баспасы, 2004- 6-7 б.

17. Решетов А.М. // Народы и религии мира. Энциклопедия. Главный редактор В.А. Тишков. Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1998.

18. Ғабитқан Қ. Қытайда тұратын түркілер және оның тілі.// Ана тілі 1993. № 32.

19. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Оқу құралы. 3-ші басылым. –Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. –360 б.

20. Бизаков С. Түркі әлемі. –Алматы, 1998. –232 б.

Саха әдеби тілі

Исхан Бейбіт Жалелұлы,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Оспанова Байанды Рамазанқызы,
филология ғылымдарының кандидаты

Саха Республикасы (Якутия) Ресей Федерациясының Солтүстік-Шығыс Сібір аймағында орналасқан. Оның жалпы көлемі Солтүстік мұзды мұхиттағы аралдарды қоса есептегенде – 3023,2 мың шаршы км. болатын ауқымды жерді алып жатыр. Орталығы – Якутия қаласы. 1990 жылдың 27 қыркүйегінде «Якутияның мемлекеттік егемендігі туралы декларация» қабылданды. 1991 жылғы ақпандағы «Республиканың мемлекеттік мәртебесі туралы» заңға сәйкес Саха Республикасы Ресей Федерациясының құрамындағы егемен мемлекет ретінде жарияланды. 2000 жылдан бастап Саха Республикасы Ресейдің Қиыр Шығыс Федералды округінің құрамына енді.

Сахалар да Кеңес Одағының орыстану саясатына қатты ұшыраған саны жағынан түркілік аз халықтар қатарына жатады. Саха Республикасы жерінің үлкендігіне қарай сахалар бытыраңқы орналасқан. Көпшілігі қалаларда тұрады. Якутск, Вилюйск, Колымск округінде біршама тығыз.

XVII ғасырдың орта шеніндегі сахалардың жалпы санын анықтау мақсатында зерттеу жүргізген Б.О. Долгихтың мәліметіне сүйенсек, олардың саны сол кезеңде бар-жоғы 28,4 мың болған екен [1, 542-544 бб., 615-617 бб.].

Әлбетте, Б.О. Долгих бұл кезеңде сахалар мекен ететін белгілі бір аймақтың ғана тұрғындарын есепке алса керек.

Ресей империясының 1897 жылғы жүргізген жалпы ресейлік санағында олардың саны 221067 адам болып, Якутиядағы үлес салмағы 81,9 %-ды құраған екен [2, 214 б.]. А.С.Парников Якутиядан тысқары Енисей, Иркутск губерниялары мен теңіз жағалауы мен Амур облысы сияқты т.б. жерлерде шоғырланып мекендейтін сахаларды қоса есептеп, XVII ғасыр мен XX ғасырдың басында олардың жалпы саны 4700-4800 мың адам болған деп көрсетеді [3, 137 б.].

2010 жылғы жалпыресейлік халық санағының нәтижесі бойынша, РФ-да 478,1 мың саха, оның 466,5 мыңы Саха Республикасында тұра-

ды. Қазіргі уақытта олар Саха Республикасы жалпы тұрғындарының 49,9 %-н құраса, орыстар 37,8 %-н құрайды екен. Республикада тұратын эвенкей, эвен, юкагир, долған, чукча сияқты т.б. халықтар қалған пайызды құрайды.

Сахалардың шығу тегі, олардың мәдениеті Якутияда болған зерттеушілер мен саяхатшыларды, саяси жер аударғандарды ерте кезден-ақ қызықтырған. Өйткені бұл ұлттың кәсібі, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, тұрмыс-салты және тілі мен әдебиеті өзге түркілік халықтардан өзгеше екені әу баста-ақ аңғарылған болатын.

Сахалар туралы нақты мәліметтер және олардың әдет-ғұрпы мен тұрмыс-салтын, ауыз әдебиетін сипаттайтын материалдар XVIII ғасырдың бірінші жартысында Сибирь халықтарын зерттеуге шыққан Екінші Камчатка экспедициясы есебінде көрсетілді. Мәселен, осы экспедицияның бір мүшесі Я.И.Линденау сахалардың этнографиясын жан-жақты зерттеген, тек 1983 жылы ғана жарық көрген еңбегінде: «Якуттар, ешқандай даусыз, татар халқына жағады, оны олардың тілі нақты дәлелдейді» [4, 17-18 бб.], – деп жазған. Алайда сахалар түркітілдес халықтар қатарына жатқанымен, олардың өздеріне туысқан халықтардан оқшауланып, ұзақ уақыт бойы қашықта, бөтен тілдік ортада өмір сүрулеріне байланысты қалыптасқан түркілік өзге жұрттарға ұқсамайтын өзіндік бітім-болмысымен ерекшеленетін тілі – зерттеушілердің назарын аудартқан болатын.

Бір территорияда іргелес, тіпті аралас-құралас өмір сүретін тұңғұс, эвен, эвенкі сияқты т.б. ұлыс-ұлттардан сахалардың өзіндік айырмашылығы және олардың Оңтүстік-Сібір мен Орталық Азияның мал шаруашылығымен айналысатын халықтармен біршама жақындығы – соншалық айқын екеніне орай, ең алғашқы тарихи жазбаларда олардың қазіргі тұрып жатқан жерлеріне Лена өзенінің ортаңғы ағысының оңтүстік аумағынан көшіп (ауып) келгендігі туралы жорамалдар айтыла бастады. Атап айтсақ, Г.В. Ксенофоновтың 1937 жылы жарық көрген еңбегінде сахалардың этнос ретінде қалыптасу тарихы туралы тиянақты мәлімет берілген [5, 3-117 бб.]

Сахалардың өзге туысқан түркі елдеріне ұқсамайтын бірден-бір ерекшелігі тілінде екені анық. Осыған орай, Н.Васеловский өз еңбегінде: «Азия материгінен бөлектеніп қалған, түркі халықтарының негізгі бөлігінен алшақ кеткен саха халқы түркілік алғашқы мәдениеттің көп көрінісін сақтап қалған... Сахаларды зерттеп-зерделеу – оларға жақын туысқан халықтардың солай болған-ау деп топшылауға болатын күнгірт тартқан сенімдері мен дүниетанымдарын айқындайды» [6, 35 б.], – деп жазады. Бұның бір дәлелін саха әдеби тілі мен фоль-

клорында сақталып қалған реликт түбірлер мен тұлғалардан айқын байқауға болады.

Саха ұлтының қазіргі жазба әдеби тілінің қалыптасып дамуы христиан шіркеуінің сахаларды шоқындыру қызметімен тығыз байланысты. Патшалық Ресей Сібір хандығын (Көшім хандығын) талқандағаннан көп бұрын, XVI ғасырдың басынан бастап Орал тауынан асып, оның солтүстік-шығыс жағын игере бастады. Жергілікті саха секілді халықтарды отарлап, оларды біртіндеп орыстандыруды мықтап қолға алды. Миссионерлер арқылы шіркеулік діни училищелер мен семинариялар ашып, жергілікті тұрғындарды өнеркәсіптік түрлі тауарлармен қызықтырып, оларын жергілікті қымбат өнімдерге айырбастап, алдап-арбап, тіпті арақ-шарап ішуге де баулып, одан қалса, күштеп-зорлап шоқындыра бастады. Сол саясаттың нәтижесінде қазіргі сахалардың баршасына дерлігі христиан дінін тұтынатын, орыс тілін өз ана тілінен артық білмесе, кем білмейтін ұлтқа айналғаны баршаға аян.

Дегенмен саха ұлты Ресей империясы мен Кеңестер Одағының орыстандыру саясатының ықпалына қатты ұшыраса да, өзінің табиғи қалыптасқан бітім-болмысын түбегейлі өзгерте қойған жоқ. Олардың ауыз әдебиет жанрлары тілінде көне түркілік үлгілер молынан ұшырасады. Ислам дініндегі түркілер мен исламды қабылдамаған саха ұлтының поэзиясын жіті салыстырар болсақ, саха ауыз әдебиетіндегі, сондай-ақ олардың қазіргі жазба әдебиетіндегі поэзиялық туындылар көне түркі жазба ескерткіштерімен астарласып жатқанына көзіміз нақты жете түседі. Егер саха тіліне тереңірек үңілер болсақ, саха поэзиясында силлабикалық өлшемнің қатаң тәртібі жоққа тән екенін көреміз. Саха поэзиясындағы кідірістерді өлеңнің ырғағы мен тармақтары емес, айтушы демінің қаншалықты жерге дейін жететіндігі айқындайды. Сол себептен де саха поэзиясын зерттеуші Г.М.Васильев саха өлеңін кара сөзден айырып алудың өте қиын екенін айтқан болатын [7, 36 б.].

Саха өлеңі аллитерациялық-интонациялық поэзияға жатса, көне түркі жазба ескерткіштерінен де осы сипат көрінеді. Бір қызығы, саха поэзиясында Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі көптеген көркемдік құралдар мен формулалық тіркестер, түйдектер көп бұзылмай сақталған. Сөзіміз дәлелді болуы үшін осыған Г.М.Васильев келтірген мысалдан бірнешеуін бере кетейік:

Көне түркі жазбаларында:

Саха фольклорында:

Башлығың йүкiнтүрмiс,

Бастаағы үңтердибит,

Тізлігіг сөкүрміс.

Сүһүөхтээги сүгүрүттүбүт.

Түн ұдымадым,
Күнтүз олурмадым.
Үзе теңрі басмасар,
Асра йер тілінмесер.

Түүн утуйбатым,
Күнүс олорботум.
Үөһээ танара баттаабатағына,
Аллара сир тэлэллибетэгине

Қаның субча йүгірті,
Соңүкің тағча йатды,
Бегіліг уры оғлың кул болты,
Сілік қыз оғлың күң болты.
бб.].

Ааның уулуу сүүрүгүртэ,
Унуоғуң хайалыы сыта,
Бөғө уол оғолорун кулут буолта,
Кыыс оғолорун кулут буолта [8, 34-36

Бұндай ой-пікірді түркілік халықтар туралы еңбек жазған қазақ ғалымы С.Бизақов та айтады. Ол өзінің «Түркі әлемі» деген еңбегінде саха тілінің өзге түркілік тілдерге ұқсамайтын өзіндік табиғи бітім-болмысын айта келе, мынадай ой-тұжырым жасайды: « ... өз алдына бөлек топ құрған саха тілін түркі тілінің солтүстік-шығыс тармағына жатқызып жүрміз. Рас грамматикалық құрылымы жағынан, есімше формалары жағынан саха тілі оңтүстік Сібір түркілері тіліне жақындау. Алайда құрылым-құрылысында моңғол мен тунгус-маньчжур тілдерінің әсері мол саха тілін арнайы үйренуші болмаса, өзге түркі тілінде сөйлеушілер ұғынысып, сөйлесіп кете алмайтыны белгілі. Моңғол тілінің әсері саха тілінің дыбыстық құрамынан да, лексикасынан да, морфологиялық құрылымынан да, тіпті синтаксисінен де байқалады. Сондықтан да болар академик Василий Радлов қазіргі саха тілі о баста моңғолданған, кейін келе түркіленген ғылымға белгісіз өзге бір тілден туындаған, шығу тегі белгісіз тіл деп болжамдапты. Алайда одан кейінгі зерттеушілер бұл пікірді қолдай қоймады. Олар саха тілінің о бастан-ақ түркі тіліне жатқанына күмән келтірмейді. Саха тілін зерттеу көнерген түркі сөздерінің түп төркінін тануға септігін тигізбек» [9, 182 б.].

«Қазақстан» ұлттық энциклопедия мәліметіне жүгінсек, онда сахалардың қалыптасу тарихы туралы мынадай дерек берілген: «Б.з. I ғасырында Солтүстік-Шығыс Азияда тұңғыстар пайда болды. Олардың арасында бұғы шаруашылығы кең өрістеді. X – XVI ғасырларда елдің ортүстік аудандарына сахалардың арғы тегі – Байкал өңірінен ығысқан түркі тайпалары қоныстанды. Орыстардың келуіне байланысты (XVI ғасырдың XX ғасырдың 30-жылдары) сахалар Лена – Амгин өзендері аралығына, Вилюй сағасы мен Янаның бастауына қарай шоғырланды.

1630 жылдан Саха елі Ресейге жасақ (ясак) салығын төлейтін болды. 1632 жылы Лена өзенінің оң жағалауына орыстар Якутск бекінісін салды. Ресей патшалығы отарлау саясатын күшейтіп, арнаулы салық (жасақ) комиссарлары арқылы әр болыстағы жер көлемін, тұрғындар санын есепке алды, өлкеге орыстар жаппай қоныстанып, ел билігіне, жер байлығына иелік ете бастады. 1805 жылы Иркутск губернаторына бағынатын Якут (Саха) облысы құрылды. 1822 жылдан сахалар «көшпелі бұратаналар санатына жатқызылды» [10, 598 б.].

Көп жағдайда кейбір халықтың қалыптасу тарихы оның атауымен тығыз байланысты болып келеді. Саха халқы орысша «якут» деген атаумен белгілі екені көпке мәлім. Әдебиеттерде орысша «якут» деген атау тұнғыс тілінің «эко» сөзінен шыққан деп көрсетіледі [11, 30-33 бб.]. Тұнғыстар «саха» деген сөзді өз тілдерінің дыбыстау ерекшелігімен «иако» деп айтқан екен [12, 53 б.]. Ал якуттар өздерін ежелден саха деп атап келгеніне байланысты тек 1991 жылы ғана Якутия – Саха Республикасы деген атауға ие болды.

Дегенмен «саха» атауына байланысты түрліше жорамалдар бар. Олардың бәрін келтіріп жатпасақ та, ең негізгілеріне тоқтала кетейік. Мәселен, шведтік зерттеуші И.Страленберг XVIII ғасырдың өзінде-ақ саха этнонимінің шығу тарихына Орталық Азиядағы сақтардың қатысы болуы мүмкін десе, осы жорамалды Н.А.Аристов қолдап, түркітілдес халықтар арасында «сак/сақа» түбірлі ру-тайпалардың көптеп кездесетініне тоқталған [13, 329-335 бб.].

Ал алаш ардагері, қазақ тарихы туралы алғаш зерттеулер жүргізген М.Тынышбаевтың дерегіне сүйенсек, сағай мен саха этнонимімен кездесетін ру-тайпалар керейіт тайпасының сахает руынан шыққан [14, 64 б.] екен. Бұл ой-тұжырымды П.А.Ойунский де толықтай қолдайды [15, 39-44 бб.]. Ал Н.А.Сердобов тува мен хакастарды және сахаларды Шығыс Саян аймағын мекендеген түркітілді керей тайпасының ұрпақтары деп санайды [16, 473 б.]. Бұның қарақалпақ ұлты құрамындағы өздерін керей тайпасына жататын ашамайлымыз дейтін рудың ішінде «сақа» руынанбыз дейтіндердің болуы да бір дәлелдей түсетін сияқты.

Қалай дегенмен қазіргі сахалардың түп тамыры көне түркілік дәуірмен етене байланысып жатқаны даусыз. Ал оның тағы бір дәлелі – саха тілінің түркі тілдерінің ішіндегі ерекше бөлектеніп, бәрінен оқшау тұрған, ешбір түркілік туыстық тілдер бұтағына қосылмайтыны да болса керек [8, 182 б.].

Дегенмен Н.А.Баскаков саха тілін түркі тілдерінің шығыс-хүн бұтағының ұйғыр-оғыз тобына жатқызады [17]. Осы болжам бас-

шылыққа алынса керек, Ә.Қайдаров пен М.Оразов та өздерінің «Түркітануға кіріспе» деген оқу құралында саха тілін «Түркі тілдерінің ұйғыр-оғыз тобы» құрамында қарастырып, оның жалпы сипаты туралы былай дейді: «Саха тілі, әдебиеті мен тарихын зерттеу Қазан төңкерісінен бұрын басталған. Оған дейінгі зерттеулердің ішінде ең құндысы О.Н.Бетлингтің 1851 жылы жарық көрген (неміс тілінде) «Якут тілі туралы» («Über die Sprache der Jakuten») деген еңбегі болып саналады.

Якут тілін зерттеуде Д.Хитров, Э.К.Пекарский, С.Ястремский, В.В.Радлов сияқты үлкен ғалымдар белсене атсалысқан. Қазан төңкерісінен кейінгі дәуірде якут тілін Л.Н.Харитонов, Е.И.Убрятова, Н.К.Антонов, Е.И.Коркина, Н.Е.Петров сияқты ғалымдар өз еңбектерінде жан-жақты зерттегені белгілі.

Қазіргі саха тілінің өзінде де диалектілік ерекшеліктердің барлығы даусыз. Алғаш рет ондай ерекшеліктің барлығын Э.К.Пекарский өзінің сөздігінде көрсеткен болатын. Ал оларды жинау жұмысы үстіміздегі ғасырдың 30-40-жылдарында басталып, 1976 жылы саха тілінің диалектологиялық сөздігі жарық көрді. Бірақ күні бүгінге дейін диалектілік ерекшеліктердің шекарасын анықтап, ерекшелігін көрсетіп берген еңбек жоқ» [18, 311 б.].

Ежелден келе жатқан дәстүрлі ауыз әдебиеті бар сахалардың ең атақты эпостық жыры әрі ең алғашқылардың бірі болып қағазға түсіп, көркем шығармаға айналған мұрасы (М.Андросованың олонхосы – «кюлькюль Беге және Силлири-кээн кемпір») – «Олонхо» деп аталады. Бұл эпоста саха тілінің көп байлығы сақталған [19]. Саха әдеби тілінің қалыптасып жетілуіне «Олонхоның» әсері күшті болды.

Саха ұлтының жазу мәдениеті орыс графикасына негізделген. Әліпбиі мен емле ережелері орыс графикасының негізінде 1938 жылы жасалған. Онда орыс әріптерінен басқа, қосымша мынадай әріптер бар: ү, ө, н, ѵ, һ. Жалпы сахалар орыс графикасын ХІХ ғасырдың 30-жылдарынан бастап қолданады. Сол кезден Кенес үкіметі орнағанға дейін миссионерлік әдебиет, маңызды қоғамдық-саяси және көркем әдебиеттер шығарылған.

1917-1938 жылдары латын негізді әліпби қолданылды.

Қазіргі саха әдеби тілі Саха Республикасының орыс тілімен қатар қолданылатын мемлекеттік тілі болып саналады. Ол республика көлемінде тұратын тува, эвен, эвенк, долған сияқты т.б. ұлт өкілдерінің де сөйлеу тілі болып есептеледі. Саха тілі чуваш тіліне жақын деген көзқарас бар. Чуваш тілі сияқты, басқа түркі ха-

лықтарымен өзара түсінісуде қиындық туғызатын, елеулі айырмашылықтары бар. Саха тілінің айырмашылықтары фонетикада да, грамматикада да, әсіресе лексикада байқалады. Саха тілі сөздік құрамына өзге тілдерден енген сөздердің үлес салмағы едәуір. Олар саха халқының Шығыс-Сібірдің басқа да халықтарымен тарихи өзара байланысының нәтижесінде қалыптасқан. Анағұрлым көне кірме сөздер – моңғолдікі де, ал эвен-эвенкілік пен орыстікі – кейінгілер болып есептелінеді. Моңғолдық кірме сөздер саха тілінің сөздік құрамының шамамен 1/5 бөлігін құрайды. Эвен және эвенкі тілдерінен тұрмыс-тіршілікке қатысты біраз сөздер енгенімен, орыс тілінен көп мөлшерде қоғамдық-саяси, ғылыми және т.б. терминдер енген. Орыс сөздерінің үлесті салмағы, әсіресе баспасөз тілінде елеулі. Олар саха тілі сөздік құрамының 45 %-дайын қамтиды деген дерек бар. Әлбетте, орыс тілінен енген сөздер дегеніміз шартты атау. Себебі саха тіліне енген орыс сөздері де кеңестік барша түркі тілдеріне енген орыс сөздері сияқты тілдік тұрғыдан игерілмей, еш өзгеріссіз қабылданған сөздер екені анық.

Қазіргі уақытта шартты түрде болсын саха тілінде іс-қағаздары жүргізіліп, қоғамдық және мәдени мекемелерде мәдени-көпшілік іс-шаралар өткізіледі, кітаптар, газет-журналдар шығарылады, радио мен теледидарлардан хабарлар беріледі. Саха тілінде театрлар, ауылдық мәдениет сарайлары, жазушылар, журналистер, композиторлар, суретшілердің шығармашылық одақтары жұмыс істейді.

Сахалар арасында қостілділік кең тараған. Олардың 70-80 %-ы орыс тілінде еркін сөйлейді. Орта мектепте 8-сыныпқа дейін саха тілі оқытылады. Алайда сахалардың басым көпшілігі саха тілін өз ана тілім деп танығанымен, Якутия Федералдық университетінің филология факультетінде ғана саха мектептерінде саха тілі мен әдебиетінен сабақ беретін мұғалімдер дайындалатыны болмаса, саха тілінде жоғары білімді мамандар даярланбайды. Орта мектептерде саха тілі өз алдына жеке пән болғанымен, өзге пәндер тек орыс тілінде оқытылады. Осыған орай, саха тілі тек тұрмыстық деңгейде қолданылатын, тұтынушылары біртіндеп азайып бара жатқан тілдердің қатарында тұр. Әсіресе саха ұлтының басым көпшілігінің қалаларда тұратыны және қалаға қоныс аудару (урбанизация) үдерісінің жылдан-жылға күшеюі де саха тілінің қоғамдық қызметі мен қолдану аясын барынша тарылтып барады. Бұған қоса саха ұлтының бетке ұстар азаматтарының тым орыстанып кетуі де, сахалымдары мен ақын-жазушыларының дені өз еңбектері мен көркем шығармаларын орыс тілінде жазуы да саха тілін мүшкіл халге түсіру-

де. Осыған байланысты болашақта колданып-тұтынушылары жоқ «өлі тілдердің» біріне айналу қаупі саха тіліне де төніп тұрғандай. Бұл жағдаят Ресей Федерациясының тілдік саясатымен тығыз байланысты екені даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Долгих Б.О. Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в. – М., 1960.

2 Баскаков Э.Г., Иевлев В.В., Кохов В.Ф. Документы российско-американской компании в Национальном архиве США//История СССР. 1963. №5

3 Парников А.С. Расселение якутов в XVII – начале XX веков. – Якутск, 1971.

4 Линденау Я.И. Описание народов Сибири (первая половина XVIII века): Историко-этнографические материалы о народах Сибири и Северо-Востока/пер. нем. З.Д.Титовой. – Магадан, 1983.

5 Ксенофонов Г.В. Ураанхай-сахалар: Очерки по древней истории якутов. –Иркутск, 1937.

6 Известия ВСОИРГО, 1895.

7 Васильев Г.М. Якутское стихосложение. – Якутск: Якутокнигоиздат, 1965.

8 Васильев Г.М. Живой родник (об устной поэзии якутов). – Якутск: Якутокнигоиздат, 1973.

9 Бизаков С. Туркі әлемі. – Алматы, 1998.

10 «Қазақстан» ұлттық энциклопедия. Алматы, 2001 ж.

11 Костров Н.А. Очерки юридического быта якутов//Зап. ЗСОИРГО. 1878.Т VIII.Отд. 2.С. 259-299. – Айсберг. 1991. №4.

12 Кулаковский А.Е. О происхождении слова «якут»// Якут. зарницы. 1926. №4.

13 Аристов Н.А. Заметки по этническому составу тюркских племен и народностей//Живая страница. 1896. Вып. III-IV.

14 Тынышбаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. Ташкент, 1925.

15 Ойунский П.А. Саха юёскээбит төрдө//Чолбан. 1926. №3-4.

16 Сердобов Н.А. История формирования тувинской нации. –Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1971.

17 Баскаков Н.А. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования // Труды Института языкознания АН СССР. Т. I. М., 1952.

18 Қайдари Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. Оқу құралы.3-басылым. –Алматы, 2004.

19 Андросова-Ионова М.Н. Олонхо, песни, этнографические заметки. Якутск, 1998а., Андросова-Ионова М.Н. Олонхолор. Ырыалар: Этнографической бэлиэтээһиннэр: Ыстатыйалар (Олонхо, песни, этнографические заметки, статьи). – Якутск, 1986.

Татар әдеби тілі

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы,
филология ғылымдарының докторы, профессор

Татарлар – түркітілді халықтар тобына жатады. Олардың дамуы мен қалыптасуы түрлі тарихи жағдайда өткен. Татарлар ерте кезден-ақ түркі тілдес ірі этностың бірі саналған. Татарлардың тереңге тартқан тарихы, мәдениеті мен өнерінің мыңжылдық дәстүрі бар. Ресейдің барлық облысы мен өлкесіне тарай қоныстанған татарлар сан жағынан республикада орыстардан кейінгі 2-орында тұр. ТМД-ның басқа елдерінде де татар диаспорасы баршылық. Зерттеушілер «татар» атауын *там-дат-йат* (бөтен) және *эр-ар-ур* (ер адам), демек бөгде адам, бөтен жұрт дегеннен шыққан дейді. Ертректе Еділ бойы татарлары өздерін бөлгэр, қазан кешесе, қазанлы деп әрқалай атаған. Марилер қазан татарын – сюас деп, удмурттар – бигер деп, қазақтар ноғай деп те атаған.

Татар – түркология әлемінде түрік сөзінен кейінгі ең жиі айтылып келген атау. Еуропада туыс халықтарды ертректе түрік деп атау дәстүрі болса, орыс деректемелерінде түрік-татар сөздері қатар аталады. Бір қызығы, татар этнонимі көне дәуірде түркі тайпасының атауы болмаған. «Татар» деген атын ғана иемденгені болмаса, оларды татар-моңғолдар ұрпағы деуге келмейді. Бертін уақытқа дейін татар сөзі көптеген туыс халықтардың ортақ атауы боп келді. Атап айтқанда, XVI-XVIII ғасырлардағы орыс жазбаларында Еділ жағалауы мен Орал өңіріндегі түркі халықтарымен қоса Ресей империясының шет аймағындағы әзірбайжандар да, Солтүстік Кавказ бен Орта Азияның, Сібірдегі біраз түркі тілдес ұлыстар да жалпылама татар аталған. Каспий мен Қара теңіз аралығындағы кең далада көшіп-қонған ноғайлар тіпті кеңес дәуіріне дейін татар аталып жүрді.

Әр халықтың антикалық көне дәуірі, сол халық өміріндегі аса елеулі кезеңі жете зерттелмейінше, бүгінгі мәдениеті мен өнерін, тарихын, тілдік, этностық өзгешелігін анықтау қиын. Татар халқының шығу, қалыптасу тарихына қатысты ғылыми-зерттеу мынадай түрде тарқатылады: III-IV ғасырда, ғұндар мен өзге де көпшелі тайпалардың Шығыс Еуропаға жасаған шапқыншылығы кезінде, одан кейін

IV-VII ғасырларда Түрік қағанаты шапқыншылығы кезінде түркітілдес тайпалар легі Орал өңірі мен Еділ бойына ағылып келе бастаған. VII-VIII ғасырларда Азов теңізі жағалауынан түркітілдес бұлғар тайпасы ауып келіп, олар X ғасырда Еділ-Кама Бұлғариясы аталған мемлекет құрыпты. Зерттеушілер Қазан татарлары өзінің антропологиялық, этнографиялық белгілерін ертедегі Еділ бұлғарларынан еншілеген дейді. Еділ-Кама Бұлғариясының бір кездегі дәуірлеп өркендеген мәдениеті, егіншілік кәсібі мен қолөнері Еділ бойы, Орал өңірі татарларының тұрмыс-салтында, мәдениетінде сақталған. Мұндағы түркі ұлыстары басқа тайпалармен бірге 1223-40 жылдары моңғол-татарларға қарсы ерлікпен шайқасқан. Татар халқының көне дәуірдегі ата-бабалары ұлан-байтақ өлкеге ие боп, Қара теңіз жағалауында Бұлғария, Хазар қағанаты, Еділ Бұлғариясы, кейінірек Алтын Орда, Қазан, Қырым, Астрахан, Қасым, Сібір хандығы аталған дербес мемлекеттер құрған.

Ал татар этнонимі қазіргідей бір ғана халықтың ұлттық атауы ретінде XIX ғасырдың екінші жартысында ғана тиянақталды. Бүгіндері бір халықтың құрамына кірген ұлыстар таяу ғасырға дейін татар атауын қабылдай қоймай, көп уақыт өздерін әрқалай атап келген. Айталық, еуропалық бөліктегілер қазанлы, болғар, мишәр, типтәр, керәшән, нағайбәк, кәчим, балка липка (демек, литва татары) делінсе, Астрахан маңындағылар қорағаш, юрт, кундров деп сан түрлі аталып келген. Негізінен, қыпшақ немесе ноғай-қыпшақ аталатын этникалық тобынан тұратын Батыс Сібір татары Еділ бойындағы түркілерден өзгешелеу еді. Сібір татарлары да өздерін әрқалай атап келген. Тюмень, Тобыл татарлары Тюмень облысының аудандарына тарай қоныстанған. Тар татары Омбы облысының Тар ауданын мекендейді. Барабин татары Новосибирь облысының аудандарында тұрады. Бұл аталған татарлар өздерін тұрған мекеніне қарай тоболик, тарлик, бараба деп атайды. Бұхара өңірінен қоныс аударып келгендер де Батыс Сібір татарының құрамына кіреді. Әуелде оларды бөлектеп, бұхарлық, кейбірін сарт деп, енді бір бөлігін өзбек деп атаған. Бергін келе бұхарлықтар да татар аталып, бір этникалық топқа біріккен. Тобыл мен барабин татарының тілі қазақ тіліне өте-мөте жақын. Сондықтан да 1926 жылғы халық санағында Батыс Сібір татарлары әртүрлі ұлысқа жатқызылған.

1582 жылы Көшім хандығы құлатылғаннан кейін, Ермак бастаған орыс шапқыншылығына төтеп бере алмай, аяусыз жазалауға, қуғын-сүргінге ұшырап, көптеген татар Чулым бассейнімен Тобылға, Енисей өзеніне дейін ығысты. Сібір татарлары патша әкімдеріне қарсы әл-

денеше рет ашық көтеріліске шықты. Қазан төңкерісі қарсаңында Батыс Сібірдің жергілікті халқының саны күрт азайып, қалың орыс арасында шашырай қоныстанып, мүлдем азшылыққа айналып кетті. Қазан хандығы жойылғаннан кейін экономикалық езгінің күшеюі, ұлттық-рухани қанау, діни негіздегі қатаң қудалау, христиан дінін зорлықпен тануға тырысу Еділ бойы мен Орал өңірі татарын жаппай көшіп-қонуға мәжбүр етті. Орталық ауданнан татарлардың шеткері өңірге ығысып, ондағы жергілікті түркілермен мәдени-тұрмыстық жақындасуы, сауда-экономикалық тығыз байланысы біртұтас татар ұлтының қалыптасуын тездетіп, оған өз ықпалын тигізді.

Этникалық құрамы айтарлықтай күрделі әрі ұлан-байтақ өлкеге тарай қоныстанған бүгінгі татар халқының жеке топтарына тән ерекшелік пен айырым белгілері де әжептәуір. 1) Қазан татары – сан жағынан татар халқының ең ірі бөлігі. Олар өздерін бұрындары қазанлық деп те атаған. Қазан татарының арғы тегі – бұлғарлар, алтын ордалық түріктер, оның ішінде қыпшақтар. 2) Мишәрлар – сан жағынан екінші орында. Мишәрлардың тегін «бұртас» деп аталатын тайпамен байланыстырады. Кейін бұртастар мекендеген аймаққа ноғай-қыпшақтар көптеп келіп, жергілікті халық қыпшақтілді ұлысқа айналған. 3) Тептерлер – ежелгі башқұрт жеріндегі сан жағынан үшінші орындағы этникалық топ. Тептер аталатын татарлардың негізін башқұрттар құраған. Кейін бұл араға қаптап ауып келген Қазан татарлары араласып, татар тілі олардың ортақ тіліне айналған. Қазіргі тептерлер өздерін татар ұлтының өкіліне жатқызады. 4) Орал өңірін мекендейтін Пермь татарының этникалық түзілісін ноғай-қыпшақтармен қоса угор тайпалары құрайды деген пікір айтылады. 5) Нукрат татарының да этникалық компонентін қыпшақ-ноғайлар мен бесермендер құрайды. 6) Ал бесермендер болса, удмурттар құрамындағы татардың шағын этникалық тобы. 7) Қасым татарлары Орталық Ресейде Рязань облысының Қасымов ауданында, Санкт-Петербург, Мәскеу секілді ірі қалаларда қалың орыс арасында азшылық боп тұрып жатқанына қарамастан, ислам дінін, тілін сақтап қалған. Зорлықпен шоқындырылған Қасым татарының шағын тобы тілінен де айырылып, орыс боп кеткен. Антропологиялық жағынан татарлар еуропейдік нәсілге жатады. Халықтың жартысына жуығы қара торылау келген еуропейдік нәсілдің понтий типіне келіңкіресе, үштен бірі жирен я сары шашты еуропейдік типке жатады. Монголоидтік пен еуропейдік компоненті аралас оңтүстік Сібір типі татарлардың 14 пайызын ғана құрайды. Соның өзінде оларда да еуропейдік компонент басымдау.

Тоталитарлық жүйе тұсында бүкіл түркі жұртының, соның ішінде татар халқының тарихы да толық айтылмай, бұрмаланып келгені белгілі. Атап айтқанда, ерте кездегі орыс халқымен терезесі тең іргелі ел болған татар ағайындар – тарихтан тиесілі үлесін ала алмай келді. Дәлірек айтсақ, орыстар 150 миллиондай болса, татар ұлтының бүгінгі жиынтық саны одан жиырма есе кем. Оның басты себебі татар халқы бес ғасыр бойы бостандық үшін ауыр күрес жүргізді. 1469, 1487, 1506, 1524, 1530, 1545, 1550 жылдары басқыншы орыс әскерінің шапқыншылығынан өз жерін ерлікпен қорғады. Татар халқының тарихындағы ең ауыр қаралы күн – 1552 жылдың 30 тамызы. Орыс әскерінің жойқын шапқыншылығы 2 қазанға дейін созылды. Қазан қаласын басып алған орыс әскері халықты қынадай қырды. Қазан хандығы осылайша Ресей басқыншыларының отарына айналды [1].

1920 жылы қазан татарлары автономиялық республика деген мемлекеттік мәртебе алды. Астанасы – Қазан қаласы болып бекітілді. Небір қиын-қыстауды басынан өткерген, көп ғасыр бойы бодандықтан зардап шеккен татар халқы асқан еңбекқорлығымен өз ұрпағын құрып кетуден сақтап қалды. 1926-1939 жылдар аралығында ғана татарлар саны жарты еседей өскен. Алайда бұл тек табиғи өсім ғана емес еді. Өйткені 1939 жылы тептерлер мен татар тілді қауымға айналған Мензелин башкирлері, сондай-ақ қазақ тіліне жақын диалектіде сөйлейтін Астрахан ноғайлары, ноғайбахтар, Оңтүстік Сібір түркілері де ұлтын татар деп көрсетіп үлгірген еді. Сөйтіп, бұл дәуірде әр алуан туыс ұлыстардың татар ұлты төңірегіне топтасуы аяқталған. Одан кейінгі халық санағы көрсеткендей, 1959 жылға дейін татарлар саны небәрі – 15,2, 1970 жылы – 19,3, 1979 жылы – 8,3, 1989 жылы 7 пайызға ғана өскен. Ертедегі татар жанұялары көп балалы болатын. Алайда жыл өткен сайын татар әйелдерінің бала көтеруі азайып, халықтың табиғи өсіміне кері әсерін тигізе бастады. Татарстандағы жергілікті халық бүкіл татар халқының төрттен біріндейі ғана. Демек, татардың 75 пайызға жуығы республикадан тыс өлкелерде тұрып жатыр.

Татар халқының бүкіл әлемдік жиынтық саны – 7,2 млн адам (1995). Ал 1989 жылғы соңғы санақ дерегі бойынша ТМД еліндегі саны 6.648,760 адам болып, олардың 83 пайызы татар тілін ана тілім деп таныған. Өзбек, қазақ, тәжік тағы басқа толып жатқан тілдерді 48740 татар ғана ана тілім деп таныса, бір миллион 70 мың татар орыс тілін ана тілім деп таныған. Мұншама көп татардың орыстілді қауымға айналуының өзіндік себебі бар. Татарлар – бұрынғы кең-байтақ Кеңес Одағының түкпір-түкпіріне түгелдей тарап үлгірген ең шашыраңқы түркі халқы. Олардың басым көпшілігі – еуро-

палық бөлікте. Әсіресе Еділ жағалауы мен Орал өңірінде біршама жинақы қоныстанған. Алыс шетелде небәрі 56 мыңдай ғана татар тұрады екен. Бұл татар халқының бір пайызына да жетпейді.

Кеңес үкіметі тұсында да татар халқының сан жағынан өсуі Орталық Азия, Закавказье, Солтүстік Кавказ халықтарымен, тіпті славян тектес халықтармен салыстырғанда да төмендеу болды. 1926 жылғы халық санағында түркі ұлыстарының арасында қазақтардан кейінгі ең көп санды халық боп, орыс, украин, қазақтардан кейінгі төртінші орынды иемденсе, 1959 жылғы халық санағы көрсетімімен бесінші орынға, 1979 жылғы халық санағында алтыншы орынға ығысты. Ал 1989 жылы халық санағында эзербайжандардан кейінгі жетінші орынды иемденгені анықталды. Репрессияға ұшырап, қуғын-сүргін көрген халықтармен, сондай-ақ өз тарихында бірнеше рет жойқын қасіретке ұшыраған халықтардың этнодемографиялық жағдайымен салыстырғанда да татарлардың сан жағынан өз мәнінде өспей қалуының басты бір себебі – халықтың ассиляцияның кері әсеріне тап болуы. Мәселен, 1989 жылғы халық санағы көрсеткендей, ұлтаралық неке, демек, аралас неке саны өзбекте – 6%, түрікменде – 6,4%, қырғызда – 6,5%, қазақта – 7,4% болса, татардың – 41 %-ын аралас некеге тұрғандар құраған. Сөйтіп, патшалық Ресей шоқындыру арқылы орыстандыру саясатын жүргізсе, Кеңес үкіметі тұсында ассиляцияның кері әсеріне ұрындырып барып, орыстандыру әрекеті белең алды. Көп облыстарда татарлардың басым көпшілігі – аралас некелілер. Көп санды халық өкілімен некеге тұру аз санды халық үшін тиімсіз екені Еділ жағалауы халықтарының тіршілігінен айқын байқалады. Мұндағы татар, мордва, чуваш, мари, удмурт секілді халық өкілдері бір-бірімен сүйек-шатыс болса, олар қай республиканың жерін мекендеп отырса, сол республика ұлтын қалап, оны өз құжаттарында көрсетеді екен. Ал орыс ұлты өкілімен некеге тұрса, қай республикада тұрғанына қарамастан, орыс ұлтының өкілі болуды тиімді санап, балаларының ұлтын орыс деп көрсетеді екен. Сондықтан аралас некеден орыс ұлтының саны өсе түссе, басқаларының санына кері әсерін тигізген. Екінші себеп – діни фактор. Татар халқының ерте кезден-ақ ислам дінінің сунниттік ережелерін қабылдағанын білеміз. Ал Иван Грозный кезінен бері патша отаршыларының қысымымен, зорлықпен шоқындырылған татардың азғана бөлігі христиан дінінің православие тармағын тұтынады. Шоқынған татарлар өздерін қряшен деп атайды. Қряшендер көне қряшен, жаңа қряшен, ноғайбах, бакалин қряшен, молькеев қряшені деп бөлі-

неді. XVIII ғасырдан кейінгі уақытта татарлар арасында топтасу үдерісінің күшеюіне қарай шоқынғандардың мұсылмандыққа қайта оралуы басталды. Бұл үдеріс XX ғасырдың бас кезінде күшейе түсті. Ең алдымен, жаңадан шоқынған татарлар, сондай-ақ бұрын шоқынғандардың да бір бөлігі мұсылмандыққа өтті. Сөйтіп, шоқынғандардың 40%-ы қайтадан исламды қабылдады.

Төрт ғасыр бойы орыс миссионерлерінің тынымсыз әрекетіне қарамастан, шоқынған татарлар сан жағынан кемімесе, өскен емес. 1926 жылғы санақта олардың саны 120,7 мың болған. Салыстырып айтқанда, Иван Грозныйдың тұсында да зорлап шоқындырғандар саны сол шамалас болған еді. Патшалық Ресей тұсында шоқынған татарға жер иеленуде көп жеңілдіктер берілген, артық жағдай жасалған. Соған қарамастан, көптеген татар қорыққанынан патша әкімдеріне, миссионерлерге көз ғып қана уақытша шоқынып, реті келгенде еш ойланбастан өз дініне қайта оралып отырған. Ал мүлдем шоқынып кеткендердің этникалық сана-сезімі төмен болып, көпшілігінің қалың орыс ортасында жұтылып кеткеніне ешкім де таңдана қоймаса керек.

Татар тілі – Алтын Орда дәуірінен бастау алатын көне жазбалы тіл. Көп жанрлы татар фольклорында шетелдік басқыншыдан елін қорғаған батырлар туралы тарихи жырлар елеулі орын алады. Татардың көне жазба әдебиеті бар. Оларға XIII-XIV ғасырларда өмір сүрген Ғалидың ізгі махаббатты жырлаған “Жүсіп пен Зылиха” поэмасы, Құтыптың “Хұсрау мен Шырын” поэмасы, Хорезмидің “Махаббат-намесі”, беріректегі Махмут Бұлғаридың “Жұмаққа жолы”, Мұхамедиярдың әр алуан поэмалары, авторы белгісіз “Кесікбас” діни-эпикалық жыры, “Сопыларға өсиет” атты дидактикалық шығарма жатады. Содан бері көптеген ақын-жазушылардың діни-дидактикалық, ағартушы-демократиялық бағыттағы шығармалары қалың бұқара арасына кеңінен тарады. Озық идеяның көшін бастаған атақты ақын әрі публицист Ғабдолла Мұхамоғарифұлы Тоқайдың, ғалым-демократ, ағартушы, татар әдеби тілінің негізін қалаушы Каюм Насыридидің білім мен танымдық мәні бар шығармалары туған халқының рухани байлығын биік дәрежеге көтеріп, демократиялық мәдениетін дамытуға зор ықпал етті. Талантты ақын, Кеңес Одағының Батыры Мұса Жалил Мұстафаұлының 1957 жылы Лениндік сыйлық алған “Маобит дәптері” атты өлеңдер жинағы ақын есімін өшпес даңққа бөледі.

Татар тілі (*tatar tele*, *tatarça*, татар теле, татарча) – татар халқының ұлттық тілі. Патшалы Ресей отары боп келген түркі халықтары тілінің ішіндегі ең көбірек әрі ертеректен бері толассыз зерттеліп келе жатқаны да – осы татар тілі. Қазіргі татар тілі башқұрт тілімен бірге түркі тілдері

қыпшақ тобының қыпшақ-бұлғар бұтағын құрайды. Татарстан Республикасының мемлекеттік тілі және Ресей Федерациясында таралуы және сөйлейтіндер саны бойынша екінші тіл болып табылады. Татар тілі Ресей, Орталық Азия, Украина, Польша, Қытай, Финляндия және Түркия сияқты елдерде де тараған. Жазуына келетін болсақ, 922 жылдан бастап Бұлғар мемлекетінде, содан кейін Қазан хандығында және Ресей мемлекетінің құрамында татарлар мен олардың ата-бабалары араб жазуын қолданған. Татарлар 1927-38 жылдары – латын графикасын, 1939 жылдан бастап орыс (кирилл) алфавитін пайдаланды. Қосымша әріптеріне *ә, ө, ү, ж, һ, ң* жатады.

Татарларға кирилл жазуын ұсыну ХІХ ғасырда басталған еді. 1862 жылы Николай Ильминский орыс жазуына негізделген бірінші татар «Әліппе» кітабын жазып, баспадан шығарды. 1864 жылы Қазан қаласында христиан-татар мектептері ашыла бастады. Н.Ильминский былай деп жазды: «Русская азбука сразу отделила крещеных татар от их мусульманских собратьев. Если бы христианские книги были написаны на арабской графике, татары снова перешли бы в ислам». Бұл тұжырымнан Ресей патшалығы тұсында да, Кеңес үкіметі тұсында да кирилл жазуы бодандық саясаттың басты құралы болғандығын аңғарамыз.

Татар тілінің қайтадан латын афавитіне өту мәселесі 1990 жылдары көтеріле бастады. 2001-2011 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны Татарстан Парламенті қабылдап, сол тұстағы президент Минтимер Шаймиев бекіткен болатын. Бірақ Ресей Мемлекеттік Думасы бұл бастаманы қолдамады. Бағдарлама аяқсыз қалды. Татарстан Ғылым академиясының ғалым хатшысы Дания Захдуллина 2011 жылдың 29 маусымында латын алфавиті жөніндегі заңның жобасын парламентке ұсынған еді. Ол «Азаттық» радиосының тілшісіне «татарлар латын алфавитін ғылым саласында қолдана отырып, шетелдік ғалымдармен пікір алмасу үшін пайдаланбақшы» деді. Латын алфавиті жалпы қолдану үшін емес, тек ғылым саласы үшін енгізу керек. Кейбір сарапшылардың пікірінше, бұл – тағдыры Ресеймен тығыз байланысты Татарстан үшін татар тілін сақтаудың бірден-бір жолы.

Татар әдеби тілінің дамуында үш белгілі тарихи кезеңді атап көрсетуге болады. Бірінші – Еділ бойы бұлғарлары мен қыпшақ тілдерінің даму кезеңі. Ол ХVІ ғасырдың ортасынан Қазан хандығының Орыс мемлекетімен қосылу кезеңіне дейін жалғасады. Бұл татар (орталық диалект) және башқұрт ататектерінің негізгі тілдік ерекшеліктері кезеңі болып қалыптасты. Тарихшы мамандардың пікірінше, Х ғасырдан бастап Еділ бұлғарлары мен қыпшақтардың

тығыз аралас-құраластығы байқалады. Бұл сабақтастық бастапқыда Бұлғар хандығы құрамында және Алтын Орда хандығы кезінде, содан кейін Қазан хандығы құрамында болды. Қыпшақ тілі бұлғар-қазан тілінің ассимиляциялық ықпалына ұшырады.

Екінші кезең XVI ғасырдан XX ғасырдың ортасына дейін жалғасқан Қазан хандығы мен Орыс мемлекетінің қосылуы нәтижесінде кең-байтақ жерлердегі қазандықтар (орталық диалектіге кіретін арғы тектер) және қыпшақтардың (мишарлар) араласуымен сипатталады. Бұл кезеңде татар тілінің жалпыхалықтық ауызша әдеби тілі қалыптаса бастады.

Үшінші кезең - XX ғасырдың ортасынан бастау алған бұл кезеңде татар халықтық әдеби тілі татар-орыс екі тілділік пен әдеби норманың күшті ықпалын басынан өткерді [2].

Татар әдеби тілінің қалыптасу тарихы өзінің тамырын қазіргі түркі әдеби тілдері сияқты Орхон-Енисей жазбаларының заманынан алады. Сондықтан көне және ескі түркі жазба ескерткіштерінің тілін, стилін зерттеу әдеби нормалардың даму бағытын айқындау үшін қажетті шарт болып табылады. Татар әдеби тілінің тарихын мынадай дәуірлерге бөліп қарастыруға болады: 1) бұлғар дәуірі (X-XIII ғасыр ортасы); 2) Алтын Орда дәуірі (XIII ғасырдың екінші жартысы – XV ғасырдың бірінші жартысы); 3) Қазан хандығы дәуірі (XV ғасырдың екінші жартысы – XVI ғасырдың ортасы); 4) татар ұлттық әдеби тілінің дамуы үшін дайындық дәуірі (XVI ғасырдың екінші жартысы – XVII-XVIII ғасырлар); 5) татар ұлттық әдеби тілінің дамуы мен қалыптасу дәуірі (XVIII ғасыр – XX ғасырдың басы); 6) әдеби тілдің даму дәуірі (XX ғасыр). Осы дәуірлердегі шығармалардың тілін салыстырмалы тарихи әдіспен, тарихи-лингвистикалық тұрғыдан талдап зерттегенде ғана уақыт үндестігі мен тіл сабақтастығы айқындалады.

XVI ғасырдан бастап татар жазба тілі түркі тілінің орнын басып, Ресейдің көптеген түркі халықтары үшін орыс тілімен қатар ресми тіл қызметін атқарған.

XVII-XVIII ғасырларда гимназияларда, медресе, семинарияларда «Татар тілі» пәні енгізіліп, татар тілі оқытыла бастады. Татар тілі білімінің ғылым ретінде қалыптасуында С.Халфиннің, И.И.Гиганованың, А.А.Троянскийдің еңбектері зор. Татар тілі мен оның диалектілерін зерттеген шіркеу қызметкері Александр Троянскийдің «Краткая татарская грамматика» (СПб., 1814) атты кітабы өте маңызды. Қазан университетінің Шығыс бөлімінің (Восточного разряда) А.Казем-Бектің, М.Махмудов-

тың, И.Березиннің зерттеулерінде татар тілінің өзекті мәселелері қарастырылды. Қазан университетінің түрік-татар кафедрасы Ресей түркітану мектебінің негізін қалады. Қазан түркілік лингвистикалық мектебі (ҚТЛМ) Еуропадағы ең белгілі орталықтардың бірі болды. XIX ғасырдың екінші жартысында К.Насыри, Х.Фаизханов, А.Вагабов, Н.Остроумов, А.Архангельский, Н.Катанов және басқалардың лингвистикалық еңбектері жарыққа шыға бастады.

XIX ғасыр аяғы мен XX ғасырдың басындағы татар әдеби тілінің мәдени-тарихи және тілдік жағдаяты татар халқының ұлттық дүниетанымының дамуында ғана емес, қоғамдық-эстетикалық ойының, тарихы мен әдебиетінің, оның ішінде әдеби тілінің дамуындағы ерекше күрделі кезең болып табылады. Бұл «ескі татар түркі тілінен жаңа татар ұлттық әдеби тіліне бет бұрған өтпелі кезең» болатын [3]. Осы кезеңде ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан классикалық ескі татар тілінің дәстүрлі жазба нормалары мен татар халқының жалпы ауызекі тіл формалары тығыз араласа бастаған еді. Дегенмен ауызекі татар тілінің және түркі жазба тілінің ескі татар тілінің екі формасы ретіндегі аралас-құраластығы XIII-XIV ғасырлардан белгілі еді. Сонымен қатар классикалық ескі татар тілінің осы кезеңінің басқа кезеңдерден ерекшелігі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында оның аталған түрлері даралана бастады. Ағартушылардың бір тобы өз шығармаларын арнайы татар оқырмандары үшін жазып, татар-жалпы ауызекі тілінің нормаларын қолданды (классик ақындар және татар халқының прозаиктері К.Насыйри, Г.Фаизхан, Г.Ильяс, Я.Емельянов, Ф.Халиди, Г.Камал). Келесі бір ағартушылар тек татар жалпы ауызекі формасымен ғана емес, башқұрт, қазақ тілдерінің ауызекі элементтерін қолданды (А.Уразаев-Кормаш, М.Ақмолла және т.б.). Ал үшінші бір топ жекелеген өз шығармаларын татар оқырмандарына арнай отырып, халықтық-ауызекі тұлғаларды пайдаланды (Г.Чокры көсемсөздері, З.Бигиевтің романдары, Р.Фахрутдиновтың дидактикалық жазбалары, Ф.Каримидің повестері, С.Максудидің әңгімелері т.б.). Осы авторлар кейбір шығармаларын жалпытүркі оқырмандары үшін жазып, негізінен, дәстүрлі жазба нормаларды қолданды (М.Акьегет-заде (Акджигита), З.Бигиев көсемсөздері, Ф.Каримидің көсемсөздері мен ғылыми еңбектері, Р.Фахрутдиновтың повестері мен көсемсөздері және т.б.). Дей тұрғанмен, осы сабақтастық негізінде татар әдеби тілінің өзіндік құрылымдық-қызметтік түрлілігі қалыптасты [4].

Ұлттық әдеби тілдің қалыптасу кезеңі әдеби тілдің дамуындағы жаңа кезең болып табылады. Бұл үдеріс ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басын қамтитын татар ұлттық буржуазиясының қалыптасуымен тығыз байланысты. Осы уақыттарда орыс тілімен салыстырмалы зерттеле отырып (С.Хальфин және т.б.), ХІХ ғасырдың ортасында түркі тілдерінің ішінде бірінші рет татар тілінің қолданылу аспектісі зерттеле бастайды (М.Иванов, С.Куляшев, К.Насыри, Н.Катанов және т.б.). Көптеген жанрлар мен стильдерде жазудың қалыптасқан дәстүрі практикалық түрде сақталды деп айтуға болады. Тілдің барлық саласында (фонетика, морфология, лексика) варианттылық байқалды.

Академик М.И.Махмудовтың пікірінше, барлық әдеби тілдердің даму тарихы шет тілінен енген лексикамен тығыз байланысты. Бұндай құбылыстың татар әдеби тілінің дамуына тікелей қатысы бар. Татар тілінің кірме сөздерден тұратын қабатында араб және парсы тілдерінен енген сөздер мен тіркестер маңызды орын алады. Бұл кірме сөздердің көп ғасырлық тарихы бар. Олар тек әдеби тілде ғана емес, сонымен қатар татар халқының ауызекі тілінде де кездеседі. Татар тілінің өзіндік лексикалық бірліктері ретінде қабылданып кеткен. Кейбір зерттеушілер «ХVIII-ХІХ ғасырлардағы Орта Азиядан және Түркиядан енген араб-парсы элементтерін бойына сіңірген сопылық поэзия мен көркем әдебиет татар тілінің сөздік қорына араб сөздерінің дендеп еніп, бекуіне ықпал етті» деп санайды [5, 18 б.].

ХІХ-ХХ ғасырлар тоғысында көптеген түркі халықтары үшін жалпы түркі тілі өзекті мәселе болды. Осы кезеңде түркі-татар жазба дәстүрінің қолдаушысы – «Тарджиман» газеті (1883-1918) болды. «Тарджиман» газеті күллі түркі халқына қызмет етті. Осы газет арқылы оның бас редакторы, қоғам қайраткері И.Гаспринский жалпы түркілік әдеби тіл концепциясын ұсынды және оны «урта лисан» (орта тіл) деп атауды ұсынды. Жалпы түркілік әдеби тіл ұғымы – барлық түркі халқына ортақ, түсінікті тіл деген сөз. И.Гаспринский күллі түркі халқын «Пікірде, тілде және істе бір болу» идеясының аясында біріктіруге тырысты. Оның ойынша, біртұтас тіл түркі халықтарын шет қақпайлаудан, қуғын-сүргінге салудан, құқығын таптаудан сақтайды. Бір тұтас тіл идеясы жекелеген ұлт тілдерін жоққа шығармайды. Ол баланың өз ана тілінде тәрбие және білім алуын қолдайды. Ал ортақ тіл жалпы мүдде үшін қызмет етуге, өз халқының мақсаты мен міндеттерін шешуге қажет деп санайды. Сонымен қатар «Тарджиман» газетінің басты идеясы оқырмандарды ағартушылық идеялар-

дың өзекті мәселелерімен және орыстар мен татарлардың сыйластықтағы қарым-қатынасын таныстыруға арналған. Газет идеялық күрес арнасына айналып, алдыңғы қатарлы педагогтердің, өнер және ғылым адамдарының көзқарастарын жариялап тұрды. Кейінгі уақытта әртүрлі түркі тілдеріндегі баспа өнімдерінің шыға бастауы аталмыш газетке деген сұранысты азайтты [6].

Күллі түркі әлемін жалпы түркі әдеби тілімен біріктіруге ұмтылған И.Гаспринскийдің идеясы Ресей түркі мұсылман зиялы қауымының арасында жаңа серпін туғызды. Бұл қозғалыс ескі татар әдеби тілінде өзіндік ізін қалдырды. Өз шығармаларын барлық түркі әлемі оқығанын қалаған татар ағартушылары мен жазушылары жаңаосман (түрік) тіліне негізделген «Тарджиман» газетіне жақын тілде жазды. Сондықтан XIX ғасырдың аяғында ескі татар әдеби тілінде бұрын сирек кездесетін оғыз элементтері белсенді қолданыла бастайды да, жаңа осман-түріктік сипат алады. Бұл ерекшеліктерді фонетикада, лексикада, морфология мен синтаксисте кездестіруге болады. Нәтижесінде екі ғасыр тоғысында оғыз компоненті молырақ орын алған ескі татар әдеби тілінің жаңа варианты қалыптасады [7, 19 б.].

Сайып келгенде, ескі татар әдеби тілінің дамуы кезеңдерінде оғыз элементтерінің өзіндік орны болды. XVII-XVIII ғасырларда осман-түрік ықпалының нәтижесінде ескі татар әдеби тіліне оғыздық компоненттер белсенді ене бастаған еді. Бұл әсер Еділбойының Түркиямен, Иранмен (Әзірбайжан) дипломатиялық, мәдени-экономикалық қарым-қатынастарының жандануымен туындаған әлеуметтік-тарихи алғышарттармен жалғасын тауып жатты. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында оғыз компонентті ескі татар әдеби тілінің вариантын татар-түрік тілі, «Тарджиман» тілі, түрік-осман тілі деп әртүрлі атау орын алды.

1905-1907 жылдардағы төңкерістен кейін ескі татар тіліне осман-түрік ықпалы әлсірей бастайды. Өйткені 1905 жылдан бастап ауызекі татар тілінде баспа өнімдері шыға бастады. Газет және журнал басып шығару мүмкіндігі көбейген сайын қай тілде жазу керектігін айқындау қажет болды («Нур».1905.-№4). «Тіл» термині аясында классикалық ескі татар әдеби тілінің варианттары айтылады: а) төрки әдәби тел - түркі әдеби тілі; ә) жадиди османлы – «Тарджиман» газеті тіліне жақын жадид-османдық варианты; б) гавами тел – жалпы халықтық ауызекі формалармен байытылған жазба тілдің варианты. «Нур» газетінде басталған пікірталас «Йолдыз», «Ахбар» газеттерінде және «Шура» журналында жалғасып жатты. Көптеген татар интеллигенциясы (Ғ.Тоқай,

Дардманд, Г.Ибрагимов, Ф.Амирхан, Х.Максуди, Г.Исхаки, Ш.Камал, М.Гафури және т.б.) «Тарджиман» газетінің тіліне қарсы болды. Шығармаларын ескі татар әдеби тілінің оғыздық вариантымен жазып жүрген жазушылардың көбі жалпыхалықтық ауызекі вариантқа өте бастады.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында түрік тілінің татар әдеби тіліне әсері жазба әдебиеттің барлық жанрында байқалады. Сол уақыттарда жазушы-демократтар «Тарджиман» газетінің тілін және оның редакторы И.Гаспринкийді сынап отырды. Татар ақыны Ғ.Тоқай «Менің ойымша, «Тарджиман» газетінің бізге, татарларға еш қатысы жоқ, оның тілі қырымдық, бізге жат тіл», – деп жазды. Дей тұрғанмен, бұған қарамастан, татар әдеби тілінің оғыздық варианты XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында татар халқының тарихында үлкен рөл атқарды.

«Қоғамдық-экономикалық қайта құру дәуірінде көрнекті жазушылар мен ағартушылардың осы тілде жазылған шығармалары ағартушылық идеяны таратуға, татар халқының рухани және мәдени өмірін байытуға қызмет етті. Сонымен қатар татарлардың басқа түркі халықтарымен мәдени жақындасуына көмегі тиді» [8, 13 б.].

Күнделікті шығып тұратын баспасөздегі пікірталастарда татар тілінің дыбысталуын жазуда қалай белгілейміз, газеттік мақаланы, ғылыми еңбекті, ресми құжаттарды, көркем әдеби шығармаларды қай тілде (қай вариантпен) жазамыз деген мәселе туындады. Сондықтан татар ұлттық әдеби тілінің негізгі теориялық және практикалық сұрақтарына жауап беру қажеттілігі туды. Осы уақыттарда татар тілін салыстырмалы түрде зерттеу жалғасын тауып жатты. Баспа ісі кеңіді, әдеби тілдің үш вариантында, сонымен қатар жалпыхалықтық ауызекі тілге жақын тілде барлық жанрлар мен стильдердегі әдебиет көптеп басыла бастады. «Урта лисан» (орта тіл) термині айналысқа шықты.

Бізге белгілі болғандай, XVIII-XIX ғасырларда татар қоғамында ағартушылық идея қалыптасты. Татар ағартушылық ой-санасының ең бір дамыған кезеңі XIX ғасырдың екінші жартысындағы дінтанушы ғалым, философ және тарихшы Ш.Марджанидің (1818-1889) шығармашылығымен тығыз байланысты. Сонымен қатар осы қатарға мынадай көрнекті ғалымдар мен жазушы, ағартушыларды қосуға болады: К.Насыри (1825-1902), Х.Фаизханов (1828-1866), Ғ.Фаизханов (1850-1910), Р.Фахретдинов (1859-1936), А.Максуди (1868-1941), С.Максуди (1878-1957), Ф.Карими (1870-1937), М.Акъегетзаде (1864-1923), З.Бигиев (1870-1902), М.Д.Бигиев (1875-1949) және т.б. Татар

қоғамы ХІХ ғасырдың екінші жартысында осы ағартушы ғалымдардың үнін естіді және бүгінгі күнге дейін олардың қаламынан туындаған ағартушылық идея өз маңызын жойған жоқ.

Ағартушылықты ұстанушылар гуманизм идеясы мен жеке бастың бостандығын барынша қорғады, сол заманда орын алған қоғамдық қатынастардың түбегейлі қайта құрылуын талап етті, ұлттық дәстүрді үндей отырып, ортағасырлық артта қалушылық тұтқынынан қоғамды құтқаруға күш салды [9].

ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында татар ағартушылары К. Насыйри, Х.Фаизханов, Г.Ильяси, З.Бигиев, Ф.Халиди және тағы басқалары татар әдеби тілінің дамуына көп үлес қосты.

ХХ ғасыр басында Қазан түркілік лингвистикалық мектебінің игі дәстүрлері жалғасын тапты. Татар тілі бойынша оқулық жазу қажеттілігі туындап, татар тілінің грамматика, фонетика, орфография сияқты негізгі салалары дами бастайды. ХХ ғасыр басында татар тілі бойынша он шақты оқулық жарыққа шықты. Г.Ибрагимов, Н.Хакимов, М.Фазлуллин еңбектерінің тарихи тұрғыда ғана емес, ғылыми маңызы зор болды. Араб жазуынан латын жазуына өтерде татар тілінің дауысты және дауыссыз дыбыстары Г.Шараф және В. Богородицкий тарапынан зерттелді.

Тіл білімі және фольклор саласындағы К.Насыйридың зерттеулерін атап өтуге болады. Ол математика, биология, география, тарих және т.б. көптеген пәндер бойынша оқулықтар, ерекше еңбектер жазып, аудармалар жасады. Ағартушы ғалым, тарихшы, дін танушы, қоғам қайраткері Р.Фахретдинов (1859-1936 шариат ережелері мен хадистерді түсіндірген) «Джавамигуль калим шархе» атты еңбегінде сол кезде кең тараған жалпы түркі сөздерімен қатар, араб-парсы элементтерін бойына сақтаған татар әдеби тілінің вариантын қолданды. Осы қатарда дінтанушы ғалым М.Д.Бигиевті айтуға болады. Араб тілін жетік білген ол өзінің шығармаларында араб-парсы элементтерін бойына сақтаған татар әдеби тілін қолданды. Муса Джаруллах Бигиев шығармаларының мәтінін саралау - жазба дәстүрдің үш вариантына, атап айтсақ: 1) түркі-татар, 2) джадид-осман (түрік), 3) араб-парсы нұсқаларына негізделген синкреттелген тілді зерттеудің алғашқы бастамасы болары хақ. Өз шығармаларында М.Д. Бигиев барлық түркі халқына ортақ, түсінікті деп саналған «урта лисан» (орта тіл) тілін қолданды.

Дегенмен көрнекті ағартшы, дінтанушы М.Д.Бигиев шығармаларының тілін графо-фонетикалық тұрғыдан зерттегенде араб графиче-

касына негізделген дәстүрлі орфографиялық мектепке, яғни «иске имле» жазба дәстүріне сүйенгенін байқаймыз. Татар тіліне ғана тән дыбыстарды арнайы белгілеген графика XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы татар әдеби тілінің дыбыс жүйесін толық көрсете білген. Мәселен, дауыстылар төрт әріппен берілді: ʼ (сөз басындағы а, ә), ˘ (сөз соңындағы а, ә), ˚ (әртүрлі позициядағы о, ө, у, ү), ˚ (сөз ортасы мен соңындағы и, ы).

Татар әдеби тілінің әр кезеңдегі деңгейлерінде ғасырдан ғасырға ұласқан сабақтастық, байланыстылық болғаны анық көрінеді. 1930- 1940 жылдары татар әдеби тілінің мәселесі мектеп оқулығы деңгейінде ғана қалды. 1950 жылдардағы КСРО-дағы тіл білімі туралы дискуссиядан кейін ғана ғылыми-зерттеулер жандана бастады. Орыс грамматика ғылымына негізделген грамматикалық оқулықтар, әдістемелік құралдар ғалымдар тарапынан жазыла бастады. Бұл тұрғыда В.Хангилдин, М.Закиев, Ф.Ганиевтердің еңбектерін атауға болады. 1960 жылдары жоғары оқу орындарында «Қазіргі татар әдеби тілі» (В.Хангилдин, Х.Курбатов, К.Сабилов, Р.Шакиров) пәні оқытыла бастады. Бұл пәнде татар тілінің лексика, фонетика, орфоэпия, орфография, морфологиясы қарастырылды. Л.Залыетиннің жетекшілігімен татар диалектологиясы жеке ғылыми бағыт болып қалыптасты. Бұл салада Н.Бурганов, Л.Махмудов, Д.Рамазанов, Ф.Юсупов, Ф.Баязитов, Л.Арсланов, Т.Хайрутдиновтердің еңбегі зор. «Татар халықтық говорларының Атласы» құрастырылып, жарыққа шықты. Бұл еңбекте Сібір, Астрахан татарларының мәліметі болмағанмен, татар тілінің шығыс (сібір) диалектісі тыңғылықты зерттелген. Эксперименталды фонетика бойынша У.Баучурдың еңбектері белгілі болды. Г.Ахунзянов фразеология бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Татар тілінің тарихы мен стилистикасы бойынша В.Хаков, И.Низамов, Э.Тенишев, Ф.Фасеев, С.Повирисов, Х.Курбатов, Ф.Хисамова, Ф.Нуриева, Г.Нуриев, А.Тимерхановтар өнімді еңбек етті. Түркі тілдерінің ішінде ең ғылыми әлеуеті жоғары татар тілі, татар тілі білімі екені сөзсіз. Дегенмен, Кеңес Одағының тілдік саясаты татар тілінің қоғамдық, әлеуметтік қызметінің өрістеуіне мүдделі болмады.

XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап, біртұтас кеңес халқын қалыптастыру идеясы келмеске кетіп, саяси қайта құрулар басталды. Ұлттық ояну, ұлттық тілдерді сақтау, дамыту қолға алынды. Осы кезеңнен татар тілі білімі жаңа серпінмен дами бастады. Осы кезеңдегі үлкен жетістік үш томдық «Татар грамматикасын» жазу аяқталып, жарыққа шығуы еді. М.Закиев, Ф.Ганиев, Х.Салимов, Д.Салимова, Н.Бурганова, З.Валиул-

лина, Х.Курбатов, К.Зиннатуллина, С.Ибрагимов, М.Сагитов, Д.Тумашева, Ф.Хисамова сияқты ғалымдардың жетекшілігімен жарияланған бұл еңбек Татарстан Республикасының мемлекеттік сыйлығымен марапатталды.

В.Сафиуллина мен М.Закиевтің «Қазіргі татар тілінің жоғары оқу орнына арналған курсы» 2006 жылы баспадан шықты. 2003 жылы Х.Курбатовтың басшылығымен «Татар әдеби тілінің тарихы» құрастырылып, жарияланды. Осы мәселемен И.Баширов белсенді шұғылданды. 2009 жылы «Татар халықтық говорларының үлкен Атласы» (Д.Рамазанов, Ф.Баязитов, Т.Хайрутдинов, З.Садыкова, Р.Барсукова) жазылды.

Татар әдеби тілінің түркі тілдерімен фоно-морфологиялық және лексикалық деңгейде ортақтығымен қатар өзіндік ерекшелігі де бар:

Фонетикасында, яғни дыбыс жүйесінде 13 дауысты дыбыс бар және өзіндік ерекшелікке ие. Олар:

-татар тіліндегі *e, u, y* дыбыстарының өзге түркі тілдеріндегі *и, е, о* (*сигез* «сегіз», *умбиш* «он бес») түрінде жұмсалуды;

-лабиалды (о-ға жуық) *â: bâlâlârga* «балаларға»;

-сөз басындағы *дж* (*джиде* «жеті»);

-*қ, нь* дыбыстарының сақталуы;

-дауыстылардың дәйекті (буын) жуан//жіңішке және ерін үндестігі: *болотло* «бұлтты», *бөтөнлөк* «бүтіндік»;

Морфологиясында - септеу мен жіктеудің қыпшақтық типі сақталған.

Олар:

-*рга, -ргә* тұлғалы инфинитив (*йазарга* «жазарға», *эиләрга* «кістерге»);

-*учы, -үче* тұлғалы есімше (*йазучы бала* «жазушы бала», *телеүче кеше* «тілеуші кісі»);

-нақ келер шақтың (будущее категорическое) -*ачақ / -әйәк тұлғасы* (*барачақ* «барады», *киләчәк* «келеді»);

-*қач / -кәч / -гач / -гәч* тұлғалы көсемше: *Син қайтқач, мин әйкә киттем* «Сен қайта сала, мен іске/жұмысқа кеттім».

Татар тіліндегі көптеген грамматикалық категориялар қазақ тіліндегі грамматикалық категориялармен бірдей. Өзіндік айырмашылықтары да бар. Мысалы, көптік жалғауының қосымшасы -*лар, -лер* болумен бірге, мұрын жолды үнділі -*нар, -нәр* формалы нұсқасы да қолданылады: *урамнар* «көшелер», *урманнар* «орман» т.б. Сын есімнің кішірейткіш формасы (салыстырмалы шырай) -*су, -сел, -кылт, -келт, гелт, -кылтым, -келтем, -ылжым, -елжем, -ча,*

-ылсса қосымшаларының көмегімен жасалады. Мысалы, *алсу* «қызылырак//розоватый», *дәңгерсу* «көгілдір//синеватый», *куксел*, *күгелжем* «голубоватый», *жылымса* «жылылау» т.б. Жинақтық сан есімдері есептік сан есімдерге *-ау*, *-әу* қосымшасын қосу арқылы жасалады. Қазақ тілінен айырмашылықтары сол – олар жетіге дейінгі сан есімдерге ғана емес, сегіз тоғыз, он сияқты сан есімдеріне де қосылады. Мысалы, *унау* «оны». Топтау сан есімдері есептік сандарға *-ар*, *-әр*, *-шар*, *-шәр*, *-ышар*, *-әшәр* қосымшаларын қосу арқылы жасалады. Мысалы, *берәр* «бір-бірден», *икешәр* «екіден», т.б. Етістіктің осы шақ формасының үшінші жағында жақ жалғауы қосылмай, тек *-а*, *-е*, *-й* көсемшесі арқылы беріледі. Мысалы, *алам*, *аласын*, *ала* т.б.

Татар тілінің сөзжасам жүйесі өте бай. Мынадай сөз тудыратын жұрнақтар қолданылады:

1) *-чы*, *-че*. Бұл қосымша зат есімдерге, қимыл атауларына қосылып, мамандық мәнді туынды түбір зат есім жасайды. Мысалы, *эшче* «жұмысшы», *итекче* «етікші», *кисуче* «пішуші//закройчик», *текүче* «тігінші» т.б.;

2) *-даш*, *-дәш*, *-таш*, *-тәш*. Бұл қосымша біргелік, ортақтық мағынасы бар туынды түбір зат есім жасайды. Мысалы, *якташ* «жерлес», *көндәш* «күндес», *авылдаш* «ауылдас». т.б.

3) *-лық*, *-лек*. Есім сөздерден туынды түбір зат есім жасайтын өнімді қосымша. Мысалы, *комлық* «құмды жер», *сулық* «сулы жер, қайнар», *ямаулық* «жамау», *коллық* «құлдық» т.б.

4) *-ма*, *-ме* қосымшасы етістіктерге қосылып, амал-әрекеттің нәтижесінде пайда болған зат не түрлі ұғым атауын білдіретін туынды түбір зат жасайды. Мысалы, *басма* «баспа, көпір», *койма* «аула, забор», *аңлатма* «түсініктеме», *өндәмә* «үндеу» т.б.

5) Етістіктерден туынды түбір зат есім жасайтын жұрнақтардың бірі *-ам*, *-әм*, *-ым*, *-ем*, *-м*. Мысалы, *керем* «кіріс, табыс», *бәйләм* «байлам, букет», *булем* «бөлім» т.б.

6) Есім сөздерден сын есім жасайтын жұрнақтар: 1) *-ды*, *-ле*: *тозлы су* «тұзды су», *сулы чиләк* «су толы шелек», *айлы төн* «айлы түн»; 2) *-сыз*, *-сез*: *сусыз далалар* «сусыз дала», *айсыз төн* «айсыз түн», *рахимсез* «рахымсыз» т.б.; 3) *-кы*, *-ке*, *-гы*, *-ге*: *кышкы киём* «қысқы киім», *кичке шәфәкь* «кешкі шапақ», *язгы ташу* «көктемгі су тасқыны» т.б.; 4) *-чыл*, *-чел*: *қунакчыл* «қонақшыл», *ункәчел* «өкпелегіш» т.б.; 5) *-чак*, *-чек*, *-сак*: *уенчак* «әзілқой, ойынпаз», *ирәнчәк* «еріншек» т.б.

7) Етістіктерден сын есім жасайтын жұрнақтар мыналар: 1) *-гыр*, *-гер*, *-кыр*, *-кер*: *сизгер* «сезгіш, сезімтал»; *елгыр* «оңтайлы, жеңіл-

тек», *тапқыр* «тапқыр» т.б.; 2) *-гын, -ген, -кын, -кен*: *үткен* «үшкір», *кискен* «өткір», *шашкын* «ашулы, ызалы»; 3) *-гыч, -кыч, -кеч*: *искиткеч* «таңғаларлық», *коточкыч* «қорқынышты» т.б.; 4) *-ык, -ек*: *жиремек* «қиратылған», *ябык* «жабық» т.б.; 5) *-гак, -гэк, -как, -кэк, -ак, -эк*: *куркак* «қорқақ», *өркэк* «үркек», *жылак* «жылауық» т.б.; 6) *-ынкы, -енке*: *күтәренке* «көтеріңкі», *кабарынкы* «ісіңкі, дөнес, айқын» т.б..

8) Етістіктерден сөз тудырушы жұрнақтар мыналар: 1) *-ла, -ле*: *китмәнлә* «кетпенде», *бизәклә* «безендір, әшекейле», *тышла* «қапта» т.б.; 2) *-лан, -лән*: *нәфрәтлән* «жиіркену», *ләзәтлән* «ләззәттан» т.б.; 3) *-а, -ә*: *ата* «ата/называть», *кана* «қана/қансыра» т.б.; 4) *-ар, -ер*: *кызар* «кызару», *тазар* «жақсару, жөнделу, толығу», *кайгыр* «қайғыру» т.б.; 5) *-ай, -әй*: *зурай* «зорай, үлкей», *күбей* «көбей», *торай* «тарылу, қысқару» т.б.; 6) *-ык, -ек*: *ачык* «ашығу», *зорык* «зорығу, шаршау», *кичек* «кешігу» т.б.; 7) *-гар, -гәр, кар, -кәр*: *башикар* «орындау», *ангар* «есте сақтау» т.б.

Татар халқы алып Еуразия құрлығының көп бөлігіне шашырай қоныстанғандықтан, олардың тілі де біртекті емес, әлденеше диалектіге, говорға ажыратылады. Орта диалектіге қазан татарларының тілі жатады, батыс диалектіге мишарлар немесе мещеряктар жатады, шығыс диалектісіне Сібір татарларының тілі жатады. Генетикалық тұрғыдан бұлғар тілімен байланысты орта диалекті аборигендік говорларды (таулы, қазан маңы, мензелин, бир немесе дюртюли, нукрат-глаз, параньгин, гайнин немесе бардым, камышли) және қоныс аударушылар (қасым, ноғайбек, ечкен, сафакуль және кигин) говорларын біріктіреді, оларға *дж* дыбысын қолдану тән (джеканье) {*джир* «жер»), *қ, г* дыбыстарының сақталуы, еріндік (лабиалданған) дауыстылардың болуы (*бор* «бар», *қош* «қыс», *түш* «тіс»), инфинитивтің әр алуан тұлғаларының болуы (*барырга, бармалы, бармага, барма* «бару»), 2 жак көпше түрдің *-сығыз / -сегез* көрсеткіші (*барасығыз* «барасыз/барасыңыз»), болғар дәуіріндегі оғыз лексикалық кірмелері: *әл* «қол», *дәгел* «түгіл», *угыл, улан* «ұл/ұлан».

Шындығында, диалектінің говорлары бір-бірінен едәуір ерекшеленеді. Батыс немесе мишар диалектісіне «ч» (темник, лямбир, хвалы, мелеке, мордва-қаратай және орынбор), «ц» (сергач, дрожжан, байкыбаш) және аралас (чистопольский) говорлары жатады. Оларға дауыстылардың ерін үндестігінің болмауы, *й* дыбысының түсіп қалуы (рефлекторлы палатализациямен) (*ү < үй «үй», қари < қайры* «қабық / кора», *сал 'а < сайла-* «сайла», *бәлә < байла-* «байла / тоқы»; *қ, г, хъ > қ, г, х* алмасулары (сәйкестіктері); есімшенің *-дачы*

тұлғасы (*килен булдачы* «келін болған/болатын», *кода болдач* «құда болатын/болушы»). Шығыс немесе сібір диалекті говорлардың үш аумақтық (территориялық) тобын қамтиды, оларды кейде диалектілер деп атайды, тіпті кейбір зерттеушілер жекелеген тілдер қатарына да жатқызады: тобол-ертіс тобы (түмен, тобол, заболотный, тевриз, тар говорлары), барабин тобы (тілі), томск тобы (қалмақ және еуштин-чат говорлары).

Типтік белгілері: сөз басындағы *б, д, дж, з, г, г* дыбыстарының қатандануы (*посау* «бұзау», *чан* «жан», *түкел* «түгіл/түгілі», *қосқын* «күзғын», *сескә* «сізге»); сөз басында «й» дыбысының қолданылуы (*йыр* «жыр»); *хь > қ* алмасуы (*кақ* «құқық», *қат* «хат», *қәреп* «әріп/қаріп»); осы шақ аффиксінің қатаң дауыссызбен келетін нұсқасы: *алаты* «ол алады»;

Морфологиясында - өткен шақтың *-п* және *-ган* тұлғаларының параллель жұмсалуды; инфинитивтің *-ғалы, -гәле, -қалы, -кәле* тұлғалары (*парғалы* «бару үшін/барғалы»); тобол-ертіс говорында *-п* аффиксінің спирантизациясы: *қы:гф* «шығып/шыға», *ки:тф* «кетіп/кете бара».

Қазіргі татар тілі – Ресей Федерациясы құрамындағы Татарстан Республикасының мемлекеттік тілі болғандықтан, ондағы қоғамдық өмірдің барлық саласында кеңінен қолданылады. Миллиондаған данамен мерзімді баспасөз, әр алуан әдебиет шығады. Республика тұрғындарына түгелдей оқып, үйрену міндеттеледі.

«2004–2013 жылдарға арналған Татарстан Республикасындағы мемлекеттік тілдерді және Татарстан Республикасындағы басқа да тілдерді сақтау, (изучение) оқу және дамыту» мемлекеттік бағдарламасын (2004 жылдың 11 қазанында Татарстан Республикасының №52-ЗРТ заңымен бекітілген) жүзеге асыруда біршама жетістіктерге қолжеткізілді. Бағдарламаны жүзеге асыру жылдарында тілдік мәселе Татарстан Республикасының мемлекеттік ұлттық саясатының ең негізгі бағыты болды.

Бағдарламаны жүзеге асыруды қадағалау үшін 2008 жылы 27 маусымда Татарстан Республикасы Министрлер Кабинетінің қарарымен Татарстан Республикасы Министрлер Кабинетінің жанынан Татарстан Республикасының тілдері туралы заңнамаларын іске асыру жөнінде Кеңес құрылды. Кеңес жанында оқу-білім беру үдерісіне тілдерді және оқыту мәселесі бойынша, тілдерді практикалық қолдану қолдану мәселесі бойынша, татар тілінің терминологиясы мен ономастикасы, орфографиясы, тілдерді дамытудың ғылыми және құқықтық негіздері бойынша Комиссия жұмыс жасайды. Кеңес мәжілістерінде Татарстан Республикасы-

ның тілдік саясаты бойынша өзекті мәселелердің қарастырылуы – Татарстан Республикасының тілдері туралы заңнамаларын жүзеге асыру бойынша муниципалдық білім беру құрылымдарының, министрліктер мен ведомстволардың жауапкершілігін арттырып және қызметтерін кеңейтіп, жандандыруға ықпал етті.

Ресей Федерациясының Аймақтық даму министрлігі мен Татарстан Республикасы арасында мемлекеттік ұлттық саясатты жүзеге асыру саласында ынтымақтастық жөнінде Келісім қабылданды (13.03.2013). Осы шараның аясында Татарстан Республикасы территориясында тұрып жатқан, Ресей Федерациясы халықтарының ана тілдерін дамытуға және жағдайына мониторинг жүргізуге аталған министрліктер тарапынан ықпал етіп, әрекетке көшу Келісіміне қол жеткізілді.

Татар тіліндегі нормативті құқықтық құжаттарды белсенді қолдану және тұрғындарды барынша тиімді ақпараттық қамтамасыз ету мақсатында маңызды федералдық заңдар мен басқа да нормативтік құқықтық актілерді татар тіліне аудару жұмысы қолға алынды. Татарстан Республикасы Әділет министрлігі жанынан Татарстан Республикасы мен Ресей Федерациясының негізгі нормативтік құқықтық актілерінің татар тіліндегі электрондық базасы (библиотека) құрылды.

2004-2013 жылдарға арналған Бағдарламаның басты бағыты екі тілді және толерантты жеке тұлғаны қалыптастыру, мәдени-аралық интеграция (поликультурной среды) жағдайында тіл мен мәдениетті сақтау, дамыту үшін біртұтас білім беру және тәрбие кеңістігін құру болды. Жалпы білім беретін және мектепке дейінгі ұйымдарды қоса отырып, ана тілінде білім берудің тұтас жүйесін қалыптастыруды дамыту жалғасын тапты. Тұрғындардың этномәдени қажеттілігін іске асыру мүмкіндігін кеңейту үшін қосымша білім беру жүйесінің орны бөлек. Республиканың қосымша білім беретін 30 орталығында (жексенбілік мектеп) республикада тұрып жатқан халық өкілдерінің 28 тілі оқытылады.

2004-2013 жылдарға арналған бағдарламаны жүзеге асыру жылдарында республиканың оқу орындары татар тілі мен әдебиетін оқытуды ұйымдастыру мақсатында оқу-әдістемелік құралдармен және кәсіби кадрлармен қамтамасыз етілді. Ұлттық білім беруді дамыту мақсатында біршама жұмыстар істелді. Татарстан Республикасының мемлекеттік тілдерін оқыту, үйрету үшін әдістемелік кабинеттердің оқу-материалдық базасы жасақталды. Кабинеттер тиімді технологиялармен, заманауи құрал-жабдықтармен, сурет материалдармен және көрнекті құралдармен жабдықталды. Тіл үйретуде интерак-

тивті білім беру өнімдерінің жүйесі қалыптаса бастады. Республиканың жоғары кәсіби білім беру мекемелеріндегі білікті ғылыми-оқытушылық корпустың арқасында татар тілінде оқытылатын топтар қалыптасты, оқу-әдістемелік база белсенді дами бастады. Барлық жоғары білім беру ұйымдары мен орта кәсіби білім беру ұйымдары татар тілін оқытатын әдістемелік және оқу кабинеттері құрылды. Дегенмен Татарстан Республикасының екі мемлекеттік тілін білетін мамандардың қажеттілігіне қарамастан, жоғары білім беру ұйымдары мен орта кәсіби білім беру ұйымдарында татар тілінде оқытылатын пәндердің үлесі 2,5 пайыз көлемінде ғана қалып отыр.

Татарстан Республикасының мемлекеттік өкімет ұйымдарының жұмысында республиканың мемлекеттік тілі ретінде татар тілінің тең құқылы және оңтайлы қызметін іске асыруға көп көңіл бөлінді. Сонымен қатар жергілікті өзін-өзі басқару ұйымдарында, мекемелерде, кәсіпорындарда, республикалық ұйымдарда татар тілінің қызметін жандандыру қолға алынды. Кәсіптік біліктілікті арттыру және тілді оқытуда тұтас жүйемен қамтамасыз ету мақсатында Мемлекеттік және муниципалдық қызметкерлер, әр саланың жұмысшылары мен тұрғын халық үшін татар тілі курстары ұйымдастырылды. Әлеуметтік зерттеулер бойынша татар ұлты өкілдерінің 93,6 пайызы және орыс ұлты өкілдерінің 69,1 пайызы мемлекеттік және муниципалдық өкімет органдарында жұмыс жасаушылар үшін екі мемлекеттік тілді игеру қажеттілік деп санайды, ал татарлардың 91,4 пайызы мен орыстардың 63,2 пайызы қызмет көрсету саласында жұмыс жасаушылар үшін екі тілді білу керек деп пікір білдірді. Бұл көрсеткіш, бірінші жағынан, республикадағы тілдік жағдаяттың жақсы үрдісін (тенденциясын) білдіреді, екінші жағынан, әлеуметтік маңызды салалар үшін екі мемлекеттік тілді білетін маман дайындауда мемлекет тарапынан жүйелі шара ұйымдастырылу қажеттілігін көрсетеді.

2004-2013 жылдарға арналған Бағдарлама аясында елдің жетекші лингвистері, әлеуметтанушылары, психологтері, этнологтері, педагогтер мен мәдениеттанушылары тарапынан Татарстан Республикасындағы тілдік жағдаятты (ситуация) талдау үшін ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Тіл туралы заңнамаларды іске қосуда тәжірибе жинақталды, тілдік саясат мәселелері бойынша федералдық заңнамалар мен халықаралық нормативтік құқықтық актілерге талдаулар жасалды. Татар тілін электрондық ақпараттық кеңістікке интеграциялауды жүзеге асыру үшін жүйелі шаралар қабылданды. Халықты ана тілдегі әдебиеттермен қамтамасыз ету мақсатында қалалық және

ауылдық кітапханалар қорлары толықтырылды. Осы он жылдықта тартілді мектептердің азаюы тоқтатылды.

Барлық үкіметаралық келісімдерде Татарстан Республикасынан тысқары тұратын татарлардың тілдік және мәдени қажеттілігін қанағаттандыру туралы арнайы тараушалар бар.

Тілдік саясат жүргізудің аталған кезеңінде Татарстан Республикасының көпұлтты халқының ұлттық-тілдік мүддесі тұрақтанды, тілдердің бейбіт қатар өмір сүру салты қалыптасты. 2004-2013 жылғы Бағдарламаның нәтижесі көрсеткендей, Татарстан Республикасындағы тілдерді сақтау және дамыту үшін мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылған шараларға қарамастан, алға қойылған мақсаттар түгел орындалған жоқ. Кейбіреулерін атап өтуге болады:

а) Ресей Федерациясы халықтарының тілдерін сақтау жөнінде тұтас федералдық бағдарламаның жоқтығынан Ресей Федерациясының территориясында татарлар жиі қоныстаған жерлерде татар тілінің қолданылуында қиындықтар туындады;

ә) 2004-2013 Бағдарламасы жеткілікті қаржыландырылмады;

б) тілдік саясатты құқықтық үйлестірудегі ақтаңдақтар болды. 2004-2013 жылға арналған Бағдарламада Татарстан Республикасының тілдері туралы заңнамаларды орындамағаны үшін санкциялар мен тілдік қолданыс саласындағы нормативтік құқықтық актілердің жоқтығы, «Татарстан Республикасы мемлекеттік тілдері және Татарстан Республикасындағы басқа да тілдер туралы» (8.07.1992.№1560-ХІІ) заңды жүзеге асыру ережесі механизмінің жеткіліксіздігі;

в) білім беру туралы федералдық заңнамалардың, оның ішінде қорытынды аттестацияда тіл таңдаудың өзгеруі, Ресей Федерациясы білім беру жүйесіндегі білім беру құзыреттілігінің құрамынан ана тілі құзыреттілігінің алынып тасталуы;

г) татар тілін білуге деген ұмтылыстың әлсіздігі;

ғ) «мектепке дейінгі, бастауыш, орта (жалпы және кәсіби) және жоғары білім беру» схемасы бойынша ана тілінде үздіксіз білім беру жүйесінің толық аяқталмауы;

д) татар тілі бойынша тілдік сертификаттау жүйесінің жоқтығы;

е) стандарттар мен технологиялар, сәйкесті нормалар негізінде ақпараттық-коммуникациялық кеңістікте татар тілінің қызметін қолдауда кешенділік пен жүйеліліктің жетіспеушілігі.

«2014-2020 жылдарға арналған Татарстан Республикасындағы мемлекеттік тілдерді және Татарстан Республикасындағы басқа да тілдерді сақтау, (изучение) оқу және дамыту» жөнінде мемлекеттік бағдарлама қабылданды. Аталмыш бағдарлама Ресей Федера-

циясының Конституциясына, 1991 жылы 25 қазанда қабылданған (№1807-1) «Ресей Федерациясы халықтарының тілі туралы», 2005 жылдың 1 маусымында қабылданған (№53-ФЗ) «Ресей Федерациясының мемлекеттік тілі» федералдық заңдарына, 2012 жылдың 19 желтоқсанында (№1666) Ресей Федерациясы Президентінің Жарлығымен бекітілген «2025 жылға дейінгі кезеңге арналған Ресей Федерациясының мемлекеттік ұлттық саясаты Стратегиясына», Татарстан Республикасы Конституциясына, 1992 жылы 8 шілдедегі (№1560-ХІІ) «Татарстан Республикасының мемлекеттік тілдері туралы және Татарстан Республикасының басқа да тілдері туралы» және 2013 жылғы 12 қаңтарда қабылданған (№1-ЗРТ) «Татар тілін Татарстан Республикасының мемлекеттік тілі ретінде қолдану туралы» заңдарына және 2008 жылы 3 шілдеде (№УП-312) Татарстан Республикасы Президентінің Жарлығымен бекітілген Татарстан Республикасының мемлекеттік ұлттық саясатының Концепциясына негізделе отырып, жасалынды. Бұл бағдарлама Татарстан Республикасындағы мемлекеттік тілдерді және Татарстан Республикасындағы басқа да тілдерді сақтау, оқу (изучение) және дамытуға ыңғайлы жағдай туғызуға бағытталған.

Татарстан Республикасында 173 ұлттың өкілдері тұрып жатыр. Саны 10 мың адамнан асатын 8 ұлт бар: татарлар (53,5 пайыз), орыстар (39,7 пайыз), чуваштар (3,1 пайыз), удмурттар (0,6 пайыз), мордва (0,5 пайыз), марийлер (0,5 пайыз), украиндер (0,5 пайыз), башқұрттар (0,4 пайыз) және т.б. 2010 жылғы Бүкілресейлік халық санағы көрсеткендей, республикада қалыптасқан көпмәдениеттік жағдай ұлттық екітілділік пен көптілділіктің кең тарағанын көрсетеді. Оның ішінде:

Татарстан Республикасында тұратын, өз ана тілін білемін деп көрсеткен халықтың үлес салмағы: татарлар – 92,4 пайыз, орыстар – 99,9 пайыз, чуваштар – 82,1 пайыз, удмурттар – 83 пайыз, мордвалар – 66 пайыз, марийлер – 72,5 пайыз, украиндықтар – 47,5 пайыз, башқұрттар – 46,3 пайыз.

Көпұлтты Татарстан Республикасы тұрғындарының орыс тілін білу көрсеткіші: татарлар – 95,5 пайыз, орыстар – 99,9 пайыз, чуваштар – 97,3 пайыз, удмурттар – 96,1 пайыз, мордвалар – 99,4 пайыз, марийлер – 97,3 пайыз, украиндер – 99,7 пайыз, башқұрттар – 99 пайыз.

Көпұлтты Татарстан Республикасы тұрғындарының татар тілін білу көрсеткіші: татарлар – 92,4 пайыз; орыстар – 3,6 пайыз, чуваштар – 14,1 пайыз, удмурттар – 35 пайыз, мордвалар – 4,4 пайыз, марийлер – 29,8 пайыз, украиндер – 3,6 пайыз, башқұрттар – 65,7 пайыз.

Татар тілін игеру дәрежесінің артуының басты себебі республиканың білім беру жүйесіне татар тілін оқытуды енгізу екенін атап өткен жөн. Білім беру мекемелеріндегі жүргізілген әлеуметтік зерттеулердің нәтижелері бойынша орыстілді оқушылардың 12 пайызы татар тілінде еркін сөйлейді, оқиды, жаза алады, респонденттердің 20 пайызы қиындықпен сөйлейді, 23 пайызы түсінеді, бірақ сөйлемейді, ал 34 пайызы татар тілін білмейді.

Республика тұрғындарының мәдени-тілдік құқығын жүзеге асыру үшін заңнамалық база қалыптасқан. Сонымен қатар тілдік салада федералдық, аймақтық және муниципалдық деңгейде нормативті құқықтық үйлестірулер бар.

Тілдердің дамуына ақпараттық кеңістік зор әсер етеді. Соңғы кездерде тілдердің лексикалық көлемінің қысқаруы, орфографиялық, пунктуациялық және стилистикалық қателердің көбеюі, оның ішінде ақпарат құралдарында байқалады. Жастардың тілі шетелдік сөздермен, жаргондармен, вулгаризмдермен және компьютерлік лексиканың қалдықтарымен (издрезки) толы. Мемлекеттік, ведомстволық және муниципалдық өкіметтің барлық деңгейінде тілдерді қорғау механизмін дайындаудың қажеттілігі айтылып отыр. Бұл бағытта білім мекемелері жетекші орын алады. Татарстан Республикасында мемлекеттік тілдерді оқу және ана тілде білім алуды дамыту қамтамасыз етілген. Атап айтсақ, жалпы білім беретін мектептерде 8 ана тілі оқытылады: орыс, татар, чуваш, марий, удмурт, мордва, башқұрт, иврит.

Соңғы екі онжылдықтағы гуманитарлық саладағы ғылыми-іргелі зерттеулердің жағдайын талқылау теориялық сипаттағы іргелі еңбектердің жетіспеушілігін көрсетеді. Отандық, әлемдік лингвистика мен татар тіл білімінің жетістіктері әлі де толық іс жүзінде қолданылмай келеді. Қазан ғылыми лингвистикалық мектебінің дәстүрін дамыту және сақтау жаһандану тұсында да өте маңызды. Елдегі жазба мәдениет ескерткіштерін сақтау ісі өзекті болып тұр. Көне жазбалардың тілін танып-түсіну, Татарстан Республикасының мұражай қорларындағы және кітапханаларындағы ескі баспа кітаптарын зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Шетелдік мұрағаттардағы, кітапханалардағы, мұражайлардағы татар ұлтына тікелей қатысты жазба ескерткіштерді тауып, кейін қайтару және осы деректерді ғалымдар мен жалпы қоғамның кең көлемде зерттеуіне мүмкіндік туғызу қажет.

Татар халқының даму тарихы күрделі. Жаһандану дәуірі тұсында Ресей татарлары мен әлемдегі татар ұлтының өкілдерінің мәдени ассимиляциясы күшеюде. Татар тілінің қоғам-

дық қызметінің әлсіреуі ұлттық өзіндік ерекшеліктің және ғасырлық дәстүрлердің жоғалуына басты себеп. Ана тілін жақсы білетін татарлардың азаюы дәстүрлі сипат алып отыр. Бұл үдеріс татартілді мектептер санының азаюымен, татарлар жиі қоныстанған аймақтарда жоғары білім беретін оқу орындарында татар бөлімдерінің қысқартылуымен, оқу жүйесінде татар тілінде толық қызмет көрсетудің институционалдық және саяси-құқықтық мүмкіндіктерінің әлсіреуімен жалғасын тапты. Татар халқының ана тілін және этникалық мәдениетін жолғалту қаупі әдебиет пен мәдениетті, татар тілін дамыту мен тарату, сақтау мәселесінің өзектілігін арттырады.

2014-2020 жылдарға арналған Татарстан Республикасындағы мемлекеттік тілдерді және Татарстан Республикасындағы басқа да тілдерді сақтау, оқу (изучение) және дамыту» жөнінде мемлекеттік бағдарламаның негізгі мақсаты бар.

Басты мақсат – Татарстан Республикасы татар, орыс тілдерін және басқа да тілдерді, сонымен қатар республикадан тыс жерлердегі татар тілін сақтау, оқу (изучение) және дамыту үшін жағдай қалыптастыру.

Алға қойылған мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер белгіленді:

- Татарстан Республикасы тілдік саясатының нормативтік құқықтық қамтамасыз етілуін жетілдіру;

- Татарстан Республикасының мемлекеттік тілі ретінде татар тілінің жан-жақты қызметіне қолдау көрсету;

- Татарстан Республикасында татар және орыс тілдерін оқу, татар және орыс тілдерінде білім берудің тұтас жүйесін дамыту, Татарстан Республикасынан тыс жерлерде татар тілін оқуға, үйренуге қолдау көрсету;

- Татарстан Республикасында татар және орыс тілдерін сақтау, дамыту үдерісін ғылыми және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамту;

- Татарстан Республикасында тұрып жатқан халықтардың тілдерін сақтау және дамыту;

- Татарстан Республикасындағы мемлекеттік тілдердің және басқа да тілдердің әлеуметтік статусын көтеру;

- Татарстан Республикасының этнотілдік жағдаятына мониторинг жүргізу.

Аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін зиялы қауым талмай еңбектенуі қажет. Мәңгірттер мен көзқамандардың ұлттық санасын сілкіндіріп ояту, өз ұлты өкілдері мен басқалар тарапынан татар тілін құрметтеуге, сыйлауға үйрету – игілікті де ауыр жұмыс. Татардың

тамаша ұлттық мінезіне ұлтаралық татулық мәдениетін кастер тұтып жатса керек. Мұның өзі адамның білімі мен мәдениетіне қоса, басқа ұлт өкілімен ортақ тіл таба білуі екені анық. Татарстандағы жүз жетпіске жуық халық өкілі арасында ұлттық төзбеушілік, алауыздық байқалған емес. Ересек татарлар түгелдей орыс тілінде еркін сөйлейді.

Бұрынғы Кеңес Одағындағы ең көп санды халықтың бірі болғанына қарамастан, татар халқының тәуелсіз мемлекет статусының болмауы өкінішпен айтылып келеді, әділетсіздік деп танылуда. Кең-байтақ өлкеде жинақы қоныстана алмай, бөгде тілді ортада азшылық боп өмір сүру салдарынан татар ұлтының көп бөлігінің тілден де, діннен де, әдет-ғұрып-тандаалшақтап қалуы көп ғасыр бойы тағдыртәлкегіне ұшырап, қыруар зардап шегіп, құғын-сүргінге ұшыраған халықтың ұлттық қасіреті іспеттес. Қазір жағдай түзеле бастаған секілді. Ресей Федерациясы құрамындағы Татар Республикасына айрықша статус беріліп, егемендігіне, еркін ішкі-сыртқы саясатына дұрыс жағдай тудыра бастағандай. Татар зиялылары Отаншылдық, қоғамдық үздік сана – туған халқының рухани қайнар көзі, елдік пен ерліктің қайнар көзі деуден танған емес.

2011 жылы 9 маусымда Қазан қаласында орыс тілін қолдау мақсатында пикет болды. Осы пикетке шығушылармен ТНВ (Татарстан Новый Век) каналының «Татар хабары» бағдарламасының жүргізушісі Эльмира Исрафилова сөзге келіп қалды. Батыр қыз Эльмира «татар тілі үшін кез келгеннің кеңіредегін қиямын» депті. «Регнум» ақпараттық агенттігінің айтуынша, бұл сөз Татарстанды ғасырлар бойы өз Отаны санап жүрген орыс қауымының ренішін туғызды. Татарстан Ғылым академиясының бір жас ғалымы «Азаттық» радиосына берген сұхбатында, аты-жөнін айтудан бас тарта отырып, кейінгі кезде Татарстанда орыс ұлтшылдығы белең алғандығын, олардың мақсаты халықты екі топқа бөлу екендігін айтқан. Бұл – тіларалық майданының бір сәті ғана.

Қорыта айтқанда, татар тілін сақтау, әдемі, бай тілді кейінгі ұрпаққа жеткізу мақсатындағы ұлы күрес жүріп жатыр. Татар тілі – Ресей халқының байлығы. Оның мүддесі орыс тілінің мүддесінен бірде-бір кем емес. Татар тілі – түркі тілдерінің арасында басты орталық, алтын тамыр. Татар тілінің құқығы мен мәртебесінің әлеуметтік-саяси жағынан қорғалуы, даңғыл даму жолына түсуі – Ресейдің түркі әлемімен жақындасуының, интеграциялануының бірден-бір кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Бизақов.С. Түбі бір түркілер. –Алматы, 2000.
- 2 Закиев М.З. Татар тілі //Түркі тілдері. –Астана: Фолиант, 2002.
- 3 Фасеев Ф.С. Старотатарская деловая письменность XVIII в. / Ф.С. Фасеев. –Казань: Тат. кн. издат., 1982.- 172 с.
- 4 Бәширова И.Б. Әдеби норма һәм вариантлылык (XIX гасыр ахыры – XX йөз башы); (литературная норма и вариативность конца XIX – начала XX вв.) / И.Б. Бәширова // Некоторые итоги и задачи изучения татарского литературного языка. – Казань, 1992.- Б. 59-66.
- 5 Сиразиев И.И. Арабский пласт лексики современного татарского литературного языка: Дис. ...канд. филол. наук / И.И. Сиразиев; Казан. гос. ун-та. –Казань, 2002. –177 с.
- 6 Гимадеева Л.И. Историко-лингвистический анализ языка газеты «Терджиман» (1883-1918) И. Гаспринского: Афтореф. дис. ...канд. филол. наук / Л.И. Гимадеева; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2000. – 20 с.
- 7 Бәширова И.Б. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдеби теле: исем категорияләре һәм фигыль наклонениеләрендә әдеби норма, норма вариантлыгы һәм функциональ стилистик вариантлылык; (татарский литературный язык конца XIX – начала XX вв: литературная норма, вариативность нормы и функционально стилистическая вариативность в категориях имени существительного и наклонениях глагола:) / И.Б. Бәширова – Казань, КДГУ, 1999. Б.576.
- 8 Мирхаев Р. Ф. Огузско-турецкие элементы в татарском литературном языке конца XIX - начала XX вв.: Дис. ...канд. филол. наук / Р. Ф. Мирхаев; Казан. гос. ун-т. – Казань, 2003. - 167 с.
- 9 Бәширова И.Б. Татар филологиясендә язма әдәби тел теориясе (XIX гасыр ахыры – XX йөз башы); (теория письменной литературной нормы в татарской филологии) / И.Б. Бәширова // Языковые уровни и их анализ (на материале языков разных систем). – Казань: Gumanitariya ТГГИ, 2001. – 49-65 б.
- 10 Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы, 2004.

Тофа әдеби тілі

*Мәтбек Нұрсұлу Құрманбекқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Тофа тілі (тофаша – тоъфа дыл, көне атауы – қарағас) – Ресей Федерациясы Иркутск облысының оңтүстік-батысын мекендейтін түркі халықтарының бірі – тофалардың ана тілі. Н.А. Баскаковтың жіктемесі бойынша түрік тілдерінің ұйғыр-оғыз тобына жатады. Н.А. Баскаков осы топқа орхон-енисей түріктері мен ұйғырлардың көне тілдерімен қатар, тыва тілін де жатқызады [1]. Тофалар өздерін – тоъфа, ал 1930 жылдарға дейін оларды қарағастар деп атап келген. Бұл атау тофалардың бір руының (қара-һааш) өзгеріске ұшыраған атынан шыққандығы жөнінде М.А. Кастрен және В.В. Радлов жазған. Бұл халық өздерін ХІХ ғасырдың ортасында-ақ тофалар деп атағандығын Ю.П. Штубендорф келтірген.

Тофалар тілі Шығыс Саян жоталарының солтүстік-шығыс аймақтарына орналасқан, Тофалария деп аталатын, Алыгджер, Жоғарғы Гутара және Нерха ауылдық әкімшіліктеріне тараған. Аталған елді мекендерді осыған дейін көшпелі өмір сүрген тофалар 1920 жылдардың соңында тұрақты қонысқа айналдырды.

1989 жылы жүргізілген халық санағы бойынша тофалардың саны 731 адам (Ресейде – 722), оның 630-ы Иркутск облысында тұрады. Нижнеудинск аудандық әкімдігінің мәліметтері бойынша, 1994-98 жылдары Тофаларияның өзіндегі тофалардың саны 620-697 адам аралығында ауытқып отырған. 2002 жылы жүргізілген халық санағында 378 адамның ғана тофалар тілін меңгергендігі тіркелсе, 2010 жылғы мәліметтерде осы ұлт өкілдерінің 12%-ын құрайтын 93 адам ғана осы тілде сөйлейтіндігі көрсетілген [2].

Қазіргі тофалар Ресей Федерациясындағы ең саны аз түркітілді халық болып саналады. Ресейде 2002 жылы жүргізілген халық санағы бойынша тофалардың саны 723 адам болса, олардың басым бөлігі (681 адам) ауыл тұрғындары болып табылады [2]. Тофалар өз мәртебелері бойынша Солтүстік халықтарына жатады. Тофалар – аңшылықпен және бұғы өсірумен айналысатын Саян тауларындағы ең ежелгі халықтардың бірі.

Фонетикалық және лексикалық белгілері бойынша тофалар тілі алыгджер және гутара говорларына бөлінеді. Шығу тегі бойынша алғашқы говор – тыва, екіншісі хакас ұлттарымен байланысты.

1939 жылы Ресейдің Иркутск облысында Тофалар ұлттық ауданы ұйымдастырылды, орталығы – Алыгджер ауылы, бірақ 1950 жылы қайта қысқартылып, Нижнеудинск ауданының құрамында екі ауылдық кенес: Тофалар (орталығы – Алыгджер) және Жоғарғы Гутара (орталығы – Жоғарғы Гутара) пайда болды.

Тофалардың ауызша фольклоры мақал мен мәтелдерге, ертегілерге, аңыздарға, хикаяларға бай.

Тофалар тілі құрылысы бойынша типтік түркі тіліне жатады. Оның дыбыстық құрылымына жуан дауысты дыбыстар – а, о, у, ы, жіңішке дауысты дыбыстар э, ө, ү, и кіреді. Бұл дыбыстық қатар екі: э, і фонемаларымен толықтырылған. Тофалар тілінің өзіндік ерекшелігіне жуан және жіңішке көмей дауыстылардың (аь, оь, уь, ыь, эь, өь, үь, иь, эь, іь), сондай-ақ ашық дауысты созылыңқы фонемдердің (аа, оо, уу, ыы, ээ, өө, үү, ии, ээ, іі) кездесуін жатқызуға болады. Бұл дауысты дыбыстар ерекшеліктері бойынша сөздік қордың айтарлықтай бай болуын қамтамасыз етеді.

Лексикалық қоры, негізінен, түркілік. Көне оғыз тіліне, сондай-ақ көне ұйғыр тіліне жататын көнерген сөз формаларының саны біршама. Бурят тілінен енген және ортағасырлық моңғол тілінен енген сөздер де көп. Тофа тіліне орыс тілінен бұрын да, кейін де көптеген сөздер енген. Синтаксистік құрылымы шылаусыз, көне түркілік түрін сақтаған, ал бағыныңқы сөйлемнің орнына көсемшелік және есімшелік оралым қолданылады.

Тофа тілі жазуы бұрынғы Кеңес Одағындағы басқа да түркі халықтары сияқты кириллицаға негізделген. Орыс алфавитіне қ, ғ, ң, һ, ң, ө, ү, э, і әріптері қосылған. 1988 жылға дейін тофа тілінің жазуы болмады және зерттеушілер еңбектерінде тофа мәтіндерін жазу үшін латын және орыс графикасына негізделген фонетикалық хат қолданылды. Валентин Рассадин, кейінірек тофа алфавитінің авторы болған, 1978 жылы «Салыстырмалы айқындаудағы тофа тілінің морфологиясы» атты еңбегінде тофа сөздерінің транскрипциясы үшін һ, ң, ө, ү, э, і қосымша белгілері қосылған барлық орыс әріптерін пайдаланды. Транскрипция негізіне морфологиялық элементтерімен фонематикалық принцип енгізілді. Ресми жазу 1988 жылы төмендегі әліпбимен қабылданды: Аа, Бб, Вв, Гг, Ғғ, Дд, Ее, Ээ, Ёё, Жж, Зз, Ии, Іі, Йй, Кк, Ққ, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Һһ, Цц, Чч, Үү, Шш, Щщ, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя [3].

Қосымша белгілердің баспада терілетін әріптерде және компьютерлік шрифтінде болмауы 1980-1990 жылдары тофа мәтіндерін басып шығару үшін теруде орыс алфавиті қолданылды, ал басқа әріптерге қажетті элементтер мен жекелеген әріптердің суреті басылып шығар алдында қолмен салынды.

Қазіргі кезде тофа жазуының қалыптасу үдерісі жалғасуда. «Тофаша-орысша және орысша-тофаша сөздіктін» 2005 жылғы басылымына сәйкес, алфавит төмендегі 41 әріптен тұрады [4]: Аа, Бб, Вв, Гг, Ғғ, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, і, Йй, Кк, Ққ, Һһ, Лл, Мм, Нн, ң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Чч, Ұұ, Шш, Щщ, Ъ, Ыы, Ь, Ээ, ә, Юю, Яя.

Ұұ, – 2005 жылғы сөздікте берілген тофа әліпбиінде ұ әрпінің төменгі белгісі жоғарыда көрсетілгендей тік сызықша емес, ы және ы әріптеріндегідей солға қарай дөңгелектене келген, алайда қазір мұндай әріп Юникод кестесінде және жалпы қолжетімді шрифтінде жоқ.

Бір таңданарлығы – тофа алфавитінің қазақ әліпбиінен айырмашылығы жоққа тән.

Тофалардың салт-дәстүрлерін зерттеуде танымал әрі жан-жақты түрколог-зерттеушілер В.В.Радлов пен Н.Ф.Катановтың, сондай-ақ тофаларды зерттеуде ғалымдар Б.Э.Петри, В.И. Рассадин мен Р.Шерхунаев т.б. еңбектері ерекше.

Тофа тілін зерттеу ХІХ ғасырдың ортасында басталды. Алғаш қарағас тілін тереңдетіп зерттеуді бастаушы ғалым-тілші М.А.Кастрен болды. Ол ХІХ ғасырдың 40-жылдары Финляндиядан беймәлім Сібірге аттанды. Келесі осы зерттеулерді жалғастырушы академик В.В. Радлов болды. ХХ ғасырда тофа тілін зерттеуді Н.П.Дыренкова, сосын В.И.Рассадин жалғастырды.

М.А. Кастреннің 1857 жылы неміс тілінде «Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre» (St.-Pb.) деген кітабы жарық көреді [5]. Келесі лингвист 1890 жылы көшпенді тофаларға барған Н.Ф.Катанов болды. Оның тофалар тілі мен фольклоры үлгілерін жазған жазбаларын В.В. Радлов жариялады [5].

1930 жылдары тофа мәтіндерінен қысқаша жазбаларды кейінірек Н.П. Дыренкова жариялады. Ол мәтіндер қоса берілген тофа тілі туралы мақала жазды [6].

Тофа тілін фиксациялауды алғаш Ю.И.Штубендорф жүргізді. 1854 жылы қарағастар туралы этнографиялық мақаласында тофалар материалын орыс әріптерімен берді. 1857 жылы М.А.Кастреннің 1 мыңнан астам тофа сөздері латын графикасымен келтірілген «Койбал және қарағас тілдерінің грамматикасы» деген еңбегі жарық көрді. 1890 жылы Н.Ф.Катанов кириллицамен ерекше транскрипция қолданып, көпте-

ген тофа фольклоры шығармаларын жазып алды. Бұл жазбаларды 1907 жылы В.В. Радлов жарыққа шығарды. Н.П. Дыренкова тофа тілі туралы 1933-34 жылдары жазылған, латын графикасы қолданылған мақаласын 1963 жылы жариялады. 1971 жылы В.И. Рассадин тофа тілінің фонетикасы мен лексикасы туралы, тофа материалдары латын негізіндегі нақты фонетикалық транскрипциямен берілген монографиясы жарық көрді. Бұл жұмыстың қосымшасында 2 ертегі және этимологиялық сөздік келтірілген.

1989 жылы тофа тіліне арналған кириллица негізіндегі, оның барлық фонетикалық ерекшеліктерін қамтыған жазу шықты және бекітілді. Сол жылы алғашқы тофа әліппесі, содан кейін бірнеше басқа да мектеп оқулықтары, негізінен, хрестоматиялар мен сөздіктер жарық көрді. 1990 жылдан тофа тілі тофа мектептерінің бастауыш сыныптарында, сондай-ақ балабақшалардың ересектер тобында оқытыла бастады. Тофа тілін қолдану аясы үйшілік қатынас және шаруашылықтың дәстүрлі салалары – бұғы шаруашылығы мен аңшылық болып қалды.

В.И. Рассадин тофа тілін зерттеумен 1964 жылдан айналысты, ол сол уақыттан қазіргі кезге дейін тофа тілі бойынша көп нақты материал жинады. Осы уақыт аралығында ол «Қазіргі тофа тілі лексикасы» (1966) атты кандидаттық және «Тофа тілі және оның түркі тілдері жүйесіндегі орны» (1983) атты докторлық диссертация жазды және қорғады. «Тофа тілінің фонетикасы және лексикасы» (Улан-Удэ, 1971) және «Салыстырмалы айқындаудағы тофа тілінің морфологиясы» (М.: Наука, 1978) монографиялары, «Тофаша-орысша сөздік. Орысша-тофаша сөздік» (Иркутск, 1995), «Саян ертегілері мен өлеңдері, аңыздары. Тофа фольклоры» (Иркутск, 1996). 1986 жылдан Иркутск облыстық атқару комитетінің кезекті сессиясы тофа тіліне арналған В.И.Рассадин жасаған жазу мен орфографиялық ережені бекітті. 1989 жылы ол құрастырған алғашқы тофа әліппесі, 1990 жылы тофа мектебінің 1-сыныбына арналған оқу кітабы, 1994 жылы 2-сыныбына арналған оқу кітабы басылып шықты.

1990 жылдан осы күнге дейін жалғасып келе жатқан, тофа мектептерінің бастауыш сыныптарында тофа тілін оқыту ресми түрде бастау алды.

Сондай-ақ Валентин Иванович Рассадин тофалардың арасында болып, олардың тілімен қатар тұрмысын да зерттеді. Ол тофалар арасында ұлттық қаһарман саналады.

Қазіргі уақытта тофа тілі мектепте оқытылады. Алайда бүгінгі таңда тұрғындардың 55,5%-ы орыс тілін ана тілі деп есептейді.

Төңкеріске дейін тофалардың көшпенді өмір сүрген кезінде орыс тілін білетін ер адамдардың артықшылығы елеусіз болды, олардың ана тіліне үлкен әсер ете алмады. Орыс тілінен басқа буряттармен тығыз қарым-қатынаста болғандықтан тофалар бурят тілін де білді.

Төңкерістен кейін, әсіресе 1930 жылдары тофаларды мәжбүрлеп отырықшылыққа көшіріп, Алыгджер, Жоғарғы Гутара және Нерха елді мекендеріне орыстілді қоныстанушылармен бірге қоныстандырды. Олардың балалары тек орыс тілінде ғана оқытатын орыс мектептеріне барды (тәулік бойғы балалар комбинаттары мен мектеп-интернаттарда), тофалардың орыстар арасына елеулі мәдени-тілдік сіңісуі басталды. Бірте-бірте тофалардың тайпалық говорларының диалектілік айырмашылықтары жойылды (тіл екі говорға: алыгджер және гутара бөлінді) және олар орыс тілі деп атайтын ерекше орыс-сібір карагас жаргоны пайда болды.

XX ғасырдың екінші жартысында В.И. Рассадин тофалар тілінің бірегей картотекасын жасады, онда 40 мың карточка бар. Осы картотеканың негізінде 13 мың сөзден тұратын, мұқият таңдалған мысалдар берілген сөздік құрастырды. В.И. Рассадин тофа тілінде моңғол тілінен, тұңғыс, көне түркі және басқа да көне тілдерден енген тұтас лексикалық қабаттарды анықтады.

1990 жылы Тофаларияның балабақшалары мен мектептерінде ана тілін үйрету басталды. Әйтсе де қазіргі уақытта тофалар жазуының жасалуына, тофа тілі мен мәдениетін тұтас қорғау мен сақтауға бағытталған тофа тілін бастауыш мектепте оқытуды ұйымдастыру әрекетіне, ұлттық салт-дәстүрлерді жаңғыртуға деген талпынысқа қарамастан, тофа тілінің әлеуметтік базасы мен әлеуметтік қызметі қысқаруы жалғасуда. Соңғы уақытта мектептерде тофа тілі оқытылмайды (2002) және тіл іс жүзінде тек тофалардың аға буынында тұрмыстық аяда ғана қолданылады.

Қазіргі уақытта тофалар екі, тіпті үштілді. Орыс тілі басым, кейбір тофалар бурят тілін біледі. Тофалардың бірнеше буыны интернатта оқыды, сондықтан үлкендер өз тілдерін түсінгенімен, сөйлемейді. Жастар мен балалар да ана тілінде сөйлеспейді. Тофалар өз тілдерін білмесе де, өздерін тофа деп есептеулеріне кедергі емес. Олардың өз тілдеріне деген қызығушылығы 1986 жылы профессор В.И. Рассадин жазуды жасап шығарғаннан соң пайда болды. 1989 жылдан Тофаларияда ана тілі балабақшалар мен мектептерде мақсатты түрде үйретіле бастады. Тофа балаларына арналған ана тілінде әліппе, тофа ауызша сөйлеуін дамыту бойынша құралдар, 2-3-сыныптар үшін «Ана тілі» оқулығы, 3-4-сынып-

тар үшін «Ана тілі» хрестоматиясы, «Саян ертегілері» т.б. жарыққа шықты.

1986 жылы тофа тіліне арналған жазу пайда болған соң, ал 1990 жылы оны тофа мектебіне ресми енгізгеннен кейін оның өлу үдерісі тоқтатылды. Тофа ұлты ішінде қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметі артты, жастар бір-бірімен сөйлескенде ана тілін көбірек қолдана бастады. Қазіргі уақытта бұл тіл мектептегі оқыту тіліне айналды.

1996 жылдан солтүстік аудандардың мектеп-интернаттарында Солтүстіктің жағдайында өмір сүруге және дәстүрлі кәсіпшілік негіздеріне оқыту мақсатында 5-9-сынып оқушыларына арналған «Бұғы шаруашылығы», «Балық шаруашылығы» оқу курстары дайындала бастады [8].

Тофа тілінің мұғалімдерін дайындау Герцен атындағы Санкт-Петербург мемлекеттік педагогикалық университеті, Солтүстік халықтарының Игар педагогикалық училищесі, Бурят педагогикалық институты (Улан-Удэ) базасында жүзеге асырылады.

1989 жылға дейін тофа тілі тек ауызша ғана қолданыста болды. Тофаларда орыс мектептері кеңес өкіметі кезінде, олар отырықшылыққа көшкен соң пайда болды. Балалар ұзақ жылдар бойы өз ата-аналарынан жырақта Алыгджер елді мекеніндегі интернатта жатып оқыды. Бұл ана тілі мен мәдениетінен ажырап қалуға, тофалардың тезірек орыстануына алып келді. Қазіргі уақытта интернатта тек жоғары сыныптағылар ғана тұрады, басқа да тофалар елді мекендерінде бастауыш мектеп бар.

1989 жылғы тұрғындар санағына сәйкес, тофалардың 55,1%-ы орыс тілін ана тілі ретінде атаса, 1,6% тофалар – басқа тілдерді, ал тек 42,8% тофалар тофа тілін ана тілі деп атаған, ал келесі 1994 жылғы санақта бұл үлес 33,3%-ға дейін қысқарды. Тофа тілінің танымал зерттеушісі В.И. Рассадин жүргізген тофа тілін меңгеру сапасын эксперттік бағалау бұл тілді бар-жоғы 14 тофа, яғни олардың жалпы санының 1,9%-ы еркін меңгергенін көрсетті. Барлық осы жағдай, өкінішке орай, тофа тілінің өліп бара жатқан тілдер санатына жататынының айғағы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Баскаков Н.А. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования // Труды Института языкознания АН СССР. Т. I. –М., 1952.

2. Всероссийская перепись населения 2010 года. Архивировано из первоисточника 24 августа 2011./www.perepis 2002.ru .

3. Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1978.– 288 с.
4. Рассадин В.И. Словарь тофаларско-русский и русско-тофаларский: Учеб. пособие для уч-ся ср. шк. – СПб.: «Дрофа» Санкт-Петербург», 2005. – 295 с.
5. Castren M.A. Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinischen Kreise. St.-Pb., 1857.
6. Образцы народной литературы тюркских племен. Ч. IX. Наречия урянхайцев (сойотов), абаканских татар и карагасов. /Тексты, собранные и переведенные Н.Ф. Катановым. СПб., 1907. С. 614-657;
7. Дыренкова Н.П. Тофаларский язык // Тюркологические исследования. – М.:Л., 1963. С. 5-24.
8. Тофалары // Сибирь. Атлас Азиатской России. – М.: Топ-книга, Феория, Дизайн. Информация. Картография, 2007. – 664 с.

ТЫВА ТІЛІ

*Мәтбек Нұрсұлу Құрманбекқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Тыва тілі – тыва халқының әдеби, ұлттық, мемлекеттік тілі. Бұрынғы аты – урянхай, өздері тува, туба, тыва кижі деп те атайды. Тыва тілі түркі тілдерінің ұйғыр тобына жатады, көне оғыз, көне ұйғыр, тофа, саха тілдеріне жақын. Тыва тілі, негізінен, Сібірдің оңтүстік бөлігінде орналасқан Тыва Республикасында таралған. 2002 жылғы санақ мәліметі бойынша, тыва тілінде Ресей Федерациясы құрамындағы Тыва Республикасының байырғы тұрғындары, Тываның өзінде және оның маңайындағы көрші аймақта тұратын, шамамен 240 мың адам сөйлейді. Тывалар сондай-ақ Красноярск өлкесінің оңтүстігінде де мекендейді. Саны аздаған тыва диаспорасы Қытай мен Моңғолияда бар. Әртүрлі деректер бойынша, Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданында 400-ден 3 мың адамға дейін, Моңғолияда 27 мыңға дейін мекендейді.

Бұрын тывалықтар көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан, киіз үйлер мен лашықтарда тұрған, оларды маусымдық жайылымдарға көшкенде өздерімен бірге алып жүрген. Тывалар жайлы алғашқы мәліметтер III ғасырдағы қытай жазбаларында кездеседі. VIII-IX ғасырларда тывалар Ұйғыр хандығының қол астында болды. 840 жылы Енисейдің бастауынан келген қырғыздар ұйғырлардың басқаруын жойды. РҒА Жалпы генетика институтының ғалымы Илья Захаровтың пікірінше, генетикалық мәліметтер қазіргі тывалардың Солтүстік және Оңтүстік Американың байырғы халықтарының жақын туыстары болып келетінін айғақтайды.

Орыс елшілері Туваға алғаш рет 1615 жылы барды. Сол уақыттағы ресейлік құжаттарда қазіргі тывалар шыққан әртүрлі тайпалық топтар туралы айтылады. Олар XVII ғасырдың ортасында Тува Ресей империясының құрамына кірді.

Тува XX ғасырда өз мәртебесін бірнеше рет өзгертті. 1921-1944 жылдары тәуелсіз Танну-Тува Халықтық Республикасы болды. 1993 жылдың қазанына дейін – Тува АССР, 1993 жылдан – Тыва Республикасы. 1993 жылы қабылданған Тыва Республикасының Конституциясында мемлекеттік тілі – тыва тілі, ал орыс тілі – «жалпыфедералдық мемлекеттік тіл» [1].

Тыва тілі төрт диалектіге бөлінеді: орталық, батыс, оңтүстік-шығыс және солтүстік-шығыс. Тыва әдеби тілі нормалары 1920 жылдан кейін орталық диалекті мен фольклор тілі негізінде қалыптасқан. Әдеттегі тыва-моңғол тілімен қатар, Моңғолияның (оңтүстік-шығыста) шекарасында тыва-моңғол екітілділігі және тыва-орыс-моңғол үштілділігі тараған.

1930 жылға дейін тыва тілінің жазуы болмады, ресми тіл ретінде ескі моңғол тілі жазуы қолданылды. Өзара хабар алмасуда, 1920 жылдардың ортасынан бастап тывалар баспада дәстүрлі көне моңғол тілі жазуына негізделген әдеби моңғол тілін қолданды.

1926 жылы Тува Халық Республикасы үкіметі кеңес ғалымдарына жеке тыва жазуының үлгісін жасауға өтініш жасады. Тува әліпбиінің кириллица негізіндегі тұңғыш жобасын 1927 жылы Бузыкаев пен Брюханов құрастырды. Бұл алфавит мынадай әріптерден құралды: Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ёё, Жж, Ыы, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Хх, Чч, Шш, Ыы [2].

Осы әліпбимен тұңғыш әліппе жарық көрді. Бірақ бұл жоба ары қарай дамымады. 1930 жылы тыва тілі үшін латыншаға негізделген алфавит (түріктерге ортақ алфавит – яналиф) енгізілді. Бұған Тува Халықтық Республикасы Ғылым комитетінің профессор А.А.Пальмбах басқаратын ұжымы атсалысты.

Кейбір деректерде тұңғыш латын графикасына негізделген алфавитті 1930 жылы будда монахы Монгуш Лобсанг-Чинмит жасады деген пікір бар. Ол 1941 жылы сталиндік қуғын-сүргінде қаза тапқан. 1943 жылдың қыркүйек айында бұл әліпби кириллицамен ауыстырылды және күні бүгінге дейін қолданыста.

Әліпбиден 1931 жылы Ј ј әрпі алынды. 1941 жылы кейбір қосымша әріптер қосылған кириллицаға негізделген әліпби шығарылды, ал 1943 жылы жетілдірілген алфавит заңдастырылды. Орыс тіліндегі әріптерге қосымша ө, ү, ң әріптері қолданылады. Тыва тілінде ң әрпінен сөз басталмайды. Тыва әдеби тілі 1930 жылы қалыптасты. 1943 жылдан бері орыс графикасына негізделген әліпби қолданылады.

Тыва тілінің жазуы 1930 жылдан – латын, 1941 жылдан кирилл әліпбиіне негізделді. Тыва тілінде 24 дауысты, 22 дауыссыз фонема бар. Дауыстылардың 3 нұсқасы бар: қысқа, созылыңқы және ауыр екпінді қысқа фонемалар. Созылыңқы дауыстылар қысқаларға қарағанда екі есе ұзақ дыбысталады. Тыва фонетикасында қысқа, созылыңқы және көмей дауыстылары бар, ол, мысалы, ат (есім), аат (тербету), аът (жылқы) сөз мағынасына әсер етеді.

Тыва тілінде түркі тілдерінің көбінен ерекшеленетін көмей және созылыңқы дауыстылар, моңғол тілі мен тыва тіліне ортақ сөздер жиі

ұшырайды. Тыва тілінде үндестік заңының, оның ішінде ерін үндестігінің әсері мол. Морфологиясы етістіктің шартты райының күрделі формасының қолданылуымен, келер шақтың -калак, -келек жұрнақтарының жиі қолданысымен ерекшеленеді. Қазіргі тыва тілінде орыс тілінен енген кірме сөздер көп кездеседі [3].

Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, тыва тілі солтүстік-шығыс (сібір) түркі тілі ретінде жіктеледі. Ол хакас және алтай тілдеріне жақын туыс болып есептеледі. Батыс, алтай тілінің әсеріне ұшыраған, солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс, моңғол тілінің күшті әсері бар.

Тыва лексикасының негізін түркі тілінен шыққан сөздер құрайды, дегенмен орыс және моңғол тілінен енген кірме сөздер де көп. Моңғол тілінен жекелеген қосымшалар да енген. Сондай-ақ тибет, манчжур және қытай тілінен енген сөздер де бар.

Тыва тілін зерттеудің негізін 1861 жылы тұңғыш тыва тілінің грамматикасын жазған В.В.Радлов пен Н.Ф.Катанов қалады. Атап айтқанда, тұңғыш фундаменталды тыва тілінің сипаттамасы Н.Ф.Катанов еңбегінде (1903) [4], одан бұрынырақ (1868) тыва тілінде мәтіндерді В.В.Радлов жариялады. Тыва тілін зерттеуге А.А.Пальмбах пен Ф.Г.Исхаков [5], Д.А.Монгуш [6], Ш.Ч.Сат [7], А.Ч.Кунаа [8], Б.И.Татаринцев [9], М.Б.Мартан-оол [10], К.А. Бичель-дей [11], Л.А. Шамина [12] т.б. ғалымдар қомақты үлес қосты. Қазіргі уақытта тыва тілін зерттеу мәселесімен Гуманитарлық зерттеулер институты және Тыва мемлекеттік университеті (Кызыл), Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімшесінің Филология институты Сібір халықтары тілдері бөлімінің ғалымдары айналысуда. Тываша-орысша (1968), орысша-тываша (1980) аударма сөздіктер, Тува тілінің этимологиялық сөздігі [13], Тува тілінің түсіндірме сөздіктері жарық көрді [14].

Тыва тілі өмірдің сан алуан саласында қолданылады. Тыва тілінің 1920-40 жылдары қалыптасқан бай көркем әдебиеті бар. XX ғасырда тыва тілінде шығарма жазған авторлар: Арапчор Алексей Дугерович (1924), Артык Ховалыг Хом-Оттуковна (1951), Даржай Александр Александрович (1944), Донгак Эдуард Люндупович (1941), Монгуш Доржу Баянович (1939-1992), Олчей-оол Монгуш Кунгаевич (1934-1996), Ооржак Маннай Намзыраевич (1892-1968), Ооржак Чанчы-Хоо Чапаажыкович (1895-1962), Саган-оол Олег Карламович (1913-1971), Серен-оол Владимир Седипович (1942-1994), Сувакпит Олег Одербеевич (1926), Сюрюн-оол Салим Сазыгович (1924-1995), Танова Екатерина Дуктуг-ооловна (1930), Тока Салчак Калбаххорекевич (Қол Тыыкы) (1901-1973), Тюлюш Баазанай Халдаевич (1890-1951), Хо-

венмей Байкара Дамчаевич (1915-1972), Чадамба Леонид Борандаевич (1918-1987), Черлиг-оол Куулар Чашпынмаевич (1940) [15].

40-жылдардың ортасында тыва мектептерінің саны Тува Халықтық Республикасы кезіндегіге қарағанда 30 есеге жуық артты. Осы уақытқа дейін Тыва мектептерінің негізгі оқыту тілі ана тілі болды. Бірақ, негізінен, қалада тұратын тывалар бір-бірімен орыс тілінде қарым-қатынас жасады. Тываның жергілікті тұрғындары арасында екітілділіктің жаппай таралуы 50-жылдары басталды.

Қазіргі уақытта Тывада, Ресей Федерациясы қарамағындағы ұлттардағы сияқты, орта мектептің үш түрі бар: тыва, орыс және аралас. Тыва немесе ұлттық мектептерде байырғы ұлт өкілдерінің балалары оқиды. Бұл мектептерде 1-7-сыныптарда оқу – тек тыва тілінде, орыс тілі пән ретінде дайындық сыныбынан бастап 11-сынып аралығында оқытылады, ал 8-сыныптан барлық пәндерде оқу тілі – орыс тілі. Ал орыс мектептерінде оқитын тыва отбасыларының балалары ана тілін нашар біледі немесе мүлдем білмейді. Аралас мектептерде оқыту сыныптардағы бала санына қарай орыс немесе тыва тілдерінде жүргізіледі. 2003 жылғы мәлімет бойынша Тува Республикасындағы 167 мектептің 134-і – тыва, жетеуі – орыс, 26-сы аралас мектеп болды.

Ал мектепке дейінгі мекемелердің 60%-ға жуығы балаларды оқыту мен тәрбиелеуде тыва тілін қолданады. Бұдан басқа орыстілді және аралас балабақшалардың ересек және мектепалды даярлық топтарында тыва тілі үйретіледі. Арнайы орта және кәсіби-техникалық училищелерде және республикалық және жекеменшік лицейлерде тыва тілі аптасына 2-3 сағат көлемінде оқытылады. Тува мемлекеттік университеті филология факультеттерінде тыва филологиясына қатысты пәндер ғана тыва тілінде оқытылады. Бұдан басқа факультеттерде тыва тілі оқытылмайды, жоғары оқу орындарында оқыту орыс тілінде жүзеге асырылады.

Тываның өткен өмір-тіршілігінде тыва-моңғол екітілділігі болса, қазір тыва-орыс қостілділігі дамыды.

2000 жылдың басында тыва тілінде радиохабарлар тарату – 2 сағаттан 3,5 сағатқа, телебағдарламалар 1,5 сағаттан 2,5 сағатқа артты, яғни жергілікті эфир уақытының 60-65%-ын құрап тұр. Қазіргі уақытта мерзімді басылымдар бойынша 10 газет – тыва тілінде, ал орыс тілінде 4 газет жарық көруде.

80-жылдардың аяғы 90-жылдардың басында тыва халқы өзінің ұлттық-мәдени құндылықтарына ерекше көңіл бөле бастады, жастар арасында тыва тілінің белсенділігі артты. Сонымен қатар тыва тілінің мәртебесін қайта қарау мәселесі күн тәртібіне қойылды.

Тыва Республикасында тіл мәртебесі туралы мәселе 1990 жылдың желтоқсанында қабылданған «Тува АКСР-ындағы Тіл туралы» Заңға сәйкес шешімін тапты. Бұл маңызды құжат ұлттың өзіндік құндылықтарын бағалаған кезеңге сай келді. Осының қарсаңында Тыва Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Декларация қабылданғандықтан, осы жағдайлар тіл туралы заңның мазмұнына зор әсер етті.

Тыва тілі мемлекеттік тіл ретінде қабылданды және 1993 жылғы Тыва Конституциясы тіл мәртебесін бекітті. 1993 жылы қабылданған Тува Республикасы Конституциясының 33-бабында тыва тілі мемлекеттік тіл болып бекітілді, ал орыс тілі жалпыфедералдық мемлекеттік тіл, ұлт-аралық қарым-қатынас тілі, әртүрлі халықтардың мәдениетін меңгеру құралы, өндірістік қатынастағы ресми тіл болып табылады. Сонымен қатар орыс тілі бұрынғы Кеңес Одағының мемлекеттік тілі және ұлт-аралық қатынас құралы ретінде, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмірде, адамдар арасындағы қатынас қызметінде қолданылатындықтан, Тыва Республикасының мемлекеттік тілі тыва тілімен қатар қолданылады. Дегенмен бұл заң тек қағаз жүзінде ғана қалып отыр деп айтуға болады. Басты мәселе, яғни 0,6%-ы ғана тыва тілін білетін орыстілді халыққа тыва тілін меңгерту шешімін таппай отыр.

Балабақша, мектеп, жоғары және орта оқу орындарына тыва тілін оқыту бағдарламаларын енгізу, халықтың басқа топтары үшін курстар ашудың жекелеген тәжірибелеріне қажетті әдістеме, құрал, маман, қаражат тапшылығы қолбайлау болып отыр.

Тыва және орыс тілдерінің мәртебелері жеткілікті үйлестірілмегендіктен, тыва тілінің лексикалық нормаларын орыс тіліне күштеп таңу жағдайларына жол берілді. Мәселен, бұл республика атауына қатысты. Егер бұрын жалпы қолданыста тыва нұсқасындағы, ұлт атауына сәйкес келетін «тыва» сөзі қолданылып келсе де, 1993 жылғы Конституцияда көп жылғы тәжірибені есептеместен, орыстілді нұсқасы да бекітілді.

2001 жылғы жаңа Конституцияда тыва және орыс тілдері Тыва Республикасының мемлекеттік тілдері болып айқындалды. Республика атауы ретінде «Тыва» және «Тува» қатар қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Конституция Республики. –Тыва. 1993.
2. Монгуш Д.А. Тувинский алфавит и его совершенствование // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. – М.: Наука, 1972. – С. 140-148.

3. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2006. – 609-б.
4. Катанов Н.Ф. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. – Казань, 1903.
5. Исааков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка: Фонетика и морфология. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 472 с.
6. Монгуш Д.А., Насилов Д.М. Тувинский язык. – В кн.: Государственные языки в Российской Федерации. – М., 1995.
7. Сат Ш.Ч. Тувинский язык // Языки народов СССР: В 5-ти томах: Т. 2: Тюркские языки / Отв. ред. Н.А. Баскаков. – М.: Наука, 1966. – 532 с.
8. Кунаа А.Ч. Синтаксис простого предложения тувинского языка. – Кызыл, 1970.
9. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка / Отв. ред. канд. филол. наук Д.А. Монгуш; Тувинский институт гуманитарных исследований (ТИГИ). – Новосибирск: Наука, 2000, 2002, 2004, 2009. – Т. 1 - 4 (5-й том готовится).
10. Марган-оол М.Б. Тувинский язык // Письменные языки мира. – М., 2000.
11. Бичель-дей К.А. Звуковой строй диалектов тувинского языка. – М., 2001.
12. Шамина Л.А. Полипредикативные синтетические предложения в тувинском языке. – Новосибирск, 2001.
13. Сат Ш.Ч. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск, 2000-2004.
14. Толковый словарь тувинского языка. – Новосибирск, 2003.
15. ru. wikipedia.org / wiki / Тувинский язык.

Ұйғыр әдеби тілі

*Оспанова Баянды Рамазанқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Ұйғыр тілі – түркі тілдерінің батыс хун бұтағының, қарлұқ тобына жатады. Бүгінгі күні көне ұйғыр тілінен ажырату мақсатында қазіргі ұйғыр тілі, жаңа ұйғыр тілі деген атаулар қолданылады. Қалыптасып даму тарихына тоқталсақ қазіргі кездегі бар тарихи, тілдік деректерде ұйғырлардың әртүрлі аттары бар екендігі белгілі. Ұйғыр тілін зерттеуші ғалым С.Г.Садвакасовтың пікірінше: қытай әдебиеттерінде вэй-ур, хойху; кейінірек ұйғырлардың тұрған жерлеріне қарай аттары пайда болады: қашқарлық, «қашғарлық, Қашғар тұрғыны», турпанлық «Турпан тұрғыны», иәкәнлік «Жаркент тұрғыны» және т.б. Іле ауданының ұйғырлары таранчи «егіншілер», сондай-ақ 1881-1883 жылдары қоныс аударған Жетісу ұйғырлары да осылай аталады» [1, 523 б.]. Ал, академик Ә.Қайдар мен М.Оразов өз еңбектерінде ол жөнінде былай көрсетеді: «Ұйғырлардың тарихы өте көне дәуірден басталады. Тарихи деректерге қарайтын болсақ, ұйғырлар – шығыс мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосқан көне халық» [2, 300 б.]. Ғалымдардың деректеріне сүйенсек, ұйғыр халқының тарихы көнеден басталатынын байқаймыз. Осындай тарихи деректерді қарастыра отырып ұйғырлардың тарихына тоқталсақ Ұйғыр қағандығы 745 – 840 жылдары Орталық Азияның шығыс бөлігінде түркі тілдес тайпалар құрған ортағасырлық мемлекет. Селенгі, Орхон, Тола өзендері бойында орналасқан. VIII-ғасырдың бас кезінен бастап яғлақар руы бастаған тоғыз-оғыз тайпалар одағы Шығыс түрік қағандығына қарсы өз тәуелсіздіктері үшін кескілескен ұрыс жүргізді. Бірте-бірте бұл тайпалар бір мемлекетке бірікті. Жаңа мемлекет Ұйғыр қағандығы деп аталды. 744 ж. Шығыс түрік қағандығының әскерін күйрете талқандаған олар саяси әскери билікті тұңғыш рет өз қолдарына алады. Шығыс түрік қағандығының орнына жаңа мемлекет – Ұйғыр қағандығы пайда болды. Ұйғыр қағандығының әскери және саяси қуатының артқаны соншалық 757 ж. Қытайда соғдылық Ань Лу-шань бастаған көтерілісшілер бас көтергенде Қытай императоры Мойыншордан көмек сұрайды. Сөйтіп ұйғыр қағандығы түркі тектес көшпелі тайпалардың одағынан тұратын орта ғасырлық мемлекет болды. Осы кезде сирия алфавиті негізінде ұйғыр жазуы пайда болды. Ұйғыр-

лардың бір бөлігі буддизм дінін қабылдаса, VIII-ғасырдың аяғынан манихей дініне көше бастайды. Дегенмен, халықтың негізі тәңіршілдікті ұстанды. Осы ұйғырлардың тарихын қарастырғанда біз қазақ халқының ұлы ақыны Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген тарихи еңбегінде ертеректе Енисей жағалауларынан Алатауға келген көшпелі халықтар (қырғыздардың ағайындары) тағдыры туралы: «Арғы жер бұрыннан ұйғыр нәсілді халықтың орнығып, иеленген жері болып, онан әрі бара алмапты. Ол ұйғыр халқының ханы өзіне қараған халыққа есептеп жүріпті» [3] деген құнды мағлұматтар береді. Одан әрі қырғыздардың арғы тегін талдай отырып: «Қырғызға қырғыз деп ұйғыр хандарының бірі ат қойса керек. Шабуыл кезінде олардың атты әскері алдымен ұрысқа кірісетін болғандықтан ұйғыр хандары «Пруттарды» қырғыз атандырыпты» деген дерек келтіреді. Абайдың бұл мағлұматынан қырғыздардың бір кездерде Ұйғыр хандығының қарамағында болғанын білеміз деген тұжырым жасауы тегіннен болмаса керек. Тіпті, Лев Гумилевтің өзі «Көне түркілер» атты еңбегінде «Когда в 688 г. уйгуры выступали против тюрков, за свою независимость, то они выставили всего 6 тыс. воинов» [4] - деген мысал келтіреді де осы тайпаны қытай жылнамашыларының шектен тыс әсірелей суреттейтінін айтып кетеді. Ғалымның айтуы бойынша ұйғыр халқының ата бабасы жауынгер болғандығын байқауға болады. Алпауыт хандық ұйғыр ақсүйектерінің өзара қырқысулары мен тайпалардың қағанның билігіне қарсы күресі салдарынан VIII-ғасырдың аяғында қағандық әлсірейді. Ақыры 840 ж. Енисей қырғыздарының соққысынан күйреді. Ұйғырлардың бір бөлігі Алтай мен Тарбағатай аралығындағы Қарлұқ қағандығына қашады. Қалғаны Шығыс Түркістан мен Ганьсу аймағына қоныс аударады. Содан кейін олар Шығыс Түркістан мен Ганьсудың батыс бөлігіне қоныс аударып, Тұрфан ойпатында 847 – 1369 жылдар аралығында Ганьсуда 847-1036 жж. дербес мемлекет құрады. Ганьсудағы мемлекетті таңғұттар жойды да Шығыс Түркістан XIV ғасырда Шағатай ұлысына, кейін Моғолстанға қарайды бұл кезде халық шағатай тілін қолданған. Шығыс Түркістанға ауып келген ұйғыр қыпшақ, қарлұқ, шігіл, ячма, құман, т.б. түркі тайпаларымен бірге жергілікті иран тектес халықпен араласып, бертін келе бір этно топқа біріккен. IX ғасырларда ұйғырларда буддизм, кейіннен оның жаңа тармағы – махаяна діндерін қабылдаған. Кейіннен XI-XVII ғасырларда Ислам дінін қабылдайды. XVII-XVIII ғасырларда ұйғырлар Жоңғар хандығына, XVIII ғасырдың 50-жылдарынан бастап Цинь империясына бағынады. Ұйғыр маньчжур-қытай езгісіне қарсы ұзақ жылдар ұлт-азаттық күрес жүргізеді. 1944-1949 жылдары елдің солтүстігіндегі 3 аймақта Шығыс

Түркістан халық республикасы орнады. 1949 жылы Қытайда коммунистік партия жеңіске жеткеннен кейін Шығыс Түркістан қайтадан Қытайға бағынуға мәжбүр болады. Жергілікті жағдайды ескере отырып, ҚХР өкіметі 1955 жылы ШҰАР-ды құрады. 1950-1960 жылдар аралығында жергілікті өкімет жазалау шараларын жүргізеді, осының әсері ұйғыр ұлтына қатты тиеді, сол кезде тілдік саясат та жүреді. Ұйғырлардың бір бөлігін басқа жерлерге көшіріп, олардың жерлеріне қытайларды қоныстандырады. Бұл оқиғалардың барлығы ұйғыр ұлтының тілінің, ұлттық болмысының дамуына қатты кері әсерін тигізеді.

Ал осындай қиыншылықтарды басынан кешірген ұйғыр халқының саны қанша деген сауал туындайды. Біздің зерттеп-зерделеуімізше олардың халық саны туралы деректер әртүрлі, біз соның ішіндегі ұқсас мәліметтерді негізге алып отырмыз. Мысалы, олардың халық саны мәселесіне келгенде ең алдымен ҚХР-ның Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы районуна (8 млн., 2004) және Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан Республикаларына (300 мың), Үндістан, Пәкістан, Ауғанстан елдеріне (200 мың) таралған [5, 92 б.].

Ал ұйғыр тілінде сөйлейтін басым көпшілігі ҚХР-ның Синьцзян Ұйғыр автономия ауданында, Қазақстан мен Орта Азияда тұратын ұйғырларды құрайды. ТМД елдеріндегі ұйғырлар саны – 262 199 адам (1989). Біздің жобалауымызша ұйғыр әдеби тілінде сөйлейтін адамдардың саны әлі нақты қарастырылмаған.

Ал «Түркітануға кіріспе» еңбегінде авторлар Ахмет Буранның мәліметі бойынша дүние жүзіндегі ұйғырлардың саны 17 000 000 [2, 300 б.] тың мәлімет береді. Сан жағынан олар түркі халықтарының арасында түрік, өзбек, әзірбайжан мен қазақтардан кейін бесінші орында. Ұйғырлар – шығыс мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосқан халық. Ұйғыр тілі солтүстік батыс (орталық), оңтүстік (хотан), шығыс (лобнор) диалектілеріне, ал кеңестік ұйғырлар тілі орта диалектіге енетін Жетісу және Ферғана говорларына бөлінеді. Ал ұйғыр жазуына тоқталсақ соғды жазуынан б.з.б. I ғасыр мен б.з. IX ғасырларда бастау алатын ежелгі ұйғыр тайпалары пайдаланған жазу. Жоғарыдан төмен қарай тік әріптермен солдан оңға бағыттала жазылатын бұл жазу түрі сирия-арамей әліпбилерінің біріне саяды. Ұйғыр жазуының әліпбиін кейінірек басқа да түркі тайпалары (наймандар), олардан моңғолдар үйренген.

XII-XIV ғасырларда Орта Азияда құрылған түркі-моңғол ұлыстарының көпшілігі ұйғыр жазуын пайдаланған. XVI ғасырда кейбір өзгерістермен маньчжурлар қабылдады. Кей халықтар ұйғыр жазуын XVIII ғасырға дейін, ал сары ұйғырлар XIX ғасырға дейін қолданып келген. ҚХР-ның Ішкі Моңғолия автономиялы районуында қазірге дейін қол-

данылады. Ұйғыр жазуының ескерткіштері бізге Шығыс Түркістаннан табылған қолжазбалар арқылы жетті.

Олардың ішіндегі ең көрнектісі – Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу біліг» дастанының Вена нұсқасы да осының айғағы. Ұйғыр жазуы туралы мәліметтерді Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегінен де кездестіруге болады. Ұйғыр жазуы ескерткіштері қатарында «Манихейлердің жалбарыну дұғасын», «Ғибатул-хақайық», «Алтын яруқ», будда дініне қатысты қолжазбалар т.б. атауға болады. Ұйғыр жазуының әліпбиі қазір 22 әріптен тұрады. Таңбалауда ы/і, о/у, ө/ү дауыстылары мен п/б, к/г, т/д дауыссыз дыбыстары бірдей жазылғанымен, дыбысталуы әртүрлі. Жазудағы әріптер сөз басында, ортасында, аяғында түрліше таңбаланады. Шығыс Түркістан ұйғырлары араб әліпбиін, ТМД елдері ұйғырлары орыс әліпбиін пайдаланады.

Ұйғыр тілін зерттеумен бірқатар шетелдік отандық ТМД ғалымдар айналысқан. Оларды классификациялауда, тарихи тұрғыдан зерттеуде ғылымда әртүрлі пікірлер мен көзқарастар қалыптасқан. Мысалы кеңестік энциклопедияда: «Тіл бойынша ұйғырлар түркі тілдер тобының алтай тілдер жанұясына жатады, ал нәсіл бойынша еуропа халықтары тобына жатады» [6] десе, енді бірі «Ұйғырлар – Орталық Азиядағы көне түркі тілдес тайпалардың одақтарының бірі, олар этногенетикалық тұрғыдан кейінгі ғұн мемлекеттерімен байланысқан» [7] деген мәлімет береді.

Ұйғырлардың этногенезі – тарихи күрделі үдеріс, тарихи кең ауқымды аймақты мекен еткен және Орталық Азияның басқа түркі тайпаларымен тығыз байланыста болған.

Ұйғырларды зерттеуші атақты ғалым А.Н.Бернштамның пікірінше, ұйғырлар жағрафиялық орналасуы бойынша үлкен үш топтан құралған:

- Солтүстік немесе селендік тобы;
- Оңтүстік-батыс немесе шығыс түркістандық тобы;
- Солтүстік-батыс немесе жетісу тобы» [8].

Аталмыш аймақтарда ұйғыр этносының негізі қаланды, мемлекеттер пайда болды, табанды мінез тарихи-мәдени дәстүрге ие болды, қазіргі Шыңжаң және Орталық Азия ұйғырлары осы дәстүрдің ізбасарлары.

Орыс және шетелдік шығыстану зерттеулерінде ұйғырлардың ұзақ тарихи кезеңдерде Орталық Азияда басым рөлге ие болғандығы туралы деректер аталып өтіледі және осының арқасында көне заманның бай этнотарихы және мәдени дәстүрі бар түркі тілдес ұлттардың бірі болды.

В.В.Радловтың ойынша, «Ұйғырлар көне түркі тайпалардың бірі ғана болмай, сонымен қатар ежелгі кезеңдерден батыстағы түркі тай-

палардың ішіндегі көрнекті орынға ие болған қыруар санды түркі халқы» [9].

Осындай пікірді басқа белгілі түркітанушы ғалым С.Е.Малов ұстанады. Ол: «Ұйғырлар ежелгі замандарда қалалық өмірі аса дамыған Орталық Азияның өте мәдениетті халқы болған», - деп атап өтеді [10].

Ұйғырлардың Орталық Азияның саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени өмірінде басты рөлге ие болғандығы әртүрлі кезеңдерде батыс, орыс және кеңестік шығыстанушыларымен расталады. Ең әуелі ұйғырлардың тарихи рөлі ресейлік ғалымдармен көрсетілген, тыңғылықты зерттелген және жоғары бағаланған.

Ал С.Г.Кляшторныйдың ғылыми еңбегінде былай белгіленген: «763 жылдан бері және тіпті жүз жылдықтың соңына дейін ұйғырлар Орталық Азияның қал-жағдайларында табанның саяси күші болды. Олардың қарсыластары тибеттіктер ғана болды...» [11]. «Ұйғыр қағаны – ежелгі түркі Қарабаласұғын жазулары хабарлағандай өз билігіне Бешбалық, Кочоны қайтарып алды. Тибеттіктер мен Қарлұқтар талқандатылды. Ұйғыр әскері Ферғанаға дейін жетті» [12].

Л.Н.Гумилев «что пагубное действие миролюбивой религии в окружении кровожадных государств извело Уйгурский Каганат» [13] деген пікір білдірсе, В.О. Зотовтың еңбегінде: «Орталық Азияның орта ғасыр тарихында ұйғырлардың рөлі саяси және мәдени жағынан айтарлықтай маңызды болды. Каспий теңізіне дейінгі Қытайдың сауда жолының орталық бөлігін бақылады, ұйғырлар қытайлық және индоеуропалық өркениеттер арасындағы дәнекер болды» [14] деп көрсеткен.

Дуань Ляныцинь б.з.д. XVII-XI ғасырларда «гуйфан» этнонимі ұйғырлардың этногенезімен байланысты [15], сонымен қатар күнделікті қолданыстағы қытай тілінде балағаттау сөзін көрсетеді. Мысалы, бірінші иероглиф «гуй» – «жабайы, рақымсыз, сайтан» деген мағына ие болса, ал екінші бөлігі «фан» - жак, жер деген мағынаны білдіреді. Осыдан, қытай тілінің иероглифтарының бастауынан «гуйфан» сөзімен көне ұйғырлардың ата-бабалары мекендеген аймақтарды «жабайы рақымсыздардың елі» деп, белгілегені туындайды.

Кейінірек, «жун», «ди» сияқты басқа атауларда қолданыла бастады. Бұлардың мағынасы жағынан балағаттау мағынасында болды және «соғысқұмар», «жабайы» -деп аударылды.

Ұйғырлардың этникалық тарихы олардың этногенезінің мәселелері Гаминьдан кезеңдерінде профессор Ван Живэеммен де көтерілген болатын (кейінірек, ол өзінің жорамалын нақты тұжырымдайды). Оның пікірі бойынша, динлиндер және ғұндар біртұтас халықты көрсетеді, ал хаочэ, тепе, хуйхэ, хуйху алаңында пайда болған түркі тайпалары ғұндардан тараған. «Ежелдегі динлиндер халқы, бүгінде ұйғырлар

деп аталады, және түркі тектес болып табылады. Динлиндер - ұйғырлардың тікелей ата-бабалары» [16] деген пікір келтірген.

Го-Индэ ХХ ғасырдың екінші жарты жылдығындағы қытай тарихнамасындағы ұйғырлардың көне және ерте орта ғасыр тарихының монографиясының авторы, ол өз назарын ұйғырлардың саяси, мәдени және әлеуметтік мәселелерін жоғарыда аталып өткен кезеңдерге негіздеді, осы мәселе аталмыш монографияның зерттеу нысанына айналды. Расында, оның жұмысының бірінші тарауы ұйғырлардың тарихына арналған, автор толығымен «динлин, гаочэ (гогюй), теле, хуйхэ, хуйху, вэйху - этносаяси терминдердің мағынасын түсіндіре отырып, олардың ұйғыр тайпалық одақтарының және әртүрлі кезеңдерде қаланған мемлекеттердің атауларын білдіретіндігін қорытындылайды» [17].

Го-Индэнің бұл қорытындысын ғалым Фань Сяо да қолдаған болатын. Ол өзінің «Шыңжаңдағы ұйғырлардың қоныс аударуы» (1955 ж.), атты мақаласында Го-Индэмен келісетіндігін тура айтады. Дербес жағдайда, мақалада Тан империясының кезеңінде (618-907 жж.) ұйғырларды хуйхэ деп атағанын, ал бұл кезеңге дейін басқа көптеген атаулардың қолданылғанын көрсеткен. Айталық, б.з.д. III ғасырдан бастап, оларды динлин деп атаса, ал оңтүстік және солтүстік әулеттер (420-550 жж.) кезеңінде оларды гаочэ, чили, теле деп атаған [18].

Бұл пікірмен де аса ірі ұйғыртанушы ғалым Фэн Цзяшэнде келісті. Өкінішке орай, берік негізі бар Ван Живэянің көзқарасы 50-ші жылдардың ортасында қатал біржақты саяси талас-тартыстың негізіне айналды. Ұйғырлардың, Шығыс Түркістанның және Оңтүстік Сібірдің толық этникалық тарихы алғашқы анықтамаларында қатал сынға душар болған еді. Іс жүзінде, бұл кертартпалық Чжоу Лянькуанның «Динлиндердің нәсілдік және тілдік ерекшеліктері мен олардың Солтүстік шағын аудандарындағы халықтармен қарым-қатынасы» атты мақаласының басылып шыққанынан басталды. Аталмыш еңбекте ғалым Ван Живэян ұсынған және Го-Индэ қолдаған болжамды теріске шығарады. Оның пікірі бойынша, чили, гаочэ (динлиндер), теле халықтары және тайпалары арасында ешқандай туыстық байланыс жоқ және бұлар әртүрлі этнонимдер. Оның айқындамалары келесі жолдармен тұжырымдалған:

Гаочэ (гаогэй) - теленің бір тайпасы, хуйхэ (ұйғырлар) - гаочэ тайпаларының бірі. Сонымен, гаочэні (гаогюй) - динлиндер, динлиндерді – теле немесе гаочэні - теле, динлиндерді- түркілер, ал ұйғырларды – гаогэ деп есептеу қате... Зор сенімділікті ұялату үшін, өзінің еңбегінде автор көне Қытай тарихының деректемелері бойынша талдау жасады, бұл талдауларда бізді қызықтырып отырған этно-

нимдер аталып көрсетілген. Сонымен қатар, ол кеңестік және батыс зерттеушілерінің еңбектерін, Орталық Азияның және Оңтүстік Сібірдің археологиялық деректерін, антропологиялық және тарихи лингвистикалық материалдарын қарастырады. Нәтижесінде оның негізгі тұжырымы: «біз түркілердің ғұндардың басқа бұтағы немесе түркілер ғұндардың ұрпақтары деп айта алмаймыз. Немесе ғұндарды моңғол тектес нәсілге жатқызып, ал түркілердің ата-бабасы ежелгі кезден еуропа тектес нәсілге жатса, нәтижесінде, моңғол тектес нәсіл әдетте басқа нәсілдермен араласпағандықтан жеке нәсіл ретінде сақталып қалды. Егер нәсілдік бөлу туралы сөз қозғайтын болсақ, онда түркілерді ғалымдар моңғол тектес нәсілдің солтүстік бұтағына жатқызады. Оны татар-моңғолдық немесе моңғол-түркі бұтағы деп атайды.

Дегенмен, түркілердің сырт келбеті кавказдық нәсілге көбірек келеді. Бұл жайт динлиндерді түркілерге немесе түркілерді динлиндерге жатқызуға мүмкіндік бермейді. Сол себептен бұл екі этноним өз алдында «бір этнонимнің екі түрі» қате екендігі ұсынылған. Себебі, бұл халықтардың өзіндік даму жолдары, өзіндік ерекшеліктері бар, дегенмен бір ұқсас сәттері де бар, бірақ оларды толығымен араластыруға болмайды» [19].

Жоғарыда айтылып өткен Чжоу Лянькуанның қағидасы Қытайда антропологиялық және этнолингвистикалық қызығушылықтар танытты, сонымен Шығыс Түркістанның және Оңтүстік Сібірдің ежелгі тарихы көкейтесті мәселеге айналды. Қытай ғылымында аталмыш мәселені зерттеуде әлсіздік танытты. Тәжірибе, тек қытай дерекнамаларына, яғни тіпті оларда ғұндар, динлиндер, гаочэ, чили, теле түркілер туралы маңызды деректер бар болғанымен бұл деректерге сүйене, түйінді нәтиже жасауға болмайтындығын көрсетті. Мәселені жан-жақты зерттеу үшін еуропалық және кеңестік ғылыми зерттеу қорларын тарту қажет болды. Расында, Чжоу Лянькуан тұңғыш рет XX ғасырдың Қытай тарихнамасында орталық Азияның тарихына талдау жасай алды. Соның ішінде, батыс және орыс ғалымдарының еңбектерін салыстыра және заманауи әдістерді қолдана отырып, Шығыс Түркістанның тарихын да талдады. Бір жылдан кейін, оның көзқарасы Чжу Боцзянның басқа дерекнамасымен жалғастырылды, ол өзінің пікірін кеңестік ғалымдардың зерттеу еңбектерінде негіздеді [20].

Оның пікірінше, динлиндер түркілер емес, ұйғырлар мен түркілердің ата-бабалары. Олар еуропа тектес нәсілдің Сібірлік типіне жатады. Динлиндер және ғұндар нәсілдік қатынасы бойынша өзгешеленеді [21]. Бұл мәселе Қытай ғалымдарымен талқыланды, бірақ, дегенмен орыс және батыс шығыстанушы ғалымдардың ең-

бектерінде толық зерттелген болатын. Мысалы, Н.Я.Бичурин өзінің «Моңғолия туралы жазбаларында» қытайдың дерекнамаларында аталып өткен хуйхэ және ұйғырлар моңғолдардан шыққан бір ел деп атап өтеді [22]. Ю.Клапорт өзінің «Ұйғырлардың жазбасындағы тіл туралы дерекнама» атты еңбегінде, ұйғырлардың түркілерді билегені туралы атап көрсетілген [23]. Ірі шығыстанушы А.Казембек қытай дерекнамаларында аталып өткен хуйхэлер ұйғырлар болған және түркі халықтарының бірі деп жорамалдайды [24]. А.Казембектің ұйғырлардың этногенезі бойынша жасаған қорытындылары орыс шығыстанушылардың еңбектерінде академиялық зерттеулер мәселелеріне бастау болды. Оның ұйғырлардың этникалық тарихын және басқа түркі халықтарымен қарым-қатынасындағы сұрақтарды өңдеуі мәселені терең және толық зерттеуге мүмкіндік берді. Осыған орай, В.П.Васильев қытай дерекнамаларын талдай отырып, ондағы «хуйхэ» атауы қытай тіліндегі мағынасы жағынан, түркі тіліндегі «ұйғыр» атауымен тең келетіндігіне көз жеткізді. Яғни «хуйхэ» түркі тіліндегі «ұйғыр» сөзінің транскрипциясы емес, түркі тілінен қытай тіліндегі аудармасы. Қытай тіліндегі «хуйхэ» сөзі «бірлестік» [25] деген мағынаға ие.

Демек, қытайлар осы сөз арқылы ұйғыр тіліндегі «бірлестік, бірлік» мәнін білдірген. Ірі шығыстанушы В.В.Радлов та, осы мәселеге назар аударған. Өзінің 1893 жылғы «Ұйғырлар туралы мәселе» атты еңбегінде, ол: «Ұйғырлар ежелгі түркі тайпаларының қатарына жатты, сонымен қатар кең таралған түркі халқы болды», - деп тура және нақты белгіледі [26]. В.В.Радловтың осы ойына, «Ұйғырлардың тарихи очеркін» жазып жатқан атақты шығыстанушы және тарихшы Д.Подзнеев те қосылды.

Ал осыдан кейін ұйғыр халқының тілдік мәселесін С.Е.Малов: «Во многих местах Синьцзяна (Китайский Туркестан) мне о хамийцах говорили, что это - какие то эрджальянг (кит. «двойной») по языку и своим обычаям. Но я этого сказать не могу... Я общался в Хамийском оазисе и беседовал со многими лицами разных положений (от князя до самых бедняков) и каких-либо монголизмов и китаизмов не заметил; китаизмов - обычный процент, как и у других уйгуров других оазисов...» [27, 4-5 бб.], А.К.Боровков: «Уйгуры являются народом, сыгравшим большую роль в истории культурной жизни народов Средней Азии. Они считаются одним из народов Востока, обладавшим в древности своей высокой культурой» [28, 21 б.], Н.Наджиб [29], Ә.Қайдар [30], Ғ.Садвақасов [31], Т.Талипов [32], Ә.Р.Тенишев [33], Г.Ярринг [34], В.М.Насилов [35], т.б. осы сияқты ғалымдар салыстырып келді. Ұйғыр тілінің диалектілерін анықтауда ғалымдар түрліше пікір келтіреді, мысалы, А.Н.Баскаков 1) оңтүстік диа-

лект, 2) солтүстік диалект, 3) лобнор диалектісі, 4) ганьсуй диалектісі десе Э.Р.Тенишев солтүстік шығыс, оңтүстік, шығыс диалектісі бар деп көрсетеді. Ал, Г.Ярринг ұйғыр тілінде оңтүстік, солтүстік диалекті бар деп көрсеткен. Ә.Қайдардың зерттеуінше ұйғыр әдеби тілінде Шыңжаң ҰАР жағдайында 5 диалект 1) солтүстік шығыс (куча-турфан), 2) солтүстік (Іле), оңтүстік-батыс (қашғар-жәркент), 4) оңтүстік-шығыс (қтон-керия) және 5) шығыс (лобнор) диалектісі деп бөлген [30, 249 б.]. Біздің салыстыруымыз бойынша соңғы бес диалектінің негізінде құралған деп ойлауға болады.

Ал ұйғыр әдеби тілі мәселесіне келсек, «Ұйғыр мемлекеті», «Ұйғыр жазуы», «Көне ұйғыр тілі» деген тарихи атаулар туралы қазіргі ұйғырдың этнографиясы арасындағы байланыс, сабақтастық туралы әрқилы пікірлер бар. Көне ұйғыр тілі - V-IX ғасырлардағы жазулармен ұқсастығы бар. Ал қазіргі жаңа ұйғыр тілі өзбек тілімен бірге түркі тілдерінің оңтүстік-шығыс тобының қарлұқ бұтағын құрайды. Ұзақ жылдар ұйғыр шет ел басқыншыларының қол астында болып, ішінара қақтығыстарға ұшырады. Осының салдарынан XV ғасырда этнонимі сирек естіліп, оның орнына - тұрағына байланысты аталды. XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы Ресей зерттеушілерінің еңбектерінде осы атау жиі ұшырасады. 1921 жылы Ташкент қаласында өткен зиялы қауымның бас қосқан мәжілісінде түркітанушы проф. С.Е.Маловтың ұсынысымен ұйғыр атауы жалпыхалықтық атау ретінде қалпына келтірілді. Ұйғыр әдеби тілінің дамуына келсек қарлұқ-ұйғыр тілі – көне тілдердің бірі. Ол – X-XI ғасырдағы Қарахан мемлекетінің әдеби тілі, қазіргі ұйғырлар тілінің түпкі төркінінің негізі десек қателеспейміз. Қазіргі ұйғырлардың басым көпшілігі Қытайдың Шыңжаң автономиялық аймағында тұрады. Біраздары Қазақстанда, Өзбекстанда, Қырғызстанда, Түрікменстан мен Тәжікстанда екі жүз мыңнан аз-ақ асатын ұйғырлар өз ана тілін меңгерген. Ұйғыр тілі өзбек тіліне жақын, оның соғды жазуына негізделген жазба нұсқалары ерте заманнан бар. Қазірде Шыңжаң ұйғырлары араб жазуын, кеңес ұйғырлары орыс графикасына негізделген жазуды пайдаланады. Ресейде ұйғырлар туралы алғаш мәлімет жасаған ғалым – Казадбек. 1881 жылғы Ресей мен Қытай арасындағы Петербург келісіміне сәйкес Іле өлкесі Қытайға беріліп, ұйғырлар тұрған аймақ Ресейдің қарамағына қарайды. Осы келісімшартқа байланысты Іле өлкесінің тұрғындары Ресей жеріне көшуіне болатын еді. Ұйғырлардың бір бөлігі - 100 мыңға жуық адам Жетісуға орын тебуге тілек білдіреді. Осы жерде ұйғырлар Жаркент қаласын салып, бұрынғы Верный уезінде 90 елді мекен орнатқан. Ұйғырлардың негізгі бөлігі Іле өлкесіне 1881-1883 жылдары көшіп келген. Бүгінгі күні ұйғыр тілінде үндестік заңы сақтала бермейді, сөз

басында қазақ тіліндегі «ж» дыбысының орнына «й» қолданылады (мыс., йәл-жел, йол-жол). Бір буынды сөздердегі а, ә дауыстылары сол сөзге жалғанатын қосымшалардың кері ықпалының әсерінен е, о, ө дыбыстарына ауысады (мыс., аты-ети, балық-белик). Ұйғыр тілінде а, ә дауыстылары редукиясының басымдығы байқалады, сөйлеу тілінде р, л дыбыстары түсіріліп айтылады (мыс., бар-ба, барса-баса, келкә, т.б.). Ұйғырлар XI ғасырдан араб жазуын қолданған. Қазақстан мен Орта Азия ұйғырлары 1930 жылдан латын жазуын, 1947 жылдан кириллицаны тұтынып келеді. Орыс әліпбиіне қосымша ә, ө, ү, қ, ғ, ң, і, ж әріптері таңбаланған ұйғыр тілі ШҰАР-да мемлекеттік тіл ретінде қызмет атқарады.

Орта Азия мен Қазақстан халықтары тілінің тарихи дамуы да әртүрлі күйде болады. Ал Қазақстанда тұратын ұйғырлардың жағдайы ҚХР, Өзбекстан, Қырғызстан т.б. мемлекеттегі ұйғырларға қарағанда жақсы, өйткені Қазақстанда олардың тіліне, мәдениетіне, салт-дәстүрін ұстауға, оны дамытуға көп жағдай жасалған. Бұл тіл Қазақстанда да дамыған, қазақ жерінде ұйғыр тілінде көркем, қоғамдық-саяси, ғылыми әдебиеттер ұдайы басылып тұрады, бұқаралық ақпарат құралдарында түрлі хабарлар тарайды.

Мысалы, Алматыда Республикалық мәдени орталық, кәсіби ұйғыр театры және әлемдегі жалғыз ғана ұйғыр гимназиясы бар. Ал республикада таза ұйғыр тілінде оқытатын немесе аралас мектептер саны жетпіске жетіп жығылады. Ұйғыр диаспорасы өкілдерінің 20 мыңға жуық жас буын өкілі туған тілінде білім алады.

Республикалық ұйғыр мәдени орталығының деректері бойынша, Қазақстандағы ұйғырлардың бәрі дерлік туған тілінде сөйлейді. Туған тілін енді меңгеруге талпына бастаған шағын топ бары дарас, олар көбіне қала тұрғындары. Ал ауылдық аудандардағы ұйғыр диаспорасының өкілдері қашанда тек туған тілін ғана емес, қазақ тілін де жақсы меңгерген [36]. Ұйғыр әдеби тілі орталық диалект (турфан, іле және қашқар говорлары) негізінде қалыптасқан. Бірақ қазіргі таңда әлеуметтік жағдайларға, сонымен қатар, графикалық терминологиялық ерекшеліктерге байланысты Синьцзян ұйғырлары мен ТМД ұйғырлары әдеби тілдің екі түрлі вариантын қолданады. Ұйғыр тілі көне жазу дәстүріне тән. Синьцзян ұйғырлары 1940 ж. бастап орыс графикасына негізделген 41 әріптен тұратын алфавитті пайдаланады. 8 әріп ұйғыр тіліне тән дыбыстарды бейнелейді. Ұйғырлар шығыс мәдениетінің дамуына үлкен үлес қосқан халық.

Профессор Әбдіжәлел Бәкір «Қазақ үніндегі» «Тіл және саясат» атты мақаласындағы тарихи және мұрағат деректерінен келтірген мәліметтеріне тоқталсақ, Кеңестік кезеңде түркі халықтарының басындағы

тарихи саяси оқиғалар ұйғыр тіліне де өз әсерін тигізді. Олай дейтініміз кеңестік билік Азамат соғысында жеңіске жетіп, тұтас аймаққа үстемдік құрғаннан кейін өзінің шынайы болмысын таныта бастады. Соның бірі тіл мәселесіне қатысты жаңаша саясат болатын. ҚР Президентінің мұрағаты, фонд 708, опись 2/1, ед.хр.772. Л.л.1-11 құжаттарында 1938 жылғы 13-наурызда СССР халық комиссарлар кеңесі мен БКП(б) орталық комитеті «Ұлттық республикалар мен облыстардың мектептерінде орыс тілін міндетті оқыту туралы» қаулы қабылдады. Әділет үшін қаулыда ұлттық республикалар мен облыстар мектептеріндегі оқытудың негізгі тілі ана тілі екені атап көрсетілгенін айта кеткен жөн.

Алайда, бұл өз елінде азшылық болып қалған біздің республика халқы үшін зор қиыншылықтарға жол ашты. Саясатшыл белсенділер алға шығып, орыс тілінің үстемдігін орнатты. Сол жылдың 5-сәуірінде Қазақстан КП(б) ОК және ҚССР Халық комиссариаты кеңесі жоғары органдардың шешіміне сәйкес кешенді іс-шара қабылдады. Онда 1938-1939 оқу жылынан бастауыш мектептің екінші сыныбының екінші жартысынан, толық емес орта және орта мектептердің үшінші сыныбынан бастап орыс тілін оқытуды қамтамасыз ету Республика Халық ағарту комиссариатына тапсырылды.

Сонымен қатар ол сыныптарда орыс тіліне бөлінген апталық сағаттар нақты көрсетілді. Іс-шарада, сондай-ақ БКП(б) Орталық Комитетінен Ресейдің Халық ағарту комиссариатына Қазақстанның мектептері, педагогикалық училищелері мен жоғары оқу орындары үшін барлығы 572 орыс тілі мен әдебиетінің оқытушыларын жіберу жөнінде сұралған. Ал 1938 жылғы 5 сәуірде Қазақ ССР ОАК мен ХК кеңесі «Қазақ мектептерінде орыс тілін міндетті түрде оқыту туралы» қаулысында республикадағы қазақ мектептеріндегі орыс тілін оқытудың қанағаттанғысыз дәрежеде болуының негізгі себептерінің бірі – халыққа білім беру органдары және жекелеген кеңес аппаратының кейбір буындарына контрреволюциялық буржуазиялық-ұлтшылдық пен троцкистік-бухариндік элементтердің кіріп кеткендігі деп атап көрсетіліп, олардың мақсаты лениндік-сталиндік ұлттық саясатты жүзеге асыруды болдырмау, сөйтіп қазақ халқының орыс халқымен туысқандық бірлігін бұзу болып саналады деген саяси баға берілген.

Бұл кеше ғана қанды қырғынмен зәресі алынған зиялы қауымның аузын аштырмады. Республиканың билік органдарының Мәскеуге өте-мөте тәуелділігінің айқын айғағы – осы жылдың 1-қыркүйегінде Қазақстан КП(б) ОК хатшысы Мирзоянға «Қазақ мектептеріндегі орыс тілінің оқытылуының жай-күйі туралы» бар мәселе қарастырылған баяндаманың дайындалғаны да дәлел. Ал ол кезде қазақ

мектептерінің жағдайының өзі, тіпті мәз емес еді. 1937-1938 оқу жылында республикадағы барлық 292 мектептің 157-і орыс мектептері болса, 10-ы аралас мектептер, ал 89-ы ғана таза қазақ мектебі болды. Сол аралас мектептердің ішінде ұйғыр мектептері де болды. Ұлы Отан соғысы аяқталысымен орыс тілін оқыту мәселесіне республиканың билік органдары қайта оралды.

1948 жылдың 2-3 тамызында Қазақстан КП(б) ОК «Қазақ мектептерінде орыс тілін оқыту туралы» қаулы қабылдады. Қаулыда қазақ мектептерінде, әсіресе, ауылдық жерлерде орыс тілі қанағаттанғысыз оқытылып жатқаны, қазақ мектептерін бітірушілері БКП(б) ОК мен КСРО Халық ағарту комиссариатының «Ұлттық республикалар мен облыстардағы мектептерде орыс тілін міндетті оқыту туралы» қаулысында белгілеген көлемінде орыс тілін білмейтіндіктері атап көрсетіледі.

Сол кезде Қазақстанда тұратын түркі халықтары да өз балаларын орыс тілінде оқыта бастады, осы күнді Қазақстанда тұратын ұйғырлар да өз бастарынан кешті. Қазақстан КП(б) Орталық Комиеті қазақ мектептерінде орыс тілін оқытуды түбірлі жақсарту мақсатында 1948-1949 оқу жылынан бастап бірінші сыныптың екінші жарты жылдығынан бастап оқытуды, осыған байланысты көптеген нақты шараларды жүзеге асыруды міндеттейді. Осылай 40-жылдардың аяғына, 50-жылдардың басына қарай орыс тілінің үстемдігі арнайы құжаттарда толықтай қамтамасыз етілді.

Бұл ұлттардың табиғи дамуына қайшы жүргізілген саясат болатын, соның кесірінен сан ғасырлық тарихы бар қазақ тілі де өз иесінен соншалықты алыстап кетті. Кеңестік кезеңде көріп отырғанымыздай ұйғыр тілінің хал ахуалы да қазақ тілінің жағдайымен қатар күй кешті. Ұйғыр халқының жазу дәстүрі болғанымен, олар толыққанды әдеби тілдің қызметін атқара алмады.

Халықтың көпшілігі сауатсыз болғандықтан араб графикасына негізделген жазу өз қызметін атқара алмады. Осы мәселелерден ұйғыр тілінің қолданылу аясы әдеби тіл деңгейіне бірден көтеріле алмады. Осы орайда А.Т.Қайдаровтың «Ал жеке халықтарда өз тіл ерекшеліктеріне сәйкестендірілген кітаби тілдің ұлттық варианттары бола тұрса да Поволжье, Орал, Орта Азия өз кезінде кеңінен таралған «түркі» әдеби тілі бұл халықтар үшін жалпыға ортақ әдеби тіл бола алмады» [37, 40-41 бб.].

Сондықтан да ұйғыр әдеби тілі 20 жылдары жазба әдеби тіліне жақын болды. Ұйғыр әдеби тілінің негізін салушылардың бірі Біләл Назым. Ол ұйғыр жазба әдеби тілін ағартушылық жолмен дамытты. XX ғасырдың бас кезіндегі осындай оқиғалардың әсерінен әдеби тілдің оның дамуына, қалыптасуына өз әсерін тигізді.

Тағы бір айта кететін нәрсе ол кеңестік кезеңде тіл мәселесінің дұрыс жолға қойылуы тек Лениннің ұлт саясатының арқасында жүзеге асты. Мысалы, жергілікті халықтардың тілінде баспасөзді дамыту, мектептер, театр, клубтар, мәдени ағарту жұмыстарын жүргізу, ана тілінде, жалпы білім беру тәрізді көптеген мәселелер түбегейлі шешілді.

Аталған мерзімде ұлт тілдері көптеген жетістіктерге жетті. Осының ішінде ең негізгісі сол ұлттың жазу-сызуы. Ұйғыр тілінің жазуы үш кезеңге бөлінеді:

1) араб графикасына негізделген алфавит ресми ұлт жазуы болып танылды;

2) 1930 жылдары ішінара өзгерістер мен латын алфавиті;

3) 1947 жылы орыс графикасына негізделген алфавит қабылданды.

Ұйғыр тілінде жазудың қалыптасуы әдеби тілдің жүйеге түсуімен нормаланудың қалыптасуына өз септігін тигізді. Ұйғыр тілінде көркем әдебиет, аудармалар, газет-журналдар т.б. шыға бастады. Осының негізінде сауатсыздық жойылып әдеби тіл жалпыхалықтық тілге айнала бастады.

Халықтық сөйлеу тілінен бастау алған әдеби тіл енді диалектілік ала-құлалықтан арылып, қалыптаса бастады. Осының негізінде стильдік тармақтары мен көркемдік жанрларының ара-жіктері анықталды. Әдебиеттің көрнекті өкілдері ұйғыр әдеби тілінің дамуы мен қалыптасуына өз үлестерін қосып отырды.

Олар революцияға дейінгі ақындар Молла Шакир, Мухаммед Салих Яркенди, Сеид Мухаммед Қаша, Біләл Назым т.б. Кеңес үкіметі тұсындағылар Омар Мұхамеди, Нур Исраилов, М.Хамраев, И.Искандиров, А.Саттаров т.б. қазіргі ұйғыр әдеби тілінің дамуына өз ықпалдарын тигізіп отыр. Әрине, әдеби тілдің дамуына көркем прозаның әсері мол.

Сөйтіп, 1989 жылдың 22-қыркүйегінде өткен он бірінші сайланған Қазақ ССР Жоғарғы Советінің кезектен тыс он төртінші сессиясында «Қазақ ССР-інің Тіл туралы» Заңы қабылданып, қазақ тілі аса зор қиыншылықпен мемлекеттік мәртебеге ие болды.

Ең қиыны 1995 жылы қабылданған Ата Заңның 7-бабының бірінші тармағындағы «Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл – қазақ тілі» деген конституциялық шешімге қайшы, 1993 жылғы Конституцияда «Орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас тілі болып табылады» деген тақиямызға тар болып, екінші тармақта «Мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады» деген құқықтық норма қабылданғаны болды [38]. Соның әсерінен бе ұйғырлардың көбі Қазақстанда тұрса да орыс мектептерінде білім алады.

Баспасөздердегі білім беру бөлімінің ақпаратына сүйенсек, 2012/2013 оқу жылының басына Қазақстан Республикасында 7636 күндізгі жалпы білім беретін мектептер жұмыс істеді, олардың 7529 немесе 98,6% мемлекеттік болып табылады.

Агенттіктің мәліметі бойынша, аталған оқу жылында жалпы білім беретін мектептерде сабақтар 7 тілде: қазақ, орыс, өзбек, ұйғыр, тәжік, неміс, және ағылшын тілдерінде жүргізілуде. Ал Кеңес одағы тұсында соңғы мәліметтерге сүйенсек 26219 ұйғыр мекендеген, олардың 86,5 пайызы ұйғыр тілін ана тілім деп білген Алматы облысы ұйғыр ауданында. Қазақстанда кейбір деректерге сүйенсек ұйғыр тілінде білім беретін мектептердің саны: 2000 жылдары барлық мектеп – 33. Оның ішінде 32-сі орта мектеп, 1-і орталау мектеп, «Балбөбек» балабақшасы, 1-і мектеп жанындағы интернат. Ал, Статистика агенттігінің баспасөз қызметінен 2010-2011 оқу жылында 11015 оқушы білім алған. Оның ішінде: қазақ мектебінде 2675 оқушы, орыс мектебінде 1201 оқушы, ұйғыр мектебінде 1283 оқушы, аралас мектептерде 5856 оқушы білім алуда. Ұйғыр мектебі – 7, орыс мектебі – 1, аралас мектеп – 15.

«Қазақстан Республикасында қазақ тілінде оқытатын 3838 мектеп және орыс тілінде оқытатын 1442 мектеп бар (орта және жоғары оқу орындары жанындағы мектептерді, арнайы түзету мектептерін қоспағанда). Сонымен қатар 60 мектепте сабақ - өзбек тілінде, 13 мектепте – ұйғыр, 8 мектепте - ағылшын, және 2 мектепте - тәжік тілінде жүргізіледі. Оған қоса, 2161 мектепте сабақтар екі немесе одан көп тілдерде жүргізіледі», - делінген ведомство хабарламасында. 2012/2013 оқу жылында республика мектептерінде білім беру бағдарламасы аясында, сонымен қоса факультативті және дербес пән ретінде, дүнген (4140 оқушы), түрік (2194), ұйғыр (4087), ағылшын (1624), поляк (645), күрд (426), әзірбайжан (339), корей (197), татар (42) және басқа ұлттық тілдерді оқыту ұйымдастырылды [39].

Бүгінде республикамызда ұйғыр тілін, оның асыл мұраларын насихаттайтын мәдени орталық қызмет атқарады. Ұйғыр халқының Қазақстанда ұлттық музыкалық театры жұмыс істейді. Ұйғыр тілінде «Ұйғыр авазы» газеті аптасына 2 рет шығып тұрады. Алматы облысында Ұйғыр ауданы бар. Ұйғыр тілінде 9 орта мектеп, ондаған аралас тілді мектептер бар. Алматы қаласында екі гимназия балаларды ұйғыр тілінде оқытады [40]. Міне осының бәрі ұйғыр тілінің, тарихының мәдени құндылықтарының дамып өркендеп жатқандығын көрсетеді.

Жалпы мәліметтерді талдай келе ой қорытсақ, токсаныншы жылдардың басында Қазақстанда ұйғыр мектептеріне жылдан жылға балалар

көп келген. Қазақстан бойынша жоғарыдағы мәліметтерді талдай келе ұйғыр тілінде білім беретін 14 орта білім беру мектебі бар, сонымен қатар қазақ, орыс мектептерінде ұйғыр сыныптары бар, осы сыныптарға келетін ұйғыр балалары көп болған. Соңғы 3-4 жылда бұл балалардың саны азайған талдап қарап отырсақ, Қазақстаннан кетіп жатқан ұйғырлар көп емес, бірақ ұйғыр мектептеріне баратындардың саны азайған. Оның себебі өз балаларын ұйғыр мектебіне бермейтін болған, себебі болашақта жұмыс таба алмайды, ұйғыр мектептерінде білім сапасы төмен деп, сол себептен олар балаларын қазақ мектебіне емес орыс мектептеріне береді. «Кеңестік кезеңнен 1997 жылға дейін Қазақстан телеарналарында күнде 60 минуттай ұйғыр тілінде хабарлар берілген. Қазір бұл бағдарламалар аптасына бір рет шығарылады» [41] деген ұйғыр ұлты өкілдерінің мәліметтері де кездеседі, дей тұрғанмен де ол бағдарлама бүгінде эфирге шығады. Аталған мәліметтерден біз қазіргі кезеңде ұйғыр әдеби тілінің дамып өркендеп жатқандығын байқаймыз.

Қытайда түркі тілінде сөйлейтін ұлттардың жалпы жан саны 10 миллион шамасында. Олар: қазақ, ұйғыр, қырғыз, өзбек, татар, сала, уйгу ұлттары. Тоғыз түркі тілі: қазақ тілі, ұйғыр тілі, Шыңжаң қырғыз тілі, доңбий қырғыз тілі, өзбек тілі, татар тілі, туа тілі, сала тілі, уйгу тілі. Енді осы халықтардың орналасу жағдайы мен тіл-жазу қолдану ахуалына қысқаша тоқталайық. Қытайдағы ұйғырлардың жан саны 1990 жылғы санақта 6 миллион. Олар негізінен, Шыңжаң Ұйғыр автономиялы өлкесінің оңтүстік бөлігіндегі Хотән аймағы, Қашқар аймағы, Ақсу аймағы, Қызылсу Қырғыз облысына және Үрімжі қаласы, Құмыл аймағы, Турпан аумағына қоныстанған. Бір бөлімдері Солтүстік Шыңжаңдағы Іле Қазақ автономиялы облысының Құлжа қаласына орналасқан. Бұлардан тыс Қытайдың Хунан өлкесінің Тауяан қаласында ұйғырлар тұрады. Хунан өлкесіндегі аз санды ұйғырлардан басқа ұйғырлардың басым көпшілігі өз тілінде сөйлейді. Жазу қолдану тарихы қазақтармен ұқсас. Тіл мәселесіне келсек, 2000 жылдан бастап Қытай автономия заңын бұзып, қостілді мектептің бағдарламасын жасады. Қытайда мектеп үшке бөлінеді. Бастауыш, толық емес орта және толық орта мектеп. Бағдарлама бойынша, бастауыш сыныптар сабақты тек қытай тілінде оқиды. Негізгі тіл – қытай тілі. Екінші тіл – ұйғыр тілі. Бұған ұйғыр ұлты түбегейлі қарсы. 2020 жылы Қытайдағы барлық мектеп қытай тіліне көшу керек деген мақсат бар оларда. Екіншіден, 1949 жылы қытайлар Ұйғырстанды («Шығыс Түркістанды» – Д.И.) басып кіргенде, онда 261 мың қытай болған. Оның жүз мыңға жуығы әскерилер еді. Дәл қазір 8,7 миллион қытай бар онда. Өйткені ішкі қытайларды көшіру мәселесі қолға алынды. Ұйғыр тілі жоға-

лып, қытайландыру саясаты жүруде. Үшіншіден, қытай дипломы болмаса жұмыс жоқ. Төртіншіден, «бір отбасына – бір бала саясаты». 1989 жылы әр отбасында ауылда – 4 бала, қалада – 3 бала, кейін қалада – 2 бала, ауылда – 3 баладан аспау керек деді. Дәл қазір бір отбасына – бір бала. Одан артық болмайды. Оның үстіне бір баладан артық сәби дүниеге келсе, құжат бермейді. Ал құжатсыз мектепке алмайды. Жұмысқа қабылдамайды. Ойымызды қорыта айтқанда, ұйғыр әдеби тілінің дамуы бүгінде жоғары деңгейде, олай дейтініміз Қазақстанда басқа республикаларға қарағанда, тіпті жақсы. Бүгінде Қазақстанда таза ұйғыр тілінде 12 мектеп бар. Жалпы, аралас мектеппен қосқанда – 61 мектеп. 15 мың бала ұйғыр тілінде білім алады. Алматы мемлекеттік университетінде ұлт тілдері дейтін факультетте ұйғыр тілінде оқитын топтар бар. Ұйғыр театры, мемлекеттің көмегімен «Уйғыр авази» газеті, осы тілде ғылыми кітаптар, теледидарда бағдарламалар шығады, бұның бәрі ұйғыр әдеби тілінің дамып өркендеп кең қанат жайғандығын көрсетеді.

Ал, ұйғыр әдеби тілінің дамуы мен қалыптасуында мынадай заңдылықтарды ұстанған деп айта аламыз.

1. Осы тілде сөйлеушілердің қажетіне, талап-талғамына байланысты бұл тілдердің барлық структуралық элементтері және олардың атқаратын қоғамдық қызметі жан-жақты дами түсті.

2. Ұйғыр әдеби тілі өзінің ішкі мүмкіндіктері мен ресурстарына сүйене отырып дамып отыр.

3. Аталған тіл өзінің қалыптасуы мен даму кезеңдерінде жалпыхалықтық тілді арқау ете отырып дамып, диалектілік қалпынан жоғары сатыға көтерілген.

4. Ұйғыр әдеби тілінде әдеби норма болғанымен ол әлі даму үрдісінде.

5. Оның сөздік құрамы кірме, калька, сөз мағынасының өзгеруі, лексика-грамматикалық құрылымдарының арқасында молайған.

6. Әртүрлі стильдік дамуына байланысты ұйғыр әдеби тілі тек көркем әдебиет тілі ғана емес, сонымен қатар ғылымның, техниканың, саяси-қоғамдық әдебиеттердің, радио-телевидениенің, оқулықтар мен оқу құралдарының т.б. тілі ретінде қолданады. Қорыта айтқанда, ұйғыр әдеби тілінің қолдану аясы кеңіген, жақсы деңгейде дамыған.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Садвакасов Г. Алфавит литературного языка советских уйгуров (рус.) // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. — М.: Наука, 1972. — С.174-182.

2. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. –Алматы: Арыс, 2004. –360 б.

3. Қазақ тілі. Энциклопедия. –Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 ж., –509 бет. ISBN 5-7667-2616-3

4. Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. –Алматы. “Білім”, 1994-480 бет.

5. <http://kk.wikipedia.org/wiki> Қазақстан ұйғырларының мәдени құндылықтары

6. Большая советская энциклопедия. –Москва, 1977, третье издание, т.26, с 530-531.

7. Восточный Туркистан в древности и раннем средневековье.- М., 1992, с.143.

8. Бернштам А.Н. Очерки древней и средневековой истории уйгурского народа. –Алма-Ата, 1951, с. 272 (на уйгурском языке).

9. Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. - СПб. 1893, с. 19-20.

10. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. –М-Л 1951, с.95.

11. Кляшторный С.Г., Султанов Т.С. Казахстан: летопись трех тысячелетий. –Алма-Ата, 1992, с. 106.

12. Кляшторный С.Г., Колесников А.А. Восточный Туркестан глазами русских путешественников (вторая половина XIX века). –Алма-Ата 1988, с. 39.

13. Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства. –М., 1992, с.41.

14. Зотов О.В. Китай и Восточный Туркистан в XV-XVIII вв. – межгосударственные отношения. – М., 1991, с .5.

15. Дуань Ляньцинь. Динлин, гаочэ юй теле (Динлин, гаочэ и теле). – Шанхай, 1991, с.2.

16 Ван Живэй. Вэй уэрцу гудай лиши - динлин юй гаочэ вэньти (Древняя история уйгуров - проблема динлинов и гаочэ). –Тяньпань юекань,1935.т.1, №6.

17. Го Индэ. Вэй уэр шилуе (Краткий очерк истории уйгуров). – Шанхай. 1952, с. 5-8.

18. Фань Сяо. Вэй Уэрцу цзюй Синьцзян као (Расселение уйгуров в Синьцзяне). – Гуанминь

19. Чжоу Лянькуань. Динлиндэ Жэньчжун хэ юйянь цзици юй мобэй чжунцзудэ гуань си (О расовых и языковых особенностях динлинов и их взаимоотношениях с народами северных песчаных районов) –Чжун шаньдасюе сюебао. - 1957, № 2.

20. Чжоу Лянькуань и Чжу Боцзян сделали свои выводы на основе следующей советской научной литературы: С. В. Киселев. Древняя

история южной Сибири. –М., 1951, с.459-500; Н.А.Баскаков. Классификация тюркских языков с исторической периодизацией их развития и формирования. Труды Института языкознания АН СССР. –М., 1952, т. I, с. 52; Гинзбург В.В. Древнее население восточных и центральных районов КазССР /по антропологическим данным/ Антропологический сборник. 1 изд. АН СССР. - М., 1956, с. 238-298; Евтюхова Л.А. Археологические памятники енисейских киргизов- хакасов; – Абакан, 1948; Греков В.Д. История монгольской народной республики. – М., 1954.

21. Чжу Боцзян. Динлин синь чжэн (Новый факт по проблемам динлинов). –Хуа дун шида сюебао, 1948, № 1.

22. Бичурин Н.Я. Записки о Монголии. См.: Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства X-XIУ вв. – М.-Л., 1966. с. 23; Исхаков ГМ. Краткая история уйгуров. –Алма-Ата, Введение, с.4.

23. Клапрот Ю. Сочинение о языке и письменности уйгуров. См.: Тихонов Д.И. Хозяйство и общественный строй Уйгурского государства X-XIV вв. –М.-Л., 1966. с. 27.

24. Казембек А. Исследования об уйгурах. –СПб. 1841, с. 41.

25. Данная гипотеза В.Л. Васильева описана в работе Д.М. Позднева «Исторический очерк уйгуров». –СПб. 1989, с. 50.

26. Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. –СПб, 1893, с. 20.

27. Малов С.Е., Уйгурский язык. –М.-Л., 1954.

28. Боровков А.К., Роль уйгуров в истории культурной жизни народов Средней Азии,— сб. «Проблемы языка, литературы и истории». –Алма-Ата, 1948 (на уйгурском языке).

29. Наджип Н. Современный уйгурский язык. –М., 1960.

30. Қайдар А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка, ч. I. –Алма-Ата, 1969.

31. Садвақасов Ғ. Садвақасов Ғ.С. Уйгурский язык. – В кн.: Языки мира. Тюркские языки. –М., 1997

33. Талипов Т. Исследования по уйгурскому языку Институт уйгуроведения (Қазақ ССР ғылым академиясы) Наука, 1988. –157 с.

33. Тенишев Э.Р О диалектах уйгурского языка Синьцзяна,— сб. «Тюркологические исследования». –М., 1963.

34. Яррринг Г. Тюркология в Швеции// Советская тюркология, 1977. – 3 б.

35. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык / В.М. Насилов. –М.: Издательство восточной литературы, 1963. –122 с.

36. http://oldkazakhtv.softdeco.net/kaz/arecipeforfriendship/archive/Kazakstannin_ujgir_diasporasi_1312368634.html

37. Қайдаров Ә.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. 1. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка. –Алма-Ата, 1969.

38. mtdi.kz/til-saiasaty/til-tynysy/3547-til-jane-saiasat/ профессор Әбдіжәлел Бәкір «Тіл және саясат»

39. <http://el.kz/m/articles/view/content-19755>

40. <http://www.azattyq.org/content/article/1148101.html>

41. Шығыс Түркістанда қанша қазақ бар? <http://old.abai.kz>

Хакас әдеби тілі

*Зайсанбаев Төлеубек Қызатұлы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Хакас тілі түркі тілдерінің аралық бұтағының ұйғыр-оғыз тобына жатады. Хакас тілін ертеректе абакан, минусин татарларының тілі, енисей түркілерінің тілі деп атаған [1, 259 б.]. Бір халықтың бірнеше атауға ие болуы оларды құраушы тайпалардың әртүрлілігінен болса керек. «Хакас этногенезінде түрік (енисейлік қырғыздар, телеуіттер т.б.), кет (ариндер, кталар т.б.) самодий (маторлар, комасиндер т.б.) құрауыштары өзіндік рөл атқарған» [1, 259 б.]. Бұл айтылғандардан қазіргі хакас халқы әртүрлі тайпалардан құралғанын көреміз.

Қазіргі Хакасия территориясында адамдар б.з.д. 20-15 мың жылдықтарда өмір сүрген. Хакасия жерінде жүргізілген археологиялық қазбалар нәтижелері біздің заманымызға дейінгі сегізінші, төртінші мыңжылдықтарда бұл жерді мекендеген адамдардың аңшылықпен, терімшілдікпен айналысқанын айғақтайды. Біздің заманымыздың бірінші мыңжылдығында бұл жерлерді мекендеген халықтар туралы жазба деректерді қытай жылнамаларынан кездестіреміз. Оларды қытайлар дин-лин деп атап, аққұба, көк көзді, құс тұмсық адамдар деп жазған. Қорғандардан табылған бас сүйектер бұл деректерді растайды [2, 2-5 бб.].

Хакас халқын құраған тайпалар туралы С.В.Киселев былай деп жазады: «Рассмотрение таштыкских памятников на Енисее и пазырыкских на Алтае позволяет говорить о большой близости древней культурной основы, на которой формировались алтайские и кыргызские (хакаские) племена. Это близость прослеживается в более раннюю эпоху. Уже карасукское время она отражала культурное единство многих южносибирских племен, называвшихся китайцами общим именем дин-лин» [3, 22 б.]. Автор археологиялық деректерге сүйене отырып, XI ғасырға дейін хакастардың еуропоид болған деген қорытындыға келеді. Қытай жылнамаларында «хягас» (енисей қырғыздары) деп жазылған тайпа алтайлық түркілермен және гянь-гуньдермен қан араласуы нәтижесінде пайда болған дей отырып С.В.Киселев «гянь-гунь» деген сөз «қырғыз» сөзінің қытайша бұрмаланып айтылуы деп есептейді [3, 22 б.].

Алтайдың оңтүстік шығысы мен Енисейдің оңтүстік жағалауларына дейін көшіп-қонып жүрген қырғыздарды ғундар талқандаған

дықтан, олар ығысып Енисейден өтіп, таштыптық дин-линьдермен араласып кетті.

Енисей қырғыздарының күшеюі түркілердің қытайға қарсы 679-682 жылдардағы көтерілісі кезіне сәйкес келеді. Түркі қағаны Мочжо (Қапаған) қырғыз қағаны Барыс бекпен одақтасады. Оған өзінің ағасы Елтеріс ханның қызын береді. Бірақ Қапаған қаған кейін өзінің басты жауына айналған Барыс бекті өлтіреді [3, 23-258 бб.].

Бұл жорық туралы «Күлтегін» ескерткішінде: «Күлтегін жиырма алты жасында қырқ азға қарсы соғыстық. Сүңгі бойлар қардан өтіп, Көгмен қойнауына жетіп, қырқ аз халқын ұйқыда бастық. Қырқ аз қағынын өлтірдік, елін алдық» [4, 66 б.], – деп жазылған. Осы ескерткіштегі Көгмен тауы қазіргі Саян тауы [3, 25 б.] екенін айта кетуге болады. Кейбір зерттеушілер қырғыздық «Манас» эпосының кейіпкері осы Барыс бек деп есептейді.

Түркілердің Моңғолия территориясында билік құруы 745 жылға дейін созылды. Ұйғырлар түркі қағанатын құлатқаннан кейін 758 жылы қырғыздарды бағындырады. Дегенмен біржола жеңілмеген қырғыздар 820 жылдары ұйғырларға қарсы соғыс бастап, 840 жылы оларды толықтай жеңеді [3, 25 б.], «бірақ 924 жылдың октябрінде қидандардың қысымына ұшырап, бұрынғы жеріне шегінеді [5, 560 б.].

VIII-XI хакастарда қолөнер түрлері пайда болып, темір, алтын, қалайы т.б. металл өндіру мен өңдеу дамып, Тибетпен, Орта Азиямен және арабтармен сауда жүргізді [5, 560 б.]. Осындай күшті мемлекет болып тұрған Енисей қырғыздарына жорық жасаған Шыңғыс хан екі жылдай соғысып, 1209 жылы тізе бүктірді. 1218 жылы қырғыздар көтеріліс жасады. Бұл көтерілісті Жошы басады. 1270 жылы Мөңке ханның тұсында да көтеріліс жасап, бағынғысы келмеген қырғыздардың бір бөлігін Құбылай хан Маньчжурияға күштеп көшіреді. Осы жорықтар хакастар мен қырғыздардың жүздеген жылдар бойы қалыптасқан мәдениетіне кері әсерін тигізді [3, 26 б.].

Бұдан кейінгі хакас халқының тарихын қысқаша былай түйіндеуге болады: «Хакастардың XIII-XVII ғасырлар аралығындағы тарихы туралы деректер мардымсыз. XVII ғасырда Тыва, Алтынсары, Алтыр және Езер, алғашқы Хакас (қырғыз) княздіктері құрылды. Хакас ұлысына моңғол және жоңғар хандары, Ресей патшалығының жіберген казактары тыныштық бермеді. XVII ғасырдан бастап Сібірді игере бастаған Ресей өкіметі Енисей қырғыздарын (хакастар) ығыстырып, 1604 жылы Томск, 1622 жылы Мелецк, 1628 жылы Краснояр қалаларын, 1644 жылы Ачинск түрмесін салды. Ресей отаршылары мен жоңғарлардың қысымына қатар ұшыраған жергілікті халықтың көпшілік

бөлігі Алтай таулары арқылы, Тянь-Шань өлкесіне қоныс аударып, қазіргі қырғыздарға қосылды. Қалған хакастар отар елге айналып, шұрайлы жерлерге орыстар жаппай қоныстана бастады» [1, 258 б.]. 1703 жылы жоңғарлардың да көптеген қырғыздарды айдап алып кетуі [6, 62 б.] бұл халықтың күрт азаюына әкеп соқты.

«Хакастар өздерін хягас, хаас, сағай, пелтир, қызыл, качин, қойбал деп сеока (ру) атымен әрқалай атап келген. Өйткені этникалық тегі, мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігі жағынан бұл аталған тайпалар бір-бірінен елеулі айырмашылығымен ерекшеленеді. Тек Кеңес Өкіметі орнағаннан кейін халық хакас деген жалпы атауға ие болды» [6, 256-257 бб.], – дейді профессор С.Бизақов. Бұл жерде «качин» дегенмен «хаас» дегендер бір ғана рудың атауы екенін айта кеткеніміз жөн. «Качин» деген осы «хаас», («хааш») деген ру атауының орысша бұрмаланып айтылуы. Жалпы Хакасиядағы жер-су, ру-тайпа атауларының көпшілігі не орыс тілінің заңдылығымен бұрмаланып айтылып жүр, немесе орыс тіліне калька түрінде аударылып алынған. Мәселен «Красноярск» «Қызыл (хызыл) джар» сөзінің орысша дыбысталуы болса, «Минусинск» сөзі хакасша «муң» (мөн) «мың» және «усун» (өзен, су) деген сөзінен шыққан. Таулы Алтай топонимдері туралы жазған О.Т.Молчанова *сун, зун, усун, узун, усан, усу, уса* болып әртүрлі нұсқада айтылатын сөздер түркі тілдерінде «су», «өзен» деген мағына беретінін, бұл сөздер арқылы жасалған бірнеше гидронимді мысалға келтіреді [7, 16-18 бб.].

Түркі тілдеріне ортақ бір буынды сөздердің туыстас тілдерде әртүрлі нұсқа құрап айтатыны туралы академик Ә.Қайдаров былай деп жазады: «Но односложные корни-основы в тюркских языках, употребляющиеся частью самостоятельно, частью только в структуре производных слов, функционируют преимущественно в различных фонологических вариациях, и всегда поддаются идентификации и установлению между ними гомогенных отношений. Это, конечно, совсем не похоже на гипертрофическое явление, свойственное корням флективных языков. Варьирование в тюркских языках приобретает порою столь сложный и глобальный характер, что об «устойчивости» и «прозрачности» тюркского корня уже не приходится говорить» [8, 35-36 бб.]. Яғни қазақ тіліндегі «су» сөзінің туыстас түркі тілдерінде әртүрлі нұсқада айтылатынын байқаймыз.

Хакас тіліндегі кірме сөздердің көпшілігін моңғол тілінен енген сөздер құрайды, араб, иран, қытай және де басқа тілдерден енген сөздер аз. XVII ғасырдан бастап орыс тілінен сөздер көптеп ене бастады. Қазан Революциясына дейін енген сөздер, негізінен, хакас тілінің дыбыстық заңдылығымен өзгерген тұрмыстық, шаруашылықтық заттар атауы болатын. Кеңес Өкіметі кезінде орыс тілінен енген сөздердің

әртүрлі қосымшалар арқылы туынды сөз жасағандарын қоса есептегенде хакас тілінің сөздік құрамының төрттен бірін құрайды [9, 468-469 бб.].

Хакас тілінің сөздік құрамында орыс тілінен енген сөздердің мұнша көп болуының себебі, әрине, ең бірінші оның әліпбиіне байланысты. Хакас әліпбиі кириллица негізінде 1924 жылы жасалды, 1929 жылы латын әліпбиіне, 1939 жылы қайтадан кирилл әліпбиіне көшірілді. Қазіргі хакас әліпбиінде 39 әріп бар.

Орыс тілінен, орыс тілі арқылы енген сөздерді орыс тілінің орфографиялық заңдылығымен жазудың нәтижесінде хакас тілі орыс тілінен енген сөздермен әбден шұбарланды. Мұны орыс тілінің хакас тіліне игі әсері деп түсіндіріп, Г.И.Донидзе былай деп жазады: «Под воздействием русского языка возникает и развивается в хакасском языке целый ряд явлений, затрагивающих и его структуру: увеличение количества фонем за счет включения в их состав ряда согласных; создание и использование в русских заимствованиях новых окончаний *-ай, -ой* индифферентных к категориям рода (*социалистической строй* «социалистический строй», *буравой скважина* «буравая скважина» и т.п.) некоторый отход от жесткого порядка слов в предложениях; расширение объема и увеличение числа разновидностей отдельных типов предложений, например, односоставных, а так же сложноподчиненных союзных, и некоторые другие» [9, 960 б.].

Социалистической строй, буравой скважина, агитация, агитировать поларга, характеризовать поларга, честно, наизусть сияқты сөз тіркестері мен сөздер хакас тілін байытып тұр деу онша көңілге қона қоймайды.

Дегенмен, 1926 жылғы әліпбидің қабылдануы хакастардың ана тілдерінде білім алуына, хакас әдеби тілінің қалыптасуына зор көмегін тигізді.

Жоғарыда айтқанымыздай, әртүрлі тайпалардан құралған хакастардың тілінде диалектілік айырмашылықтар өте көп. Олар: хаас, сағай, қызыл және шор диалектілері. Хакас әдеби тілі осылардың ішіндегі ең ірі екі диалекті – хаас және сағай диалектілерінің негізінде жасалған. Бұл екі диалектіге аздап тоқтала кетейік. Хакас тіліндегі диалектілік ерекшеліктер, негізінен олардың дыбыстық құрамына байланысты болып келеді. Мәселен, дауыссыз дыбыстарға байланысты мынандай өзгешеліктер бар: сағай диалектісінде түбір сөздерде *с/з* дыбыстары қолданылады (қызыл, шор диалектілерінде *ш/ ж* дыбыстары). Мысалы, *тас* «камень», *тазы* «его камень», *нас* «голова», *пазы* «его голова» т.б. Басқа диалектілерде *ч* дыбысына аяқталатын түбір сөздер сағай диалектісінде *с* дыбысына аяқталады. Мысалы,

ас- «открывать», *азых* «открытый» (басқа диалектілерде *ач/аш ачых/ашых*), *азыс* – «дерево» *агазы* «его дерево» (басқа диалектілерде *агач агачы/агачы*). Басқа диалектілердегі сөз басындағы **й – ж – дж – дь – с** дыбыстарының орнына **ч** дыбысы қолданылады. Мысалы, *чайгы* «лето» (*йай/джай/дьай*), *чар* «берег» (*йар/джар/ дьар*) т.б.

Дауысты дыбыстардың қолданылуында мынандай ерекшеліктер бар: о ч у; әдеби тілде *хол* «рука» сағай диалектісінде *хул*; ө ч ү; *үскі* «коза» (әдеби тілде *өскі*); оо ч уу *чуух* «разговор» (әдеби тілде *чоох*); өө ч үү *күүк* «кукушка» (әдеби тілде *көök*) т.б.

Ал хаас диалектісіне келетін болсақ, мынадай фонетикалық ерекшеліктері бар: барлық диалектілер мен говорларда *с/з – ш/ж* дыбыстары қолданылатын жерлерде **ч** дыбысы қолданылады. Мысалы, *чачын* «бумага» (басқа диалектілерде *чазын, сазын*) т.б. Әдеби тілде **х** дыбысы қолданылатын жерде хаас диалектісінің кейбір говорларында **қ** дыбысы қолданылады. Мысалы, *қарақ* «глаза» (әдеби тілде *харах*), *қара* «черный» (әдеби тілде *хара*); Әдеби тілдегі сөз басындағы **п** дыбысының орнына хаас диалектісінің кейбір говорларында **б** дыбысы қолданылады. Мысалы, *бас* «голова» (әдеби тілде *пас*) т.б.

Сондай-ақ хакас тілінің қызыл және шор диалектілерінде де осындай дыбыстық ерекшеліктермен қатар лексикалық та, грамматикалық та айырмашылықтар бар [10, 4-8 бб.].

Филология ғылымдарының кандидаты А.С.Кызласов хакас әдеби тілінің қалыптасуын үш кезенге бөліп қарайды: I кезең – 20-жылдардың аяғы мен 40-жылдар: II кезең – 40-жылдар мен 50-жылдар аралығы: III кезең – 50-жылдар 80-жылдар. Ары қарай автор 1989 жылғы халық санағы кезінде хакастардың 76,1% – хакас тілін ана тілім деп көрсе, бұл көрсеткіш 1979 жылғы санақ кезінде – 86,6%, 1970 жылы – 88,8%, ал 1959 жылы – 90,2% болғаны туралы деректер келтіреді. Яғни, хакас тілін ана тілім деп санаушылар жыл өткен сайын азаюда. Сондай-ақ ол осы мақаласында 1989 жылғы санақ кезінде республикада тұратын хакастардың 17%-ы, республикадан тыс жерде тұратындардың 24%-ы ана тілін білмейтін болып шыққанын, ал бұл көрсеткіштер 1979- жылы 13,4% және 19% болғанын көрсете келіп: «На объеме социальной базы и коммуникативной сферы хакасского языка сказывается низкая степень однородности коренной национальности – 11 процентов населения республики», – деген қорытынды жасайды [11].

Ресей Федерациясындағы хакас халқы 2002 жылғы санақ кезінде 75600, 2010 жылғы санақ кезінде 72959 болған, яғни 2641 адамға кеміген. Енді Хакасиядағы әр жылдардағы санақ кезіндегі хакастар санына назар аударайық:

	1926 ж. сан.	1939 ж. сан.	1959 ж. сан.	1970 ж. сан.	1979 ж. сан.	1989 ж. сан.	2002 ж. сан.	2010 ж. сан.
Хакасиядағы хакастар саны	44,219 (49,8 %)	45,799 (16,8 %)	48,512 (11,8 %)	54,750 (12,3 %)	57,281 (11,5 %)	62,431 (11,1 %)	65,431 (12,0 %)	65,643 (12,1 %)

[12]

А.С.Кызласовтың мәліметі бойынша 2011-2012-оқу жылында Хакасия Республикасындағы ұлтты хакас 8651 баланың 5987-і (69%) хакас тілін оқыған. Олардың 5556-ы (хакас тілін үйренушілердің 92,8%-ы) жеке пән ретінде, 413-і (6,9%-ы) факультативті түрде, 18-і (0,3%-ы) тіл үйірмесі арқылы оқыған.

Республикадағы білім беру мекемелерінің 83-інде хакас тілі жеке пән ретінде, 18-інде факультативті түрде оқытылады [11]. Бұдан Хакасия Республикасында хакас тілінде білім беретін мектептер жоқ екенін көреміз. Н.Ф.Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университетінде «филология» (хакас тілі мен әдебиеті), «Мектепке дейінгі білім берудің педагогикасы мен әдістемесі» сияқты мамандықтар бойынша хакас тілінде білім беретін мамандар даярлайды, бірақ тұтас бір республика үшін аз болатыны анық. Оның үстіне республика халқының 12%-ын ғана құрайтын хакастардың біртұтас шоғырланып қоныстанбауы жағдайды ушықтыра түсуде.

Республикада хакас тілінде «Хабар» деген газет шығып тұрады. «Чон кјглері» атты республикалық филармония, «Читіген» деп аталатын театр-студио, әртүрлі фольклорлық ансамбльдер бар. Бұлардың барлығы ұлттың өзіндік бет-бейнесін сақтауға қызмет ететіні анық болғанымен, шын мәнінде мемлекеттік тіл дәрежесін атқармаған тілдің болашағы жарқын болуы мүмкін емес.

А.С.Кызласовтың: «Ни в одном районе Республики Хакасия, ни в республиканских учреждениях и организациях делопроизводство не ведется на хакасском языке, хотя следует заметить, что в соответствии с законом Республики Хакасия «О языках народов Республики Хакасия» (20.10.1992 г., №11) государственными языками являются русский и хакасский языки» [11],—деп жазуы хакас тілінің мемлекеттік тіл дәрежесі тек қағаз жүзінде ғана екенін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Ресей Федерациясы хакас тіліне деген көзқарасын өзгертіп, оны қамқорлыққа алмайтын болса, бұл тілдің сақталып қалуы екіталай.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 9 т. – 2007 ж. – 688 б.

2 Левашева В. Из прошлого Хакасии. – Абакан: Областное национальное издательство. – 1945 г. – 20 стр.

3 Киселев С.В. Краткий очерк древней истории хакасов. . – Абакан: Хакасское областное государственное издательство. – 1951 г. – 92 стр.

4 Айдаров Ф. Орхон ескерткішінің тексі. – Алматы: Ғылым. – 1990 ж. – 220 б.

5 Қазақ Совет энциклопедиясы. 11-том. – Алматы. – 1977 ж. – 631 б.

6 Потапов Л.П. Краткие очерки истории и этнографии хакасов (XVII-XIX вв.) – Абакан: Хакасское областное государственное издательство.– 1952 г. – 127 стр.

6 Бизақов Сейдін. Түбі бір түркілер. – Алматы. – 2013 ж. –288 б.

7 Молчанова О.Т. Топонимы монгольского происхождения в Горном Алтае. Кітапта: Языки и топонимия сибиря. VI. – Томск: Издательство Томского университета. – 1976 г. – 114 стр.

8 Кайдар А. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: Арыс. – 2005. – 304 с.

9 Донидзе Г.И. Хакасский язык. Кітапта: Языки мира. Тюркские языки. Бишкек: Кыргызстан. – 1997 г. – 543 стр.

10 Баскаков А.Н. Грамматика хакасского языка. М.: Наука. –1975, – 420 стр.

11 Кызласов А.С. Языковая ситуация в Республике Хакасия. www.haknil сайты.

Чуваш әдеби тілі

*Мәтбек Нұрсұлу Құрманбекқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Чуваш тілі – чуваштардың ұлттық тілі, Чуваш Республикасының мемлекеттік тілі, сондай-ақ Чуваш Республикасынан тыс жерде өмір сүретін чуваш қауымының тілі. Чуваш тілі өз тілдерінде «*чваш члхи*», «*чвашла*» деп аталады. Әлем тілдерінің генеологиялық жіктелуінде түркі тілдерінің бұлғар тобына (кейбір зерттеушілердің пікірінше, батыс хун бұтағына) жатады және осы топтағы жалғыз тірі тіл болып есептеледі.

Чуваш тілі Чувашия, Татарстан, Башқұртстан, Самара, Ульяновск, Саратов облыстарында, сондай-ақ Орал, Поволжье, Сібірдің басқа да облыстарына, т.б. өлкелерге, республикаларға таралған. Чуваш Республикасының мемлекеттік тілі (орыс тілімен бірге) болып есептеледі.

Сөйлеушілер саны, 2010 жылғы санақ бойынша, 1,15 млн адамға жуық, осыдан бұрын 2002 жылғы санақта этникалық чуваштардың саны 1 млн 637 мың адам болатын, шамамен, оның 55%-ы Чуваш Республикасында тұрады.

Чуваш әдеби тілі төменгі диалект негізінде қалыптасқан. Әдеби тілдің қалыптасуына И.Я.Яковлевтің қызметі және Симбир чуваш мұғалімдік мектебі (XIX ғасырдың аяғы) үлкен рөл атқарған.

Чуваш тілін лингвистикалық зерттеу XVIII ғасырда басталған, 1769 жылы тұңғыш грамматика жарық көреді (Вениамин Пуцек-Григорович). Чуваш тілін ғылыми-зерттеу негізін Н.И. Ашмарин (XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басы) қалаған; оны зерттеуге И.А. Андреев, В.Г. Егоров, Й.Бенцинг және басқа да зерттеушілер маңызды үлес қосқан.

Н.И.Егоров чуваш тілі глоттогенезінің үш құрамдас бөлігін көрсетті:

Қазіргі жалпыұлттық чуваш тілі XV ғасырда орта бұлғар диалектісі негізінде қалыптасты. Глоттогенезде үш негізгі бөлік маңызды орын алады:

1) орта бұлғар тілі – негіз (орта қыпшақ кірме сөздерінің біршама бөлігін сіңірген, сонымен қатар моңғол, парсы, арабтан шыққан лексиканы да);

2) таулы марий субстраты (негізінен, жоғары диалектіде);

3) чуваш тілінің құрылымдық деңгейінің түрлі дәрежесі көрінетін қазан-татар және мишар тілдерінің тарапынан зор қарым-қатынас әсері [1].

Лексикасы байырғы, жалпытүркілік және кірме сөздер қабаттарынан тұрады. Құрамында моңғол, иран, фин-угор, армян, грузин, еврей, славян кірме сөздері бар. Маңызды бөлігін шартты түрде бұрын енген және жаңадан енген деп бөлінетін орыс тілінен енген сөздер құрайды. Алғашқылары дыбыстық жақтан чуваш тілінің ерекшеліктеріне бейімделсе (пёрене – «бревно», кёрепле – «грабли»), кейінгілері мүлде өзгеріске ұшырамаған (делегат, прогресс) немесе аздап бейімделген (конституци, географи). Орыс кірме сөздері, негізінен, терминология саласына жатса, ішінара тұрмыстық лексика да (пальто, костюм) кездеседі.

Бұлғар-чуваш тарихындағы ислам дәуірімен (X-XIV ғасырлар) байланысты лексикасында, әсіресе көне чуваш тілінде және жалқы есімдерде араб-парсы сөздері бар. Бірақ қазіргі чуваш тілінде (әсіресе ауызекі сөйлеу тілінде) бұндай сөздер көп кездеспейді, сөздіктерде және әдеби тілде ғана қолданылады.

Б.А. Серебренников чуваш пен моңғол тілдерінің, чуваш пен тұңғыс-манчжур тілдерінің лексикалық қатарларын, чуваш тілін сібір және ортаазиялық түркі халықтары тілдерімен жақындастыратын елеулі сөздер тобын көрсете отырып, төмендегідей қорытындыға келеді: «жалпы түркі тілдерінің ыдырауы, негізінен, күмәнсіз Азия территориясында жүзеге асты, қайта қалыптасқан түркі тілдерінің бірі – қазіргі чуваштардың ата-бабаларының тілі, шамасы, Байкал көлінің ауданында, әлдебір моңғол тілімен көрші тұрды [2, 41 б.]. Одан ары ол: «...қазіргі чуваштардың түркітілді ата-бабалары Еуропа территориясына барған алғашқы түркі тайпалары болды, соңында Еділдің төменгі ағысындағы түркітілді қауым екі тілге: бұлғар және хазар тілдеріне ыдырады [2, 43 б.].

Бұлғар және чуваш тілдерінің тығыз байланыстылығы күмән тудырмайды. Жазбаларда сақталған аздаған бұлғар сөздері чуваш тілінен өзге түркі тілдеріне тән емес, тек чуваш тілінде ғана кездесетін ерекшеліктерге дәлел болып табылады. Чуваш тілі ежелгі (IV-XI ғғ.) және орта бұлғар (XIII-XVI ғғ.) тілдеріне жатады.

А.В. Дыбо сөздер жиынтығын зерттеу және лексико-статистикалық мәліметтер негізінде түркі тілдері генеологиялық тармақтарының салыстырмалы хронологиясын айқындау арқылы, ежелгі түркі тілінің ыдырауы, әдетте, бұлғар тобының бөлімі ретінде сипатталатын чуваш тілінің бөлінуінен бастау алатынын дәлелдеді. Генеологиялық тармақтарда тілдің тарамдануы б.з.д. 30-50 жылдарға сәйкес келеді. Ол бұл мерзімді хунну тайпасы бір бөлігінің Батыс Моңғолиядан ба-

тысқа, солтүстік Шыңжаң арқылы Оңтүстік Қазақстанның Сырдария аймағына, б.з.д. 56 ж. қоныс аударуымен байланыстырады [3, 766 б.]

Итальяндық тарихшы және филолог Игор де Ракевиц (Igor de Rachewiltz) чуваш тілінің басқа түркі тілдерінен елеулі, ал халадж тілінен аздаған айырмашылығы бар екендігін көрсетті. Ол «чуваш тілі түркі тілдеріне тән кейбір жалпы сипаттамаларға сай келмейді, дегенмен оны кейбір ғалымдар түрік немесе моңғол тілдері секілді, алтай тобының жеке тармағына жатқызады, ал чуваш тілін түрік тілдері тобына қосу – тілдерді жүйелеу мақсатымен ымыраға келуден туған шешім», – [4, 7 б.] деп түсіндіреді.

Чуваш тілі қазіргі түркі тілдері: әзірбайжан, башқұрт, гагауз, қазақ, татар, түрікмен, өзбек т.б. тілдерден көптеген белгілері бойынша ерекшеленеді.

Ғалымдар чуваш тілін өте көне тілдердің бірі және басқа түркі тілдерінен оның ерекшелігі чуваштардың ата-бабалары түркі әлемінен ерте ажырағандығында деп түсіндіреді. Тек соңыра халық өзінің тілі мен мәдениетімен этнос ретінде қалыптасқан соң, ол қайтадан тарихи кезеңдерде түріктермен тығыз қарым-қатынасқа түсе бастайды.

Чуваш жазуының қалыптасу тарихы 3 кезеңге бөлінеді:

- ежелгі чуваш жазуы кезеңі (XVI ғасырға дейін);
- көне чуваш жазуы кезеңі (XVIII ғасыр – 1871 жыл);
- жаңа чуваш жазуы кезеңі іштей екі кезеңді қамтиды:

- 1) 1871 – 1917;
- 2) 1917 жылдан осы уақытқа дейін.

Чуваш жазуы тарихының әр кезеңіне сызықтық-графикалық символдар (әріптер мен жазудың әріп емес таңбалары) және қағазға немесе басқа материалдарға чуваш тілінде құрастырылған мәтіндерді, сөздерді, хабарларды жазуға арналған тәсілдерді қамтитын жазудың жеке алфавиттік жүйесі сәйкес келеді. Ежелгі чуваш жазуы кезеңінде екі алфавит қолданылған:

- XIX ғасырға дейін ішінара сақталған руна жазуы;
- араб графикасына негізделген әліпби (X-XV ғасырлар).

Көне чуваш жазуы кезеңінде (XVIII ғасыр – 1871 жыл) чуваш сөздерін жазу үшін чуваш тілі дыбыстарына тән арнайы әріптері болмаған орыс алфавиті қолданылды.

Жаңа чуваш жазуы кезеңінде де (1871 жылдан – осы уақытқа дейін) әрқайсысы әртүрлі дәрежеде чуваш тілін жазуға бейімделген екі түрлі алфавит қолданыста болды:

- кириллицаға негізделген чуваш алфавиті;
- латын жазуына негізделген чуваш алфавиті [5].

Чуваш тілінде 10 әріппен таңбаланатын 9 дауысты дыбыс (фонема) бар: а, ә, э (е), ё, и, ы, у, ү, о. Дауыссыз дыбыстар саны – 22. Оның

ішінде тек қана *Ҙ* фонемасына сәйкес дыбыс орыс тілінде жоқ. Бұл – ызың, қатаң фонема, орыс тіліндегі *с'* (*сь*) дыбысына ұқсайды.

Чуваш тілі – ерекше жұмсақ тіл. Байырғы чуваш сөздерінде *б, г, д, ё, ж, з, о, ф, ц, щ* әріптері жоқ. Бұл әріптер тек орыс және шетел тілдерінен енген сөздерді жазуда ғана қолданылады.

1871-72 жылдары жаңа жазу пайда болғанша чуваш тілі ауызша қарым-қатынас пен халық ауыз әдебиетінің түрлерінде ғана қолданылды. Жазу пайда болғаннан кейін тілдің қолданылуы іс жүзінде кеңейді. 1920 жылы автономия құрылғаннан бастап тілдің қолданылу аясы елеулі түрде кеңейді. Республика аумағында чуваш тілі, орыс тілімен қатар, екі ресми тілдің біріне айналды. Барлық аймақта чуваштардың тығыз орналасуына байланысты мектептердегі оқыту тілі (8-сыныпқа дейін) болды, ресми мекемелерде осы тілде сөйлеседі, іс-қағаздары жүргізіледі, кең ауқымда кітап басылып шығарылады, чуваш тілінде фильмдер түсіріледі, театр сахналарында осы тілде сөйлейді. Чебоксары, Қазан, Уфа, Самара, Симбирск, Мәскеуде чуваш тілінде газет-журналдар шығарылады.

XX ғасырдың 30-жылдары жағдай күрт өзгерді. Чуваш АССР Конституциясынан чуваш тілінің мемлекеттік мәртебесі туралы бап алынып тасталынды. Чуваш Республикасынан тыс жерлердегі чуваш тілінде шығатын газет-журналдар жабылды, кинофильмдер жойылды. 1989 жылғы санақ бойынша, бұрынғы Кеңес Одағы территориясын мекендейтін чуваштардың төрттен біріне жуығы ана тілі ретінде чуваш тілін есептемеді, тіпті Чуваш АССР-індегі ана тілін білмейтін чуваштардың үлесі 15%-ды құрады.

1936 жылдың 13 қаңтарында – БКП(б) облыстық комитетінің бюросы Чувашияның барлық мектептерінің 8-10-сыныптарында барлық пәндерді орыс тілінде оқытуға шешім қабылдады.

1938 жылдың 13 наурызында КСРО ХКК және БКП(б) ОК «Ұлттық республикалар мен облыстар мектептерінде орыс тілін оқыту туралы» Жарлығына сүйене отырып, Чувашияның халық ағарту комитеті, оқу үдерісінде орыс тілінің рөлін күрт арттыру бағытында оқу жоспарын өзгертті. Орыс тілі пәні бойынша ақпараттар көлемі ұлғайтылып, сағат саны арттырылды. БКП(б) және Чуваш Автономиялы Кеңес Социалистік Республикасы Халық комиссарлар кеңесінің (ЧАКСР ХКК) 1938 жылы 9 сәуірдегі «Чуваш АКСР чуваш, татар және мордова мектептерінде орыс тілін міндетті оқыту туралы» Жарлығына сәйкес, 1938 жылдың 1 қыркүйегінен бастап республика мектептерінде орыс тілін оқыту 2-сыныптан бастап қолға алынды.

1958 жылдың 24 желтоқсанында «КСРО-да мектеп пен өмір арасындағы байланысты күшейту, білім беру жүйесін одан ары дамыту туралы» Заң қабылданды. Оқушылардың ата-аналары балаларын

қандай тілде оқытуды өздері таңдау құқығына алғаш рет ие болды. Республиканың көптеген мектептерінде ата-аналардың өтінішімен оқыту ана тілінен (орыс тілінен басқа) орыс тіліне жаппай ауыстырылды.

2007 жылға дейін, жалпы білім берудің мемлекеттік стандартының ұлттық-аймақтық компоненті алынып тасталынғанға дейін, республика мектептерінде ана тілін (орыс тілінен бөлек) оқыту ұлттық-аймақтық компонент шеңберінде жүргізілді. Чуваш Республикасының бұрынғы білім министрі Г.П. Черновой орыстілді мектептерді бітірушілердің чуваш тілін меңгеру деңгейі төмен екендігіне қарамастан, 2000 жылы «Орыстілді мектептерде чуваш тілін оқыту сағаттарын арттырудың қажеттілігі жоқ», – [6] деп атап көрсетті.

Чуваш Республикасы Министрлер Кабинетінің 1 маусым 2000 жылғы №109 қаулысымен бекітілген «Оқыту мен тәрбиелеудің қазіргі жүйесіндегі Чуваш Республикасы ұлттық мектептерінің концепциясында» ұлттық мектепке келесідей анықтама берілген: «Ұлттық мектеп – Чуваш Республикасының әртүрлі ұлт өкілдері қатар өмір сүретін аймақтарында, оқушыларды туған этномәдени ортамен байланыста дамыту қағидасына негізделген және тиісті ұлттық-аймақтық компонентке сай оқыту бағдарламасын іс жүзіне асыратын жалпы білім беру мекемесі» [6]. Бұл құжат Чуваш Республикасы Министрлер Кабинетінің 29 маусым 2011 жылғы №263 қаулысымен күшін жойды.

1993 жылы 28 қаңтарда қабылданған «Білім туралы» Заңның 2004 жылғы 18 қазандағы жаңа редакциясына сәйкес, бұл анықтамаға түзету енгізіліп, ұлттық білім беру мекемесі деп туған этномәдени ортасына және ұлттық дәстүрлеріне негізделген білім беру бағдарламаларын жүзеге асыратын мекемелер аталатын болды. Чуваш Республикасы «Білім туралы» Заңының ең соңғы редакциясында «ұлттық мектеп» ұғымы жоқ.

1993 жылдың 28 қаңтарында Чуваш Республикасының «Білім туралы» Заңы қабылданып, онда: «Чуваш Республикасы мектепке дейінгі, жалпы бастауыш және негізгі жалпы білім беруді – орыс және чуваш тілдерінде, ал түрлі ұлттардың тығыз өмір сүретін аймақтарында, сол ұлттардың туған тілінде білім беруді қамтамасыз етеді» [6], – деп атап көрсетілді.

2005 жылдың 11 қарашасында Чебоксарыда чуваш тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің бірінші конференциясы өтіп, оған Чуваш Республикасындағы, Ресей Федерациясы аймақтары мен жақын шетелдерден 300-ден астам делегат қатысты. Конференция нәтижесі бойынша Чуваш Республикасындағы тілдік тәжірибе қолданыстағы заңнамаға қайшы келетіндігі көрсетілген тілдік жағдаят туралы өтініш қабылданды.

2007 жылдың 1 желтоқсанында №309-ФЗ «РФ кейбір заңнамалық актілерге, оның ішінде мемлекеттік білім беру стандартының құрылымы мен ұғымдарына өзгеріс енгізу» Федералдық заңы қабылданды, соған сәйкес мемлекеттік білім беру стандарты институтынан (федералды және аймақтық (ұлттық-аймақтық), сондай-ақ білім беру мекемесінің компонентінен) «федералды мемлекеттік білім беру стандарты» институтына ауыстырылды.

Федералды мемлекеттік білім беру стандарттары кемінде он жылда бір рет бекітіледі және олар негізгі білім беру бағдарламаларының құрамында деген талаптарды, сондай-ақ негізгі білім беру бағдарламаларының нәтижелерін енгізуді қамтиды.

2010 жылдың 20 ақпанында Чуваш Республикасы астанасы Чебоксары қаласында Чуваш азаматтық конгресінің жетекшісі Н.Е. Лукианованың бастамасымен қоғамдық ұйымдар өкілдерінің Халықаралық ана тілі күніне байланысты ұйымдастырылған Ресей Федерациясы байырғы халықтарының ана тілін сақтау және дамыту мәселелері бойынша форумы болып өтті. Форумда 1 желтоқсан 2007 жылғы №309-ФЗ «РФ кейбір заңнамалық актілерге, оның ішінде мемлекеттік білім беру стандартының құрылымы мен ұғымдарына өзгеріс енгізу», мемлекеттік білім беру стандартынан ұлттық-аймақтық компоненттерді алып тастаған Федералды заңының салдарлары талқыланды. Форумға қатысушылар Ресей халықтары өкілдерінің БҰҰ, Еуроодақ, әлемдік БАҚ басшылығы, РФ Президенті, Парламенті мен Үкіметіне Үндеу қабылдады. Сонымен бірге «Ресей Федерациясы халықтарының ана тілін сақтауға, оны зерттеу және дамыту үшін жағдайлар жасауға конституциялық құқығын қалпына келтіру туралы» резолюция қабылданды.

2010 жылы Чебоксары қаласындағы №10 орта білім беретін мектеп негізінде «Бастауыш мектепте чуваш тілін интенсивті білім беру арқылы дамыта оқыту» экспериментті алаңының жұмысы қолға алынып, екі тілде: орыс және чуваш тілдерінде оқитын бірінші бір сыныпқа оқушылар қабылдай бастады. Бірқатар пәндерді чуваш тілінде оқытуда арнайы әдістемеліктер пайдаланылып, оқушылардың чуваш тілін меңгеру деңгейіне қарамастан, оларды оқыту сатылай жүргізіле бастады.

Чуваш Республикасы Президентінің 21 наурыз 2008 жылғы №25 Жарлығына сәйкес, Чуваш Республикасында білімді дамытудың 2040 жылға дейінгі бекітілген стратегиясында келесідей мәліметтер келтірілген: «Бүгінгі күні республикада 344 чуваш, 177 орыс, 17 татар ұлттық мектебі бар, жалпы білім беретін 4 мекемеде мордова тілі оқытылады. Қалыптасқан жүйе көп мәдениетті кеңістікте балалардың сапалы білім алуын қамтамасыз ете алады» [6].

Чуваш тілі Чуваш Республикасы Білім министрлігінің 2009-2010 оқу жылындағы мәліметтері бойынша, республикада мектептердің 65%-ы – чуваш, 31%-ы – орыс, 3%-ы татар тілдерінде білім берді. Чуваш тілі 344 чуваш мектебінде – ана тілі, ал қалған 198 мектепте мемлекеттік тіл ретінде оқытылды. Чуваш, татар ұлттық мектептерінің 1-5-сыныптарында оқыту ана тілінде жүргізілді. Өкінішке орай, Алатырь, Канаш, Шумерли қалалары мен Порецк ауданында чуваш мектептері болмады.

Чуваш ұлтының жартысына жуығы Чуваш Республикасынан тыс жерлерде өмір сүреді. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында Чуваш Республикасы мен одан тыс жерлерде чуваш тілінде білім беретін бастауыш сыныптар мен пән мұғалімдерін даярлайтын бірқатар жоғары және арнайы оқу орындары ашылды. Чуваш АКСР-дегі педагогикалық институт, техникум мен училищеден өзге, арнайы педагогикалық училищелер Ульяновск, Самара, Қазан, Сенгиль, Похвистнев, Белебей, Аксубаев және т.б. қалаларда жұмыс істеді.

Ульянов облысы және басқа да Чуваш Республикасынан тыс жерлерде өмір сүретін ұлт өкілдерінің пікірі бойынша, чуваш тілі мен әдебиетін оқытатын педагог мамандарға сұраныс өте жоғары. Қазіргі уақытта үкімет чуваш тілі мен әдебиеті мұғалімдеріне сұраныс жоғары болуына қарамастан, Ульяновск мемлекеттік педагогикалық университетінің чуваш тілі мен әдебиеті бөлімдерін жабуда. Чуваш Республикасынан тыс жерлерде өмір сүретін чуваштардың ана тілін білу деңгейінің төмендеуінің негізгі себептерінің бірі – маман педагогтердің болмауы.

Чуваш тілінде көптеген газеттер шығарылып, чуваш театрлары мен хор ұжымдары жұмыс істейді. Чуваш тілі Чуваш Республикасының, Башқұртстан мен Татарстанның кейбір аудандарының мектептерінде пән ретінде оқытылады, Чувашияның бірқатар ЖОО-ларында екі семестр бойы пән ретінде оқытылады. Чуваш Республикасында чуваш тілінде аймақтық радио және телебағдарламалар таратылады, мерзімді басылымдар жарық көреді. Республикада ресми іс жүргізу орыс тілінде жүргізіледі.

Чуваш тілі ұдайы даму үстінде. Онда жаңа сөздер пайда болып, тұрақты тіркестер жасалынууда, жаңа грамматикалық құрылымдар қолданылынып, жаңа орфографиялық ережелер енгізілуде. Әйтсе де чуваш тілінің жойылып кету қаупі жоқ емес, қазіргі уақытта лексика саласында, әсіресе ауызекі тілде орыс тілінің әсері қатты байқалады.

Пайдаланылган әдебиеттер

1 Егоров Н.И. Глоттогенез чувашский // Чувашская энциклопедия / В.С. Григорьев (гл.ред.) и др. – Чувашское книжное издательство, 2010. Т.1. – С. 289.

2 Серебренников Б.А. Происхождение чуваш по данным языка // О происхождении чувашского народа. Сборник статей. – Чебоксары: Чуваш. гос. изд-во, 1957. – С.41.

3 Дыбо, А.В. Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков. – М.: Академия, 2004. – С. 766.

4 Rachewiltz, Igor de. Introduction to Altaic philology: Turkic, Mongolian, Manchu. – Leiden; Boston, 2010. – P. 7.

5 Фомин Э.В. Чувашская книга в конце XIX – начале XX вв. / Известия Томского политехнического университета, №2, 2007. – С. 244-248.

6 ru. wikipedia.org / wiki / Чувашский язык.

Шор тілі

*Оспанова Баянды Рамазанқызы,
филология ғылымдарының кандидаты*

Шор тілі түркі тілдерінің алтай тобына жатады. Ол тіл Алтай тауының солтүстік өңірін мекендейтін аз санды халықтың ауызекі сөйлеу тілі болып табылады. Ғалым Н.П.Дыренкова шор тілі марасс және кондам диалектісіне бөлінеді [1, 19 б.] деп көрсетеді. Ал Ғалым Ә.Қайдаров пен М.Оразов өз еңбектерінде «Шор тілінің құрамында екі диалект бар. Оның біреуі – $z/c(z)$ немесе марасс диалектісі де, екіншісі – y немесе кондом диалектісі» деп көрсетеді [2, 331 б.]. Шор халқы бүгінгі күні жойылудың аз-ақ алдында тұр. Сондықтан да болар олардың тарихына, әдебиетіне қатысты зерттеулер толыққанды жан-жақты зерттелмеген.

Қазіргі тұрғылықты мекені, негізінен, Ресей Федерациясы Кемерово облысындағы Кондома мен Мрассу өзендері маңы. Шорлар өздерін қобый, қарға, қый, аба, шор деген ру аттарымен немесе мекенжайымен байланыстырып: таяш-чоны (таяш болысы), лерас-кижи (лерас адамы), кондом чоны (кондом халқы), чыш киж (сырт адамы) деп атаған.

Сонымен қатар шорлар «кузнецк татары» деген де атпен атаған. Ал XVII-XVIII ғасырлардағы Ресей деректерінде Шорлар кузнецкілік, кондомалық және мрассулық татарлар деп көрсетілген. Шор халқының атауын 1861 жылы В.Радлов анықтаған [3]. Ғалым ол жөнінде «Местное население, проживающее на берегах и притоках реки Мрассу» атты мақалада: «Этноним «шорцы» предложен В.В.Радловым в 1861 г. (по крупным сеокам акшор, кара-шор, сары-шор), и был признан всеми современными шорцами в советское время. Сам этноним «шорцы» предложен этнографом В.В. Радловым в 1861 году, и это название было закреплено властями во всех официальных документах, а в дальнейшем, уже в советское время, было признано всеми современными шорцами» [4] деген мәлімет келтірген. Ал С.Бизақов өз еңбегінде мынадай мәлімет береді: «Шорлар темір балқытты, қару-жарақ, құрал-сайман жасады. Осы ұсталық өнерлеріне қызығып, Көшім хандығы, Енисей қырғыздары, моңғол, жоңғар хандары шор өлкесін өз қаруында ұстауға ұмтылып, бір-бірімен соғысып келген» [5, 210 б.]. Бұдан біз олардың

ұсталық өнері туралы мәлімет аламыз және бұл пікірлерден біз шор халқының тарихы тереңде жатқанын аңғарамыз.

Жалпы – мәліметтерге зер салсақ, тек кеңес өкіметі тұсында ғана «шор» термині жалпыхалықтық атауға ие болған. Кейінгі жылдары ассимиляцияның әсерінен шорлардың саны өспей отыр. Христиан дінінің православие тармағын ұстанады. Этникалық құрамы түркі, кетостяк тайпаларының араласуынан қалыптасқан.

Шорлардың тұрмыс-тіршілігі, фольклоры, тілі, ұлттық өнері, мәдениеті солтүстік алтайлықтар мен хакастардың кейбір этникалық топтарына жақын. Ханты-мансилермен де шорлардың тұрмыс-тіршілігінде ұқсастықтар бар. Қайыңды қасиет тұтып, құдайға табынған кезде қайың маскасын киіп жүреді. Халық ауыз әдебиеті жанрына қай, нық (ерлік поэма мен дастандар), пурунғу чоөк (еңбек ертегілері мен аңыз-әңгімелер) жатады [6]. Бұлар шор халқының ұлттық құндылығы болып табылады. Шорлардың тұрмыс-тіршілігі, фольклоры, тілі, ұлттық өнері, мәдениеті жалпы түркілік таным мен түсінікке бағытталған.

2010 жылғы Ресей халық санағының мәліметтеріне сүйенсек, 140 000 адам деп көрсетілген [7]. Шор халқының қалыптасу тарихына тоқталсақ, бұл жөнінде мына бір пікірден шорлардың тарихы туралы құнды мәлімет алуға болады: «М.Х. Дулати құсшы тайпасы туралы «олардың түп атасы хандардың біреуінің құсшысы, яғни құс баптайтын адамы болғандықтан солай аталды» деп жазған. Құсшы тайпасы қырғыз елінің құрамында бар екені белгілі. Осы тайпалардың да негізі түрік екенін, олардың атауларының өзі-ақ айтып тұр. Келесі тайпа – Шорас. Шорас жоғарыда айтылған Шапырашты-Ыстықтың Дөйіл баласының тұқымы. Осы жерде айтылған калмақ арасына кеткен Шорастардың ұрпағы қазіргі заманға дейін бар. Қазіргі заманда олар таулы Алтайда тұрады. Орыстар оларды «Таулық Шорлар – Горные Щорцы» деп атайды, ал олар өздерін осы заманға дейін Шорас деп атайды. Шорастардың тағы біраз бөлігі басқа моғолдармен бірге Бабырмен М.Х. Дулатимен моғол деген атпен Үндістанға қоныс теуіп, сол жақта қалып қалды. Сол жақтағы моғолдар – осы қазір біз айтып отырған тайпалар. Олардың ұрпағының біразы қазіргі заманға дейін Үндістан мен Пәкістанда Моғол деген атпен өмір сүруде [8]. Яғни бұл шор тайпасының тарихының тамыры тереңнен басталатындығын аңғартады. Ал шор этносының тілі VI-IX ғасырларда түркі тайпаларының әртүрлі халықтық тілдерінен құралған.

Шор этносы тілінің қалыптасып даму тарихына тоқталсақ, VI-IX ғасырларда әртүрлі тіл араласқан жергілікті түркі тайпаларынан

құралған. Ал 1925 жылы Таулы-шор автономиялы ауданы құрылады. Ал 1931 жылы бұл территорияда 40 пайыз шорлар тұрса, 1939 жылы бұл көрсеткіш он төрт пайызға дейін қысқарады. 1939 жылдан бастап Таулы шор автономиялы ауданы таратылып, жаңадан құрылған Кемеров облысының құрамына қосылған. Шорлар туралы жазбалар XVII ғасырдағы Кузнец татарларының куәліктері арқылы белгілі. Шор тілі туралы алғашқы мәлімет В.Радлов, С.Малов, Н.Катанов еңбектерінде кездеседі. Шор тілі – кенже жазулы тіл. Қазан төңкерісіне дейін жазуы болмаған. Шорлар алғашқыда латынша жазуды пайдаланған. Шор тілінде кириллица әліпбиіне негізделген алғашқы әліппе 1927 жылы жарық көрген. Жазуы да осы кезден басталады. 1938 жылдан бастап орыс графикасына негізделген жазуды қолданады. Әдеби тілі нақты қалыптаспаған.

Жазба әдебиетін жандандыру мақсатында осы жылы тұңғыш рет шор тілінде газет жарияланады. Әрине, ол қазіргі кезде шықпайды. Білім беру саласы 1925 жылы 8 мектепте шор тілінде оқытса, 1935 жылы 32-ге жеткен.

1925 жылы Шор ұлттық әкімшілік ауданы дүниеге келгеннен бастап шор тілінің жазуын дұрыс жолға қою мақсатында кирилл әліпбиін жетілдіріп, шор тіліне ыңғайлап қолданады. Бірақ үш жыл өтпестен латынға ауыстырылды. Кейінірек, тағы да кириллицаға ауысқан шорлардың 1935 жылы өз ана тіліндегі 32 мектебі, өз ұлтынан 64 мұғалімі болды.

Шорлар жасайтын аймақтағы көмір, темір-металл және алтын кеніштерін игеру үшін келген орыстар есебіне, шорлардың пайыздық арасалмағы 1931 жылғы 39 пайыздан 1938 жылға келіп жергілікті ұлт 13 пайызға дейін кеміді. Міне, осы кезден бастап шор тілінің, мәдениетінің бағы тая бастады. Ал сталиндік қуғын-сүргін жылдары ол аймақ түрме, абақты, лагерьлерге айналды.

Қазіргі кезде шор тілі аралас мектептерде пән ретінде ғана оқытылады. Бүгінде Таштагола және Таштагольский аудандарында «Шория» радио хабарламасы жұмыс істейді. Және орыстілді басылымдарда тек қосымша бетінде ғана шор тілінде мақалалар шығады.

Шор тілінде 16 дауысты, 25 дауыссыз дыбыс бар. Дауысты дыбыстар жуан, жіңішке, қысқа және созылыңқы болып бөлінеді. Грамматикалық ерекшелігі көмектес септігіне қосымша мағына үстемелейтін -ба, -бе, -па, -пе, -ма, -ме жалғауларын қолдану арқылы жасалады (мысалы, малтаба – балтамен). Етістіктің көсемше формасы -ала, -еле жұрнақтарымен түрленеді (мысалы, турала – тұра салып).

Шор тілі хакас тіліне жақын мрассу немесе 3-диалектісіне және алтай тілінің солтүстік диалектісіне ұқсас хондом немесе й-диалектісіне бөлінеді. Әдеби тілі мрасса диалектісіне негізделген. Сөздік құрамы жағынан хакас пен алтай тілдеріне жақын. Тілдік қорында моңғол тілі мен орыс тілінен енген сөздер көп кездеседі. Лексикасы жан-жақты зерттелмеген. Сөздік құрамы жағынан алтай мен хакас тілдеріне ұқсас және орыс тілі мен моңғол тілдерінен енген кірме сөздер көп.

Ал олар өз кезегінде ортақ этнос ретінде бірікпеген әртүрлі рулардың (сеоктардың) бірігуінен пайда болған халық болуы керек. Дегенмен көршілес жатқан өзге ұлыстар, мәселен, алтайлықтар, телеуіттер бұларды шор-кижи (шорлық немесе шор кісі) деп атаған. Орыстар да, қаптаған рулардың атын атап жүрмес үшін шорлықтар деп қысқа қайырған сияқты. Л.С.Борина өзінің Том университеті «Хабаршысының» 2007 жылғы № 304 нөмірінде жарық көрген «Этноним «Шорцы»: к вопросу о конструировании этнических границ» атты мақаласында мынадай мәлімет береді: «Государство выделив территорию проживания абинцев и шорцев в национальный район, закрепило термин-этноним «шорцы за теми, кто себя шорцами не считал. В этом плане просьба делегатов-шорцев, высказанная во время работы Татаро-Шорцевского съезда (5-8 июля 1924 г., с.Кузедеево), уже не кажется случайной: они просили представителя власти рассказать им, кто такие шорцы! Следовательно, в сознании самих шорцев границы, которую очерчивал закрепленный за ними этноним, не существовало» [4, 96 б.].

Мақала авторының пайымдауынша, Кеңес үкіметі кезінде шорлықтарды бөлек ұлыс ретінде бекітіп, олардың өмір сүру аумағын анықтап, Таулы-Шор ұлттық ауданын құрады. Бірақ та осы аудан құрамына кірген басқа да түркі тайпаларына жататын ру өкілдері, 1924 жылы съезде шор деген ұлттың кім екенін түсіндіріп беруді талап еткен. Бұл, әрине, ойландыратын мәселе. Себебі бұдан осы аймақта тұратын шор халқы өздерін шор ұлтымыз деп есептемегендігін байқау қиын емес. Ал қазір олар өздерін бөлек ұлт ретінде қарастыратын сияқты.

Тарихшылардың пікірінше, шорлар осыдан мың жылдай бұрын өмір сүрген самоид, угр не кетіктердің түркіленген қауымы болуы мүмкін. Шорлар мәдениет, тіл жағынан Солтүстік-Батыс Сібірдегі Самоид және Ханты-Мансыларға жақындау болып келеді. 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін орыстар, шорлардың тұрмыс-тіршілік етіп жатқан жеріне қарай, тайпа атаулары бойынша түрліше атаған. XX ғасырға келіп ол тайпалар бірігіп, бір шор ұлтына айналған сияқты.

Кеңес үкіметі тұсында 1989 жылы жүргізілген санақ бойынша, барлық рулар бір ұлт болып, 16 мың шор тізімге алынған. Олардың 12 мың бес жүзі Кемерово облысын мекендейді. Міне, солардың тоғыз мың сегіз жүзі шор тілін ана тіліміз дегенімен, тоғыз жүзі ғана ол тілде сөйлей алған. Таллинде 1993 жылы басылған «Орыс империясындағы халықтар жөніндегі Қызыл кітапта» шорлардың ұлттық бейнесі жоғала бастағаны көрсетіліп, ұлттық дәстүр, әдет-ғұрып, тұрмыс-салт кейбір алыс аудандарда, ал тіл отбасы, үй-ішінде ғана сақталған. Театр, баспахана, радио атымен жоқ. Ол аймаққа келімсектер, өнеркәсіп және орыс тілі ғана үстемдік етеді деп жазылыпты.

1980-90 жылдарға келіп, шор тілі және мәдениетін қайта тірілту жолында біршама шаралар қолға алынды. 1993 жылы шорлар Ресейдегі Солтүстік, Қиыр Шығыстағы аз санды халықтар Ассоциациясына енді.

Ең маңыздысы, Кемерово облысының орталығы Новокузнецктегі Педагогикалық институтта шор тілі және әдебиеті кафедрасы ашылды. Төрт мұғалімі бар. Ол бөлімді 6 шәкірт бітіріп шыққан. 67-сі оқуда. Кейбір ауылдарда шор тілі оқытыла бастаған.

Пединституттағы шор тілі профессоры Ирина Шентсова «Ресейдегі шор тілін сақтап қалу жолында кейбір шаралар жасалуда» атты тақырыпта «Азаттық» радиосына сұхбат беріп, бұл саладағы жұмыстар жөнінде: «Кузбасс мемлекеттік педагогикалық академиясында шор тілі және әдебиеті кафедрасы бар. Академия Новокузнецк қаласында орналасқан. Бірақ ол кафедрада төрт-ақ қызметкер жұмыс істейді, маман тапшылығын байқау қиын емес. Ал шор тілі, мәдениеті мен әдебиетін оқитын 67-ақ шәкіртіміз бар. Бұл сала бойынша бары 60 адам мамандық алған.

Олар орыс және шор тілдері мұғалімі және журналист болып қызмет жасайды. Кейбіреулері жергілікті әкімшілікте және музейде жұмыс істейді» [9] дейді. Шор халқының жазба әдебиеті енді қалыптасып келеді. Қазіргі кезде шор тіліндегі әдебиет бойынша қызмет жасап жүрген бір топ жазушы бар. 1990 жылдан бері шор тілінде «Туған жер» деген мерзімді басылым шығады. Сондай-ақ шор тіліндегі өлеңдердің таңдамалы сегіз жинағы басылып шыққан. Олардың арасында Любво Арбачакованың «Онзас черім» және Николай Белчегешевтің «Таң атч» деген шығармалары бар. Ресей Жазушылар одағына 8 ақын-жазушы мүше болып қабылданған.

Одақтың Шор бөлімшесі семинарлар өткізіп, әдеби шығармаларды талдап отырады. Ол жерде шор тілін үйрететін үйірме де бар. Бұның өзі – бүгінде шор тіліне деген қамқорлық. Сонымен бүгінде шор-

лықтардың көп бөлігі өз тілін ұмыта бастапты. Бұл тұрғыдан да бізден аумай қалған. Түркілердің ортақ проблемасы шығар шамасы. Ресейдегі шор тілін сақтап қалу жолында кейбір шаралар жасалуда. Қауіп астындағы тілдер бойынша арнайы қордың мәліметтеріне қарағанда, бүкіл әлемдегі алты мың тілдің көбінде сөйлеушілер саны уақыт өткен сайын азайып бара жатыр екен. Алты мың тілдің тең жартысы, яғни 3 мыңдай тілдің әрқайсысында сөйлейтіндер он мың адам төңірегінде екен.

Сонымен ойымызды қорытындылай келе, аз халықты бірсыпыра уақыттан бері түрлі қиыншылық қаумалап, адымын аштырмай келеді. Өсімі азайып кетті. Демографиялық тұрғыдан өсім өте баяу. Бұрын «шор» сәбиі болып көзін ашатын ұлыстың бүгінгі шыр етіп жарық дүниеге келген балапаны «орыс» болып туылатын болды. Тілі орысша шығады. Осыдан шығарып айтсақ, шор тілі қолданыстан қалып барады. Санаулы ақын-жазушысы орыс тілінде жазады. Соңғы жылдары ауыл-ауыл болып отыратын шор азаматтары туған түгінін өшіріп, туған жерін тастап, ірі қалаларға көшіп жатыр. Туған топырақ, Жер-ана аңырап қалып жатыр.

Бұның өзі демография мен тілге үлкен әсер етеді. Ал, екіншіден, шор халқының тәуелсіздігі жоқ, сондықтан да тілінің тіршілік еркіндігі шектеулі. Ресей құрамындағы халықтардың саяси құқы автономиямен шектеліп, тілдеріне жергілікті ресми тіл дәрежесі берілген. Бұл тілдер жергілікті автономиялық облыс, аудан аумағында ғана.

Бір өкініштісі, бұл топтағы тілдердің болашағы жарқырап тұрған жоқ, тіпті оның дамуына кедергілер, қыспақтар көбеюде. Ресми жағынан тіл еркіндігіне қарамастан, іс жүзінде қоғамдық өмірде қолданылу аясы тарыла түсуде. Осындай жағдайлардың салдарынан аз санды шор түгіл, 7 миллиондай татар мен 3 миллионнан астам башқұрт халқы да ұлттық даму жағынан қысым көріп отырғаны анық байқалуда.

Бүгінде Ресей Федерациясының құрамындағы аз санды түркі халықтарының ана тілінің жағдайы мәз емес. Жалпы, бүгінге дейін Ресей Федерациясының құрамында болған ұлттардың біразы фузиялық әрекеттің құрбаны болды. Ең алдымен тілі, ділі, діні жоғалып, кейіннен ұлттың өзін толығымен сіңіріп жіберді. Ендігі кезек шорларға келген секілді.

Ал шорлардың ұлттық жағдайы сын көтермейді. Патшалық Ресей кезінде күшпен жаппай шоқындырылып, христиан дінін қабылдаған халықтың ана тілі тек ауылдағы аға буынның ғана тіліне айналған.

Мектептегі оқудың, барлық іс-қағаздарының, ресми жиындардың орыс тілінде жүруі салдарынан, яғни өмірлік қажеттілігі жоқтықтан шорлардың бүгінгі ұрпағы ана тілінен айырылып қалған. Жағдай осылай жалғаса беретін болса, енді бір-екі ұрпақтан соң шор тілінде сөйлейтін адамды табудың өзі қиынға айналуы мүмкін.

Ұлан-ғайыр, табиғаты қатал өңірде тұрып жатқан шорлар сан жағынан азайып, тілінің қолданылу аясы тарылып бара жатыр. «Жалпы, Ресей мемлекетінде тіл жағдайы аса мәз емес. Өмірде мәңгілік еш нәрсе жоқ, бәрі де өткінші. Сол сияқты ұлт та, тіл де мәңгілік емес. Тіл де өмір заңдарына сәйкес пайда болып, өсіп-өркендеп, әлсіреп, жоғалып немесе басқа тілге айналып отырады. Кейбір зерттеушілердің анықтауынша, тіл орта есеппен бір жарым мың жыл жасайды екен. Бәсекелестікке негізделген қоғамдық өмірдің даму заңы аса қатал, оған ешкім қарсы шыға алмайды десек те, мынадай жағдайларға назар аударған жөн секілді. Сол сияқты сол адамдардан тұратын ұлттар мен сол ұлттағы адамдар сөйлейтін тілдер де өмір сүруге құқылы. Жоғарыда біз қарастырып өткен шор тілінің халі ең алдымен, олардың өздерін заманға орай, ұлт ретінде сақтап, қорғап, қоғамдық дамуға ілесе алмағандықтарынан, шамалары келмегендіктерінен, ең бастысы, бәсекелестікке төтеп бере білмеген қабілетсіздіктерінен десек те, көпшілігі түрлі саяси озбырлықтардың салдарынан екендігі де анық. Десек те салмақтың ауыры сол ұлттың өзіне түседі. Тілді сақтай білу, негізінен, сол тілде сөйлейтіндердің санына емес, сапасына, яғни ұлттық сана-сезімінің қаншалықты дәрежеде екендігіне байланыстылығын өмір көрсетіп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дыренкова Н.П., Грамматика шорского языка. – М.-Л., 1941 — 308 с.;
2. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. –Алматы: Арыс, 2004. –358 б.
3. Radloff. Aus Sibirien, Bd. I. Leipzig, 1884, стр. 143. .
4. Борина Л.С. Этноним «шорцы»: к вопросу о конструировании этнических границ. Вестник Томского Государственного Университета Выпуск № 304 / 2007.94-97
5. Бизақов С. Түбі бір түркілер. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2000. – 320 б.
6. Қазақ энциклопедиясы. 9 том. Алма-Ата, 1976 ж.

7. Окончательные итоги Всероссийской переписи населения 2010 года. Архивировано из первоисточника 24 августа 2011. Всероссийская перепись населения 2010 года. Официальные итоги с расширенными перечнями по национальному составу населения и по регионам.

8. Селеубаев А. Моғол. https://www.facebook.com/AskarSeleubay/posts/1473773812836316?stream_ref.

9. Шентсова Ирина. «Ресейдегі шор тілін сақтап қалу жолында кейбір шаралар жасалуда» атты «Азаттық» радиосына берген сұхбат. <http://www.azattyq.org/content/article/1146479.html>.

Қорытынды

Дүниежүзі бойынша әлемдік өркениетке өзіндік кескін-келбетімен келіп жеткен, оған өзіндік үлесін қосқан халықтар аса көп емес. Әлемдік өркениетке өзіне тән табиғи бітім-болмысын сақтап келгендердің бірі – түркі тілдес халықтар.

Тамырын сан ғасырлық тарихтан алатын түркі халықтарының әлем келбеті мен бейнесін танып-түсінуі және оларды әр текті түрлі жанрда сомдауы олардың бізге мирас етіп қалдырған мәдени-әдеби мол мұрасынан айқын байқалады. Және осы дүниелер дүниежүзі халықтарының өзін-өзі танып-білуінде рухани азық, сарқылмас қазына болып келеді. Ол мұралардың көпшілігі түркі тілдес ру-тайпалардың әлі іргесі сөгілмеген, шаңырағы шайқалмаған біртұтас халық болған кезінде, сонау өткен ғасырлардың терең қойнауында қалыптасқан болатын.

Түркі тілдес халықтардың шығу тегінің, тарихы мен рухани мұраларының (тіл мен әдебиет т.б.) ортақтығы – оларға мына жаһандану заманында бір-бірлеріне жақындасып, рухани жаңаруларын, бірлесе отырып өз тарихының өткеніне терең үңіліп, өзін-өзі танып-білуін ғана қажет еткізіп отырған жоқ, оларға әлемдік өркениеттен өзінің орнын анықтауда да, біртұтас түркілік мәдениетті қалыптастырып, орнықтыруда да үлкен мүмкіншілік беріп отыр. Себебі қазіргі әлемдік бәсекелестік адамзат өркениетінің көшбасшысы немесе алдыңғы қатарлы елдерінің бірі болмасаң, із-түзсіз жоғалып, жойылып кететіндігіңді өзінің ғылыми-техникалық прогрессивті дамуымен үнемі ескертуде.

Әлбетте, әлемді танып-түсіну және ол туралы ұғым бүкіл халықтарға ортақ болып келетіні және ұлттық немесе жалпыадамзаттық құндылықтарға айналған сол рухани мұралар гуманистік қағидалардың сабақтастығы негізінде жасалатыны, сөйтіп, оның озық үлгілері әлемдік өркениеттен берік орын алатыны ақиқат. Ондай мұралардың көпшілігі әлемдік өркениеттің жетістіктерінің қатарына жатқанымен, ұлттың өзіндік сипаты болып, жалпы ұлттық, сосын жалпы түркілік өркениет пен түркілік ерекшелікті де нақтылады, бір негізден шыққан бірнеше түркілік ұлттың (қазақ, түрік, түрікмен, әзірбайжан, қырғыз, өзбек, татар, башқұрт, саха т.б.) қалыптасып даму тарихына, олардың болашақ даму жолына және олардың өзіндік өркениетінің өрілуіне де негіз болды. Сонымен қатар түркі тілдес елдерге әлемдік өркениеттен елеулі орын иеленуде де маңызды рөл атқарды.

Түркі әлемі қазіргі жаһандану үдерісінің даму парадигмасы мен қазіргі әлем типологиясының қалыптасуына орасан зор рухани, ой-саналық (идеологиялық) әсерін тигізді. Осы тұрғыдан алғанда түркілік дүниетанымның барлық кескін-келбеті, яғни мәдениеті мен әдебиеті, тілі мен діні, тарихы мен этнографиясы, педагогикасы мен психологиясы әлемдік өркениеттің ұшан-теңіз рухани қазынасы деп тануымызға әбден негіз бола алады.

Жалпы, түркі әлемін құрайтын ұлттар 40-тай делініп жүр. Түркі тілдерінде сөйлейтіндердің жалпы саны – 250 миллиондай, тіпті кейбір деректерде 250 миллионнан астам деп көрсетілуде. Әлемдегі түркі тілдес ұлттардың жетеуі ғана, атап айтсақ, Қазақстан Республикасы, Әзірбайжан, Қырғызстан, Түркия, Түрікменстан, Солтүстік Кипр Түрік Республикасы, Өзбекстан өз алдына дербес ел (мемлекет) болып отыр. Осы елдер тілдерінің ғана мемлекеттік тіл мәртебесі бар. Ал кейбір түркі тілдес ұлттардың тілінде сөйлейтін адамдардың санаулы мөлшерде қалуына байланысты олар жойылып кету қаупі алдында тұр.

«Түркі тілдес республикалардағы ұлттық әдеби тілдің тарихы, бүгінгі жағдайы мен болашағы» атты ғылыми жоба аясында орындалған осы зерттеуде түркілік ұлттық тілдердің даму тарихы, бүгінгі жағдайы мен ахуалы, тарихи кезеңдердегі даму ерекшеліктері анықталып, келешегіне сараптамалық талдаулар жасалды.

Түркілік қай ұлттың (қазақ, әзірбайжан, қырғыз, түрік, түрікмен, өзбек т.б.) болсын толығып өсуіне, рухани кемелденуіне, мәдени дамуына басты ықпал жасаған тірегі де, түп қазығы да – тіл. Сол себептен жеке мемлекеттік мәртебесі бар түркі тілдес халықтар әдеби тілінің қалыптасып даму тарихын және олардағы мемлекеттік тілдің түрлі тарихи кезеңдердегі орнын, бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік түрлі қызметін зерттеу бірінші кезекте қолға алынып, олардың бүгінгі мен келешегін бағамдаудың маңызды рөл атқаратынына назар аударылды.

Түркі әлеміндегі мемлекеттік мәртебесі бар тілдердің қалыптасып даму тарихы мен түрлі кезеңдердегі қоғамдық қызметін (функциясын) зерттеп-зерделеудің нәтижесінде ғылыми-теориялық тұжырымдар жасалды. Сондай-ақ өзге мемлекеттер құрамындағы түркі ұлттарының тілдері де осы бағытта зерттеліп-зерделенді. Мәселен, Ресей Федерациясы құрамындағы татар, башқұрт, ноғай, қарашай-балқар, саха (якут), қарайым, құмық, чуваш, тыва, топа, алтай, долған, шор тілдерінің, ҚХР (Қытай) құрамындағы ұйғыр, салар, сары ұйғыр тілдерінің және Өзбекстан құрамындағы қарақалпақ тілінің, Молдавия құрамындағы гагауыз тілінің қалыптасып даму тарихы туралы зерттеулер дайындалып, олардың әрбір тарихи кезеңдердегі қоғамдық-әлеуметтік түрлі қызметіне талдаулар жасалды.

Құрамында түркі тілдес ұлттар бар елдердегі (РФ т.б.) тіл саясаты мен ұлттық тілдерді дамытуға бағытталған негізгі іс-шараларға және олардың ұстанып отырған қазіргі тілдік саясатының өзіндік ерекшеліктеріне назар аударылып, аннотациялық-сараптамалық материалдар дайындалды.

Кез келген тіл ұлттық құндылыққа жатады. Әрбір ұлттық мемлекет, ол бірұлтты (моноұлтты) немесе көптеген ұлт өкілдерінен тұратын мемлекет болсын, әйтеуір бір тілді мемлекеттік тіл ретінде пайдаланып, өзінің әлеуметтік-экономикалық саясатын жүзеге асыратыны белгілі. Көбінесе ондай тілдің қызметін мемлекет құраушы жергілікті ұлттың тілі атқарады. Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, Өзбекстан, Молдавия елдері көптеген ұлт өкілдерінен тұратын мемлекет болса да, тіпті олардың құрамындағы кей ұлттардың автономиялық дербестігі бар болса да, негізінен, бір тілді ғана мемлекеттік тіл ретінде ұстанып отыр. Мәселен, РФ-дағы, ҚХР-дағы, Өзбекстандағы, Молдавиядағы жоғарыда аталған тілдердің бірқатарының автономиялық республика деңгейінде мемлекеттік тіл деген мәртебесі болғанымен, көп жағдайда орыс, қытай, өзбек, молдова тілдеріне басымдық берілген. Өйткені осы тілдер аталған мемлекеттерде мемлекеттік тіл қызметін атқара отырып, мемлекеттік маңызды іс-шаралардың ұлттық (орыс, қытай, өзбек, молдова) мүдде тұрғысынан жүргізілуін қамтамасыз етіп, ел ұйытқысы болуда. Бұны мына бір мәлімет те нақтылай түсетіні сөзсіз: «Жалпы, Ресей мемлекетінде тіл жағдайы аса мәз емес. Ғылыми негізде әлем тілдері пайдаланылу дәрежесіне қарай 6 топқа топтастырылатынын ескерсек, Ресейдің қолданыстағы тілдерінің «қауіпсіздер» тобына орыс, татар, украин, «жоғалуы мүмкін» деген болжам қатарына – 20, «өте қауіптілерге» – 29, «нашар жағдайдағыларға» – 22, ал «жоғалғандар» санатына 20 тіл жатады» (А. Құлтай. Қазақ тілінің қауқары қандай? // «Жас қазақ үні», 29.03.2011-04.04.2011).

РФ, ҚХР, Өзбекстан, Молдавия мемлекеті өзінің қоғамдық-әлеуметтік, яғни мемлекеттік сан салалы қызметі жан-жақты бола түсуі үшін мемлекеттік тілді өз қамқорлығына алып, оның дамып өркендеуіне барынша қолайлы жағдай жасап отырғанымен, өзінің тілдік саясатын ұлттық саясатымен етене астастыра жүргізіп, ұсақ ұлттар тілдеріне түрліше сипатта өз ықпалын тигізуде. Сол себептен осы мемлекеттердегі тіл саясаты ұлт мәселесімен тығыз байланысты екені пайымдалып, олардың құрамындағы түркілік ұлттардың әдеби тілдерінің бүгінгі ресми мәртебесі мен жай-күйіне баса назар аударылды.

Зерттеу жүргізу барысында ғылыми-теориялық қорытындылар жасалып, қайсыбір түркілік тілдердің келешек дамуының мүшкіл жағдайда екені анықталды. Мәселен, ноғай ұлтының жал-

пы саны – Ресей көлемінде 88,3 мың мөлшерінде болса да, территориялық бытыраңқы орналасуына және өзінің автономиялық мәртебесінің болмауына байланысты әрі қарай дамуы тоқырауға ұшырап, біртіндеп «өлі тілге» айналып бара жатқаны анықталды. Ресейдегі бұл секілді түркілік тілдердің қатарына шор, құмық, долған тілдерін де жатқызуға болады. Сондай-ақ «қарайым тілінде Литвада – 20, Украинада – 10, Польшада 10 адам ғана сөйлейді екен. Осы қырықтай адам өмірден өтсе, қарайым тілі де өлі тілге айналатыны даусыз. Демек, қарайым тілі қазір хал үстінде. Мұның өзі ертеңгі күні қарайым тілі ғана емес, сол тілде сөйлеген тұтас бір халық, яғни бір кездері Еуразияның Тынық мұхиттан Атлант мұхитына дейінгі аралығында ат ойнатып, билік жүргізген көк түрік ұрпақтарының бір әулеті, сол тілде жасалынған тұтас бір рухани әлем де бұл өмірмен қоштасады деген сөз. Қарайым тілі сияқты Иранда тұратын 7 мыңдай айналлы, Қытайдағы 5 мың жұғыр мен 7 мың айну, Ресейдегі 5 мыңдай долған, 2 жарым мыңдай шұлым, 10 мыңдай шор тілдеріне де қауіптің қара бұлты үйіріліп тұр. Ал тофа тілін ғалымдар қазірдің өзінде-ақ өлі тілге жатқызып қойған. Украинада (200 000), Өзбекстанда (190 000), Қырғызстанда (40 000) тұратын 500 мыңдай қырым татарының, Молдавияда (170 000), Балқанда (130 000), Украинада (20 000), Болгарияда (10 000) тұратын, жалпы саны 330 мыңдай гагауыздың, Ирандағы 400 мың хорасанның, 1,5 миллиондай қашқайдың, 42 мың халаждың, Ауғанстандағы 300 мыңдай афшардың, Қытайдағы 55 мың салардың, Солтүстік Кавказдағы 70 мыңдай ноғайдың ресми түрде тәуелсіздіктері болмағандықтан да, ұлт ретінде даму мүмкіндіктері шектеулі қалпында қалып отыр. Мұның өзі олардың тілдерін өмір сүріп отырған мемлекеттеріндегі ресми тілдердің қысымына ұшыратып, қолданылу аясын тарылта түсуде» (Дандай Ысқақұлы, Abai.kz).

Зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне орай, РФ, ҚХР, Өзбекстан, Молдавия секілді мемлекеттердің құрамындағы түркілік ұлттардың әдеби тілдеріне зерттеу жүргізіліп, олардың қалыптасып даму тарихына, тарихи кезеңдердегі қоғамдық-әлеуметтік қызметіне, қазіргі жай-күйіне талдау-сараптау жүргізілді. Аталған мемлекеттердің қазіргі тілдік саясатының өз құрамындағы түркілік ұлттар тілдерінің дамуына тигізіп жатқан әсер-ықпалы зерттеу нысанына алынып, болашағы болжанды.

Зерттеулер нәтижесінде мынадай мәселелер анықталып, ғылыми тұжырымдар жасалды: өзге мемлекеттер (РФ, ҚХР т.б.) құрамындағы түркілік ұлттардың әдеби тілдерінің қазіргі жай-күйі өзі өмір сүріп отырған мемлекеттердің тілдік саясатына тәуелді. Өйткені әрбір ұлттық мемлекет өз мүддесін көздеп, өзінің ұлттық саяса-

тын басшылыққа алады. Ұлттық саясатта мемлекеттік тілдің маңызын арттыра түсу қашанда басты орында тұрады.

Алайда кейбір түркілік тілдердің дамуы сол тілді тұтынып отырған ұлтының әлеуметтік тұрмыс-тіршілігінің өзіндік ерекшелігіне де байланысты. Оның одан әрі өркендеп-дамуына ұлттың саны мен сапасы (өз ана тілінде сөйлейтіндер және сөйлемейтіндер санының аражігі) ерекше әсер етеді. Сол себептен өзге мемлекеттер құрамындағы қайсыбір түркілік ұлттардың саны мен сапасы және олардың қазіргі өсу қарқыны маңызды рөл атқарады. Олардың бір жерде шоғырланып ұйысып отыруы тіл тұтастығын қалыптастырып, ұлттық тілде білім беруге, ғылыми зерттеулер жазуға, бұқаралық ақпарат құралдарын дамытуға, ұлттық тілде түрлі әдебиеттер шығаруға ықпал етеді. Бұндай жағдаят болмаған жағдайда ұлт санының жеткілікті мөлшерде болуына қарамастан, тілдің дамып-өркендеуі тым баяу жүреді. Оған қазіргі ноғай ұлттық тілі сияқты т.б. тілдердің бүгінгі жай-күйі мен тағдыры дәлел.

Зерттеу барысында осындай мәселелерге назар аударылып, түркілік тілдердің қолданылу аясы мен қоғамдық қызметіне талдаулар жүргізілді, болашағы пайымдалды. Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасы құрамындағы қайсыбір тілдердің келешегі күңгірт екені анықталып, олардың дамып-жетілуі үшін тіршілік етіп отырған елінің мемлекеттік тілдік саясаттың қолайлы болуы немесе жалпы түркі жұртының қамқорлығы қажет екеніне көз жеткізілді.

Дамуы мен жарқын болашағы бар түркілік тілдер де бар. Мәселен, Өзбекстан құрамындағы автономиялық дербестігі бар қарақалпақ әдеби тілінің дамуы біршама жақсырақ. Себебі бұл тілді ұлттық тіл ретінде ұстанатындар біршама мол әрі олар бір жерге шоғырланып, білімі мен ғылымын, дәстүрі мен мәдениетін өз тілдерінде дамытып отыр. Алайда қарақалпақ ұлттық тілінің автономиялық республика деңгейінде мемлекеттік тіл деген мәртебесі болғанымен, көп жағдайда өзбек, орыс тілдеріне басымдық берілген. Қарақалпақстанның қазіргі жас ұрпақтарының біршама бөлігі өзбек, орыс тілдерінің ықпалына ұшырай бастаған. Өйткені осы тілдер ҚР-дағы сияқты Өзбекстанда да мемлекеттік тіл және халықаралық қатынас тілі қызметін атқарады. Бұндай тілдер қатарына татар, башқұрт, ұйғыр тілдерін де жатқызуға болады.

Зерттеу нысанына алынған түркілік тілдердің қалыптасып даму тарихы мен түрлі кезеңдердегі қоғамдық-әлеуметтік қызметі диахронды және синхронды түрде әлеуметтік және лингвомәдени аспектіде қарастырылды. Нәтижесінде ғылыми-теориялық қорытындылар жасалды.

Зерттеу материалдары негізінде ғылыми баяндамалар дайындалып, түрлі ғылыми басылымдарға ұсынылды. Конференция

материалдары жинақтары мен басқадай басылымдарда ғылыми мақалалар жарияланды. Ғылыми жобаның қорытынды нәтижесі ретінде дайындалған осы ұжымдық монографияда мемлекеттік мәртебесі бар түркілік халықтар тілдері мен өзге мемлекеттер құрамындағы түркілік халықтар тілдерінің тарихы, бүгінгі жағдайы мен болашағы зерделенді.

Монография қалың жұртшылық пен білім, ғылым жүйесінің мамандарына, мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орнының профессор-оқытушыларына, студенттер мен магистранттарға, докторанттарға арналып отыр.

Авторлар туралы мәлімет

Асқаров Нұрлан – Халықаралық қазақ тілі қоғамының жауапты хатшысы, филология ғылымдарының кандидаты.

Исхан Бейбіт Жалелұлы – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің доценті, филология ғылымдарының кандидаты.

Зайсанбаев Төлеубек Қизатұлы – С.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті қазақ тілі кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты.

Мәтбек Нұрсұлу Құрманбекқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультеті Жоғары оқу орнына дейінгі дайындық кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты.

Оспанова Баянды Рамазанқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Әдебиеттану және тіл білімі ғылыми-зерттеу институтының инспекторы, филология ғылымдарының кандидаты.

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы – Батыс Қазақстан инженерлік-гуманитарлық университетінің проректоры, филология ғылымдарының докторы, профессор.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
----------------	---

I бөлім. Мемлекеттік мәртебесі бар түркілік халықтар тілі

Қазақ әдеби тілі	9
Әзірбайжан әдеби тілі.....	89
Қырғыз әдеби тілі.....	105
Түрік әдеби тілі	147
Түрікмен әдеби тілі.....	180
Өзбек әдеби тілі.....	211

II бөлім. Өзге мемлекеттер құрамындағы түркілік халықтар тілі

Алтай әдеби тілі	249
Башқұрт әдеби тілі.....	255
Гагауыз әдеби тілі	273
Долған әдеби тілі.....	277
Қарайым әдеби тілі	281
Қарақалпақ әдеби тілі.....	291
Қарашай-балқар әдеби тілі.....	303
Қырым татары және қырымшақ әдеби тілі	315
Құмық тілі.....	329
Ноғай тілі	335
Салар әдеби тілі.....	345
Сары ұйғыр әдеби тілі	348
Саха әдеби тілі.....	357
Татар әдеби тілі	366
Тофа әдеби тілі	392
Тыва тілі	399
Ұйғыр әдеби тілі	405
Хакас әдеби тілі.....	424
Чуваш әдеби тілі.....	431
Шор тілі.....	439
Қорытынды	447
Авторлар туралы мәлімет.....	453

Құрметті әріптестер!

Монография туралы ұсыныс-пікірлеріңіз бен ескертпелеріңізді мына мекенжайға жолдауларыңызды сұраймыз.

1. Астана қаласы, Сауран көшесі, 7а үй.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ

Жалпы редакциясын басқарған:
Б.Исхан, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Редакторы: *Б.Оспанов*

Корректоры: *А. Қожахмет*

Беттеуші: *Б. Қосдәулетов*

Теруге 12. 10. 2015 берілді.

Басуға 12. 11. 2015 қол қойылды.

Пішімі 60x90 1/16. Офсеттік басылым.

Қаріп түрі «Times New Roman»

Шартты баспа табағы 28,5.

Таралымы 1000

ISBN 978-601-7504-11-3

9 786017 504113